

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

YIL: 5 (AĞUSTOS 2019) - CİLT: 5 - SAYI: 2

e-ISSN 2458-7672 | Periyot Yılda 3 Sayı | Başlangıç: 2015 | Yayıncı Celal ÖNEY

WEB: <http://dergipark.gov.tr/jhf>

İletişim / Contact: tarihgelecek@gmail.com

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

YEAR: 5 (AUGUST 2019) - VOLUME: 5 - ISSUE: 2

e-ISSN 2458-7672 | Period Tri-annual | Founded: 2015 | Publisher Celal ÖNEY

WEB: <http://dergipark.gov.tr/jhf>

İletişim / Contact: tarihgelecek@gmail.com

İZMİR BERGAMON AKROPOLÜ

Kapak resmi: <https://muze.gov.tr/muzeler>

TARİH VE GELECEK HISTORY AND FUTURE

Tarih ve Gelecek Dergisi İnsan ve Toplum Bilimleri alanında güçlü bilimsel bir yaklaşımla hazırlanmış nitelikli çalışmaları değerlendirmek üzere dört ayda bir (Nisan, Ağustos ve Aralık) yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, İlk yayın hakları Tarih ve Gelecek Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar eser sahibinin yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.

The Journal of History and Future is an international, peer-reviewed tri-annual (April, August and December) journal tending to publish qualified works with a strong scientific approach in the fields of humanities and social sciences. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the Journal of History and Future. The Journal of History and Future has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of Journal of History and Future.

VOLUME 5, ISSUE 2 – AUGUST 2019
CILT 5, SAYI 2 - AĞUSTOS 2019

Ağustos 2019 Sayısı Editörü

Dr. Öğrt. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

+904362494949/1552

Email: tarihgelecek@gmail.com

Web: <http://dergipark.gov.tr/jhf>

*Uyarı 1. Bu dergide yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup **TARİH VE GELECEK** dergisini bağlamaz.*

*Uyarı 2. Dergide yayımlanan eserlerin **teelif hakları** yazarlarına aittir. Bu nedenle **TARİH VE GELECEK DERGİSİ** eserini yayımladığı yazara ücret ödemez. Yazardan izin alınmadan eserin çoğaltılması, basılması veya ticari amaçlar için kullanılması yasaktır. Lütfen yazar ile iletişime geçmek için iletişim bilgilerinin yer aldığı eserin ilk sayfasına bakınız.*

**Yayın Kurulu Başkanı / Director of
Editorial Board**

Prof. Dr. Abdüllatif TÜZER

Muş Alparslan Üniversitesi / Felsefe Bölümü

Editör Kurulu/ Editor Assistants

Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN

Adnan Menderes Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Ercan ÇAĞLAYAN

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. İrşad Sami YUCA

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üyesi Esra ÇIPLAK

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Mehmet ÖZALPER

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Murat ALANOĞLU

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Bahattin ÇATMA

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Muhammed YÜCEL

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

Batman Üniversitesi / İslami İlimler

Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL

Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü

Prof. Dr. Osman AKANDERE

Necmettin Erbakan Üniversitesi / Atatürk

İlkeleri ve İnkılap Tarihi

Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA

Tiflis Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Zeki ÇEVİK

Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Danko LEOVAC

Sırbistan Belgrad Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mustafa ALİCAN

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Orlin SABEV

Bulgaristan Bilimler Akademisi

Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR

Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yılmaz KARADENİZ

Amasya Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Elçin NECİYEV

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Tekin İDEM

Batman Üniversitesi / Tarih Bölümü

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK

Fırat Üniversitesi / Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tamella ALİYEVA

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Doç. Dr. Fahri YETİM

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Şarika GEDİKLİ BERBER

Gazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN

Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyal Bilimler

Dr. Öğrt. Üye. Ahmet GÖKÇEN

Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyoloji Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Canser KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Efe DURMUŞ

Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Gülbin FIRAT

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Sedat KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Selim ADALI

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Yunus Emre TANSÜ

Gaziantep Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Zekeriya TÜRKMEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi / Tarih Bölümü

Sekreteryaya / Secretariat

Caner ÖZBAY

İletişim Sorumluları / Correspondents

Dr. Öğrt. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Mizanpaj ve Dizgi / Layout and Design

Dr. Öğrt. Üyesi Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

Hakemler - Referees

CİLT 5, SAYI 2- AĞUSTOS 2019

VOLUME 5, ISSUE 2- AUGUST 2019

Prof. Dr. Mustafa TALAS
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Eğitim Bilimleri

Prof. Dr. Mehmet Yavuz Erler
Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih
Bölümü

Prof. Dr. Atilla SİLKÜ
Ege Üniversitesi Amerikan Kültür ve
Edebiyatı Bölümü

Prof. Dr. Cemal GÜVEN
Necmettin Erbakan Üniversitesi
Türkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü

Prof. Dr. Behset KARACA
Süleyman Demirel Üniversitesi
Tarih Bölümü

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL
Pamukkale Üniversitesi Tarih
Bölümü

Doç. Dr. Mucize ÜNLÜ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih
Bölümü

Doç. Dr. Nebahat Arslan
Kafkas Üniversitesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Abdullah ÖZBOLAT
Çukurova Üniversitesi
Felsefe Ve Din Bilimleri

Dr. Öğrt. Üye. Mehmet ÖZALPER
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih
Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Sedat BİNGÖL
Anadolu Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Doğan GÜN
Mersin Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Cengiz PARLAK
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Hanife ALACA
Batman Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Orhan TURAN
Batman Üniversitesi İstatistik
Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Ebru ÇOBAN
Bingöl Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Sadullah ÖZEL
Batman Üniversitesi
Uluslararası İlişkiler Bölümü

Tarih ve Gelecek
Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

Hakemler - Referees

CİLT 5, SAYI 2- AĞUSTOS 2019

VOLUME 5, ISSUE 2- AUGUST 2019

Dr. Öğr. Üye. Hidayet KARA
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih
Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Bahattin ÇATMA
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih
Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Hülya KAYA HASDEMİR
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih
Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Mustafa GÜNERİGÖK
Muş Alparslan Üniversitesi Sosyoloji
Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Osman KARLANGIÇ
Batman Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Tekin İDEM
Batman Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Danyal TEKDAL
İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Dr. Öğr. Üye. Erol KOÇOĞLU
İnönü Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Baki ÇAKIR
Kırklareli Üniversitesi Tarih Bölümü
İİBF İktisat Bölümü

Dr. Öğr. Üye. H. İbrahim Gül
Çankırı Karatekin Üniversitesi
İİBF İktisat Bölümü

Dr. Muhammet YÜCEL
Muş Alparslan Üniversitesi Kürt Dili ve
Edebiyatı Bölümü

Dr. Salih EROL
Bursa Milli Eğitim Müdürlüğü

Dr. Şeyhmus BİNGÜL
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih Bölümü

Öğr.Gör. Mehtap BAŞARIR
Harran Üniversitesi Birecik Meslek
Yüksek Okulu

Araç. Gör. Zehra BAYKAL AKMEŞE
Ege Üniversitesi

Tarih ve Gelecek Dergisinin AĞUSTOS 2019 sayısı için emek sarfeden başta hakemlerimiz olmak üzere kıymetli yazarlarımıza teşekkür ediyor; bu sayıda yayınlanan eserlerin alanlarına katkı yapmasını umuyor ve yeni sayıda görüşmek dileklerimizi sunuyoruz.

*Ağustos 2019 Sayı Editörü
Dr. Öğrt. Üyesi Celal ÖNEY
Muş Alparaslan Üniversitesi / Tarih Bölümü*

DOAJ

DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

*acar
index*

academic researches index

ERIH PLUS

EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

SINDEX

türk eğitim indeksi

100'lerce Sosyal Bilimler Dergisinde Atif Ara

CİLT 5, SAYI 2- AĞUSTOS 2019
VOLUME 5, ISSUE 2– AUGUST 2019

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Osmanlı Devleti'nde Gemi Kazaları ve Devletin Kazalara Müdahale Usulleri (1763-1856).....186

Ship Accidents The Ottoman State and The State's Methods Of Intervention (1763-1856)

Burak KOCAOĞLU

“Arada Kalmak”: Kalıcı Bir Liminalite Örneği Olarak Türk Modernleşmesi.....203

“Living through the In-Between”: Turkish Modernity as a sample of Permanent Liminality

İlkay ŞAHİN

Kıbrıs Barış Harekâtı Ve Harekate Katılan Amasyalı Şehit Ve Gaziler.....223

Cyprus Peace Operation And Martries Who From Amasya Who Took Part In This Operation

Selim ÖZCAN

Antik Çağ'ın Damak Tadı Düşkün Yazarları.....256

The Taste Follower Writers of Ancient History

Ali GÜVELOĞLU

Türk Basın Tarihinde İbrahim Şinasi Efendi ve Tasvir-i Efkâr Gazetesi.....273

İbrahim Şinasi Efendi and Tasvir-i Efkâr in The History of Turkish Press

Salih EROL

Amerikan Sahnesinin Suflörü: Amerikan Tiyatro Tarihinde Şiddetin Yansımaları.....296

Prompter of American Stage: The Reflections of Violence in History of American Theatre

Eren ALKAN

İkinci Dünya Savaşı Esnasında İsmet İnönü'nün Meclis Konuşmalarının Basındaki Yankıları.....305

Reflections of The Parliament Speech Of The İsmet İnönü in the Press during the Second World War

Mehtap BAŞARIR ; Arzu BOY

Olcaytu Han'ın Gilan Seferi (1306-1307).....335

Olcaytu Khan's Gilan Campaign (1306-1307)

Ercan GÖRDEĞİR

Atatürk Dönemi Fikir Hareketleri.....344
Idea Movements in Atatürk Period

Yahya COŞKUN

Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Kolay Para Kazanmanın Yolu: İhtikâr/Vurgunculuk.....360

Easy Way to Make Money in the Late Ottoman Empire: Profiteering

Muharrem ÖZTEL

Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Ortaya Çıkan Harp Zenginlerinin Sabah, Tanin Ve Vakit Gazeteleri'ne Yansımaları375

The Reflections of The Profiteers of War Who Emerged During The World War in The Newspaper of Sabah, Tanin and Vakit

Nevim TÜZÜN

İpek Patrikhanesi'nin Kuruluşu ve Osmanlı Hâkimiyetindeki Durumu.....393

Establishment of the Ipek Patriarchate and its Situation in the Ottoman Domination

Şenay Öztürk YILMAZ

Osmanlı Devletini Kurtarma Planı: Osmanlıcılık.....408

Ottoman State Rescue Plan: Ottomanism

Mehmet Ali TÜRKMEÑOĞLU

“Teceddüd-İ Hakikî Nasıl Olur?” Adlı Eserin Çevirisi.....428

Transcription of the text entitled “Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?”

Osman KARACAN

Halil Edhem Ve “Bibliyografya (Amida)” İsimli Çalışması Üzerine.....449

On Halil Edhem and His Study that Named “Bibliyografya (Amida)”

Songül DUMLUPINAR ALİCAN

Dersim Ayaklanması Sırasında Yaşananlar ve Haydar Kang(k) Olayı.....461

The Dersim Rebellion and Event of Haydar Kang(k)

Ahmet İLYAS

11784 Nolu Temettuât Defterine Göre Evlâd-I Fâtihân Karyelerinden Otmanlı Karyesi'nin 1845 Yılındaki Sosyo-Ekonomik Durumu.....472

Socio-Economic Status Of The Otmanli Village, A Village Of Evlâd-I Fâtihân, In 1854 As Per The Tax Registry No. 11784

Metin SEYYAR

Dr. Öğr. Üyesi
BURAK KOCAOĞLU

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi,
Kadirli Sosyal Ve Beşeri Bilimler
Fakültesi
burakkocaoglu06@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0595-7229>

Eser Geçmişi / Article Past: 23 Haz 2019/ 24 Tem 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.581380>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı Devleti'nde Gemi Kazaları ve Devletin Kazalara Müdahale Usulleri (1763-1856)

Ship Accidents The Ottoman State and The State's Methods Of Intervention (1763-1856)

Öz

Osmanlı karasularında, devlete ait askeri ya da yerli ve yabancı tüccarlara ait birçok gemi çeşitli nedenlerden batmıştır. Yaklaşık olarak yüz yıllık süreç içerisinde Osmanlı karasularında meydana gelen gemi kazaları ve sonrasında yaşananlar üç başlıkta, ağırlıklı olarak Osmanlı arşiv kayıtları kullanılarak ele alınmıştır. Çalışmada ilk olarak deniz taşımacılığının avantaj ve dezavantajlarının neler olduğuna değinilmiştir. Devamında ise Osmanlı karasularında gemilerin hangi nedenlerden ötürü battığı, bunların kayıtlara nasıl geçtiği ve devletin, askeri veya sivil bir geminin battığına dair ihbarı almasının ardından göstermiş olduğu reaksiyon incelenmiştir. Bir diğer başlıkta ise kazazede olarak adlandırılan batıklardan çıkartılan malzemelerin türü ve malzemeler konusunda devletin tutumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu noktada ağırlıklı olarak metal türünden askeri malzemeler ön plana çıkmış olsa da ticari gemilere ait malzemelerin çıkartılması ve sonrasında yaşananlar, yabancı devletlere verilen kapitülasyonlar merkezli ele alınmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise gemi kazalarından sağ olarak kurtulan ya da ölmüş olan kişilerin yakınlarıyla devletin bir nevi sosyal güvenlik kapsamına giren ilişkisi genel çerçevede işlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gemi, Batık, Dalgıç, Kapitülasyon, Tüccar.

ATIF: KOCAOĞLU Burak, "Osmanlı Devleti'nde Gemi Kazaları ve Devletin Kazalara Müdahale Usulleri (1763-1856)" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/2 (Ağustos-2019), s. (186-202)

CITE: KOCAOĞLU Burak, "Ship Accidents The Ottoman State and The State's Methods Of Intervention (1763-1856)" *Journal of History and Future*, 5/2 (August- 2019), pp. (186-202)

Abstract

Ottoman territorial waters, state owned military or domestic and foreign commercial ships have sunk various reasons. Our study, we tried to show the events that took place in Ottoman territorial waters and that ship accidents occurred, the following nearly one hundred years, mainly based on the Ottoman archives records. The first of what are the advantages and disadvantages of sea transport shown in a general context. Later, for reasons which sank and how it goes on their record after receiving notification that the state of military or commercial ship has sunk, how the reaction showed. In another chapter of the study, the type of materials extracted from shipwrecks and the attitude of the state about materials were shown. At this point, even though the military materials were predominantly of metal type, the removal of the materials of commercial ships and the subsequent events were handled by the capitulations given to foreign states. In the last part of the study, the relationship between the relatives of the survivors or survivors of ship accidents and the state's entering into a kind of social security is discussed in the general framework.

Keywords: Ship, Wreck, Diver, Capitulation, Merchant.

Giriş

Deniz taşımacılığı tarihin her dönemine ulaşım alanında oldukça tercih edilmiştir. Deniz taşımacılığının tercih edilmesinde, insan ve hayvan gücüne dayalı sürdürülen kara taşımacılığına¹ göre daha hızlı, yük kapasitesinin daha yüksek olması ve buna paralel olarak da maliyetin düşük, kâr oranının daha yüksek olması gibi sebepler önemli rol oynamıştır.² Ancak bu avantajlarına rağmen deniz taşımacılığı bünyesinde birçok riski barındırmıştır. Bu risklerin başında, düşman donanmasının veya korsan³ gemilerinin saldırıları gelmiştir.⁴ Ayrıca, denizcilerin coğrafi ve denizcilik bilgisinin yetersiz, gemi inşa teknolojisinin de tamamen ahşaba dayalı, nispeten ilkel sayılabilecek düzeyde yürütülmüş olması⁵ ve seyrüsefer sırasında olumsuz hava koşullarına her an tesadüf edilmesi, riski daha da arttırmıştır. Her ne kadar donanmaya⁶ veya tüccarlara ait gemiler Mayıs (Hızır) ayından

- 1 Suraiya Faroqi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C.2, (Edt. Halil İnalçık-Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 610.
- 2 Kerim İlker Bulunur, "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Taşımacılığı: Navlun ve İskerçe Sözleşmeleri", **History Studies**, Volume 6-Issue 3, Nisan 2014, s.91.
- 3 Osmanlı Devleti'nde Müslüman korsanlar devletin koyduğu kurallar çerçevesinde denizlerde faaliyetlerini sürdürürlerse deniz gazisi olarak kabul edilmiş olup, yaptıkları faaliyet gaza olarak adlandırılmıştır. Şayet bir Müslümana ya da ahidnâme verilen devletin hedeflerine saldırı olursa o zaman harami olarak kabul edilmiştir. İdris Bostan, **Adriyatik'te Korsanlık Osmanlılar, Uskoklar, Venedikler 1575-1620**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s.20-21.
- 4 Mübahat Kütükoğlu, **Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı – İngiliz İktisâdi Münâsebetleri (1580 – 1850)**, T.T.K., Ankara, 2013, s. 69-70.
- 5 Enver Ziya Karal, **Selim III'ün Hat-tı Hümayunları Nizamı Cedit 1789-1807**, T.T.K., Ankara, 1988, s.65.
- 6 Ali İhsan Gencer, **Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789 – 1867)**, T.T.K., Ankara, 2001, s.169.

başlayarak Kasım-Aralık ayları arasında deniz yolculuğuna çıkmış⁷ olsalar da gemi kazalarının önüne bir türlü geçilememiş ve gemi kazaları sıradan bir hal almıştır.

1. Gemilerin Batmasına Neden Olan Unsurlar ve Devletin İlk Müdahalesi

Osmanlı karasularında donanmaya ya da yerli⁸ ve yabancı tüccarlara⁹ ait çeşitli türden gemilerin batması kayıtlara çoğunlukla kazazede olan¹⁰ tabiriyle geçmiştir. Ancak kazazede ifadesi çok geniş kapsamlı olup gemilerin neden battığını tam olarak bizlere göstermemektedir. Bu noktada gemilerin batma sebeplerine baktığımızda karşımıza ilk olarak şiddetli fırtınanın neden olduğu kazalar çıkmaktadır.¹¹ Karadeniz (Bahr-i Siyah) ve Akdeniz (Bahr-i Sefid) sahil hattı boyunca meydana gelen batıkların büyük bir çoğunluğu şiddetli fırtına nedeniyle meydana gelmiştir.¹²

Batıkların bir diğer nedeni ise düşman saldırısıdır.¹³ Çoğunlukla savaş sırasında geminin isabet alması¹⁴ veya Çeşme faciasında görüldüğü üzere ateş kayıklarıyla gemilerin yakılması¹⁵ sonucu, donanmaya ait birçok gemi batmıştır. Saldıran kuvvetin net olarak bilinmediği durumlarda ilk olarak hangi devletin saldırıda bulunduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.¹⁶

-
- 7 Robert Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, C.II, (Çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan), T.T.K., Ankara, 1990, s.185.
 - 8 BOA.AE.SABH-I 236-15763., H.1195 (M.1781), Gelibolulu Süleyman Reis adlı kişinin Edremit'ten revgan-ı zeyt (zeytinyağı) yükleyip, İstanbul'a gelirken Erdek kazasına bağlı Kapıdağın Kocabergos karyesi sahilinde şiddetli fırtınaya yakalanıp kazazede olduğu, ancak bir miktar asel (bal) ve revgan-ı zeytin karaya çıkartıldığı belirtilmiştir. Karaya çıkartılan malların sevki için mektupla bir tüccarın görevlendirildiği, bu malların gümrük yasakçısı marifetiyle herhangi bir müdahale olmadan İstanbul'a gönderilmesi, Erdek kadısı ve Kapıdağ voyvodasından istenmiştir.
 - 9 BOA. C.HR.60-2983., H.1232 (M.1817), Rusya tebaasından Covanni Barba adlı kişi, Nikola Reis adlı kişinin gemisine 1288 varil miktarındaki üzümünü kâr payı ortaklığıyla yükleyip İstanbul'a göndermeyi planlanmıştır. Ancak gemi fırtınaya yakalanıp Biga'da kazazede olmuştur. / BOA. C.HR.7-311., H.1255 (M.1840), Rus gemi kaptanlarından Nikola Kaçya adlı kaptana ait geminin Aynaroz sahilinde kazazede olduğu, gemisinde İngiltereli bir bezirgana ait malların ve paranın olduğu belirtilmiştir.
 - 10 BOA. C.AS.71-3333., H. 1212 (M.1797), Şile'de kazazede olan top sefinesinde bulunan askerlerin İstanbul'a getirildiği, bu askerlerin tekrardan yola çıkabilmesi için Mehmet Reis adlı kişinin gemisinin 200 kuruş navlun bedeliyle kiralanmıştır. Bahsi geçen kira bedeli İrad-ı Cedid hazinesinden ödenmiştir.
 - 11 BOA. C.BH.97-4667., H.1242 (M.1826), İbrahim Paşa'nın (Mehmed Ali Paşa'nın oğlu) emriyle Muharrem Bey adlı kaptanın emrinde olan Mısır Donanmasından beş geminin Tunus Seraskeri Mehmet Kaptanın maiyetine verilip Navarin'e gönderildiği ve görev sırasında şiddetli fırtınaya yakalandığını, Fındık Ahmed adlı kaptanın Fal-ı Hayr adlı korvet türü gemisinin kazazede olduğu bildirilmiştir.
 - 12 BOA.AE.SSLM-III 37-2129., H.1213 (M.1799) senesinde, Kütahya mütesellimi marifetiyle İzmir iskelesinden gönderilen askerlerin bulunduğu gemi, şiddetli fırtınaya yakalanıp, lenger halatlarını kesmelerine karşın kazazede olmuştur. Gemide bulunan askerlerin bir kısmı kayıklarla karaya çıkartılmış olup, daha sonra bu askerler başka yerlere firar etmiştir. / BOA. C.BH.99-4751. H.1260 (M.1844) senesinde, Girit Adası sahilinde görevli olan Koçan isimli gemi şiddetli fırtınaya dayanamayarak batmıştır.
 - 13 BOA. C.BH.21-1006., H.1205 (M.1791), Tuna'da bulunan 22 şaykadan 3 tanesi Moskovların İsmail'e hücumları sırasında kazazede olmuştur.
 - 14 Daniel Panzac, **Osmanlı Donanması (1572-1923)**, (Çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.282.
 - 15 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, T.T.K., Ankara, 1988, s.502.
 - 16 BOA. C.HR.95-4716., H.1204 (M.1790), Ülgünlü Hüseyin Reis adlı kişinin gemisi Zanta Adası'nda

Düşman tarafından batırılan gemiler için nadiren de olsa *gark olmak*, yakılan gemiler için ise *ihrak olunan*¹⁷ ifadesi kullanılmış olsa da genellikle doğrudan kazazede ifadesi kullanılarak geminin batma hadisesi açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak kayıtların tarihlerine baktığımızda batıkların en önemli nedeninin yaşanan savaşlar olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.¹⁸ Ayrıca Osmanlı karasularında yaşanan haydutluk faaliyetleri sonucunda da bazı gemiler yakılıp batırılmıştır.¹⁹

Kazazede olarak tabir edilen geminin battığı bölgenin yöneticilerinden gelen haberle İstanbul'da bulunan yöneticiler harekete geçmiştir.²⁰ İlk iş olarak, batığın bulunduğu bölgenin keşfi ve batığın çıkartılması işini organize etmek için ağırlıklı olarak donanmadan kaptanlar memur kılınmıştır.²¹ Ayrıca bölge yöneticilerinin de görevlendirilen kişilere yardımcı olunması emredilmiştir. Donanmadan görevlendirilen kişiler batığın bulunduğu bölgede keşif işlemini gerçekleştirip, batıklarda bulunan malzemelerin defterinin hazırlaması²² ve malzemelerin çıkartılıp İstanbul'a gönderilmesi²³ için yanlarında arayıcı ağı ve mükemmel takımları bulunan *sömbeki* adı verilen dalgıçları götürmüşlerdir.²⁴ Ağırlıklı olarak sünger çıkarmalarıyla meşhur olan Sömbeki Ceziresinden²⁵

Venedik Donanması tarafından batırıldığı ifade edilmiştir. Ancak Venedikli General İmo adlı kişi, bahsi geçen geminin Venedik Donanması tarafından değil Moskov bandıralı gemi tarafından batırıldığını ifade etmiştir.

- 17 BOA. C.BH.102-4906., H.1185 (M.1771), İstanköy Adası karşında düşman tarafından ihrak olunan kalyona ait dört lengerin, Rodos Adası'nda inşa olan kalyonda kullanılması için gönderilmesi istenmiştir.
- 18 BOA. C.BH.213-9926., H.1184 (M.1771), Çeşme'de kazazede olan kalyonların, lenger, top ve gomona aletleri için çıkarılması için Hüseyin Kaptan adlı kişi görevlendirilmiştir. / BOA. C.BH.270-12490., H.1184 (M.1771), Çeşme Limanında kazazede olan donanmaya ait kalyonlara ait kebir lenger, top, gomona, çivi vs gibi malzemelerin, nakli için gerekli olan gemiler navlun bedeli belirlenerek tüccarlardan kiralanmış olup, ihtiyaç halinde yine tüccarlardan geminin kiralanıp navlun bedelinin İstanbul'da ödenmesi istenmiştir.
- 19 BOA. C.HR.50-2481., H.1214 (M.1799), Covani Andorya adlı Rus kaptana ait geminin, Devlet-i Aliyye hizmetinde olduğu, Akdeniz'de (Bahr-i Sefid) Kalamana bölgesinde fırtınaya denk gelip lenger endaz etmeye (demir atmaya) mecbur kaldığı, ancak Mayna eşkıyasının gemideki tüm malları gasp ettikten sonra gemiyi yakarak (ihrak) batırdıkları belirtilip, suçta karışanların tedibi ve zararın karşılanması Rus orta elçisi tarafından talep edilmiştir.
- 20 BOA. C.BH.123-5978., H.1187 (M.1773) Karadeniz'de kazazede olan donanmaya ait gemilerin top ve çeşitli mühimmatın denizden çıkartılmasının mümkün olduğu tespit edilip, denizden çıkartılan top ve mühimmatın güvenli bir yerde saklanması istenmiştir.
- 21 BOA. C.BH.246-11377., H.1202 (M.1787) senesinde, farklı mahallerde kazazede olan şalope türü 3 adet gemiye ait malzemelerin ve neferâtın nakliyesi için Bahr-i Siyah Boğaz Nazırı Mustafa Bey tarafından kiralanmış boğaz kayıkları için toplam 120 kuruş, gark (batan) olan Moskovlu (Rus) sefinelerin keşfi için Tersane-i Âmire'den gönderilen iki kaptan için kiralanmış gemiye 40 kuruş ve Moskovlulara ait gemilerden çıkartılan malzemelerin Tersane-i Âmire'ye nakli için 40 kuruş harcanmış olup, toplam bu işler için 200 kuruş ödenmiştir.
- 22 BOA. C.BH.201-9425.
- 23 BOA. C.BH.103-4972., H.1221 (M.1806), Korfa'ya gelirken Uzunada civarında kazazede olan Şevketnüma adlı fırkateyne ait top ve mühimmatların gönderilmesi işine Hüseyin Bey adlı kişi memur edilmiş olup, Hüseyin Bey gemiye ait alet edevatı karaya çıkarıp gönderilecek gemiyle alet ve edevatı İstanbul'a göndermiştir.
- 24 BOA. C.BH.7-317., H.1208 (M.1794), Anapa Kalesine gönderilen 14 büyük top taşıyan gemi Samsun taraflarında batmıştır, batan geminin çıkartılması için Tersane-i Âmire emini İbrahim adlı kişi sorumlu kılınmış, iki nefer sömbeki tayinatları belirtilerek görevlendirmiştir. Sömbekiler buradaki görevleri bittikten sonra Sinop açıklarında batan gemilere ait lengerlerin çıkartılması için bölgeye gönderilmiştir. / BOA.AE.SSLM-III 116-7074.
- 25 Şenay Özdemir, "Osmanlı Denizciliğinde Gemi Kazaları ve Dalışlar", OTAM, S.19, Ankara, 2006, s. 373.

dalgıçlar temin edilmiş olsa da özellikle donanmanın seferde olduğu ya da batık sayısının çok olduğu facia zamanlarında dalgıçların çeşitli mahallerde görevlendirilmesine binaen²⁶ Filyos gibi çeşitli bölgelerden de sömbeki temini yoluna gidilmiştir. Temin sırasında hangi bölgeden kaç sömbekinin alınacağı belirtilmiştir.²⁷ Genellikle dalgıçların isimleri kayıtlara geçmemiş olsa da kimi zamanlar çıkartılacak malzemenin türüyle birlikte, dalgıcın adı da kayıtlara geçmiştir.²⁸

Dalgıçlar önceden yeri belirlenen batığın bulunduğu konuma giderek geminin kaç kulaç derinlikte olduğunu belirleyip, hangi malzemelerin batıkta yer aldığını ve bu malzemelerin fiziki durumlarının nasıl olduğunu ayrıntılı bir şekilde belirlemişlerdir.²⁹ Sömbekilerin, su altında çalışmasına dair Evliya Çelebi'nin seyahatnâmesinde kıymetli bilgiler yer almaktadır. Evliya Çelebi, seyahatnâmesinde, bunların her insanın yapamayacağı becerilerinin olduğunu, balık gibi yüzüp, yüz kulaç derinliğe dalarak batan gemilerden eşyaları eliyle koymuş gibi çıkardıklarını³⁰, denizin dibini görebilmek için ağızlarına zeytinyağı alarak dalış yaptıklarını, dalış sırasında yağı bırakarak güneşin yansısıyla denizin dibindeki iğneyi bile gördüklerini ifade etmiştir. Ayrıca bazı sömbekilerin iki taraflı bıçakla dalış yaptığını, bu bıçak sayesinde geminin halat vs. gibi malzemelerini kestiğini veya deniz dibinde bir balık ve timsah saldırısında kendilerini koruduğunu ifade etmiştir.³¹ Sömbekiler sadece donanma veya tüccarlara ait gemi batıklarının malzemeleri değil, savaş zamanında düşman kuvvetleri tarafından atılan çeşitli türden top ve metal malzemeleri de arayıp çıkarmak için görevlendirilmişlerdir.³²

26 BOA. C.BH.258-11927.

27 BOA. C.BH.213-9926., H.1184 (M.1771), Çeşme'de kazazede olan kalyonların, lenger, top ve gomona aletleri için çıkarılması için Hüseyin Kaptan adlı kişi görevlendirilmiş olup, batıklardaki bahsi geçen malzemelerin çıkartılması için Sömbeki Ceziresinden on ve Filyos'dan on, toplamda yirmi nefer nefer dalgıç Çeşme'ye gönderilmiştir. Çıkartılan malzemeler Boğazhisarında bekleyen üç direkli dört adet geminin birkaç sefer yapmasıyla İstanbul'a Tersane-i Âmire'ye nakledilmiş olup, gemilerin içinde bulunan leventlerin limana çıkmaları sadece gemide bahriyelilerin kalması istenmiştir

28 BOA. C.BH.220-10234., H.1221 (M.1806), Rus Kalbuk adlı dalgıç Karadeniz ve Tuna Nehrinde kazazede olan gemilerden kalma, lenger, tunç ve demir top, vs gibi malzemelerin çıkartılması için görevlendirilmiştir.

29 BOA. C.BH.123-5981., H.1202 (M.1787), Ruslara (Moskovlara) ait gemilerden bir tanesinin Rumeli'de Karaburun civarında İncek Mandırasında, bir tanesinin de Sakarya'da battığı belirtilip, İncek Mandırasında batan gemi için donanma kaptanlarından Kadri Kaptan, Sakarya'da batan gemi için Yusuf Kaptanın keşif için dalgıçlarla görevlendirildiği belirtilmiştir. Dalgıçlar İncek Mandırasında batan geminin 15 kulaç derinlikte olduğu belirtilip, mayıstıra sereni gibi parçaların sağlam kaldığı, top vs. gibi parçaların olmadığı ve hangi malzemelerin fırtınayla iki mil uzunluğunda sahil şeridine vurduğu belirtilmiştir. Sakarya'da batan geminin dalgıçlar tarafından yapılan incelemesi sonucunda geminin 5 kulaç derinlikte kuma saplanıp kaldığı, tirinkete sereni gibi parçalarının kaldığı ve ayrıca 9 kulaç derinlikte top gibi bazı malzemelerin olduğu belirtilmiştir.

30 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme (Akdeniz Adaları ve Girit Fethi)*, (Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s.31-32.

31 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi; İstanbul*, 1.Cilt-2.Kitap, (Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 503-504.

32 BOA. C.BH.258-11927., H.1207 (M.1792), Suğla ve Anapa sahillerinde kazazede olan gemilere ait lenger, top vs. malzemelerin denizden çıkartılması dışında, Moskovlar (Ruslar) tarafından atılan, top, humbara ve çeşitli güllenin denizden çıkartılması için üç nefer sömbeki, bir kıta fener kayığı, arayıcı ağı ve mükemmel takım ile gönderilmesi istenmiştir. Ancak sömbeki neferlerinin donanmayla birlikte Akdeniz'de (Bahr-i Sefid) olduğu ifade edilmiştir.

2. Batıklardan Çıkarılan Malzemeler

Batıklardan çıkarılan malzemeleri askeri ve ticari malzemeler olarak iki ana gruba ayırabiliriz.

2. 1. Askeri Malzemeler

Askeri malzemelerin başında, deniz dibinde uzunca süre herhangi bir şekilde bozulmadan kalabilen çeşitli türden top³³, lenger, çivi vs. gibi metaller³⁴, çeşitli istihkâm malzemeleri³⁵ ve geminin tahta kısımlarına ait bazı parçalar³⁶ yer almıştır. Genellikle hafif malzemeler deniz yüzeyinde kalıp kıyıya vurmuş olsa da ağır metaller deniz tabanına oturmuştur. Bu şekilde deniz tabanına oturan malzemelerin denizden çıkartılması işlemi kayıtlara genellikle taşraya çıkartma olarak düşülmüştür.³⁷ Devrin imkânları dâhilinde malzemelerin tamamına ulaşılması ve çıkarılması pek kolay olmamış³⁸ kimi zaman malzemeler batığın bulunduğu alan dışında, uzunca bir sahil hattı boyunca yayılmıştır.³⁹ Merkezi devlet, yeleri tespit edilen malzemelerin ne pahasına olursa olsun denizden çıkarılarak bunların İstanbul'a gönderilmesini çoğu kez özellikle telkin etmiştir.⁴⁰ Şayet tespit edilen malzemelerden birinde eksiklik olursa, bölge yöneticilerine malzemenin çıkartılması konusunda tekrardan emir gönderilmiştir.⁴¹

-
- 33 Yusuf Alperen Aydın, **Sultanın Kalyonları Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)**, Küre Yayınları, İstanbul, 2011, s.340-341.
- 34 BOA.AE.SSLM-III 116-7074., H.1212 (M.1797), Halil Kaptan adlı kişinin emrinde olan donanmaya ait bir firkateyn ve bir kırlangıç türü geminin Kapıdağı tarafında battığı, bu gemilerden kalan top ve çeşitli malzemenin denizden çıkartılması için harcırahları tersaneden verilen, Hacıoğlu Mehmed Çavuş ve iki nefer reis ile birlikte bir sömbeki görevlendirilmiştir. Daha öncesinden 22 kıta top ve 7 lenger demiri tersaneye gönderilmiş olup, firkateyne ait 1,5 vukıyyelik tunç top ve 1,5-2 vukıyyelik beş demir top, Yakup Reis adlı kişinin gemisiyle Tersane-i Âmire'ye gönderilmiştir.
- 35 BOA. C.AS.1218-54653.
- 36 BOA. C.BH.29-1380., H.1255 (M.1840), Şile açıklarında kazazede olan gemide Tersane-i Âmire'nin malı olup karaya çıkartılan 150 kıtadan fazla sal ağacının Şile ahali tarafından gönderileceği belirtilmiş olsa da, bir tanesinin bile gönderilmediği belirtilip, sal ağaçlarının Tersane-i Âmire'ye nakli için ağaçların boyutuna ve ağırlığına göre kayıkların temini istenmiştir.
- 37 BOA. C.BH.258-11927.
- 38 BOA. C.AS.1218-54653., H.1252 (M.1836), İskenderiye Ülgün, Bar ve Draç kalelerinin istihkamı için lazım olan malzemeler denizyoluyla İstanbul'dan gönderilmek istenmiştir. Ancak Gaston bölgesinde gemi kazazede olup, malzemelerin büyük bir kısmının telef olduğu, kalan kısmın Preveze cephanecibaşı tarafından teslim alınıp saklandığı bildirilmiştir.
- 39 BOA. C.BH.84-4017., H.1190 (M.1776), Karadeniz'de (Bahr-i Siyah) kazazede olan gemilere ait top, lenger ve bazı malzemelerin Varna, Ağaçlı, Ormanlı, Süzebolu ve Midye sahilleri civarında görüldüğü belirtilip, denizden çıkartılan malzemelerin tüccar gemilerine yüklenip İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.
- 40 BOA. C.BH.86-4136., H.1196 (M.1782), Dimyat Limanına demirlemiş olan gemilerin şiddetli fırtına nedeniyle battığı, üç adet sağır ve kebir topun çıkarılıp gönderilmesi istenmiş, ancak bir adet kebir topun denizden çıkarılması mümkün olmamıştır. Kalan bu topun ne yapıp edilip çıkartılması istenmiştir.
- 41 BOA. C.BH.219-10198., H.1214 (M.1799) senesinde, Gaston sahilinde kazazede olan şalope türü geminin top, halat vs. gibi malzemelerinin denizden çıkartılıp, Rusyalı bir tüccara ait kırlangıç türü gemiyle malzemelerin tersaneye gönderildiği ancak gemiye ait lengerin denizden çıkartılmadığı için gönderilememiştir. Bu durum üzerine denizde kalan lengerin ne yapıp edip çıkartılıp, Tersane-i Âmire'ye gönderilmesi Mora valisinden istenmiştir.

Batıklardan çıkartılan önemli askeri malzemelere bakacak olursak karşımıza ilk olarak lenger çıkmaktadır. Lenger, her türden gemide, geminin türüne ve ebadına göre çeşitli sayıda kullanılan, gemilerin deniz üzerinde veya limanda sabit kalmasına yarayan büyük demirdir.⁴² Lenger yapımının masraflı⁴³ ve uzun mesai gerektiren bir iş olması⁴⁴ nedeniyle devlet, şiddetli fırtına, düşman tarafından yakılma ya da batırılma veya yaşanan bir kaza sonucu batmış olan gemilerden çıkartılan lengerleri, yeni inşa olunan ya da bakım ve onarımı yapılan gemilerde sıklıkla kullanma yoluna gitmiştir.⁴⁵ Bu nedenle batığa ait lenger ve benzeri metal malzemelerin çıkartılıp İstanbul'a Tersane-i Âmire mahzenine gönderilmesi⁴⁶ için batığın olduğu bölgeye malzemenin çıkartılması işiyle meşgul olacak görevliler gönderilmiştir.⁴⁷

Batıklardan çıkartılan diğer bir önemli askeri malzeme de çeşitli boyut ve türdeki toplardır.⁴⁸ Genellikle geminin üstünde bulunan⁴⁹ ya da bir bölgenin güvenliğinin sağlanması için⁵⁰ veya ordunun bulunduğu cepheye gönderilmesi istenilen toplar, Tophane-i Âmire'den gemilere yüklenecek istenilen yere nakli amaçlanmıştır.⁵¹ İçerisinde veya üzerinde top bulunan geminin yukarıdaki nedenlerden ötürü batmasıyla bu ağır metaller deniz tabanına oturmuştur. Kimi zaman bu malzemelerin çıkartılması mümkün olmamış ya da devletin görevlendirdiği memurlardan önce kaza mahalline varan ahali batıklardaki topları çıkararak çeşitli mahallere satmışlardır. Devlet bu gibi durumların yaşanmaması için gerektiğinde komşu devletlerle, batıklara ait malzemelerin çıkartılması konusunda iş birliği yoluna gitmiş⁵² olsa da, çoğu kez malzemelerin başkalarının eline geçmesini

-
- 42 Mehmet Zeki Pakalın, "Lenger", **Osmanlı Tarih ve Deyimler Sözlüğü**, C.2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s. 358.
- 43 BOA. C.BH.63-2970., H.1176 (M.1763) Sinop'ta donanma kalyonlar için gerekli olan büyük lengerlerin bazıları tamir olunup kullanıma hazır hale getirilmesi istenmiştir. Buna neden olarak yapılacak olan lengerlerin masrafinin çok olacağından bunun için tersanede bulunan batıklardan alınan 4 adet lengerin tamir edilmesi düşünülmüştür. Yapılacak işlemler sonunda (bir lengerin iki kıta yaprağı, ikisinin tırnak ve halkalarının tamiri) 160 kuruş tamir masrafı olacağı belirtilmiştir.
- 44 BOA. C.BH.152-7252., H.1182 (M.1768), Tersane-i Âmire'de inşa olunan iki adet kalyonun her biri için 35 kantardan 3 adet lenger gerektiği, tersanede hazır lenger olmadığından, tersane demirhanesinde ihtiyaç duyulan lengerlerin Kığork adlı zimmi usta vasıtasıyla yapılması kararlaştırılmıştır. Yapılacak lengerlerin her birinin 25 gün içerisinde tamamlanacağı belirtilmiştir.
- 45 BOA. C.BH.2-60., H.1185 (M.1772) senesinde Sinop'ta inşa olunan iki kalyonda kullanılmak üzere kazazede olan gemilerin lengerleri beş-on gün zarfında kaptan paşadan istenmiştir. Lengerler donanmaya ait mahzende saklanmış olup, on iki kıta olup kebir olarak adlandırılan büyük çapta lengerlerdir.
- 46 BOA. C.BH.111-5384., H.1222 (M.1807) senesinde Karadeniz'de batan donanma kalyonlarına ait lenger, civata gibi türden malzemenin toplanarak Tersane-i Âmire'ye teslim edilmesi bölge yöneticilerinden istenmiştir.
- 47 BOA. C.BH.150-7164., H.1217 (M.1802), Karadeniz'de (Bahr-i Siyah), Rumeli Sahilli ve Tuna'da gark olan (suya batan) gemilere ait, lenger, top ve çeşitli demir malzemelerin çıkartılması için görevlendirilenle gidecek olan çuhadara 500 kuruş verilmiştir. / BOA. C.BH.258-11927.
- 48 Özellikle 18. yüzyıldan itibaren kürekli gemilerin yerini yelkenli gemilerin almasıyla gemilere yerleştirilen top sayısında artış yaşanmıştır. Tuncay Zorlu, **Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s.123-124.
- 49 İdris Bostan, **Osmanlılar ve Deniz (Deniz Politikaları-Teşkilât-Gemiler)**, Küre Yayınları, İstanbul, 2017, s.176-177.
- 50 BOA. C.AS.1204-53925., H.1220 (M.1805), eşkıya takibi için Tophane-i Âmire'den mühimmat yüklenip Tekfurdağ'na gönderilen geminin kazazede olduğu, kazazede olan gemiden kalan mühimmatın tespiti için defter hazırlanması bölge yöneticilerinden istenmiştir.
- 51 BOA. C.BH.7-317., H.1208 (M.1794), Anapa Kalesine gönderilen 14 büyük top taşıyan gemi Samsun açıklarında batmıştır.
- 52 BOA. C.BH.105-5096., H.1251 (M.1835), İşkodra, Ülgün, Bar ve Draç Kalelerine, Tophane-i Âmire,

önleyememiştir. Ancak olayın üstünden uzunca bir zaman geçse bile batıklara ait malzemelerin çıkartıldığı veya satıldığı ihbarı alınır, derhal bahsi geçen batığa ait malzemelerin tespiti yoluna gidilip, devletten izinsiz batıklara ait malzemeleri çıkartıp satanların İstanbul'a gönderilmesi ve malzemelerin tazmini bölge yöneticilerinden istenmiştir.⁵³ Bunun dışında batıklardan malzemeleri çıkartan ve muhafaza edip görevlilere teslimini sağlayan askeri ve sivil kişilere yaptıkları çalışmanın başka kişilere örnek olması⁵⁴ ve mükâfatlandırılması için çeşitli miktarda ihşanda da bulunulmuştur.

Lenger, top ve çeşitli metal malzemelerin denizden çıkartılma işleminin tamamlanmasından sonra kayıt defterleri tutulup⁵⁵, malzemelerin gerekli bakım ve onarımlarının yapılıp tekrardan kullanıma hazır hale getirilmesi için İstanbul'a, Tersane-i Âmire ve Tophane-i Âmire'ye gönderilmesi gerekmiştir.⁵⁶ Bu noktada malzemelerin istenilen şekilde İstanbul'a nakli için malzemenin ağırlığı ve miktarına uygun bir geminin seçilmesi gerekmiştir.⁵⁷ Nadiren de olsa batığın bulunduğu bölgenin ileri gelenlerine malzemelerin gönderilmesi⁵⁸ işi verilmişse de çoğunlukla nakliye sırasın-

Tersane-i Âmire ve Humbarahaneden malzeme götüren geminin Selene Limanı denilen yerde kazazede olduğu ve büyük miktarda malzemenin onun bunun eline geçmeden İstanbul'a gönderilmesi için Yunan tarafıyla iş birliği yapılması istenmiştir.

- 53 BOA. C.BH.2-67., H.1212 (M.1797) senesinden sekiz sene önce Ağrıboz'a bağlı Kızılıhisar bölgesinde kazazede olan donanmaya ait firkateynin toplarının denizden çıkarılmasının mümkün olmadığı, ancak ilerleyen zamanda Çeşme ve civarından bazı zimmi ve Müslüman reislerin gelerek 14 kayıkla denizde kalan 24 topu çıkarıp Ahmet Kaptan adlı kişinin gemisiyle Mısır'a sattıkları belirtilmiştir. Belgede hangi kaptanın kaç topu çıkardığı (Cafer ve Mustafa Kaptanlar üçer) belirtilip, konuda bahsi geçen reisler ve kişilerden topların parasının alınması ve kişilerin İstanbul'a gönderilmesi Çeşme naibinden istenmiştir.
- 54 BOA. C.BH.2-46., H.1234 (M.1819), Karadeniz'de Karaburun açıklarında bulunan iki topun çıkartıldığı, çıkartılan bu topların Cezayirli Gazi Hasan Paşa (1789-1790) döneminde batan gemilere ait olduğu belirtilip, bu topların gönderilmesi için gerekli olan kayık, çavuş ve neferat ücretinin 2000 kuruş tuttuğu, bunun dışında bu şekilde batık olan top ve lengerin çıkartılmasında gayret ve çaba göstermiş olan çavuş ve neferlerin teşviki için ihşan olunacak bedel ne kadarsa, hizmeti geçenlere verilecek olan bedelinde toplam masrafa dahil edilmesi istenmiş olup, tersane hazinesinden 500 kuruş ihşanda bulunmuştur.
- 55 BOA. C.BH.201-9425., H.1219 (M.1804), Rodos Adası'nda Hasan Bey adlı kişi tarafından inşa olunan ve Ağustos ayında denize indirileceğinden bahsedilen kalyon için Tersane-i Âmire ve çeşitli mahallerden gönderilen malzemedan başka, Ali Çavuş adlı kişi tarafından defteri tutulmuş olan kazazede bir birik türü gemiden çıkartılan demir top vs. gibi malzemelerin kayıkla gönderilmesi istenmiştir
- 56 BOA. C.BH.206-9622., H.1218 (M.1804), Anapa'ya gönderilen ancak Sakarya açıklarında kazazede olan ve İstanbul'dan gönderilen mübaşir vasıtasıyla tamir için İstanbul'a getirilecek olan kırılgaç türü bir geminin tamir masrafı Altıkulaçzade Hüseyin Efendi'nin uhdesinde olan miri gelirden karşılanması istenmiştir.
- 57 BOA. C.BH.36-1686., H.1222 (M.1807) Siderkapısında kazazede bir kalyon ve iki firkateyne ait lengerlerin ve topların çıkartılıp tersaneye gönderilmesi Selanik kadısı ve müftüsünden istenmiştir. Ancak bu malzemelerin ağırlığın fazla olmasından sandallarla naklinin zor olacağı ifade edilip, bunların başka bir araçla gönderilmesi istenmiştir.
- 58 BOA. C.BH.273-12612., H.1207 (M.1792), Karadeniz'de Filyos civarında kazazede olan kalyona ait toplardan yedisinin nakli için dört gemi Amasra'da bulunan rüesaya taksim edilmiş olup, bu kişilerin işi ertelediği belirtilip, bahsi geçen topların ve kalan diğer malzemelerin acilen İstanbul'a Tersane-i Âmire'ye gönderilmesi emredilmiştir.

da kullanılacak olan gemiler Gayrimüslim⁵⁹ ve Müslim kaptanlardan (tüccarlardan) kiralanmıştır.⁶⁰ Kiralamalarda geminin navlun bedeli⁶¹ yüklenecek malzemenin ağırlığına (kantar) ve geminin kapasitesine göre hesaplanarak, gerekli şartların belirtildiği mukavele ilgili kaptanla düzenlenmiştir.⁶² Düzenlenen mukavelelerde kiralama işlemi sırasında gemi kaptanının kim olduğu, hangi türden, kaç geminin, hangi navlun bedeli üzerinden kiralandığı ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.⁶³

2. 2. Ticari Malzemeler

Osmanlı karasularında⁶⁴ yerli ve yabancı (Rus, Nemçe, İngiliz, Fransız ve Felemenk) birçok tüccar ve kaptan faaliyet göstermiştir.⁶⁵ Bu kişilerin gemilerine yükledikleri ürünler çeşitlilik arz etmiştir. Osmanlı deniz ticareti haritasına baktığımızda en yoğun ticari faaliyetin İstanbul ve çevresinde gerçekleştiğini görürüz.⁶⁶ İstanbul'un çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli olan malzemeler, gerek geniş Osmanlı coğrafyasından⁶⁷ gerekse başka ülkelerden gemilerle getirilmiştir.⁶⁸

-
- 59 BOA. C.BH.84-4005., H.1188 (M.1775), donanmaya ait kalyonların Çeşme'de kazazede olduğu, gemilerden kalan top vesaire malzemenin, Tophane ve Tersane-i Âmire mahzenlerine gönderilmesi için kantarı 40 akçeden olmak üzere 1000 kuruşa Aydınli Yorgi adlı zimmi reisin gemisi kiralanmak istenmiştir. Ancak bahsi geçen kaptan, kendi gemisinin navlunun 1500 kuruş olacağını belirtmiştir.
- 60 BOA. C.AS.71-3333., H. 1212 (M.1797), Şile'de kazazede olan top sefindesinde bulunan askerlerin İstanbul'a getirildiği, bu askerlerin tekrardan yola çıkabilmesi için Mehmet Reis adlı kişinin gemisinin 200 kuruş navlun bedeliyle kiralanıp, kira bedeli İrad-ı Cedid Hazinesinden ödenmiştir.
- 61 Gemiye alınan yük için mal sahibinin gemi sahibine ödediği taşıma bedeli.
- 62 BOA. C.BH.270-12490., H.1184 (M.1771) tarihli belgede, Çeşme Limanında kazazede olan kalyonlara ait kebir lenger, top, gomona, çivi vs gibi malzemelerin, nakli için gerekli olan gemiler navlun bedeli belirlenerek tüccarlardan kiralanmış olup, ihtiyaç halinde yine tüccarlardan geminin kiralanıp navlun bedelinin İstanbul'da ödenmesi istenmiştir.
- 63 BOA. C.BH.124-6014., H.1186 (M.1773), Çeşme'de batırılan donanmaya ait gemilere ait lenger, demir aletleri ve benzeri gibi malzemelerin toplanıp İstanbul'a nakledilmesi istenmiş olup, bu iş için Gayrimüslim reislerden iki gemi kiralanmıştır. Gemilerden birine 1500 birine de 1200 kuruş olmak üzere 2700 kuruş navlun ödenmiştir.
- 64 Akdeniz'de Fransız, İngiliz ve Felemenk gemilerinin yoğun bir şekilde faaliyet göstermelerine karşın Karadeniz'e XVIII. yüzyılın sonlarına kadar yabancı gemilerin girmesi çok nadir olmuştur. Ruslarla yapılan savaşlar ve kayıplar sonrasında Rus bandıralı gemiler Karadeniz'de sıklıkla görünmeye başlamışlardır. Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı**, T.T.K., Ankara, 2018, s.391.
- 65 BOA. C.HR.25-1240., H.1209 (M.1795), Fransız, Dupon adlı kaptanın gemisiyle İskenderiye'den Tunus'a götürmek için hacıları aldığı ancak Anamur civarında kaptana ait geminin kazazede olmuştur. Kazazede olan gemiden 13,847 kuruşluk eşya ve iki adet lenger, iki adet yelken ve altı adet tüfek karaya çıkartılmıştır. Bahsi geçen malzemelerin dışında tüm malzemelerin gemiyle birlikte battığına dair bölge kadısının ilamı ve İçil Mutasarrıfı Yusuf Paşa'nın inhası gözükmektedir.
- 66 Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C.2, (Edt. Halil İnalcık-Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.920.
- 67 Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken, İstanbul, 2014, s. 57.
- 68 BOA. C.BH.133-6446., H.1239 (M.1824), Boğdan Voyvodası tarafından kalyon ve zindan fırınları için gönderilecek olan hintanın (buğday) Kalas iskelesinden Abdi Kaptan ve Hacı Hasan Kaptan adlı kişilerin gemilerine yüklenip iki makbuz hazırlanmıştır. Abdi Kaptanın 5690 kile hinta yüklü gemisinin tersaneye yükünü boşaltmıştır. Ancak Hacı Hasan Kaptanın gemisi Midye açıklarında kazazede olmuştur. Kazazede olan gemiye yüklenen toplam hinta miktarı 7250 kile olup kilesi 82 paradan toplam bedeli 14.862,5 kuruş etmiştir. Bu miktarın 4954 kuruş 7 parası tenzil olunup, geriye kalan 9908 kuruş 13 para ödenmiştir. Ayrıca Abdi Kaptanın getirdiği hintanın 11.660,5 kuruş bedeli de Tersane-i Âmire

Kimi zaman bu gemiler genellikle şiddetli fırtına nedeniyle İstanbul'a gelmeden batmıştır. Batan gemilerdeki malzemeler arasında, revgan-ı zeyt (zeytinyağı), asel (bal)⁶⁹, hinta (buğday)⁷⁰, üzüm⁷¹ gibi gıda maddeleri dışında, yapağı⁷², çeşitli türden kumaş, bez, iplik ve kum saati⁷³ gibi emtialar yer almıştır. Ayrıca, gemi mürettebatı ya da yolcularına ait para ve kişisel eşyalar batıklar içerisinde yer alan diğer ticari nitelikli malzemelerdendir.⁷⁴

Bahsi geçen malzemelerin sahibi tespit edilebilirse eksiksiz bir şekilde sahibine teslimi gereklidir.⁷⁵ Ancak bu durum yerel yöneticiler ve görevliler tarafından pek dikkate alınmamıştır. Bu sebepten batıktan çıkartılan malzemelerin sahipleri, malzemelere gümrük yasakçıları tarafından bir müdahalede bulunulmamasını talep etmişlerdir.⁷⁶

Özellikle dış ticaret hacminin arttığı ve kapitülasyonların⁷⁷ etkisinin hissedilmeye başlandığı XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren gemi batıklarından çıkartılan malzemeler konusu ayrı bir boyuta taşınmıştır. Yabancı gemi kaptanları ve tüccarları *müstemin*⁷⁸ statüsünde Osmanlı karasularında faaliyet göstermişler ve Osmanlı limanlarına hiçbir mani olmaksızın sığınıp ihtiyaçlarını karşılayabilmişlerdir.⁷⁹ Bunlara ek olarak gerçekte Osmanlı tebaası olup, ancak çeşitli vergilerden ve yükümlülüklerden kurtulmak için⁸⁰ bir fırsatını bularak başka bir devletin tabiiyetine ve koruyuculuğuna girenler olmuştur.⁸¹ Bahsi geçen kişiler, tebaası olup ya da tebaası olduklarını iddia ettikleri devlete, Osmanlı Devleti tarafından verilen ahidnâmeler sayesinde Osmanlı karasularında

Hazinesinden ödenmiştir.

69 BOA.AE.SABH-I 236-15763.

70 BOA. C.BH.133-6446.

71 BOA. C.HR.60-2983.

72 BOA. C.HR.98-4873.

73 BOA. C.HR.18-864.

74 BOA. C.BH.104-5033., H.1275 (M.1858), Alanya Sancağına bağlı Düşenbe nahiyesine müdür olarak görevlendirilen Tahir Bey adlı kişinin, oğluyla birlikte vapurla Antalya Limanına gelip ve buradan da Alanya'ya kayıkla geçmek istediğini ancak çıkan fırtına sonucu kayığın batıp, kendi memuriyetine ait belgelerinde de içerisinde bulunduğu eşyasının zayı olduğu bildirilmiştir.

75 İdris Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşvikâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire**, T.T.K., Ankara, 2003, s.152.

76 BOA.AE.SABH-I 236-15763., H.1195 (M.1781), Gelibolulu Süleyman Reis adlı kişinin gemisine Edremit'ten revgan-ı zeyt (zeytinyağı) yükleyip, İstanbul'a gelirken Erdek kazasına bağlı Kapıdağın Kocabergos karyesi sahilinde şiddetli fırtınaya yakalanıp kazazede olmuştur. Ancak bir miktar asel (bal) ve revgan-ı zeytin karaya çıkartıldığı belirtilmiştir. Karaya çıkartılan malların sevki için mektupla bir tüccarın görevlendirildiği, bu malların gümrük yasakçısı marifetiyle herhangi bir müdahale olmadan İstanbul'a gönderilmesi için Erdek Kadısına ve Kapıdağ Voyvodasına emirler gönderilmiştir.

77 Osmanlı Devleti'nden kapitülasyon alan bazı ülkeler ve tarihleri şöyledir, Avusturya 1615, Hollanda 1680, İsveç 1737, Sicilya 1740, Danimarka 1746, Prusya 1761, İspanya 1782, Rusya 1783, Sardunya 1823, A. B. D. 1830, Belçika 1838, Portekiz 1843, Yunanistan 1855, Brezilya 1858, Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s.186.

78 Verilmiş olan ahidnâmeler sayesinde Osmanlı coğrafyasında ticari faaliyet gösteren başka devlet tebaaları kayıtlara müstemin olarak geçmiştir.

79 Mübahat Kütükoğlu, "*Osmanlı İktisadî Yapısı*", **Osmanlı Devleti Tarihi**, C.2, (Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRICA, İstanbul, 1999, s. 597.

80 Ali İhsan Bağış, **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983, s. 87.

81 Bu kişiler konsoloslardan berat ve patent alarak kapitülasyonlarla tanınmış olan ayrıcalıklardan faydalanmışlardır. Mahmi sorunu olarak da bilinen bu sorunu daha detaylı görmek için bkz. Gülnihal Bozkurt, **Azınlık İmtiyazları- Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş**, ATAM., Ankara, 1998.

rahatlıkla ticari faaliyetlerini sürdürebilmişlerdir. Bu kaptan ve tüccarlar, Osmanlı karasularında gemileri battığında artık doğrudan Osmanlı Devleti'ne değil, verilen ahidnâmelere dayanarak⁸², tabiiyetinde oldukları devletin⁸³ ya da başka bir devletin elçileri ve konsolosları vasıtasıyla⁸⁴ veya çeşitli araçlarla malzemelerini kolaylıkla alma yoluna gitmişlerdir.⁸⁵ Bu durum, Osmanlı Devleti'nde bulunan konsolos, konsolosluk çalışanları ve yakınları için önemli bir gelir kapsı halini almıştır.⁸⁶ Diğer taraftan olaya tüccar ve kaptanlar açısından bakarsak, kişilerin bu yolu seçmesinde şüphesiz batığın bulunduğu bölge yöneticilerinin batıklara ait malzemeleri sahibine teslimi konusunda çıkardıkları sorunların etkili olduğunu belirtebiliriz.⁸⁷

3. Gemi Kazaları Sonrası Devletin Yükümlülükleri

Yaşanan gemi kazalarından sonra devletin bazı yükümlülükleri doğmuştur. Bu yükümlülüklerin başında, devlet için malzeme getiren ancak kazazede olan gemilerdeki yükün bedelinin karşılanması gelmiştir.⁸⁸ Devlet genellikle, denizde heba olan malzemenin miktarını ve bedelini belirleyip⁸⁹, gemi kaptanı ile yapılan mukavelenin incelenmesi sonrasında karşı tarafın zararını karşılamıştır.⁹⁰ Bu sayede bir nevi sigortacılık faaliyetlerinin gelişmesine kadar geçen sürede devlet,

82 BOA. C.HR.4-193., H.1254 (M.1839) tarihinde Rus sefaretinden gelen bir takirde, Rus tebaası olan, Marich adlı kişinin kaptanı olduğu geminin Karaburun'a geldiğinde şiddetli fırtına nedeniyle kazazede olduğu, geminin karaya çıkartılan hamulesi ve çeşitli malzemelerinin Antonyon adlı kişiye teslim edilmesi ahidnâme gereğince istenmiştir.

83 BOA. C.HR.60-2983., H.1232 (M.1817), Rusya tebaasından Covanni Barba adlı kişi, Nikola Reis adlı kişinin gemisine 1288 varil üzümü kâr payı ortaklığıyla yükleyip İstanbul'a göndermiştir. Ancak gemi fırtınaya yakalanıp Biga'da kazazede olmuştur. Kazazede olan gemiden 980 varil üzümün Güvercinlik olarak da bilinen Dimetoka'da karaya çıkartıldığı belirtilip, bahsi geçen miktarın Dimetoka voyvodası Çelebizade Halil tarafından alındığı buna binaen Kocaeli ve Hüdavandigar Mutasarrıfı vasıtasıyla H.1230 senesi, Muharrem'in yedinci gününden itibaren 61 günlük süre içerisinde ödenmek şartıyla 6000 kuruşluk bir temessük verildiği ancak Çelebizade Halil tarafından herhangi bir ödemenin bir seneye aşkın süredir yapılmadığı, Rus orta elçisi tarafından bildirilmiştir.

84 BOA. C.HR.18-864., H.1255 (M.1839), Kukoş sahilinde kazazede olan iki Fransız ve bir Nemçe (Avusturya) ticaret gemisinden çıkartılan eşyaların, Felemenk konsolosu Frobonari? adlı kişinin kefaletiyle alınmıştır. Nemçeli Tomazo ve Fransız Comlo ve Gobarlok? adlı kaptanların eşyalarının neler olduğu deftere kaydedilmiştir. Deftere kaydedilen eşyalar arasında çeşitli türden bez, iplik, barut, kum saati gibi eşyalar mevcuttur.

85 BOA. C.HR.7-311., H.1255 (M.1840), Rus gemi kaptanlarından Nikola Kaçya adlı kaptana ait gemi Aynaroz sahilinde kazazede olmuştur. Gemide İngiltereli bir bezirgana ait malların ve paranın olduğu belirtilmiştir. Selanik mutasarrıfı, Aynaroz muhafızı, tayin kılınan bir memurun vasıtasıyla mal ve paranın tespitinin yapıldığı ve kaptanın oğlunun, vekili olan Nemçe konsolosunun kardeşi Domniko adlı müstemine bütün eşya ve paranın teslim edilip makbuzunun alındığını, herhangi bir eşya ve alacaklarının kalmadığını ancak İngiltere konsolosunun malların teslim edilmediğini ifade etmesi üzerine, malların bahsi geçen kişiye teslim edildiği buna dair makbuzun olduğu belirtilmiştir.

86 Burak Kocaoğlu, **Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018, s. 47.

87 BOA. C.HR.98-4873., H.1248 (M.1832), Rusyalı Fedor Ocenkof? adlı kaptanın, Taygan iskelesinden yapağı ve çeşitli malzemeleri yükleyip İstanbul'a gelirken, Karadeniz'de fırtınaya yakalanıp Aydonar bölgesinde kazazede olduğu, geminin hamulesi olup karaya çıkartılan malzemelerin ve her nevi alet edevatın teslimine görevli memur yavaşmasada, Rus orta elçisi ahidnâme gereğince eşyanın teslimini talep etmiştir.

88 BOA. C.HR.50-2481.

89 BOA. C.BH.133-6446.

90 BOA. C.HR.160-7955., H.1217 (M.1803), Rusya tebaasından olan Mileke Kalu adlı kaptanın, Mısır'da bulunan Reşid mütesellimi İbrahim Efendi tarafından çalışması için zorla tutulduğu, Reşid'den Abahor

sigorta vazifesini üzerine almıştır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte deniz ticaret hacminin artması ve gelişen ticaret ağlarına paralel olarak sigortacılık alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu noktada Osmanlı karasularında faaliyet gösteren gemiler sigorta şirketleri tarafından sigortalanmış ve olası bir kazanın tazmininde sigorta şirketleri de sorumluluk almıştır.⁹¹

Malların zararının karşılanması dışında devletin diğer bir sorumluluk alanı da kazazede olan gemide hayatlarını kaybeden kişilerin yakınlarına ya da yaralı olarak kurtulan kişilere sağlanacak desteklerdir. Bu noktada karşımıza ilk olarak, batan gemide hayatını kaybeden kişilerin yakınları çıkmaktadır. Gemi kazasında hayatını kaybeden kişinin evlatları varsa devlet hayatını kaybeden kişinin geçmişe dönük maaşlarını evlatlarına ödemiştir. Bazı durumlarda ise ölen kişinin devletten alacağı olmamasına rağmen geride kalan kız kardeşine dahi ödenek sağlanmıştır. Bu husus ayrıca yardıma muhtaç kadınların mağdur edilmemesi itibarıyla sosyal devlet aracı üzerinden de yorumlanabilir.⁹² Bunun dışında kazada hayatını kaybeden kişinin mahlûl (boşalan) olan (teknik beceri gerektiren) görevi genellikle kişinin evlatlarına babası gibi işini iyi yapacağı düşünülerek verilmişse de kimi zaman görev birinci dereceden yakını olmayan kayınbiraderi gibi akrabalarına da verilmiştir.⁹³

Şayet, kişi kazadan yaralı kurtulmuşsa ve hayatını idame ettirecek gücü ve kudreti kendinde bulamıyorsa, gemisinin nerede kazazede olduğunu, kendisinin bundan ne derecede yaralandığını anlatarak, devletten yardım istemiştir. Devlet genel prensip olarak kişinin doğruyu söyleyip söylemediğini anlamak için sercerrahı görevlendirip, bahsedildiği gibi kişinin yaralı olup olmadığını, hayatını idame ettirme durumunu yazmasını istemiştir. Sercerrahın raporu doğrultusunda kazazede olan gemiden yaralı olarak kurtulan kişiye gerekli olan destek sağlanmıştır.⁹⁴ Bu gibi çeşitli des-

denen yere zorla üç sefer yaptırılıp, üçüncü seferinde Abahor'da kazazede olduğu, kaptanın cerim türü kayık (Nil nehri üzerinde kullanılan kayık) bahası olan 2800 ve üç seferin navlun 1500 kuruş olmak üzere toplamda 4300 kuruş verilmesini mütesellimden taraf ettiğini ancak mütesellimin parayı vermediği, bunun üzerine kaptanın Reşid'de buluna Nemçe konsolos vekiline müracaatta bulunduğu, bahsi geçen paranın Mısır'da bulunan Rus konsolosuna teslim edilmesini, İstanbul'da bulunan Rus elçisi talep etmiştir. Bu talep karşısında yapılmış olan mukavele ne gerektiriyorsa onun yapılması emredilmiştir.

- 91 BOA. C.HR.152-7591., H.1270 (M.1853), Avusturya Devleti tüccarlarına ait ve Avusturya sigortası tarafından sigortalanmış iki adet geminin Karadeniz'de kazazede olduğu, sigortanın İstanbul'da yerleşik olarak bulunan Mösyö Parvo adlı vekil tarafından Cozepo Karsiyeye adlı kişi Bolu ve İzmit bölgelerine işi takip etmesi için gönderilmiştir.
- 92 BOA. C.BH.199-9330., H.1193 (M.1779), Bıçakçızade Mehmet Kaptan adlı kişinin Karadeniz'de kazazede olan gemide vefat ettiği, kaptanın 450 kuruş borcuna, kardeşi Rabia Hatunun kefil olduğu, bu sebeple Rabia Hatunun rencide ve tazyike uğradığı belirtilip, vefat eden kişilerin geçmişten kalan maaşlarının merhameten çocuklarına verildiği ifade edilmiştir. Bu noktada kaptanın H.1192 Muharreminden Ramazanına kadar 600 kuruş salyanesi kaldığı belirtilmiştir, Yapılan inceleme sonucunda müteveffanın H.1191 senesinden salyanesini aldığı bu sebeple alacağıının olmadığı ama yine de merhameten kaptanın kardeşine 150 kuruş verilmiştir.
- 93 BOA.AE.SABH-I 165-11021., H.1198 (M.1783), bir kişi, Cebehane-i Âmire'de neccar olan eniştesinin Karadeniz'de (Bahr-i Siyah) batan gemide vefat ettiğini bu nedenle mahlûl olan görevin kendisine verilmesini rica etmiştir.
- 94 BOA. C.BH.17-806., H.1185 (M.1771), İbrahim adlı kaptan, Karadeniz'de ince donanmada bir kancabaş gemisiyle Tolcî savaşına katılıp kafirlerle savaştığını, savaş sırasında gemisinin battığını ve kendisine de çifte kurşun isabet edip, baldırından şiddetli bir yaralanma geçirdiğini ifade etmiştir. İbrahim Kaptan durumunun iyi olmadığını belirterek kendisine yetecek (kifaf) bir ekme (nan) parası verilmesini talep etmiştir. Talep üzerine kişinin gerçekten yaralanıp yaralanmadığına Sercerrah tarafından bakılmasına ve buna göre maaşın bağlanmasına karar verilmiştir. Sercerrah yaptığı incelemede, kişinin sağ kalçasına iki kurşun isabet edip yaralandığını belirtmiş ve kişiye tekaütlüğü bağlanmıştır.

teklerin dışında kaza geçiren gemiden sağ olarak kurtulan kişilere, rütbelerine ve görevlerine göre çeşitli miktarda ihşanda bulunulması yöneticiler tarafından uygun görülmüştür.⁹⁵

Sorumluluk konusunda devletin, müttefik devletlerin tebaasına karşı tutumu da oldukça dikkat çekicidir. Yaşanan bir kaza sonrası kazadan kurtulup karaya çıkan kişileri İslam hukukuna da uygun olarak⁹⁶ devletin misafiri olarak görülmüş ve bu kişilerin uygun mahallere yerleştirilmesi ilgili görevli ve yöneticilere tembihlenmiştir.⁹⁷ Ayrıca kazazede olan gemilerdeki kişilerin kurtarılmasında yararlılık gösteren kişilere de Müslim-Gayrimüslim fark etmeksizin onore edilmek için devlet tarafından madalya takdiminde bulunulmuştur.⁹⁸

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde fırtına, savaş gibi nedenlerle batan gemiler için genellikle kazazede ifadesi kullanılmıştır. Kazazede olarak adlandırılan gemilerden kalan malzemelerin denizden çıkartılması ve malzemelerin İstanbul'a gönderilmesi devletin kaza sonrasında üzerinde durduğu en önemli konudur. İlk olarak kazazede olarak ifade edilen batığın bulunduğu bölgenin yöneticileri geminin batma nedenini ve genel durumu İstanbul'a bildirmiştir. Devlet gelen haber üzerine batan gemi veya gemilerden kalan malzemelerin toplanıp uygun gemilerle İstanbul'a teslimini sağlamak üzere donanmada görevli kaptan veya memurların sorumluluğunda, sömbeki adı verilen dalgıçları çeşitli alet ve edevatlarıyla hızlıca batık mahalline göndermiştir. Kimi zaman görevlilerden önce bölge halkı batığa ait malzemeleri çıkartmış olsa da kazanın üstünden uzunca bir süre geçmiş olsa bile devlet batıklara ait malzemenin izini sürmüş ve izinsiz bir şekilde malzemeleri çıkartan ve satan kişileri cezalandırma yoluna gitmiştir.

Batıklardan çıkartılan malzemeleri askeri ve ticari malzemeler olarak iki gruba ayırabiliriz. Askeri malzemelerin içerisinde uzunca süre su altında dayanabilen lenger, top ve çeşitli metaller önemli bir yer tutarken, ticari malzemeler çok daha geniş yelpazede olup, zeytinyağı, buğday gibi gıda malzemeleri dışında iplik, bez, çeşitli türden kumaş ve hatta kum saati gibi birçok malzeme mevcuttur.

Donanmaya ait gemilerin malzemeleri denizden çıkarıldığı takdirde yukarıda izah edildiği üzere İstanbul'a nakledilmiş, tüccara ait gemiz veya malzemeler ise tespit edilen sahiplerine teslim edilmiştir. Ancak kapitülasyonların etkisini gösterdiği XIX. yüzyılın başlarından itibaren batıklardan çıkartılan malzemeler konusunda yabancı devlet temsilcilerinin müdahaleleri söz konusu olmuştur. Osmanlı karasularında faaliyet gösteren kaptanlar ve tacirler ilk zamanlar denizden çıkartılan malzemelerin kendilerine teslimi konusunda devlete müracaat ederken, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı topraklarında bulunan elçiler ve konsoloslara müracaat etmişlerdir. Bu

95 BOA. C.BH.60-2828., H.1208 (M.1793), Hüseyin Kaptan adlı kişinin gemisi zahire nakli için Karadeniz'e açılmış ancak Kilyos civarında kazazede olmuştur. Tersane ricali tarafından kazazede gemide olup karaya çıkan gemi mürettebatına toplam 600 kuruş atıye verilmesi uygun görülmüştür. Verilecek olan atiyenin miktarı, Reis-i Evvel 60 kuruş, Reis-i Sani 40 kuruş, Reis-i Salis 30 kuruş, gemi ağası 30 kuruş ve 20 neferin her birine 20 kuruştur.

96 İdris Bostan, **Osmanlı Akdenizi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2017, s.300-301.

97 BOA. C.HR.24-1151., H.1214 (M.1799), Rusya tarafından Akdeniz'de bulunan donanmaya katılması için gönderilen bir fırkateynin Kili Kalesi önünde kazazede olduğu, batan gemide bazı neferatın öldüğü bazılarının ise karaya çıkabildiğini, karaya çıkanların devletin misafiri olduğundan bu kişilerin bölgede uygun mahallere yerleştirilmesi istenmiştir.

98 BOA. C.HR.13-609., H.1281 (M.1865), Köstence Limanı karşısında batmakta olan gemiden dört kişiyi kurtaran Avusturya tebaasından bir kaptana gayretinden ötürü madalya verilmiştir.

kişiler devletlerine verilen ahidnâmelere dayanarak gerek yabancı tacirler gerekse berat ve patent gibi çeşitli yollarla himaye kazanmış olan gerçekte Osmanlı tebaası olan tacirlere ait batıklardaki malzemelerin takibine başlamışlardır. Devlet verilen ahidnâmelere sadık kalarak gerekli incelemeleri yaptıktan sonra malzemelerin verilmesini görevlilere emretmiştir.

Bu konuların dışında kazazede olarak adlandırılan gemilerde vefat eden kişilerin yakınlarına ya da sağ ve yaralı olarak kurtulan kişilere gerekli maddi destek devlet tarafından sağlanmıştır. Ayrıca kazazede olan gemilerdeki kişilerin kurtarılmasına katkıda bulunan kişileri de onore etmek için madalya takdiminde bulunulmuştur. Bu noktada devletin yapılması gereken bütün sorumluluklarını gücü ve imkânı dahilinde yerine getirdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

I- ARŞİV BELGELERİ

T.C. CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞBAKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ (BOA.)

ALİ EMİRİ:

Sultan I. Abdülhamid (AE.SABH-I): 165-11021, 236-15763.

Sultan III. Selim (AE.SSLM-III): 37-2129, 116-7074.

CEVDET:

Askeriye (C.AS): 71-3333, 1204-53925, 1218-54653.

Bahriye (C.BH): 2-46, 2-60, 2-67, 7-317, 17-806, 21-1006, 29-1380, 36-1686, 60-2828, 63-2970, 84-4005, 84-4017, 86-4136, 97-4667, 99-4751, 102-4906, 103-4972, 104-5033, 105-5096, 111-5384, 123-5978, 123-5981, 124-6014, 133-6446, 150-7164, 152-7252, 199-9330, 201-9425, 206-9622, 213-9926, 219-10198, 220-10234, 246-11377, 258-11927, 270-12490, 273-12612.

Hariciye (C.HR): 4-193, 7-311, 13-609, 18-864, 24-1151, 25-1240, 50-2481, 60-2983, 95-4716, 98-4873, 152-7591, 160-7955.

II-KAYNAK ESERLER

Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi; İstanbul**, 1.Cilt-2.Kitap, (Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

Evliya Çelebi, **Seyahatnâme (Akdeniz Adaları ve Girit Fethi)**, (Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

III-ARAŞTIRMA ESERLER

AYDIN, Yusuf Alperen, **Sultanın Kalyonları Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)**, Küre Yayınları, İstanbul, 2011.

BAĞIŞ, Ali İhsan, **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983.

BERKES, Niyazi, **Türkiye İktisat Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

BOSTAN, İdris, **Adriyatik'te Korsanlık Osmanlılar, Uskoklar, Venedikler 1575-1620**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

BOSTAN, İdris, **Osmanlı Akdenizi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2017.

BOSTAN, İdris, **Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire**, T.T.K., Ankara, 2003.

BOSTAN, İdris, **Osmanlılar ve Deniz (Deniz Politikaları-Teşkilât-Gemiler)**, Küre Yayınları, İstanbul, 2017.

BOZKURT, Gülnihal, **Azınlık İmtiyazları - Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş**, ATAM., Ankara, 1998.

BULUNUR, Kerim İlker, “16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Deniz Taşımacılığı: Navlun ve İskerçe Sözleşmeleri”, **History Studies**, Volume 6-Issue 3, Nisan 2014.

FAROQHİ, Suraiya, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C.2, (Edt. Halil İnalçık-Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006.

GENCER, Ali İhsan, **Bahriye’de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti’nin Kuruluşu (1789 – 1867)**, T.T.K., Ankara, 2001.

GENÇ, Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken, İstanbul, 2014.

KARAL, Enver Ziya, **Selim III’ün Hat-tı Hümayunları Nizamı Cedit 1789-1807**, T.T.K., Ankara, 1988.

KOCAOĞLU, Burak, **Osmanlı Devleti’nde Cizye Vergisi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, **Balta Limanı’na Giden Yol Osmanlı – İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580 – 1850)**, T.T.K., Ankara, 2013.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Osmanlı İktisadî Yapısı”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C.2, (Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRICA, İstanbul, 1999.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, **Osmanlı’nın Sosyo-Kültrüel ve İktisâdî Yapısı**, T.T.K., Ankara, 2018.

MANTRAN, Robert, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, C.II, (Çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan), T.T.K., Ankara, 1990.

ÖZDEMİR, Şenay, “Osmanlı Denizciliğinde Gemi Kazaları ve Dalışlar”, **OTAM**, S.19, Ankara, 2006.

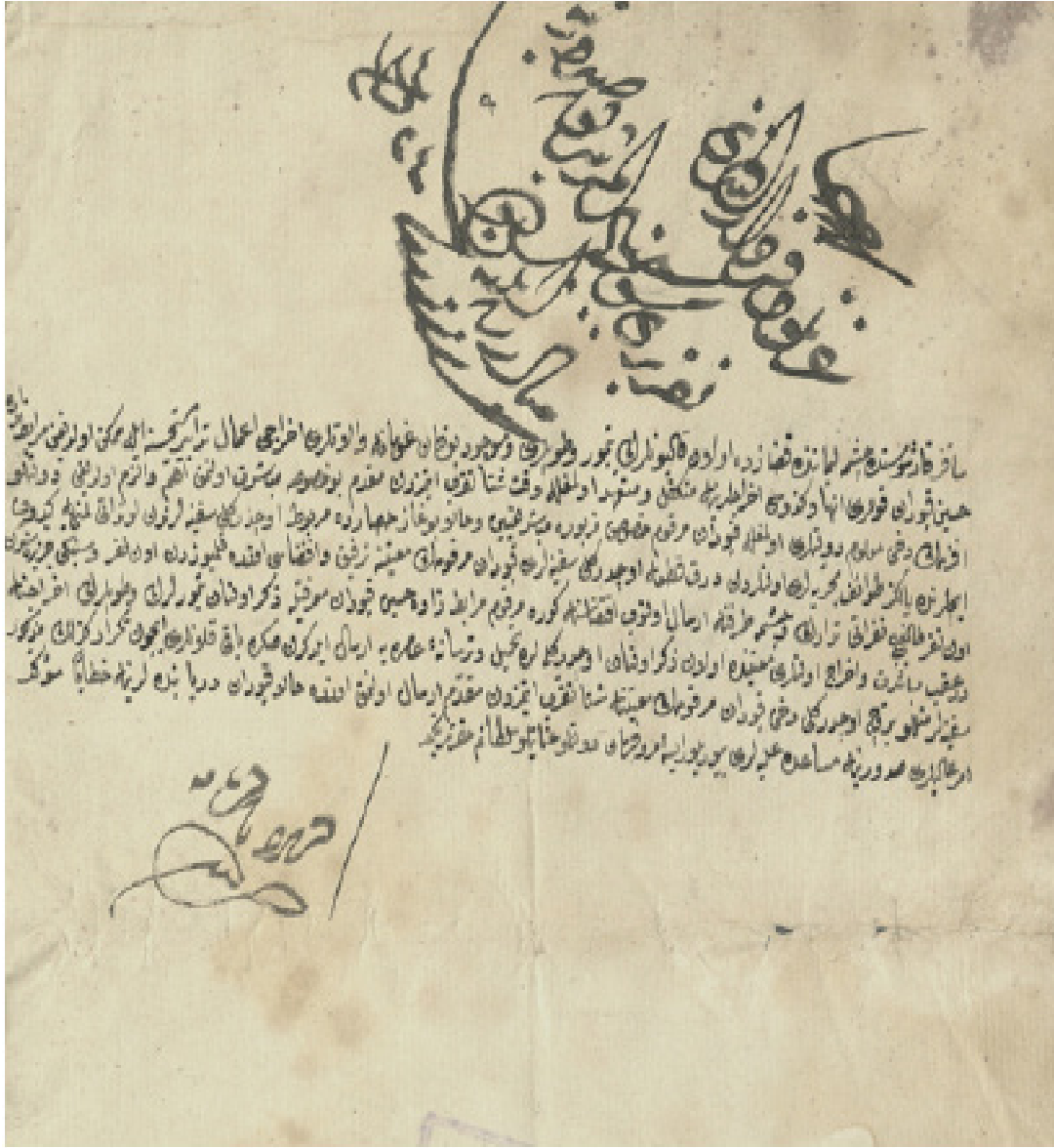
PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih ve Deyimler Sözlüğü**, C.2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.

PANZAC, Daniel, **Osmanlı Donanması (1572-1923)**, (Çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

QUATERT, Donald, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C.2, (Edt. Halil İnalçık-Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, T.T.K., Ankara, 1988.

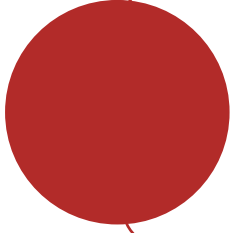
ZORLU, Tuncay, **Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.

Ek-1. Sakız Adası karşısında, Çeşme'de kazazede olan kalyonların, lenger, top ve gomona aletlerinin için çıkartılmasına dair. (BOA. C.BH.213-9926)

Ek-2. Savaş sırasında gemisi batan ve kendisinde yaralanan kaptana maaş bağlanmasına dair. (BOA. C.BH.17-806)

Doç. Dr
İlkay ŞAHİN

Erciyes Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
isahin@erciyes.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9751-0271>

Eser Geçmişi / Article Past: 18 Tem 2019/ 23 Tem 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.593815>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

“Arada Kalmak”: Kalıcı Bir Liminalite Örneği Olarak Türk Modernleşmesi

“Living through the In-Between”: Turkish Modernity as a sample of Permanent Liminality

Öz

Bu çalışma, 19. yüzyılın Türk modernleşmesi için bir geçiş dönemi olduğu iddiasındadır. Osmanlı Devleti'nin bu geçiş dönemine Batı Avrupa'dan farklı olarak toplumsal ve kültürel dinamiklerin etkisiyle şekillenen ve uzunca bir sürece yayılan aşamalar yerine, oldukça kısa bir sürede ve makro politikalar vasıtasıyla girmesinin, modern bir sosyal düzeni değil, kalıcı liminaliteyi açığa çıkardığı ve eski ile yeni, Doğu ile Batı, modernlik ile gelenek arasında kalmış bir toplumsal gerçekliği inşa ettiği iddiasındadır. Çalışma, bu temel tezini açıklamak için öncelikle, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma politikaları bağlamında 19. yüzyılda geçirdiği yapısal ve kültürel değişim ihlal, kriz, liminalite ve yeniden yapılanma aşamalarından oluşan bir süreç olarak ele almak, modernleşmenin gerçekleştiği tüm bu süreci ise bir geçiş dönemi olarak kavramlaştırmak niyetindedir. Ayrıca, geçiş döneminin modern bir sosyal düzen yerine, kalıcı liminaliteyi üretmekle sonuçlanan Batılılaşma projesini genel hatlarıyla aşama aşama ele almayı amaçlamaktadır. Toplumsal değişimi bir süreç ve geçiş dönemi olarak ele almak için Van Gennep ve Turner'in süreç yaklaşımları, özellikle de liminalite kavramları, modernleşmenin yarattığı aradalık halinin kalıcılığını işaret etmek için ise Szokolczai'nin modernliği tamamlanmamış bir değişim olarak değerlendirdiği kalıcı liminalite kavramı esas alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kalıcı Liminalite, Türk Modernleşmesi, Geçiş Dönemleri, Toplumsal Değişme, Sosyal Drama.

ATIF: ŞAHİN İlkay, “Arada Kalmak”: Kalıcı Bir Liminalite Örneği Olarak Türk Modernleşmesi” **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/2 (Ağustos-2019), s. (203-222)

CITE: ŞAHİN İlkay, “Living through the In-Between”: Turkish Modernity as a sample of Permanent Liminality” **Journal of History and Future**, 5/2 (August- 2019), pp. (203-222)

Abstract

This study claims that the 19th century was a transitional period for Turkish modernisation. Furthermore, it claims that unlike Western Europe, the transition of the Ottoman state to this period of passage in a very short period of time and through macro-politics, rather than the stages shaped by the influence of social and cultural dynamics and spreading over a long period, revealed a permanent liminality instead of modern social order and built a social reality between old and new, East and West, modernity and tradition. In order to explain this basic thesis, first of all, the study intends to deal with the structural and cultural change of the Ottoman Empire in the context of Westernisation policies in the 19th century as a process consisting of breach, crises, liminality/redress and restructuring, and to conceptualise the whole process of modernisation as a period of passage. It also aims to point out the Westernization project of the transitional period, which results in producing permanent liminality rather than a modern social order. In order to explain social change as a process and transition period, Van Gennep and Turner's approaches, especially the concept of liminality will be applied. In order to point out the persistence of the liminal state created by modernisation, Szokolczai's concept of permanent liminality will be used.

Keywords: Permanent Liminality, Turkish Modernisation, Periods of Transition, Social Change, Social Drama.

Giriş

Topluşsal değişme, sosyal bilimlerin açığa çıktığı ilk günlerden itibaren temel meselelerinden birisi olagelmiş ve farklı yaklaşımlara göre açıklanmaya çalışılmıştır. Kabaca söylemek gerekirse, yapısal-işlevselciler, doğrusal ve evrimsel bir değişim fikrini öne sürmüş, toplumsal düzenin radikal ve köklü bir biçimde yenilenmesinden daha ziyade, dönüşümünden ibaret uyumla sonuçlanan bir devrimi tasvir etmişlerdir. Çatışmacılar, diyalektik bir etkileşimden ve çatışmadan hareketle toplumsal düzenin tamamen, aniden ve radikal bir biçimde ters düz edildiği devrimci bir değişim fikrini öne sürmüşlerdir. Yorumlayıcı çizgiyi takip eden sosyal bilimciler ise kültürel sistemlerin yapıyı meşrulaştıran etkilerini hatırlatarak, değişimi yapı ve kültür arasındaki işbirliğinin bir sonucu olarak takdim etmiş, sadece uyumun değil çatışmanın da sosyokültürel değişimle olan ilişkisini kurmuşlardır.¹ Bu yaklaşımlar, Karl Marx, Emile Durkheim, Max Weber ve Georg Simmel gibi kurucu sosyologlar tarafından geliştirilmiş, süreç içinde Batı toplumlarının modernleşme deneyimlerini açıklamaları için kuramsal çerçevesi haline gelmiştir. Arnold Van Gennep, kurucu sosyologların klasik değişim anlayışlarını hararetle tartıştıkları dönemde kaleme aldığı *The Rites of Passage* adlı eserinde süreçsel bir değişim fikrini öne sürmüşse de yaklaşımı premodern topluluklarla ilişkilendirildiği ve modernleşmeyi açıklamakta yetersiz bulunduğu antropoloji alanıyla sınırlı kalan bir etkiyi yaratmıştır. Van Gennep'in süreçsel değişim anlayışı, küreselleşmenin gelenek ve modernlik arasındaki sınırları akışganlaştırdığı 20. yüzyılın ortalarından itibaren dikkat çekmeye başlamış, kavramları, antropoloji ve sosyoloji gibi farklı disiplinlerden sosyal bilimciler tarafından ana akım toplumsal değişme teorileriyle bir araya getirilerek yeniden yorumlanmış sosyokültürel değişimi açıklayan etkileyici modeller geliştirilmiştir.

Victor Turner'in toplumu bir süreç olarak tasvir ettiği ve toplumsal değişimi bir geçiş dönemi olarak takdim ettiği yaklaşımı bu eğilimin etkileyici bir örneğidir. Turner, yorumlayıcı yaklaşımı,

1 İlky Şahin, *Hayat Bir Oyundur* (Konya:Çizgi, 2019), 13-37.

Van Gennep'in süreç, Durkheim'in işlevselci ve hocası Max Gluckman'ın çatışmacı anlayışlarıyla bir araya getirerek sosyal drama kavramı altında formüle ettiği süreçsel bir toplumsal değişim teorisini şekillendirmiştir. Turner, toplumun kendisini kesintisiz bir metamorfoz ve yenilenmeden mürekkep, belli aşamalardan oluşan bir değişimler serisi olarak ele almıştır. Ona göre sosyal yaşam, her anı yenilenmeye ve dönüşüme gebe, belli aşamalardan mürekkep geçiş dönemlerinden oluşmaktadır. Toplumlar, geçiş dönemlerinin aşamalarını ise ritler vasıtasıyla tayin etmektedir. Turner, Van Gennep'in geçiş dönemleri için tayin ettiği *ayrılma, liminalite (eşik) ve bütünleşme* ibaret üç aşamayı benimsemekle birlikte, ondan farklı olarak, geçiş dönemlerini ve aşamalarını bireysel statü değişimlerinden daha ziyade kamusal ve toplumsal değişimlerle ilişkilendirmiştir. Buradan hareketle, toplumu birbirini takip eden aşamalardan mürekkep geçişler serisi ve bir süreç olarak ele almış ve süreçsel bir toplumsal değişim fikrini geliştirmiştir. Toplumun metamorfoz ve yenileniş halindeki bir süreç olarak takdim etmek için ritüelleri, bilhassa da Van Gennep'in liminalite kavramını bir analiz aracı olarak almıştır. Doğrudan ritüellere yönelik akademik ve kişisel ilgisi bir yana, ritüelleri toplumsal yaşamda süregelen sosyokültürel değişimlerin süreçsel karakterini ve aşamalarını tayin eden kültürel kalıplar, liminaliteyi de değişim ve dönüşümün gerçekleştiği aşama olarak gördüğü için analitik birer araç olarak teorisinin odağına yerleştirmiştir. Bununla da kalmamış, Van Gennep'in geçiş ritlerinin orta aşaması olarak gördüğü ve daha çok bireysel geçişlerle ilişkilendirdiği liminaliteyi kamusal ve toplumsal geçişlerle ilişkilendirerek sosyal bir fenomen hâline getirmiştir.² Ayrıca, Gluckman'ın izinden giderek, toplumsal geçişleri derinlemesine ve çok yönlü olarak açıklayabilmek için liminaliteyle çatışma arasındaki bağlantıya da dikkat çekmiştir. Böylelikle, liminaliteyi yenilenme ve dönüşümün gerçekleştiği evre, toplumu çatışma/yapı ve uyum/yapı karşıtı diyalektiğinden müteşekkil değişim halindeki bir süreç olarak takdim ettiği, geçiş dönemlerini sadece uyumla değil çatışmayla, bireysel değil, toplumsal boyutlarıyla çok yönlü olarak ele aldığı bir analiz çerçevesini kurmuştur.³ Bu kuramsal çerçeveyi ise diyalektik bir süreç olarak toplum ve belli aşamalardan oluşan sosyopolitik geçiş dönemleri fikrini dile getirecek biçimde *sosyal drama* kavramında somutlaştırmıştır.⁴

Sosyal drama kavramı, Turner'e yapısal bir yenilenmeye neden olan değişimlerle yapısal bir değişimi yaratmayan dönüşümleri ayırma olanağını tanımıştır. Turner, bu ayrımı ise sadece belli aşamalardan geçerek süreçsel olarak tekâmül etmiş çatışmaları sosyokültürel değişimin kanalı olarak takdim etmek, bu kanalı da sosyal dramalarla özdeşleştirmek suretiyle gerçekleştirmiştir. Ona göre yalnızca belli aşamalardan oluşan ve süreçsel bir düzene sahip olan sosyopolitik çatışmalar sosyal drama olma özelliğini taşımakta ve yapısal bir yenilenmeyle sonuçlanmaktadır. Sosyal dramalar, *ihlal, kriz, telafi ve yapıyla bütünleşme ya da yeniden yapılanma (hizipleşme)* olmak üzere dört aşamadan oluşan bir toplumsal geçiş dönemidir. Bu yönüyle, Turner'in sosyal drama kavramıyla tarif ettiği geçiş dönemleri ve sosyopolitik değişim süreci, geleneksel norm ve uygulamaların ihlaliyle başlamakta, çatışmaların arttığı ve yaygınlaştığı kriz aşaması boyunca devam etmektedir. Eski sosyal yapıdan ayrılmaya neden olan bu aşamayı, ne eski ne yeninin bulunduğu arada bir geçiş anı olan liminal bir dönem izlemekte ve geçiş dönemi yeniden bütünleşme ya da hizipleşmenin gerçekleşmesiyle sonuçlanmaktadır. Değişim ve dönüşüm ise ayrılma ve birleşmenin tam ortasında, yani liminal evrede/eşikte gerçekleşmektedir. Eşik ise geleneksel düzenin farklı biçimlerde ihlal edilerek feshedilmesi, ama yeni yapının da henüz teşekkül etmemesinden kaynaklı

2 Victor Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors Symbolic Action in Human Society* (New York: Cornell University Press, 1974), 47, 52-53.

3 Victor Turner, *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure* (New York: Aldine De Gruyter, 1995), 203.

4 Victor Turner, "Social Dramas and Stories about Them", *Critical Inquiry* 7, sy1 (1980):141-168.

belirsizlik, buna bağlı kriz, kaos ve tehlikelerle dolu bir evredir. Bu nedenle de Turner'e göre, kalıcı olması mümkün olmayıp, ya mevcut yapıyla yeniden bütünleşme ya da yeni bir yapının teşekkülüyle sonuçlanmak zorundadır.⁵

Öte yandan Turner, kavramlarını ve kuramını modern toplumlarla ve modernlikle ilişkilendirse de bu ilişkiyi yeterince yüksek sesle dile getirmemiştir.⁶ Turner'in kavram ve kuramları, özellikle seksenlerden sonra artan bir eğilimle, farklı disiplinlerden sosyal bilimciler tarafından modernliği açıklamak üzere yaygın bir biçimde kullanılır olmuştur. Bu bağlamda olmak üzere, Turner'in Van Gennep'in kavram ve kuramından esinlenerek geliştirdiği liminalite kavramına modernleşmeyi ve modern yaşamı açıklamak için sıkça müracaat edilmeye başlanmıştır. Liminaliteden hareketle modernliği açıklayan sosyal bilimcilerden ilk akla geleni Arpad Szakolczai'dir. Szakolczai, Turner'in geçici olduğunu söylediği liminal evrenin bazı değişim süreçlerinde kalıcı hale geldiğini, bu durumda ise daima değişen, değişirken de hayatı sosyal kriz ve bunalımlara sevk eden bir yaşamın açığa çıktığını vurgulamış, *kalıcı liminalitenin* örneği olarak da modernliği vermiştir.

Bu çalışma, 19. yüzyılın Türk modernleşmesi için bir geçiş dönemi olduğu iddiasındadır. Bu geçiş dönemine Batı Avrupa'dan farklı olarak toplumsal ve kültürel dinamiklerin etkisiyle şekillenen ve uzunca bir sürece yayılan aşamalar yerine, oldukça kısa bir sürede ve devlet eliyle yürütülen makro politikalar vasıtasıyla girilmesinin, modern bir sosyal düzeni değil, kalıcı liminaliteyi açığa çıkardığı ve eski ile yeni, Doğu ile Batı, modernlik ile gelenek arasında kalmış bir toplumsal gerçekliği inşa ettiği iddiasındadır. Bu temel tezlerini açıklamak için ise öncelikle, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma politikaları bağlamında 19. yüzyılda geçirdiği yapısal ve kültürel değişimi ihlal, kriz, liminalite ve yeniden yapılanma aşamalarından oluşan bir süreç olarak ele almak, modernleşmenin gerçekleştiği tüm bu süreci ise bir geçiş dönemi olarak kavramlaştırmak niyetindedir. Ayrıca, geçiş döneminin modern bir sosyal düzen yerine, kalıcı liminaliteyi üretmekle sonuçlanan Batılılaşma projesini genel hatlarıyla aşama aşama ele almayı amaçlamaktadır. Toplumsal değişimi bir süreç ve geçiş dönemi olarak ele almak için Van Gennep ve Turner'in süreç yaklaşımları, özellikle de liminalite kavramları, modernleşmenin yarattığı aradalık halinin kalıcılığını işaret etmek için ise Szakolczai'nin modernliği tamamlanmamış bir değişim olarak değerlendirdiği kalıcı liminalite kavramı esas alınmıştır.

Bir Süreç Olarak Toplumsal Değişme

Değişimi bir süreç olarak ele alan sosyal bilimcilerden ilk akla gelen Van Gennep'dir. Van Gennep için insan yaşamı daima oluş ve yenileniş halindedir. Yenilenme ve değişim, ne insan ne de toplumun yalnız başına var olabildiği evrenin temel yasasıdır. Ona göre herhangi bir sistemde bulunan enerji aşama aşama yayılmakta ve yenilenme gerçekleşmektedir.⁷ Kendi deyişiyle, evren insan yaşamı üzerinde yansımaları bulunan, aşama ve geçişler, ilerleme ve durgunluklardan ibaret dönemler/devirler tarafından yönetilmektedir.⁸ Bu yenilenme ve değişim, sosyal dünyada ölüm ve yeniden doğum ritlerinde karşılık bulan geçiş ritleri vasıtasıyla tamamlanmaktadır.⁹ Bu yönüyle ölüm ve doğum ile bunlara eşlik eden ritler, sosyal dünyada evrenin kendine özgü yenilenme ve

5 Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors*, 78-79, 37-41.

6 Şahin, *Hayat Bir Oyundur*, 217-247

7 Solon T. Kimbali, "Introduction", in *The Rites of Passage*, Arnold Van Gennep, Translated by Monika B. Vizedom, Gabrielle L. Caffee, (Chicago: The University of Chicago Press, 1960), V-XIX.

8 Arnold Van Gennep, *The Rites of Passage*, trans. Monika B. Vizedom, Gabrielle L. Caffee (Chicago: The University of Chicago Press, 1960), 3-5.

9 Kimbali, "Introduction", V-XIX.

değişim dönemlerine eşlik etmekte, bu dönemleri belirlemekte ve işaretlemektedir. Geçiş ritleri, kargaşalar ve belirsizlikler karşısında birer bariyer görevi gördükleri için geçiş dönemlerine eşlik etmektedir. Van Gennep'in geçiş ve kriz dönemleri olarak adlandırdığı ve geçiş ritleriyle özdeşleştirdiği bu yenilenme dönemleri ise belli aşamalardan oluşmaktadır. Değişimi evrensel bir yasa ve bir çeşit yenilenme olarak gören ve belli aşamalardan mürekkep olduğunu düşünen Van Gennep, bu aşamaları bireysel ve kolektif geçiş ritüellerinden hareketle tayin etmektedir. Van Gennep'e göre geçiş ritleri "bir durumdan başka bir duruma, kozmik ya da sosyal dünyadan bir diğerine geçişe eşlik eden seremonik kalıpların tümüdür." Bu kültürel kalıplar ise *ayrılma*, *geçiş* ve *birleşme* olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır.¹⁰ Van Gennep'in bu aşamaların süreçsel akışını belirlemek için kullandığı kavram ise eşik anlamına gelen liminalitedir.¹¹ Ayrıca liminalite bireylerin statülerinin ilerlemesine bağlı bireysel geçişlerle sosyal yapıda meydana gelen toplumsal geçişler arasındaki bağı da kurmaktadır. Zira liminalite geçiş ritlerinin değişim ve yenilenmenin gerçekleştiği orta aşaması olan geçiş aşamasında açığa çıkmaktadır. Buradan hareketle, Van Gennep, önceki bir sosyal dünyadan ayrılmaya denk düşen ritleri *preliminal ritler*, geçiş ritlerini *liminal*, yeni bir dünyayla birleşmeyi sağlayan ritleri ise *postliminal ritler* olarak kavramlaştırmaktadır.¹² Van Gennep'e göre birey ya da toplumun aşama aşama bir halden bir başka hale geçişini düzenleyen bu ritler, geçişin yarattığı kriz ve belirsizliklerin telafi edilmesi işlevini yüklenmektedir.¹³

Van Gennep'in ritüelleri analitik bir araç olarak almak suretiyle betimlediği bu süreçsel geçiş ve sosyal değişim anlayışını çatışmaları da dikkate alarak geliştiren ise Turner olmuştur. Turner de Van Gennep gibi ritüelleri bir analiz aracı olarak almıştır. O, Van Gennep'den farklı olarak bireysel geçişlerden daha çok kamusal ve toplumsal geçişlere, özellikle de sosyopolitik geçişlere ve bu geçişlerin süreçsel ve çatışmalı doğasına odaklanmıştır. Sosyokültürel değişimin toplumsal ve süreçsel doğasını açıklamak, çatışmayla ilişkisini kurmak için ise liminaliteyi bir analiz aracı olarak almıştır. Böylelikle, sosyokültürel değişimlerin toplumsal hareketlerle ilişkisini kurmuş, toplumsal hareketlerin de süreçsel yapısını işaret etmiştir. Turner, liminalite ve toplumsal değişim arasındaki bu çok yönlü ve süreçsel ilişkiyi toplumu diyalektik bir süreç olarak tanımlamak suretiyle kurmuştur. Ona göre toplum *yapı* ve *yapı karşıtı* arasındaki gerilimden müteşekkil bir süreçtir.¹⁴ Bu iki toplum modelinden ilki, insanları dikey bir biçimde sıralayan, politik, ekonomik ve yasal pozisyonların hiyerarşik bir sistemi olarak normatif ve siyasal düzene tekabül etmektedir.¹⁵ Turner'in komünite şeklinde adlandırdığı ikincisi ise farklılaşmamış ve varoluşsal sosyal ilişki biçimlerine karşılık gelen, farklı kategorilerden olsalar da özel insani değerler çerçevesinde bir araya gelen ve eşitlenen bireylerden müteşekkil, liminal evrede geçici bir süreliğine gerçeklik kazanabilen ideal bir toplum modeline denk düşmektedir.¹⁶ Turner'e göre yapı ve komünite/yapı karşıtı, aileden ulus devlete kadar her türlü karmaşıklıkta sosyal organizasyonda görülebilen bir diyalektik olup, toplumlar sosyal değişimlerini işte bu diyalektik borçludur.¹⁷ Toplumsal değişim, olan ile olması

10 Van Gennep, *The Rites of Passage*, 10-11.

11 Peter Metcalf and Richard Huntington, *Celebrations of Death The Anthropology of Mortuary Ritual* (New York: Cambridge University Press, 2005), 33.

12 Van Gennep, *The Rites of Passage*, 21.

13 Van Gennep, 13, 48.

14 Victor Turner, *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure* (New York: Aldine De Gruyter, 1995), 203.

15 Turner, 96-97.

16 Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors*, 237-38; Turner, *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure*, 96-97, 177, 203

17 Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors*, 237-238.

gereken arasındaki gerilimin neden olduğu çatışmalardan çıkmaktadır. Bu gerilimli ilişkinin neden olduğu geçiş sürecel hâle getiren ve bir sosyokültürel değişime dönüştüren ise liminalitedir. Ona göre liminalite, neredeyse tüm toplumsal hareketlerin kendilerini var etmek için sarıldığı ideal toplum modeline denk düşen komünitâsın yaratıldığı aşamadır.¹⁸ Liminal aşamada komünitâsı üretmek üzere yapısal sınıflandırmalar, normatif tanım ve statüler bir yenileniş için feshedilmekte, mevcut resmî kural ve değerler geçici bir süreliğine askıya alınmaktadır.¹⁹ Normatif yapısal statü ve roller geçici olarak feshedildiğinden birey ve gruplar sosyal açıdan *görünmez* hale gelmektedir. Bu yönüyle geçiş dönemlerinin liminal aşaması, geçmiş ve geleceğin bulunmadığı zamansız, statü, rol ve kimliklerin tümünün birden belirsizleştiği *arada* bir *evredir*. Başka bir deyişle, ampirik yapının yok olduğu, eski ve yeni yapı arasında bir durumdur.²⁰

Toplumsal bir yenilenme için normatif sosyopolitik düzenin askıya alındığı liminal aşama, statüleri dönüştürmek ve toplumsal uyumu sağlamakla kalmamakta, sosyal yapıyı ters düz ederek bir toplum eleştirisinin açığa çıkmasını ve sosyopolitik hareketlerin şekillenmesini de temin etmektedir. Liminalitenin sosyopolitik bir eleştiriyi üretebilen işte bu etkisi Turner'in daha fazla ilgisini çekmektedir. Ona göre, liminal aşamada sosyal düzeni ters düz ederek gerçekleştirilen toplum eleştirisi semboller vasıtasıyla yaratılmaktadır. Çok anlamlı olan liminal semboller, *fizyolojik* özellikler ile *normatif değerler* arasında bir anlam değiş tokuşunu üretmektedir. Bu değiş tokuş, doğum ve ölümün biyolojik düzenini sembolik olarak ters düz etmek suretiyle toplumsal bir eleştiriye, beraberinde de bir yenilenmeye yol açmaktadır. Zira Turner'in Zambiya'da saha araştırmalarını yürütürken Ndembu kabilesinin mevsimsel ritlerinde fark ettiği üzere, liminal aşamada bireyler yetişkin ya da yaşlı sayılmak, yüksek bir politik statüye erişmek için sembolik olarak ölmekte ve küçük bir çocuğa veya bir yoksula dönüşmekte, yükselmek için alçalmakta, kadınlar erkek, erkekler kadın haline gelmektedir.²¹ Turner'e göre toplumun kusurlarını ve eksikliklerini çerçevelemek suretiyle olumlu bir toplum eleştirisini beraberinde getiren bu tersine çevirme, liminalitenin toplumsal bir yenilenmeyi, değişim ve dönüşü yaratan gücünü ortaya koymaktadır. Liminal semboller sayesinde gerçekleştirilen tersine çevirme, toplumun şikâyetçi olduğu sosyopolitik düzenin hiyerarşik yapısını ve resmî ideolojiyi eleştirmekte, yerine tersini koyarak ideal bir toplumu, komünitâsı, tesis etmektedir.²² Tüm bu eleştirel süreçler ise toplumun varoluşsal dayanağını oluşturan ve mitlerde cisimleşen geleneksel bir kök paradigmaya göre gerçekleştirilmektedir.²³

Liminalitenin tersine çevirme yoluyla bir toplum eleştirisini gerçekleştiren etkisinden hareketle Turner, sözü asıl meselesine, sosyal dramaya getirmektedir. Sosyal drama, onun yapı ve komünitâs geriliminden beslenen sosyopolitik değişim fikrini formüle etmesine, çatışma ve toplumsal değişim ilişkisini süreçsel olarak açıklamasına hizmet eden bir analiz aracıdır.²⁴ Ona göre sosyal dramalar, karşıt çatışma ve gerilimler içinde açığa çıkan normatif yapıyla uyumsuz sosyopolitik bir değişim sürecidir. Toplumun yapı ve yapı karşıtı, uyum ve çatışmadan mürekkep diyalektik

18 Turner, 202-203.

19 Turner, 272-274.

20 Victor Turner, "Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage", in *Betwixt and Between : Patterns of Masculine and Feminine Initiation*, ed.Louise Carus Mahdi, Steven Foster, Meredith Little, (Illinois: Open Court Publishing, 1987), 4-9.

21 Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors*, 55-56, 272-274.

22 Turner, "Betwixt and Between", 4-9.

23 Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors*, 55-56, 96.

24 Ronald L. Grimes, "Victor Turner's Social Drama and T. S. Eliot's Ritual Drama", *Anthropologica* 27, no:1/2 (1985): 80.

süreçsel karakterinin bir dışavurumudur.²⁵ Amacı ise sosyopolitik düzeni yenilemek ve tekâmül ettirmektir.²⁶ Öte yandan Turner'e göre her çatışma sosyopolitik yapıyı yenileyecek ve sosyokültürel bir değişimi yaratacak ölçüde bir kararlığa ulaşmamaktadır. Sadece süreçsel bir düzene sahip olan çatışmalar sosyal drama olarak tezahür edebilmektedir.²⁷ Bu bakımdan, Turner, için sadece süreçsel çatışmalar sosyal yapıyı, normatif düzeni ve resmî ideolojiyi değiştirme ve yenileme gücüne sahiptir. Çatışma ve gerilimleri süreçsel bir düzene kavuşturan ise mevcut normatif düzeni feshetmek suretiyle eski ve yeni yapı arasında yapısız bir durumu yaratan, resmî ideolojinin işlemediği bu yapısız aşamada bir toplum eleştirisini, yanı sıra da yenilenmeyi gerçekleştiren liminalitedir. Liminalite, sosyal dramaları geçiş dönemlerinin ayrılma, geçiş ve bütünleşme aşamalarına benzer süreçsel bir düzene kavuşturmaktadır. Sosyal dramaların ilk iki aşaması olan ihlal ve kriz ayrılma, telafi liminal ve yeniden bütünleşme ya da hizipleşme ise birleşmeye denk düşmektedir.²⁸

O halde, sosyal dramaların süreçsel düzeninin ilk aşaması *ihlal*dir. Mevcut normatif düzenin geleneksel kurucu ilkelerinin ihlal edilmesi sosyal dramaları başlatmaktadır. Resmî ideoloji ve normatif düzeninin işleyişinde sorun gören ve yenilenmesini hedefleyen kişi ya da gruplar, mevcut sosyopolitik düzenin işleyişini temin eden, toplumun inşa ve idamesinde can alıcı öneme sahip resmî kural ve ilişkileri ihlal etmektedir. Gelenekleşmiş resmî norm ve uygulamalar açıkça ve kamusal olarak ihlal edildiğinden kamu düzeni bozulmakta, normatif düzenin işleyişinde ve politik güç dağılımında radikal kırılmalar su yüzüne çıkmaktadır. Bu toplumsal kırılmalar ve politik gerilimler ise çatışmaları beslemektedir. Resmî yapıya yönelik bu ihlal, kısa bir süre içinde engellenemezse sosyopolitik çatışmalar resmî ideoloji ve düzenle gerilimli bir ilişkiye sahip olan grupları da içine katarak hızla büyümektedir. Bu durumda ise çatışmaların yükseldiği ve yaygınlaştığı kriz aşamasına geçilmektedir. Kriz aşaması çatışmayı telafi edebilecek ve yeniden uzlaşmayı sağlayacak geleneksel ve/ya yasal tedbirler uygulamaya konuluncaya kadar artarak devam etmektedir. Krizin yaygınlaşmasını engelleyecek ve bozulmuş sosyopolitik sistemin mensuplarına yol gösterecek kurumsallaşmış yasa ya da geleneklerin yeniden uzlaşmayı sağlamak üzere uygulamaya konulmasıyla birlikte sosyal dramalar telafi aşamasına girmektedir.²⁹ Telafi aşaması, sosyal dramaların en önemli aşamasıdır. Sosyal dramaların bir toplum eleştirisini gerçekleştiren ve yapısal bir yenilenmeyi sağlayan etkileri bu aşamada açığa çıkmaktadır. Bu kamusal eleştiri ve yenilenme ise telafi aşamasında inşa edilen liminalite vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir.³⁰ Bu aşamada bir yandan eleştirilen ve yenilenmesi beklenen sosyopolitik yapı ters düz edilirken, diğer yandan da yeni inşa edilmekte olan düzen için model olacak ideal toplum imgesi/komunitas ideolojik olarak üretilmekte ve yaygınlaştırılmaktadır.³¹ Geleneksel ya da rasyonel mit ve ritler içinde inşa edilen bu toplum modeli, insanlara yeni bir sosyopolitik düzenin nasıl kurulacağını göstermektedir. Öte yandan, bu eşitlikçi ideal toplum modelleri söylem ya da ideolojik yazın vasıtasıyla sadece sembolik olarak üretilmemekte, mevcut yapının karşıtı olarak gündelik hayatta da tecessüm edebilmektedir.³² Açığa çıkan komunitas, mensuplarını normatif sınıflandırma ve kategoriler içinde yer almaktan, resmî ideolojinin tanımlarını kabullenmekten alıkoymakta ve özgürleştirmektedir.³³

25 Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors*, 37-41, 45-46, 78-79.

26 Victor Turner, *From Ritual to Theatre*, (New York: Paj Publications, 1982), 71.

27 Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors*, 45-46.

28 Grimes, "Victor Turner's Social Drama", 81-82.

29 Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors*, 37-41, 78-79.

30 Grimes, "Victor Turner's Social Drama", 81-82.

31 Turner, *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure*, 114, 120.

32 Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors*, 55-56.

33 Turner, "Betwixt and Between", 4-10.

Bununla birlikte, Turner'e göre yapısız bir devre olan liminal aşama, belirsizlik ve tehlikelerle dolu olduğundan liminalite ve komünite kalıcı değil, geçicidir. Ayrıca, liminal aşamada uzunca bir süre kalan değişim hareketleri, bu aşamanın belirsiz ve istikrarsız yapısı nedeniyle söndüğünden kararlı ve kalıcı bir sosyopolitik yapıya dönüşebilmek için komünite yeni bir yapı ya da mevcut sosyal düzenin uyumlu bir bileşeni olarak kurumsallaşmak zorundadır.³⁴ Böylece, Turner'e göre, sosyal dramaların telafi aşamasını takip eden son evrede ya bozulmuş sosyal düzen yeniden onarılmakta ve yeniden uzlaşma/bütünleşme sağlanmakta ya da ayrı ve yeni bir sosyopolitik yapı açığa çıkmakta ve kamusal olarak onaylanmaktadır.³⁵ Bununla birlikte, sosyal dramaların bu aşamaları her zaman doğrusal bir gelişim seyrini izlememektedir. Kimi zaman yönü telafi aşamasından kriz aşamasına geri dönebilmekte, hatta sosyopolitik düzen keskin bir biçimde bozulduğunda, yeni sınıf ve statüler belirlediğinde daha köklü bir yapılanmayı yaratacak olan isyan, iç ya da dış savaş gibi çatışmalara doğru ilerleyebilmektedir.³⁶

Turner'in liminaliteyi merkeze alarak geliştirdiği toplumsal değişim anlayışı kendisinden sonraki sosyal bilimcilerin çalışmaları üzerinde de derin etki bırakmıştır. Liminaliteyi esas alarak toplumsal değişimi, üstelik de liminaliteyi modernliğin gelişimiyle ilişkilendirenlerden en dikkat çekici olanları S.N Eisenstadt ve Arpad Szokolczai'dir. Eisenstadt, modernliği Batı ile özdeşleştiren yaklaşımları eleştirmek ve *çoklu modernliklerin* mümkün olduğunu açıklamak için liminalite kavramına başvurmuştur.³⁷ Çalışmalarının büyük çoğunluğunu liminalite ve modern fenomenler arasındaki ilişkiyi ele almaya ayıran Szokolczai ise Weber'in karizmanın rutinizasyonu anlayışıyla Turner'in liminalite kavramı arasında ilişki kurmaktadır. Hatırlanacağı üzere Weber, sosyokültürel değişimi ilahi adalet ya da teodise sorunu olarak bilinen ve kabaca, olan ile olması gereken arasındaki gerilimi karşılayan bir diyalektikten hareketle izah etmiştir. O, dünyanın irrasyonel gerçekliğinin açıklanamamasına bağlı olarak açığa çıkan teodise sorununun karizmatik hareketleri tetiklediğini belirtmiştir. Karizmatik hareketleri sosyal bunalım zamanlarının devrimci gücü olarak takdim etmiştir. Karizmanın saf ideal tipi olarak ise peygamberi göstermiştir. Weber'e göre kuruluşun irrasyonel bir formu olan karizmatik hareketler kalıcı değil, geçici olup, ya gelenekleşerek ya da rasyonelleşerek rutinleşmeye mecburdur. Bu yönüyle, Weber, karizmatik hareketi, irrasyonel ve sıra dışı bir gücün rutinleşmesiyle sonuçlanan bir sosyokültürel değişimi açıklamak için geliştirmiştir.³⁸ Szokolczai ise Weber'in sıra dışının sıradanlaşması ve kalıcı hale gelmesini karşılayacak biçimde kullandığı karizmanın rutinizasyonunun liminalitenin kalıcı hale gelmesiyle aynı anlamı taşıdığını belirtmekte ve geçiş sürecinin bir evrede donup kalmasını karşılayacak biçimde "kalıcı liminalite" kavramına ulaşmaktadır.³⁹ Ona göre liminalite iki sabit durum arasındaki geçici bir evre olarak görülse de, kısa bir sürede geçeceği düşünülen bir hastalığın kalıcı hale gelmesi ya da kısa sürmesi beklenen bir savaşın yıllarca devam etmesi örneklerinde olduğu üzere geçici bir durum uzayabilmekte ve en sonunda da kalıcı hale gelebilmektedir. Szokolczai'ye göre bu beklenmedik ve paradoksal kalıcılık, Weber'in anlattığı sıra dışı bir durumun ya da karizmanın nasıl rutinleşeceğini açıkça ortaya koymaktadır. Weber'in rutinleşmeyi modernlikle ilişkilendirdiği düşünüldüğünde

34 Susanne Schröter, "Rituals of Rebellion-Rebellion as Ritual: A Theory Reconsidered", in *The Dynamics of Changing Rituals: The Transformation of Religious Rituals within Their Social and Cultural Contexts*, ed. Jens Kreinath, Constance Hartung, and Annette Deschner (New York: Peter Lang, 2004), 45-47.

35 Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors*, 78-79

36 Turner, *From Ritual to Theatre*, 109

37 S.N Eisenstadt, *Comparative Civilizations and Multiple Modernities* (Leiden: Brill, 2003), 167-195.

38 Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, çev.H. B. Akın (Ankara: Adres, 2005), 75.

39 Arpad Szokolczai, *The Genesis of Modernity* (London : Routledge, 2003), 16, 240.

modernliğin paradoksal ve karasız gerçekliğini de açıklamaktadır.⁴⁰ Zira ona göre modernliğin paradoksları kalıcı bir liminalite olmasından kaynaklanmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Szakolczai için kalıcı liminalitenin en tipik örneği modernliktir.⁴¹ Modernlik, yeni bir çağa geçişin arefesi olan Rönesans ve Aydınlanma döneminde açığa çıkan liminalitenin kalıcı hale gelmiş formudur. Szakolczai'ye göre her ne kadar modernite teorisyenleri on altı ve on yedinci yüzyılda Orta Çağ'ın geride bırakıldığını ve yeni bir çağa geçildiğini söyleseler de modernlik, Antik ve Orta Çağ Avrupa'sından tümüyle ayrılmamış, eski ile yeni arasında kalakalmış, kalıcı liminalite ya da bir projeden başka bir şey değildir.⁴² Modernliğin kalıcı liminalite oluşunun ilk akla gelen göstergesi küreselleşmedir. Zamansal ve mekânsal sınırların ortadan kalkmasına yol açtığı ve her şeyi belirsizleştirdiği için küreselleşme kalıcı liminalitedir.⁴³ Modernliğin kalıcı liminalite olduğunu açığa vuran asıl gösterge ise hiç bitmeyen değişimler serisi ve bu değişimler serisinin toplumsal hayatta yarattığı belirsizlik, kriz, paradoks ve kaoslardır. Szakolczai için kalıcı liminalite sıradan bir liminaliteden farklı olarak negatif etkilerle yüklüdür. Ona göre kalıcı liminalite içine aldığı her şey için bir felakettir; onların enerjilerini tüketir, tüm kaynakları yok edecek kadar dirençlidir, taklitçi krizleri artırarak geride harabelerden başka bir şey bırakmaz. Ayrıca, hızlı bir değişim olduğu ve hatta değişim durağanlığı ve uyumu imkânsız hale getirecek ölçüde sorgulanmaksızın kabul edilen yapıya dönüştüğünden, insanlar hayatın dingin ve normal halini hatırlamakta bile güçlük çekerler.⁴⁴ Keza ona göre kalıcı liminalite olarak modernlik, pürüzsüz otomatizmi, Orta Çağ'ın panayır ekonomisine denk düşen açık pazar ekonomisi, simyacılığına karşılık gelen bilimsel bilgisi, kitlesel kamusal alanına tekabül eden demokrasisiyle herhangi bir kompo tesisinin bile akıl edemeyeceği ölçüde yeryüzünü mahvetmiştir.⁴⁵ Szakolczai gibi Thomassen de modern hayatı kalıcı liminalite kavramıyla ilişkilendirmekte, on altı ve on yedinci yüzyıldan, özellikle de yeni bir çağa geçiş dönemi olarak görülen Rönesans ve Aydınlanmadan itibaren liminalitenin modern bir proje olarak kurumsallaştığını ifade etmektedir.⁴⁶

Liminal Bir Modernleşme ve Bir Geçiş Toplumu

Tarihsel hafıza, değişimi güdüleyen kök paradigmaya bağlı olarak toplumsal geçişin farklı biçim ve tiplerine tanıklık etmiştir. Modernleşme, bireysel bilinç, toplumsal yapı ve kültürel değerler sisteminde yarattığı yeniden yapılanmaya dair etkileriyle tarihsel hafızanın tanık olduğu radikal geçiş süreçlerinden birisidir. Modernleşmenin gelişim seyri, Van Gennep, Turner ve Szakolczai'nin bahsettiği süreçsel değişimin göstergeleriyle doludur. İster geleneksel olandan tamamen ayrıştığı, isterse de eskiyle yeni arasında liminal bir evrede sabit kaldığı söylensin, Batı Avrupa, tümüyle kendi kültürel dinamiklerinin ürünü, uzunca bir zamana yayılmış, aşama aşama seyreden süreçsel bir değişim neticesinde modernleşmiştir.

Dünyanın modernleşme serüveni ve günümüz modern dünyası Batı Avrupa'nın kimilerine

40 Arpad Szakolczai, "Living Permanent Liminality: The Recent Transition Experience in Ireland", *Irish Journal of Sociology* 22, syl (2014): 34.

41 Arpad Szakolczai, *Reflexive Historical Sociology* (London:Routledge, 2000).

42 Bkz. Szakolczai, *Reflexive Historical Sociology*.

43 Szakolczai, *The Genesis of Modernity*, 240.

44 Arpad Szakolczai, "Permanent (trickster) liminality: The reasons of the heart and of the mind", *Theory & Psychology* 27, sy. 2 (2017):234.

45 Arpad Szakolczai, *Permanent Liminality and Modernity: Analysing the Sacrificial Carnival through Novels* (New York: Routledge, 2017), 236.

46 Bjørn Thomassen, *Liminality and the Modern* (Ashgate Publishing Limited, 2014).

göre 12. yüzyıldan kimilerine göre de 15. yüzyıldan itibaren sancılı ama, aşama aşama geçirdiği yapısal ve kültürel zincirleme, üstelik de durdurulamaz geçişler serisinin bir ürünüdür.⁴⁷ Rönesans, coğrafi keşifler, Reform, Bilim Devrimi, Aydınlanma, Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali modern değişimin hemen akla gelen, toplumu eski düzenden ayıran ve modern olana doğru geçiren birbiri ardına gelen geçiş aşamalarıdır. Eski geleneksel düzenin terkedilmesine sebep olan bu ve benzeri artçı sarsıntılar Batı Avrupa'nın aşama aşama geleneksel düzenden ayrılmasına ve rasyonel bir düzene geçmesine neden olmuştur.

Modernite teorisyenlerinin neredeyse uzlaştığı ve Weber'den beslenen hâkim görüşe göre modernleşmenin güdüleyici kök paradigması, kendisi de aşama aşama tekâmül eden ve sosyal düzeni geri döndürülemez biçimde değiştiren Batı rasyonalizmidir. Rasyonalizm ile modernite arasında doğrudan bir ilişki kuran Weber, Batı rasyonalizmini, Hristiyanlığın kendi içinde geçirdiği değişime bağlı olarak süreçsel olarak gelişen, kapitalizm ve bürokrasi örneğinde olduğu üzere modern yapıları üreterek Batılı sosyal düzeni kökünden değiştiren devrimci bir güç olarak takdim etmektedir. Biçimsel rasyonellik olarak adlandırdığı ve modernliğin inşasından sorumlu tuttuğu, üstelik de geçici ve sıra dışı olarak tanımladığı karizmanın tam karşısına yerleştirdiği bu devrimci güç, kalıcı, durdurulamaz, geri döndürülemez ve alternatifsizdir. Dahası modernliğin mayası biçimsel rasyonellik, tümüyle Batı'nın sosyal ve kültürel gerçekliğinin ürünü sosyolojik bir ideal tiptir. Bu nedenle de biçimsel rasyonellik gibi modernlik de Batı'ya özgüdür.⁴⁸ Weber'e göre Doğu toplumları Hristiyan teodisesinin ritüel bir akrabalığın yerine inanç akrabalığını yerleştirerek hayatı rasyonelleştiren etkilerine maruz kalmadığından, sosyal yapıyı klanlara, aşiretlere ve soylara bölen ritüel akrabalığa dayalı sosyal düzenini korumuş, eşitlikçi ve homojen modern bir sosyopolitik yapıyı geliştirememiştir.⁴⁹ Oysa Batı rasyonalizmi Avrupa'da kan, yaş ve cinsiyet gibi doğuştan getirilen özelliklerin ürünü atfedilmiş statü ve rollerden mürekkep kurumsal bir örgütlenmeye, sözlü kültür vasıtasıyla inşa edilen toplumsal hafızaya ve doğal bir mensubiyet biçimi olan aidiyete dayalı geleneksel toplumsal düzeni aşama aşama değiştirerek modern bir sosyal düzene geçişi sağlamıştır. Modernliği Batıyla özdeş görmekte Weber'in izinden giden Giddens, bu rasyonel yenilenmeyi anlatmak için geleneksel düzenin modernite tarafından yerinden çıkarıldığını ve yerine rasyonel muadillerinin yerleştirildiğini belirtmektedir. Ona göre, toplumsal düzeni tepetaklak eden bu radikal değişimin uzun bir zamana yayılan ve Avrupa medeniyeti içinde mayalanan öz niteliği, bir zihniyet dönüşümünü yaratmış, modern sosyal düzenin kendi kendini düşünümsel olarak idame ettireceği rasyonel bir dünya görüşünü şekillendirmiştir.⁵⁰ Modernliğin Batı Avrupa'nın kendi içsel dinamiklerinin tetiklediği, katlanarak ve aşama aşama devam eden, beraberinde de geleneksel rasyonel bir zihniyet dönüşümünü getiren süreçsel karakteri ona harici bir faile ihtiyaç hissetmesizin kendi kendini düşünümsel olarak, hiç bitmeyen değişimler serisiyle yenileyebileceği bir dinamizmi kazandırmıştır.

Batı Avrupa'nın geçirdiği değişim rüzgârı, 19. yüzyıla gelindiğinde zirve noktasına ulaşmış, geleneksel sosyal düzenin kültürel, politik, ekonomik ve ahlaki her türlü bileşenini yerinden çıkararak yerine rasyonel muadillerini yerleştirdiği bir sürece girmiştir. Dahası, Batı Avrupa'yı aşarak

47 Zygmunt Bauman, *Modernlik ve Müphemlik*, çev. İ. Türkmen (İstanbul: Ayrıntı, 2003), 12-13.

48 Bkz. Stephen Kalberg, "Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History", *The American Journal of Sociology* 85, sy 5 (1980): 1145-1179; Stephen Kalberg, *Max Weber's Comparative-Historical Sociology* (Oxford: Polity Press, 1994); Stephen Kalberg, *Max Weber: Readings and Commentary on Modernity* (Oxford: Blackwell Publishing, 2005).

49 Max Weber, *Şehir Modern Kentim Oluşumu*, ed. Don Martindale & Gertrud Neuwirth, çev. Musa Ceylan (İstanbul: Yarın, 2010), 130-145.

50 Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, Çev. Ersin Kuşdil (İstanbul: Ayrıntı, 2012), 12-33, 40-41.

küreselleşmiştir. Batı'dan başlayarak dalga dalga tüm dünyayı kuşatan rasyonel dünya görüşü, toplumların sosyal ve kültürel yaşamını radikal bir biçimde değiştirmeye başlamıştır. Öte yandan, Giddens'in sözünü ettiği modern geçişler serisinin her bir aşaması sabit sosyal yapıları yerinden oynatmak suretiyle beraberinde ciddi bir meşruiyet krizini getirmiş, Batılı sosyal yaşamı belirsizlik, kriz ve kaoslara sürüklemiştir. Tüm bu meşruiyet krizleri de 19. yüzyılda zirve noktasına erişmiştir. Üstelik kapitalizmin küreselleşmesiyle birlikte Batı Avrupa'nın sınırlarını da aşarak küreselleşmiş, tüm dünyayı gelenek ile modernlik arasında liminal bir süreci yaşamaya mecbur bırakmıştır. Bu bakımdan, modernlik, 19. yüzyılı Batı dışı tüm toplumlar için sosyal yaşamın dönüştüğü ve yenilediği bir eşik, krizlerle dolu bir geçiş anı hâline getirmiştir. Eski geleneksel düzenin yerini yeni rasyonel bir düzenin almasından kaynaklı yapısal ve kültürel belirsizlikler, toplumsal düzeni ne eski ne yeni, arada bir yerde duran bir gerçekliğe dönüştürmüştür. Kimlik ve modern topluluklar gibi sembolik olarak inşa edilmiş sosyal gerçeklikler, yanı sıra da belirsizlik, kriz ve kaoslar 19. yüzyıla yayılan bu liminal evrenin ayrılmaz bileşenleri olmuştur.

Batı Avrupa'nın kendi içsel dinamiklerinin ürünü olan ve uzun bir sürece yayılan modern yapısal ve kültürel değişimi, Batı medeniyetinin dışında kalan ve genellikle Doğu şeklinde tanımlanan toplumlar, makro Batılılaşma projeleri bağlamında, üstelik de çok kısa bir süre içinde deneyimlemeye mecbur kalmışlardır. Dahası bu toplumların modernleşme süreçleri, Batı Avrupa'nın eski geleneksel düzenini büyük oranda terk ettiği, eskiyle yeni arasında liminal evrede bulunduğu 19. yüzyıla denk düşmüştür. O nedenle, modernleşme paketlerini Batının kendi liminal belirsizlik, kriz ve kaoslarıyla birlikte kendi sosyokültürel yaşamlarına taşımışlardır.

Modernleşmenin girdabına kapılan tüm diğer toplumlar gibi 19. yüzyıl, Osmanlı için de iç içe geçmiş sosyal değişimlerden mürekkep bir geçiş dönemidir. Osmanlı toplumu, modernleşmeyle 19. yüzyılın başlarında bir devlet politikası ve bir makro değişim projesi olarak tanışmıştır. Rasyonelleşmenin *ezici makinesine*⁵¹ mevcut sosyal düzenini koruyarak direnç gösteremeyen Osmanlı, 19. yüzyılda kendisini yapısal dönüşümlerle başlayan ve krizlerle devam eden bir değişim sürecinin içinde bulmuştur. Avrupa'nın yüzlerce yıla yayılan modern yapılanma deneyimini kısa zaman içinde, ama süreçsel ve aşama aşama yaşamaya mecbur kalmıştır. Bu bakımdan, 19. yüzyıl Osmanlı Devleti için geleneksel sosyal düzeni modern bir düzene dönüştürmek için uygulamaya konulan Batılılaşma projelerinden kaynaklı hızlı ve radikal yapısal bir değişim sürecinden geçtiği, buna bağlı sosyal, kültürel ve politik krizlerle yüzleştiği bir geçiş dönemine tekabül etmektedir. Geçiş dönemleri, onlarca hatta yüzlerce yıla yayılabilen, aşamaları değişen yoğunluk ve etki gücüne sahip, toplumsal değişim süreçleridir. Turner ve Van Gennep'in söylediği üzere, geçiş dönemlerinde toplumsal yapı çatışma ve krizlerin eşlik ettiği ayrılma, liminalite ve yeniden bütünleşme aşamalarından geçerek değişmektedir. Turner, bu aşamaları ve yarattıkları yapısal dönüşümü detaylandırırken toplumsal değişimlerin politik yapı ve siyasal çatışmalardan kaynaklı karakterine özellikle dikkat çekmekte ve sosyopolitik değişimlerin ihlal, kriz, telafi/liminalite ve yeniden bütünleşme ya da hizipleşme olmak üzere dört aşamadan geçtiğini vurgulamaktadır.⁵² Batılılaşmanın Devlet eliyle gerçekleştirilecek makro bir proje olarak görülmesi, tıpkı Turner'in dediği gibi, Osmanlı'nın politik gerilim ve yenilikler nedeniyle bir geçiş dönemine girmesine neden olmuş ve 19. yüzyılı sosyopolitik değişimlerin bir sahnesi haline getirmiştir. Turner'in söylediğinden farklı olarak, geçiş dönemi ve değişim süreci, karşıt ve muhalif grupların başlattığı politik bir hareketle değil, resmî otoritenin kendi kurumsal geleneksel norm ve ilkelerini ıslahatlar vasıtasıyla kendisinin ihlal etmesi suretiyle başlamıştır.

51 Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, 125

52 Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors*, 33.

Politik sistemleri ve sınırlarını yeniden belirleyerek ilerleyen modern küresel kriz karşısında hâlihazırdaki geleneksel politik, ekonomik ve sosyal yapılanmasıyla varlığını sürdürmekte zorlanan Osmanlı Devleti, karşı karşıya bulunduğu çözülme ve güç kaybıyla baş edebilmek için 18. ve 19. yüzyıllarda sosyopolitik yapıyı kökünden değiştiren Batılılaşma projelerini ve ıslahat programlarını uygulamaya koymuştur. Deringil'e göre Osmanlı'nın uygulamaya koyduğu Batılılaşma politikalarının her biri esasında devletin geleneksel kurumsal yapılanmasının rasyonel bir uyarlanmadan geçirilmesiyle oluşturulan birer *gelenek icadıdır*.⁵³ Eric Hobsbawm'ın kavramı olan gelenek icadı, geleneksel sosyal düzenin geçirdiği rasyonelleşmeyi karşılamaktadır. Hobsbawm'a göre icat edilmiş gelenek, kısa bir zamanda ortaya çıkmış ve hızla kurumsallaşmış, alenen ya da zımnen kabul görmüş kurullarla yönlendirilen ve geçmişle doğal bir süreklilik kurularak belli değerler ve davranış normlarını aşıl原因an pratikler kümesidir. Gelenek icadı, eski geleneğin zayıfladığı, gelenek ve taşıyıcısı kurumların koşullarla uyumsuz kaldığı hızlı ve radikal toplumsal değişim dönemleriyle ilişkilidir. Ona göre gelenek icadında Sanayi Devrimi bir mihenk taşıdır. Sanayi devriminden sonra üç tip gelenek icat edilmiştir. Bunlardan ilki, toplumsal birliği ve aidiyeti oluşturan veya sembolize eden geleneklerdir. İkincisi, kurumları, statü ya da otorite ilişkilerini oluşturan veya meşrulaştıran geleneklerdir. Sonuncusu ise inanç, değer ve davranışların aktarılmasına hizmet eden geleneklerdir.⁵⁴ Deringil'e göre Devlet'in savaşlarda güç kaybetmesi, artan ekonomik sorunlar ile etnik ve dinsel toplulukların ideolojik referanslar temelinde ayrışmalarının neden olduğu çözülme, güçlü yapısal belirsizlikleri beraberinde getirmiştir. Bu yapısal belirsizlikler ise Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda içeride ve dışarıda politik bir tanınma kriziyle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Osmanlı, krizi aşabilmek için tabir yerindeyse celladına sarılmış, siyasal mevcudiyetini tehdit eden ideolojik araçlara, özellikle de gelenek icadına başvurmayı resmî bir devlet politikası olarak benimsemiştir. Dolayısıyla, her ne kadar modern yapılanmanın tohumları Fransa ve İngiltere gibi Batı toplumlarında atılsa da rasyonelleşmenin durdurulmaz ilerleyişi, Osmanlı Devleti gibi geleneksel politik düzenlerin de benzer bir dönüşümden geçmesini zorunlu kılmıştır.⁵⁵

Modern milliyetçilik akımlarının geleneksel politik sistemin tek bütün, kolektif itaate dayalı yapısını bozduğunu, kolektif aidiyetin yerine bireyleri belli ideolojiler etrafında kümeleyerek çoğul kimlikleri yerleştirdiğini gören Osmanlı Devleti, toplumu mevcut politik iktidarın resmî ideolojisine uymaya ve politik yapıyı sürdürmeye teşvik edecek gelenekleri icat etmeye yönelmiştir. Böylelikle, tebaa olmaktan vatandaş olmaya doğru evirilen siyasal ve bürokratik bir yapılanma ve bu yapılanmaya meşruiyet kazandıracak bir sosyokültürel dönüşümün tohumlarını atmıştır. Bu çerçevede olmak üzere, politik, yasal, idari, askerî, dinsel... vb. bir çok alanda birer gelenek icadı örneği olan ıslahat programlarını uygulamaya koyulmuştur.

Gelenek icadı yoluyla Osmanlı toplumunun sosyal ve politik yapısının rasyonelleştirilmesi süreci, 18. yüzyılda başlamışsa da 19. yüzyılda II. Mahmut ve II. Abdülhamit dönemlerinde zirve noktasına ulaşmış, gündelik hayatta tezahür etmeye başlamış, daha sonra da durdurulması imkânsız bir aşamaya girmiş, tüm yapısal teşkilatlanmayı değiştirerek merkezden periferiye doğru yayılmıştır. Ayrıca, Karpat'ın da dediği gibi 19. yüzyıl, 18. yüzyıldan farklı olarak doğrudan geleneğin ihlal edildiği ve geleneksel düzenin hedef alındığı modernleşme projelerine sahne olmuştur. Dahası, bu projeler sosyokültürel hayatı ve gündelik yaşamı yenilemek, modern bir bilinci inşa etmekten daha ziyade politik yapıyı yenileyerek takviye etme ve resmî iktidarı güçlendirme amacını gütmüştür.

53 Selim Deringil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin İcadı' 'Muhayyel Cemaat' ('Tasarımlanmış Topluluk') ve Panislamizm", *Toplum ve Bilim* 54-55, (1991): 49

54 Eric Hobsbawm, "Giriş: Gelenekleri İcat Etmek", in *Geleneğin İcadı*, ed. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, Çev. Mehmet Murat Şahin (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005), 1-19.

55 Deringil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin İcadı'", 49

Bu durum, içselleştirilmiş bir modernleşme projesinden daha ziyade, Batılı politik düzene göre gerçekleştirilen sınırlı uyarlamalar ve gelenek icatlarıyla resmî politik otoriteyi korumaya yönelik taklitçi bir modernleşme politikasının izlenmesine sebep olmuştur.⁵⁶

19. yüzyıl boyunca devam eden ve merkezî iktidar eliyle yönlendirilen, hızlı ve makro değişim süreci, Osmanlı toplumunun iç içe geçmiş *ihlal ve krizlerin* hızla *liminal* evreyle birleştiği sosyal dramaları, buna bağlı olarak da liminal evrede donup kalmış bir modernliği tecrübe etmesine zemin hazırlamıştır. Geleneksel normların ıslahatlarla farklı biçimlerde ihlal edilmesi ve sosyopolitik düzenin değiştirilmesi suretiyle uygulamaya konulan modernleşme sürecinin ilk aşamasında, mevcut politik, sosyal, ekonomik, kültürel ve dinsel yapıyı inşa ve idame ettiren geleneksel norm ve ilkeler resmî otorite eliyle rasyonel yasal politikalar lehine feshedilmiş ve yerlerine modern olanları yerleştirilmeye çalışılmıştır. Böylelikle geleneksel düzen terkedilmeye ve yerine rasyonel muadili konmaya başlanmıştır. Gündelik hayata bürokratik failer eliyle yukarıdan taşınan bu makro ve hızlı rasyonel değişim, geleneksel düzenden *ayrılmanın* neden olduğu belirsizlik ve krizlerin katlanarak artmasına ve hayata sızmasına neden olmuştur. Bu durum ise ihlal ve krizlere liminal bir evre olan telafi aşamasının da eklenmesini beraberinde getirmiştir. Avrupa'nın aksine Osmanlı, çok kısa bir süre içinde yapısız arada bir geçiş dönemini yaşamaya ve yarattığı krizlerle yüzleşmeye mecbur kalmıştır.

Daha yakından bakıldığında görülmektedir ki Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılın hemen sonundan itibaren uygulamaya koyduğu reformların temel amacı, politik iktidarı bürokratikleştirmek suretiyle merkezileştirmektir. Politik yapıyı merkezileştirme girişimi devleti resmî ve meşru kontrol ve denetim aracı olan askeriyeyi hedef alan reformları uygulamaya koyarak işe başlamaya sevk etmiştir. Bu çabanın ilk adımı, III. Selim'in (1789-1807) rutinleşmiş isyanlarla politik sistem için ölümcül bir tehdit olan orduyu Batılılaştırmak için uygulamaya koyduğu reformlar olmuştur. III. Selim'in başlattığı reformların yönünü doğrudan geleneksel düzeni hedef alan Batılılaşma projelerini uygulamaya koyarak değiştiren ve süreci ihlalleri artırarak kriz aşamasına, artan belirsizlik ve çatışmaların sürüklenmesiyle de liminal evreye taşıyan ise II. Mahmut (1808-1839) olmuştur. II. Mahmut'un politik merkezileşmeyi sağlamaya yönelik modern reformları gelenek karşıtlığıyla özdeşleştiren politik tutumu, gelenekçi ve modernist toplumsal hareketleri ve buna bağlı çatışmaları beraberinde getirmiş, toplumsal kargaşa, güvensizlik ve belirsizlikleri artırmıştır.⁵⁷ Bu yönüyle II. Mahmut geleneksel sosyopolitik düzenin normatif ilkelerini ihlal eden rasyonel politikalarıyla Turner'in deyimiyle, iç içe geçmiş aşamalardan mürekkep sosyal dramaları tetiklemiştir.

Öte yandan II. Mahmut'un reformları orduyla sınırlı kalmamış, eğitimden vergi sistemi ve ticarete, vakıflardan sağlık ve tarıma kadar uzanan geniş bir alanda modernleşme politikalarını uygulamaya koymuştur.⁵⁸ II. Mahmut dönemi reformları, tüm diğer etkileri bir yana, muhayyel/ tasavvurî bir topluluk ve modern kimlikleri mayalamıştır. II. Mahmut, bu yenilenmeyi Yeniçeri ocağını kapatarak başlatmıştır. Tahta geçtiği 1800'lerin başından itibaren özünde bir gelenek icadı olan Batılılaşma projelerini uygulamaya koyulan II. Mahmut, 1826 yılında Yeniçeri ocağını lağvetmiştir. Yeniçeri ocağı kapatıldıktan sonra Bektaşî liderlerinin bir kısmı öldürülmüş, tekkelerin bazısı yıkılmış, kalanları ise cami, medrese ve hastane olarak kullanılmak üzere ulema sınıfına devredilmiştir. Ayrıca, Osmanlı askerî teşkilatlanması içinde Bektaşîlerin devletin kuruluş yıllarından beri üstlendikleri kritik askerî roller Mevlevilere, gündelik hayat içindeki rol ve hizmetleri ise

56 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi* (İstanbul :Timaş, 2014), 73-83.

57 Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, 84-93.

58 Karpat, 84-93

Nakşibendilere terk edilmiş ve Bektaşî kurumlarının başına Nakşibendi şeyhleri tayin edilmiştir.⁵⁹ Askeriye ya da vakıflarla ilgili ekonomik bir reform gibi görünse de Yeniçeri ocağının kapatılması aslında yerel, çoğulcu ve doğal aidiyetleri ortak kurgusal kimlikler lehine fesheden, yerelliğin yerine muhayyel/tasavvurî bir topluluğu öneren köklü bir kırılma ve dönüşümün tohumlarını atmıştır.

Osmanlı Devleti, sosyal yapılanmasını, o güne değin, merkezin ortodoks ve periferinin heterodoks⁶⁰ gruplarından müteşekkil, medrese ve tekke diyalektiğinde karşılık bulan ikili bir yapı bağlamında idame ettirmiştir. Medreseler, ehlişünnet inanç ve akidelerine uygun politik bir meşrulaştırmayı sağlarken, tekkeler periferik grupların, merkezî denetim ve onaya tabi bir teşkilatlanma bağlamında kendi yaşam ve daha da önemlisi iktidar alanlarını yaratmalarına hizmet etmiştir. Bu bakımdan, tekkeler periferinin heterodoks gruplarını merkezî otoritenin onayladığı hiyerarşik bir düzen içinde bir araya getirerek devletin periferik grupların güç ve iktidar arayışlarını denetim altında tutmasına aracılık etmiştir. Ne var ki Osmanlı Devleti ıslahatları yürürlüğe koyarak 19. yüzyıldan itibaren bu yapılanmadan vazgeçmiştir. Milliyetçi akımların merkezin ortodoks gruplarından daha ziyade periferinin heterodoks gruplarını etkileme potansiyelini dikkate alarak bu grupların politik düzeni tehdit edebilecek ideolojik hareketlere eklemelerini önlemeye ve periferiyi merkezî yapıyla bütünleştirmeye, böylelikle de mevcut politik yapıyı rasyonel uyarlamalar ve gelenek icatlarıyla korumaya ve sürdürmeye yönelik Batılılaşma projelerini uygulamaya koymuştur.⁶¹

Batılılaşma politikalarıyla, geleneksel siyasal yapının rasyonel uyarlamalarla sürdürülmesini, bunun için de medrese ve tekke ayırımında somutlaşan merkez ve taşra ikiliğinin merkezî otorite lehine olacak biçimde yeniden düzenlenmesini, yerel aidiyetleri ortak bir kimlik tasavvuru içinde eritebilecek bir resmî ideolojinin, yani Benedict Anderson'un deyimiyle modern tasavvur edilmiş/muhayyel bir topluluğun icat edilmesini hedeflemiştir. Tasavvur edilmiş ya da muhayyel topluluklar kavramı Anderson'un modern dönemde bireylerin kendileriyle aynı ideolojide olanları tasavvur etmek suretiyle kurdukları toplulukları tanımlamak için kullandığı bir kavramdır. Anderson, tasavvur edilmiş toplulukları, sömürge toplumlarının modernleşme deneyimleri bağlamında, milliyetçilik ve ulus örneğinde incelemiştir. Anderson'a göre tasavvurî topluluk, ortak tarihsel, kültürel ve coğrafi kökleri icat etmek suretiyle kurgulanan biz tasavvuruna dayalı politik bir topluluktur. Anderson'un bu topluluk biçimi için verdiği örnek ise ulustur. Tasavvur edilmiş topluluk, zaman ve mekânla sınırlı yerel ve doğal aidiyetlerin çoğulcu ve heterojen yapısı yerine zamansız ve mekânsız, homojen ve ortak kimliklere dayanmaktadır. Anderson'a göre tasavvurî toplulukların inşasında yazılı kültür ve entelijansiya etkili olmuştur. Zira basın yayın faaliyetleri, farklı yerlerde yaşayan, yüz yüze etkileşime girmeyen bireylerin zihninde kendileri gibi insanlar olduğu tasavvurunun yaratmaktadır. Ayrıca, gazete ve roman gibi basın yayın araçları, entelijansiya tasarladığı modern topluluğu sıradan insanlara ulaştırma olanağını tanımıştır. Harita çıkartma, nüfus sayımı

59 Ahmet Cahit Haksever, "Osmanlı'nın Son Döneminde Islahat ve Tarikatlar: Bektâşîlik Ve Nakşibendîlik Örneği", *Ekev Akademi Dergisi* 13, sy 38 (2009): 41-42; Albert Doja, "A Political History of Bektashism from Ottoman Anatolia to Contemporary Turkey", *Journal of Church and State* 48, sy 2 (2006): 442-443.

60 Burada ortodoks ve heterodoks kavramlarıyla literatürde bilinen şekliyle inançsal ayrışmaya dayalı bir karşılıklı ilişkisi değil, yapısal farklılıklardan kaynaklanan ve inanç vasıtasıyla meşrulaştırılan politik güç ve iktidar arayışının iki kutbu kastedilmektedir.

61 Bkz. Selim Deringil, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdulhamid II (1876-1909)", *International Journal of Middle East Studies* 23, sy 3 (1991); Ahmet Cahit Haksever, "Osmanlı'nın Son Döneminde Islahat ve Tarikatlar: Bektâşîlik Ve Nakşibendîlik Örneği", *Ekev Akademi Dergisi* 13, sy 38 (2009); Albert Doja, "A Political History of Bektashism from Ottoman Anatolia to Contemporary Turkey", *Journal of Church and State* 48, sy 2 (2006).

ve arkeolojik faaliyetler de biz tasavvurunun üretilmesine aracılık etmiştir.⁶²

Merkezî politik yapısını güçlendirmek isteyen Osmanlı, muhayyel bir topluluğu inşa etmeyi neredeyse resmi bir politika haline getirmiştir. Batılılaşma politikaları vasıtasıyla gerçekleştirilmek istenen bu muhayyel topluluk, II. Mahmut'tan itibaren aşama aşama uygulanan değişim projeleriyle inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede olmak üzere, II. Mahmut sosyopolitik teşkilatlanmada gerçekleştirdiği, başta Yeniçeri ocağının ve Bektaşî tekkelerinin kapatılması olmak üzere reformlarla Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri yaşattığı tekke-medrese ikiliğinde tezahür eden merkez ve periferi örgütlenmesini bozmuş ve geleneksel sosyal düzeni rasyonel dünya görüşü lehine olacak biçimde değiştirmiştir. Periferik grupların, özellikle de Bektaşîlerin sosyopolitik düzen içindeki rol ve statülerini feshederken aynı zamanda da ehlişünnet akidelerinin muhayyel bir topluluğu mayalayacak resmî bir ideolojiye dönüşümü sürecini de başlatmıştır. Böylelikle, yüzlerce yıldır medrese ve tekke ikiliğine dayalı olarak idame ettirilen sosyal, politik, askerî ve ekonomik düzenin işleyiş ilkeleri yeni rasyonel bir yapıyı tasarlamak ve inşa etmek üzere, Turner'in deyişiy-le, ihlal edilmiştir. Bu ihlal ise sadece merkez ve periferi arasındaki yasal olarak onaylı güç ve iktidar ilişkilerinin değil, taşradaki farklı iktidar alanları ve grupları arasındaki geleneksel hiyerarşik güç dağılımının da bozulmasına neden olmuştur. Böylece birer icat edilmiş gelenek olan ıslahat politikalarıyla başlayan ihlal, iç içe geçmiş ve birbirini tetikleyen ihlaller serisiyle devam etmiş ve farklı alt grupları içine çeken derin ve yaygın bir krizi açığa çıkarmıştır. Sosyal düzenin işleyişini sağlayan geleneksel normatif ilkelerin ihlali ise yapısal belirsizliklerin hüküm sürdüğü bir toplumsal yaşamı şekillendirmiş ve gündelik hayat hızla liminal bir evreye geçmeye başlamıştır.

Yapısal değişim ve belirsizliklerde somutlaşan tüm bu krizler, toplumu ortak yasal ilkeler temelinde homojenleştirerek uyumu sağlamaya, böylelikle de politik düzeni inşa ve idame ettirmeye yönelik reformların tek çare olarak görülmesine sebep olmuştur. Bu nedenle, II. Mahmut'un mayaladığı muhayyel topluluğu ve modern kimlikleri üretmeye yönelik politikalarını kendisinden sonraki padişahlar da benimsemiştir. Dahası tıpkı onun gibi bu politik hedefi geleneksel yapının işleyiş düzenini ihlal eden reformları hayata geçirerek gerçekleştirmeyi denemişlerdir. Geleneksel sosyopolitik düzenin işleyiş ilkelerine yönelik bir diğer ihlal, Abdülmecit döneminde Tanzimat (1839) ve Islahat fermanlarıyla (1856) gerçekleştirilmiştir. Temelde icat edilmiş birer gelenek olan Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla, diğer yapısal etki ve sonuçları bir yana, millet olarak adlandırılan tüm dinsel topluluklar eşit vatandaş olarak tanımlanmış, din ve mezheplere faaliyet özgürlüğü tanınmıştır. Böylelikle, ekonomik faaliyetlerden askerî yükümlülüklerle, hukuki işlemlerden sosyal etkileşime kadar normatif düzeni belirleyen temel ilkelerden olan Müslim ve gayrimüslim ayrımı da terkedilmiştir.⁶³

19. yüzyılın ilk yarısına kadar birbiri ardına uygulamaya konulan bu politikalar, diğer etkilerine ilaveten, siyasal otoritenin merkezî bürokratik bir yapıya dönüşümüne ve ehlişünnet akidesinin bu yeni yapıyı meşrulaştırmak üzere resmî bir ideoloji olarak icat edilmesine zemin hazırlamıştır. Böylece politik ve yapısal bütünlüğü korumaya yönelik rasyonelleşme projelerine, ideolojik akımlar içinde üretilen ve ortak bir kimliği tesis etme amacını taşıyan kültürel değişim modelleri eşlik etmiştir. Deringil'e göre Osmanlı, tüm dünyayı saran değişime ayak uydurabilmek, ülke dışında diğer siyasal erklerle rekabet edebilmek, içerde de politik bütünlüğünü koruyabilmek için

62 Benedict Anderson, *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1991), 6-7, 24-25 36, 76-77, 139-140.

63 Bkz. Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Bellekten* 28, sy112 (1964); Halil İnalçık "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Bellekten* 28, sy 112 (1964); Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006).

Avrupa'daki *pan* hareketlerin muadili ideolojik akımlar vasıtasıyla ortak bir ideolojinin tasavvur ettirdiği muhayyel bir cemaati yaratmaya yönelmiştir.⁶⁴ Türkçülük, İslamcılık ve Osmanlıcılık ideolojik bir komünite olarak muhayyel topluluğu kurgulatan bu *pan* hareketlerinden ilk akla gelenlerdir.⁶⁵

II. Mahmut ve Tanzimat dönemi Batılılaşma projeleriyle mayalanan muhayyel topluluk, 19. yüzyılın son çeyreğinde II. Abdülhamit'in Panislamizm politikasıyla birlikte gündelik hayatta nesnelleşmeye başlamıştır. Deringil'in de dediği gibi, siyasal otorite Tanzimat'tan itibaren Sünni ideolojiyle tanımlanır hâle geldiğinden geleneklerin de yeniden düzenlenmesi, yapısal bir dönüşümden geçen siyasal otoritenin dönemin kültürel akımlarına göre meşrulaştırılması gerekliliği açığa çıkmıştır. Bu çerçevede olmak üzere, II. Abdülhamit döneminde hilafet makamı olabildiğince etkin hale getirilmiştir.⁶⁶ Daha önceki dönemlerde siyasal ve yasal değil, simgesel bir öneme sahip olan halife, Müslümanların politik temsilcisi, ümmet ise muhayyel bir topluluk olarak takdim edilmeye başlanmıştır. Böylece, Hobsbawm'ı doğrular bir biçimde, politik geleneğin ve taşıyıcısı kurumların hızlı ve radikal toplumsal değişimler nedeniyle zayıfladığı veya sosyal koşullarla uyumsuz hâle geldiği II. Abdülhamit döneminde ümmet ve halifelik icat edilmiş bir gelenek olarak sosyopolitik yaşamda tezahür etmiştir. Halifeyi görünür kılmak ve ümmet ideolojisini yaygınlaştırmak ise dinsel motiflerden hareketle şekillendirilen seküler bir politikanın teşekkülüne ve buna uygun geleneklerin icat edilmesine aracılık etmiştir.⁶⁷ Bu seküler politikaların heterodoks grupları ümmet kuşatıcı şemsiyesi altında toplaması, ortak bir kimliği ve muhayyel bir topluluğu kurgulaması hedeflenmiştir. Hilafet ve ümmet yasal bağlayıcılığı olan birer gelenek olarak icat edilirken, yanı sıra da basın yayın ve eğitim yoluyla Panislamcı ideoloji yaygınlaştırılmış, İslam imparatorluğu fikrine dayalı muhayyel cemaatin mümkün olduğunca genişletilmesi sağlanmıştır. İç politikada ise daha dar ve dışlayıcı bir politika izlenmiş, ehli-sünnet inancı sistemli ve rasyonel bir biçimde kurumsallaştırılmaya çalışılmıştır.⁶⁸ Aynı minvalde olmak üzere, sosyal ve yasal denetim mekanizmaları sıkı bir biçimde işletilmiş, muhalif gruplara ve alt gruplara karşı sert tedbirler alınmıştır.

Ne var ki resmî otoritenin sahiplendiği ümmet ideolojisine dayalı bu politika, yapısal bütünleşmeyi sağlamak yerine, Batılı fikir akımlarından haberdar ve kendi ideal toplum tasarımlarını, Turner'in deyiimiyle komünite, inşa etme arzusunda olan ve bunun için de sosyopolitik hareketlere öncülük eden entelijansiyanın yönlendirmesiyle, muhalif itiraz hareketlerini alabildiğine güçlendirmiştir. Batılılaşma politikalarında cisimleşen makro değişim projelerinin geleneksel sosyopolitik yapıyı yerinden çıkarırken beraberinde getirdiği yapısal belirsizlik ve otorite boşluğu, ideolojik hareketler için gereken elverişli koşulları hazırlamıştır. Aynı süreçte etkisi artan Batıcılık, Türkçülük ve Osmanlıcılık gibi akımlar da çatışma, gerilim ve ideolojik itiraz hareketlerinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Genellikle birkaç dil bilen entelijansiya tarafından Batılı ideolojik akımlara göre üretilen bu *pan* ideolojiler, kolektif ve doğal aidiyetleri feshederek yerlerine ortak bir kimlik tasavvurunu yerleştirmek suretiyle yapısal krizleri ve neden oldukları belirsizlikleri *telafi* etmenin stratejileri olarak görülmüştür. Ancak, bu ideolojik akımlar, beklenen telafiyi sağlamak yerine, ihlallerin, makro yapısal değişimlere gelenek icat etmek suretiyle cevap üreten farklı alt grupları da bünyesine katarak çeşitlenmesine, krizin derinleşmesine ve Szkolczai'nin dediği şekilde liminal evrenin giderek katılaşmasına sebep olmuştur. Dahası, Devlet'in doğrudan geleneksel

64 Deringil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin İcadı'", 62.

65 Bkz. François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, çev.Ali Berktaç İstanbul: YKY, 2006).

66 Deringil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin İcadı'", 51-52.

67 Deringil, 62

68 Deringil, 51-52.

düzeni hedef alan Batılılaşma projeleri, mevcut hiyerarşik iktidar alanları ve güç dağılımını tehdit eden niteliğiyle farklı iktidar gruplarının tepki ve itirazlarına yol açmıştır. Makro politikaların uygulanması sürecinde alınan sert önlem ve tedbirler ise bu tepkilerin örgütlü sosyopolitik hareketlere dönüşmesine zemin hazırlamıştır. Geleneksel otorite ilişkilerinin değiştirilmesinden kaynaklı sosyal gerilimlere, politik güçten görece yoksun grupların ideolojik akımların teşvikiyle iktidar arayışına girişmeleri de eklenince yapısal kriz katlanarak genişlemiştir.⁶⁹ Öyle ki yasal tedbirlerle sıkı bir biçimde uygulanan makro değişim projelerine yönelik kolektif reaksiyonlara entelijansiyanın ideolojik komünite modellerini taşraya taşıyan basın yayın faaliyetleri de eklenince merkezin krizi hızla periferiyi kuşatmıştır. İslahat Fermanı'yla birlikte hareket özgürlüğü kazanan misyonerler de açtıkları kuruluşları aracılığıyla modern zihniyetin paketlerini periferiye taşımış ve heterodoks grupların karşıt ideolojik hareketler bağlamında kendi muhayyel ve ideolojik topluluklarını mayalamalarına zemin hazırlamışlardır.⁷⁰

Anlaşılabileceği üzere, Avrupa, Batı rasyonalizminin yarattığı meşruiyet sorunuyla yaşanan yapısal ve kültürel dönüşümler serisine paralel olarak aşama aşama yüzleşirken, Osmanlı Devleti politik, sosyal, kültürel, ekonomik ve yasal düzenin değişmesinden kaynaklı meşruiyet sorunlarını aynı anda yaşamaya mecbur kalmıştır. Modernleşme, geleneksel düzenin yerine rasyonel düzeni yerleştirerek bir meşruiyet sorununa yol açmakla kalmamış, güç ilişkilerini ve yasal hiyerarşik yapıyı da değiştirerek içsel gerilim ve çatışmaları beraberinde getirmiştir. İçsel gerilim ve çatışmalara yeni bir modern toplumu inşa etme hevesinin tetiklediği ideolojik hareketler ve yarattıkları gerilimler eklenmiştir. Değişimin bu makro ve oldukça hızlı seyrini kimi entelektüel ve ideolojik gruplar yüzlerce yıl süregelerek sabitlenmiş ve küçük değişiklikler dışında olduğu gibi varlığını sürdürmüş olan toplumsal, kültürel, politik ve ekonomik düzenin yenilenmesi için bir fırsat, kimileri de geleneksel toplumsal düzenin ve kültürün inşa ve idamesi karşısında bir tehdit olarak görmüştür. Bu bakımdan, değişimin/modernliğin bizzat kendisi *ideolojize edilmiş*, bir yandan değişime taraf olanlar ve olmayanlar şeklinde kutuplu bir yapı açığa çıkarırken, diğer yandan da farklı değişim modellerini serdeden Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi akımlar gündelik hayatın içinde yerini almıştır. Her bir ideolojik akım, modern eğitim görmüş ve yabancı dil bilen entelijansiya vasıtasıyla Batı Avrupa'nın entelektüel tartışmaları içinde köklenen ideal toplum modellerini Osmanlı toplumuna taşımış, bu modelleri hayata geçirmek üzere sosyopolitik hareketleri mayalamışlardır. Basın yayın faaliyetleri yoluyla yaygınlaşan bu entelektüel modeller, yerel ve doğal aidiyetlerin yerine zamansal ve mekânsal farklılıkları aşan bir biz tasavvuruna bağlı modern kimliklerin inşasına zemin hazırlamıştır. Romanlar ve gazeteler modern kimliklerin ve toplum tasarımlarının üretildiği ve yaygınlaştırıldığı yazılı kültür araçları olmuştur.⁷¹

Değişimin sosyal düzeni kökünden değiştirerek yarattığı belirsizliklere ideolojik akımların yarattığı çatışma ve gerilimler eklenmiş, modernleşme deneyim ve sürecinin ağırlı ve sancılı bir sürece dönüşmesine neden olmuştur. Tüm bu içsel krizlere kendisine yeni pazarlar arayan kapitalizmin yarattığı Birinci Dünya Savaşı ve küresel çatışmalar da eklenince yaşanan değişimin eski ve yeni, modernlik ve gelenek arasında kalmışlıktan kaynaklı semptomları iyice belirginleşmiştir. Geleneksel düzenden ayrılmanın yarattığı kriz ve belirsizlikler, 19. yüzyılı bir geçiş anı haline

69 Karpas, *Osmanlı Modernleşmesi*, 84-93.

70 Hans-Lukas Kieser, "Muslim Heterodoxy and Protestant Utopia. The Interactions between Alevi and Missionaries in Ottoman Anatolia", *Die Welt des Islams* 41, sy 1 (2001): 89-111; Hans-Lukas Kieser, "Mission as Factor of Change in Turkey (nineteenth to first half of twentieth century)", *Islam and Christian-Muslim Relations* 13, sy 4 (2002): 391-410.

71 Melike Mutlu, "19. ve 20. Yüzyıl Türk Edebiyatında Kimlik ve Modernleşme", (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019).

getirmiş, toplumu eski ile yeni arasında liminal bir aşamayı yaşamaya mecbur bırakmıştır. Batı Avrupa'nın geleneksel düzeninden rasyonel ihlallerle aşama aşama ayrılarak girdiği liminal aşamayı, Osmanlı Devleti geleneksel düzenden ayrıldığı ihlal ve kriz aşamalarıyla iç içe geçmiş bir biçimde yaşamaya mecbur kalmıştır. Bu durum ise Osmanlı'nın sosyokültürel değişimin yeniden bütünleşme ya da yeniden yapılanma aşamasına geçmesini engellemiş, liminal evresinde donup kalmış bir geçiş dönemini, liminal aşamada kurumsallaşmış bir modern yaşamı üretmiştir. Yanı sıra da Türk toplumunun geçici değil, kalıcı liminal bir evreyi yaşamasına ve bir geçiş topluluğu haline gelmesine, Türk modernleşmesinin ise eski ile yeni, gelenek ile modernlik, Batı ile Doğu arasında, arada bir yerde duran *liminal* bir tecrübe özelliğini taşımasına sebep olmuştur.

Sonuç

Toplumsal yaşam, geçiş anlarından mürekkep, bir kopuşlar ve süreklilikler, ayrılma ve yeniden yapılanmalar serisidir. Turner ve Van Gennep'in söylediği üzere, geçiş dönemlerinde toplumsal yapı çatışma ve krizlerin eşlik ettiği ayrılma, liminalite ve yeniden bütünleşme aşamalarından geçerek değişmektedir. Turner, bu aşamaları ve yarattıkları yapısal dönüşümü detaylandırırken toplumsal değişimlerin politik yapı ve siyasal çatışmalardan kaynaklı karakterine özellikle dikkat çekmekte ve sosyopolitik değişimlerin ihlal, kriz, telafi ve yeniden bütünleşme ya da hizipleşme olmak üzere dört aşamadan geçtiğini vurgulamaktadır. Batılılaşmanın Devlet eliyle gerçekleştirilecek makro bir proje olarak görülmesi, Turner'in dediği gibi, Osmanlı'nın politik gerilim ve yenilikler nedeniyle bir geçiş dönemine girmesine neden olmuş ve 19. yüzyılı sosyopolitik değişimlerin bir sahnesi haline getirmiştir. Turner'in söylediğinden farklı olarak, geçiş dönemi ve değişim süreci, karşıt ve muhalif grupların başlattığı politik bir hareketle değil, resmî otoritenin kendi kurumsal geleneksel norm ve ilkelerini ıslahatlar vasıtasıyla kendisinin ihlal etmesi suretiyle başlamıştır. İhlal aşaması, değişimin ideolojize edilmesine bağlı çatışmaların da etkisiyle kriz aşamasına girmiştir. Yapının yenilenmesine bağlı belirsizlikler değişim sürecini ihlal ve krizlere paralel olarak liminal evreye taşımıştır. Batı Avrupa'nın geleneksel düzeninden rasyonel ihlallerle aşama aşama ayrılarak girdiği liminal aşamayı, Osmanlı Devleti geleneksel düzenden ayrıldığı aşamayla iç içe geçmiş bir biçimde yaşamaya mecbur kalmıştır. Bu durum ise Osmanlı'nın sosyokültürel değişimin son aşamasına geçmesini engellemiş ve liminal evresinde donan bir modernliği üretmiştir. Türk toplumunun geçici değil, kalıcı liminal bir evreyi yaşamasına ve bir geçiş topluluğu haline gelmesine, Türk modernleşmesinin ise eski ile yeni, gelenek ile modernlik, Batı ile Doğu arasında, arada bir yerde duran liminal bir tecrübe özelliğini taşımasına sebep olmuştur.

Kaynakça

Anderson, Benedict. *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1991.

Bauman, Zygmunt. *Modernlik ve Müphemlik*. çev. İ. Türkmen. İstanbul: Ayrıntı, 2003.

Deringil, Selim. "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdulhamid II (1876-1909)". *International Journal of Middle East Studies* 23, sy 3 (1991): 345-359.

Deringil, Selim. "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin İcadı' 'Muhayyel Cemaat' ('Tasarımlanmış Topluluk') ve Panislamizm". *Toplum ve Bilim* 54-55, (1991): 47-64.

Doja, Albert. "A Political History of Bektashism from Ottoman Anatolia to Contemporary

Turkey”. *Journal of Church and State* 48, sy 2 (2006): 423-450.

Eisenstadt, S.N. *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*. Leiden: Brill, 2003.

Georgeon, François. *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: YKY, 2006.

Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. Çev. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı, 2012.

Grimes, Ronald L.. “Victor Turner’s Social Drama and T. S. Eliot’s Ritual Drama”. *Anthropologica* 27, no:1/2 (1985): 79-99.

Haksever, Ahmet Cahit. “Osmanlı’nın Son Döneminde Islahat ve Tarikatlar: Bektâşilik Ve Nakşbendilik Örneği”. *Ekev Akademi Dergisi* 13, sy 38 (2009): 39-60.

Hobsbawm, Eric. “Giriş: Gelenekleri İcat Etmek”. içinde *Geleneğin İcadı*, ed. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, Çev. Mehmet Murat Şahin, 1-19. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005.

İnalcık, Halil, ve Mehmet Seyitdanlıoğlu. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006.

İnalcık, Halil. “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”. *Belleten* 28, sy 112 (1964): 603-622.

İnalcık, Halil. “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri». *Belleten* 28, sy112 (1964): 623-669.

Kalberg, Stephen. “Max Weber’s Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processesin History”. *The American Journal of Sociology* 85, sy 5 (1980): 1145-1179.

Kalberg, Stephen. *Max Weber: Readings and Commentary on Modernity*. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.

Kalberg, Stephen. *Max Weber’s Comparative-Historical Sociology*. Oxford: Polity Press, 1994.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı Modernleşmesi*. İstanbul :Timaş, 2014.

Kieser, Hans-Lukas. “Mission as Factor of Change in Turkey (nineteenth to first half of twentieth century)”. *Islam and Christian-Muslim Relations* 13, sy 4 (2002): 391-410.

Kieser, Hans-Lukas. “Muslim Heterodoxy and Protestant Utopia. The Interactions between Alevi and Missionaries in Ottoman Anatolia”. *Die Welt des Islams* 41, sy 1 (2001): 89-111.

Kimball, Solon T. “Introduction”. in *The Rites of Passage*, Arnold Van Gennep, Translated by Monika B. Vizedom, Gabrielle L. Caffee, V-XIX. Chicago: The University of Chicago Press, 1960.

Metcalf, Peter, and Richard Huntington. *Celebrations of Death The Anthropology of Mortuary Ritual*. New York: Cambridge University Press, 2005.

Mutlu, Melike. “19. ve 20. Yüzyıl Türk Edebiyatında Kimlik ve Modernleşme”. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019.

Şahin, İlkey. *Hayat Bir Oyundur*. Konya:Çizgi, 2019.

Schröter, Susanne. “Rituals of Rebellion-Rebellion as Ritual: A Theory Reconsidered”. in *The Dynamics of Changing Rituals: The Transformation of Religious Rituals within Their Social*

and Cultural Contexts, ed. Jens Kreinath, Constance Hartung, and Annette Deschner, 41-58. New York: Peter Lang, 2004.

Szakolczai, Arpad. "Living Permanent Liminality: The Recent Transition Experience in Ireland". *Irish Journal of Sociology* 22, sy1 (2014): 28–50.

Szakolczai, Arpad. "Permanent (trickster) liminality: The reasons of the heart and of the mind". *Theory & Psychology* 27, sy. 2 (2017): 231–248.

Szakolczai, Arpad. *Permanent Liminality and Modernity: Analysing the Sacrificial Carnival through Novels*. New York: Routledge, 2017.

Szakolczai, Arpad. *Reflexive Historical Sociology*. London: Routledge, 2000.

Szakolczai, Arpad. *The Genesis of Modernity*. London : Routledge, 2003.

Thomassen, Bjørn. *Liminality and the Modern*. Ashgate Publishing Limited, 2014.

Turner, Victor. "Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage". In *Betwixt and Between: Patterns of Masculine and Feminine Initiation*, edited by Louise Carus Mahdi, Steven Foster, Meredith Little, 3-19. Illinois: Open Court Publishing, 1987.

Turner, Victor. "Social Dramas and Stories about Them", *Critical Inquiry* 7, sy1 (1980):141-168.

Turner, Victor. *Dramas, Fields, and Metaphors Symbolic Action in Human Society*. New York: Cornell University Press, 1974.

Turner, Victor. *From Ritual to Theatre*. New York: Paj Publications, 1982.

Turner, Victor. *The Ritual Process, Structure and Anti-Structure*. New York: Aldine De Gruyter, 1995.

Van Gennep, Arnold. *The Rites of Passage*. Translated by Monika B. Vizedom, Gabrielle L. Caffee. Chicago: The University of Chicago Press, 1960.

Weber, Max. *Bürokrasi ve Otorite*. çev.H. Bahadır Akın. Ankara: Adres, 2005.

Weber, Max. *Şehir Modern Kentim Oluşumu*. ed. Don Martindale, Gertrud Neuwirth. çev. Musa Ceylan. İstanbul: Yarın, 2010.

Dr. Öğr. Üyesi
Selim ÖZCAN

Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi,
Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi
Bölümü
selim.ozcan@amasya.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3737-8600>

Eser Geçmişi / Article Past: 27 Haz 2019/ 29 Tem 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.582957>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Kıbrıs Barış Harekâtı Ve Harekâta Katılan Amasyalı Şehit Ve Gaziler

Cyprus Peace Operation And Martries Who From Amasya Who Took Part In This Operation

Öz

Rum ve Yunanlıların” Enosis” emelleri, yani Kıbrıs’ın Yunan adası yapılma düşüncesine karşı, 20-22 Temmuz ve 14-16 Ağustos 1974 tarihleri arasında, adadaki Türklerin güvenliği ve barışı için Kıbrıs Barış Harekâtı gerçekleştirildi. Barış Harekâtıyla adada yüzyıllardan beri süren, Rum tahakkümü ve zulmü sona erdirildi. Böylece adadaki Türklerin insanca, hür ve bağımsız yaşayabilmeleri için yeni bir ortam sağlandı.

Barış harekâtına, Türkiye’nin hemen her ilinden olduğu gibi Amasya’dan da askerler katıldı. Çalışmayla bugün çoğunluğu hayatta olan gaziler referans kaynağı alınarak, genç nesillerin yorumlayabilmeleri ve sonuçlar çıkarıp değerlendirme yapabilmelerine yardımcı olmak amaçlandı. Sözlü tarih çalışması olarak gazilerle mülakat yapıp, anlatımları görüntülü ve sesli olarak kayıt altına alındı. Gazilerin bire bir yaşayıp, şahit oldukları olaylar tespit edilip, Amasya Gaziler Derneği, Merzifon Şehit Aileleri Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği ile Askerlik şubelerinden alınan bilgilerden de faydalanılarak tablolarlar oluşturuldu.

Kıbrıs Barış Harekâtının çizdiği sınırlar, Türk tarafına devlet kurma hakkını tanıdığından sonuçta; adadaki Türkler 13 Şubat 1975’de “Kıbrıs Türk Federe Devleti” ni ve 15 Kasım 1983’te de “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti” ni kurdular.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Barış Harekâtı, Şehit, Gazi, Amasya.

ATIF: ÖZCAN Selim, “Kıbrıs Barış Harekâtı Ve Harekâta Katılan Amasyalı Şehit Ve Gaziler”
Tarih ve Gelecek Dergisi, 5/2 (Ağustos-2019), s. (223-255)

CITE: ÖZCAN Selim, “Cyprus Peace Operation And Martries Who From Amasya Who Took Part In This Operation” **Journal of History and Future**, 5/2 (August- 2019), pp. (223-255)

Abstract

Cyprus peace operation was realized on 20-22 July and 14-16 August 1974 on the island to ensure the security of the Turkish people settled on the island against Greece ideal called "Enosis", which means to make the island one of the Greek islands in Aegean sea. The dominancy and the torture of the Greek army came to an end with the operation. A new life for Turkish people started on the island with independence and peace.

Many soldiers from different parts of Turkey took part in this operation besides the soldiers from Amasya. This study is aimed to get results for evaluation and to interpret the future for the young generation through the interviews of the gazis who are still alive. The gazi soldiers were interviewed as oral history study and their words were recorded. The events that the soldiers experienced on the island were determined and tables were made related to the documents obtained from Amasya Gaziler Derneği, Merzifon Şehit Aileleri Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği and Recruitment Office.

After the operation Turkey gained right to determine the borders on the island and The Turkish people settled on the island declared "Cyprus Federation State" on 13 February, 1975 and then "North Cyprus Turkish State" on 15 November, 1983.

Keywords: Cyprus, Peace Operation, Martyr, Gazi, Amasya.

Giriş

Akdeniz'de, Sicilya ve Sardunya adalarından sonra üçüncü büyük ada olan Kıbrıs, tarih boyunca Akdeniz havzasında egemenlik kurmak isteyen devletlerin ilgisini çekmiştir. Doğu-Batı ticaret yollarının kesiştiği yerde bulunması yanında, jeostratejik önemi sebebiyle Asya, Afrika, Akdeniz ve Hint okyanusuna hâkim bir konumda olmasından hep mücadele sahası olmuştur. Dolayısıyla pek çok kavime ev sahipliği yapmıştır. Tarih boyunca hep dışarıdan yönetilen bir ada olmuş, top- rakları üzerinde egemenlik hakkına sahip bir devlet hemen hemen hiç kurulmamıştır.

Ada Türk hâkimiyetinin başladığı 1571 yılına kadar Eski Mısır, Hitit, Miken, Fenike, Asur, Pers, Mekadon, Roma, Bizans, Arap (İslam), İngiliz, Lüziyan, Ceneviz ve Venediklilerin hâkimiyetinde kalmıştır¹. Bu siyasi yapılar kendi kültürel ve medeni izlerini adada bırakarak hem siyasi ve etnik bir çeşitliliğin oluşmasına hem de farklı inanç ve dinlerin buraya yerleşmelerine sebep olmuşlardır.

Türklerin Kıbrıs adası ile ilgilenmeleri Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyasettin Keyhüsrev'in, 1207 yılında Antalya'yı fethetmesiyle başladı. Fetih sonrasında Kıbrıs'taki Haçlılar ile ticari ve iktisadi faaliyetleri kapsayan bir antlaşma yapıldı². Bu ilişkiler Selçuklular sonrasında Anadolu'nun güney sahillerine hâkim olan Aydınoğulları, Karamanoğulları ve Hamitoğulları beylikleri döneminde de devam etti³.

Osmanlı Devleti'ni 1471 yılında Karamanoğulları beyliğini tamamen hâkimiyet altına alıp, Anadolu Türk birliğini sağladıktan sonra Kıbrıs ile yakından ilgilenmeye yönelten sebepler şunlar

1 Vergi Bedevi, *Kıbrıs Tarihi*, Kıbrıs Türk Tarih Kurumu, Lefkoşa 1965, s.14-38.

2 Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s.135.

3 Osman Turan, "Orta Çağlarda Türkiye Kıbrıs Münasebetleri", *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980, s.236.

oldu. Kıbrıs'ın Güney Anadolu ve Suriye kıyılarını kontrol edebilecek bir konumda olması ve önemli ticaret yolu üzerinde bulunması, Hristiyanlığın ileri karakolu görevini üstlenmesi, Müslüman Araplar tarafından adaya yapılan seferlerde şehit düşen Hz. Muhammed'in halası Ümmüharam'ın türbesinin güvence altına alınmak istenmesi yanında bu dönemde adaya hâkim olan Venediklilerin yerli halka baskı ile ağır vergiler uygulamaları ve Ortodoks halkı zorla Katolik yapmaya çalışmaları halkı daha adil olan Türk yönetimini tercihe zorlamasıdır⁴. Ayrıca Venediklilerin 1472 yılında Osmanlılara karşı oluşan Rodos Şövalyeleri ve Akkoyunlu ittifakının içerisinde yer almaları ve Osmanlı Devleti'nin, bu dönemde Memlükler üzerine yapacağı sefer sırasında Kıbrıs'taki Venedik yönetiminden donanması için üs talebine olumsuz cevap almasıdır. Bu gelişmelerin Osmanlı Devleti ile Venedikliler arasındaki ilişkileri daha da olumsuz hale getirmesiyle, II. Bayezid döneminden itibaren adaya akınlar yapılmaya başlandı.

Osmanlı Devleti'nin 1517'de Mısır'ı fethetmesiyle Venedikliler 'in daha önce Memlüklü sultanlığına verdikleri yıllık vergiyi Osmanlılara vermeye başlamaları ile ada üzerinde Osmanlı hâkimiyeti başlamış oldu⁵. Ardından Kanuni döneminde 1521'de Rodos adasının fethedilmesiyle Doğu Akdeniz'in hâkimiyeti için önemli bir adım daha atıldı. Akdeniz'in tamamen bir Türk gölü haline gelmesi için Kıbrıs adası hedef oldu.

II. Selim döneminde Kıbrıs'ın fethine memur edilen Lala Mustafa Paşa'nın, 2 Temmuz 1570'de Limasol kalesinin fethiyle başlattığı harekât, 1 Ağustos 1571'de Magosa'nın teslim alınmasıyla tamamlandı⁶. Ada'nın iskâna açılmasıyla da 307 yıl sürecek olan Osmanlı hâkimiyeti dönemi başlamış oldu⁷. Kıbrıs idari bakımdan beylerbeylik statüsünde teşkilatlandırılıp, beylerbeyliğine de Avlonya Sancakbeyi Muzaffer Paşa tayin edildi⁸. Lefkoşa Merkez, Baf, Magosa ve Girne sancak haline getirildi. Beylerbeyliğinin gelişmesi ve savunmasının güçlenmesi amacıyla Anadolu'dan Alâiye, Tarsus, İçel, Zülkadriye ve Sis sancakları da bağlandı⁹.

Sancakbeyi Muzaffer Paşa, klasik Osmanlı fetih siyasetini uygulamaya koyarak adanın mali durumunu güçlendirmek ve Türk hâkimiyetini sağlamak için arazi, nüfus ve emlak tahrirleri yaptırdı¹⁰. Böylece reaya arasında eşitliği, özellikle vergi adaletini sağlayıp, idari düzen getirilmek amaçladı. Bu düzenlemelere paralel olarak iskân siyaseti takip edilip, iskân edilenler belli bir süre vergiden muaf tutuldukları gibi yerleştirdikleri yerler kendilerine mülk olarak verilmek şartıyla iskân ettirildiler. 22 Eylül 1572 tarihli hükümle başlayan iskâna göre, Aksaray, Beyşehir, Seydişehir,

4 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu, Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, No: 43, Ankara. 2000, s. 12.

5 Halil İnalçık, "Kıbrıs Tarihinin Ana Meseleleri", *Türk Kültürü, T.K.A.E*, Yıl, Ankara. Şubat 1963, S. I/4, s.32.

6 Feridun Emecen, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016 s. 309, İdris Bostan, "Kıbrıs Seferi Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı", *Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul. 2001, s. 11-30.

7 Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Döneminde Kıbrıs'ta İskân" *Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1993, s.57-61.

8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt, III/I, TTK Basımevi, Ankara, 1973, s.14.

9 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. VII, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994, s.636, Recep Dünder, *Kıbrıs Beylerbeyliği*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Malatya 1998, s.86.

10 Celal Erdönmez, *Şer'iyye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Isparta, 2004, s.4.

Anduğı, Develihisar, Ürgüp, Kocahisar, Niğde, Bor, Iğın, İshaklı ve Akşehir'den olmak üzere toplam 1689 hane adaya iskânâna tabi tutuldu¹¹. İskân edileceklerin değişik meslek gruplarından olmalarına dikkat edildi¹². İlk iskânlardan sonra Kıbrıs'ın nüfusunun takviyesi amacıyla göçmen nakli uzun süre devam ettirilerek adanın Türkleşmesi sağlandı¹³. Göçmenlerin ihtiyaç duydukları cami, okul ve diğer sosyal yapılar ise iskân sürecinde vakıflar aracılığıyla yapılarak yaygınlaştırıldı.

Fetihle birlikte, yerli Rum halkına yönelik de yeni düzenlemelere gidildi. Venedik döneminden itibaren uygulanmakta olan ağır vergi ve angaryalar kaldırılarak, Osmanlı vergi sistemi uygulanmaya başlandı¹⁴. Adada maruz kaldıkları uygulamalar sonrasında kaçan yerli halkın geri dönmesi sağlandı. Yerli halk ile Anadolu'dan iskân ettirilen Türk halkı aynı yönetim ve anlayışa tabi olarak merkez ve taşrada aynı mahalle ile köylerde birlikte, karşılıklı güven içerisinde medeni ilişkileri sağlıklı bir şekilde kurarak, Osmanlı milliyet sistemine dâhil edilen ada Rumları, tebaa statüsünde yaşamaya başladı.

Rumların çalıştıkları topraklar kendilerine tapularıyla birlikte verilerek, daha önce köle olarak çalıştıkları toprakların sahibi haline geldiler¹⁵. Eğitim ve öğretimlerinin idaresi de kendilerine verildi. Ortodoks olan Rumların dini olarak gasp edilen hakları geri iade edilerek, kapatılan kiliseleri açılarak, sürgün edilen başpiskoposları tekrar makamına oturtuldu. Ortodoks Rumların temsilcisi konumuna getirildi¹⁶. Hatta adanın yönetiminden söz sahibi olan "meclis-i şer'i" de divanın üyeleri arasında yer aldı¹⁷.

Kıbrıs'ta farklı din, dil ve milliyetlere mensup unsurların meydana getirdiği toplumsal yapı, bu unsurların birbirleriyle ilişkilerine ve birlikte yaşamalarına engel teşkil etmedi. Aksine 307 yıllık Türk idaresinde ada Rumları varlıklarını korudukları gibi ekonomik, kültürel ve hatta siyasi bakımdan gelişme imkânı buldular. Dolayısıyla ada halkı Osmanlı yönetiminin nihayetlendiği, 1878 yılına kadar olan sürede en rahat ve huzurlu dönemini yaşadı.

Kıbrıs'a hâkim olan güçler, genellikle adayı anavatanlarının bir parçası olarak görmediler. Birçoğu kendi merkezi devletlerinin siyasi hayatı sona ermeden Kıbrıs'tan çekildi. Buna karşılık Osmanlı yönetimi, devlet hukuken ortadan kalkıncaya kadar Kıbrıs'ta kalmaya devam etti. Yani Kıbrıs'a hâkim olan devlet ve toplumlar arasında, Osmanlı Devleti'nin adayı kendi anavatanının bir parçası olarak gördü.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru iki sömürge imparatorluğu İngiltere ve Rusya Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki toprakları üzerinde hâkimiyet mücadelesine girdiler. Rusya; İstanbul ve Boğazları almanın yanında, Kafkaslar üzerinden İskenderun ve Basra'ya inmeyi planlamaktaydı. İngiltere'de sömürge yolları üzerinde bulunan Osmanlı Devleti'nin güneyini hayati öneme sahip bir bölge olarak gördüğünden, Rusya'nın düşüncesini menfaatine uygun bulmuyordu.

11 Recep Dündar, a, g, t, s.341-345.

12 M. Akif Erdoğan, "Kıbrıs'ın Türkler Tarafından Fethi ve İlk İskân Teşebbüsü". Kıbrıs'ın Dünü Bugünü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 1993, s. 49.

13 Halil Fikret Alasya, *Kıbrıs Tarihi ve Belli Başlı Antikiteleleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Lefkoşe, 1939, s.55

14 Halil Fikret Alasya, *Tarihte Kıbrıs*, Ankara 1988, s.20.

15 Celal Erdönmez, a, g, t, s.12.

16 Halil Fikret Alasya, "Osmanlı Hükümeti Tarafından Ortodoks Kilisesine Verilen İmtiyazlar", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri*, Ankara. 1971, s. 131-133.

17 Talip Atalay, *Geçmişten Günümüze Kıbrıs İdari Yapılanma ve Din Eğitimi*, Mehir Vakfı Yayınları, Konya. 2003, s.38.

Osmanlı Devleti, bu dönemde içte ve dışta yaşadığı ağır meseleler yüzünden büyük sıkıntılar içerisinde olduğundan, bu düşüncelere karşı koyacak güçte değildi. 1877 yılı başında Avrupa devletlerinin desteğini tamamen kaybetmişti. İşte Osmanlı Devleti'nin bu durumundan faydalanmak isteyen Rusya, 26 Nisan 1877'de savaş ilan ederek, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşını başlattı. Kısa sürede Yeşilköy'e kadar ilerledi. Osmanlı Devleti, Rusları 3 Mart 1878'de imzaladığı Ayestefanos antlaşması ile durdurdu.

Rusların Ayestefanos antlaşması ile elde ettiği askeri ve siyasi güç, İngiltere'nin Ortadoğu'daki emellerini tehdit etmekte idi. Bunun üzerine Mısır ve Doğu Akdeniz'le ilgilenen ve Kıbrıs'a yönelik planları olan İngiltere harekete geçti. Rusların ilerlemesini durdurarak, Ayestefanos antlaşmasını Türkler lehine ve çıkarlarına uygun hale getirilmesini sağlayacağını belirterek, Osmanlı Devleti'ne Rusya 'ya karşı 25 Mayıs 1878'de savunma ittifakı yapmayı teklif etti¹⁸. Ardından Osmanlı Devleti'nin desteklenebilmesi için Anadolu'ya yakın bir üssün kendisine verilmesi isteğinde bulundu. Padişah II. Abdülhamid'in ikna edilmesi sonrasında, gelirinin Osmanlı hazinesine verilmesi şartıyla Kıbrıs adasının "geçici olarak" İngiltere'ye verilmesini kabul eden, 4 Haziran 1878 tarihli antlaşma imzalandı. 12 Temmuz 1878'de İngiliz askerlerinin adaya çıkıp yönetimi ele almasıyla, 307 yıllık Osmanlı idaresi son buldu¹⁹.

Kıbrıs'ta 1878-1960 yılları arasında sürecek olan İngiltere dönemi başladı. Fakat İngiltere bir daha adadan çıkmadı. Bu arada 1829 yılında büyük devletlerin desteği ile Yunanistan'ın Osmanlıdan ayrılıp bağımsızlığını kazanması, Kıbrıs'ın durumuna yeni bir boyut getirdi. Çünkü Yunanlıların 1814 yılında kurmuş olduğu "Filiki Eteriya"²⁰ adlı gizli örgütün gerçekleştirmek için ant içtiği "Megal-i idea"nın, on ilkesinden birisi Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı idi²¹. Yabancı ülkelerin yardımını amaçlayan bu örgüt milli mücadele verdiğini, Hristiyan dünyasına ve büyük devletlere amacını kabul ettirebilmek için 1894 yılında adını "Etniki Eterya" olarak değiştirdiğini ilan etti²².

Böylece Yunanistan ile Kıbrıs Rumlarının adayı Yunanistan'a bağlama mücadelesi başladı. "Enosis" olarak isimlendirilen bu siyasete, Kıbrıs Türkleri ile Türkiye'nin karşı çıkması uluslararası alanda ve Birleşmiş Milletler nezdinde, Kıbrıs meselesinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Aksine tarihin hiçbir dönemimde Yunan adası olamayan Kıbrıs, Rumların iddia ettiği gibi 1974 yıldaki Türk Barış Harekâtı sonrasında, bir mesele olarak ortaya çıkmadı.

XIX. yüzyılın başlarında başlayarak, İngiltere'nin ada yönetiminde söz sahibi olduğu 1878-1960 yılları arasında artarak devam eden Rumların, Kıbrıs Türk halkını katliamlarla katlederek gerçekleştirmek istedikleri Enosis emelleri, Türkiye'nin çabaları ile uluslararası platformlarda bir çözüme kavuşturulamadı.

18 Ali Satan, *Yeni İngiliz Belgeleri Işığında Kıbrıs ve Önemi*, Yeni Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul, 2004, s. 55-70, Erol Mütercimler, *Kıbrıs Barış Harekâtının Bilinmeyen Yönleri Satılık Ada Kıbrıs*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007, s. 74.

19 Nasim Zia, *Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçışı ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1975, s.39, Rıfat Uçarol, "Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'ı İngiltere'ye Devri" *Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi*, Tatav, İstanbul, 2001, s.121-156.

20 Necla Günay, "Filik-i Eterya Cemiyeti", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 6, S.1, 2005, s. 267.

21 Erol Mütercimler, a, g, e, s.65, Murat Hatipoğlu, *Yunanistan'daki Gelişmelerinin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Türk Kültürünü Araştırma. Enstitüsü. Yayınları, Ankara 1988, ss.23-24.

22 Erol Mütercimler, a, g, e, s.82.

1974 yılına gelindiğinde ise Yunanistan'daki cunta hükümeti, 15 Temmuz 1974'te Kıbrıs'ta yaptığı bir darbe ile Enosis'i gerçekleştirmek istedi. Beş gün sonra, Türkiye garantörlük hakları çerçevesinde uluslararası hukuka uygun olarak adaya, müdahale edip barış harekâtına başladı. Böylece adadaki Türklerin soykırımını önlenip, adanın Yunanistan'a bağlanması engellendi.

Türkiye'nin gerçekleştirdiği Kıbrıs Barış Harekâtı, bugün artık tarih içerisindeki yerini alarak, harekâta katılan gazilerin hafızalarında derin izler bıraktı. Türkiye'nin değişik şehir, kaza ve köylerinden askerliklerini yapmak için geldikleri birliklerinden adaya, barışı ve özgürlüğü getirmek için çıkan Mehmetçikler, mücahitlerle birlikte gerçekleştirdikleri iki harekât sonrasında amaçlarına ulaştılar. Bugün yaşları 65 ve üzerinde olan Kıbrıs barış harekâtı gazileri o günleri hatırlarken sıra dışı değerlendirmelerle yaşananları ifade etmektedirler.

Bu çalışmanın amacı; Türkiye'nin her ilinden olduğu gibi Amasya'dan Kıbrıs'a giden isimsiz sessiz tanıkların sesini duyurmak, yaşadıklarını ölümsüzleştirmektir. Ayrıca ülkemiz ve milletimizin barış ve özgürlük için yaptığı fedakârlıkları unutulmaz hale getirerek ve genç nesillerin milli kültür ve bilincini yükseltmektir.

Amasya'da yaşayan Kıbrıs gazileri ile görüşmeler yapmak ve bunları gerek fotoğraf gerekse video kayıt ortamında belgelemek düşüncesiyle, gazilerin iletişim bilgilerine Muharip Gaziler Derneğinin, Amasya şubesinden ulaştık. Ardından gazilerimizi daha yakından tanımak ve hayat şartlarını yakinen görerek hangi durumda olduklarını gözlemlemek amacıyla, ikamet ettikleri adreslerinde onları ziyaret ettik.

Yaptığımız görüşmelerde öncelikle çalışmamızın amacından bahsederek, gazileri ve yakınlarını bilgilendirdik. Böylece unutulmadıklarını hisseden ve çalışmanın sonucunda ortaya çıkacak ürün ile daima hatırlanacaklarını takdir eden gaziler, duydukları memnuniyeti ve heyecanı ifade edip, yaşadıkları tecrübelerin gençlerin milli kültür ve bilinçlerinin artmasına katkı sağlaması temennisinde bulundular. Bizde her birine ayrı ayrı sağlıklı ve sıhhatli ömür dileklerinde bulduk.

1.Kıbrıs Meselesi ve Barış Harekâtı

1878 yılında İngilizlerin adanın yönetimini ele almalarıyla birlikte, Kıbrıs için zor günler başladı. Çünkü pek çok Yunanlı İngilizlerin adanın yönetimini kısa bir süre içerisinde kendilerine terk edeceğini düşündü. Varlığını Osmanlının adaletine borçlu olan, Rum Ortodoks kilisesi de İngiliz idaresine yazılı başvuruda bulunarak, “*Yunanistan'ı istiklaline kavuşturan İngiliz Hükümetinin Kıbrıs'ı Yunanistan'a ilhak etmesini*” talep etti²³. Kıbrıs'ta İngiliz yönetimiyle birlikte Rumlar, adanın Yunanistan'a ilhakı anlamına gelen “*Enosis*” yolunda önemli bir aşama kaydettiklerini düşünüp, Yunanistan'ın yoğun destek ve tahrikleriyle ilhak faaliyetlerini hızlandırdılar.

Bu döneme kadar adada söz sahibi olan ve yönetimde görev alan Türk nüfus, bir anda idare edilen konuma düştüğü gibi memuriyetten uzaklaştırılarak, yerlerine Rumların göreve getirilmesi süreci başlatıldı. Bunun sonucunda Türkler ekonomik kayba uğrayarak, sahip oldukları arazi ve gayrimenkulleri satmak zorunda kaldılar²⁴. Rumlar yönetimin desteğiyle Türkleri her şeyden yoksun bırakmak ve adadan kovmak amacıyla büyük bir çalışma içerisine girdiler. Bu gelişmeleri İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Layard, 1 Ağustos 1878'de dışişleri bakanlığına gönderdiği raporunda “*Rumların bütün Kıbrıs topraklarını elde etmek için her türlü sahtekârlığı yapacaklar,*

23 Rauf R. Denктаş, *Rauf Denктаş'ın Hatıraları*, C.III, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997, s.20.

24 Ulvi Keser, *Kıbrıs'ta Türk-Yunan Fırtınası (1940-1950-1960-1970)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2006, s.146.

Kıbrıs'ı Yunanistan'a bağlamak isteyeceklerdir.”²⁵ şeklinde ifade etmekteydi.

Kıbrıs'ta bu dönem; Yunanistan'ın tahrikleri ve ada Rumlarının eylemleriyle Enosis'i gerçekleştirmek için yaptıkları faaliyetleri, Kıbrıslı Türklerin devamlı karşı olup, engel olma çabalarıyla, 1914 yılındaki I. Dünya savaşına kadar devam etti. İngilizler, yönetimde tam bir sömürgeci zihniyet anlayışıyla hareket ederek, idareyi sürdürdü. Bunu “*böl ve yönet*” anlayışını uygulayarak gösterdiler²⁶.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşına ittifak devletleri yanında girmesini bahane eden İngiltere, 5 Kasım 1914'de Kıbrıs'ı tek taraflı olarak ilhak etti. Bu gelişme Rumları Enosis'i gerçekleştirebilecekleri konusunda daha da umutlandırdı. Osmanlı Devleti 'de ilhakı protesto etmekle yetindi. Adada İngiliz tabiiyetine girmek istemeyen, Türkler Anadolu'ya göç etmeye başladı. Yaşananlara duyarsız kalmayan Kıbrıs Türkleri, 10 Aralık 1918'de Kıbrıs Müftüsü Hacı Hafız Ziya Efendi başkanlığında “*Meclis-i Milli*” adıyla bir meclis toplayarak adanın tekrar Osmanlı Devleti'ne verilmesini istedi. Ocak 1919'da Paris'te toplanacak konferansa “*Türk haklarının korunması*” için müftü Efendi gönderilmek istendiyse de İngilizler bu isteği kabul etmedi²⁷.

Türk Millî Mücadelesinin kazanılmasından sonra 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalanması ile İtilaf Devletleri tarafından resmen tanınan Türkiye Cumhuriyeti, Kıbrıs'ın İngiliz toprağı olduğunu resmen kabul etti²⁸. Lozan'a göre Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmek isteyen ve İngiliz idaresinden memnun olmayan, pek çok Kıbrıslı Türk anavatana göç etti. Bunun yanında, Kıbrıs'taki İngiliz idaresinin toplumlara sunduğu devlet, belediye ve eğitim hizmetlerinde taraftar davranarak Rumlar lehinde tavır alması ve Türkler üzerinde baskı oluşturmaları çok sayıda Türk'ün, adadan ayrılmasına sebep oldu²⁹.

Bu gelişmeler üzerine Rumlar, 1925 yılından 1959'a kadar adanın statüsünü değiştirmek için yoğun faaliyet içerisine girdiler. Yunanistan 'da 1928'de, İngiltere, Fransa ve Rusya'ya bir nota vererek adanın kendisine bağlanmasını istedi. Ardından İngiltere'nin, Ortadoğu ve Rum yanlısı siyasetinde değişiklik yaparak, Rumlardan yüz çevirmesiyle, Rumlar isyan etmeye başladılar³⁰. 1931 yılı bütçe görüşmelerinde gümrük vergileriyle ilgili yasa tasarısı bahane edilerek, bazı Rumlar Enosis'in ilk defa resmen istenildiği 18 Ekim 1928'in yıldönümünde, 18 Ekim 1931'de İngiliz yönetimine karşı ayaklandılar. Bu harekât, 21 Ekim 1931'de beş bin kişinin katılımıyla isyana dönüştü. Rumların ilk isyanı olan bu eylemde vali konağına yürünerek ateşe verildi³¹. İsyân Mısır'dan getirilen takviye kuvvetlerle bastırılabilirdi³².

İngiliz yönetimince isyan sonrasında uygulanan yaptırımlar, isyan eden Rumların yanında Türkleri de kapsadı. Türkleri sindirmeye yönelik olarak okullar ile camilere Türk bayrağının asılmaması, okullardaki Türk devlet büyüklerinin resimlerinin indirilmesi istendi. Ayrıca 19 Mayıs ve 29 Ekim bayram kutlamalarının yapılması, istiklal marşının okunması yasaklandı³³.

25 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, a, g, e, s. 27.

26 Talip Atalay, a, g, e, s. 70, Ulvi Keser, a, g, e, s.149.

27 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, a, g, e, s. 28.

28 Nihat Erim, *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara, 1975, s.3.

29 Ulvi Keser, a, g, e, s. 147, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, a, g, e, s. 30.

30 Giray Saynur Derman, Vefa Kurban,” Kıbrıs Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi ve ABD-SSCB ile İlişkiler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/33, İzmir, Güz. 2016-Güz) s. 457.

31 İzzet Öztoprak, “Kıbrıs'ta 1931 İsyanı ve Yankıları”, *Kıbrıs Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 3, Yıl, 1997, s. 318.

32 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, a, g, e, s. 30.

33 Ulvi Keser, a, g, e, s.148.

II. Dünya savaşı esnasında 1943 yılında, Rumlar tekrar Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakını istedi. İngilizler bu isteği reddederek anayasa hazırlanmasını önerdiler. Rum tarafı ise Enosis'i onaylamayan hiçbir teklifi kabul etmeyeceklerini ifade etti. İngiliz hükümeti, 1947 yılında adada muhtar bir yönetim kurmak üzere vali olarak, Lord Winster'i görevlendirdi. Fakat valinin muhtariyet girişimi, hazırlanan anayasanın Rumlar ve Türkler tarafından kabul görmemesi üzerine gerçekleşmedi³⁴. Enosis propagandalarının, yoğun olarak sürmesi üzerine Yunanistan parlamentosu, 27 Şubat 1947'de oybirliği ile aldığı kararla "*Yunanistan'ın Kıbrıs'la Birleşmesi*" ni kabul edip, bütün dünyaya ilan etti. Bu arada, ada yönetimi 1931 isyanına kalkışan papazların adaya dönmelerine izin verdi. Asıl adı Michael Mouskos olan III. Makarios' un 1948'de Kition (Limasol ve Larnaka) Piskoposu olarak adaya dönmesiyle yeni bir dönem başladı³⁵. Kıbrıs Rum lideri ve Başpiskopos olan Makarios' un faaliyetleri Enosis eylemlerinin yoğunlaşarak hızlı bir ivme kazanmasına sebep oldu. Çünkü Makarios göreve başladığı gün, "*Kutsal yemini ederim ve derim ki, milli özgürlüğümüzün doğuşuna dek çalışacağım ve Kıbrıs'ı anamız Yunanistan'a bağlamak olan siyasetimizden asla vazgeçmeyeceğim*" sözleriyle amacını ortaya koydu³⁶.

Yunanistan tarafından desteklenen bu eylemler, Birleşmiş Milletlere götürüldü. 21 Kasım 1949'da Birleşmiş Milletlere müracaat eden Yunanistan, "*Anavatan Yunanistan'la birleşmek için self-determinasyon hakkının halkımıza tanınmasını istiyoruz*" isteğinde bulundu³⁷. Ancak Kıbrıs'ta "*Kıbrıs Milleti*" diye bir topluluk yoktu. Kıbrıs'ta her bakımdan iki ayrı etnik gurup vardı. Bu şekilde gelecek belirlenecek olursa çoğunlukta bulunan Rumların, adayı Yunanistan'a ilhakı söz konusu olacaktı. Birleşmiş Milletlerden istenen aslında Enosis'in kabul ettirilmek düşüncesi³⁸. Fakat Türkiye'nin kararlı tutumu Yunanistan'ın sonuç almasına engel oldu.

Rumların, 15 Ocak 1950'de yapılmasını kararlaştırdıkları plebisite (referandum) karşı, Kıbrıslı Türkler tepkilerini göstermek üzere 28 Kasım 1948'deki Ayasofya mitinginden sonra ikinci Ayasofya mitingini 11 Aralık 1949'da Lefkoşa'da yaptılar³⁹. Fakat plebisit, 15-20 Ocak 1950'de Kıbrıs Rum Ortodoks Kilisesi Başpiskoposu Makarios önderliğinde gerçekleştirildi. Sonuçta, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı kararı çıktı⁴⁰. Bu sonucu tanımayan İngiltere adaya muhtariyet verilmesi konusunda yeni girişimlerde bulundu. 1954 yılında tekrar gündeme getirdiği anayasa teklifi sonuçsuz kaldı. Böylece Kıbrıslı Rumlar, barışçı yollarla Enosis'i gerçekleştiremeyeceklerini anlayınca, Yunan hükümetinin desteği ile tekrar harekete geçerek, 1953 yılında kurdukları "*EOKA*" yı (Kıbrıs Direnişi Ulusal Örgütü) 1 Nisan 1955'de harekete geçirerek, amaçlarına ulaşabilmek için yeniden terör eylemlerine başladılar.

EOKA terör örgütü Grivas komutasında yayınladığı bildiriyle İngiliz ve Türkleri düşman ilan edip, onların imha edileceğini açıkladı. Bu düşünce istikametinde önce Enosis'e karşı olan Rumlar, ardından İngilizler daha sonra Türkler katledildiler. Türklere karşı şiddet eylemlerinin artması üzerine, Kıbrıslı Türkler Enosis'e engel olmak, can güvenliklerini korumak düşüncesiyle 1 Ağustos 1956 tarihinde "*Kıbrıs Türk Mukavemet Teşkilatı*"nı (TMT) kurdular. Bunun yanında Milli Cephe Partisi, Kıbrıs Adası Türk Azınlığı Kurumu, Kıbrıs Milli Türk Halk Partisi, Kıbrıs Türk Kurumları Birliği, Kıbrıs Türk Kurumları Federasyonu ve Kıbrıs Milli Türk Birliği gibi ce-

34 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, a, g, e, s. 30.

35 Şükrü Sina Gürel, *Kıbrıs Tarihi (1878-1960) C.I*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984, s. 66-67.

36 Ali Denizli, *Kıbrıs Barış Harekâtı (20 Temmuz 1974)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014, s. 108.

37 Ulvi Keser, a, g, e, s.152.

38 Erol Mütercimler, a, g, e, s. 66.

39 Ulvi Keser, a, g, e, s.153.

40 Vehbi Zeki Serter, *Kıbrıs Türk Mücadele Tarihi*, c, I, Lefkoşa, 1973, s. 53, Vergi Bedevi, a, g, e, s. 176.

miyetleri de oluşturdular.

Rumların şiddet eylemlerini artırmaları üzerine Kıbrıs Valisi Mareşal Harding, başta Makarios olmak üzere Rum liderlerle “*self-government*” (taksim) üzerinde anlaşmaya çalıştıysa da teklif Rum liderler Makarios ve Kipriyanu tarafından kabul görmedi. Bunun üzerine dönemin İngiltere Başbakanı Mc Millan adanın Türk ve Rum tarafları ile birlikte Türkiye, Yunanistan ve İngiltere ile ortak yönetilmesi teklifinde bulundu. Teklif Yunanistan tarafından kabul edilmemesine rağmen, İngiltere bu planı yürürlüğe koydu. Plan gereğince Türkiye temsilcisinin 1 Ekim 1958’de resmen ve fiilen göreve başlamasıyla, Yunanistan görüşme masasına oturmak zorunda kaldı⁴¹.

Bunun üzerine Yunanistan ve Türkiye Dışişleri Bakanları Zürih’te bir araya gelerek Kıbrıs Cumhuriyeti’nin kurulması konusunda anlaştilar. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Adnan Menderes ile Yunanistan Başbakanı Karamanlis 11 Şubat 1959’da Zürih anlaşmasını imzalayarak Kıbrıs Cumhuriyeti için ilk adımı attılar. Ardından Kıbrıs Türk ve Rum liderleri 19 Şubat 1959’da Londra anlaşmasını imzalayarak üç devletin garantörlüğünde, Kıbrıs Cumhuriyeti’nin kurulmasını kabul ettiler. Bu anlaşmalara dayanarak hazırlanan Kıbrıs Anayasasının kabul edilmesiyle 15/16 Ağustos 1959 gece yarısı “*Kıbrıs Cumhuriyeti*” nin kurulduğu resmen ilan edildi⁴². Yunanistan’ın *Eenosis*”, Türkiye’nin “*taksim*” tezinden vazgeçmesiyle de egemenlik ve bağımsızlık iki topluma ortaklaşa verildi.

Kıbrıs’ta yeni dönemin adı “*Cumhuriyet*” oldu. Kıbrıs Cumhuriyeti’nin kabul edilen anayasasına göre Kıbrıs Türklerine, eşit statülü kurucu ortaklık hakkı tanındı. Buna göre %30’u Türk, %70’i Rumlardan oluşan “*Temsilciler Meclisi*” kurulması, Cumhurbaşkanının Rum, yardımcısının Türk, bakanlar kurulunun 7 Rum ve 3 Türk bakandan oluşması, idare ve belediyelerde %70-30 oranının korunması, ordu, polis ve jandarma teşkilatının mevcudunun %60 Rum ve %40 Türk’ten oluşturulması istendi.

Kıbrıs Cumhuriyeti’nin savunması için Türkiye’den 650, Yunanistan’dan 950 kişilik bir alay oluşturulacak, Cumhuriyet tehlikeye girdiği zaman İngiltere, Türkiye ve Yunanistan ortak olarak ya da tek başlarına müdahale haklarına sahip olacaklardı⁴³. Anayasanın en önemli özelliklerinden birisi adanın herhangi bir biçimde başka bir ülke ile birleşmesine, yani Enosis’e imkân vermemesi idi. Kıbrıs’ın savunmasını gerçekleştirecek Türk ve Yunan alayları 16 Ağustos 1960 tarihinde adaya gelerek göreve başladı. Böylece Türk Mehmetçiği 82 yıl sonra tekrar adaya çıkmış oldu.

Yeni Anayasaya göre Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına Başpiskopos Makarios, yardımcılığına ise Kıbrıs Türk Toplum Lideri Dr. Fazıl Küçük getirildi. Kurulan Cumhuriyet’in varlığını, ancak iki toplumun iş birliği ve fedakârlığı ile sürdürmesi mümkün olabilecekti. Bunun için Kıbrıslı Türkler Cumhuriyetin kurulmasına temel olan Zürih ve Londra anlaşmaları ile anayasaya sonuna kadar bağlı kaldılar. Rumlar ise anlaşmaları ve anayasayı amaç olarak değil kendilerini Enosis’e götürecek bir araç olarak gördüler. Dolayısıyla Cumhuriyetin ilanı da adadaki meseleleri çözmedi. Çünkü Rum baskı ve saldırıları devam etti.

Rumlar Enosis’i gerçekleştirmek için eylemlerine devam ederek EOKA ileri gelenlerinin katılımlarıyla EDMA (Milli Demokratik Mücadeleciler Cephesi) ve Nikos Sampos’un liderliğinde OPEK (Kıbrıs Rumlarını Koruma Teşkilatı) gibi gizli cemiyetler kurdular. Aynı zamanda anayasa ile Türklere verilen memuriyet haklarını gasp edip, uygulamadıkları gibi Türk Belediyelerinin ku-

41 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, a, g, e, s. 31.

42 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, a, g, e, s. 31-32, Erol Mütercimler, a, g, e, s. 67.

43 Muzaffer Sever, *20 Temmuz 1974 Kıbrıs Bitmeyen Gece*, İstanbul 2010, s.20, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, a, g, e, s. 32.

rulmasını engellediler.

Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Makarios, söylemleriyle Enosis'e ulaşmak için Cumhuriyeti araç olarak gördüklerini ifade etmekten çekinmedi. Ayrıca "Ümit ve emellerimiz Zürih ve Londra anlaşmalarıyla tamamen gerçekleşmiş değildir."⁴⁴ ve "Enosis davası ölmüştür. Enosis unutulmamalıdır."⁴⁵ gibi sözleriyle Yunanistan'ın desteğini alarak, Rum halkını Enosis'i gerçekleştirmeye teşvik ediyordu.

Makarios, 15 Ağustos 1962 tarihinde Kykko Manastır'ında yaptığı konuşmasında "Kıbrıs Rumları, EOKA kahramanlarının başlatmış olduğu işi tamamlamak için ileriye doğru yürümeye devam etmelidir. Şimdi mücadele yeni bir şekil almıştır. Nihai gayemizi gerçekleştirenceye kadar da devam edecektir."⁴⁶ sözleriyle, Cumhurbaşkanı olarak Rum halkına Enosis'i hedef göstermekte bir beis görmüyordu.

Cumhurbaşkanı Makarios, Türklerin anayasal haklarını tanımadığı gibi 31 Aralık 1962'de Türk Cemaat Meclisi'nin çıkardığı "Türk Belediyeler Kanunu" nun uygulanmasına da engel oldu. Bunun üzerine Türk tarafı konuyu anayasa mahkemesine götürdü. Türk Belediyelerinin kurulmasını adada Türk yönetiminin ortaya çıkmasının bir işareti olacağını düşünen Makarios, anayasa mahkemesinin Türkler lehine vereceği kararı tanımayacağını açıkladı. Mahkemenin Türkler lehine karar vermesi üzerine mahkeme başkanı aleyhine, iftira kampanyası başlatılmasıyla Alman mahkeme başkanı Prof. Dr. E. Forsthoff ve sekreteri Dr. Heinze istifa etti.

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin 1960'da kurulmasıyla başlayan ve 1963'e kadarki süreçte yaşanan olaylar adayı hızlıca bölünmeye doğru sürükledi. Bu üç yıllık dönemi anayasa mahkemesi sekreteri Dr. Heinze;" ortak bir yaşama oluşturmadaki başarısızlık, ilgili tarafların becerisizliklerinden değil, yönetimdeki Kıbrıslı Rumların egemen kesimin iş birliğine gitmek veya bir uzlaşmaya varmak cabası harcamamalarından ileri gelmektedir."⁴⁷ şeklinde değerlendirmiştir. Anayasa mahkemesini etkisiz konuma getiren, Makarios bundan sonraki bütün çaba ve gayretini, Cumhuriyetin ortadan kaldırılması için kullandı. Bunun için gizli bir eylem planı hazırlığı içerisine giren Makarios, Enosis'in gerçekleşmesi amacıyla hükümet içinde darbe yapılması ve bütün muhalefetin ortadan kaldırılması planını uygulamaya koydu. İlk adım olarak anayasanın özellikle Türklerle ilgili olan 13. maddesinin değiştirilmesi teklifini garantör devletlere ve Kıbrıs Türk liderliğine sundu. Teklif Türkiye ve Türk liderliği tarafından ret edildi. Makarios, meseleyi zor kullanarak halletmek ve Kıbrıs'taki Türk varlığını kesin olarak sonlandırmak için adını IX. yüzyıl Bizans destanından alan "Akritas Planını" 21 Aralık 1963'te uygulamak üzere harekete geçti⁴⁸.

Türk'ü imha planı olarak bilinen Akritas planı, çerçevesinde Rumlar ilk hedefleri olan Lefkoşe'ye gitmek için engel gördükleri Küçük Kaymaklı kasabasına 22 Aralık'ta saldırdı. Rum çeteler kadın-erkek, genç-yaşlı demeden katliama başladı. Bu vahşet karşısında bölgedeki 203 köyden kaçarak canlarını kurtaran, Kıbrıslı Türkler altı kanton bölgeye sığındı. Değişik cemiyetlerin çatısı altında toplanan Türkler katliama karşı direnerek mukavemet gösterdi. Bu esnadaki kahramanlıklardan ötürü de "mücahit" olarak isimlendirildiler⁴⁹. Kıbrıslı Türklerin 92 şehit, 475 yaralı ve pek çok kayıp verdiği ve kanlı Noel olayları denilen bu katliam, Türkiye'nin garantörlük hakkını

44 Erol Mütercimler, a, g, e, s. 67.

45 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, a, g, e, s. 33.

46 Ulvi Keser, a, g, e, s. 263.

47 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, a, g, e, s. 33.

48 Ulvi Keser, a, g, e, s. 268, Ali Denizli, a, g, e, s. 26.

49 Ulvi Keser, a, g, e, s. 274.

kullanarak 25 Aralık 1963'te, Türk jetlerinin Lefkoşa üzerinde alçak uçuş yaparak ateşkes sağlanmasıyla durduruldu⁵⁰.

Rumlar aynı zamanda ekonomik ambargoya başlayarak, Türklerin mukavemetini kırmayı amaçladılarsa da başaramadılar. Çünkü Türkler sonuç ne olursa olsun direnmekten vazgeçmediler. 1963 kanlı Noel olayları sonrası Kıbrıs Türk toplum lideri Dr. Fazıl Küçük ile Makarios'un anlaşması üzerine 29 Aralık 1963'te İngiliz kuvvetleri Lefkoşa'yı ikiye ayıran Yeşil Hat'a girdi. Böylece Lefkoşa olayları ile Kıbrıs'ın bölünmesi başlamış oldu⁵¹. Nitekim 1 Ocak 1964 tarihinde Cumhurbaşkanı Makarios, Kıbrıs'la ilgili bütün anlaşmaları feshettiğini açıklamasıyla Kıbrıs Cumhuriyeti sona erdi. Yerine gayri meşru Rum yönetimi geçti. Bu yönetim Kıbrıs Cumhuriyeti olarak tanınmayı sürdürdü. Rumlar Türkleri sindirmeye, ev ve mallarını tahrip ve talan ederek, katliamlarına devam etti.

Bu gelişmeler üzerine İngiltere'nin önerisiyle, Kıbrıs meselesine siyasi çözüm bulmak amacıyla 13 Ocak 1964'te Londra'da Türkiye ve Yunanistan arasında üçlü konferans başladı. 15 Ocak'ta Türk ve Rum toplumlarının temsilcilerinin katılımlarıyla beşli olarak devam eden konferans hiçbir sonuca ulaşmadan dağıldı. Ardından Rumlar'ın eylemlerini sürdürerek Lefkoşa'daki Bayraktar Camii'ni bombalamaları üzerine Türkiye, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine müracaat etti. BM Konseyi de aldığı kararla kurduğu Barış Gücü, Yeşil Hattaki İngiliz güçlerinden görevi devraldı. BM'den düşüncesi doğrultusunda kararlar çıkaramayan Rumlar, şiddet olaylarını, 14 Şubat ile 19 Mart arasında Limasol, Baf ve Gaziviran bölgesinde devam ettirdi. Bu olaylar üzerine Türkiye, 13 Mart'ta müdahale hakkını kullanacağını BM Genel Sekreterliğine resmen duyurdu. Fakat ABD Başkanı Johnson'un girişimleri harekâtı engelledi. Bu defa, Girivas komutasındaki Rumlar 7 Ağustos'ta Erenköy'deki Türkleri katliama başladı. Kıbrıslı Türkler, kanları ve canları pahasına direniş gösterdiler. Nihayet 8 Ağustos sabahı Türkiye uçaklarıyla olaya müdahil olarak ateşkesi sağladı. Bu harekât esnasında uçağı isabet alan ve paraşütle inmeyi başaran, yaralı olarak Rumlara esir düşen Pilot Yzb. Cengiz Topel daha sonra şehit edildi⁵².

Makarios, Erenköy olaylarından sonra Kıbrıs Türklerine ekonomik ambargoyu artırdı. Fakat Türkiye'nin müdahil olmasıyla, Kıbrıs Türklerinin ihtiyaç duydukları maddelerin adaya ulaştırılması sağlandı. Bu defa devlet dairelerinde veya Rum bölgesinde çalışan Türkler işten çıkarılmaya, Türklere ait evler tahrip edilip yağmalanmaya başlandı. Bu sindirme ve zulüm karşısında 25.000'e yakın Türk yaşadıkları bölgelerden göç etmek zorunda kaldı. Seçimle göreve gelen Kıbrıs Türk Temsilcileri, Temmuz 1965'te Temsilciler Meclisi'ne girmek istediklerinde bu hakları da engellendi. Yani Kıbrıslı Türkler vatandaşlık hakkından mahrum, ülkesiz kişiler haline getirildiler.

Rumlar üç yıllık suskunluk döneminin ardından, 1967 yılı başlarında yeniden silahlanıp, Lefkoşa yakınlarındaki köylerde, Türklerle çatışmaya başladı. 15 Kasım 1967'de Boğaziçi köyünün Türk kesimi ile tamamı Türk olan Geçitkale köyünde, Rum polis devriyelerinin dolaşmak istemelerinin, Türkler tarafından reddedilmesi üzerine köylere saldırılarak işgal ettiler. Bu gelişme Türkiye ile Yunanistan arasında 1965 yılında Kıbrıs meselesinin çözümü için başlayan görüşmelerin kesilmesine sebep oldu. TBMM'de, Kıbrıs'a müdahale kararı aldı. 17 Kasım'da bu düşüncesini, Yunanistan ile dost ve müttefik devletlere bildirildi. ABD Başkanı Johnson tekrar devreye girerek, özel temsilci olarak Cyrus R. Vance'i görevlendirdi. Özel temsilci; Ankara, Atina ve Kıbrıs arasında yaptığı diplomasi sonrasında Türk hükümetinin bazı isteklerini Yunanistan'a kabul ettirmesiyle, yapılacak çıkarma önlemiş oldu. Meselenin ikili görüşmelerle çözümlenmesi için

50 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, a, g, e, s. 35.

51 Erol Mütercimler, a, g, e, s. 138.

52 Erol Mütercimler, a, g, e, s. 156-157, Ulvi Keser, a, g, e, s. 385.

görüş birliği sağladı.

Bu gelişmeler üzerine teşkilatlanma ihtiyacı duyan Kıbrıslı Türkler, 1964 yılında kurdukları “Genel Komiteyi” yeniden güçlendirerek, 28 Kasım 1967’de Dr. Fazıl Küçük ’ün “Geçici Kıbrıs Yönetimi” ni kurdular. Bu oluşumun ortaya çıkmasıyla iki toplumun birbirinden ayrılması da tamamlanmış oldu. Fakat iki toplum arasında meselenin çözümü için görüşmeler sürdürüldü. Rauf Denktaş’ın 13 Nisan 1968’ de Kıbrıs’a dönmesinden sonra Beyrut’ta, Denktaş ile Klerides arasında yeniden başlayan toplumlar arası görüşmeleri bir sonuç alınmadan 15 Temmuz 1974’de Nikos Sampson’un yaptığı darbeye kadar devam etti⁵³.

Yunanistan’da 21 Nisan 1967’de yapılan askeri darbeden sonra yönetime gelen “askeri cunta” ile kral taraftarı olan Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios’un arası açıldı. Aynı zamanda Enosis’i gerçekleştirme konusunda da aralarında fikir ayrılığı baş gösterdi. Bu sebepten Yunanistan’daki cunta idaresi, Makarios’u yönetimden uzaklaştırmak için bazı suikast planları hazırladıysa da başarılı olamadı. Ama 15 Temmuz 1974’te Yunan Hükümeti’nin “Başkanlık Harekâtı” adı ile yaptığı darbeden kurtulup İngilizlere sığınan Makarios, adadan ayrılarak ABD’ye gitti. Yunan Cuntası Kıbrıs Cumhurbaşkanlığına Nikos Sampson’u getirdi. O da aynı gün 1960 anayasasına aykırı olarak “Kıbrıs Helen Cumhuriyetini” ilan etti. Enosis’e giden yolda da önemli bir adım atmış oldu.

Türkiye, Kıbrıs’ta yaşananları endişe ile takip ederek İngiltere, ABD ve SSCB nezdinde girişimlerde bulunup tepkilerini bildirdi. Türkiye’de 17 Temmuz 1974’te Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk’ün davetiyle olağanüstü toplantı yapıldı. Aynı gün Türkiye Başbakanı Bülent Ecevit Londra’ya giderek, İngiliz hükümetini ortaklaşa müdahale etmeye ikna etmeye çalıştıysa da muvaffak olamadı. ABD barışçı yollarla meselenin çözümlenmesi için Dışişleri Bakan yardımcısı Joseph Sisco’yu Londra, Ankara ve Atina arasında arabuluculukla görevlendirdi. 18 Temmuz’da Sisco ile görüşen Türk Başbakanı onun aracılığıyla Yunanistan’a Türkiye’nin isteklerini içeren bir ultimatoma gönderdi. Fakat cunta hükümeti bunları reddetti.

Türkiye bütün girişimlerinin olumsuzlukla sonuçlanması üzerine Kıbrıs Türkü’nü topyekûn imha olmaktan korumak amacıyla, Garantörlük Anlaşması’nın IV. maddesine dayanarak, 20 Temmuz 1974’te Kıbrıs’a Barış Harekâtı’nı başlattı. 22 Temmuz akşamı Türkiye BM Güvenlik Konseyi’nin aldığı ateşkes kararını kabul etti. Barış Harekâtı ile Yunanistan’daki cunta yönetimi ve Kıbrıs’taki kuklası Nikos Sampson hükümeti yıkıldı.

Ateşkes kararı sonrasında Türkiye, İngiltere ve Yunanistan dışişleri bakanları 25-30 Temmuz 1974 tarihleri arasında Cenevre’de konferansta bir araya geldiler. Türk tarafının istekleri doğrultusunda alınan kararlar konferansta kabul edildi. Bunlardan birisi, Kıbrıs Türk Toplumunu ile Kıbrıs Rum Toplumunu olmak üzere iki otonom idarenin varlığı idi. 8 Ağustos’ta II. Cenevre Konferansının yapıldığı esnada Kıbrıs Rumları, ilk konferansta alınan kararları yerine getirmediği gibi Yunan-Rum güçleri Türk köylerine saldırılarını devam ettirdi. Bunu yanında II. konferansta yaşanan bazı masa başı oyunlarıyla oyalama taktiği izlenmesi, Türkiye’ye Yunan-Rum ikilisiyle anlaşmanın mümkün olamayacağını gösterdi. Bunun üzerine Türkiye yeniden harekât kararı aldı. 14-16 Ağustos tarihleri arasında süren II. harekât sonrasında bir taraftan Magosa’ya diğer taraftan Lefke’ye ulaşılarak Türk tarafının sınırları çizildi.

Kıbrıs Barış Harekâtıyla adada yüzyıllardır devam eden Rum tahakkümü ve zulmü sona erdirildi. Türklerin insanca, hür ve bağımsız yaşayabilecekleri bir ortam sağlanmış oldu. Bu duru-

mu Avrupa Konseyi 29 Temmuz 1974’de almış olduğu, 873 sayılı karar ile Türk müdahalesinin yerinde olduğunu kabul ederek teyit etti. Aynı zamanda Atina Yüksek Mahkemesi de 21 Mart 1979’da aldığı kararla Türkiye’nin müdahalesinin garantörlük anlaşmasının IV. maddesine göre yasal olduğunu onayladı. Sonuçta; Kıbrıs Barış Harekâtının çizdiği sınırlar Türk tarafına devlet kurma hakkını verdiği için, Kıbrıs Türkleri 13 Şubat 1975’de “Kıbrıs Türk Federe Devleti” ni ve 15 Kasım 1983’te de “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti” ni kurdular.

2.Kıbrıs Barış Harekâtına Katılan Amasyalı Şehit ve Gaziler

Türkiye, Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında 35 Subay, 41 Astsubay, 421 erbaş ve er ile 1 sivil işçi olmak üzere toplam 498 şehit vermiştir. Bunlardan 58’i kayıp olmuştur. Şehitlerin; 411’i Kara Kuvvetleri, 69’u Deniz Kuvvetleri, 5’i Hava Kuvvetleri ve 13’ü Jandarma Genel Komutanlığına mensup olan askerlerdir. Şehitlerden Kıbrıs’ta medfun olanlarda, 70’i Karaoğlanoğlu şehitliğinde, 287’si Boğaz şehitliğinde, 57’si Lefkoşa şehitliğinde, 1’i Mağosa Canbulat şehitliğinde, 25 şehit ise Türkiye’dedir⁵⁴.

Amasya ve kazalarından, Kıbrıs Barış Harekâtına toplam 353 personel katılmıştır. Bunlardan 30’u subay, 68’i astsubay, 65’i erbaş, 189’ u er ve 1 tanesi de sivil memurdur. Subay ve astsubaylardan 80’i Kara Kuvvetleri, 14’ü Hava Kuvvetleri ve 4’ü de Deniz Kuvvetlerine mensup idi. Toplam 254 er ve erbaşın çoğunluğu, Kara Kuvvetlerinin personeli olan askerlerdi. (Bkz. Tablo: 1) Amasya’nın 3 şehidinden, 1’i Merzifon kazasından ve piyade yüzbaşı rütbesinde, 2’si ise Amasya merkezden piyade er rütbesinde olup, Kara Kuvvetleri personeli idiler. (Bkz. Tablo. 2)

Tablo 1. Kıbrıs Barış Harekâtına Katılan Amasyalı Şehit ve Gaziler⁵⁵

Memleketi	Subay					Erbaş		Er	Siv. Mem.	Top
	Subay		Astsubay			Çvş.	Onb.			
	Kar	Hav	Kar	Hav	Den					
Amasya	9	5	15	3	1	5	15	63	-	116
Merzifon	8	1	15	4	2	12	4	32	1	79
Taşova	2	-	12	-	-	7	11	61	-	93
Suluova	-	-	2	-	-	2	1	14	-	19
Gümüşhacıköy	5	-	10	1	1	5	2	18	-	42
Hamamözü	-	-	1	-	-	1	-	1	-	3
Göynücek	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Toplam	24	6	56	8	4	32	33	189	1	353

Tablo 2. Kıbrıs Barış Harekâtına Katılan Amasyalı Şehitler

Sıra	Adı ve Soyadı	Doğum Yeri ve Tarihi	Rütbe	Birliği
1	Dursun Öz Saraç	Merzifon 1937	P.Yzb	39. P. Tüm. 50. P.A. 4. P. Bl. K
2	Bekir Akkaş	Amasya 1954	P. Er	39.P.Tüm.K.50.P.A.2.Tb. K.
3	Lütfi Aras	Amasya 1953	P. Er	39.P.Tüm.K.14.P.A.K.2.Tb. K

54 Ali Deniz, a, g, e, s. 457.

55 Tablo; Amasya, Merzifon ve Taşova Askerlik Şubeleri ile Türkiye Muharip Gaziler Derneği, Amasya Şubesi ve Merzifon Şehit Aileleri Dayanışma ve Yardımlaşma Derneğindeki kayıtlar esas alınarak tablo düzenlendi.

Amasya ve merkeze bağlı köylerde hayatta olan Kıbrıs Barış Harekâtı gazilerini ikamet ettikleri adreslerinde ziyaret edip, kişisel bilgileri, barış harekâtı ve askerlik sonrası hayatları hakkında sorular yönelterek, verdikleri cevapları görüntülü olarak kayıt altına aldık. Öncelikle, gazilerimizin yaşadıkları anılarına yer verip, ardından Amasya ve kazalarından” *Kıbrıs Barış Harekâtına*” katılıp şehit ve gazi olanlara ait bilgileri tablolar halinde açıklayacağız.

Ahmet Ünverdi; Harekâta, Kıbrıs’taki Türkleri Rumların, Makaryos’un zulmünden kurtarmak, soydaşlarımızı kendi özgürlüklerine kavuşturmak için katıldık. Harekatta Lefkoşa’ da Beşparmak dağları eteklerinde bulundum. Mevzilerde üzerimize gökyüzünden yağmur gibi mermiler yağmaktaydı. Ölmekten değil, sakat kalmaktan korkmakta idik. Kıbrıslı Rumların, yaptıkları vahşete ve zulme şahit olmam bana savaş hakkında büyük olumsuzluklar hissettirdi.

Türkiye Muharip Gaziler Derneğinin, Amasya Şubesini 2005 yılı ağustos ayında açarak, başkanlığına seçildim ve halende yürütmekteyim. Gazi olmaktan mutluyum, çünkü gazi onurlu ve gururludur. Kimseye el açmaz, yakarmaz, kimseye pek nasip olmaz. Gazilik Türk vatanseverliğinin, kahramanlığının ve fedakarlığının yaşayan destanıdır. Gazi ise bu destanı yazan kahramanın adıdır. Vatanım, milletim, devletim, bayrağım ve dinim için tekrar gene savaşacağımı belirtirim.

Halil Tokmak; I. ve II. harekâta katıldım. Bölük telsizcisi görevini yapmaktaydım. Savaş demek bir milletin, devletin geleceğini korumaktır. Ama iyi bir şey değil, son çaredir. Hiçbir zaman tasvip edilmez. Adada soydaşlarımız katlediliyorlardı. Onları kurtarmak, Türkiye’nin güvenliğini sağlamak için harekât yapıldı. Cephede mevzide iken arkadaşım uçaksavar mermisi ile yaralandı. Onu sırtımda tedavisi için mevzi gerisine taşıdım. I. harekatta Giren ve Beşparmak dağlarını aldık. II. harekâta ise sınırlar çizildi. Amasya gaziler derneğinin başkan yardımcısıyım, gazilik onurlu, taşıyabileceğimiz bir paye, herkese nasip olmaz. Şerefli, hasiyetli bir duruştur.

Mehmet Çokçalışkan; Tankçı asker idim. Hem Türklere hem de Rumlara barışı getirmek, yardımcı olmak için harekâtı gerçekleştirdik. Tanklarımızla Mersin’den, I. harekât için Girne’ye çıktık. Burada tankımızı zeytin ağaçları içerisine kamufle ettik. O anda yanımıza bir havan mermisi düştü. Mermiler üzerimize yağmur gibi yağıyordu. Bize karşı uçaksavar ve en çokta havan silahını kullanyorlardı. Mermilere karşı bizi Allah korudu.

Bulduğumuz yerde bizim tanklarımızdan daha düşüş modelde olan M27 Rum tanklarının olduğunu gördük. Fakat bir iki gün tanklarda bir harekât olmayınca, terk edilmiş olduklarını anladık ve içerisine girdik. Tankların içerisinde MKE yapımı uçaksavar mermilerine ve cesetlerin bulunduğu şahit olduk. Komutanımız Yunanistan’ın “NATO” üyesi olmasından dolayı bu mermilerin olduğunu ifade etti. Akılımıza kendi mermilerimizle katledileceğimiz geldi. Daha sonra Serdarlı arazisi ile Rumların talan ettiği, Akıncılar ve Muratağa Türk köylerine girdik. Buralarda halk sevincinden kendisini tankların önüne atıyordu. Bize yiyecekler veriyorlardı. Yaşlı bir teyze peynir uzatıyordu. Lefkoşa, Serdarlı bölgesinde, EOKA örgütünün lideri Girivas’ın evine ve Rum köylerine girdik. İlerleyerek Karpaz bölgesindeki köyleri ele geçirdik. Harekât esnasında insanın aklına ölüm gelmiyor. Günlük üzerine düşen görevi yapıyorsun. Öncelikli görev ise kendini korumak ve hilesiz görev yapmaktır.

Yiyecek ve su sıkıntısı çektik. Akarsu olmadığından, su ihtiyacımızı kuyulardan sağladık. Sıcak olduğundan çamaşır ihtiyacı da önemli idi. Onu da girdiğimiz evlerden karşılıyorduk. Yaklaşık 4-5 ay saman balyaları üzerinde yattık.

Yunanistan, Girit adasından Rumlara dört gemi ile yardım göndermeye kalktıysa da bu gemiler batırıldı. Daha sonra böyle bir harekâta cesaret edemediler ve taarruz etme Türklere geçti.

Adanın %38'i Güzelyurt, Girne, Magosa ve Karpaz bölgesi alınarak Türk bölgesi haline getirildi. Gazilik Allah'ın herkese nasip etmediği bir görev, kollamamız gerekiyor. Düzgün ve örnek birey olmalıyız. Yüksek bir makam olduğunu unutmamalıyız.

Ömer İnan; İki harekâta da katıldım. Adaya barış getirmek için gittik. Kıbrıs'ta, Boğaz köyü doğu Beşparmak dağlarına gece saat üçte hava indirme tugayından 600 kişi olarak indirildik. Boğaz köyünün içme suyu deposunun yanında biraz istirahat etmemiz istendi. Ardından, birerli kolda taarruz çıkış hattı alarak, harekete geçtik ve düşmanla karşı karşıya geldik. Bu esnada üzerimize bir aydınlatma mermisi inmesiyle çatışma başladı. Sınırdaki nöbetçi olan Türk mücahitlerinin, kontrolünden kaçarak sekiz Rum askerlerini üzerimize, içimize doğru geldiğini gördük. Çatışma da devam ediyordu. Gündüz saat on bir olduğunda alarm verilerek, herkesin toplanması istendi. Yapılan sayımda zayıyatımızın çok olduğunu anladık. Cephane ikmal yapıldıktan sonra, son hamle için tekrar harekete geçtik. Tabur komutanımız Turan Erdem önde gidiyordu. Ateşten dolayı arazide dağlar ve ekinler yanmaktaydı. Tekrar karşı karşıya geldiğimizde, 15 dakika süren çatışma sonrasında, beton mevzilerden ateş eden düşman dağılmış, bir Rum askeri mevzide kalmıştı.

Düşmanla aramızda bulunan, barış gücü askerleri Rumlara gıda yardımı sağlarken, bize vermiyorlardı. Dağılan düşman geri çekilirken, cephanelerini, arabalarını imha ederek gidiyordu. Böylece hem deniz hem kara hem de havadan yol açılınca helikopterler havadan taburlara ikmal yapmaya başladı. Bizde ileri harekete devam ederek, Değirmenlik kalesine geldik. İngiliz barış gücü buradan daha ileri gitmemize izin vermedi. Değirmenlikte karargâh kurup, piyade taburuna kaleyi teslim ettik. Bizde hava indirme tugayı olarak Boğaz köyündeki karargâha geri çekildik. Buradan da çiftlik denilen yere götürüldük. II. harekâtın son akşamı, mevzide piyadenin tutunamaması üzerine tekrar buradan alıp kara yolu ile götürülüp, piyadenin önüne bırakıldık. Rum askerleri de çekilmeye başlamıştı. Harekât sona ermişti. Kıbrıs'ta üç ay kadar kaldıktan sonra tezkere aldım.

Savaş keşke olmazsa, o feryatları kulaklar duymazsa. Dünya'ya, Türkiye'ye hayat güzel, kardeşçe yaşayalım. Herkesin yaşama hakkı var. Benim dileğim bu. Hiç kimse böyle feryatları duymasın, feryat duymak çok zor. Herkese barış, Dünya'ya, Türkiye'ye...

Nuri Bodur; Kayseri hava indirme tugayında askerliğimi yaparken harekâta katıldım. Türk vatandaşlarımızı kurtarmak, anlaşmayı sağlamak ve barış için götürüldük. Kıbrıs'a gittiğimizi, Kayseri müftüsünün havaalanında gece saat 24'de yaptığı konuşma sonrasında yolunuz açık olsun, savaşa gidiyorsanız demesi ile öğrendik.

19 kişilik C47 uçağı ile hareket ettik. Kıbrıs'ta Gönyeli'ne indik, burası karpuz tarlası idi. İndiğimizde ateş başladı. Uçak istikametinde 25-30 km yürüdük. Köylerden geçerken, yaşlı kadınlar bize soğuk su veriyor ve ağlıyorlardı. Ateş altında bazen sürünerek, bazı yerlerde yürüyerek hiçbir zayıyat vermeden yol aldık. İntikal esnada bölük komutanımız Mustafa üsteğmen yardım düşerek sakatlanması ile komutanımız değiştirildi. Bizde toplanma bölgesine ulaştık. Burada bir tugay 3500 kişi toplanmıştı. Sırt çantalarımızdan kumanyalarımızı çıkarıp yerken, helikopter sesleri duyuldu. Gelenler dağcı komando birliği idi. Burada birlikte akşam ezanı okununcaya kadar bekledik. Bu esnada düşmanın top ve tank atışları da fazlalaştı. Daha sonra otobüslerle, Girne ile Lefkoşa'yı birbirine bağlayan, Beşparmak dağlarının arasındaki boğaza, geçit yerine götürüldük. Burada istirahata çekildik. Gece saat 2-3 gibi çalan alarm ile toplanmamız istendi ve otobüslere bindirilerek cepheye bir tepenin eteğine bırakıldık.

Silah takımı olduğumuzdan cephe gerisinde beklemeye başladık. Bu sırada yanımıza ala bir dana geldi. Danayı ileriye doğru kovup, uzaklaştırıyoruz. Fakat tekrar gene geliyordu. Bölük komutanımız üsteğmen yanımıza geldiğinde, ona bu durumu anlattık, bırakın o zamanı gelince sabahleyin kaybolur gider dedi. Komutanın söylediği gibi daha sonra birden kayboldu. Ama o dana

değildi. Manevi bir güç, evliya olduğunu düşündük, fakat komutanımız onu çözmüştü.

Sabahleyin boğazın oradan, Beşparmak dağlarının üzerinden Girne'nin alınması için taarruz başladı. Ertesi gün Girne ve limanı teslim alındı. Bu esnada, Başparmak dağlarında zeytin ağaçlarında yangın oldu. Bir çavuş arkadaşımızı da yanarak şehit verdik.

Rumlarda hiçbir şey yoktu. İnsan gücü yoktu. Kaçıp gidiyorlardı. Ağır silah havanları vardı. Fakat askerleri kaçmaması için ayaklarından bağlayıp, ateş etmelerini amaçlamışlar, komutan, subay falan yoktu. Ama askerler beyaz bayrak çekerek teslim oluyorlardı. Bize bölgeyi tanıdıklarından yardımcı olmaları için mücahit verdiler. Keşke vermeselerdi. Bize hiç yardımları olmadı. Çünkü onların amacı ganimet toplamaktı. Bunlar I. harekatta yaşadıklarımızdı. Ateşkesin yapılmasıyla da harekât sona erdi.

II. Barış Harekâtı Ağustos'ta başladı. Bizi Reolara bindirip intikale çıkartıldığımızda, Rumlar arabalarla önümüzden kaçıyorlardı. Uçaklarımız kaçan Rumları bombalıyordu. II. harekât hiç dokunmadı. Larnaka tarafına doğru yönlendirildik. Önümüze hiç asker ve engel çıkmadan Larnaka kalesine çıktık.

Yeme içme meselesine gelince, aç kalmadık. Kumanya ve peksimetler yemeye bitmiyordu. İlk zamanlar sıcak yemek görmedik, sonradan sıcak yemek yapıp yedik. Fakat banyo için çok su sıkıntısı çektik.

Savaş iyi bir şey değil, barış amacı ile yapılıyor, ama gene de insan ölüyor. Savaş en son çare olmalı, barış sağlanmazsa kaçınılmaz. Kadın ve çocuklar için çok acı ve sıkıntı oluyor. Türk esirlerini stadyumlarda topladıklarını gördük. Bizim aldığımız, Rum esirlerin Amasya'ya getirildiğini duymuştuk. Kıbrıslı Türklerin, davet ettikleri düğünlere gittik, adetleri bizim düğünlere uyuyordu. Takı olarak para takıyorlardı.

Kıbrıs'ta; 20 Temmuz 1974-20 Ocak 1975 arasında 6 ay kaldık. Mersin'e geldiğimizde halk tarafından büyük coşku ve sevgi ile karşılanıp, tören geçişi yaptık. Kayseri'ye geldiğimizde de aynı sevgiyi gördük. En büyük mertebe şehitlik ondan sonra gaziliktir.

Mehmet Tamtürk; Benim birliğim harekâta katılmadı. Bir hudut taburundan bir kişi olarak harekâta istendim. İki gün sonra Mersin'den, Girne'ye çıktık. Oradan Beşparmak dağları arkasındaki, Boğaz köy mevkiine gelip, bir süre kaldım. Daha sonra Lefkoşa merkez komutanlığında bir buçuk yıl kalarak, askerliğimi tamamladım. Din görevlisi olarak, cephe gerisinde esir kampında görev yaptım.

Savaşın insanlık, hatta bütün canlılar için iyi bir şey olmadığına inanıyorum. Beşparmak dağlarındaki yangın, silah, kuş ve hayvan sesleri psikolojimizi oldukça etkiledi. Çünkü yangın göze, koku buruna ve ses kulağa hitap ettiğinden insanın psikolojisi çok değişiyor.

Esir kampında çok acılar hissettik, esirler düşman olsa nihayetinde insandı. Kampa esirler elleri ve gözleri bağlı olarak getiriliyorlardı. İçlerinde hamile olan kadınlar, yeni doğmuş bebekler, çocuklar, yaşlı, ihtiyar din görevlisi papazlar vardı. Bir gece nöbetçi çavuş olarak esir kampına geldiğimde, esir olan din adamı papaz, benim din adamı olduğumu öğrenince samimi bir şekilde bana yaklaşıyor, benden başı ağrıdığı için ilaç istedi. Bizde çok az bulunmasına rağmen ilaç verdik. Papaz boynuma sarıldı ve bana teşekkür etti. Bugün biz hatamızı çekiyoruz, Türklere çok çektirdik dedi.

Boğaz köy şehitliğinde birkaç gün nöbet tuttum ve şehitlerimizi mezarlarına yerleştirdim. Din görevlisi olarak bazı köylerde bulunup, Cuma namazı kıldırımdım. Köylerdeki camiler yıllarca açılmadığından, minarelerine çıkılmadığından, hayvan barınağı haline gelmiş ve berbat durumda

idiler. Temizleyerek ibadet yapılabilir duruma getirdik. Lefkoşa’da Arap Ahmet Camiinde Cuma namazı kıldırırdım. Bu Camide minberin tam girişine, düğün salonu yazısı yazılmıştı. Caminin bu amaçla da kullanıldığını anladım. Kıbrıs’ta açılan bir şiir yarışmasına katılıp, ödül kazandım. Ödülü almaya gittiğimde, orada Rauf Denктаş’ın oğlu, Raif Denктаş’la tanışıp, konuştum.

Kıbrıslı Türkler ilk anlarda bize kucak açtılar, Mehmetçikler bizim kurtarıcımız olarak geldiler diyerek bağırarak bastılar. Ama zamanla hoş olmayan olaylar oldu ve bizden uzaklaştılar. Şehitlik ve gaziliğin dinimizde müstesna yeri vardır. Vatan sevgisi olarak gaziliği çok önemsiyorum.

Ahmet Ergüder; Kıbrıs’ta tam üç ay görev yaptım. Ertuğrul savaş gemisi ile Girne limanına çıktık, önce burada, daha sonra Boğaz köyde bulundum. Meteorolojik destek amacıyla uçakların ve gemilerin hareketlerine balonlarla yardımcı olduk. 20 arkadaşla birlikte çadırda kalarak görevimizi yerine getirdik. Savaş vatan için olmazsa cinayet, vatan için olursa çok güzel bir şey. Gazilikte güzel.

Şahin Semerci; Kahramanmaraş’taki birliğimizden Mersin’e geldik. Halkımız burada bize çok yardımcı oldu. Bölük komutanının şoförü idim. Arabamın lastiği patlamıştı. Onun ve yedek lastiğin tamirinde ve arabalarımızın akülerinin değişiminde halk para bile almadan çok yardımcı oldu.

Türkiye’mizin menfaatlerini ve Kıbrıslı soydaşları korumak için harekate katıldık. Mersin’den, Girne’ye çıktık. Beşparmak dağlarından öbür tarafa aşarak, sabaha karşı Dikoma’da mevzilendik. Üç günde bir yer değiştirerek mevzileniyorduk. Mevzide iken önce uçaklarımız daha sonra topçularımız bombalıyor. Ardından da Allah! Allah! sesleriyle taarruz ediyorduk. Değirmenlik köyüne taarruz ettiğimizde Rum esirler aldık, komutanımız iki esiri ellerini bağladıktan sonra benle esir kampına gönderdi. Rumlar ateşle karşılık verirken, bir taraftan da kaçıyorlar ve kaçarken makinelili tüfeklerin tetiklerine köpekleri bağlayıp, bizim üzerimize hedef aldırarak bırakıp gidiyorlardı. Sabah, Değirmenlik köyüne girdik, çok büyük bir köy idi. Zaten çoğunluk gitmişti. Kalan çocukları, gençleri ve kadınları köyün büyük bir kilisesi vardı. Oraya doldurduk. Daha sonra Türkiye’ye gönderildiler. Zayıat vermeden köyü teslim aldık.

Kıbrıs’ta bir sene kaldım. En son Lefke’de bulundum. Buranın Taşpınar köyüne Güzelyurt (Omorfo) ve Zokke’den kereste getirip koğuşlar yaptık. Kıbrıslı Türkler ile ilişkilerimiz genelde iyi idi. Bize Rumların, soydaşlarımıza çok işkence yaptıklarını anlatıyorlardı. Bir kız çocuğunun samanların altına saklanarak orada bir hafta kaldığını ve Türk askerlerinin köye gelmesiyle ortaya çıktığını ifade ettiler. Mücahitler bize rehberlik yapıyordu. Savaş iyi bir şey değil, memleketin menfaati için katlanılıyor. Herkesin barış ve huzur içinde olması en iyisi. Gazilik ise gurur verici, herkes tarafından saygı, sevgi ve hürmet gösterilmeli.

İsmet Çalışkan; Kıbrıs’ta o zamanki Makarios yönetimi, bir darbe ile Sampson tarafından indirildi. Türklere çok büyük eziyet ve zülüm edilip, hakları gasp ediliyordu. Biz Türklere sahip olmak, özgürlük getirmek için gittik ve getirdiğimize de inanıyorum. İki barış harekâtına da katıldım.

20 Temmuz’da, 2. sorti olarak Gönyeli’de, açık arazide buğday saplarının içerisine paraşütle indiğimizde her taraf yanıyordu. İndiğimizde paraşütlerimiz yanmaya başladı. Kıbrıslı mücahit Bayram Ali arabası ile bizi bazı yerlere intikal ettirerek, yardımcı oldu. Bayram Ali’nin arabası ile paraşütlerimizi de toplamaya gitmiştik. Lefkoşa’nın Ortaköy kesimindeki Türk çocukları bize bidonlarla soğuk su getirdi. Ortaköy’de bizi kadınlar ve çocuklar karşıladı. Erkekler yoktu. Arkadaş kadınlardan ekmek istedi. Kadınlar bizde ekmek yok, dediler. Gazi duygulanarak ağlamaya başlayıp, hadi biz askerdik, sırt çantalarımızda peksimetlerimiz vardı. O çocuklar açtı. Ekmeğe muhtaçtı. Ne yiyecekti? Bugün onların karınları doyuyorsa, bunu Türk askerine borçludurlar, bunu

unutmasınlar. Kıbrıs'ta Magosa hariç her yerde bulundum. İlk gittiğimiz yer Gönyeli idi. I. Harekât bittikten sonra Girne, Ozan köye geldik.

II. Harekatta, Serdarlı, Muratağa ve Omorfo (Güzelyurt)'ya kadar gittik, en son Güzelyurt'ta konuşlandık, ardından Ağar'a, bu günkü adıyla Ağrı dağı denilen bölgeye çekildik, Siskilip ve Yılmaz köy bizim bölüğümüzün kontrolünde idi. Bilahire Girne Mermalde, bu günkü Deniz kızı oteline gelip yerleştik. Burada 1, 1,5 ay kaldık. Kıbrıs'ta ise toplam 128 gün bulduk. Gemilerle Türkiye'ye dönüp, birliklerimizden terhis olduk.

Savaş insanlığın almayacağı, kabul etmeyeceği vahşet, insanlar için iyi bir şey değildir. Yaşamak için öldüreceksin ama, bunu ben tasvip etmiyorum. İnsanlar güzel güzel yaşasa öldürmezse, savaş insanlığın yıkımı. Allah bir daha hiç millete, devlete böyle bir şey yaşatmasın.

Gazilere önem verilmiyor. Çünkü halk eğitilmiyor. Okullarda anlatılmalı, sadece bayramlarda sıcak karşılanıyoruz. Kıbrıs'taki şimdiki gençlikte, gazileri anlamıyor. Türk askerine bakışları çok değişti. Harekâtı bilenler bize sıcak bakıyor. Harekâtı taktir etmeyenler ise sıcak bakmıyor.

Erol Ertan; Ülkemizin almış olduğu karar sonrasında, Kıbrıs barış harekâtına katıldık. Bizde İskenderun'daki birliğimizden, Mersin'e, oradan Girne'ye çıkarak barış harekâtına iştirak ettik. Girne platin bölgesinden harekete geçerek, zaman zaman mola vererek en son Yılmaz Köyde konuşlandık. İki harekâtına da katıldım. 4 ay sonra Türkiye'deki birliğime dönerek oradan terhis oldum.

Birliğimiz Mersin'e geldiğinde bir arkadaşımızın gece körlüğü olduğundan, bölük komutanımız sıkıntı çekmesin, zorlanmasın diye birliğe geri gönderdi. Maalesef o arkadaş birliğe dönerken yolda kaza geçirerek vefat etti. Arkadaş için takdiri ilahi böyleymiş.

Biz düzenli askerî harekât yaparken, Rumlar dağımık çete, gerilla savaşı yapıyorlardı. Sürekli taciz atışlarında bulunuyorlardı. Bu atışlar sonrasında ilk gece Alay Komutanımız, P. Albay H. İbrahim Karaoğlanoğlu, top mermisinin isabet etmesi ile şehit oldu. Komutanımızı şehit edenleri aynı gecenin sabahında silahlarıyla birlikte yakalayıp esir aldık ve Amasya'ya esir kampına gönderdik. Harekatımız gece gündüz devam etti ve Girne'ye kadar ilerledik. Bir müddet mola verdikten sonra araçlarla, iç kesimlere geçtik. Birkaç köyde uzun süre kalıp, Yılmaz Köy'e ulaştık. II. harekatta da Yılmaz Köy'de idik.

Mevzilerde çok sıkıntı çektik. Üzerimizden top mermileri geçiyordu. İrtibat zayıflığından kendi uçaklarımız bizi çok bombaladı. Elimizdeki telsizler zayıf ve yetersiz olduğundan iletişimiz iyi değildi. Bundan dolayı da kendi kendimize zayıf verdik. 85 mm'lik havan takımı çavuşu idim. Takım arkadaşlarımızdan 8 arkadaş, araba ile hareket halinde yavaş yavaş ilerlerken, uçaklarımızdan atılan nepal (yangın) mermisi ile muhtelif yerlerinden yaralandılar ve hava değişimine gönderildiler. Hatta harekatın ikinci günü Kocatepe Muhribimizi uçaklarımızın vurduğu söylendi.

Mücahitler, bize önderlik, rehberlik yaptı. Türk soydaşlardan daha çok köylü kesimle karşılaştık. Tedirgindiler, gördüğüm kadarıyla 3. Sınıf vatandaş muamelesi görmüşler, ezilip, yoksullaştırılmışlar. İtilmiş, kakılmış bir durumda idiler. Bize karşı ilk zamanlar soğuk idiler. Hepsini için değil ama arada bir niye geldiniz? Ne gerek vardı? Diyenler oldu. Hala çoğunlukta olmazsa bile aynı düşüncede olanların olduğunu düşünüyorum.

Harekât zalimlere karşı olursa, meşru sayılıyor. Durduk yerde harekât olmadı. Yasal hakkımızı kullandık. Biz gitmeseydik, Rumlar Kıbrıs'ın tamamını ele geçirip, Enosis'i gerçekleştireceklerdi. Buna engel olmak için harekât yapıldı. Mecburiyetten oldu. Anlaşmaların verdiği hak kullanıldı. Gaziler arasında da ayırım olduğunu düşünüyorum.

Murat Tutak; Kıbrıs'ta soydaşlarımız tehlikedeydi. Zulme ve mezalime uğramışlardı. Devletimiz karar aldı. Onların kurtarılmaları için elzem olan barış harekâtı gerçekleştirildi. Biz Ertuğrul çıkarma gemisi ile Silifke'den ayrıldığımızda, yol boyunca kaptan veya kim olduğunu bilmediğim bir kişi, anonstan devamlı Türk milletinin şerefini, şanını, unutmayın yapacağınız ferdi bir hareket bizim millet olarak onurumuzu, gururumuzu incitir. Milletin şerefini, şanını ayak altına almayın dedi. Türk askeri, askerliğin şanına uygun hareketler yaptı, olağan dışı olumsuz hareketlerde bulunmadı. Girne'ye çıkıp, kısa süreli sokak muharebeleri yaptık. Ardından Kıbrıs bölgesinde pek çok çatışma yaptıktan sonra uzun süre burada kaldık. II. hareketin başlamasıyla, Mağosa'ya doğru yönelip civarındaki kasaba ve köyleri temizleyip burada bulunduk. Kıbrıs'ta; Temmuz- Kasım ayları arasında 5 ay kaldım.

I. harekât sırasında bölükçe istirahatte iken, Rumların ateşinden kaçan ve içerisinde Türk askerlerinden 1 teğmen, 1 astsubay ve 2 erin bulunduğu cip üzerimize doğru gelerek bir tümseğe çarpıp devrildi. Komutanımız yüzbaşı, beni ehliyetim olduğumdan, bir asteğmenin komutasında ambulansla yaralıları, Mağosa'ya götürmek için görevlendirdi. Giderken, yolda İsveç'li barış gücü askerleri ve yanlarında İngilizlerin Hindistan'dan getirdikleri askerler tarafından durdurulduk. Bizden yaralıların orada tedavi edilmelerini istediler, benim refakatimde tedavileri yapılan yaralılarımızı alıp Mağosa'ya götürüp teslim ettik. Oradaki mücahit subayı bize geldiğimiz yolun Rum bölgesi olduğunu, büyük bir katliamdan kurtulduğumuzu söyledi ve sizi Allah korumuş diyerek geri dönüş için daha güvenli olan yolu tarif etti. Oradan geri döndük.

Yine bir keçiboynuzu ağacının altında istirahat ederken, uçak taarruzu alarmı verildi. Hemen kaçarak mevzilerimize girdik. Ama ben miğferimi ağacın altında unutmuşum. Kimseye haber vermeden, 50, 60 metre uzaklıktaki miğferimi almaya gittim. Bu arada Rum uçağının taramasına hedef oldum. Bu tehlikeden de Allah'ın yardımıyla kurtuldum. Gece, gündüz her yere yardıma koştuk. Doğru dürüst yemek gelmedi. Yani günde 3 öğün şeklinde yemek olmadı. Çantalarımızda peksimetler vardı. Acıkınca onları yedik. Fakat silah, kurşun gibi cephanemiz yoktu. Gece ovalarda, ağaçların altında haftalarca elbise ve ayakkabılarımızla, elimiz tetikte uyuduk. Rumlar araziye çok iyi bildiklerinden gece baskını yapıyorlardı. Buna karşı tedbirli davranıyorduk.

Mücahitler kılavuz ve yol gösterici olarak verildiğinden, rehberlik yapıyorlardı. Onlar, olmazsa yanılırdık. Genel olarak bize çok hizmetleri oldu. O zamanki Türk soydaşları da çok farklı idi. Vatan, millet duyguları üst seviyedeydi. Allah onlardan razı olsun. Ben, Kıbrıs vatandaşıyım, her yıl Kıbrıs'a giderim. Şu andaki Kıbrıs gençliği vatan, millet duygularından çok mahrum, benim gözümde sıfırlar. Bu gençlerin babaları, abileri Mehmetçik gelmiş diye bizi havalara kaldırıyorlardı. Mehmetçiğe sevgi son derece fazla idi. Gittiğimiz köylerde ellerinde avuçlarında ne varsa getiriyorlardı. Çok çok iyi idiler. Soydaşlarımız, Rumların kendilerine çok büyük mezalim ve vahşet uyguladıklarını anlatıyorlardı. İşte Türk askeri yetişip, onları bu mezalimden kurtardı. Devletler aralarında bir husumet var ise onu, masa başında çözmeleri çok daha iyi olur. Çünkü savaşta iki tarafta kayıp veriyor. İki tarafta da mağdurlar oluyor. Savaş asla istenilecek iyi bir şey değil.

Gazilik onurlu bir duygu, Türk'üz, Müslümanız dinimizde de yeri çok büyük, gazilik benim için bir gurur vesilesi, Allah nasip etti, bu payeyi aldım. Devletimiz her zaman var olsun. Devletimize bağlıyız. Gazilik bir onur vesilesidir. Atamız, Atatürk'ün sözüyle sözlerimi bitirmek istiyorum. Yurtta Sulh Cihanda sulh!

Şaban Yolcu; Kahramanmaraş'taki birliğimizden Mersin'e geldik, burada bir hafta kaldıktan sonra gemi ile Girne'ye çıktığımızda, I. harekât başlamıştı. İki harekâta da fiilen katıldım. Kıbrıs'taki, yavru vatandaki soydaşlarımızın sıkıntılarını sona erdirmek, oradaki düzeni sağlamak, Enosis belasından ve Rum eziyetinden Türkleri kurtarmak için gittik.

Girne'ye çıktuktan sonra hemen cepheye gönderildik, böylece I. harekate katılmış olduk, ama 5,10 saat sonrada ateşkes yapıldı. Bizde Beşparmak dağlarının eteğinde kaldık, oradan da Yerelokan bölgesine intikal edip, Penda, Petra köyleri arasına konuşlandırıldık. Devamlı mevzi değiştirerek, en sonunda Lefke, Doğanca köyünde kamp kurduk.

14 Ağustos'ta, II. hareketin başlamasıyla, Petra'dan, Değirmenli köyüne kadar ilerledik. Bu bölgede evlerden esir toplayıp, Reolarla esir kamplarına gönderdik. Tekrar ateşkes yapılmasıyla, Doğanca köyündeki bölgemize geldik. Buradan sırayla birer hafta olmak üzere devir daim şeklinde, 8 ay süreyle cepheye gittik. Bu süre sonunda Maraş'taki birliğime geldim.

Harekâta Taşova'lı bir arkadaşımız şehit oldu. Tekrar Kıbrıs'a gittiğimde onun mezarını ziyaret ettim. Arkadaşlarımızla azığımızı, yiyeceğimizi paylaştık. Yiyecek bulamadığımız zaman keçi boynuzu yedik. Bazen aç ve susuz kaldığımız zamanlar oldu.

Mücahitlerle arkadaş olduk, bize rehberlik yaparak yardımcı oluyorlardı. Soydaşlardan köy terzisi olan Özer adlı arkadaşımız vardı. Yanımıza gelip, giderdi ve ondan istihbarat alırdık. Bize iyi ki geldiniz. Biz burada, Rum çizmeleri altında ezilmeye mahkûm olacaktık diyordu. Rumların, Türklere yaptıkları mezalim ve katliamları anlatıyordu. Hatta Rumların bir köyden 85 kişiyi alıp, hepsini bir çukura doldurup katlettiklerini ifade etti.

Savaş esnasında acemi birliğinde aldığımız eğitimin önemini anladık. Öğrendiklerimizi hatırlayıp, uyguladık. Gazilik onurlu şerefli bir payedir. Gazi onurlanmış, şehit nurlanmış askerdir. Vatanın milletin hizmetindedir. Bugün çağrılısın gene tereddütsüz giderim. Biz vatan için varız. Vatan olmazsa biz bir hiçiz, olmayız.

Sezai Ünlü; Adana Osmaniye'deki birliğimizden, Mersin'e gelerek, Truva gemisi ile Girne'ye çıktık. Kıbrıs'ta; Girne, Lefkoşa ve Güzelyurt bölgelerinde bulundum. Girne'ye çıktuktan sonra Beşparmak dağlarında cepheye gittik. I. harekatta bulundum ve 81 mm' lik havan silahlı çavuşu idim.

Cephede ileri gözetleme görevi yaparken, 5 tane esir aldık. Bunlardan 2'si Türk olduklarını ve kendilerinin esir alınmamalarını isteyerek direndiler. Ben zor kullanarak hepsini Beşparmak dağlarında komutanımın yanına getirip, teslim ettim ve tekrar birliğime döndüm. Bir de Beşparmak dağlarının üst tarafında gece mevzi kazarken, yumuşak bir şey gördük. Karanlık olduğundan fark edemedik. Düşmanın bizi fark etmemesi için ışık yakamadığımızdan ne olduğunu anlayamadık. Ama sigara içen arkadaşımız battaniyelerin altında yaktığı çakmağının ışığı ile onun yılan olduğunu anladık. O anda korkmayın taş, ağaca saplanacak size bir şey olmayacak diye bir ses duyduk. Ama sağa, sola baktığımızda bir görüntü yoktu. Sadece bir ses geliyordu. Kimseyi göremiyorduk. Daha sonra o yılan kaybolup gitti. Ne olduğunu anlayamadık! Yine mevzide iken düşmanının attığı havan topu ile vuruldum. Gözümü açtığımda Gülhane hastanesinde olduğumu söylediler. Tedavim sonrası 3 ay hava değişimi izni ile memleketim Amasya'ya geldim. I. harekâta 1 ay bulunabildim.

Veli Adnan Karakaş; Kıbrıs'ta I.ve II. harekate katılarak, Karpaz bölgesi, Lefkoşa ve Mağosa'nın tesliminde toplam 4 ay bulundum. Adaya; Türkleri palikaryalardan kurtarmak, jeopolitik olarak Yunanlılara bağlanırsa, bizde güney tarafımızdan Yunanlılarla çevrilmemek için bu işe engel olmak dolayısıyla gittik.

Harekât esnasında hep en ön saflarda olduğumuz için gerçeklere şahit olduk, ama Cenab-ı hakkın yardımlarını da bire bir görüp, şahit olduk. İstikametimize mayınlar döşemişlerdi, fakat mayınların füyyelerini çakmamışlardı. Bize marş marş emri verildiğinde, yumuşak mayınlara basarak ilerledik. Bir Mağosa Selamis otelinin yakınlarında mevziler vardı. Denizden saldırılara karşı, Türklere karşı oraları korumak için burada bir hafta kalarak oraları muhafaza ettik.

Kıbrıs Türkleri ve devletimiz tarafından görevlendirilen bazı mücahitler bize yardımcı oldular. Ama bazı mücahitler Türk bayrağı çekerek, soygun ve kaçakçılık yapıyorlardı. Bir kamyonu durdurduğumuzda, nereye gidiyorsun dediğimizde içerisinde saman var, Mehmetçik hayvanlara götürüyorum dedi. Ama arabaya çıkıp, samanı bir karış karıştırdığımızda samanların altı olduğu gibi halı idi.

Mağosa civarında benliğini kaybetmeyen, Türk soydaşların yardımlarını gördük. Fakat Rumlarla akrabalık kurup, benliğini kaybedenlerden yardım beklemiyorduk. Rumlarla da çok karşılaştık. Esir alıp, onları götürdük. Mevzilerde, onlardan yiyecek istiyorduk, para karşılığı getiriyorlardı. Rumlar çok korkaklardı. Okulların duvarlarında, ilkokul çocuklarına Türk düşmanlığını aşılamanın tabloların bulunduğu şahit olduk. Tabloda bir Türk askeri yerde, başında fesi ile birlikte Türk bayrağı var. Yunan askeri süngüsüyle beraber onu yere yatırmış bir vaziyette idi.

II. harekatta mevzilerimize yerleştik. Uçaklarımız taarruz etti. Arkadan havanlarımız, toplarımız ateşe başladı. Rumlar mevzilerini yıllar öncesinden hazırladığından, ağır silahlar mevzilere yerleştirilmiş, başında asker olmadan irtibat hendeğinden tellerle askerler silahları kullanıyorlardı. Bu esnada en çok zorumuza giden elimize geçen bir mermi kovanının arkasında MKA 1940 yazısı olmasıydı. Yani Birleşmiş Milletler aracılığıyla topladıkları bizim mermilerimizi bize karşı kullandılar.

Esirlere katliam yaptıklarına şahit olduk. Ben ve arkadaşlarım bir çukurda 14 tane ayakları, postalları, kolları ve ayyıldızları meydanda olan şehitleri gördük. Oraya girdiğimizde Türkler; bizi alkışlarla, ağlamalarla karşılayıp, ekmek, üzüm ve kendi yiyeceklerini verdiler.

Birleşmiş Milletlerin Türk ve Müslüman düşmanı olduğunu düşünüyorum. Çünkü önümüzden konvoy halinde geçiyorlardı. Arabalarında kasalar dolusu silah ve mermileri Rum köylerine götürüyorlardı. Mevzilerimize yaklaşip, durdurduğumuzda panzer içerisindeki bir subay bizim ağır silahlarımızın yerlerini tespit edip, döndüğünde Rumlara veriyorlardı. Onlardan Türklere hayır gelmez. Türkün Türk'ten başka dostu yoktur. Gaziler arasında farklılıkların olduğunu düşünüyorum. Gaziler denk olsun, var olsun.

Bu anılarını paylaştığımız, gaziler dışında; Mustafa Taştan, Necdet Köseoğlu, Hayrettin Bayri, A. Arslan Çakır, Dursun Bacanak, Hasan Kelle, Mahmut Şen, Recep Yolcu, Duran Er, Mustafa Eraslan, Bahattin Şen ve vefat eden gazi Nurettin Aktaş adına eşi Neriman Aktaş'ı da ziyaret ederek görüştük. Bu gaziler barış harekâtına, Türkleri uğradıkları mezalimden kurtarmak ve onlara barış götürmek için katıldıklarını, Rumların soydaşlara yaptıkları mezalimlere şahit olduklarını ve savaşın iyi bir şey olmadığını ifade ettiler. Ayrıca gaziler olmasaydı, toprakların ile bağımsızlığın müdafaasının mümkün olamayacağını ve gaziliğin Atatürk'ün unvanı olmasından gurur duyduklarını belirtmişlerdir.

Tablo 3. Kıbrıs Barış Harekâtına Katılan Amasyalı Şehit ve Gaziler⁵⁶

Sıra	Adı ve Soyadı	Rütbesi	D.T	Birliği
SUBAY VE ASTSUBAYLAR				
1	S. Servet Mörek	Top. Alb	1928	K.H.B.K.Kh. ve Kh.Bl
2	Sadi Çetinkaya	P. Binb	1933	K.H.B.K.Kh. ve Kh.Bl
3	İ. Nejat Gülümser	P.Binb	1934	39. Tüm.K.49.P.A.K. Kh ve Srv. Bl.

56 Tablo; Amasya Askerlik Şubesi ve Türkiye Muharip Gaziler Derneği Amasya Şubesindeki kayıtlar esas alınarak düzenlendi. Bazı askerlerin askerlik şubesinde kayıtları olmadığından, dernekdeki kayıtlardan adları tespit edildi. Bu kayıtlarda askerleri birlikleri belirtilmediğinden boş bırakıldı.

4	Cengiz Savaş	İ.S.Yzb	1933	28.Tüm.K. İstihkam Tb.
5	Tuncel Yaprak	Per.Öyzb	1948	Jandarma Komutanlığı
6	Mithat Işık	P.Tğm.	1951	K.T.K.A. AL.K.Kh.ve Kh.BL.
7	Mahmut Yüksel	P.Tğm	1949	28. Tüm.K.61.P.A.K. Kh ve Srv. Bl.
8	Salih Ulukuş	Top.Tğm	1948	39.Tüm.K.Top.a.3.Tb.
9	K.Haluk Çankaya	P.Atğm	1948	28. Tüm.K.Shh.Tb.
10	Halis Pekşen	P.Alb	1935	Hv. K. K. Tet. Krl. Bşk.
11	Cevdet Kurnaz	P.Yzb.	1951	Hv. H. Ak. K
12	Halil Şenbaş	P.Ütğm.	1948	Hv.İnd.Tuğ.K.4.Prş. Tb.
13	C. Tamer Uman	P.Atğm.	1952	Hv.İnd.Tuğ.K.4.Prş. Tb.
14	Muammer Polat	P.Atğm.	1942	Hv.İnd.Tuğ.K.4.Prş. Tb.
15	Ali Canikli	P.Kd. üçvş	1945	39. Tüm.K.49.P.A.K. Kh ve Srv. Bl.
16	Fehmi Çulha	P.Asbçvş	1952	Kom. Tuğ. K. 1.Kom. Tb. K.
17	Salih Çulha	P.Kd. çvş	1943	Kom. Tuğ. K. 3. Kom. Tb. K.
18	Mehmet Demir	Sağ.Bşçvş	1945	39. Tüm.K.50.P.A.K. Kh Ds. Bl.
19	Rıfât İçöz	Tkns.Bşçvş	1940	K. H. B. K.Kh. ve Kh.Bl
20	Duran Kadim	Tkns.Üçvş	1945	39. Tüm. K. İk. Bak. Tb. Kh
21	Behzat Ökmen	P.Bşçvş	1944	Kom. Tuğ. K. Kh. ve Kh. Bl.
22	Kâmil Özcan	P.Bşçvş	1942	39. Tüm.K.Kh.ve Kh. Bl.
23	Mehmet Özer	Top.Kdçvş	1937	39. Tüm.K.Top.A.3.Tb
24	İsmail Öztürk	Tnk.Bşçvş	1940	39. Tüm.K.49.P.A.K. Kh ve Srv. Bl.
25	Hasan Şahin	Tkns.Asbçvş	1954	28.Tüm.K. İk. Bak. Tb.
26	Hakkı Tiryaki	BD.Kdçvş	1948	28.Tüm.K. Bd. Bl.
27	Metin Torun	Ord.Bşçvş	1943	28.Tüm.K. İk. Bak. Tb.
28	Ali Akdağ	Tnks.Bşçvş	1951	K. T. B. K. Kh. ve Kh. Bl.
29	Rumi Akkaş	Top.Kdüçvş	1945	39. Tüm.K.Top.A.4.Tb
30	Erhan Dilek	Mu.T.Bşçvş	1941	Hv.İnd.Tuğ.K.2.Prş. Tb.
31	Muhterem Çağır	Kd.Bşçvş.	1945	12.Hv. Ulş. Ana. Üs. K
32	Erdoğan Alp	Kd. Bşçvş	1941	Hv. Ulş. Grp. K
33	Saffet Çıldır	Elk.Kd.Bşçvş	1936	TCG Şarköy Komutanlığı
ER VE ERBAŞLAR				
1	Talat Bahsi	P. Çvş	1953	39.Tüm.K.49.P.A.1.Tb. K.
2	Abidin Çıplak	P. Çvş	1953	39.P.Tüm.k.50.P.A.2.Tb. K.
3	Ahmet Danacı	P. Çvş	1946	28.Tüm.K.230.P.A.K.1.Tb. K.
4	Aslan Kalkan	P. Çvş	1953	39.Tüm.K.50.P.A.2.Tb. K.
5	Hüsnü Özcan	P. Çvş	1953	39.Tüm.K.49.P.A.K.1.Tb.
6	Nuri Bodur	P. Onb.	1953	Hv.İnd.Tuğ.K.2.Prş.Tb.K.
7	Hüseyin Cerit	P. Onb.	1954	Hv. İnd. Tug. K. 4.Prş.Tb.K.
8	Nihat Gülmez	P. Onb.	1953	Hv.İnd.Tuğ.K.2.Prş.Tb.K.
9	Muammer Torun	P. Onb.	1954	Hv.İnd.Tuğ.K.3.Prş.Tb.
10	Sabri Büyükkilip	P. Onb.	1953	Kom. Tug. K. 3.Kom. Tb.K.
11	A. Aslan Çakır	P. Onb.	1953	39.P.Tüm.K.14.P.A.K.1.Tb. K.
12	Mecit Dilger	P. Onb.	1952	39.P.Tüm.K.14.P.A.K.2.Tb. K.
13	Ahmet Sekman	P. Onb.	1954	28.Tüm.K.230.P.A.K.1.Tb.
14	Murat Tutak	Top. Onb.	1952	28.Tüm.K. Top. A. K. Kh. ve Kh. Bl
15	Mehmet Gülel	Tnk. Onb.	1953	39.Tüm.K.49.P.A.K.Tnk.Tb.K.

16	Bahattin Şen	Tnk. Onb	1953	39.Tüm.K.49.P.A.K.Tnk.Tb.
17	Mustafa Taştan	Tnk. Onb.	1953	28.Tüm.K.Zh.A.K. Kh. ve Kh.
18	İbrahim Orman	Tnk. Onb	1954	28.Tüm.K.Tank.Tb.Görev.Kuv.
19	Nurettin Aktaş	Ord. Onb.	1953	28.Tüm.K.Zh.A.K.Kh.ve Kh. Bl. K
20	Mahmut Şen	Mu. Onb.	1954	28.Tüm.K. Muhabere Tb
21	Osman Önder	Tnk. Er	1953	28.Tüm.K. Tank. Tb. Görev Kuv
22	Dursun Bacanak	Tnk. Er	1954	28.Tüm.K. Keşif Bl. K.
23	Mehmet Çokçalışkan	Tnk. Er.	1953	28.Tüm.K. Tank. Tb. Görev Kuv
24	Veli Cam	Ord. Er	1953	K. T. B. K. Loj. K.
25	Adnan Deniz	Ord. Er	1954	39.P. Tüm. K. İ. Bkm. Tb. Kh. K
26	Recep Keskin	Ord. Er	1954	39.P.Tüm.K.İ. Bkm.Tb.K.
27	Orhan Özderin	İs. Er	1953	28.Tüm.K. İstihkam Tb.
28	Ali Darcın	İs. Er	1953	K. T.B. K. Svş. İ. Tb. K.
29	Kadir Sevin	İs. Er	1953	28.Tüm.K. İstihkam Tb.
30	Hamdi Doğan	İs. Er	1953	K. T. B. K. Svş. İ. Tb. K
31	Ferhat Köse	İs. Er	1953	39.P.Tüm.K.Svş.İs.Tb.
32	Ahmet Terkozlu	Top. Er	1954	39.Tüm.K.Top.A.1.Tb.
33	Mustafa Karaboyun	Ulş. Er	1954	28.Tüm.K. Ulş.Oto Bl. K.
34	Ö.Nihat Yümlü	Sağ. Er	1953	28.Tüm.K.60.Yt. Seyyar Hst.
35	Ferhat Kurt	Mu. Er	1953	Hv. İnd. Tug. K. Mu. Müf.
36	Ekrem Onay	P. Er	1954	Hv. İnd. Tig. K. 2.Prş.Tb.
37	Bekir Akkaş	P. Er	1954	39.P.Tüm.K.50.P.A.2.Tb. K
38	Lütfi Aras	P. Er	1953	39.P.Tüm.K.14.P.A.K.2.Tb. K
39	Satılmış Aslan	P. Er	1953	39.P.Tüm.K.50.P.A.1.Tb. K.
40	A. Mehmet Öztiryaki	P. Er	1953	K. İ. B. K. Kh. ve Kh. Bl.
41	Şahin Semerci	P. Er	1953	39.P.Tüm.K.14.P.A.K.2.Tb.
42	Hamit Tokmak	P. Er	1953	39.Tüm.K.50.P.A.3.Tb.
43	Kaya Tuccar	P. Er	1954	39.Tüm.K.49.P.A.K.51/3 Mknz. P.
44	Niyazi Türkmen	P. Er	1954	39.Tüm.K.50.P.A.2.Tb.
45	Uğur Türköver	P. Er	1949	K. İ. B. K. Muh. Bl. Psikolojik. Har
46	Metin Ulu	P. Er	1953	39.Tüm.K.50.P.A.2.Tb.
47	Sezai Ünlü	P. Er	1953	39.Tüm.K.50.P.A.1.Tb.
48	Rasim Bağ	P. Er	1948	39.Tüm.K.50.P.A.1.Tb. K.
49	Dursun Bayram	P. Er	1952	28.Tüm.61.P.A.K.1.Tb. K.
50	İdris Demirci	P. Er	1954	39.Tüm.K.50.P.A.1.Tb. K.
51	Ali Güler	P. Er	1953	39.Tüm.K.49.P.A.1.Tb. K.
52	Seyit Kabasuz	P. Er	1952	28.Tüm.61.P.A.K.2.Tb. K.
53	Dursun Kayıkçı	P. Er	1954	Kom. Tug. K. 1.Komd.Tb.K.
54	Cemil Keleş	P. Er	1953	39.Tüm.K.50.P.A.1.Tb. K.
55	Nazım Korkmaz	P. Er	1954	28.Tüm.K.61.P.A.K.3.Tb.
56	Necdet Köseoğlu	P. Er	1953	39.Tüm.K.49.P.A.K.2.Tb.
57	Halil Memuk	P. Er	1954	39.Tüm.K.50.P.A.2.Tb.
58	Mustafa Orak	P. Er	1952	39.Tüm.K.50.P.A.1.Tb.
59	Turhan Özçelik	P. Er	1953	39.Tüm.K.50.P.A.3.Tb.
60	Sabahattin Özdemir	P. Er	1954	K. T. B. K. Muh. Bl. Psko. Hrk. K.
61	Orhan Özel	P. Er	1954	39.Tüm.K.49.P.A.K.51/3 Mknz. P.

62	Mehmet Tamtürk	P. Er.	1950	39. Tüm.K.Kh.ve Kh. Bl
63	Hayrettin Bayrı	J. Er	1953	Jandarma Komutanlığı
64	Salih Buğuş	J. Er	1953	Jandarma Komutanlığı
65	Hasan Kelle	J. Er	1947	Jandarma Komutanlığı
66	Basri Önder	J. Er	1950	Jandarma Komutanlığı
67	Ahmet Güngör	J. Er	1952	Jandarma Komutanlığı
68	Ahmet Ünverdi	P. Er	1946	28.Tüm.K.230.P.A.K.1.Tb.
69	Veli Adnan Karakaş	P. Er	1950	28.Tüm.K.230.P.A.K.1.Tb.
70	İsmet Çalışkan	Kom.Er	1950	Hv. İnd. Tug. K.4.Prşt. Tb. K
71	Ömer İnan	Kom. Er.	1950	Hv. İnd. Tug. K.4.Prşt. Tb. K.
72	Ahmet Ergüder	P. Er.	1947	Kolordu Kurmay Merkezi
73	Halil Bilir	P. Er.	1954	
74	Recep Yolcu	P. Er.	1953	
75	Kadir Çınar	P. Er.	1953	
76	S. Ali Yılgör	P. Er.	1953	
77	Hüseyin Ovucu	P. Er.	1953	
78	İmdat Yılmaz	P. Er.	1953	
79	Erol Ertan	P. Er.	1951	
80	Celal İnan	P. Er.	1952	
81	Mümin Uzunalioglu	P. Er.	1953	
82	Ali Yüksel	P. Er.	1953	
83	Cafer Kaşıkçı	P. Er.	1953	

Tablo 4. Kıbrıs Barış Harekâtına Katılan Merzifon Kazası Şehit ve Gazileri⁵⁷

Sıra	Adı ve Soyadı	Rütbesi	D.T.	Birliği
SUBAY VE ASTSUBAYLAR				
1	A. Adil Özcan	Kur. Alb.	1925	
2	Remzi Çelikörs	P. Alb.	1930	K. T. B. K. Kh. ve Kh. Bl.
3	Vedat Karamürsel	Müh. Yrb	1940	
4	Altan Kemahlı	J. Bnb.	1945	Jandarma Komutanlığı
5	Dursun Öz Saraç	P. Yzb.	1937	39. P. Tüm. 50. P.A. 4. P. Bl. K
6	Nevzat Kaya	Top. Tğm.	1951	39. P. Tüm. K. Top. A. 1. Tb.
7	Kenan Paçacı	Top. Tğm.	1951	39. P. Tüm. 50. P.A. 4. P. Bl. K
8	Ahmet Çevik	P. Atğm.	1947	Kom. Tug.K.3. Kom. Tb. K.
9	Nihat Saygın	PLT. Ütgm.	1945	2. Ana. Jet. Üs. K.
10	Kâmil Acar	P.Kdüçvş.	1944	Hv. İnd. Tug. K. Kh. ve Kh. Bl.

57 Tablo; Amasya ve Merzifon Askerlik Şubesi ile Merzifon Şehit Aileleri Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği kayıtlar esas alınarak düzenlendi. Bazı askerlerin askerlik şubesinde kayıtları olmadığından, dernekteki kayıtlardan gazilerin adları tespit edildi. Bu kayıtlarda bazı gazilerin birlikleri belirtilmediğinden boş bırakıldı.

11	A. Turan Çansüngü	Tnks. Kd.üçvş.	1950	Hv. İnd. Tug. K. Kh. 4. Prş. Tb.
12	Ayhan Kırılmaz	Kd. Bşçvş	1931	Hv. Ulaş. Grp. K
13	Selahattin Çatalyürek	Bşçvş	1948	Hv.Ulaş. Grp. K
14	Necati Aydoğdu	Lv. Kd. Bçvş	1940	39. Tüm. K. 50. P.A. K. Kh. Srv. Bl.
15	Yılmaz Denk	P. Asbçvş.	1954	39. Tüm. K. 14. P.A. K. Kh. Srv. Bl
16	S. Ahmet Dikbasan	P. Asbçvş.	1954	Kom. Tug.K. Kh. Ve Kh. Bl.
17	Ziya Durmuş	Mu. Kdüçvş.	1946	28. Tüm. K. Muharebe Tb.
18	Kadir Gören	P. Asbçvş	1953	39. Tüm. K. 50. P.A. Kh. Ds. Bl.
19	S. Doğan Kapancı	BD. Asbçvş	1951	28. Tüm. K. Bando. Bl.
20	Nafiz Karahisar	Mu. T. Bşçvş.	1941	K. T. B. K. Kh. ve Kh. Bl.
21	Zeki Kavlak	Mu. Üçvş.	1948	28. Tüm. K. Muharebe Tb.
22	Mustafa Mutlu	Tnks. Bşçvş	1954	
23	Yılmaz Sansar	Tnks. Üçvş.	1946	28. Tüm. K. Muharebe Tb.
24	Bedri Taç	Tnks. Bşçvş	1941	28. Tüm. K. Zh. A. K. Kh. Ve Kh. Bl
25	Sami Taşkaya	Top. Kd. Bçvş	1932	39. P. Tüm. K. Top. A. 2. Tb
26	Ali Tosun	P. Kd. Bşçvş	1937	39. P. Tüm. K. Kh. Ve Kh. Bl
27	Cavit Uğuz	Top. Kd. Bşçvş	1933	28. Tüm. K. Top.A.K.Kh.ve Kh.Bl.U
28	Erol Uygun	Sağ. Bşçvş	1945	39. P. Tüm. K. Kh. ve Kh .Bl.
29	Şerif Keskin	Kaz. Kd. Çvş	1955	TCG İzmit komutanlığı
30	Savaş Arpaçık	Sey. Kd. Bşçvş	1944	Ç-107 Komutanlığı
ER VE ERBAŞLAR				
1	Aslan Kuş	İk. Çvş.	1953	TCG İzmit Komutanlığı
2	Şazi Köse	Çvş.	1949	
3	Ahmet Süslü	Çvş.	1950	
4	Ali Altınkaynak	Çvş.	1950	
5	Kazım Tunç	Çvş.	1950	
6	Cemalettin Türken	Çvş.	1951	
7	Faruk İnce	Çvş.	1952	
8	Erden Ekim	Çvş.	1953	
9	Erol Özçilingir	Çvş.	1953	
10	Hasan Yılmaz	Çvş.	1953	
11	Mustafa Demirel	Çvş.	1953	
12	Veli Öcal	Çvş.	1953	
13	Ahmet Saka	Onb.	1953	
14	Suat Türe	Onb.	1953	
15	Tahsin Solak	Onb.	1953	
16	Zeki Keskin	Onb.	1953	
17	Bahri Erzurum	Er	1951	
18	Bayram İlhan	Er	1951	
19	Asım Dücan	Er	1952	

20	Mahmut Furuncu	Er	1952	
21	Eba Müslüm Özkan	Er	1953	
22	Ali Aygün	Er	1953	
23	Ali Kılıç Karabulut	Er	1953	
24	Burhan Özyıldırım	Er	1953	
25	Cevdet Yeşilırmak	Er	1953	
26	Coşkun Bilgin	Er	1953	
27	Halil Akçay	Er	1953	
28	Hamdi Yıldız	Er	1953	
29	Hamdi Doğan	Er	1953	
30	Hasan Kaplan	Er	1953	
31	Abdulsamet Akbaş	Er	1953	
32	İsmail Ankara	Er	1953	
33	Hüseyin Akbulut	Er	1953	
34	İsmail Yalçın	Er	1953	
35	Mahmut Okut	Er	1953	
36	Mehmet Ovalı	Er	1953	
37	Mehmet Yücel	Er	1953	
38	Metin Ceylan	Er	1953	
39	Metin Özyılmaz	Er	1953	
40	Miktad Gemici	Er	1953	
41	Mustafa Mete	Er	1953	
42	Necati Camtekne	Er	1953	
43	Şaban Baş	Er	1953	
44	Şerif Akyol	Er	1953	
45	Yusuf Bayraktar	Er	1953	
46	İsmet Sucu	Er	1953	
47	Selahattin Taşkın	Er	1953	
48	İlhami Ertürk	Er	1953	

Tablo 5. Kıbrıs Barış Harekâtına Katılan Gümüşhacıköy Kazası Gazileri⁵⁸

Sıra	Adı ve Soyadı	Rütbesi	D.T.	Birliği

58 Tablo; Amasya ve Merzifon Askerlik Şubesi ile Merzifon Şehit Aileleri Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği kayıtları esas alınarak düzenlendi. Bazı askerlerin askerlik şubesinde kayıtları olmadığından, dernekteki kayıtlardan gazilerin adları tespit edildi. Bu kayıtlarda bazı gazilerin birlikleri belirtilmediğinden boş bırakıldı.

SUBAY VE ASTSUBAYLAR				
1	Selçuk Özen	Sağ. Yzb.	1939	39. P. Tüm. K. Kh. Shh. Tb.
2	Mustafa Gül	Top. Ütgm	1950	39. P. Tüm. K.Top. A.2.Tb
3	Adnan Tuçtan	Top. Ütgm.	1943	K. T. B. K. Kh. ve Kh. Bl.
4	Talat Kılıçaslan	Lv. Tgm.	1953	39. P. Tüm. K.Top. A.1.Tb
5	H. Hüsnü Özkaptan	P. Tgm	1954	Kom. Tug.K. Kh. 2.Kom.Tb. K.
6	Hüseyin Acar	P. KdÜçvş	1946	Hv. İnd. Tug. K. Kh. ve Kh.Bl.
7	K. Kemal Göknur	P. KdÜçvş	1945	39. P. Tüm. K. 14. P.A.Kh. Shh. Tb.
8	İsmail Karabek	P. Kdçvş	1951	
9	Celal Kökçü	P. KdÜçvş	1945	39. P. Tüm. K. 14. P.A.Kh. ve Srv
10	Ali Oyan	BD. Kd. Çvş	1951	28. Tüm. K. Bando. Bl.
11	Rıza Bıçak	P. KdÜçvş	1946	39. P. Tüm. K. Kh. ve Kh. Bl.
12	Sadık Şahinkaya	Ord.KdÜçvş.	1953	
13	Yaşar Yeniler	P. Kd. Bşçvş	1934	Kom. Tug.K. Kh. ve Kh. Bl.
14	Kemal Sağır	Tkns. Bşçvş	1940	K. T. B. K. Kh. ve Kh. Bl.
15	Cafer	P. KdÜçvş	1945	
16	Ali Dilsiz	J. Asb.	1944	Jandarma Komutanlığı
17	Süleyman Mercan	Ord. Üçvş.	1952	TCG Kocatepe Komutanlığı
ER VE ERBAŞLAR				
1	Abdurrahman Emiştekin	Çvş.	1950	
2	Şükrü Kaymak	Çvş.	1951	
3	İsmail Gül	Çvş.	1952	
4	Ahmet Selim Vural	Çvş.	1953	
5	Rıza Vural Altınok	Çvş.	1953	
6	Mehmet Gürgen	Onb.	1953	
7	Mehmet Kaya	Onb.	1953	
8	Abdullah Üklimek	Er	1953	
9	Ahmet Kılıç	Er	1953	
10	Ahmet Uca	Er	1953	
11	Cemil Yazıcı	Er	1953	
12	Hasan Ceylan	Er	1953	
13	Hüseyin Comba	Er	1953	
14	M, Çelebi Altunyay	Er	1953	
15	Mehmet Avcı	Er	1953	
16	Mustafa Solak	Er	1953	
17	Muzaffer Kılıç	Er	1953	
18	Nihat Gül	Er	1953	
19	Nurettin Alaçam	Er	1953	
20	Osman Karadağ	Er	1953	

21	Stüleyman Bostan	Er	1953	
22	Veli Çakan	Er	1953	
23	Naci Kırmızı	Er	1953	
24	Mehmet Tütüncü	Er	1953	
25	Recep Sağlam	Er	1953	

Tablo 6. Kıbrıs Barış Harekâtına Katılan Hamamözü Kazası Gazileri⁵⁹

Sıra	Adı Soyadı	Rütbesi	Doğ. Tar.	Birliği
SUBAY VE ASTSUBAYLAR				
1	M. Şevki Polat	P. Bşçvş	1943	39. P. Tüm. K. 49. P.A. K. Kh. ve Srv
ER VE ERBAŞLAR				
1	Hasan Arslan	Çvş.	1953	
2	Muhittin Avcı	Er	1953	

Tablo 7. Kıbrıs Barış Harekâtına Katılan Suluova Kazası Gazileri⁶⁰

Sıra	Adı ve Soyadı	Rütbesi	D.T	Birliği
SUBAY VE ASTSUBAYLAR				
1	Abdullah İnan	P.KdÜçvş.	1945	Kom. Tug. K. 1. Kom. Tb. K.
2	Cevat Karayazı	Tkns. Bşçvş.	1951	
ER VE ERBAŞLAR				
1	İbrahim Güngör	P. Çvş	1954	Hv. İnd. Tug. K 1.Prş.Tb.K.
2	Yakup Dırık	Tnk. Çvş	1954	28.Tüm.K. Tank Tb. Görev K.
3	Feramuz Göncü	P. Onb.	1953	28.Tüm.K.Zh.A.K. Mknz. P. Bl. K
4	Cebbar Doğaner	Top..Er	1953	39.Tüm.K.Top.A.3.Tb.K.
5	Selahattin Otçu	İs.Er	1953	K. T. B. K. Svş. İs. Tb. K.
6	Mehmet Satır	P.Er.	1954	28.Tüm.K.230.P.A.K.1.Tb. K.
7	Hüseyin Susmaz	Tnk. Er	1954	28.Tüm.K. Tank Tb. Görev K.
8	Şaban Yolcu	P. Er	1954	39.P.Tüm.K.14.P.A.K.2.Tb. K.
9	Ruhi Acar	J. Er	1953	Jandarmanın Komutanlığı
10	S. Ahmet Cığır	J. Er	1953	Jandarmanın Komutanlığı
11	İsmail Ayrancı	İs. Er	1953	K. T. B. K. Svş. İs. Tb. K.
12	Dursun Arslan	P. Er	1953	39.P.Tüm.K.14.P.A.K.2.Tb. K.
13	Mustafa Yelken	Top. Er.	1954	28.Tüm.K.Top.A.K.1.Top.Tb

59 Tablo; Amasya ve Merzifon Askerlik Şubesi ve Merzifon Şehit Aileleri Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği kayıtlar esas alınarak düzenledi. Bazı askerlerin askerlik şubesinde kayıtları olmadığından, dernekteki kayıtlardan gazilerin adları tespit edildi. Bu kayıtlarda bazı gazilerin birlikleri belirtilmediğinden boş bırakıldı.

60 Tablo; Amasya Askerlik Şubesi ve Türkiye Muharip Gaziler Derneği Amasya Şubesindeki kayıtlar esas alınarak düzenlendi. Bazı askerlerin askerlik şubesinde kayıtları olmadığından, dernekteki kayıtlardan gazilerin adları tespit edildi. Bu kayıtlarda bazı gazilerin birlikleri belirtilmediğinden boş bırakılmıştır.

14	Hasan Erkan	P. Er	1953	
15	Mehmet Orta	P. Er	1953	
16	Emin Aksu	P. Er.	1953	
17	Kemal Aksoy	P. Er	1953	
18	Ahmet Vural	P. Er.	1953	

Tablo 8. Kıbrıs Barış Harekâtına Katılan Taşova Kazası Gazileri⁶¹

Sıra	Adı ve Soyadı	Rütbesi	D.T.	Birliği
SUBAY VE ASTSUBAYLAR				
1	Dursun Üstün	İs. Ütgm	1946	K. T. B. K. K. Bl.
2	Ünal Şenel	Prs. Tgm.	1950	39.P.Tüm.K. ve Kh. Bl
3	Sefer Avcı	Tkns. Bşçvş.	1940	K. T. B. K. K. Bl
4	Hüsnü Bolulu	P. KdÜçvş.	1946	39.P.Tüm.K. ve Kh. Bl
5	Niyazi Ceylan	Ordt. Bşçvş.	1940	39.P.Tüm.K. İk. Bak. Tb.Kh
6	Mehmet Düzgün	P. Kdçvş	1949	Hv. İnd. Tug. K 3.Prşt.Tb.K.
7	Sefer İşit	Tkns. Bşçvş	1941	K. T. B. K. Kh. ve Kh. Bl.
8	Osman Kara	P. KdÜçvş.	1947	28.Tüm.K. Kh. ve Kh. Bl.
9	Ahmet Kozal	Tkns. KdBçvş.	1941	28.Tüm.K. Uış. Oto.Bl.
10	Mehmet Saygılı	Lv. Bşçvş.	1944	39.P.Tüm.K. Svş.İs.Tb.
11	Necdet Yılmaz	Mu. Üçvş	1947	K. T. B. K. Kh. ve Kh. Bl.
12	Basri Yükmen	Ord.KdBşçvş.	1942	K. T. B. K. Kh. ve Kh. Bl.
13	Hasan Yıldız	P. Astb.	1946	
ER VE ERBAŞLAR				
1	Sebati Var	Tnk. Çvş.	1951	2.Top. Tb.2.Bl. K.
2	M. Avni Yücel	Tnk. Çvş	1952	K.Tb.K.39.Tüm.Tnk.Tb.Kh.Bl. K.
3	Fahrettin Tümer	Shh. Çvş	4954	28.Tüm.Shh. Tb.
4	Rıfat Türköz	Top. Çvş.	1954	39.Tüm.Yop.A.1.Top.Tb.2.Bl. K
5	İsmet Darıcı	P. Çvş.	1954	Hv İnd.Tug.2.Prş.Tb.
6	İlhami Gümüş	İs. Çvş.	1953	28.Tüm.İs.Tb.Kh.Bl. K.
7	İzzet Keskin	Prş. Çvş.	1953	1.Prş.Tb.2.Bl. K.
8	Ahmet Öztürk	P. Onb.	1954	14.P.A.2.Tb.6.Bl. K.
9	Necip Şahin	Tnk. Onb.	1953	28.P.Tüm.Tnk.Tb.1.Tnk. Bl.
10	Ahmet Bulut	P. Onb.	1953	50.P.A.3.Tb.9.Bl. K.
11	Mustafa Celep	P. Onb.	1954	52.Mknz.A.5.Tb.3.Bl.
12	Süleyman İçal	P. Onb.	1953	50.P.A.1.Tb.3.Bl. K.
13	Ali Mülayim	P. Onb.	1954	28.Mot.Tüm.Tnk.G. Kv. Mkn. Bl.
14	Cafer Başkaya	P. Onb.	1953	Hv.İnd.Tug.K.1.Prşt.Tb.K.
15	Fahrettin Önder	P. Onb.	1953	

61 Tablo; Amasya ve Taşova Askerlik Şubesi ve Türkiye Muharip Gaziler Derneği Amasya Şubesindeki kayıtlar esas alınarak düzenlendi. Bazı askerlerin askerlik şubesinde kayıtları olmadığından, dernek-
teki kayıtlardan gazilerin adları tespit edildi. Bu kayıtlarda bazı gazilerin birlikleri belirtilmediğinden
boş bırakıldı.

16	Ali Özdemir	P. Onb.	1953	
17	Mustafa Uysal	P. Onb.	1953	
18	Turan Güngör	P. Onb.	1953	
19	Ahmet Koca	Kom. Er.	1954	2.Kom.Tb. 6.Kom. Bl. K.
20	Mehmet Turan	Kom. Er.	1953	Kom.Tug.K.3.Komd. Tb.K.2.Bl.
21	Fazlı Temizkan	Top. Er	1953	29.P.Tüm.Tnk.Tb.2.Tnk.Bl. K.
22	Ali Kartal	Top. Er.	1954	4.Top.Tb.Kh.ve Srv. Bl. K.
23	Ramazan Özen	Top. Er.	1954	Kom. Tüm. Kom. Tb. 2.Kom.Bl.K.
24	Alaattin Aydın	Top. Er.	1953	28.Tüm.K.230.P.A.K.1.Tb. K.
25	Ali Demir	Tnk. Er	1954	39.Tüm.Tnk.Tb.3. Bl. K.
26	Kenan Yılmaz	Tnk. Er	1954	50.P.A. 2.TB. 4. Bl. K.
27	Mürsel Gündoğdu	Tnk. Er.	1954	K. T. B. K. Svş. İs. Tb. K.
28	Mehmet Çağlar	Shh. Er.	1954	14.P.A.1.Kh. ve Srv. Bl. K.
29	İsmail Kılıç	Shh. Er.	1953	39.Tüm. Shh.Tb. Ayr.Bl.K.
30	Zikri Yıldız	J. Er.	1953	28.Tüm. K. Tank Tb. Görev K.
31	Ali Dinçel	İs. Er	1953	İs.Svş.Tb. 7.Bl. K.
32	Hasan Saray	P. Er	1954	50.P.A.3.Tb. Kh. Ds. Bl. K.
33	Necati Sayan	P. Er	1954	61.P.A.2.Tb.5.Bl. K
34	Cevat Söyler	P. Er	1953	Kom.Tug.3.Tb.2.Bl. K
35	Cengiz Taş	P. Er	1953	29.P.Tüm.Tnk.Tb.2.Tnk. Bl. K.
36	Muammer Torun	P. Er	1953	Hv. İnd. Tug. 3.Prş. Tb.2.Bl. K.
37	Ersin Tuncer	P. Er.	1954	39.P. Tüm. Mu.Tb. Kh. Bl. K.
38	Sami Ünal	P. Er.	1953	14.P.A.1.Tb. Des .Bl. K.
39	Ahmet Yerkozlu	P. Er	1954	Kom. Tug. 3. Tb. 2. Bl. K.
40	Hamit Yetkin	P. Er.	1953	8.Kom. Tug. 3. Tb. 2. Bl. K.
41	Habib Yılmaz	P. Er	1953	28. Mot. P. Tüm. Kh. Bl. K.
42	Gülağa Zilhor	P. Er	1953	39.Tüm. 51. Mknz. P.Tb. K.
43	Mithat Caba	P. Er	1953	50.P. A3. Tb. 9. Bl.
44	Emin Aksu	P. Er.	1953	39.Tüm.Tank.Tb.Kh.Des.Bl.K.
45	Ali Fethi Aydın	P. Er	1953	41.Tüm.Tank.İdr.Des.Bl.K.
46	Sadettin Düzgün	P. Er	1953	Kom. Tüm. Kom.Tb.2.Kom.Bl.
47	Duran Er	P. Er	1953	Kom. Tug. K. 3.Kom.Tb.K.2.Bl.K.
48	Nadir Ergün	P. Er.	1953	50.P.A.1.Tb.2.Bl. K.
49	Durmuş Esen	P. Er.	1953	14.P.A.2.Tb.4.Bl.
50	Alişen Gegin	P. Er.	1953	3.Prş. Tb. Kh. Bl. K
51	Mustafa Güneş	P. Er.	1953	230.P.A. 2.Tb.4.Bl. K.
52	Hüseyin İnce	P. Er.	1954	50.P.A.1.Tb.3.Bl. K.
53	Ali Kavak	P. Er.	1954	230.P. A. Kh. Srv. Bl. K.
54	Mustafa Kayden	P. Er.	1954	14.P.A. 2.Tb.5.Bl. K.
55	Abdullah Kıymet	P. Er.	1954	61.P.A.2.Tb.5.Bl. K.
56	Yakup Koca	P. Er.	1954	39.Tüm. Keşif. Bl. K.
57	Selami Nalcı	P. Er.	1954	230.P.A.2.Tb.6.Bl. K.
58	Dursun Okan	P. Er.	1954	23.P.A.2.TB.8.BL. K.
59	Mehmet Öçal	P. Er.	1954	Kom.Tug.3.Tb.2.Bl. K.
60	Selahattin Özdemir	P. Er	1954	Kom.Tug.3.Tb. 5. Bl. K.

61	Hasan Babacan	P. Er.	1954	28.Tüm.K. Tank Tb. Görev K.
62	Ahmet Başaran	P. Er.	1954	39.P.Tüm.K.14.P.A.K.2.Tb. K.
63	Aziz Baş	P. Er.	1954	28.Tüm.K.61.P.A.K.2.Tb. K.
64	Mehmet Avcı	P. Er.	1954	3P.Tug.4.Kom. Bl.
65	İsmet Uysal	P. Er.	1953	
66	Veyis Demir	P. Er.	1953	
67	Kadir Akın	P. Er.	1953	
68	Bahattin Güçlü	P. Er.	1953	
69	İbrahim Koca	P. Er.	1953	
70	Mustafa Köksal	P. Er.	1953	
71	Abdullah Küçük	P. Er.	1953	
72	Yunus Baş	P. Er.	1953	
73	M. Veysel Aslan	P. Er.	1954	
74	Ahmet Onat	P. Er.	1954	
75	Mithat Atmaca	P. Er.	1953	
76	Recep Kert	P. Er.	1953	
77	Mehmet Ayık	P. Er.	1953	
78	İsmail Demiryar	P. Er.	1953	
79	Mehmet Avcı	P. Er.	1953	

Tablo 9. Kıbrıs Barış Harekâtına Katılan Göynücek Kazası Gazileri⁶²

Sıra	Adı ve Soyadı	Rütbesi	D.T.	Birliği
SUBAY VE ASTSUBAYLAR				
1	İsmail Evrim	Sağ. Asb.	1946	

Sonuç

Türk hakimiyetinde 1571-1878 yılları arasında 307 yıl kalan Kıbrıs halkı, en rahat ve huzurlu dönemini yaşadı. 18 Temmuz 1878’de İngiliz yönetiminin başlamasıyla, ada Rumları ile Yunanistan, Kıbrıs’ı Yunanistan’a bağlama, yani” *Enosis*” mücadelesini başlattı. Türkiye ile Kıbrıs Türklerinin uluslararası alanda ve Birleşmiş Milletler nezdinde karşı çıkmaları ile de Kıbrıs meselesi ortaya çıktı. Aksine hiçbir zaman Yunan adası olmayan, Kıbrıs’ın, Rumların iddia ettiği gibi 1974’teki barış harekâtıyla bir mesele olmadı.

Yunanistan’daki cunta hükümetinin 15 Temmuz 1974’te yaptığı bir darbe ile “*Enosis*”i gerçekleştirmek istemesi, Türkiye’nin garantörlük hakkını kullanarak, 20 Temmuz 1974’te barış harekâtını yapmasına sebep oldu. Harekâtın milletlerarası hukuka dayanması yanında, insani sebeplerle yapılmak zorunda kalınan bir harekât olduğu da unutulmamalıdır. Böylece harekâtla “*Enosis*” oyunu bozularak, amaç hasıl olmamıştır. Dolayısıyla bu harekâtı ve sonrasındaki geliş-

62 Tablo; Amasya Askerlik Şubesi ve Türkiye Muharip Gaziler Derneği Amasya Şubesindeki kayıtlar esas alınarak düzenlendi. Askerlik şubesindeki kayıtlarda gazinin birliği belirtilmediğinden boş bırakıldı.

meleri anlamak için harekâta kadar yaşananları iyi bilmek gerekir. Çünkü Kıbrıs meselesi bu harekât ile başlamadı. Türk askerinin adadan çekilmesiyle çözümlenmesi beklenmemelidir. Kıbrıs'ta iki taraf arasında yapılan tüm görüşmelere rağmen, Rumların uzlaşmaz tutumları sebebiyle günümüze kadar bir sonuç alınmadı. Türkiye gerçekleştirdiği bu harekât ile hem kendi hem de Kıbrıslı Türklerin güvenliğini tehlikeye düşürecek faaliyetlere hiçbir zaman seyirci kalmayacağını tüm dünyaya da fiilen ispatlamış oldu.

Türkiye'nin her ilinden olduğu gibi Amasya ile kazalarından toplam 353 şehit ve gazi harekâta katıldı. Harekatta bilfiil cephede mücadele edenlerin yanında, cephe gerisinde din, meteoroloji ile birlikler arasında haberleşme görevi yapan ve 1 tanede sivil memur yer aldı. Katılanlardan üç asker ise şehit oldu.

Gaziler katliam ve mezalime uğrayan Kıbrıslı Türkleri hürriyetlerine kavuşturmak, Rumların "Enosis" emellerine engel olmak ve Türkiye'nin güvenliği için harekâta katıldıklarını, Kıbrıs Türklerinin hür ve müstakil yaşayabilmeleri amacıyla devletlerini kurlmalarına zemin hazırladıklarını ifade ettiler. Dolayısıyla savaşın insanlık için yaşanmaması gereken bir mücadele olmasına rağmen, milletlerin varlıklarını sürdürebilmeleri için elzem olduğunu ifade ettiler. Şehit ve gazilerin bu amaca ulaşmak için yaptıkları onurlu ve şerefli mücadelenin genç nesiller tarafından referans kaynağı alınmasının gerektiğini söylediler. Böylece toplumda milli bir bilinç ve şuurun idrak edilerek, birlik ve bütünlüğün devamlılığı sağlanabileceğini dile getirdiler.

Gazilik payesine sahip olmaktan onur ve şeref duyduklarını, Atatürk'ün unvanını taşımanın kendilerine mutluluk verdiğini ifade ettiler. Gazimizin söylediği gibi Gaziler onurlu, şehitler nurlu askerlerdir.

Kaynakça

Araştırma ve Tetkik Eserler

Akgündüz Ahmed, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, c. VII, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994.

Alasya, Halil Fikret, Kıbrıs Tarihi ve Belli Başlı Antikiteleleri, Lefkoşa: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1939.

Alasya, Halil Fikret, Tarihte Kıbrıs, Ankara: Kıbrıs Türk Kültür Derneği Genel Merkezi, 1988.

Alasya, Halil Fikret, "Osmanlı Hükûmeti Tarafından Ortodoks Kilisesine Verilen İmtiyazlar", Ankara: Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri, 1971, s. 131-133.

Atalay, Talip, Geçmişten Günümüze Kıbrıs İdari Yapılanma ve Din Eğitimi, Konya: Mehir vakfı Yayınları, 2003.

Bedevi Vergi, Kıbrıs Tarihi, Lefkoşa, 1965.

Bostan, İdris, "Kıbrıs Seferi Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı", Düden Bugüne Kıbrıs Meselesi, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001: 11-38.

Denizli, Ali, Kıbrıs Barış Harekâtı (20 Temmuz 1974), Ankara: Berikan Yayınevi, 2014.

Dektaş, Rauf R., Rauf Denktaş'ın Hatıraları, C.III, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1997.

Derman, Giray Saynur, Vefa Kurban, "Kıbrıs Sorununun Türk Dış Politikasına Etkisi ve

ABD-SSCB ile İlişkiler”, İzmir: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XVI/33, (2016):455-484.

Dündar, Recep, *Kıbrıs Beylerbeyliği*, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, 1998.

Emecen Feridun, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Erdoğan M. Akif, “Kıbrıs’ın Türkler Tarafından Fethi ve İlk İskân Teşebbüsü”. Ankara: Kıbrıs’ın Dünü Bugünü Uluslararası Sempozyumu (28 Ekim-2 Kasım 1991), 1993, s. 45-50.

Erdoğan, Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.

Erdönmez Celal, Şer’iyye Sicillerine Göre Kıbrıs’ta Toplum Yapısı (1839-1856), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, 2004.

Erim Nihat, *Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs*, Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık, 1975.

Günay Necla, “Filik-i Eteryâ Cemiyet”i, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C, 6, S,1, (2005): 263-287.

Gürel Şükrü Sina, *Kıbrıs Tarihi (1878-1960) C.I*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984.

Halaçoğlu Yusuf, “Osmanlı Döneminde Kıbrıs’ta İskân” Ankara: Kıbrıs’ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu (28 Ekim-2 Kasım 1991), 1993, s.57-61.

Hatipoğlu Murat, *Yunanistan’daki Gelişmelerinin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.

İnalcık Halil, “Kıbrıs Tarihinin Ana Meseleleri”, *Türk Kültürü, T.K.A.E*, (1963): S. I/4, s.31-36.

Keser Ulvi, *Kıbrıs’ta Türk-Yunan Fırtınası (1940-1950-1960-1970)*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2006.

Mütercimler Erol, *Kıbrıs Barış Harekâtının Bilinmeyen Yönleri Satılık Ada Kıbrıs*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2007.

Öztoprak, İzzet, “Kıbrıs’ta 1931 İsyanı ve Yankıları”, *Kıbrıs Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S.3, (1997):312-345.

Satan Ali, “Yeni İngiliz Belgeleri Işığında Kıbrıs ve Önemi”, *Yeni Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 6, (2004): 55-70.

Serter Vehbi Zeki, *Kıbrıs Türk Mücadele Tarihi*, c, I, Lefkoşa, 1973.

Sever Muzaffer, *20 Temmuz 1974 Kıbrıs Bitmeyen Gece*, İstanbul, 2010.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu, Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, No: 43, Ankara, 2000.

Turan Osman,” Orta Çağlarda Türkiye Kıbrıs Münasebetleri”, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.

Uçarol Rıfat, “Osmanlı Devleti’nin Kıbrıs’ı İngiltere’ye Devri” *Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001:121-156.

Doç. Dr.
Ali GÜVELOĞLURecep Tayyip Erdoğan Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
guveloglu@hotmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9114-7272>

Eser Geçmişi / Article Past: 8 May 2019/ 30 Tem 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.561887>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Antik Çağ'ın Damak Tadı Düşkünü Yazarları

The Taste Follower Writers of Ancient History

Öz

Hellen ve Roma toplumlarında damak tadı ve lezzet arayışlarının incelendiği bu çalışmanın amacı adı geçen uygarlıkların yeme-içme alışkanlıklarındaki eğilimleri incelemek ve eğer varsa bu eğilimleri belirleyen kişileri ve bunların toplum içindeki statülerini belirlemektir. Konuyla ilgili bilgiler M.Ö. III. yüzyıldan M.S. IV. yüzyıla kadar uzanan bir zaman diliminde birçok yazar tarafından oluşturulmuştur. Bu çalışmadan bunlar arasından yalnızca bir kısmı ele alınacak ve incelenecektir. Buna ek olarak her iki toplumun hiciv ve komedi yazarlarının eserleri de konuya ilişkin eleştirel bilgiler içermektedir. Çalışmamızda adı geçen eserlerden örnekler verilip yazarın konuya bakışı değerlendirilmeye çalışılacaktır. Yazarlar arasındaki sıralama kronolojiye göre değil konu sınıflandırmasına göre yapılmıştır. Makale Giriş ve Değerlendirme dışında iki başlık altında toplanmıştır. Bu çalışmanın sonunda adı geçen toplumların içinde sosyal statü farklılıklarına bağlı olarak yeme-içme alışkanlıklarında da farklılıklar bulunduğu, her sınıfa uygun yeme içme önerilerinin farklı yazarlar tarafından yapıldığı anlaşılmıştır. İkincil olarak toplumun üst sınıfına yönelik, zengin içerikli ve pahalı yiyecekleri tanıtan ve lüks tüketimin öncüleri olan yazarlar, filozoflar ve hicivciler tarafından eleştirilmişlerdir. Son olarak doğuya olan ilginin artmasıyla birlikte Hellen ve Roma toplumlarının yemek alışkanlıklarında değişim yaşanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Apicius, Arkhestratos, Athenaios, Cato, Columella, Yeme İçme Adetleri, Eski Batı Uygarlıkları.

ATIF: GÜVELOĞLU Ali, "Antik Çağ'ın Damak Tadı Düşkünü Yazarları" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/2 (Ağustos-2019), s. (256-272)

CITE: GÜVELOĞLU Ali, "The Taste Follower Writers of Ancient History" **Journal of History and Future**, 5/2 (August- 2019), pp. (256-272)

Abstract

The purpose of this study, which is based on how people with high palatal delight in the Hellenic and Roman societies seek different tastes, is to examine the trends in the eating-drinking habits of the said civilizations, and emphasize the individuals that set such trends, if any, and their social statuses. The related information can be found in the thematic literature, written by the Hellenic and Roman authors such as Archestratos, Athenaios and Apicius in the period from III. century B.C. to the IV. century A.D. Additionally, the works of the satirists and comedy authors in both societies also include critical information thereabout. Our study includes quoted passages and examples from the works mentioned above, and assesses the authors' approach to such matters. The ancient authors are not listed chronologically, on the contrary, their list is based on the classification of the related themes. The article is grouped under two heading except prologue and conclusion. This study leads us to three basic consequences: First of all it is concluded that depending on their different social statuses, there are differences in the eating-drinking habits of the said societies, and the eating and drinking suggestions are made by different authors in accordance with such differences in each class. Secondly the authors addressing the upper class of the society, introducing expensive food with rich content, and being the pioneers of the luxurious consumption have been lampooned by the philosophers and satires. At the last the eating habits of the Hellenic and Roman societies have changed due to the increasing interest towards the east.

Keywords: Apicius, Arkhestratos, Athenaios, Cato, Columella, Eating and Drinking Customs, Ancient Western Civilizations.

Giriş

İnsanlığın kadim gereksinimlerinden biri olan beslenme alışkanlıkları hem Eskiçağ'da hem de günümüzde araştırmacıların ilgisini çekmiş ve birçok çalışmaya konu olmuştur.¹ Bu çalışmada kültürel anlamda etkileyen ve etkilenen konularında bulunan Hellen ve Roma toplumlarının yeme-içme alışkanlıkları bir arada ele alınacak ve çağlar içinde nasıl bir değişime uğradıkları ortaya konmaya çalışılacaktır. Adı geçen uygarlıkların yeme-içme alışkanlıklarının bir arada ele alınması çalışmayı biraz olsun karmaşık bir kurgu içinde sunmamıza neden olsa da birbirlerini ne derecede etkilendiklerini ortaya koymak açısından kaçınılmaz bir durumdur. Çünkü asıl amaç adı geçen toplumlarda tüketilen besin çeşitlerini ve yenilen yemeklerin tariflerini irdelemekten çok, damak tadı arayışlarındaki değişimi ve bu değişimi sağlayan kişi ya da olayları incelemektir. Konunun kaynakları doğal olarak Antik Çağ yazarlarının kalemlerinden çıkan edebi metinlerden oluşmaktadır. Bunlar dışında Linear A ve Linear B çivi yazılı tabletleri ile Hellen ve Latince yazıtlarda da bilgiler bulunmaktadır, ancak bu iki gruptaki yazılı bilgi yazarının belirsizliği nedeniyle kapsam dışı bırakılmıştır. Ayrıca adı geçen iki gruptaki bilgiler edebi üsluptan yoksun olarak kaleme alındığından konudan uzaklaşmamıza neden olacaktır.

1 Eskiçağdaki araştırmalar bu çalışmanın konusu olmakla birlikte, Wilkins-Harvey-Dobson'un (1995) editörlüğünü birlikte yaptığı *Food in Antiquity*, ile Andrwe Dalby'nin hazırladığı kısa adıyla *Siren Feast* (1996) ve D. Braund-J. Wilkins'in editörlüğünü yaptığı *Athenaeus and his World Reading Greek Culture in the Roman Empire*, 2000 adlı kitapların kaynakça bölümleri modern araştırmaların birçoğunu göstermektedir.

Hellen Kökenli Yazarların Besin ve Damak Tadı Algısı

Hellen dünyası tarımca zengin Sicilya ve Güney İtalya'yı keşfettikten sonra yeme içme alışkanlıklarını bir sanata dönüştürme olanağı bulmuştu, İskenderiye ve Roma gibi büyük kentler de bu sanatın yeni boyutlar kazanmasında önemli adımların atıldığı yerler olmuşlardı.² Bunun öncesinde Eski Batı toplumunun en eski iki ozanı olan Homeros ve Hesiodos yaşadıkları dönemin damak tadı anlayışları hakkında eserlerinde dağınık bilgiler vermişlerdi. Onlara göre Hellen toplumu tarıma dayalı beslenen, ekmele birlikte kızarmış et yiyip, şarap içen bir toplumdur.³ İlyada'da anlatılan birçok şölen gibi Akhilleus'un Odysseus ve arkadaşları için hazırlattığı yemek de kızarmış et, ekmele ve şaraptan oluşur. Bu yemekte kahramanlar koyun, keçi ve yağlı bir domuz sırtını tercih etmiştir. Etlere şişlere geçirilip odun ateşinde pişirildikten sonra doyusya yenilmiştir.⁴ Destanlardaki kahramanların tercih ettiği etler arasında öküz filetolarının ve buzağının da adı geçer,⁵ ayrıca Hektor'un oğlu Astyanaks'ın ilikle ve koyun yağıyla beslendiği dile getirilmiştir.⁶ But, ciğer ve diğer sakatat çeşitlerinin de kahramanların sofralarında yer aldığı anlaşılmaktadır,⁷ buna karşılık Hephaistos'un yaptığı kalkandaki bir sahnede kadınlar ırgatların yemeklerine ak un serperken resmedilmiştir.⁸ Homeros'un kahramanlarının sofralarında zorunlu haller dışında balık yer almaz,⁹ Eubulos bu duruma genel bir açıklama yapar ve kahramanların yaptığı her şeyin destanlarda kaydedilmediğini, örneğin gözlerini yummadıklarını, uyumadıklarını veya yaşamsal birçok şeyi yerine getirmediklerini söyler.¹⁰ J. A. Scott bu duruma farklı bir açıdan yaklaşmış ve Homeros'un Anadolu'da yaygın olan beslenme tarzına uyarak kahramanların sofrasına balık koymadığını, ozanın doğup büyüdüğü topraklarda balığın sağlıksız ve lezzetsiz görüldüğünü, zorunlu haller dışında tercih edilmediğini dile getirmiştir.¹¹

Homeros'tan sonra Hesiodos da Hellen beslenme tarzını anlatmış, keçi, dana ve kuzu etlerinin tercih edildiğini, bunlara kabarmış ekmele keçi sütünün eşlik ettiğini, ayrıca Byblos şarabı içildiğini dile getirmiştir.¹² Hesiodos'un eserinde tahıl ve etle birlikte süt ve peynire önem verilen kırsal bir beslenme düzeni göze çarpmaktadır. Her iki ozanın eserlerinde herhangi bir lüks olgusuna rastlanmaz. Destanlarda yazılanlar halkın genelinden çok karanlık çağların soylularının tercihlerini gösterir yiyecekler olarak kahramanların sofralarında yer alırlar ve *nektar* ile *ambrossia*'dan

- 2 Phyllis Pray Bober, **Sanat, Kültür ve Mutfak**, Çev. Ü. Tansel, İstanbul, 2003, s. 96.
- 3 Veronika Grimm, Antik Yunan ve Roma Dünyasının Damak Tatları, **Yemek: Damak Tadının Tarihi**, Haz. Paul Freedman, Çev. N. Elhüseyni, İstanbul, 2008, s. 65-68.
- 4 Homeros, İlyada, IX. 202-221, Çev. A. Erhat, A. Kadir, İstanbul, 2004.
- 5 Homeros, **Odysseia**, XVII 180-183 Çev. A. Erhat, A. Kadir, İstanbul 2003; I. Morris ve B. Powel, **A New Companion to Homer**, Leiden-Newyork-Köln, 1997, p. 654.
- 6 Homeros, İlyada, XXII. 501.
- 7 Homeros, **Odysseia**, III. 456-466.
- 8 Homeros, İlyada, XVIII. 560.
- 9 Homeros balık avcılığı hakkında fikir sahibidir; Bk. Homeros, İlyada, XVI. 406-409; Odysseus'un erzakları bitince aç kalan arkadaşları balık tutmaya koyulmuşlardır Homeros, **Odysseia**, IV. 367 vd; yine aynı kahramanlar gemilerinde aç kaldıklarında balık ve kuş tutmaya koyulmuşlardır. Homeros, **Odysseia**, XII. 325-335; kahramanların bu balıkları yakalama ve yeme sahneeri anlatılmamıştır bk. Morris – Powel 1997, s. 603; Combella kahramanların balık yemediği fikrine karşı çıkmış ve avladıkları kuşlarla balıkları yediklerini kanıtlamaya çalışmıştır. Bk. F. M. Combella, Homer's Savage Fish, **The Classical Journal**, 48/7, 1953, p. 260.
- 10 Athenaios, **The Learned Banqueters**, I. 25 c, translate from Greek to English by S. D. Olson, vols. I-VIII. London, 2006-2011.
- 11 J. A. Scot, Homeric Heroes and Fish, **The Classical Journal**, 12/5, 1917, p. 330.
- 12 Hesiodos, İşler ve Günler, 585-596, Çev. S. Eyüboğlu - A. Erhat, Ankara, 1991.

sonra gelen en değerli yiyeceklerdir.¹³ Sıradan insanlar bundan farklı olarak sebze, tahıl ve tahıldan yapılan lapa ile beslenmişlerdir.¹⁴ Homeros'un yaşadığı döneme ait buluntular arasında lapa ve sulu yemek yemeye uygun kase, tas ve çanakların et servisi yapılan düz tabaklardan daha fazla yer alması bu tezi destekler niteliktedir.¹⁵

Hellen ve Roma toplumlarında filozoflar da eserlerinde damak tadı tercihlerini dile getirmekten geri kalmayarak bu konunun önemine dikkat çekmek istemişlerdir.¹⁶ Sokrates yeni şekillenen bir toplumun arpa unundan yapılmış çörek ve ekmeğe peynir, zeytin, incir, nohut gibi yiyecekleri katık¹⁷ yapacağını bunların yanında lahana ve soğanla yapılan köy yemeklerini yiyeceklerini dile getirmiş, onun öğrencilerinden Ksenophon insanların büyük çoğunluğunun topraktan gelenlerle değil hayvanların verdikleriyle beslendiğini et, süt ve peynir tükettiklerini söylemiş,¹⁸ Roma'da Stoacılığın önemli temsilcilerinden olan Seneca ise aşırıya kaçan ve lüks yiyecekleri yemiş ve aşçılarından şikayetçi olmuştur.¹⁹ Hellen kökenli bir başka yazar olan Herodotos da *Historiai*'nin çeşitli bölümlerinde yeme içme alışkanlıklarından ve toplumların damak tadı tercihlerinden söz etmiştir. O kimi zaman Perslerin lezzetli yiyeceklerden uzak olduğunu, yiyecek doğru dürüst bir şeye sahip olmadan yaşadıklarını söylemiş,²⁰ kimi zaman Mısırlıların yediği kuşları, balıkları anlatmış,²¹ kimi zaman da insan eti yiyen toplumlardan söz ederek²² yeme içme alışkanlıkları arasındaki farklılıkları dile getirmiştir. Herodotos şölen geleneklerine de değinerek Spartalıların krallarının şölenlerde herkesin aldığından iki katı yiyecek aldığını ve diğerlerinden önce onların içmeye başladığını dile getirerek²³ yemeğin toplumsal statüyü belirlemedeki rolünü de gözler önüne sermiştir.

M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren konuyla doğrudan ilgili eserler kaleme alınmaya başlandığı için daha net bilgiler elde edilebilmektedir. Hellenleri takip eden Romalıların da kendi toplumlarında tercih edilen yiyecekleri kaleme almakta gecikmedikleri görülmektedir. M.Ö. III. yüzyılda Hellen ve doğu kökenli aşçılarla tanışan Romalılar soslarla ve farklı malzemelerle yapılan yemeklere kendi yorumlarını katmakta gecikmemişlerdir.²⁴

Bilinen en eski yemek kitabı yazarı olan Mithaekios'un²⁵ eseri günümüze ulaşmamıştır. Onun ardından gelen Gela'lı Arkhestratos'un eserinden ise Athenaios'un aktardığı *fragman-*

-
- 13 Tanrıların ve kahramanların yiyecekleri hakkında bk. M. J. Auberger, *Le Lait des Grecs: Boisson Divine ou Barbare?*, *Dialogues d'Historie Ancienne*, 27/1, 2001, p. 134; A. Dalby, *Food in the Ancient World from A to Z*, UK, 2003^b, p. 7.
 - 14 H. J. Deighton, *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*, Çev. H. K. Kökten, İstanbul, 2005, s. 82; İ. Delemen, *Antik Dönemde Beslenme*, İstanbul, 2003, s. 5-6.
 - 15 Delemen, 2003, s. 6.
 - 16 L. A. Seneca, *Annem Helvia'ya Teselli*, X, Çev. R. Kayapınar – A. Sönmez, Ankara, 2014; Platon, *Devlet*, II. 372 c-d, Çev. S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz, İstanbul, 1971.
 - 17 Atinalılara göre iki çeşit yiyecek vardır birincisi ekmek ve ikincisi aralarında tuzun da olduğu ekmeğe beraber yenen her türlü katık. Bk B. A. Sparkes, *The Greek Kitchen*, *The Journal of Hellenic Studies*, 1962, p. 123.
 - 18 Ksenophon, *Sokrates'ten Anılar*, IV. 3. 10, Çev. C. Şentuna, Ankara, 1997.
 - 19 Platon, *Devlet*, II. 372 a-b; L.A. Seneca, *Ahlaki Mektuplar*, XI. 87. 3, Çev. T. Uzel, Ankara, 1992.
 - 20 Herodotos, *Herodot Tarihi*, I. 71, Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 2002.
 - 21 Herodotos, *Herodot Tarihi*, II. 77.
 - 22 Herodotos, *Herodot Tarihi*, I. 123-129; III. 25; 99.
 - 23 Herodotos, *Herodot Tarihi*, VI. 57.
 - 24 A. Dalby – S. Grainger, *Antikçağ Yemekleri ve Yemek Kültürü*, Çev. B. Avunç. İstanbul, s. 9.
 - 25 Platon, *Gorgias*, 518 b; Athenaios, *The Learned Banqueters* III. 112 d; VII. 282 a.

lar²⁶ sayesinde haberdarız. M.Ö. IV. yüzyılın sonları ile III. yüzyılın başlarında yaşadığı bilinen Arkhestratos'un hayatı hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşamamıştır.²⁷ Şiir tarzında yazılan eserin ana konusunun yemek ve damak tadı üzerine yapılan geziler olduğu bilinmekte ve eserin orijinal adının *Hedyphagetica* olduğu dile getirilmektedir.²⁸ Anlaşıldığı kadarıyla Arkhestratos bir yemeğin nasıl pişirilmesi gerektiği konusundan çok yemek için gerekli malzemenin, daha doğrusu en iyi balık ya da şarabın nerede bulunabileceği konusunda bilgi vermektedir.²⁹ Örneğin, birkaç baharat, yağ ve tuzla bir çömlek içinde pişirilen köpek balığı parçalarının Torone³⁰ kentinden alınmasını tavsiye eder.³¹ Byzantion yakınlarından tutulan *amiaların*³² ise incir yaprağına sarılarak köze gömülmesini ve pişirirken peynir gibi şeylere bulaştırılmaması gerektiğini hatırlatır. Ancak onun için en önemli balığın Byzantion yakınlarında bir yerlerde tutulmuş olmasıdır. Hellespontos'tan ne kadar uzaklaşırsa balığın tadı o denli bozulur der yazar.³³ Kent balık çeşitliliği ve lezzeti bakımından yalnızca Arkhestratos'un değil birçok Antik Çağ yazarının ilgisini çekmiştir.³⁴ Aralarında Atina'nın da olduğu birçok kente tuzlanmış veya tütsülenmiş balık satmasıyla ünlü olan Byzantion uskumru, palamut gibi balıklar açısından oldukça zengindir.³⁵ Yazar bir başka metinde akrep balığının Thasos kentinden alınmasını ve çok büyük olanlardan kaçınılmasını tavsiye eder,³⁶ ancak *fragman* burada sonlanmaktadır ve Arkhestratos'un bu balık hakkındaki pişirme önerisi ne yazık ki kayıptır.

Arkhestratos, Kartaca yakınlarında tutulan çipuranın lezzetli, Byzantion yakınlarında tutulmanın da irice olacağından söz ederek bölgeler arası farklılıklara dikkat çekmiştir. Yazar bu balığı peynir, kimyon, tuz ve yağa buladıktan sonra iyi bir kil fırına asarak pişirmenin en iyi yol olduğunu da söylemiş ve konuyu bu şekilde sonlandırmıştır.³⁷ Ainos'un midyesi, Abydos'un istiridyeleeri, Parion'un yengeci ve Mytilene'nin deniztarağı, yazar tarafından övülmüştür, bununla birlikte hepsinin bir arada ve sınırsız miktarda bulunabileceği yer olan Ambrakia diğer kentlerden daha fazla övgü almıştır.³⁸ Messenia yakınlarında tutulan yılanbalığını başka yerlerde tutulandan üstün sayar Arkhestratos, ayrıca ona göre ikram edilmesi durumunda yılanbalığı bir şölende en fazla

-
- 26 Fragmanlar ve açıklamalar için bk. J. Wilkins ve S. Hill, **Fragments From the Life of Luxery**, Devon, 2011, p. 33 vd.; ayrıca bk. S. D. Olson ve A. Sens, **Archestratos of Gela; Greek Culture and Cuisine in the Fourth Century BCE; Text, Translation and Commentary**, London, 2000, p. 13 vd.
- 27 Arkhestratos'un eserini ne zaman ve nerede kaleme aldığı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. A. Dalby, **Archestratos Where and When, Food in Antiquity**, Eds. J. Wilkins *et al.* Exeter, 2003^a, p. 402-404; ayrıca bk. Olson ve Sens 2000, p. XIX.
- 28 S. P. Pauline ve E. Degani, **Archestratos**, **RE I**, Leiden *et al.*, 2002, p. 983.
- 29 Athenaios, **The Learned Banqueters**, VII. 278 d.
- 30 Bk. Dalby ve Grainger, 2001, s. 33.
- 31 Arkhestratos, **Fragments**, 24.
- 32 Amiaları oluşturan palamut ve torikler boğazın akıntısından dolayı hız kesmiş, bu nedenle boğazçevresinde oltayla bile kolayca yakalanabilmişlerdir bk. P. Bursa, **Antikçağda Anadolu'da Balık ve Balıkçılık**, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, 2007, s. 91.
- 33 Bober 2003, s. 97; Antik Çağda balık tüketimi konusunda ayrıntılı bilgi için bk. N. Purcell, **Eating Fish The Paradoxes of Seafood, Food in Antiquity**, Eds. J. Wilkins *et al.* Exeter, 2003, p. 135 vd.
- 34 O. Tekin, **Eskiçağ' da İstanbul'da Balık ve Balıkçılık**, İstanbul, 2010, s. 14 -18.
- 35 P. Bursa, **Antikçağda Anadolu'da Balık ve Balıkçılık**, İstanbul, 2010, s. 14; M. Arslan, İstanbul'un **Antikçağ Tarihi**, İstanbul, 2010, s. 407 vd.
- 36 Arkhestratos, **Fragments From the Life of Luxery**, 29, Translation by. J. Wilkins ve S. Hill, Devon, 2011. Athenaios, **The Learned Banqueters**, VII. 320 f; fragman hakkındaki yorum için bk Wilkins ve Hill 2011, p. 65.
- 37 Arkhestratos, **Fragments**,14.
- 38 Arkhestratos, **Fragments**,7.

keyif veren yiyeceklerdendir. Kopa ve Strimonia yakınlarında tutulan yılan balıkları Messenia’da tutulanlar kadar güzel olmasa da onlarla yarışacak kadar iyidir.³⁹ Arkhestratos birçok balık için övgü dolu sözler söylemişse de Ambrakia’daki domuz balığı için oldukça iddialı sözler kullanmış, “Ambrakia’ya gider de domuz balığı bulursanız ağırlığınızca altın değerinde olsa bile sakın kaçırmayın⁴⁰” diyerek bu balığı okuyucularına önermiştir. Yüksek fiyata satılan bir başka balıktan da Seneca aracılığıyla haberdar oluyoruz. Onun anlatısına göre imparator Tiberius kendisine gelen irice bir balığı satılmak üzere pazara gönderir ve Apicius veya P. Octavius’tan birinin satın alacağını iddia eder. Söylediği şey gerçekleşir, P. Octavius beş bin *sestertius* ödeyerek bu balığı satın alır ve imparatora hediye eder.⁴¹ Bu iki örnek bir balık için ne kadar yüksek fiyatların ödenebileceğini ve damak tadı arayışlarının nerelere kadar varabileceğini göstermesi açısından önemlidir.

Arkhestratos’un balıklardan başka şaraplar⁴² hakkında da fikirlerini dile getirip öneriler yaptığı görülmektedir. Şaraplar arasında Fenike’den gelen Byblos şarabı ile Lesbos adasının şarabı Arkhestratos’un en sevdikleridir. Byblos şarabının tadı daha kırılğan olduğundan Lesbos şarabını tercih etmiştir.⁴³ Gela’lı gezgin yemek tarifleri ve malzeme seçiminden başka masa düzeni⁴⁴ hakkında da öneriler yapar; buna ek olarak üç, dört veya en fazla beş kişiyle yemek yenmesi gerektiğini, aksi takdirde yemekleri öğüten bir ordudan başka bir şeye sahip olunmayacağını söyler.⁴⁵ Hellenlerin şölenlerde konuklarına ve masa düzenine verdikleri önem bilinmektedir.⁴⁶ Balıkları ve ana malzemeleri ayrıntılı bir şekilde anlatan Arkhestratos’un peynir çeşitlerini çoğunlukla sos yaparken ya da balığı kızartmadan önce kaplamak için kullandığı görülmektedir.⁴⁷ Bir yemek masasının önemli unsurlarından olan ekmeklerin en iyisini Lidyalı ya da Fenikelilerin yaptığını dile getirmiştir,⁴⁸ Athenaios ise onun Kappadokialıları tanımadığı için bu konuda yanıldığını söylüyor.⁴⁹

Arkhestratos’un yalın bir damak tadı anlayışına sahip olduğu anlaşılıyor. Yiyecekleri baharata bulamanın ve güçlü çeşniler katmanın bir yararı olmayacağı üzerinde önemle durmuştur.⁵⁰ Arkhestratos’un amacının gastronomik deneyim ve bilgi edinmek olduğu ve bu bilgileri elde edebilmek için çeşitli geziler yaptığı kendi satırlarından anlaşılmaktadır.⁵¹ M.Ö. III. yüzyıla gelindi-

39 Athenaios, **The Learned Banqueters** VII. 298 e; Arkhestratos, **Fragments**, 10.

40 Athenaios, **The Learned Banqueters** VII. 305 e-f.

41 Seneca, **Ahlaki Mektuplar**, 95. 42.

42 Bk. Arkhestratos, **Fragments**, 3; 23; 48; 59; ayrıca bk. Athenaios, **The Learned Banqueters** X. 457 c; VII. 310 c-e; VII. 314 e; III. 101 e.

43 Arkhestratos, **Fragments**, 59. 17; Athenaios, **The Learned Banqueters**, III. 101 e.

44 Hellen ve Roma toplumunda yemek uzanılarak yenirdi. Her iki toplumun yemek masası ve düzeni hakkında görsel bilgi için bk. K. M. D. Dunbabin, **The Roman Banquet: Images of Conviviality**, UK, 2003, p. 11-36.

45 Arkhestratos, **Fragments**,. 4; Açıklamalar için bk. Olson ve Sense 2000, p. 20.

46 Klasik bir Hellen şöleninde masa ve konukların oturma düzeni hakkında bk. P. S. Pantel, **La Cité au Banquet: Histoire des Repas Publics dans les Cités Grecques**, Rome, 1997, p. 17 vd.

47 Arkhestratos, **Fragments**, 13; 31; 36; 48; 57; Ayrıca bk. Athenaios, **The Learned Banqueters**, VII. 320 b, VII. 328 a; VII. 321 c; VII. 314 e; IX. 399 d.

48 Arkhestratos, **Fragments**, 6.

49 Athenaios, **The Learned Banqueters**, III. 112 b; ayrıca bk. Wilkins ve Hill 2011, p. 42; Olson ve Sense 2000, p. 37.

50 Dalby ve Grainger 2001, s. 63.

51 Arkhestratos, **Fragments**, 2; Athenaios, **The Learned Banqueters**, IX. 383b; Açıklamalar için bk. Olson ve Sense 2000, p. 15-16. A. Dalby metin üzerinde yaptığı incelemenin ardından Arkhestratos’un verdiği bilgilerle dönemin gerçeklerinin örtüştüğünü ve yazarın bu gezileri bizzat gerçekleştirmiş olduğunu söylemektedir. Bk. Dalby, 2003^a, p. 405.

ğinde eseri geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmış yazarın gezileri sırasında ziyaret ettiği Roma'nın güney bölgelerinde de tanınmaya başlamıştır.⁵²

Güzel yiyecek bulabilmek için uzun seyahatlere çıkabiliyor olması ve gerektiğinde bir balık için ağırlığınca altın harcamayı göze alması onun varlıklı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Arkhestratos'tan kalan tarifler ve öneriler çoğunlukla üst sınıf zenginlere uygundur. Ayrıca henüz doğudan gelen baharatlara yabancı olması ve soslardan uzak durması da eserini Büyük İskenderin doğu seferinden önce tamamladığı kanısını uyandırmaktadır.

Romalı Yazarların Damak Tadı Algısı

Mısır'ın Naukratis kentinde doğan Athenaios (Ölümü *ca.* 190/192) 15 kitaptan oluşan⁵³ *Deipnosophistai* (= *Bilgelerin Sofrası/Şöleni*) adlı eserinde aralarında Gramerci Aemilianus Maurus, Kynik Filozof Cynulcus, tıpçı Galenos, müzisyen Masurius, Tyreli gramerci Ulpianus, gibi ünlü ve bilgili kişilerin bulunduğu 29 kişinin Roma'da konuk olduğu hayali yemek sahnesini anlatmaktadır.⁵⁴ Konuklar bu hayali şölenlerde bir arada bulunup yemek yemiş ve sanattan yemeğe, spordan cinselliğe kadar birçok konuda hayali sohbet etmişlerdir. Eser kanonik anlatım biçiminde kurgulanmış, böylece metin zenginleştirilmiştir.⁵⁵ Athenaios Homeros'tan kendi dönemine kadarki yazın birikimini örnekler vererek kullanmış, bu sayede kaybolmuş bazı eserlerden haberdar olmamızı sağlamıştır.⁵⁶

Yukarıda adı geçen ünlülerin katıldığı şölenleri Larensis adlı bir kişi düzenlemekte ve onların yemekte sergilediği tutumlar bu kişi tarafından anlatılmaktadır. Eserdeki Larensis evinde dünyanın en geniş kütüphanesine sahip olan bilgili bir kişi olarak görünmektedir. Şölenlere katılan kişilere türlü yemekler ikram edildikten sonra konuklar kütüphanede çeşitli araştırmalar yaparlar.⁵⁷ Olson, Larensis'in gerçek bir kişi olduğunu söylerken onun Athenaios'un arkadaşı ve patronu olabileceğini öne sürer.⁵⁸ Roma *magistrat*larından olan Larensis lüks yaşam biçiminin Roma'yı esir alması, kölelerin sayısı⁵⁹ ve evlilikle⁶⁰ ilgili konularda yorum yapmaktan geri durmamıştır.

Athenaios'un aktardığı ilgi çekici şölenler arasında Lefkaslı Philoksenos'un⁶¹ bir çömlek dolu yılan balığı, ballı karidesler, yufkalar içinde yavru kuşlar, fırında pişirilmiş ton balıkları ikram ettiği şöleni ayrı bir yer tutar. Yemek ve içkiye iyice doyulunca hizmetkârlar masaları temizler, parfümler ve havlular dağıtır, bundan sonra yemeğin ikinci kısmına geçilir (*secundae mensae*).⁶²

52 Wilkins ve Hill 2011, p. 11-13.

53 John Wilkins Athenaios'un eserinin günümüze eksiklerle ulaştığını, aslında toplamda 30 kitaptan oluşması gerektiğini dile getirmektedir. Bk. J. Wilkins, Athenaeus the Navigator, *The Journal of Hellenic Studies*, 128, 2008, p. 132.

54 E. Bowie, Athenaeus, *RE II*, Leiden *et al*, 2002, p. 240.

55 Wilkins, 2008, p. 133 vd.

56 L. J. Lloyd, Athenaeus, *The Cambridge Dictionary of Classical Civilizations*, Cambridge, 2009, p. 100; ayrıca bk. Bober, 2003, s. 96.

57 J. Wilkins, Land and Sea: Italy and the Mediterranean in the Roman Discourse of Dining, *The American Journal of Philology*, 124, 2003, p. 369.

58 S. D. Olson, *The Learned Banqueters*, Cambridge ve London, 2006, p. viii.

59 Athenaios, *The Learned Banqueters*, VI. 272 e.

60 Athenaios, *The Learned Banqueters*, XIII. 558 e.

61 Lefkaslı Philoksenos hakkında; Athenaios, *The Learned Banqueters*, I. 5 b, d-e; 6 d; IV. 146 f; 147 e.

62 *Secundae mensae* =ikinci masa olarak adlandırılan yiyecekler tatlı ve meyvelerden oluşur ve *gustatio* (ikramlar) ile *primae mensae* (et ağırlıklı yemekler)den sonra sunulurdu. Bu masaya geçmeden önce

Bu bölümde tatlı hamurlar, gevrek gözlemeler, ballı kekler ile susamlı şekerlemeler ikram edilir.⁶³ Konuyu ilgi çekici kılan şey Philoksenus'un kimliğindeki belirsizlik ve ondan geriye başka bir literatür kalmamış olmasıdır. Athenaios'un anlatısı dikkate alınırsa Phileoksenos'un varlıklı ve gelişkin damak tadı anlayışına sahip bir kişi olduğu anlaşılır. Ancak en önemlisi onun anlatısındaki lezzet düşkünlüğüdür. Sunduğu sofraya yaşadığı döneme göre hayli zengin ve gösterişlidir. Yine Athenaios'un eserinde rastladığımız bir başka Philoxenos (Kytheralı) hem damağına hem de boğazına düşkündür. O şölenlerinde çok çeşitli lüks yemek sunmanın yanında keyif ehlidir zürafanın gibi bir boğazı olsun ister ki lokmaları yutarken uzun uzadıya tadına varabilsin. Anlatılanlara göre Kytheralının ölümü de boğazına düşkünlüğünden kaynaklanmış. Syrakusa'dan aldığı büyükçe bir ahtapotun kafası hariç tamamını bir oturuşta yiyen ve bundan dolayı mide ağrısı çekemeye başlayan Philoxenos'a doktor öleceğini bildirince işlerini yoluna koyup vasiyetini hazırlayan damak tadı düşkününü ahtapotun geri kalan kısımlarını yemeye koyulmuş.⁶⁴ Damak tadı düşkünlüğünün erken temsilcilerinden biri olan Kytheralı Philexenos'un ölümüyle ilgili olarak anlatılanlar onun bu alışkanlığını karalamak amacı taşıyor olabilir.

Yazarın aktardıkları arasında yer alan kral Antiokhos'un şöleni savurganlık temaları içermektedir. Anlatılanlara göre onun her gün düzenlediği şölenlere birçok kişi katılır yediklerinin yanı sıra canlı ve pişmiş hayvanlardan alabildikleri kadar alır, yanlarındaki develere yükleyebildikleri kadar içecek yükler ve götürürlermiş, ayrıca altın eşyalar ve gümüş vazolarla beraber aldıkları köleler de cabası.⁶⁵ Sicilyalı tiran Dionysios da kalabalık şölenler vermesiyle ünlüydü, onun evinde otuz döşek yerleştirilmiş bir yemek salonu bulunuyordu ki bu sayı klasik bir şölen için gerçekten fazlaydı.⁶⁶

Mos maiorum fikrinin savunucusu, Hellen kültürünün ve lüks yaşam tarzının Roma'ya girmesine sonuna kadar karşı çıkmış⁶⁷ Romalı devlet adamı Marcus Porcius Cato (M.Ö. 234 - 149) *De Agricultura* adlı eserinde aslen çiftlik yönetimi üzerinde dursa da zaman zaman rüstik yemek tariflerine de yer vermiştir.⁶⁸ *De Agricultura*'da çeşitli yemek tariflerinden çok yiyecek maddelerini korumaya yönelik saklama koşulları dile getirilmiştir. Tariflerden birinde yeşil zeytinleri daha uzun süre saklamak için çekirdeklerinin çıkarılıp doğrandıktan sonra yağ, sirke, kişniş, kimyon, rezene, sedef otu ve naneyle birlikte bir toprak kaba konması tavsiye edilir.⁶⁹ Yazar üzüm suyunu bir yıl boyunca taze saklamak için onu bir amphoraya koyarak toprak altında otuz gün bekletmek gerektiğini söyler.⁷⁰

Yaşlı Cato'nun eserinde yer verdiği tarifler malzeme ölçülerini de içermesi bakımından önem taşımaktadır. Buğday unu ve peynir karışımıyla yapılan *Libum* bunlardan ilkidir.⁷¹ İkincisi aynı malzemelerle yapılan ve altına yaprak konularak pişirilen keklerdir.⁷² Kırsal damak tadının temsilcisi olarak sayılabilecek bir diğer tarif olan *placenta* un, irmik, peynir karışımıyla yapılan

masalar köleler tarafından temizlenir ve konuklara kokular dağıtılırdı. Bk. Grimm, 2008, s. 88 vd.

63 Athenaios, *The Learned Banqueters*, I. 5 b-f.

64 Athenaios, *The Learned Banqueters*, VIII. 341 a-c.

65 Athenaios, *The Learned Banqueters*, XII. 540 b.

66 Athenaios, *The Learned Banqueters*, XII. 541 c.

67 Plutarkhos, *Hayatlar; Aristides-Cato Maior*, XXVI. 1. 1-3, Çev., A. Sina, Ankara, 2014.

68 W. Kierdorf, Cato, *RE IV*, Leiden *et al*, 2003, p. 21.

69 Cato, *On Agriculture*, CXIX, translation by W. D Hooper ve H. B. Ash, London, 1935.

70 Cato, *On Agriculture*, CXX.

71 Cato, *On Agriculture*, LXXV.

72 Cato, *On Agriculture*, CXXI.

yufkaların arasına zeytinyağı ve bal sürülerek elde edilen hem ekme hem de tatlı yerine yenilebilecek bir yiyecektir.⁷³ Cato'nun verdiği tariflerin hacim olarak büyük oldukları görülmektedir. Ancak bu tür peynirli ekmeğin kalabalık dinsel ayinler sırasında tüketildiği göz önünde tutulursa onu daha anlaşılır olacaktır. Cato'nun tarifleri arasında incir, zeytin, zeytinyağı ve şarapla ilgili kısımlar Akdeniz dünyasının vazgeçilmez ürünlerini yetiştirme, kullanma ve saklama koşullarıyla ilgili bilgiler içerir.⁷⁴

Yaşlı Cato'ya ait ilgi çekici tariflerden biri de *globi* adlı tatlı tarifidir. Peynir ve irmik karışımlarının yuvarlak toprak halinde kızgın yağda kızartılıp bala bulanarak servis edildiği bu tatlı, günümüz Türkiye'sindeki peynir tatlısı ile lokma tatlısının birleşmiş halini andırmaktadır. Örneklerden Yaşlı Cato'nun incelikli ve çeşitli yemek tarifleri peşinden koşmadığı, daha ziyade gündelik hayatta işine yarayacak, hazırlanması kolay ve sıradan yiyecekleri kaydetmeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır. Rüstik yaşam tarzını öven Cato⁷⁵ yeme-içme konusunda da bu tercihinin sürdürmüştür. Çiftçilik üzerine kitap yazan bir başka Romalı olan Columella da Cato'nunkilere benzer peynirli ve unlu tarifler vermiştir.⁷⁶ Bu iki yazarın Roma'nın kırsal damak tadı temsilcisi oldukları ve halka yönelik tarifleri kaydettikleri söylenebilir. Zenginler sofralarını çeşitli lüks yiyecekler, pahalı bakkallıklar, beyaz ekme ve etle süslerken orta sınıf ve fakirler protein ihtiyaçlarını çeşitli baklagillerle karşılamıştır.⁷⁷ Bu durum Cato ve Columella'nın eserlerinin değerini anlaşılır kılmaktadır.

Eskiçağ yemek kitapları arsında en fazla üne ve en fazla bilinmeze sahip olan Apicius'un kısaca *De re Coquinaria*, uzun olarak *De Opsoniis et condimentis sive de re culinaria libri decem* adıyla bilinen yemek kitabıdır. Bu kitap muhtemelen M.S. IV. yüzyılda yaşayan Caelius Apicius tarafından yazılmış ve imparator Tiberius döneminde yaşamış olan damak tadı düşkünü Marcus Gavius Apicius'un tarifleriyle (*Apician*)⁷⁸ birleştirilerek yayımlanmıştır.⁷⁹ A. Dalby'ye göre M. G. Apicius M.Ö. 90'lı yıllarda yaşamış, adı Apicius olan başka bir damak tadı düşkününden esinlenerek bu ismi almıştır.⁸⁰ Athenaios'ta adı geçen diğer bir Apicius, imparator Traianus döneminde yaşamıştır. Anlatıya göre Traianus Parthia'da seferdeyken canı taze yengeç istediğinde denizden günlerce yolluk uzaklıkta bulunduğundan bu isteği yerine getirilememiş, ancak Apicius kendi bulduğu bir yöntemle yengeçleri paketleyerek imparatora taze olarak sunulmasını sağlamıştır.⁸¹ Juvenalis'e göre Apicius bir şahıs isminden çok damak tadı düşkünü olan zenginlere verilen

73 Cato, **On Agriculture**, LXXVI.

74 İncirle ilgili tarifler için bk. Cato, **On Agriculture**, XXI, zeytin ve zeytinyağı için bk. XVII, XXIII, XXV, XXVII, LXXVII, LXIX CXVII; üzüm ve şarap için bk. XIX, XXI, XLIII.

75 Plutarkhos, **Hayatlar; Aristides-Cato Maior**, 1 vd.

76 Columella, **On Agriculture**, XII. 59. 1- 2, translation by E. S. Forster-E. H. Heffner, London 1955.

77 Hellen ve Roma sofralarında baklagillerin yeri ve önemi hakkında bk. B. F. Hamilton, Legumes in Ancient Greece and Rome: Food, Medicine, or Poison?, **The Journal of the American School of Classical Studies at Athens**, 68/3, 1999, s. 373 vd; Baklagillerle yapılan çorba için bk. E. S. P. Ricotti, **Dining as a Roman Emperor**, Roma, 1999, s. 36.

78 Metinde "*Apician*" adıyla bilinen 7 tarifin Tiberius dönemindeki Apicius'tan geldiği düşünülmektedir. C. Grocock ve S. Grainger, **Apicius: A Critical Edition with an Introduction and English Translation**, Great Britain, 2006, s. 38; Tarifler için bk. Apicius, **De re Coquinaria**, IV. 1. 2; IV. 2. 14; IV. 3. 3; V. 4. 2; VII. 4. 2; VIII. 7. 6.

79 Pauline 2002, 983-984; ayrıca bk. H. L. Million, An Old Roman Cookbook, **The Classical Journal**, 21, 1926, p. 443; Bober, 2003, s. 177.

80 A. Dalby, Apicius, **The Cambridge Dictionary of Classical Civilizations**, Cambridge, 2009, p. 57; W. Ramsay, Apicius, **A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology I**, 2007, USA, p. 225.

81 Apicius, **De re Coquinaria**, I. 7 a.

genel bir addir.⁸² Tertullianus'a göre aşçılar ve yemek okulları onun adıyla anılmıştır,⁸³ bununla birlikte yemek tariflerini toparlayan ve aşçılıkta ün salmış kişiler kendilerini Apicius ismiyle özdeşleştirmiş ve edindikleri yemek tariflerini bir şekilde bu isimle bağdaştırarak kitaba girmesini sağlamış olabilirler. Kendilerinden önceki yemek kitabı yazarlarının isimlerini veren Athenaios ve Columella'nın Apicius'tan bir yazar olarak söz etmediklerini dile getiren Grocock ve Grainger onun kendi döneminde bir yemek kitabı yazarı olarak bilinmediğini, bunun yanı sıra gerçek olamayacak kadar kötü bir karakter olduğunu dile getirmişlerdir.⁸⁴

Yukarıda adı geçen dört Apicius'tan ikincisi, yani imparator Tiberius döneminde yaşamış olan damak tadı düşkün Marcus Gavius Apicius oburluğu, aç gözlülüğü ve lükse düşkünlüğüyle tanınmıştır. Onun bu özellikleriyle ilgili olarak anlatılan öyküler ilgi çekicidir. Bir tanesine göre; Minturnae'de yazlığındaiken Libya kıyılarında iri karidesler bulunduğunu duymuş ve bir gün bile kaybetmeden bu karideslerin peşine yelken açmıştır. Ancak hedef noktaya vardığında kıyıda bekleyen yerli balıkçıların kendisine sunduğu karidesleri yeterince iri bulmayınca gemiden inmeden dümenciye İtalya'ya geri dönmesini emretmiştir.⁸⁵ Seneca'nın aktardığı bir diğer öyküye göre aç gözlü Apicius elinde kalan mal varlığını hesaplamış ve anca 1 milyon *sestertius*'u kaldığını görünce bu parayla doğru dürüst bir şeyler yiyemeyeceğini söyleyip zehir içerek intihar etmiştir.⁸⁶

On kitaptan oluşan *De re Coquinaria*'nın içeriği Athenaios'un eserinden farklı olarak tamamen yiyecek ve içeceklerle ilgilidir. Kitaptaki yemek tariflerinin teknik bilgiler içermesi yazarlarının uzmanlar ya da aşçılardan oluştuğu fikrini uyandırmaktadır.⁸⁷ Apicius'un eserinde tarifleri oluşturan malzemelerin miktarları belirtilmemiş ve pişirme sırası hakkında bilgi verilmemiştir.

De re Coquinaria'nın ilk kitabında incelikli bir damağa hitap edebilecek baharatlarla, güllerle ve diğer otlarla yapılmış rayihalı şaraplardan söz edilir.⁸⁸ Aynı kitapta *liquamen*den limona, şaraptan yaban mersinine kadar birçok malzemenin nasıl en iyi şekilde korunacağı bilgisi yer almaktadır.⁸⁹ Et yemekleri ve çeşitli sosların yer aldığı ikinci kitapta bir çeşit kan, çeşitli sebzeler, yumurta sarısı, çam fıstığı, öğütülmüş biber *liquamen*⁹⁰ ve şarapla yapılan *botellum sic facies* adlı sos farklı malzemelerin bir arada sunulması bakımından ilgi çekicidir.⁹¹ Apicius'un eserinden Roma mutfağında sosların zenginleşmeye başladığı açıkça görülmektedir. Onun sebze yemeklerinde tuz yerine *liquamen* veya *oenagarum*⁹² kullanılmıştır.⁹³ Adı geçen malzemelerin bolca tuz içermesi ve bunun yanında çeşitli otlarla rayihalandırılmış olması yemeğe farklı bir tat katmış olsa gerektir.

-
- 82 Juvenalis, **Juvenal and Persis**, IV. 22-23, translation by S. M. Braund, London, 2004; ayrıntılı bilgi için bk. E. Gowers, **The Loaded Table**, UK & Newyork, 2003, p. 188 vd.
- 83 Tertullianus, **Apology. De Spectaculis Minucius Felix: Octavianus**, III. 6, translation by T. R. Glover, London, 1931.
- 84 Grocock ve Grainger, 2006, p. 55.
- 85 Athenaios, **The Learned Banqueters**, I. 7 a-c.
- 86 Seneca, **Annem Helvia'ya Teselli**, X.
- 87 Grocock ve Grainger 2006, 13.
- 88 Bk. Apicius, **De re Coquinaira**, I. 1-4.
- 89 Apicius, **De re Coquinaira**, I. 13-22.
- 90 *Liquamen* veya *garum*; küçük balıkların iç organları ve baş kısımlarının çeşitli otlarla bir araya getirilip deniz suyuyla karıştırılması yoluyla elde edilen ve Romalıların yemeklerinde sıkça kullandığı bir tür sostur. Bk. Dalby ve Grainger 2001, s. 15-16.
- 91 Apicius, **De re Coquinaira**, II. 3. 2.
- 92 *Oenagarum*; *garum* ya da *liquamen* adıyla bilinen balık sosunun şarap ve zeytinyağıyla çeşnilendirilmiş halidir. Tarifi için bk. Grocock ve Grainger 2006, s. 355.
- 93 Bk. Ramsay 2007, s. 225.

Onun önerileri arasında nane ve *liquamen*le birlikte servis edilen kavundan⁹⁴ pişmiş salatalıklara,⁹⁵ zeytinyağı ve sirke ile servis edilen haşlanmış şalgamdan⁹⁶ kızarmış havuçlara⁹⁷ kadar çeşitli meyve ve sebzeler yer almaktadır. Bu tür hafif atıştırmalıklar pişmiş yemeklerin yanında veya sonrasında damakta tazelik hissi uyandırmak için kullanılmış olabilir.

Apicius'un tariflerinden *pultes tractogalatae* kurutulmuş hamur parçalarının bal ve süt karışımında pişirilmesiyle hazırlanan bir çorbadır.⁹⁸ Bu tarif et, *liquamen*, ithal baharatlar⁹⁹ gibi pahalı malzemeler içermemesi nedeniyle Apicius'ta rastlayabileceğimiz en sade tariflerden biridir ve Apicius'un eserinde alt ve orta gelir gurubundaki insanlar için de tarifler yer aldığı göstermektedir.¹⁰⁰ Kırmızı etin ağırlıklı olduğu *De re Coquinaria*'da çeşitli soslarla çeşnilendirilen tavuk yemekleri de önerilmiştir.¹⁰¹ Apicius'un tarifleri arasında domuz eti, beyin, çiğ yumurta, çam fıstığı ile doldurulduktan sonra biber, *silphium*, *liquamen* zencefil baharatlarla kaplanan domuz içkembesi hem et, hem baharat, hem de sakatat içeriği ile ilgi çekicidir. Apicius'un tarifleri arasında bu tür karışımların sıkça yer aldığı görülmektedir. O et ve sakatat türlerini birleştirip doğunun aromatik baharatlarıyla çeşnilendirmeyi seviyor ve bu tür tariflere sıkça başvuruyordu.¹⁰² Yukarıdaki örneklerle bakarak Apicius'la birlikte Romalıların damak tadının değişime uğradığını ve doğunun baharatlarının Roma mutfağına hakim olmaya başladığını söylemek mümkündür.

Eserin deniz ürünlerine ayrılmış olan IX. kitabında *salsum sine salso* ismiyle yer alan tarif, malzeme listesinde deniz ürünü olmayan bir balık yemeğine aittir.¹⁰³ Bu tarifteki ustalık; yani balık görünümünde ciğerler hazırlama işi Grocock ve Grainger'in tariflerin uzmanlar tarafından hazırlandığı yönündeki tezini doğrular niteliktedir.¹⁰⁴

Arkhestratos'un eserinde rastladığımız yemekler ve pişirme yöntemleri Hellenistik Dönem öncesi Akdeniz dünyasına ait yemekleri temsil ederken Apicius'a atfedilen kitapta yer alan tarifler değişime uğramış ve Akdenizlilikten çok doğulu unsurlar taşımaya başlamıştır.¹⁰⁵ Özellikle bol baharatlı ve soslu olarak hazırlanan yemekler Roma ve Akdeniz dünyasında yenidirler. Bu yüzden Stoacı filozof Seneca, Apicius'u ve onun temsil ettiği aşırı savurgan yemek yeme alışkanlıkla-

94 Apicius, *De re Coquinaria*, III. 5.

95 Apicius, *De re Coquinaria*, III. 6. 1-3.

96 Apicius, *De re Coquinaria*, III. 13. 2.

97 Apicius, *De re Coquinaria*, III. 21. 1-3.

98 Apicius, *De re Coquinaria*, V. 1. 3; Cato ve Apicius'un tariflerini verdiği *placenta* ve *tracta* günümüz tarhanasıyla benzerlik göstermektedir, ancak aynı şey değildir. Hill – Bryer tarhananın bir Pers yemeği olduğunu ve Pers dilinde *trachanas* olduğunu dile getirirler bk. S. Hill ve A. Bryer, *Byzantine Porridge Tracta, Trachanas and Tarhana*, **Food in Antiquity**, Eds. J. Wilkins *et al*, Exeter, 2003, p. 47-49. Konu henüz netlike kazanmış değildir. Ancak günümüz tarhanası ile Cato ve Apicius'un tarifleri arasında malzeme bakımından benzerlik, uygulama açısından da farklılık olduğu anlaşılmaktadır.

99 Bk. Garnsey, 1999, p. 37.

100 Garnsey Apicius'un kitabında fakirlere uygun hiçbir tarifin yer almadığını söylemektedir. Bk. P. Garnsey, **Food and Society in Classical Antiquity**, UK, 1999, p. 115.

101 Apicius'un eserinde tavuk etiyle yapılan 15 tarif yer almaktadır bk. Apicius, *De re Coquinaria*, VI. 8. 1-15.

102 Doldurulmuş domuz içkembesi için bk. Apicius, *De re Coquinaria*, VII. 7. 1; Apicius'un sakatat tarifleri için bk. Apicius, *De re Coquinaria*, VII. 7. 1-10.

103 Apicius, *De re Coquinaria*, IX. 10. 10. Tarifte çeşitli baharatlar ve *liquamen*le çeşnilendirilen ciğerler balık şeklinde hazırlanmıştır.

104 Grocock ve Grainger, 2006, p. 13.

105 Garnsey, 1999, p. 15 vd.; ayrıca bk. Bober, 2003, s. 169-171.

rını eleştirmiştir.¹⁰⁶ Klasik bir Antik Çağ yemeğinde üç veya dört baharat ya da ot kullanılırken Apicius'un yemeklerinde on baharat bulunabiliyordu.¹⁰⁷

Eserin X. kitabında deniz ürünleri için hazırlanan 35 farklı sos tarifi yer alır. Malzeme olarak en çok biber, nane, kimyon, kişniş tohumu, kereviz tohumu, bal, sirke, Suriye sumacı, kuru ayva, soğan, yumurta sarısı, kuru üzüm şarabı vb. tercih edilmiştir.¹⁰⁸ Veronika Grimm'e göre Apicius'un kitabı birçok yazarın farklı zamanlarda katkıları sağlanmasıyla bir araya gelmiş ortak bir üründür. Kitapta hem zengin hem de orta sınıf aileler için uygun tarifler yer almaktadır. Grimm ayrıca Romalı aşçıların gıdaları terbiye etmek yoluyla yeni tat arayışları içine girdiğini, Apicius'un bolca sos¹⁰⁹ tarifi içeren kitabının bu yüzden sevildiğini ve popüler konuma geldiğini dile getirmektedir.¹¹⁰

Zenginliği sayesinde damak tadı arayışlarını pahalı şöenlerle birleştiren Lucius Licinius Lucullus (M.Ö. ca. 114-57), Sulla'nın subayı olarak III. Mithradates savaşları sırasında¹¹¹ Asya'da görev yaptığı sırada büyük bir servete sahip olmuştur.¹¹² Damak tadına düşkünlüğüyle tanınan bu subay İtalya'yı kiraz ağacıyla tanıştıran kişi olarak bilinir.¹¹³ Aslında İtalya'da kirazın yakın akrabası olan vişne önceden beri biliniyordu. Lucullus'un Kerasus (Bugünkü Giresun) civarından alarak Roma'ya götürdüğü fidanlar vişnenin tatlı türü olan kirazdır.¹¹⁴ Plutarkhos Lucullus'un hayatını iki perdeli bir Antik Çağ komedyasına benzetmiş, ilk kısmının devlet görevleri ve askeri kamplarda geçtiğini, ikincisinin ise şöenlerle ve eğlencelerle dolu olduğunu dile getirmiştir.¹¹⁵ Öyle ki Lucullus'un sofrası yalnızca yemek çeşitliliğiyle değil, aynı zamanda mor renkli minderleri, değerli taşlarla süslü kadehleri ve eğlenceli içeriğiyle de dikkat çekmiştir.¹¹⁶ Plutarkhos'a ait bir anlatıda Lucullus'un Pompeius ile Cicero'yu evinde bir akşam yemeğinde ağırladığı ve 50.000 *drahmi* tutarındaki yemeği çok kısa bir sürede hazırlattığı anlatılmaktadır.¹¹⁷ Her ne kadar boğazına düşkün biri olarak anılsa, adı eğlenceli ve uzun süren şöenlerle bilinse de Lucullus'un masasında gerçekten neler bulunduğu hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.¹¹⁸ Lucullus'un Antik Çağ damak tadı arayışına görsel bir boyut kazandırdığı, tattığı yemek çeşitliliğinden çok evindeki yemek oda-

106 Seneca, **Annem Helvia'ya Teselli**, X; L. A. Seneca, **Ahlaki Mektuplar**, 95. 42.

107 Dalby ve Grainger, 2001, s. 11.

108 Apicius, **De re Coquinaria**, X. 1. 1-7.

109 J. Solomon, The Apician Sauce: Ius Apicianum, **Food in Antiquity**, Eds. J. Wilkins *et al*, Exeter, 2003, p.119 vd.

110 Grimm, 2008, s. 94.

111 Lucullus'un Üçüncü Mithradates Savaşı sırasındaki faaliyetleri ve devamında Armenia üzerine yaptığı sefer hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. Arslan, **Mithradates Eupator VI: Roma'nın Büyük Düşmanı**, İstanbul, 2007, s. 340 vd. Ayrıca bk. A. Keaveney, **Lucullus a Life**, London & Newyork, 1992, p. 75.

112 Lucullus'un edindiği servet hakkında bk. Plutarkhos, **Kimon-Lucullus**, IV. 1, Çev. A. Sina, Ankara, 2013; ayrıca bk. W. Wolfgang, L. Lucullus, **RE VII**, Leiden *et al*, 2005, p. 530.

113 Plinius, **Natural History**, XV. 102, translation by H. Rackham, London, 1945; *Deipnosophistai*'de Greklerin övünmeye başladığı bir noktada Larensis söz alır ve "...siz Grekler her şeyi bulduğunuzu ve isim verdiğinizinizi sanırsınız, ama bizim general Lucullus'un Pontos'un Kerasus şehrinden kiraz fidanlarını ilk olarak getirip İtalya'da diktiğinden ve Cerasus şehrinden esinlenerek ona ad verdiğinden habersizsiniz" diyerek kirazın İtalya'ya yaptığı yolculuğu kısaca özetler. Bk. Athenaios, **The Learned Banqueters**, II. 50 f.

114 Vişnenin İtalya'daki serüveni hakkında bak Plinius, **Natural History**, XV. 102; ayrıca bk. Keaveney, 1992, p. 145 ve A. Uhri, **Boğaz Derdi**, İstanbul, 2011, s. 228.

115 Plutarkhos, **Kimon-Lucullus**, XXXIX. 1.

116 Plutarkhos, **Kimon-Lucullus**, XL. 1.

117 Plutarkhos, **Kimon-Lucullus**, XLI. 4-5.

118 Keaveney, 1992, p. 146.

ları ve masasındaki süslü takımlarla anıldığı söylenebilir.

Lucullus zengin ve kalabalık sofralarda şölen düzenleme konusunda yalnız değildir, aynı zamanda en iyi olanı da değildir. Roma imparatorlarından Nero kendisi sabahlara kadar süren şölenler düzenlemiş, arkadaşlarını da pahalı şölenler düzenlemeye zorlamıştır.¹¹⁹ İmparator bununla da kalmayıp bilinen son *silphium*¹²⁰ demetini Kyrene'den getirterek tüketmiştir.¹²¹ Bir başka Roma imparatoru Vitellius onuruna düzenlenen şölenlerin her biri en azından dört yüz bin *sestertiusa* mal oluyordu. Kardeşinin düzenlediği bir şöleninde ise ender bulunan balıklardan iki bin, kuşlardan da yedi bin tane hazırlandığı söylenir.¹²² Anlaşılan Romalılar Hellenlerden öğrendikleri incelikli yemek yeme işini *art coquinariaya* çevirmişlerdir.¹²³ Buna rağmen Romalıların büyük bir çoğunluğu hayatlarında hiç şölene katılmamış ve nadiren et yemiştir.¹²⁴

Değerlendirme

Hellen toplumunun en eski iki ozanı tarafından belirlenen ideal beslenme tarzı kızarmış et, ekmek ve şaraptan oluşur. Bu beslenme tarzı kahramanlara özgü olduğundan tanrıların yiyeceği olan *ambrosia* ve *nektar*'dan sonra gelen en değerli yiyeceklerden oluşması doğaldır. Onların sofralarında etin en değerli kabul edilen bölümleri yer alırken, sebze, süt veya tahıldan söz edilmemiştir. Ancak bu durum destanlara özeldir, gerçekte halk sulu yemek ve lapa ağırlıklı bir beslenme tarzı sürdürmüştür.

Homeros ve Hesiodos'tan sonra aralarında Sokrates ve Platon'un da bulunduğu bir dizi filozof yalın beslenme tarzını övmüş ve öğütlemiştir. Onların bu öğütlerinin hızlı bir şekilde terk edildiği görülmektedir. Gela'lı Arkhestratos'un damak tadı arayışı içinde uzun süreli ve masraflı yolculuklar yapmayı göze alması Hellen damak tadı arayışı içinde bir sıçramadır. Çünkü kendisi eserini kaleme almadan yaklaşık elli – yetmiş yıl önce yeni kurulan düzende yaşayacak insanlara ekmek, çörek ve köy yemeklerinden başka bir şey önermeyen Sokrates'in önerileriyle Arkhestratos'un önerileri arasında önemli bir fark vardır. Biri sofraya hiç et koymazken diğeri balık ve şarap uğruna Pers donanmaları tarafından ablukaya alınmış Akdeniz ve Karadeniz kıyılarının önemli bir kesimini gezmiş ve deneyimlerini not etmişti. Hellen toplumundaki bu yeni arayışlar Atina'da doğmadı, Arkhestratos Sicilya adasında dünyaya gelmiş, Syrakusa ve Güney İtalya'yı da gezip deneyimlerini Hellence olarak kaydetmişti.

Eserini Arkhestratos'tan uzun bir süre sonra kaleme alan Athenaeios Mısır'ın Naukratis kentinde dünyaya gelmiş, Hellence yazarak Hellen ve Atina dünyasına hitap etmiştir. Onun eseri yalnızca yemek tariflerinden ve lüks tüketimden söz etmez, aynı zamanda bilgelerin sofrasıdır ve kendinden önceki birçok edebiyat eserinden alıntılar yapar. Böylece damak tadı zenginliği ile kültürel zenginliği bir araya getirmiştir.

119 Nero'nun arkadaşlarına düzenlediği iki şölen hakkında bk G. T. Suetonius, **12 Caesar'ın Yaşamı**, (Nero) XXVII, Çev. Ü. Fafo Telatar ve G. Özaktürk. Ankara, 2008; ayrıca bk J. M. Higgins, *Cena Rosaria Cena Mitellita: A Note on Suetonius Nero 27. 3*, **The American Journal of Philology**, 106/1, 1985, p. 117.

120 *Silphium* Kyrene'de yetişen ve şifalı olduğuna inanılan aromatik bir bitkidir. Hellenler ve Romalılar tarafından yemeklerde ve *liquamen* yapımında kullanılmıştır. Bk. Dalby ve Grainger, 2001, s. 17-19.

121 Plinius, **Natural History**, XIX. 39.

122 Suetonius, **12 Caesar'ın Yaşamı**, (*Vitellius*) XIII.

123 T. Long, **Barbarians in Greek Comedy**, USA, 1986, p. 69 vd.

124 Gowers, 2003, p. 2.

Hellen damak tadı deneyiminde ilkin soylulara ve kahramanlara yönelik alışkanlıklar kaydedilmiş, ardından yoksul halk sınıfının ihtiyaçları ve olanakları doğrultusunda öneriler yapılmış, Hellenistik dönemle birlikte varlıklı kesimin damağına ve kesesine uygun yemek tarifleri kayıt altına alınmıştır.

Roma'da damak tadı tercihleri üzerine fikirlerini ilk belirtenler kırsal yemekleri kayıt altına almışlardır. Cato, Columella ve Varro gibi kırsal hayatın temsilcileri halkın kolayca ulaşabileceği unlu, bakliyatlı tarifleri kaleme alarak Roma'da damak tadı araştırmalarını başlatmışlardır. Onlar eserlerini kendi dillerinde kaleme almışlar ve Roma'nın içinden çıkmışlardır. Aynı dönemde Romalıların bir kısmının Arkhestratos'un eserlerinden haberdar olduğu da bilinmektedir.

Roma'da yönetimin Cumhuriyetten imparatorluğa geçmesiyle birlikte daha zengin ve kısmen Hellenleşmiş bir yaşam tarzı sürülmeye başlanmış, bunun etkisiyle Romalıları da lüks yiyeceklerin peşine düşerek bu yönde eserler vermeye başlamışlardır. Daha ilk imparatorlardan Tiberius'un döneminden itibaren adı anılmaya başlanan M. G. Apicius Romalıların sofralarına doğulu unsurlar taşıyarak onları bol baharatlı ve soslu yemeklerle tanıştırmıştır. Onun adının efsaneleşmesi bazı imparatorların kendilerine Apicius'u örnek almalarına neden olmuş, Nero ve Vitellius gibi isimler hem yedikleri yiyeceklerde uç noktalara ulaşmış, hem de yemek salonlarının süslenmesini ve yemekte kullanılan eşyaların her türlü lüksle buluşmasını sağlamışlardır.

Hellen ve Roma toplumlarında sosyal statü farklılıklarına bağlı olarak yeme-içme alışkanlıklarında da farklılıklar bulunduğu, her sınıfa uygun yeme içme önerilerinin farklı yazarlar tarafından yapıldığı anlaşılmıştır. Örneğin zengin ve orta sınıfa uygun yiyecekler Arkhestratos ve Athenaios'un eserlerinde yer alırken Cato, Varro ve Columella gibi yazarlar daha çok alt gelir grubundaki kişilere yönelik tarifleri kaydetmişlerdir. Apicius'un *De re Coquinaria*'sında her üç sınıfa da hitap edecek farklı tarifler yer almıştır. Bu sınıflar arasında en alt gelir grubuna hitap eden tariflerin sayıca az olduğu fark edilmiştir. Bunun nedenini anlayabilmek için bu sınıfın tükettiği yiyecek çeşitlerini ve okuma yazma oranını incelemek gereklidir.

Toplumun üst sınıfına yönelik, zengin içerikli ve pahalı yiyecekleri tanıtan ve lüks tüketimin öncüleri olan yazarların yemek tarifleri üretme ve kaydetme konusunda oldukça verimli oldukları gözlemlenmiştir. Bir yemeği lezzetli ve gösterişli yapmak için masraftan kaçmadıkları ve servetlerini bu uğurda tükettikleri için filozoflar ve hicivciler tarafından yerilmişlerdir. Özellikle Apicius'un lüks tüketim merakı Seneca tarafından eleştirilmiştir. Ayrıca Horatius ve Petronius gibi yazarlar buradan hareketle obur, gözü doymaz kişilikler yaratarak bunlar üzerinden lüks tüketim alışkanlıklarını vermişlerdir.

Doğuya olan ilginin artmasına ve kronolojiye bağlı olarak Hellen ve Roma toplumlarının yemek alışkanlıklarında değişim yaşanmıştır. Özellikle Sicilya ve Güney İtalya'nın Romalıların eline geçmesiyle birlikte bu topraklarda yaşayan Hellenler doğuya yönelmişlerdir. Arkhestratos'un Akdeniz limanlarında gerçekleştirdiği geziler batı uygarlıklarının doğunun tatlarıyla tanışmasına aracılık etmiştir. Bu limanlarda bulunan doğu kökenli baharatlar yavaş yavaş batıya doğru aktarılmaya başlanmıştır. Hellenlerin ardından Romalıların doğu topraklarını ele geçirmesi onların da doğrudan doğruya doğu kökenli yiyecekleri ve malları kullanarak şölenler düzenlemesiyle sonuçlanmıştır. Lucullus'un mor renkli minderleri ile Kerasus'tan getirttiği kiraz fidanları gözle görünen örneklerdendir.

Kısacası; Hellen ve Roma toplumlarında damak tadı algılarının değişimi ve yönetimi olaylar ve kişiler ekseninde gerçekleşmiştir. Hellen toplumu damak tadını anlayışını oluşturan ve geliştiren öncüleri Sicilya ve Mısır gibi ana topraklarının dışından ithal etmiş ve onların öncülüğünde yürümüş, Romalıları ise kırsaldan lükse doğru uzanan damak tadı arayışlarını kendi topraklarından çı-

kan yazarlar aracılığıyla yakalamıştır. Elbette Apicius'un kimliğindeki belirsizlik ve Hellenlerden etkilenme olasılıkları da göz ardı edilmemelidir.

Bibliyografya

- A. Keaveney, **Lucullus a Life**, London & Newyork, 1992.
- Ahmet, Uhri, **Boğaz Derdi**, İstanbul, 2011.
- Andrew, Dalby ve S. Grainger, **Antikçağ Yemekleri ve Yemek Kültürü** Çev. B. Avunç, İstanbul, 2001.
- Andrew, Dalby, Apicius, **The Cambridge Dictionary of Classical Civilizations**, 2009, Cambridge, p. 56-57.
- Andrew, Dalby, Archestratos Where and When, **Food in Antiquity**, Eds. J. Wilkins *et al.* Exeter, 2003^a, p. 400-412.
- Andrew, Dalby, **Food in the Ancient World from A to Z**, UK, 2003^b.
- Andrew, Dalby, **Siren Feast: A History of Food and Gastronomy in Greece**, London ve New York, 1996.
- Apicius, **De re Coquinaria: A Critical Edition with an Introduction and English Translation**. Translation by. C. Grocock ve S. Grainger, Great Britain, 2006.
- Arkhestratos, **Fragments From the Life of Luxery**, Translation, J. Wilkins ve S. Hill, Devon, 2011.
- Athenaios, **The Learned Banqueters**, translation by S. D. Olson, vols. I-VIII. London, 2006-2011.
- B. A. Sparkes, The Greek Kitchen, **The Journal of Hellenic Studies**, 1962, p. 121-137.
- B. F. Hamilton, Legumes in Ancient Greece and Rome: Food, Medicine, or Poison?, **The Journal of the American School of Classical Studies at Athens**, 68/3, 1999, p. 371-385.
- C. Grocock ve S. Grainger, **Apicius: A Critical Edition with an Introduction and English Translation**, Great Britain, 2006.
- Columella, **On Agriculture**, translation by E. S. Forster-E. H. Heffner, London 1955.
- David, Braund ve John, Wilkins, (Eds.), **Athenaeus and his World; Reading Greek Culture in the Roman Empire**. UK, 2000.
- E. Bowie, Athenaeus, **RE II**, 2002, Leiden *et al*, p. 240-242.
- E. S. P. Ricotti, **Dining as a Roman Emperor**, Roma, 1999.
- Emily, Gowers, **The Loaded Table**, UK & Newyork, 2003.
- F. M. Combellack, Homer's Savage Fish, **The Classical Journal**, 48/7, 1953, p. 257-261.
- G. T. Suetonius, **12 Caesar'in Yaşamı (Nero; Vitellius.)** Çev. Ü. Fafo Telatar-G. Özaktürk, Ankara, 2008.
- H. L. Million, An Old Roman Cookbook, **The Classical Journal**, 21, 1926, 443-450.
- Herodotos, **Herodot Tarihi**, Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 2002.

- Hesiodos, İşler ve Günler, Çev. S. Eyüboğlu ve A. Erhat, Ankara, 1991.
- Hillary, J. Deighton, **Eski Atina Yaşantısında Bir Gün**, Çev. H. K. Kökten, İstanbul, 2005.
- Homeros, İlyada. Çev. A. Erhat ve A. Kadir, İstanbul, 2004.
- Homeros, **Odyseia**, Çev. A. Erhat ve A. Kadir, İstanbul, 2003.
- I. Morris – B. Powel, **A New Companion to Homer**, Leiden-Newyork-Köln, 1997.
- İnci, Delemen, **Antik Dönemde Beslenme**, İstanbul, 2003.
- J. A. Scot, Homeric Heroes and Fish, **The Classical Journal**, 12/5, 1917, p. 328-330.
- J. M. Higgins, Cena Rosaria Cena Mitellita: A Note on Suetonius Nero 27. 3, **The American Journal of Philology**, 106/1, 1985, p. 116-118.
- J. Solomon, The Apician Sauce: Ius Apicianum, **Food in Antiquity**, Eds. J. Wilkins *et al.* Exeter, 2003, 115-131.
- John, Wilkins – M. Harvey ve M. Dobson, (Eds.) **Food in Antiquity**, Exeter, 2003.
- John, Wilkins ve S. Hill, **Archestratus: Fragments from the Life of Luxury; Translatin, Commentary and Introduction**, Great Britain, 2011.
- John, Wilkins, Athenaeus the Navigator, **The Journal of Hellenic Studies**, 128, 2008, p. 132-152.
- John, Wilkins, Land and Sea: Italy and the Mediterranean in the Roman Discourse of Dining, **The American Journal of Philology**, 124, 2003, p. 359-375.
- Juvenalis, **Juvenal and Persis**, translation by S. M. Braund, London, 2004.
- Kethrine, M. D. Dunbabin, **The Roman Banquet: Images of Conviviality**, UK, 2003.
- Ksenophon, **Sokrates'ten Anılar**, Çev. C. Şentuna, Ankara, 1997.
- L. A. Seneca, **Ahlaki Mektuplar**, Çev. T. Uzel, Ankara, 1992.
- L. A. Seneca, **Annem Helvia'ya Teselli**, Çev. R. Kayapınar ve A. Sönmez, Ankara, 2014.
- L. J. Lloyd, Athenaeus, **The Cambridge Dictionary of Classical Civilizations**, Cambridge, 2009, p. 99-100.
- M. J. Auberger, Le Lait des Grecs: Boisson Divine ou Barbare?, **Dialogues d'Historie Ancienne**, 27/1, 2001, p. 131-157.
- Marcus Porcius, Cato, **On Agriculture**, translation by W. D Hooper ve H. B. Ash, London 1935.
- Murat, Arslan, İstanbul'un Antikçağ Tarihi, İstanbul, 2010.
- Murat, Arslan, **Mithradates Eupator VI: Roma'nın Büyük Düşmanı**, İstanbul, 2007.
- N. Purcell, Eating Fish The Paraadoxes of Seafood, **Food in Antiquity**, Eds. J. Wilkins *et al.* Exeter, 2003, p. 132-149.
- Oğuz, Tekin, **Eskiçağ' da İstanbul'da Balık ve Balıkçılık**, İstanbul, 2010.
- P. S. Pantel, **La Cité au Banquet: Histoire des Repas Publics dans les Cités Grecques**, Rome, 1997.
- Peter, Garnsey, **Food and Society in Classical Antiquity**, UK, 1999.

- Phyllis Pray Bober, **Sanat, Kültür ve Mutfak**, Çev. Ülkün Tansel, İstanbul, 2003.
- Pınar, Bursa, **Antikçağda Anadolu'da Balık ve Balıkçılık**, İstanbul, 2010.
- Pınar, Bursa, **Antikçağda Anadolu'da Balık ve Balıkçılık**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007.
- Platon, **Devlet**, Çev. S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz, İstanbul, 1971.
- Plinius, **Pliny Natural History**, translation by H. Rackham, London, 1945.
- Plutarkhos, **Hayatlar; Aristides-Cato Maior**, Çev. A. Sina, Ankara, 2014.
- Plutarkhos, **Hayatlar; Kimon-Lucullus**, Çev. A. Sina, Ankara, 2013.
- S. D. Olson ve A. Sens, **Archestratos of Gela; Greek Culture and Cuisine in the Fourth Century BCE; Text, Translation and Commentary**, London, 2000.
- S. D. Olson, **The Learned Banqueters**, London, 2006.
- S. P. Pauline ve E. Degani, Archestratus, **RE I**, Leiden *et al*, 2002, p. 983.
- Shaun, Hill ve Anthony, Bryer, Byzantine Porridge Tracta, Trachanas and Tarhana, **Food in Antiquity**, Eds. J. Wilkins *et al*. Exeter, 2003, p. 44-53.
- T. Long, **Barbarians in Greek Comedy**, USA, 1986.
- Tertullianus, **Apology; De Spectaculis Minucius Felix: Octavianus**, translation by T. R. Glover, London, 1931.
- Veronika, Grimm, Antik Yunan ve Roma Dünyasının Damak Tatları, **Yemek; Damak Tadının Tarihi**, Ed. Paul Freedman, İstanbul, 2008 s. 65-99.
- W. Kierdorf, Cato, **RE IV**, Leiden *et al*, 2003, p. 20-23.
- W. Ramsay, Apicius, **A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology I**, USA, 2007, p. 225-226.
- W. Wolfgang, L. Lucullus, **RE VII**, Leiden *et al*, p. 2.

Dr.
Salih EROL

Milli Eğitim Bakanlığı
drsalihherol@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3274-0770>

Eser Geçmişi / Article Past: 25 Haz 2019/ 4 Ağu 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.581837>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

>> e-ISSN 2458-7672

Türk Basın Tarihinde İbrahim Şinasi Efendi ve Tasvir-i Efkâr Gazetesi

İbrahim Şinasi Efendi and Tasvir-i Efkâr in The History of Turkish Press

Öz

İstanbul'da Türkçe basım yapan matbaanın ilk kitabı basmasından yaklaşık yüzyıl sonra Türkçe gazetelerin ilk örneği yayınlandı. 1831'de devletin resmi yayın organı olarak Takvim-i Vekayi Gazetesi çıkarıldı. Bunun üzerinden yaklaşık otuz yıl geçtikten sonra bu kez ilk Türkçe özel gazeteler çıkmaya başladı.

Türk basın tarihinde "Türkçe özel gazeteler devri"nin başlamasında en etkili olan şahsiyetlerin başında İbrahim Şinasi Efendi gelmektedir. Tipik Tanzimat aydınlarının öncülerinden olan Şinasi, Batı'yı yerinde tanımaya çalışmış ve Osmanlı Toplumunun Batılılaşmasını savunmuştur. Çok yönlü bir aydın olan Şinasi, gazeteler aracılığıyla halkın aydınlatılabileceğine; kamuoyu oluşturulabileceğine inanmış biri olarak Tercüman-ı Ahval'in yayınına başyazar olarak bir dönem yönettikten sonra kendi matbaasını ve gazetesini kurmaya çalışmıştır.

Şinasi'nin yoğun çalışmasının sonucu olarak 1862'de yayın hayatına başlayan Tasvir-i Efkâr Gazetesi, Türkçe basında önemli bir yere sahiptir. Haber gazeteciliğinin yanı sıra bir fikir gazetesi olarak da dikkat çeken bu gazete, daha sonra kendi gazetelerini çıkaracak olan birçok Türk genci için bir okul işlevi görmüştür. Tasvir-i Efkâr, bütün zorluklara rağmen yaklaşık yedi yıl boyunca yayını sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Şinasi, Tasvir-i Efkâr, Matbaa, Gazete, Tanzimat.

ATIF: EROL Salih, "Türk Basın Tarihinde İbrahim Şinasi Efendi ve Tasvir-i Efkâr Gazetesi" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/2 (Ağustos-2019), s. (273-295)

CITE: EROL Salih, "İbrahim Şinasi Efendi and Tasvir-i Efkâr in The History of Turkish Press" *Journal of History and Future*, 5/2 (August- 2019), pp. (273-295)

Abstract

About a century later the first Turkish printing book, the first Turkish newspaper published in İstanbul. Takvim-i Vekayi published in 1831 as an official periodical publication of the Ottoman State. About thirty years later, this time the first non – official Turkish newspapers began to publish.

In the beginning “Turkish non-official newspapers age” İbrahim Şinasi Efendi was the top of the most effective persons. He was a typical Tanzimat intellectual whom tried to recognize the West and defended the Westernization of the Ottoman Society. Şinasi, as a sophisticated intellectual, believed that people can be illuminated by newspapers. He tried to establish his own printing press and started a newspaper of his own after he had administered the Tercüman-ı Ahval publication as editor.

As a result of Şinasi’s intensive working Tasvir-i Efkâr which started publishing in 1862 has an important place in The Turkish press. It has been attracted attention a news journal as well as a comment journal and for many Turkish young people Tasvir-i Efkâr has a school function. Despite all the difficulties Tasvir-i Efkâr went on its publishing for seven years.

Keywords: Şinasi, Tasvir-i Efkâr, Printing Press, Newspaper, Tanzimat.

Giriş

İbrahim Şinasi Efendi’nin ve sahibi olduğu Tasvir-i Efkâr Gazetesi’nin Türk basın tarihindeki yerlerinin daha iyi anlaşılması için giriş bölümünde Osmanlı’da matbaacılık ve ilk gazetecilik faaliyetlerini özetlemek gerekmektedir.

XV. Yüzyılın ortalarına doğru, Almanya’da Johann Gutenberg tarafında icat edilen modern matbaa insanlık tarihinin en önemli kültürel olaylarından biridir. Kültürel devrim niteliğindeki bu matbaa tekniği sayesinde önce kitaplar; ardından gazete ve mecmualar basılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğuna matbaanın girişi, XV. Yüzyılın sonlarına denk gelmektedir. Osmanlı ülkesinde yaşayan Gayr-i Müslimler, bu konuda öncü rol oynamışlardır. Özellikle Yahudiler, II. Bayezid zamanında (1481-1512) matbaa kurma ve kitap basma çalışmasını başlatmışlardır. İspanya’dan Osmanlı’ya sığınan iki Yahudi mülteci David ve Samuel, 1493’te İstanbul’da ilk matbaayı kurdular. Bunu 1530’da Selanik’te kurulan Yahudi matbaası izledi¹. Ardından Halep, Edirne ve Şam gibi Osmanlı şehirlerinde de Yahudi matbaaları kuruldu. Yahudilerin ardından Ermeniler 1565’te; Rumlar ise 1627’de İstanbul’da birer matbaa kurdular. Azınlık matbaalarının dışında Avrupa devletlerinden bazılarının İstanbul’daki elçiliklerinin bünyesinde de matbaalar faaliyet göstermiştir. Öyle ki XVIII. Yüzyılın başlarına gelindiğinde, diğer bir deyişle ilk Türk Matbaası kurulduğunda, Osmanlı toprakları üzerinde otuz yedi matbaa faaliyet göstermekte idi².

Osmanlı Devletinde, ilk Müslüman- Türk matbaasının kurulması, oldukça geç sayılabile-

1 Stanford Jay Shaw, *Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde Yahudiler*, çev. Meriç Sobutay, Kapı Yay., İstanbul, 2008, s.167.

2 Jale Baysal, *Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş*, İstanbul, 1992, s. 70.

cek bir tarihte, devlet eliyle ve devletin katı kurallarına tabi olarak, 1727 yılında kurulmuştur. Bu gecikmenin bir takım nedenleri olsa da çalışmamızın ana konusunu teşkil etmediği için, detayına girilmemiştir. III. Ahmet Döneminde (1718-1730) Paris'e elçilikle 1720 yılında Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi gönderildi. Onunla birlikte Paris'e giden oğlu Sait Efendi ise, burada gördüğü teknik gelişmeler içinde matbaacılıkla özel olarak ilgilendi ve 1724'te İstanbul'a dönüşünde bir Türk matbaası kurmak için çalışmalara başladı.

Aslen Macar olan ve gençliğinde Osmanlılara esir düştükten sonra Müslümanlığı seçen İbrahim Müteferrika (1674-1747), oldukça iyi eğitim görmüş, zeki ve çalışkan bir kişidir. Bu sayede başta Nevşehirli Damat İbrahim Paşa olmak üzere, devlet adamlarının sempatisini kazandı ve devlet görevine girdi. Aynı zamanda matbaa tekniğini bilen Müteferrika, daha 1719'da sadrazama şimşir üzerine bastığı bir Marmara Denizi haritası hediye etmiş ve basım tekniğindeki yeteneğini göstermişti³.

İstanbul'da matbaa kurmak için faaliyetlere başlayan Sait Efendi, bu konuda bilgi sahibi olan İbrahim Müteferrika ile ortak hareket etti. Bu işbirliği sonucunda üst düzey ilmiye mensuplarından da destek aldılar. Şeyhülislam Abdullah Efendi, matbaanın kurulmasında dini bir sakınca bulunmadığına dair bir fetva verdi. Bu fetvanın ardından matbaaya izin veren hatt-ı hümayûnla ilk Türk matbaası kurulmuş oldu. Böylece çalışmalarına 1727 yılı sonlarına doğru başlayabilen matbaa, ilk eserin basımını 31 Ocak 1729 yılında gerçekleştirdi.

Osmanlı Devletinde Gazetelerin Gelişimi ve İlk Gazeteler

Osmanlı Devletinde Türk Matbaasının kurulması ile Türkçe Gazetenin ortaya çıkması arasında birçok bakımdan benzerlikler vardır. İkisinde de dünyadaki benzerlerine nazaran çok geç kalmıştır. Örneğin, Avrupa'da ilk gazete örnekleri XVII. Yüzyıldan itibaren çıkarken, Osmanlı'da ancak XIX. Yüzyılda ilk Türkçe gazete örnekleri çıkmıştır. Matbaacılıkta olduğu gibi gazetelerde de önce Osmanlı'da yaşayan azınlıklar ve yabancılar başlamış; ancak daha sonra Türkler bu işe başlayabilmişlerdir.

Başkent İstanbul'da bilinen ilk gazete Fransız elçiliği matbaasında, 1795'te Fransızca yayınlanan *Bulletin Des Nouvelles* adlı haber bültenidir. Fransız Devriminin ilkelerini, felsefesini anlatmak, "Cumhuriyetin yeni kanunlarının Şark'taki mümmesileri tarafından daha iyi öğrenilmesi" amacıyla çıkarılan bu gazeteden bir yıl sonra aynı amaca sahip ikinci bir gazete *Gazette Francaise de Constantinople* adlı bir gazete daha Fransız elçiliği tarafından çıkarıldı. Osmanlı memleketinde çıkan bu ilk iki örnek, tam anlamıyla birer gazete sayılamaz. Toplum katmanlarında yaygınlık kazanamamış, düzgün bir periyodik özellik kazanamamışlardır. Aylık veya on beş günlük uzun sürelerle çıkabilmişlerdir⁴.

Osmanlıdaki bu ilk iki gazetenin ardından belli bir süre boyunca (1798-1821) herhangi bir gazeteye rastlanmamaktadır. 1821 tarihinde İzmir'de yaşayan bir Fransız tüccarı, Osmanlı basın hayatında önemli bir yer kazanacak olan, Alexander Blacque, *Spectateuer Oriental* adında Fransızca haftalık bir gazete çıkardı. O dönemin en önemli olayı olan Rum İsyanı karşısında Osmanlı yanlısı bir politika izleyen bu gazete, Osmanlı padişahına, gazetenin önemi konusunda ilham kaynağı olmuştur⁵. Ancak Fransa ve Rusya gazetesinin kapatılması için baskı yapınca, hükümet bu gazeteyi bir

3 İmre Karacson, "İbrahim Müteferrika", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, S.2, 1911, s.175-185.

4 Bkz. M.Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul, 1993, s. 166 ; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Gazeteciliği*, İstanbul, 1931, s.15.

5 Orhan Koloğlu, "Türkçe Dışı Basın", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi(TCTA)*, c.3, s.94 ;

ay süre ile kapatmıştır. Fransa'nın İzmir Konsolosu ise, daha da ileri giderek, gazetenin matbaalarına el koymuştur. XIX. Yüzyılın önemli bir ticaret şehri olan İzmir'de *Le Smyrneen* ve *Le Courier de Smyrne* adında Fransızca gazeteler de faaliyet sürdürdüler.

Padişah II. Mahmut, devletin görüşlerini uluslararası alanda ifade eden bir gazetenin çıkarılmasının önemini fark ederek, devletin görüşlerini savunan Fransız gazeteci A. Blacque'ı İstanbul'a çağırdı⁶. Kendisine, Osmanlı Devletinin çıkarlarını savunan Fransızca bir gazete çıkarma görevi verildi⁷. Böylece 1831 yılında *Le Moniteur Ottoman* adında bir gazete çıkarıldı. Bu, yarı resmi bir gazete olup, Takvim-i Vekâyi'nin Fransızca versiyonu gibi bir işlev üstlenmiştir. Ancak A. Blacque'ın 1836'da ölümünden kısa bir süre sonra kapanmıştır. Daha sonra, 1846'da, A. Blacque'ın oğlu Edward, Padişah Abdülmecit (1839-1861) tarafından yarı resmi bir gazete çıkarmakla görevlendirilmiş ve yedi yıl boyunca yayınlanan bu gazeteye *Courrier de Constantinople* adı verilmiştir.

Osmanlı'daki Müslüman Türk toplumunun Türkçe gazete ile tanışması, XIX. Yüzyılın ilk yarısına, daha açık bir ifade ile 1830'lu yılların başlarına rastlamaktadır. Söz konusu bu yılların aynı zamanda Osmanlı Devletinin kararlı bir batılılaşma siyasetinin başlangıcına denk düşmesi bir tesadüf değildir. Gazete, Batılılaşma akımının bir gereği olarak ve yine onun gibi, devlet eliyle gelişmiştir. Padişah II. Mahmut, yapmayı tasarladığı reform hareketlerini içeride tanıtmak ve halkın bu reformlara desteğini sağlamak için bir gazetenin gerekli olduğuna inanıyordu.

1829 Edirne Antlaşmasından sonra idari reformlar yapmayı tasarlayan Padişah, ıslahat meclislerini oluşturdu. İşte devletin resmi bir gazetesinin olması gerektiğine dair fikir, bu mecliste ortaya çıktı. Bu düşüncüyü olumlu bulan padişah, ismini bizzat kendisinin koyduğu resmi gazete çıkarmak için ferman yayınladı⁸. Sonuçta, 1 Kasım 1831 tarihinde İstanbul'da ilk Türkçe gazete olan Takvim-i Vekâyi çıkarıldı.

Aslında Takvim-i Vekâyi'den önce Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa tarafından Kahire'deki Bulak Matbaasında 20 Kasım 1828'de *Vakayi-i Mısıriyye* adında Türkçe- Arapça bir gazete çıkarılmıştı⁹. Dolayısıyla Takvim-i Vekâyi'nin ilk Türkçe gazete olması bile tartışmalıdır. Mısır'ın artık fiilen Osmanlı toprağı olmaktan çıkmaya başlaması ve Mısır'daki bu gazetenin 1890 yıllarında tamamen Arapça çıkması gibi etkenleri dikkate alırsak, ancak o zaman Takvim-i Vekâyi'nin Osmanlı'da ilk Türkçe gazete olduğunu söyleyebiliriz.

Devlet tarafından haftalık olmak üzere yayınlanan Takvim-i Vekâyi'nin giriş sayısındaki mukaddime yazısında, bugünün tarihi demek olan gazetelerin şeriata aykırı olmadığı, amacının halkı iç ve dış olaylar karşısında bilgilendirmek olduğu belirtilerek, eski vakanivüs tarihlerinin halka gerçekleri zamanında veremediğini ve şimdi gazete ile bu açığın kapatılacağı üzerinde du-

Zeki Arıkan, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir Basını", *TCTA.*, c.3, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.103.

6 Alexander Blacque hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Münir Aktepe, "Dünkü Fransızlar: Balck Bey ve Oğlu", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, İstanbul, 1982, S.33, s.255-271 ; R. Ekrem Koçu, "Blacque", *İstanbul Ansiklopedisi*, c.V, s.2834.

7 Necdet Ekinci, "Türk Basın Tarihinden Kesitler", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, c.14, s.675.

8 Adnan Giz, "İlk Türk Gazetesinin Adı Nasıl Seçildi?", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.64, 1973, s.24.

9 1830'lar boyunca birbirlerine düşman olmalarına rağmen, Batılılaşma konusunda birbirleri ile rekabet eden Padişah ve Mısır Valisi birbirlerini sanki taklit ediyorlardı. Örneğin M. Ali Paşa da, 1833'te *Moniteur Egyptien* gazetesini yayınlanmasını sağladı. Bkz. Orhan Koloğlu, "İlk Türkçe Gazete; Vakayi-i Mısıriye", *Tarih ve Toplum Dergisi*, c.58, Ekim 1988, s.9-12.

ruluyordu¹⁰. Ayrıca Osmanlı tebası olan diğer unsurların konuştukları dilden de yayın yapılacağı belirtiliyordu.

Gerçek anlamda bir halk talebinden doğmayan, tamamen dönemin padişahının isteği doğrultusunda çıkarılan bu gazete yine de Türk Basın Tarihinde bir ilk olması bakımından önemlidir. Gazetenin dilinin halkın anlayabileceği sadelikte olmasına dikkat eden Padişah, Gazeteden sorumlu olan Esad Efendi'yi bu konuda uyarmıştır¹¹. Osmanlı yazı dilinin ağırlığının ilk kez bir padişah tarafından eleştirilmesi önemlidir. Devlet, ilk yıllarda gazetenin yayımı işine önem vermiş, Takvimhane-i Amire Matbaasını ve Takvimhâne Nezaretini kurmuş ve çok geçmeden Ermenice, Rumca, Arapça gibi dillerden de nüshalar yayımlamıştır. Hatta gazeteye yüksek rütbeli devlet adamlarının ve taşradaki memurların abone olması zorunlu kılınmıştır.

Basit bir düzende Umur-ı Dahiliye ve Umur-ı Hariciye ana başlıkları altında, her sayfada iki sütun şeklinde yayın hayatına başlayan Takvim-i Vekayi, zamanla bu başlıkları çoğaltarak, Fünun, Ticaret ve Es'ar gibi başlıklar da eklenerek, geliştirildi. İlk yedi ay haftalık olarak muntazam çıkmaya gayret ettikten sonra bir türlü düzenli çıkmadı. Hatta öyle ki, daha ikinci senesinde sadece 31 sayı çıkarılabildi¹². 1840'tan sonra Mustafa Reşit Paşa, gazeteyi yeniden etkin kılmak istedi ise de, özellikle yarı resmi Türkçe gazetenin çıkması ile Takvim-i Vekâyi, giderek sadece resmi duyuruların yer aldığı bir bültene dönüştü.

Sonuç olarak Takvim-i Vekâyi ile ilgili olarak denilebilir ki, bütün eksikliklerine rağmen Türkçe basına öncülük ettiği için önemlidir. İlk Türk muhabir bu gazetede görevlendirilmiş, 11. sayısında ilk Türkçe ilana yer verilmiş, 8. sayısında ilk tercüme makaleye yer verilmiş, Müslüman halkın dış dünyayı, sınırlı da olsa, tanınmasına imkan vermiş ve daha sonra özel Türkçe gazeteleri çıkaracak olanlara bir deneyim olmuştur. Türk basın hayatı için bir okul vazifesi görmüştür.

Kapitülasyonların tanıdığı geniş ayrıcalıklardan yararlanan ve İstanbul'a yerleşen bir İngiliz vatandaşı olan William Churchill, 1836 yılında Osmanlı Devletinden gazete çıkarma imtiyazını aldı. Bu imtiyazı dört yıl sonra kullanarak, 31 Temmuz 1840 tarihinde yarı resmi bir Türkçe gazete olan Ceride-i Havadis'i çıkardı. W.Churchill, ilk sayıda yazdığı mukaddimede, gazetenin halkın bilgisini artırdığını, diğer ülkelerde olup bitenlerin aktarıldığını, halkın merak hislerinin arttığını ve bu yolla meslek ve ticaret hayatının gelişmesinin önünün açıldığını belirtiyordu¹³

Bu gazete ilk yıllarında halktan hemen hiçbir ilgi görememiş ve hatta ilk sayıları bedava dağıtılmıştır. 1843 yılında sadece 150 civarında abonesi olan bu gazetenin içerik olarak Takvim-i Vekâyi'den farklı olduğu özellikler vardır. Özellikle dış haberlere geniş yer veren gazete, yurt dışında muhabirlere sahip olmakla basında bir yenilik gerçekleştirmiştir. Özellikle Kırım Savaşında (1853-1856) Ceride'ye olan ilgi çok artmış ve savaş muhabirliği konusunda öncü olmuştur¹⁴. Ayrıca ilave gazete vermek konusunda da bir ilk yaşatmıştır. Yarı resmi olan bu gazete özel Türkçe gazeteciliğe geçişte bir basamak teşkil etmesi bakımından da önemlidir.

10 Takvim-i Vekâyi'nin bu giriş yazısının tamamı için Bkz. Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekâyi: Belgeler*, Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Yayını, Ankara, 1983, s.5.

11 Padişah II. Mahmut, gazetenin 149. sayısında Varna gezisi ile ilgili verilen haberin dilini ağır bulmuştu. Bkz. Lutfi Efendi, *Tarih*, c.5, s.90.

12 Gazetenin pek düzensiz aralıklarla çıkması, dönemin devlet adamları arasında alay konusu bile oluyordu. Rıfat Paşa'nın yakıştırmasıyla "Tarihi pek yeni ama kendisi pek eski" bir gazete haline dönüşmüştü. Bkz. Mustafa Nihat, "Yüzyıllık Gazeteciliğimiz", *Aydın Tarihi*, S.46-47, Ankara, 1928, s.2903.

13 Nesimi Yazıcı, "Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis'in Mukadimmelerinin Karşılaştırılması", *Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Dergisi*, S.6, Ankara, 1984, s.69.

14 Hasan Refik Ertuğ, *Basın Yayın Hareketleri Tarihi*, c.1, İstanbul, 1959, s.150.

Ceride-i Havadis gazetesi biçimsel olarak Takvim-i Vekâyi'ye benzemekte, tıpkı onun gibi Dahiliye ve Hariciye ana başlıklarını kullanmış, önce iki sütunlu bir sayfa düzeni kullanmış, 1847'den sonra üç sütuna çıkarmıştır. Gazetenin üçüncü başlığı olan İlanât başlığı çok çeşitli ilanları içermektedir. İlk ölüm ve ilk iş ilanları, gemi tarifeleri, kiralık ve satılık ilanları bu gazetede çıkmış, hatta İstanbul'un günlük hava sıcaklıklarını bile vermiştir¹⁵.

Gazetenin düzenli aralıklarla yayınlandığını söylemek zordur. Başlangıçta haftalık, sonra da on günlük süre ile yayınlanmışsa da, ilk yıllarında çok seyrek çıkmıştır. İlk beş yılda sadece 210 sayı çıkmıştır. Gazete devlet hazinesinden parasal yardım almakla kalmıyor, aynı zamanda Takvimhâne-i Amire'den de eleman ve teknik destek alıyordu¹⁶.

Bir Osmanlı Aydını Olarak İbrahim Şinasi Efendi (1824 -1871)

Tasvîr-i Efkâr'ın basın tarihimizdeki önemini daha iyi kavramak için, gazetenin kurucusu olan Şinasi'nin hayatı hakkında bilgi sahibi olmak, eğitim sürecini bilmek ve buradan düşünce dünyasına girmek, eserlerini tanımak gerekir. Onun hayat öyküsünü, yurt dışındaki yaşamını, devlet kademelerindeki görevlerini anlamadan Tasvîr-i Efkâr'ın yayıncılık politikasını anlayamayız.

İbrahim Şinasi Efendi, Müslüman ve Türk bir ailenin çocuğu olarak, 1824 yılında İstanbul'da doğmuştur¹⁷. Osmanlı ordusunda topçu yüzbaşı olan babası, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında hayatını kaybetmiştir. Şinasi'nin çocukluğu ve ilk yetişme dönemi, II.Mahmud'un ıslahatlarının henüz başlangıç aşamasında olduğu döneme rastlamaktadır. Eğitim hayatına mahalle mektebinde başlayan Şinasi, henüz orta öğrenim kurumları oluşmadığı için, ilköğreniminin hemen ardından Tophane Müşirliği kalem odalarında çalışmaya başladı¹⁸. Söz konusu bu ve benzeri devlet daireleri bir tür okul görevi görüyorlardı.

Oldukça genç sayılabilecek bir yaşta kalem hayatına başlaması, Şinasi'nin titiz gazeteciliği ve dil bilimciliği üzerinde etkili olacaktır. Öğrenmeye çok hevesli, zeki ve çalışkan bir genç olan Şinasi, önce Arapça, ardından Farsça'yı özel çabaları ve aldığı derslerle öğrendi¹⁹. Genç Şinasi'nin hayatında önemli bir dönüm noktası da, Fransız zabitlerinden olup, daha sonra Müslümanlığı seçen Reşad Bey (Chateaufort) ile tanışmasıdır. İstanbul'da askeri uzman olarak çalışan ve bazen Şinasi'nin çalıştığı kuruma da uğrayan Reşad Bey, hayattaki yegâne ihtirasını, ilim ve hüner öğrenmek olarak ifade eden Şinasi'ye Fransızca öğretmeye başladı. Böylece Şinasi için Batı dünyasına giden zihinsel kapı ilk kez açılıyordu.

Çalıştığı kurumda çalışkanlığı ile dikkat çekerek, rütbesini yükseltti. Bu arada şiirle de uğraşan Şinasi, manzum tarihi kitabeler yazma konusunda kendisini geliştirdi. Onun yazdığı bu ilk edebi dizeler, bazı köprülere ve çeşmelere kitabe oldu. 3 Kasım 1839'da Gülhane Hattı'nın ilanı ile Tanzimat Dönemi denilen yeni bir döneme giren Osmanlı Devleti, önemli bir Batılılaşma hamlesi başlattı. Bu dönemin önemli mimarlarından olan ve Şinasi'nin de hayran olduğu Mustafa Reşit Paşa, Avrupa'ya öğrenci gönderiyordu. Bu durum, Fransızcasını geliştirmek ve Avrupa'yı tanımak

15 Mustafa Nihat, *a.g.m.*, s.2940.

16 Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın*, Güven Matbaası, Ankara, 1969, s.110.

17 Ahmet Rasim, Şinasi ile ilgili yazdığı kitabında, onun ailevi bilgilerini bizzat oğlundan naklederek vermektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Bkz. Ahmet Rasim, *İlk Büyük Muharrirlerden Şinasi*, İstanbul 1927.

18 Ömer Faruk Akün, "Şinasi", *İslam Ansiklopedisi*, c.11, İstanbul, 1979, s.545.

19 Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Basımevi, c.10, İstanbul, 1940, s.1800.

isteyen Şinasi Efendi için bir fırsat idi. Tophane Müşiri Fethi Paşa'nın aracılığı ve Mustafa Reşit Paşa'nın da uygun görmesi ve Padişahın iradesi ile 1849 yılında Paris'e gitti²⁰.

Şinasi'nin dünya görüşünün şekillenmesinde, onun Paris'teki bu ilk yıllarının rolü büyüktür. O 1849'dan 1855 yılının başlarına kadar, hatırı sayılır bir süre için, burada kaldı. Bu süre içinde Avrupa'daki gelişmeleri bizzat görme şansını yakaladı. Osmanlı ile Avrupa Devletleri arasındaki farkları görmüş oldu. Ayrıca Paris'teki ünlü Şarkiyatçı bilim adamları ve edebiyatçılarla tanıştı. De Sacy ailesi, Lamartine, Ernest Renan gibi önemli insanlarla tanışan Şinasi, 1851 yılında Paris'te Doğu Dünyası ile ilgili araştırmalar yapan ve *Journal Asiatique* Dergisini çıkaran çok önemli bir kuruma, *Societe Asiatique* Cemiyetine üye oldu. Şinasi'nin Paris'teki tahsil hayatında gösterdiği başarılarından memnun kalan ve kendisini daha da teşvik etmek isteyen Mustafa Reşit Paşa, maaşına zam yapılmasını sağladı. Şinasi'nin Fransa'da bir yandan maliye öğrenimi, bir yandan tabii bilimler ile uğraştığı bilinse de, onun asıl ilgi alanı Edebiyat, Dil ve sosyal bilimler oldu. Dolaylı da olsa bir siyasi dünya görüşü edindi²¹.

Avrupa'daki öğreniminin ardından 1854 yılı sonlarında İstanbul'a dönen Şinasi, bir süre daha Tophane Müşirliğinde çalıştıktan sonra daha yüksek bir görev olan Meclis-i Maarif üyeliğine atandı. Osmanlının gelişmesi için eğitimin önemli olduğunu, eğitimin yaygınlaşması, halkın anlayacağı bir dille sunulması gerektiğini düşünen Şinasi Efendi, istediği nitelikte önemli bir göreve getirilmiş oldu. Artık devletin eğitim programlarının ortaya çıkmasında, şekillenmesinde onun da katkısı olabilecekti²². Şinasi, bu görevini 1860'ta gazetecilik hayatına başladıktan sonra da sürdürdü. Ancak özellikle gazetesi aracılığı ile savunduğu kimi görüşlerinden rahatsız olan Sadrazam Âli Paşa'nın talimatı ile görevinden azledildi. Tam olarak kesin olmayan nedenlerden ötürü 1865 yılında dostu Giampetri'nin aracılığıyla Paris'e kaçan Şinasi, 1870 yılına kadar burada kaldı. Bu süre içerisinde kendini dil çalışmalarına adayan Şinasi'nin en büyük hayali Türk dilinin büyük bir sözlüğünü hazırlamaktı. Ancak idealindeki böyle bir çalışmayı tamamlayamadı. 1870 yılında İstanbul'a tekrar döndü. Bir süre sonra da rahatsızlanarak, 12 Eylül 1871'de vefat etti.

Şinasi, Tanzimat reformlarını destekleyen, ancak bunların daha da geliştirilmesinden yana olan ve Osmanlı devletinin çağdaş bir hukuk devleti olmasını savunan tipik bir Tanzimat aydınıdır. O, Padişahın sınırsız, sorumsuz otoritesine karşı gerektiğinde padişaha bile haddini bildiren bir yasa gücünden yanadır²³. Ancak parlamentolu bir anayasayı hiçbir zaman açıkça savunmamıştır. Şinasi'nin asıl önemi bir yandan Osmanlı devlet ve aydın dilinin halka inmesini savunurken, diğer yandan dilimize özellikle Batı'dan esinlenerek, yeni kavramları yerleştirme çabasıdır. Bu çok önemli anlamlar ve kavramlardan bazıları şöyle sıralanabilir: “*Umûm Efkâr, Heyet-i İctimaiyye, Mukteseb Haklar, Halk, Vatan, Medeni Milletler, Maarif Kuvvetiv.s.*”. İşte bu ve benzeri yeni kavramlardan hareket eden Şinasi, esin kaynağını Batı'dan alan yeni bir dünya görüşü inşa etmeye çalışır²⁴.

20 Ahmet Refik, “Şinasi'nin Berâ-yı Tahsil Paris'e Gitmesi”, *T.T.E.M.*, No: 9, Ankara, 1925, s.215-216 ; Bernard Lewis, Ebu ziya Tefvik'e dayanarak, Şinasi'nin 1848 İhtilali'nde yer aldığını ve hatta Pantheon'a cumhuriyet bayrağı diktiğini yazarak, yanlış bir bilgiyi aynen devam ettirmektedir. Bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev.Metin Kıratlı, 8.bs., T.T.K. Yay., Ankara, 2000, s.136.

21 Kenan Akyüz, “Şinasi'nin Fransa'daki Öğrenimi ile İlgili Belgeler”, *Türk Dili*, No: 31 1954, s.403.

22 Şinasi ve Meclis-i Maarif için Bkz. Mahmut Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, M.E.B. Yay., Ankara, 2002, s.198.

23 Tanzimat'ın mimarı olan Reşit Paşa'ya ithaf ettiği bir şiirinde şöyle diyordu: “Bir ıtknâmedir insana senin kanunun / Bildirir haddini sultana senin kanunun.” Bkz. Hikmet Dizdaroğlu, *Şinasi: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1954, s.43.

24 O dönemde Avrupa'da kullanılan *Jeunne* tabirinin gerçek anlamda Şinasi'ye uyduğunu ve onun

Şinasi, şiir ve düzyazı türlerinde çok sayıda eser kaleme aldı. Düşünce tarihimizde özellikle düzyazı alanındaki eserleri ve yazıları ile önem kazandı. Bunun yanı sıra çeviri eserler de yayınladı. Türk edebiyatının ilk telif tiyatro eseri olan Şair Evlenmesi adlı komedi oyununda toplumda hâkim olan görücülük usulü gibi geleneksel adetlerin eleştirisini yaptı. Türk Edebiyatında halka inme akımını başlatan Şinasi, bin beş yüz civarında Türk atasözünün derlendiği bir eser yayınladı. *Durûb-u Emsâl-i Osmaniye* adındaki bu önemli eseri titizlikle hazırlayarak, kendi matbaasında bastırdı. Yazdığı şiirlerin bazılarını *Müntehabât-ı Eş'ar* adı altında bir kitap halinde topladı. Fransızcadan tercüme ettiği şiirleri ise, Tercüme-i Manzume adıyla yayımladı. Bunun yanı sıra gramer konuları ile ilgili eser yazdığı biliniyorsa da, elde mevcut bir baskısı bulunmamaktadır²⁵.

Özel Türk Gazetelerinin Ortaya Çıkmasında Şinasi'nin Rolü

Osmanlı Devletinde doğrudan doğruya Türk aydınları tarafından çıkarılan ve gerçek anlamda bir gazete karakterini daha çok taşıyan Tercüman-ı Ahvâl, ilk özel Türkçe gazetedir. 21 Ekim 1860 tarihinde Agah Efendi tarafından çıkarılan bu gazete ile Türk Basın Tarihi için yeni bir dönem başlamaktadır.

Gazetenin imtiyaz sahibi olan Agah Efendi, 1832'de dünyaya gelmiş, aslen Yozgatlı köklü bir aile olan Çapanoğullarından gelen zengin bir Türk gencidir. Galatasaray Tıbbiye Mektebini bitirdikten sonra Paris elçisi Sadık Rıfat Paşa'nın katipliğine girmiş ve Fransa'da bulunmuştur. 1860 yılında gazete çıkardığında 28 yaşında bulunan bu aydın genç, aynı zamanda Tercüme Bürosunda da çalışıyordu²⁶.

Agah Efendi'yi bir gazete çıkarması konusunda Şinasi ikna etmiştir²⁷. Tercüman-ı Ahvâl Gazetesinin başyazarı Şinasi Efendi, gazetenin ilk sayısında çok önemli bir giriş yazısı kaleme aldı. Düşünce tarihimizde, Osmanlı'nın aydın Türk kesiminin ulaştığı yeni seviyeyi göstermesi bakımından önemli olan bu yazıda şöyle deniliyordu²⁸:

“Madem ki; bir toplum içinde yaşayan halk, bunca yasal yükümlülükler altına alınmıştır. O zaman sözle ve yazı ile vatanın menfaatine dair görüş beyan etmeyi kazanılmış haklarından sayar. Bu gerçeği anlamak için Maarif kuvveti ile zihni açılmış olan milletlerin yalnız politika gazetelerine bakmak bile yeterlidir. Aslında devlet, Tanzimat sayesinde, millete ifade hürriyeti hakkı vermiştir. Osmanlı devletinde, Müslüman olmayan unsurların kendi dillerinde çıkardıkları gazeteleri, serbestçe yayınlanmaktadır. Fakat bu zamana dek Müslüman milletin hiçbir özel gazetesi çıkarılmamıştır.

Şimdi bu gazete iç ve dış durumu yansıtan haberleri ve çeşitli faydalı bilgileri ve değişik konulardaki maddeleri yayınlamak için bir aracı olacağından adı Tercüman-ı Ahvâl olarak konul-

Laikliğin ve ulusçuluğun öncüsü sayılması gerektiğini belirten notlar için Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 7.bs., Yapı Kredi Yayınlar, İstanbul, 2004, s.261-290.

25 A.Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 6.bs., Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1985, s.191 ; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, M.E.B. Yay., İstanbul, 1978, s.858-868.

26 Server İskit, *Hususi İlk Türkçe Gazetemiz Tercüman-ı Ahvâl ve Agah Efendi*, Ulus Basımevi, Ankara, 1937, s.20.

27 Agah Efendi, Tercüman-ı Ahvâl'in ilk sayısında *İhtar* başlığı altında yazdığı yazıda, Şinasi'nin kendisini sözleri ve fiili yardımları ile teşvik ettiğini belirtmiştir. Bkz. *Tercüman-ı Ahvâl*, S.1 (6 Rebiülahir 1277).

28 Biraz sadeleştirerek, verdiğimiz bu önemli yazı için Bkz. Banarlı, *a.g.e.*, s.826 ; Tanpınar, *a.g.e.*, s.211 ; S. İskit, *a.g.e.*, s.20.

muştur. Söz, ihtiyaçları, talepleri ifade etmeye yarayan vergisi olduğu gibi, insan aklının en güzel icadı olan yazı ise, sözün kalemle tasviridir. Bu gerçeklerden yola çıkarak, bütün halkın kolaylıkla anlayabileceği düzeyde bu gazeteyi çıkararak bir gereklilik oldu.”

Tercüman-ı Ahvâl, haftalık bir gazete olarak, Pazar günleri başladığı yayın hayatında bir süre sonra haftada iki ve üç defa şeklinde yayınlanmaya başlamıştır. İçeriği ve genel düzeni açısından önceki Türkçe gazetelerden daha gelişmiştir²⁹. Sadece bir haber gazetesi değil, aynı zamanda bir fikir gazetesi işlevini de üstlenmiştir. Zaman zaman hükümet politikalarını eleştiri konusu yapabilmiş ve bu yüzden Mayıs 1861 tarihinde iki hafta süre ile hükümet tarafından kapatılmıştır. Bu, basın tarihimizdeki ilk gazete kapatılmasıdır. Şinasi'nin deyiimiyle sorumluluklarında fazla haklara sahip olan azınlık gazetelerine dokunamayan hükümet, ilk Türkçe gazetelere karşı hiç müsamaha göstermiyordu³⁰.

Şinasi'nin yayın yönetmenliği altında faaliyetine başlayan bu özel Türk gazetesi, imzalı başyazı geleneği, siyasi makale ve tefrika konusunda öncü olmuştur. Şinasi'nin eseri olan Şair Evlenmesi, basın tarihimizin ilk tefrikası olarak, burada yayınlanmıştır. Özel Türkçe gazeteciliğin devlet memuru sıfatı taşıyan bir Türk tarafından açılması, devletten hazine yardımı almakta olan Ceride-i Havadis'i tedirgin etmiş ve ayrıcalıklarının elinden gideceğini düşünen Churchill, Tercüman-ı Ahval ile polemiklere girişmiştir. Gazetecilik tarihimizin ilk gazeteler arası polemik olayı böylece gerçekleşmiştir.

Şinasi, gazetenin 24. sayısından itibaren ayrılmış, burada sadece altı ay çalışmasına rağmen gazeteye damgasını vurmuştur. Onun ayrılmasından bir süre sonra gazetenin boyutu küçültüldü. Tasvîr-i Efkâr Gazetesinin çıkması ile ikinci plana düştü. Gazetenin sahibi olan Agah Efendi, hiç bir zaman devlet adamlığı kimliğini bırakmamış, bütün enerjisini sadece gazeteye vermemiştir. Tercüman-ı Ahvâl, biraz da sahibinin bu tercihinin bir sonucu olarak istenilen seviyeyi bir türlü yakalayamamıştır. Dikkat çekici bir okuyucu kitlesine ulaşamamış, satış miktarı bakımından Tasvîr-i Efkâr'dan çok daha düşük seviyede kalmıştır.

Agah Efendi'nin Yeni Osmanlı Cemiyetine girmesi, siyasi muhalefet işine bulaşması ve 1867 yılında yurt dışına kaçması, Tercüman-ı Ahvâl'in yayınına zor duruma soktu. Sonuçta aynı yıl, gazete kapandı. Liberal eğilimli özel bir Türkçe gazete olarak kabul gören Tercüman-ı Ahvâl, Türk toplumunun siyasal ve kültürel uyanışında belirli bir rol oynamış ve Türk basın tarihinde bir çığır açmıştır. Gazetenin sahibi olan Agah Efendi ise, profesyonel gazetecilik mesleğinin kurucusu olmuştur. Osmanlıda yaşayan Türkler arasında o, ilk gazete sahibi, ilk yazı işleri müdürü ve aynı zamanda ilk başyazardır.

Tasvir-i Efkâr Gazetesinin Çıkarılması ve Gazetenin Bazı Özellikleri

İstanbul'da çıkarılan ilk özel Türkçe gazete olan Tercüman-ı Ahvâl'in sadece ilk yirmi dört sayısında görev alan İbrahim Şinasi, 12 Mart 1861 tarihinde bu gazeteden ayrıldı. Birçok araştırmacı tarafından Tercüman-ı Ahvâlden Şinasi'nin ayrılma nedeni hakkında çeşitli nedenler ileri sürülmüşse de, bu konuda kesin bir bilgi yoktur. Onun asıl amacı, tek başına sahip olduğu bir gazete çıkarmaktı. Aslında Tercüman-ı Ahvâl, bir bakıma Şinasi'ye kendi başına çıkaracağı bir gazete için bir atlama taşı hizmetini görmüştür³¹.

29 İnuğur, a.g.e., s. 186.

30 Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Ankara, 1943, s. 12.

31 Ömer Faruk Akün, “Şinasi”, *İslam Ansiklopedisi*, c.11, İstanbul, 1979, s.549.

Tercüman-ı Ahvâl'den ayrıldıktan kısa bir süre sonra özel bir gazete çıkarmak için Babıali'ye müracaat eden Şinasi, hükümetten gerekli olan izni 2 Temmuz 1861 tarihinde aldı³². Gazete çıkarmak için gerekli olan izni aldıktan sonra, bir yıl sürecek olan titiz ve uzun bir çalışmanın içine giren Şinasi, döneminin en tertipli gazetesini yayımlamak istiyordu. Gazete basmak için işe önce İstanbul'un Hamidiye semtinde özel bir matbaa kurarak başladı. Döneminin en güzel harfleri olarak kabul edilen Kazasker Yesârîzâde İzzet Efendi hattı ile dökülmüş olan matbaasını gazete ve kitap basmaya uygun hale getirdi.

Neticede bir memur olan Şinasi'nin böyle büyük bir matbaayı kurabilmek için gereken maddi imkânı nasıl elde ettiği açıkça bilinmemekle beraber, Şehzâde Murat ve/veya zengin Mısır prenslerinden Fazıl Mustafa Paşa'nın desteklemiş olabilecekları düşünülmektedir. Ayrıca Şinasi'nin Avrupa'dan tanıdığı dostlarının, özellikle matbaacı dostu Jean Pietri'nin (Giampetri) destekleri dikkat çekicidir³³.

Şinasi'nin yayın izni aldıktan sonra gazete çıkarmakta gecikmesinin tek nedeni titiz çalışma isteği değildi. Dönemin sadrazamları ile olan ilişkisi onun gazete çıkarmasında bir şekilde olumlu ya da olumsuz etkide bulunuyordu. Bu dönemde Osmanlı Devletinde sık sık sadrazam değişmekte idi. Kıbrıslı Mehmet Paşa zamanında gazete ruhsatı alan Şinasi, daha sonra muhalif olduğu Âlî Paşa'nın sadrazam olması nedeni ile yayın işini geciktirmek zorunda kaldı. Sonunda ancak Fuat Paşa'nın sadrazam olması ile uygun ortamı yakalayan Şinasi, gazetesini yayınladı. Ayrıca Şinasi'nin Avrupalı doğu bilimci dostları da bu olaya sevinmiş ve Jean Pietri, daha hazırlıklar sürerken, Tasvîr-i Efkârın çıkacağını müjdelemiştir.

Şinasi'nin gazetesini yayınlaması, değişik çevrelerde farklı tepkilerle karşılandı. Müslüman-Türk aydın çevrelerinde böyle gelişmiş bir gazetenin çıkması sevinçle karşılandı. Şinasi'nin daha önce çalıştığı Tercüman-ı Ahvâl, bir vefa örneği göstererek Tasvir'in çıkmasını kutladı³⁴. Kutlamanın ötesinde bir sevinçle Tasvir'in çıkmasını destekleyen yayın organlarından biri de Münif'in çıkardığı Mecmua-i Fünun'dur. Bu yeni gazete ile hemen hemen eş zamanlı olarak yayın hayatına başlayan mecmuasını vatan evlatlarına hizmet niyetiyle yola çıkan iki kardeş şeklinde nitelendiren Münif, yazısını şöyle sürdürüyordu:

“Meclis-i Maarif azasından izzetlü Şinasi Efendinin biraz vakitten berü tanzim ve tehiyyesiyle iştigal eylediği gazete iş bu sene- i hicriye ibtidasında (Tasvir- i Efkâr) ünvanıyla safha-i pira-yı zuhur ve muntazırı olan dil-teşne-gân havadis ve ahbara bais hatt mevfur olmuştur. Muharririn ehliyet ve fetânetinden dahi memul olduğu vechle gazete-i mezkurun hüsn-i tertib ve insicamı şayan-ı tahsin ve erbab-ı himmet ve hamiyet taraflarından mazhar-ı teşci ve teşvik olduğu halde ileride bir kat daha kesb-i vüs'at ve intizam edeceği nezd-i acizânemizde rehîn-i rütbe-i ilm el yakîndir”³⁵.

Ancak Osmanlı basın hayatındaki tekelinin sarsılacağını düşünen Ceride-i Havâdis'in sahibi Churchill, özel Türkçe gazetelerin yayın hayatına başlamasından pek memnun olmadı³⁶. Yayın hayatına başlayan Tasvir-i Efkâr'ı kutlayan yazı yazmadığı gibi, çok geçmeden bu yeni gazete aleyhinde yazılara başladı.

32 Verilen resmi izin belgelerinde şöyle deniliyordu: “...Meclis-i Maarif azasından Şinasi Efendi'ye devlet aleyhinde yazı yazılmamak şartıyla Türkçe jurnal çıkarmasına ruhsat itası....” Bkz. BOA, MKT. MVL, 127/91 ; BOA, İ. MVL, 448/19983.

33 Akün, a.g.m., s. 549.

34 Bkz. Tercüman-ı Ahvâl, No: 199, (2 Muharrem 1279).

35 ; Münif, “Zuhûr-i Tasvîr-i Efkâr”, Mecmua-i Fünun, No:1, s.46.

36 Ziyad Ebüzziya, Şinasi, İletişim Yay., İstanbul, 1997, s.202.

27 Haziran 1862 Cuma günü (Hicri 1278 senesinin son günü) Türk Basın Tarihinde çok önemli bir yeri olan Türkçe özel bir gazete “*Tasvîr-i Efkâr*” adıyla çıktı. Gazetenin adını bizzat seçen Şinasi, bu adı seçmekle, basit bir günlük olay gazetesi değil de, bir düşünce ve yorum gazetesi çıkaracağına işaretini veriyordu. Önceki gazetelerden çok farklı bir düşünce ve nitelikte çıkan *Tasvîr-i Efkâr*, İstanbul’da haftada iki gün (Çarşamba ve Cumartesi) olarak yayın hayatına başladı. 7 Haziran 1868 tarihli 592. sayıdan itibaren yayını haftada beş güne çıkartan gazete, yaklaşık üç ay sonra tekrar haftada iki günlük yayın politikasına döndü.

Gazetenin başlığının hemen altında, parantez içinde “*Havâdis ve Maârife Dair Osmanlı Gazetesi*” ibaresi yer almaktadır. Bu ibarenin altında boydan boya iki satır halinde dizilmiş olarak, “*Haftada iki defa İstanbul’da tab’ ve neşr olunur. Gazetehânesi Hamidiye’de kâindir. Maârif ve umûr-u hayriye ilanâtı mecânen basılır*” denildikten sonra gazetenin fiyatı hakkında bilgiler yer almaktadır³⁷.

Toplam dört sayfa olarak yayın hayatına başlayan *Tasvîr-i Efkâr*’da her sayfa çift sütun şeklinde ayrılmış olup, yazılar “*Havâdis-i Dahiliye*” ve “*Havâdis-i Hariciye*” olmak üzere iki ana başlık altında toplanmıştır. Memleketin iç olaylarına ayrılan ana başlığın altındaki haberler, “*Payitaht*” ve “*Eyalât*” olarak ayrılmıştır. Payitaht başlığı altında, genellikle yapılan atamalar, çeşitli resmi yazılar, Hatt-ı Hümayûnlar ve İstanbul ile ilgili çeşitli haberler bulunmaktadır. Bunun dışında Osmanlı memleketini oluşturan eyaletlerle ilgili çeşitli haberler yer almaktadır.

Taşradan gelen bu haberlerin kaynağı, bazı eyaletlerde bulunan kişilerin gönderdikleri özel mektuplar ile telgraflardır. Dönemin bütün gazetelerinde olduğu gibi *Tasvîr-i Efkâr* da, ülke çapında düzenli faaliyet gösteren resmi muhabir ekibinden yoksundur. 1860’ların başlarında henüz böyle bir meslek gelişmemiştir. Yine de çeşitli eyaletlerde özel haber kaynaklarına sahip olmaya çalışan *Tasvîr-i Efkâr*, haber kaynakları bakımından benzerlerine oranla daha gelişmiştir. 1864 yılında yayımlanan idari nizamnamenin sonucu olarak vilayetlerin kurulmasıyla birlikte çeşitli vilayet gazeteleri ortaya çıktı. İşte *Tasvîr-i Efkâr*’ın taşra ile ilgili en önemli haber kaynağı bu yerel gazetelerdir. Bu tarihten sonra “*Havâdis-i Dahiliye*” içinde yer alan “*Eyalet*” başlığının “*Vilayet*” olarak değiştirildiği görülmektedir.

Tasvîr-i Efkâr Gazetesinin özellikle resmi haberleri verirken, devletin resmi gazetesi olan *Takvîm-i vekâyi*’den haber kaynağı olarak yararlandığı ve bu türden haberlerin çoğunda kaynak olarak bu gazetenin adının açıkça belirtilmesinden anlıyoruz. Ayrıca Osmanlı memleketinde yayın hayatını sürdüren birçok yerli ve yabancı gazeteden de yararlandığı görülmektedir. İstanbul’da faaliyet gösteren yabancı gazetelerden özellikle *Courrier d’Orient*, *La Turquie*, *Levant Herald* gibi gazeteler önemli haber kaynakları arasındadır.

Dünyadaki gelişmeleri aktaran “*Havâdis-i Hariciye*” başlığının altında ise, Avrupa, Asya, Afrika ve Amerika bölümleri bulunmaktadır. Söz konusu yerlerle ilgili çeşitli haberlerin verildiği bu bölümün haber kaynağı genellikle yabancı gazetelerden yapılmış alıntılardır. Bu bölümdeki haberlerin büyük çoğunluğu, yabancı devletlerin birbirleri ile ilişkileri ve o devletlerin içinde yaşanan ilginç gelişmelerdir. Özellikle Avrupa devletlerinin Osmanlı ile ilişkilerini irdeleyen yazılara daha az yer verilmesi düşündürücüdür.

Gazetede, iç ve dış olayları ele alan iki ana başlığın dışında “*İlanât*” ve “*Tefrika*” adında iki başlık daha bulunmaktadır³⁸. Gazete çok çeşitli ilanlarla maddi destek sağlamaya çalışmıştır.

37 *Tasv’ir-i Efkâr*, No: 1, (Selh- i Zilhicce 1278 /15 Haziran 1278).

38 Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002, s.11.

Çeşitli ihaleler, müzayedeler, satışlar, sağlık ilanları gibi duyurular dönemin sosyal ve ekonomik yaşamı hakkında ipuçları vermektedir. Ayrıca gazetenin çok önemli bir bölümü olan tefrika bölümünde ise, çeşitli konularda yazılan eserler, bölümler halinde yayımlanmıştır.

1862 yılından 1869 yılına kadar yedi yıl boyunca, oldukça düzenli bir biçimde yayın hayatını sürdüren Tasvîr-i Efkâr'ın 830 sayı çıktığı söylene de, kütüphanelerde 743. sayıya kadar nüsha mevcuttur³⁹. Gazeteyi çıkaranların aynı zamanda devlet kademelerinde görev almaları, yaptıkları muhalefetin sonucu olarak zaman zaman yaşadıkları zorluklar, Tasvir-i Efkâr'ın daha fazla sürmesini engelledi. Gazetenin 1869 yılı sonlarına doğru kendiliğinden kapandığı anlaşılmaktadır.

Şinasi, gazetenin hem sahibi, hem de başyazarıdır. Onun aynı zamanda bir düzeltmen olarak çalıştığı, yazıların imla ve noktalamalarına özen gösterdiği görülmektedir. Bu özenin sonucu olarak Tasvîr-i Efkâr, düzenli, tertipli, disiplinli bir gazete olarak farklı bir yer edinmiştir. 1864 Basın Nizamnamesinin getirdiği yasal bir zorunluluktan hareketle gazetenin 261. sayısından itibaren sahibinin adı yazılmıştır. Buna göre, "Sahib-i İmtiyazı" İbrahim Şinasi Efendi'dir. Ancak onun gazeteyi bir süre sonra bırakıp, Avrupa'ya gitmesi üzerine 29 Ocak 1865 tarihli (Hicri 2 Ramazan 1281 senesi) 269. sayıdan itibaren imtiyaz sahibinin vekili olarak Raşid ismine rastlanmaktadır. Gazetenin elimizde mevcut 22 Aralık 1869 tarihli 682. Sayısının sonunda da Raşid Efendi'nin imzası mevcuttur.

Bir başyazar olarak gazetenin ilk sayısında yayınladığı mukaddime yazısında daha önce Tercüman-ı Ahvâl'de kaleme aldığı ön sözündeki görüşlerini bir bakıma tekrarlayan Şinasi, gazetecilikteki amacını ve beklentilerini ortaya koydu. Bu mukaddimeye göre, devlet, milletin vekilidir. Devletin gücü, halka götürdüğü iyi hizmetlerden doğar. Devlet, ancak toplumla var olur. Gazeteler ise, halkın bu hizmetler hakkındaki düşüncelerinin tercümanıdır. Ona göre gazete, kamuoyu oluşturmada ve devletle halk arasındaki bağı kurmada önemli bir vasıta⁴⁰.

Halkın anlayabileceği bir dille yazmaya çok önem veren Şinasi, bir yazar olarak altına imzasını atmaktan çekindiği yazılarını ince taktiklerle yayımlamayı başarıyordu. Genellikle devlet yönetimini eleştiren nitelikteki bu tür makaleleri, arkadaşı olan Jean Pietri'nin *Courrier d'Orient* Gazetesine Fransızca olarak yazıp, sonra da oradan alıntı şeklinde kendi gazetesine alıyordu. Ancak yine de Babıali, bu nispeten serbest fikirli gazetenin muhalif tavrından rahatsız olarak, Şinasi'nin devletteki görevine son verdi⁴¹. Böylece hem devlet görevini ve hem de gazete işini ancak 106. sayıya kadar sürdürebildi.

Gazetenin güçlü bir yazar kadrosunun olduğu ve Namık Kemal, Rezaizade Ekrem, Kayazade Reşat, Ahmet Vefik gibi dönemin önemli edebi kişilerinin yazdıkları yazılarda genellikle kendi imzalarını kullandıkları görülmektedir. Maarif Meclisi'nden Şinasi'nin mesai dostları ile Tercüme Bürosu'nda çalışan kimi aydınlar, Tasvîr-i Efkâr'ı yazıları ve çevirileri ile beslediler. Bu yazarlar tarafından, edebi, kültürel, tarihi gibi birçok konuda fikir yazıları kaleme alınmıştır. Gazetenin 35. sayısından itibaren yazıları çıkmaya başlayan Namık Kemal, 261. sayıdan itibaren Şinasi'nin yerine başyazarlığa terfi etmiştir. Şinasi'nin idaresinde iken, siyasi konulara doğrudan girmeyen gazete, özellikle Namık Kemal idaresinde daha sert siyasi muhalefete girişti ve Yeni Osmanlı Cemiyetinin düşüncelerinin savunucusu oldu.

39 Tasvîr-i Efkâr'ın toplam yayın sayısı hakkında karşılaştırma için Bkz. Vedat Günyol, "Matbuat", *İslam Ansiklopedisi*, c.7, İstanbul, 1979, s.368.

40 Tasvir-i Efkâr'ın ilk sayısında yer alana mukaddime yazısının tamamını okumak için Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, , *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 6.bs., Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1985, s.212.

41 Meclis-i Maarif Azası Şinasi Efendi'nin meclis azalığından ihracı ve maaşının kesilmesi hakkında Bkz. *BOA, İ. DH*, 510/34687 ; *BOA, MKT. MHM*, 268/83.

İçerdiği Konular Bakımından Tasvir-i Efkâr'ın Değerlendirilmesi

Şinasi tarafından çıkarılan ve gerçek anlamda ilk önemli Türk gazetesi olarak kabul edilen Tasvîr-i Efkâr zengin bir içeriğe sahiptir. Daha önce çıkarılan Osmanlı gazetelerinin resmi, yüzey-sel havasından uzak olan bu gazetede farklı olan konuların başında okuyucu köşesi gelmektedir. Daha önceki gazetelerde çok sınırlı bir biçimde yer verilen okur mektupları, sadece padişaha ve hanedana olan övgülerle ilgili idi. Oysa Şinasi, gazetesini halkın sorunlarını iletebildiği bir platforma dönüştürme gayreti içine girdi⁴². Gerçek okurlar, gerçek sorunları hakkında gazeteye mektuplar gönderiyor ve bunların bir kısmı yayınlanabiliyordu. Padişahın cülus ve doğum günlerinde gazetesine övgü yazıları koymamakla sivil bir gazeteciliğin önünü açıyordu.

Gazetenin içeriğine baktığımızda, resmi haberlerin çok büyük bir yer tuttuğunu söyleyemeyiz. Özellikle saray ile ilgili haberler verilirken, sade bir dil kullanılıyor, ağır övgü dolu uzun cümleler yerine, sade bir dil kullanılıyordu⁴³. Padişahın şahsı ve sarayı eleştirilerin dışında tutuluyor, zaman zaman Tanzimat devlet adamları eleştiriliyordu. Her ne kadar resmi bir gazete olmasa da, Tasvîr-i Efkâr Gazetesinin sayfalarında askeri ve sivil yönetici atamalarına ve azillerine sıklıkla rastlamak mümkündür. Sadaret atamaları ve üst düzey atamalara yer verildiği gibi orta ve hatta alt düzeydeki memur atamalarına ait haberlere bile yer verilmiştir. Tasvîr-i Efkâr, bu tür haberleri doğrudan aldığı gibi, bazen de Takvim-i Vekâyi'deki yazılardan alıntı yapmıştır⁴⁴.

Osmanlı Devletindeki ilk özel gazetelerin henüz tam olarak özel bir statüye geçmediklerini, sahiplerinin devletle olan ilişkilerini koparmadıklarını gazetelerin içeriklerinden de rahatlıkla anlamak mümkündür⁴⁵. Gerek Tercüman-ı Ahvâl ve gerekse de Tasvîr-i Efkâr'da göze çarpan bir özellik, resmiyetten tam anlamı ile kopmamış olmalarıdır. İşte Tasvîr-i Efkâr'daki bu atama ve azil haberlerinin yoğunluğunun altında yatan faktör budur. Ancak yine de bu gazeteyi resmi bir gazete olarak değerlendirmek yanlıştır. Gazete bir çok yönüyle özel bir gazete niteliğini hak etmektedir.

Tasvîr-i Efkâr Gazetesinde başta İstanbul olmak üzere Osmanlı şehirlerindeki sosyal yaşamı, ekonomik durumunu, dini, kültürel, eğitim gelişmelerini gösteren birçok habere yer verilmiştir. Bu tür haberlerin başında yangınlar, Vakıflar, Asayiş, Belediye hizmetleri, Okullar, İktisadi kurumlar, Posta ve Telgraf Hizmetleri, Salgın hastalıklar gibi konularda haberler gelmektedir. Bu türden haberleri verirken, sadece başkentin durumu ile ilgili gelişmelerle sınırlı kalınmamış, memleketin birçok bölgesini, şehrini ilgilendiren olaylara yer verilmiştir.

Tasvîr-i Efkâr'da Osmanlı Devletinde yaşayan azınlıkların, diğer bir deyişle Gayr-i Müslimlerin sosyal, ekonomik, kültürel durumlarını gösteren çok sayıda haber bulunmaktadır. Sırf bu haberlerden bile yola çıkarak, bu kesimlerin sosyal, ekonomik ve hukuki açıdan büyük bir gelişme gösterdikleri anlaşılabilir. Ayrıca bunların birbirleri ile olan ilişkilerini de gösteren haberler yer almaktadır⁴⁶. Osmanlı-Türk aydınları tarafından çıkarılan bir gazete olarak Tasvîr-i

42 Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *TCTA*, c.1, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.75.

43 Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati (486-509 arasındaki sayılarda), Padişahın katıldığı bazı törenler, saraydaki doğumlar ve ölümler hakkındaki haberler bu türdendir.

44 Örneğin, Cevdet Efendi'ye Anadolu Kazaskerliği payesi verildiğine dair Takvim-i Vekayi'den alınan haber için Bkz. *Tasvîr-i Efkâr*, No: 106, (3 Temmuz 1863).

45 Şerif Mardin, "Türkiye'de İletişimin Modernleşmesinin Erken Bir Safhası Üzerine Notlar", *Türk Modernleşmesi Makaleler-4*, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s.143.

46 Örneğin, İzmir'de Rumlarla Yahudiler arasında çıkan çatışmalar o kadar büyümüşü ki, devlet İstanbul'dan buraya özel bir heyet göndermiş ve çatışmalar güçlükle durdurulabilmişti. İlgili haber için Bkz. *Tasvîr-i Efkâr*, No: 77, 94, (22 Mart ve 21 Mayıs 1863).

Efkâr, toplumun bu unsurları arasında yükselen ayrılıkçı, ulusçu akımlara zaman zaman dikkat çekmiştir. Bizzat Gazetenin başyazarı Namık Kemal imzasını taşıyan bir yazıda, İstanbul'daki bazı Rum gençlerinin Yunanistan'dan getirttikleri zararlı yayınları serbestçe okudukları, bunları teşhir ettikleri ve Beyoğlu'ndaki kahvelerde Türkleri aşağılayan, Rumları ise isyana teşvik eden marşlar okunduğu belirtiliyordu. Bu ayrılıkçı Rum gençliğine karşı Zaptiye göreve çağrılıyordu⁴⁷.

Osmanlı Devletinin ticari ve mali açıdan Avrupa devletlerinin denetimi altına girdiğini ve giderek bu alanlardaki bağımsızlığını kaybetmeye başladığını gösteren çok sayıda haber vardır. Ancak gazetenin yayın politikasında bu gelişmelere eleştirel bakmak durumu yoktur. Gazetenin yazarlarının ve yöneticilerinin, Osmanlı üzerindeki Avrupa ekonomik hegemonyasının ileride yol açabileceği tehlikeleri fark ettiklerine dair yorumlara rastlanmaz.

Tasvîr-i Efkâr'da Osmanlı Devletinin dış ilişkileri, yabancı devletlerin Osmanlı ile olan ilişkileri üzerinde, çok yoğun olmasa da, durulmuştur. Özellikle Osmanlı-Yunan ilişkileri, bu devletin başta Girit olmak üzere, Osmanlı coğrafyası ve toplumu üzerindeki emellerine dikkat çekilerek, işlenmiştir. Gazeteyi yönetenlerin Osmanlılık fikri etrafında geliştirdikleri vatanseverlik duyguları da eklenince, bu durum ağırlık kazanmıştır.

Bunun dışında Osmanlı Devletinin Fransa ve İngiltere ile olan ilişkilerine dair birçok haber yer almıştır. Tasvîr-i Efkâr etrafında kümelenen genç Osmanlı aydınlarının bu büyük devletlerin Osmanlı politikalarına gazetede açık, belirgin bir eleştiri getirememişlerdir. Osmanlı devletini yönetenlerin bu iki devletin etkisinde olmaları, bizzat Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Vefik gibi gazetecilerin de özellikle Fransız etkisi, hayranlığı altında bulunmaları büyük devletlerin eleştirilmesini güçleştiriyordu⁴⁸. Bu iki devletin Osmanlı bütünlüğünü koruyormuş gibi görünmeleri de bu tutumda etkili olabilir. Tasvîr-i Efkâr, Osmanlının Rusya, Avusturya, İtalya, İran, Amerika gibi birçok ülke ile olan ilişkilerine de zaman zaman yer vermekte idi.

Yabancı ülkelerde yaşanan olaylar, bu ülkelerin özellikleri, kurumları, kültürleri gibi konular da Tasvîr-i Efkâr'da yer bulmakta idi. Hatta şaşırtıcı bir biçimde bu türden haberler, Osmanlı Devletinin dış ilişkilerinden daha fazla yer kaplıyordu. Osmanlı aydınının dünya algısını ortaya koyan bu tür haberler, aynı zamanda halkın dış dünyayı tanımasına hizmet ediyordu. Yabancı ülkeler ile ilgili ve büyük çoğunlukla yabancı gazetelerden alınan haberler konu bakımından çok çeşitlilik gösteriyordu. Yani dışarıda yaşanan her türlü resmi ve özel olaylara yer verilebiliyordu. İngiltere'de parlamentonun toplanması, İngiliz kraliyet ailesi ile ilgili haberler, Fransız İmparatoru ve Fransa'daki Millet Meclisi Faaliyetleri, İtalya'daki ulusal uyanış ve İtalyan mücadeleleri, Avusturya'nın Prusya ve İtalya ile olan muharebeleri gibi çeşitli önemli konulara yer veriliyordu.

Tasvîr-i Efkâr Gazetesinin içerdiği konulara bakıldığında, eğitim ve edebiyat konularına çok önem verildiği ortaya çıkar. Başta Şinasi ve Namık Kemal olmak üzere, gazetenin yayın politikasını belirleyen kişiler sadece gazeteci değildirler. Onlar aynı zamanda birer şair, dilbilimci, yazardırlar. Gazete, eğitim ve hayır işleri ile ilgili her türlü ilanı ücretsiz basmıştır. Osmanlı Devletinde açılan modern okullar ve bu okullarda verilen eğitim Tasvîr-i Efkâr tarafından sıkı bir biçimde takip edilmiş ve bunlarla ilgili çok sayıda yazı yazılmıştır. Bir eğitim dili olarak Türkçenin geliştirilmesi savunulmuştur⁴⁹.

47 Bkz. *Tasvîr-i Efkâr*, No: 419, (17 Eylül 1866).

48 Yabancı bir gazeteye dayanarak, Rusya'nın Osmanlı içindeki azınlıkları kısırtıcı rolünden bahseden *Tasvir-i Efkâr*, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı aleyhindeki faaliyetlerini hiç bahis konusu yapmamıştır. Bkz. *Tasvîr-i Efkâr*, No: 674, (21 Eylül 1868).

49 Gazete, Tıp derslerinin Fransızca okutulmasını eleştiriyor, derslerin Türkçeye çevrilmesi gerektiğini ve bunun için bir çeviri komisyonunun kurulması gerektiğini savunuyordu. Bkz. *Tasvîr-i Efkâr*, No:

Türk ve Müslüman halkın eğitimde diğer toplum unsurlarından geri kaldığının farkında olan ve eğitim seviyesinin yükseltilmesi, eğitimin yaygınlaştırılması gerektiğinden hareketle Tasvîr-i Efkâr, bu tür konulara ağırlık vermiştir. Örneğin, bir tür halk eğitimi kuruluşu olarak ortaya çıkan *Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye*'ye geniş bir yer ayırmış ve birçok sayısında bu kuruluşu tanıtmıştır⁵⁰. Bunun dışında gerek başkentte ve gerekse de taşrada faaliyet gösteren devlet okulları ile ilgili haberlere sütunlarında önemli oranda yer verilmiştir.

Bir politika ya da havadis gazetesi olmaktan daha çok kültür-sanat ağırlıklı bir gazete olan Tasvîr-i Efkâr, kültürel, sanatsal gelişmelere, kitap dünyasına özel bir değer vermekte idi. Piyasaya çıkan özellikle Türkçe kitapları tanıtan, haber yapan gazete, dönemin kültürel hareketliliğini yansıtmaktadır. Aynı zamanda özel bir matbaaya sahip olan gazete, matbaasında basılan kitapları da öncelikle duyurmakta idi⁵¹.

Osmanlı Gazeteleri içerisinde tefrika çalışmalarına en fazla yer veren gazetelerin başında Tasvîr-i Efkâr gelmektedir. Bu bölümde, değişik konularla ilgili yazılmış olan kitaplar bölümler halinde okuyucuya sunulmaktadır. Günümüzdeki anlamıyla gazete eki diyebileceğimiz ve özel bir başlık altında verilen onlarca tefrika çalışması vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: Ahmet Vefik: Hikmet-i Tarih, Buffon: Tarih-i Tıbb, Hukuk-i Milel, Carlonis Ciovannis: Avrupa Tarihi, Vatteck: Hukuk-i Nas ve Hükümdarân, Salih Efendi: Tarih-i Tabii, Katip Çelebi: Düsturul Amel, Mizanul Hakk

Oldukça önem verilen bu tefrika çalışmalarından bazılarının yine de çeşitli nedenlerle yarım bırakıldığı görülmektedir. Gazetede haberlerden anlaşıldığına göre dönemin en önemli kültür kurumlarından biri de kıraathanelerdir. Özellikle başkent İstanbul'da sayıları her geçen gün artan kıraathaneler, aynı zamanda gazetelerin ve kitapların bulunduğu mekanlar olarak bu konuda adeta birbirleri ile yarışmaktadırlar. Kıraathanelerle ilgili çok sayıda habere yer veren Tasvîr-i Efkâr, insanları bu kurumlara yönetme çabası içindedir⁵².

Tasvir-i Efkâr'da dönemin basın hayatı ile ilgili gelişmelere de yer verilmiştir. İstanbul'da çıkan gazetelerin durumu ve özellikle vilayetlerde çıkmaya başlayan yerel gazeteler ile ilgili gelişmeler ve bu gazetelere dayanılarak verilen haberler önemli oranda yer tutmaktadır. Basın tarihinde gazeteler arasındaki polemikler, edebi ve siyasi tartışmalar, Tasvîr-i Efkâr'ın çıkması ile belirli bir seviyeye gelmiştir⁵³.

Sonuç olarak, işlediği konular itibarı ile bakıldığında, Tasvîr-i Efkâr'ın bütüncül bir gazete olarak her türlü siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel konuları işlediğini görülür. Bu türden konuların belirli bir sabit oranlı ağırlıkları oldukları söylenemese de, özellikle kültür ve eğitim konularının

437-438, (20-24 Kasım 1866).

50 Bu dernekle ilgili bazı haberler için Bkz. *Tasvîr-i Efkâr*, No: 189, 280, 285, 319, 362, 365, 400, 476.

51 Yazdığı ve tercüme ettiği birçok eserle Çağdaş Türk Edebiyatında önemli bir yeri olan Şinasi, gazetesinin 113. sayısında, Türk Atasözlerini derleyen Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye adlı kitabını bastırıldığını okuyucularına duyuruyordu. Bkz. *Tasvîr-i Efkâr*, No: 113, (27 Temmuz 1863).

52 Direklerarası'nda 63 no'lu kıraathanenin sahibi olan Mehmet Efendi'nin İstanbul'da yayınlanan bütün gazeteleri ve taşrada çıkan gazeteleri bulundurduğu ve ayrıca kıraathanesinde her çeşit nefis kitabı okuyucuları için bulundurduğuna dair ilan için Bkz. *Tasvîr-i Efkâr*, No: 522, (1 Ekim 1867)

53 Titiz, bilgili ve birikimli bir edebiyatçı olan Şinasi'nin özellikle Ruznâme-i Havâdis-i Ceride'de yazan Ayan Reisi Sait ile giriştiği dil, grammer tartışması, Türk Edebiyat Tarihinin ilk önemli tartışması olmakla meşhurdur. Edebiyat tarihinde "Mebhusetu anha" olarak da bilinen bu münakaşa için Bkz. *Tasvîr-i Efkâr*, No: 362, (30 Ocak 1865) ; Şinasi'nin münakaşa kabiliyetini, mantıktaki kudretini ve dil bilgisini takdir edererk, onun Türkçe'deki yabancı sözcükleri azaltmak istediğine dair görüş için Bkz. Tanpınar, *a.g.e.*, s. 214

ilk kez bir Türk gazetesinde bu denli önem kazandığı dikkat çekmektedir. Bu konular sadece somut birer haber olarak verilmemiş, haberlere zaman zaman yorumlar da eklenmiştir.

Türk Basın Tarihinde Tasvir-i Efkâr'ın Önemi

Tasvîr-i Efkâr'ın Türk Basın Tarihinde çok önemli bir yeri olduğu konusunda hemen hemen bütün araştırmacılar hem fikirdir⁵⁴. Onu tarihimizde önemli kılan özelliklerin başında, ilk özel Türkçe gazetelerden biri olması gelmektedir. Tercüman-ı Ahvâl'den sonra çıkarılan ikinci özel Türkçe gazetedir. Bu gazeteyi daha da önemli kılan özelliklerden biri ise, fikir gazeteciliğimizin öncüsü olmaktan doğmaktadır. Ciddi anlamda bir düşünce gazetesi olarak, fikir gazeteciliğinde bir çığır açmıştır.

Döneminin tertip, düzen ve teknik bakımından oldukça ileri düzeyde bir gazete olan Tasvîr-i Efkâr, kendisinden yıllar sonra çıkan birçok Osmanlı gazetesinden bile daha gelişmiştir⁵⁵. Kendi özel matbaasında basılan bu gazete, yayını yıllarca, düzenli bir biçimde sürdürmüş ve bine yakın sayı çıkarmıştır. Rakipleri olan Osmanlı gazetelerine oranla uzun sayılabilecek bir sürede ayakta kalabilmesi ve periyodik yayınına uymaya dikkat etmesi önemlidir.

Tasvir-i Efkâr, Osmanlı basın hayatına bir canlılık, hareketlilik ve rekabet ortamı getirdi. Bu kadar düzenli ve gelişmiş bir rakip karşısında ayakta kalma savaşı veren diğer gazeteler daha düzenli çıkma gayreti içine girdiler. Bu rekabet etme hevesi özellikle Ceride-i Havâdis'te belirgin biçimde görüldü. 1840 yılından beri William Churchill ve daha sonra oğlu Alfred Churchill tarafından çıkarılmakta olan bu yarı resmi gazete, özel Türkçe gazetelerin çıkması ile, 1864 yılında Ruznâme-i Ceride-i Havâdis adını alarak etkin olmaya çalıştı ise de, Tasvîr-i Efkâr'la rekabet edemedi⁵⁶. 25 Mayıs 1865'te bu gazete kapandı.

Tasvîr-i Efkâr Gazetesi, daha önce hiçbir Osmanlı gazetesinin keşfedemediği bir şeyi, kamuoyunu keşfetmiştir. Şinasi, gazetesinin amacını, halka inmek ve halka, kendi yararlarını düşünmek ve sorunları üzerinde durmayı öğretmek olarak açıklıyordu. Böylece kamuoyunun önemini vurgulamakta idi⁵⁷. Zaten bir özel gazete olarak, devlet hazinesinden beslenmeyen Tasvîr-i Efkâr, halka dayanmak zorunda idi. Müslüman Türk halkının düşüncelerini, duygularını bir bakıma temsil eden bir gazete olarak halktan yoğun bir ilgi gördü. Dönemin Türkçe gazeteleri arasında en çok satan gazete oldu. Tasvîr-i Efkâr'ın bir dönem yirmi dört bin sattığı rivayet edilmiştir. Bu sayı tam olarak gerçek olmasa da, Şinasi'nin gazetesinin önemli oranda rağbet gördüğü bir gerçektir⁵⁸.

Tasvîr-i Efkâr, daha önce örneklerine rastlanmayacak ölçüde okuyucu mektuplarına yer vermekle Türk Basın Tarihine önemli bir yenilik getirmiş oluyordu. İkinci önemli yenilik ise,

54 Ertuğ, *a.g.e.*, s.170; İnuğur, *a.g.e.*, s. 195 ; Şapolyo, *a.g.e.*, s.117, ;Oral, *a.g.e.*, c.1, s. 80 ; Akün, *a.g.m.*, s. 550.

55 Dönemin sadrazamı olan Fuat Paşa tarafından çok beğenilen gazete, Padişaha takdim edilmiş ve gazeteyi beğenen padişah, yaveri aracılığıyla Şinasi Efendi'ye beş yüz altın ihsanda bulunmuşsa da, Şinasi bu yardımı kabul etmeyerek, geri göndermiştir. Bkz. İnuğur, *a.g.e.*, 196.

56 Mustafa Nihat, "Yüzyıllık Gazeteciliğimiz", *Aydın Tarihi*, S.46-47, Ankara, 1928, s.2955.

57 Koloğlu, *a.g.m.*, s.78.

58 1860'larda Osmanlı'da bir gazetenin günlük yirmi bin civarında satış yapması inanılmaz bir rakam gibi görünmektedir. Oysa aynı yıllarda Avrupa'da gazetecilik Osmanlı ile kıyaslanamayacak ölçüde yaygınlık kazanmıştır. Örneğin, İngiltere'de Daily Telegraph Gazetesinin günlük satış rakamı iki yüz bin civarında idi. Aynı yıllarda Fransa'da sadece başkent Paris'te gazetelerin günlük ortalama satış rakamları bir milyonu geçiyordu. Bkz. İnuğur, *a.g.e.*, s.124.

Şinasi'nin Arap harfleri ile dizgiyi kolaylaştırmak için dizgi kasasındaki harf sayısını azaltması idi. Sadeliğe, halkın rahatça okumasına ve anlamasına büyük bir önem veren Şinasi, Müteferrika'dan beri matbaacılıkta kullanılan 500'den çok harf kasasını 112'ye indirerek, daha okunaklı bir yazı oluşturma yoluna gitti. Böylece tarihimizde bu dönemlerden itibaren başlayan dil çağdaşlaşması, harf sorunu konusunda Şinasi'nin ve gazetesinin önemli bir katkısı oluyordu⁵⁹.

Okurunu eğitmek, onun bilgi ve bilinç dünyasını genişletmek amacını en açık biçimde taşıyan gazetelerin başında gelen Tasvîr-i Efkâr, tefrika çalışmalarını biraz da bu amaçla yayınlıyordu. Tarihe, Hukuka, Doğaya, Felsefeye, Kamu yönetimine ve diğer birçok alana bilimsel yaklaşan yerli ve yabancı eserler ilaveler biçiminde gazetede yayımlandı. Bu sayede bir halk aydınlanmasına hizmet edildiği düşüncesi hâkimdi. Burada, seyrek de olsa, yayımlanan bazı tefrikalarda ilk kez Osmanlının dışında bir Türk kimliğinden ve tarihinden bahsedenlere de rastlamak mümkündür. Ebul Gazi Bahadır tarafından yazılan “*Evsâl-i Şecere-i Türki*” adındaki eserin yayınlanması, genel bir Türk Tarihi ve kültürü açısından önemli idi⁶⁰.

Tasvîr-i Efkâr, Türkçe Osmanlı gazeteleri arasında devlet karşısında bağımsız durmaya en çok önem veren gazetelerin başında gelir. Basının tarafsızlığı, bağımsızlığı gibi ilkelere önem veren ve bunu ifade hürriyeti için gerekli gören Şinasi, hazine ve saray yardımları almamakla serbest duruşunu muhafaza etmek istedi. Şinasi'nin yurtdışına çıkmasından sonra gazeteyi yönetmeye başlayan Namık Kemal, yönetime karşı olan muhalif duruşunu göstermeye başladı. Bu bakımdan Tasvîr-i Efkâr, ilk önemli muhalif Osmanlı gazetesi sayılabilir. Genç Osmanlı aydınlarının üzerinde etki bırakan ve onlardan etkilenen bir gazetedir⁶¹.

1865 yılına kadar muhalefetini oldukça ihtiyatlı ve sınırlı bir biçimde sürdürebilen ve daha çok çeviriler ve dil konuları üzerinde yoğunlaşan Tasvîr-i Efkâr, bu tarihten itibaren giderek muhalif duruşunu geliştirdi. İlk olarak kentin sorunları (Hastalıklar, yangınlar) hakkında yöneticiler eleştirilmeye başlandı. Eleştiriler giderek, hükümetin eğitim ve maliye gibi alanlardaki politikalarındaki yanlışlıklarının ortaya konması ile geliştirildi. Hükümete yönelik eleştirilerin giderek, siyasi alana kaydığını ve Yeni Osmanlıların ideolojik muhalefetine dönüştüğünü görmek mümkündür.

1867 yılında Mustafa Fazıl Paşa'nın padişaha yazdığı açık mektubu yayınlayan gazetelerden biri de Tasvîr-i Efkâr'dı. Osmanlı'da adeta birer siyasi parti gibi muhalefet eden basınla mücadele etmek için hükümet, daha sert tutum takındı. Namık Kemal'in gazetesinin 10 Mart 1867 tarihli 465. sayısında yayınladığı “Şark Meselesi”nden sadece beş gün sonra Sadrazam Âlî Paşa, “zararlı basını” susturmak için Kararnâme-i Ali denilen ünlü yasakları getirdi⁶². Buna göre, gazeteler gerektiğinde, basın yasasından ayrı olarak hükümetin vereceği idari bir yetkiyle kovuşturmaya uğrayacaktı. Burada önemli bir nokta şudur: Osmanlıda faaliyet gösteren yabancı basın her türlü serbestliğe sahipken ve hükümet bunlara hiçbir surette karışamazken, başta Tasvîr-i Efkâr olmak üzere Türkçe basın hükümet tarafından sıkı denetim altına alınmak istenmektedir.

Osmanlı'nın çağdaşlaşmasını savunan Tasvîr-i Efkâr, kadınların okutulması ve toplum hayatında yer almasını savunan yazılara da yer verdi. Namık Kemal, *Terbiye-i Nisvâna Dair* kaleme

59 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 7.bs., Yapı Kredi Yayınlar, İstanbul, 2004, s. 265.

60 *Tasvir-i Efkâr*, No:131-173,(28 Eylül 1863- 25 Şubat 1864).

61 Ebuziya'nın deyişiyle: “Tasvîr-i Efkâr, yeni fikirli gençlerin buluşma yeri idi.” Bkz. Ebuziya TEVFIK, “Yeni Osmanlılar”, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, No: 10, (10 Haziran 1909).

62 Bu dönemdeki Türkçe gazetelerin idarehânesini birer siyasi kulübe, gazeteleri de birer halk kürsüsüne benzeten görüşleri için Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII. Cilt, 3. bs., T.T.K. Basımevi, Ankara, 1983, s. 301.

aldığı makalesinde kadınların beşeri kabiliyetlerinin inkişaf ettirilmesi gerektiğini vurguluyordu⁶³. Ayrıca şehrin sosyal ve kültürel hayatının edebiyata ve gazeteye aktarılması, Tasvîr-i Efkâr'ın kültür tarihimizdeki önemini artırıyordu. Gazetenin 452. sayısından 455. sayısına kadar bir dizi halinde yayınlanan *Ramazân Mektupları* Müslüman İstanbul halkının dini ve sosyal yaşantısına ışık tutuyordu.

Tasvîr-i Efkâr'ın kültür tarihimizdeki asıl önemi, Türk dilinin gelişmesi için önemli katkılarda bulunmasıdır. Gazetenin sahibi olan Şinasi'ye göre halka yönelen bir gazetenin halk tarafından anlaşılabilmesi için sade, anlaşılabilir bir dili kullanmak gerekmekte idi. Dilin sadeleşmesi akımında gazete bir aracı rol oynadı. Gazetede kullanılan cümlelerin kurallı ve düzgün ifadelerden oluşmasına gayret edildi. Noktalama ve imla işaretleri Türkçede ilk kez bu denli titizlikle kullanılıyordu. Zaten bu gazeteye emek veren Şinasi, Ahmet Vefik, Recaizade Ekrem gibi kişilerin önemli dilbilimciler olmaları, edebi eserler kaleme almaları, hatta sözlük çalışmaları yapmaları onu edebiyat tarihimizde, belki de başka hiçbir gazetenin olmadığı kadar önemli kılıyordu.

Türk dilinin ve edebiyatının sorunlarını derinlemesine, toplu biçimde ele alan ilk makaleler, bir dizi halinde Namık Kemal tarafından Tasvîr-i Efkâr Gazetesinde yayımlandı. "*Lisân-ı Osmanînin Edebiyatı Hakkında Mülâhazâtı Şamildir*" başlığı ile yayınlanan bu makale dizisinde, devletin resmi dilinin, halkın konuştuğu dilden uzak olmasına dikkat çekiliyor, resmi dilin sadeleştirilmesinin önemine değiniliyordu⁶⁴.

Sonuç

Türk Basın Tarihinin gerçek anlamda ortaya çıkması ancak XIX. Yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Oysa Avrupa Tarihine baktığımızda basın hayatının XVII. Yüzyıl ortalarından itibaren başladığını ve XVIII. Yüzyılda iyice geliştiğini görmekteyiz. Osmanlılar, Matbaa konusunda çok geciktikleri gibi Gazete çıkarma konusunda da gecikmişlerdir. Gerek matbaa ve gerekse de gazete konusunda Osmanlıda yaşayan azınlıklar ve yabancılar öncü olmuş; Türkler ise, bu yeniliklerle çok daha sonra tanışmışlardır.

Osmanlıda devletin basının önemini kavraması, Batılılaşma politikasının başlaması ile paralellik göstermekte ve basın, devletin ıslahatlarını halka anlatan resmi bir araç olarak görülmektedir. Ancak Tanzimat Dönemi ile birlikte Türkçe gazete çıkarması için yabancı uyruklu kişiler devlet tarafından teşvik edilip, kendilerine hazine yardımı yapılırken, Müslüman-Türk halkın bu konuda hiç teşvik görmemesi Tanzimat zihniyetini göstermesi bakımından düşündürücüdür.

1831 yılında devletin tekeli altında başlayan Türkçe basının, Müslüman Türk halkına mal olması için otuz yılın daha geçmesi gerekmiş ve nihayet 1860 yılında ilk kez Türkçe basın konusuna Türkler el atmışlardır. Aynı zamanda birer devlet memuru olan genç Türk aydınları, basının önemini kavramaya başlamış ve gazete çıkarmak için devletten izin almışlardır. Agah Efendi, devletin dışında, bir gazeteye sahip olan ilk Türk olarak 1860 yılı sonlarında Tercüman-ı Ahvâl Gazetesini çıkarmıştır.

Türk Basın Tarihinde en önemli yere sahip olan öncü kişi İbrahim Şinasi'dir. Özel Türkçe basının yayın hayatına başlaması önemli ölçüde onun eseridir. Gazeteyi sadece haber aracı değil; aynı zamanda edebiyat, sanat, yorum, bilim gibi konularda da bir araç olarak görmüş ve fikir gazeteciliğinde çığır açmıştır. Tercüman-ı Ahvâl'de yayınladığı imzalı giriş yazısında çok önemli

63 *Tasvir-i Efkâr*, No: 457, (26 Kanunusani 1283).

64 *Tasvir-i Efkâr*, No: 416-417, (16-19 Rebiülahir 1283).

mesajlar vermiş ve çağdaş bir dünya görüşü ortaya koymuştur. Ona göre, gazete halkın anlayacağı sade bir dille yayın yapmalı, sütunlarında halkın görüşlerine yer vermelidir. Devletle ilgili konularda söz söyleme hakkı bulunan, sorumlu vatandaşın gerekli olduğunu belirten Şinasi, bir Müslüman –Türk devleti olan Osmanlı’da Müslüman halkın diğer unsurların gerisinde kaldığına dikkat çekiyordu. Gazete, halkın kültürel seviyesini artıran, halkı eğiten bir araçtır.

Gazetenin kamuoyu oluşturmadaki gücünü fark eden Şinasi, kendi özel gazetesi olan Tasvîr-i Efkâr’ı 1862 yılında çıkardı. Türk basın tarihinde çok önemli bir yeri olan bu gazete, nitelik, biçim ve içerik yönünden Tanzimat Döneminin en gelişmiş Türk gazetesidir. Özel gazete niteliğini daha çok karşılayan, devlet yönetimine karşı zaman zaman muhalif bir duruş sergileyen Tasvîr-i Efkâr, kendi özel matbaası bulunan düzgün bir gazetedir. Özellikle Türk dili ve edebiyatının gelişmesinde, sadeleşmesinde ve halka inmesinde önemli bir araç olmuştur. Bütün bunların sonucunda daha önceki ve kendi zamanındaki Türkçe gazetelerin içinde en fazla ilgi gören gazetesidir. Ancak yine de gazete henüz okuma-yazma seviyesi çok düşük olan halka tam anlamı ile inememiş ve hükümetin de yasaklayıcı politikaları sonucu uzun süre yaşayamamıştır.

KAYNAKÇA

1. Tasvir-i Efkâr Gazetesi’nin Hakkı Tarık Us Koleksiyonu ve Atatürk Kitaplığındaki Sayıları
2. Arşiv Vesikaları
A. MKT. MHM, 268/83 , 377/68
A. MKT.MVL, 127/91.
İ.DH., 510/34687.
İ.MVL, 448/19983.

3. Kitaplar ve Makaleler

- Akün, Ömer Faruk, “Şinasi”, *İslam Ansiklopedisi*, c.11, İstanbul, 1979.
- , “Namık Kemal”, *İslam Ansiklopedisi*, c.9, İstanbul, 1979.
- Akyüz, Kenan, “Şinasi’nin Fransa’daki Öğrenimi ile İlgili Belgeler”, *Türk Dili*, No: 31, 1954.
- Banarlı, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, M.E.B. Yay., İstanbul, 1978.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 7.bs., Yapı Kredi Yayınlar, İstanbul, 2004.
- Cevad, Mahmut, *Maârif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, M.E.B. Yay., Ankara, 2002.
- Cevdet, Paşa, *Tezâkir*, Yay. Cavid Baysun, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1991.
- Dizdaroğlu, Hikmet, *Şinasi: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1954.
- Duman, Hasan, *Osmanlı – Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928)*, 3 cilt, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yay., Ankara, 2000.
- Ekinci, Necdet, “Türk Basın Tarihinden Kesitler”, *Türkler Ansiklopedisi*,
- Ersoy, Osman, “Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve ilk Basılan Eserler”, *AÜDTCF*, Yay., Ankara 1959.

- Ertuğ, Hasan Refik, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, c.1, İstanbul, 1959.
- Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği*, İstanbul, 1931.
- Giz, Adnan, “İlk Türk Gazetesinin Adı Nasıl Seçildi?”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.64, 1973.
- Gövsa, İbrahim, Alaaddin, *Türk Meşhurları*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul.
- Günyol, Vedat, “Matbuat”, *İslam Ansiklopedisi*, c.7, İstanbul, 1979.
- Hayta, Necdet, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002.
- , *Türk Basınında İz Bırakanlar*, İstanbul, 1988.
- İnal, Mahmut Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Basımevi, c.10, İstanbul, 1940.
- , *Son Sadrazamlar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 19
- İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul, 1993.
- İskit, Server, *Amme Efkârı ve İlk Gazetelerimiz*, İstanbul, 1959.
- , *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yay., Ankara, 1943.
- , *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, 2.bs., Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 2000.
- , *Hususi İlk Türkçe Gazetemiz Tercüman-ı Ahvâl ve Agah Efendi*, Ulus Basımevi, Ankara, 1937.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 3.bs., c.7, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1983.
- Kurdakul, Necdet, *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*, Ankara, 1997.
- Koloğlu, Orhan, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.1, İletişim Yay., İstanbul, 1985.
- , *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sorunları*, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul, 1987.
- , “İlk Türkçe Gazete; Vakayi-i Mısıriye”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, c.58, Ekim 1988.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev.Metin Kıratlı, 8.bs., T.T.K. Yay., Ankara, 2000.
- Lutfi, Efendi, *Vakanivüs Ahmed Lutfi Efendi Tarihi*, Haz. Münir Aktepe, c.11,12,13, T.T.K. Yay., Ankara, 1988.
- Mustafa, Nihat, “Yüz yıllık Gazeteciliğimiz”, *Aydın Tarihi*, S.46-50, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, Ankara, 1928.
- Münif “Zuhûr-i Tasvir-i Efkâr”, *Mecmûa-i Fünûn*, S.1, Muharrem 1279.
- Oral, Fuat Süreyya, *Türk Basın Tarihi*, Yeni Adım Matbaası.
- Ortaylı, İlber, “Tanzimat Devri Basını Üzerine Notlar”, *Cahit Talas’a Armağan*, Ankara, 1990.

Özön, Mustafa Nihat, “Yüzyıllık Gazeteciliğimiz”, *Ayın Tarihi*, S.46-47, Ankara, 1928.

Parmaksızoğlu, Abbas, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Basın Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, 1983.

Rasim, Ahmet, *İlk Büyük Muharrirlerden Şinasi*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1927.

Refik, Ahmet, “Şinasi’nin Berâ-yı Tahsil Paris’e Gitmesi”, *T.T.E.M.*, No: 9, Ankara, 1925.

Sümer, Tülin, “İlk Büyük Gazetecimiz Şinasi ve Tasvir-i Efkârın Çıkışı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.26, İstanbul, 1969.

Şapolyo, Enver Behnan, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın*, Güven Matbaası, Ankara, 1969.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 6.bs., Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1985.

Tevfik, Ebuziyya, “Yeni Osmanlılar”, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, No: 10-12, 1909.

Topuz, Hıfzı, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, İstanbul, 1973.

Yazıcı, Nesim, “Tanzimat Dönemi Basını”, *Tanzimatın 150. Yılı Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1989.

----- , *Takvim-i Vekâyi: Belgeler*, G.Ü.B.Y.Y.O. Yay., Ankara, 1983.

----- , “Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis’in Mukadimmelerinin Karşılaştırılması”, *G.Ü. B.Y.Y.O. Dergisi*, S.6, Ankara, 1984.

Yöntem, Ali Canip, *Türk Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul, 1934.

Ziyad, Ebüziya, *Şinasi*, Haz. Hüseyin Çelik, İletişim Yay., İstanbul, 1997.

EKLER

Ek-1: İbrahim Şinasi Efendi (Kaynak: *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940).

Ek-2: Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nin İlk Sayısı (Miladî 27 Haziran 1862: Rumî 15 Haziran 1278)

Öğr. Gör. Dr.

Eren ALKAN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6447-9394>Ege Üniversitesi, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü
erenalkan.ege@gmail.com

Eser Geçmişi / Article Past: 11 Tem 2019/ 5 Ağu 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.590920>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Amerikan Sahnesinin Suflörü: Amerikan Tiyatro Tarihinde Şiddetin Yansımaları

*Prompter of American Stage: The Reflections of Violence in
History of American Theatre*

Öz

Varlığıyla insana dair, doğuştan ya da sonradan edinilmiş bir dürtü anlamında olan şiddet, tiyatronun her zaman doğrudan ya da dolaylı olarak ana malzemelerinden birisi olmuştur. Tiyatro tüm zamanlarda bireyin üzerinde oluşan baskıları göz önünde bulundurarak ya da bireyin bu baskılarla mücadelesini, zaferini ya da kaybını anlatarak, bizzat şiddeti eleştirmiştir. Şiddet temasının özellikle Amerikan sisteminin devamını sağlayan kilit unsurlardan biri olması ve bireyin yaşadığı bunalımlarla doğrudan ilintili olması, onun Amerikan tiyatrosunun içeriğinde önemli bir yer tutmasını kaçınılmaz kılmıştır. Şiddet olgusunu ister istemez merkezine alan Amerikan tiyatro geleneği, birey üzerinde, şiddetin sonucu olarak kamusal düzlemde açığa çıkan toplumsal yabancılaşma, ötekileşme, hiçlik duygusu ve duygusuzlaşma gibi etkileri sahneye taşıyarak toplum ve birey arasında varlığı şart olan hayati köprünün güncel yıkımını gözler önüne serer. Bu incelemede Amerikan tiyatro tarihinin, şiddet olgusunun Amerikan kültürüne iktidar bağlamında sistematik bir şekilde nasıl yön verdiği, bireyi olumsuzluğa ve karamsarlığa ne yönde sürüklediği, merkezden marjine nasıl ötelediği, bireyin karar mekanizmalarını bizzat şiddetin kendisinin oluşturduğu betimsel olarak tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Amerikan tiyatrosu, Şiddet, Amerikan tarihi

ATIF: ALKAN Eren , “Amerikan Sahnesinin Suflörü: Amerikan Tiyatro Tarihinde Şiddetin Yansımaları” *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/2 (Ağustos-2019), s. (296-304)

CITE: ALKAN Eren , “Prompter of American Stage: The Reflections of Violence in History of American Theatre” *Journal of History and Future*, 5/2 (August- 2019), pp. (296-304)

Abstract

Violence which means an acquired drive by birth or late has always been one of the main tools of theatre directly or indirectly. Theatre has taken suppression on individuals into consideration throughout the history or criticized that violence by telling about the victory, defeat, or struggle of individual with this suppression. It has caused to be unavoidable that the theme of violence is one of the key actors that especially provides the continuity of American system and is directly related to individuals' nausea so that it is an important part of American theatre. Tradition of American theatre which focuses on violence necessarily, makes it clear that social alienation, otherization, sense of nada, and indurations which emerge on public sphere as the result of violence are staged to show how the vital bridge between society and individual collapses. At that point it is so crucial that history of American theatre reflects how violence directs American culture systematically in terms of power relations, takes individual into pessimism, marginalizes, helps her/his decision making processes be formed by violence's itself by using both a clear and a tough language.

Keywords: American theatre, Violence, American history

Giriş

Kuzey Amerika kıtasında kurulan ilk kolonilerden itibaren “Tepede bir şehir” ülküsü doğrultusunda güdülenmiş Amerikan toplumu; dinamik, sistemli ve egemen bir yapıya sahip olma özelliği gösterir. Gazeteci, diplomat John L. O’Sullivan’ın “Geleceğin Büyük Ulusu” (*The Great Nation of Futurity*) (1839) adlı makalesinde de belirttiği gibi Amerikan ulusu; evrensel kurtuluş ve özgürlüğü ancak ve ancak dünya lideri olursa kazanabilecektir; çünkü eski Avrupa sistemi, O’Sullivan’a göre, yozlaşmıştır. Yeni bir kıtada on yedinci yüzyılda yaratılmaya başlanan sistemin, yirminci yüzyılın küresel ortamında egemenliğini esas kılmak için başvurması gereken en önemli araçlardan birisi de, bu noktada, hiç kuşkusuz “şiddet” olacaktır. Bu şiddeti de sosyolog Josiah Strong, “Ülkemizin Olası Geleceği ve Şu Anki Krizi” (*Our Country: Its Possible Future and Its Present Crisis*) (1885)¹ isimli makalesinde belirttiği üzere, O’Sullivan’ın çalışmasını da ilerleterek, “zayıf uluslara” kendi kültürlerini bir şekilde dayatarak uygulatmayı savunur. Böylece tüm bir toplumu içine alacak şekilde kamusal şiddete önemli bir misyon yüklenir; bir başka deyişle hem politik olarak hem de kültürel olarak Amerikan sistemini kalıcı kılmak, yayma hatta dogmatikleştirme konusunda şiddet, baskıcı güçlerden biri konumuna getirilir. Amerikan sisteminin ataerkil uygulayıcıları -politikacılar, medya patronları, sanatçılar, din adamları, kimi zaman filozoflar, toplum bilimciler ve dil bilimciler- kamusal şiddet politikalarını topluma öyle empoze ederler ki şiddetin salt varlığı; halk tarafından, insanın -hatta toplum ve evrenin- özünü oluşturan bir yapı taşıymış gibi algılanır. Örneğin, Morris Birkbeck, Timothy Dwight, Peter Cartwright ve Frederick Jackson Turner gibi Amerikalı yazar ve araştırmacılar, baskın kültürün ve bu kültürün açılımlarının önemli ölçüde yerine oturtulmasını ve bunun teorik ve pratik nedenleri ile ilkelerini özellikle Batı’ya açılma örneğiyle dile getirirler. Buna karşı çıkan görüşler ise (özellikle on dokuzuncu yüzyılın sonu, yirminci yüzyılın başında Bret Harte’in “The Outcasts of Poker Flat” [1869], William Dean Howells’in *Criticism and Fiction* [1891], Henry James’in “The Real Thing” [1893], Stephen Crane’in “The Open Boat” [1898], Edward Arlington Robinson’un “Miniver Cheevy” [1910] ve “Mr. Flood’s Party” [1921] adlı eserleri; gerçekçi akımın izinden kapitalizm ve sistem

1 Josiah Strong, *Our Country: Its Possible Future and Its Present Crisis* (USA: The Classics

US, 2013). 12-15.

kurbanları, insan doğası ve çevresel koşulların uyguladığı baskı ve şiddet, toplumsal gücün bireyin özgürlüğünü baskılayıp parçalaması temalarını işleme bağlamında güçlü örnekler olarak işaret edilebilirler) Amerikan tarihinin hiçbir safhasında kamuoyunun tamamını etkileyememişler; daha akademik düzeylerde ve görece küçük gruplarda yankı bulmuşlardır. Nitekim sistem güçlendikçe ve ileri kuşaklara aktarıldıkça gelişen kültürel yapı, şiddetin denetiminde baskın folkloru oluşturur. Uyguladığı şiddeti; dinsel haklı çıkarımlar, teknoloji, medya, popüler kültür ve kapitalizm ile süsleyen Amerikan sistemi modern dünyada tüm bu bilgi birikimi ve donanımı sayesinde daha çok geçici unsurlarıyla ön plana çıkmış olsa da kullanılan şiddet genellikle yüzeyde görünmeyen yaptırımlarıyla birey üzerinde her daim ezici varlığını hissettirmiştir. Ancak; hem şiddeti uygulayan hem de şiddetin uygulandığı birey, şiddetin sistemi cisimleştirip yapıya zarar verilmesini imkânsız kıldığını bilerek umutsuz bir kabul edişle şiddeti uygulamaya/ona karşı tavır almaktan korkmaya devam etme döngüsü içinde sıkışmıştır. Bu noktada şiddetin Amerikan siyasi, ekonomik ve kültürel tarihinin devamını sağlayan en önemli unsurlardan biri olduğu gerçeği, özellikle yirminci yüzyıl modern Amerikan bireyinin içerisinde yaşadığı bunalım bakımından dikkat çekicidir. Sistemin içinde soğurulan şiddet, birey üzerinde yabancılaşma, ötekileşme, hiçlik duygusu ve duygusuzlaşma gibi etkilerin doğmasına neden olurken kültür ve birey arasında varlığı şart olan hayati köprüyü de zamanla yıkmaya başlar. Popüler kültür, muhafazakâr yapı, medya ve tüketim ile şiddetin somutlaştığı ordu gücünü de yanına alan sistemin, Amerikan bireyinin zihninde kültürle ilgili büyük bir kaos yarattığı da tartışılmaz bir gerçektir.

Bu bağlamda Amerikan edebiyatının tüm dallarında da şiddet olgusunun, Amerikan kültürünü nasıl oluşturduğu ve ona sistematik bir şekil verdiği ve bu kültürün de Amerikan bireyini ne ölçüde, hangi koşullarda etkilediği, onu nereye ötelediği ve onun üzerinde nasıl bir yaptırımı olduğu ile ilgili yansımaları görmek ve özellikle modern dönemde oldukça sert bir şekilde vurgulanmış olduğunu tespit etmek mümkündür. Birinci Dünya Savaşı öncesinde kölelik, (Harriet Beecher Stowe'un *Tom Amca'nın Kulübesi* [1852] romanında örneklendiği gibi), İç Savaş (Margaret Mitchell'in *Rüzgâr Gibi Geçti* [1936] romanında betimlendiği gibi) ya da yüksek sosyete (Edith Wharton'ın *Masumiyet Çağı* [1920] romanında yansıtıldığı gibi) konuları bağlamında, Amerikan eserlerinde kamusal şiddetin birey üzerindeki etkisi; sırasıyla köle ticaretinde beyazların siyahlar üzerindeki şiddeti, savaşın birey üzerindeki toplumsal baskısı ve yıkıcılığı ve toplumsal normların ve kültürel dokunun birey üzerindeki psikolojik yaptırımı üzerinden edebiyata pek çok yazar tarafından dâhil edilmiştir. Savaş sonrası dönemde ise yazarlar zaten varlığı yok edici olan şiddetin özünü, onu bir şekilde görmezden gelmeye çalışarak, umutları kırık, "kaybolmuş" ve hiçlik duygusuna batmış bir şekilde alırlar eserlerine. "Kayıp Kuşak" (*Lost Generation*) ve "Harlem Rönesansı" gibi kimi gruplar içerisinde benzer temaları işleyerek gerçekliğin şiddetle, somut bir şekilde de savaş ile bölünmüşlüğü anlatırlar -Ernest Hemingway'in romanları, Gertrude Stein'in hikâyeleri, William Faulkner'in roman tekniği, Langston Hughes ve Countee Cullen'in şiirlerinde görüldüğü gibi.

Kamusal şiddetin birey üzerindeki kültürel ve sosyal etkilerinin izlencesi ise daha somut bir ayna tutması bağlamında belki de en net ve dolaysız olarak Amerikan tiyatrosunun gelişiminde takip edilebilir. Romanlarda yer alan uzun tasvirler ile yoğun ve uzun sembolik dil kullanımı ya da şiirlerde yer alan kimi zaman anlaşılması güç söz sanatları veya özellikle bilinç akışı tekniği kullanılarak yazılan hikâyelerde yer alan kısa ama çok yönlü alegorik ve sembolik parçalanmış dil kullanımı gibi dolaylı anlatımlarıyla karşılaştırıldığında görsel bir seyir sunan tiyatro, bu üç türe göre mesajın doğrudan aktarımını sağlayarak daha fazla ön plana çıkarmıştır. Hem oyunda kullanılan sahne direktifleri, dekor, karakterler, makyaj, ses ve müzik gibi tiyatroyu oluşturan ana metin dışındaki unsurlar seyircinin olayı özümsemesine yardımcı olur hem de görsel olarak şiddetin yansıtılışını herhangi bir hayalî zorlamaya gerek kalmaksızın gözler önüne serer. Kişiye değil

de kitleye hitap ettiği için de dili genelde diğerlerine göre daha kolay ve daha az akademik/entelektüeldir. Bu bağlamda şiddetin birey üzerindeki etkisi, aynı mekânın (tiyatro salonu), metindeki karakterler ve seyirci tarafından paylaşılmasının verdiği itkiyle daha da gerçekçi bir boyut kazanır. Tiyatro alanında toplu bir seyir, dolayısıyla toplu bir algılayış vardır yazılı kurguların aksine. Bu da yazar tarafından verilmek istenen mesajın daha hızlı ve geniş çapta aktarımını sağlar. Ayrıca toplu bir paylaşımın edinimine de yarar. Şiddetin birey üzerinde uygulanması sebebiyle somutlaşması (sahne üzerinde oyuncular jest, mimik ve dil ile bunu somutlaştırırlar), somut bir zeminde yapılan tiyatronun bu uygulamayı diğerlerine göre daha açık bir şekilde yaptığı sonucunu verir. Yukarıda da belirtildiği gibi tiyatronun yardımcıları çoktur (dekor, sahne, oyuncular, müzik gibi); ancak diğer edebi türler sadece kelimeleri (kimi zaman şekilleri) kullanır. Bu noktalar göz önünde bulundurulduğunda, şiddetin modern Amerikan bireyi üzerindeki etkisinin tiyatro ile daha iyi yansıtılabileceği sonucuna varırız. Sonuç olarak, yukarıda da belirtildiği üzere, kamusal şiddetin modern Amerikan bireyi üzerindeki baskısı ve bu baskının etkileri Amerikan tiyatro tarihinin de önemli izleklerinden birisini oluşturur.

Özetle, tiyatro sahnesinde de sık sık dolaşıma sokulduğu üzere, şiddete giden tüm kültürel yollar tek bir temel gerçeğe işaret eder. İnsanlar korku, travma ya da karşılanmamış ihtiyaçlarla yüz yüze geldiklerinde şiddete başvururlar. Şiddeti bunlarla başa çıkmanın bir yolu olarak görürler. Daha uç noktada şiddetin adalet ve özgürlük için meşrulaştırılması, ordu ve asker kullanımı, polislerin şehir içerisindeki gücü bunun önemli bir göstergesidir. Kısaca, şiddet davranışları bilişsel ya da duygusal süreçler yoluyla toplumsallaştırılır ve bunlar, toplum içerisinde yaşayan birey üzerinde kamusal şiddetin baskı unsurları hâline gelir. Bu bilgiler ışığında on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyılın ilk yarısında Amerikan tarihi ve tiyatro geleneğinde şiddetin yeri incelenecektir.

1. On Dokuzuncu Yüzyıl Sonu ve Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında Birleşik Devletler’de Kamusal Şiddetin İzdüşümleri

Thomas Edison ile beraber elektrik endüstrisinin doğumunun gerçekleşmesi ve Henry Ford ile de 1890’larda otomobilde kitlesel üretimin başlaması Amerikan ekonomisine on dokuzuncu yüzyılda yön veren temel etkenlerden ikisidir. Montaj hattını uygulayanlar, bir yandan endüstriyel devrimi sistematik bir hâle getirip ardından da bunun zaferini ilan ederlerken bir yandan da kapitalizmin dişlilerini bireylerin özgürlüklerine ve aidiyet duygularına geçirmesinde önemli bir rol oynarlar. Yeni makinelerin icadı ve sağladığı avantajlar büyük fabrikaların kapasitelerini büyütmelemlerini sağlar; bununla birlikte yerel ve küçük işletme ve fabrikaları yok ederek tekelleşmenin öncülüğünü yapar. Yeni pazar tekniklerinin geliştirilmesi ve makineleşme, işçi sayısına olan talebi azaltarak işverenlerin işçiye olan bağlılığını da zedeler; bu durum sendikaların ve işçi haklarının yıpranmasına da neden olarak kamusal şiddetin ağırlık mekanizmasını genişletir. Üretimin artması, daha fazla satışın yapılmasını zorunlu kılar; daha fazla satış yapmak için de fiyatların azaltılması gerekir. Daha fazla kazanç sağlamak içinse üretimin daha fazla genişlemesi ve sık sık ücretlerin azalması lazımdır. Bu noktada genişleme yapabilmek için paraya ihtiyaç vardır. Parayı ödemek içinse daha fazla üretim ve satışa. Bu süreç, küçük sermayeli şirketlerin tamamen yıpranmasına yol açar. Tüm bu tüzel birlik hareketi kartellerin, tröstlerin ve *dikkey bütünleştirmeyi* teşvik eden holding şirketlerinin kurulmasıyla sonuçlanır. Böylece sistem, rekabeti ortadan kaldırarak ham maddeden nakliyeye, imalattan fabrikasyona kadar her şeyi tekelinde bulunduracaktır. Kısaca, Herbert Spencer’in Sosyal Darwinizm olgusuyla öngörülmüş olan ve Adam Smith’in de belirttiği şekilde “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” ifadesiyle simgeleşen kapital tekel güç, kamusal şiddetin dönemin çağdaş bireyi üzerindeki en büyük göstergesidir. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru endüstriyel ve ticari anlamda en hırslı dönemlerinden ilkinin yaşayan Amerikan kapitalizminin

uyguladığı şiddet, 1877 demiryolu işçileri grevleri, Haymarket İsyanı ve Pullman Grevi ile durdurulmaya; Henry George'a göre, "ütopik ekonomik şemalarla yok edilmeye"² ya da 1890 Sherman Anti-Tröst Yasası gibi tröst karşıtı düzenlemelerle hafifletilmeye çalışılsa da kadın işçiler, etnik kökeni farklı çalışanlar ve çocuk işçi kullanımı ile endüstriyel kazalar da dâhil olmak üzere bu güç özellikle proletarya üzerinde farklı boyutlarda ama tüm yoğunluğu bireyleri daha çok sindirmek üzere artmaktadır. 1877–1920 *Makine Çağı*, sonuç olarak, şiddetin en teknik yılları olmuş ve kamusal alanda halkı kitlesel olarak güçsüzleştirerek onlara edilgin ve mekanik yaşamlar armağan etmiştir. Kentsel-endüstriyel gelişim, ulaşımı kolaylaştırmış ki bu da göç sorununa ve bu sorun da şehir planlamalarının sakat bir şekilde gelişmesine yol açmıştır. Tüketim toplumu bilinciyle değişime uğrayan göçmen gruplar kendi kültürleriyle değişimin yarattığı yeni toplumsal normları harmanlayarak hibrit kimlikler kazanmışlardır. Toplumsal şiddet, özellikle ekonomik olarak alt sınıfı oluşturan insanların kimliklerinin içlerini boşaltarak onları marjinalleştirmiş ve ötekileştirmiştir. Ev problemleri, yoksulluk ve epidemik hastalıklar da durumu kötüleştirerek suç ve şiddetin bireyler arasında yayılmasına neden olmuştur.

Birleşik Devletler'de yirminci yüzyıla gelindiğinde büyük oranda kapkaç, adam kaçıрма, hırsızlık ve türevi suçlar oldukça yoğun bir şekilde görülmektedir.³ İşsizlik ve ücret sorunları, Avrupa ve Asya kökenli göç sorunlarıyla birleşince çekişme de artar; bu, özellikle kendilerini Amerika'nın yerlisi sayanların Amerikalı olmayan gruplara toleransını da azaltır. Etnik gruplar arasında yaşanan çekişme ve şiddet (Wilmington, 1898; Atlanta, 1906; Springfield, 1908 olaylarında görüldüğü gibi) devletin birey üzerindeki baskısının daha fazla hissedilmesine, polisin fiziki şiddet kullanma yetkisinin daha çok artmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda ortaya çıkan banliyöler ise ötekileşen grupların arasında görünmeyen çizgilerin belirmesine ve şiddetin daha sert noktalarından kırılmasına yol açmıştır. Birey, üzerindeki kamusal şiddeti, politik bir söylem olan *boş zaman* kavramı içinde sporla ilgilenerek, sirke giderek, popüler drama ve müzikal komedi izleyerek, vodvil eğlencelerine katılarak, film seyrederek, *sarı* gazetecilikle medya tarafından yönlendirilerek, ucuz romanlar okuyarak ve ahlaki açıdan muhafazakâr masallar dinleyerek; kısaca beyinlerini uyuşturarak unutmaya çalışır. Amerikan düşün ve yazın dünyası da "yaldızlı dönemin" (*Gilded Age*) buhranlı atmosferi içinden (1890 depresyonu ve bankaların batması) Büyük Buhran'a uzanan sosyoekonomik çalkantıların fonunda filizlenip şekil alacaktır.

Robert Marion La Follette gibi valilerce desteklenen ilerlemeci hareket savunucuları ise tüm bu kamusal şiddeti azaltmak adına savaşım vermektedirler. Kadın kuruluşları, etnik dernekler ve işçi grupları yaşam standartlarını daha iyi hâle getirmek için eğitim, hukuk ve sosyal bilimler alanlarında yeni kolej ve üniversitelerden de destek alırken, gelenekçi gruplar ahlaki reformlarla içki, fuhuş ve suç bağlamında şiddetin daha muhafazakâr yöntemlerle azaltılmasını planlarlar. Birey üzerinde artan sosyoekonomik baskı, ilerlemeci hareket doğrultusunda Booker T. Washington ve W. E. B. Du Bois gibi aydınların demeçleri ışığında Afro-Amerikalı azınlık üzerinden dile getirilirken, kadın kulüpleri ve feminist hareket de kadına uygulanan şiddeti azaltmaya yönelik çalışır. Ancak şiddete karşı çıkış çabaları, dışarıda yayımlacı ve emperyal hareket (Hawaii, Venezuela, Küba, Filipinler ve Panama vakaları), içeride tekellilik, kapitalizm ve büyük şirketlerin krallığı ile yaklaşmakta olan Birinci Dünya Savaşı arasında kalarak kürtaja maruz kalacaktır. Birinci Dünya Savaşı ise açlık, sefalet ve siyanür gazıyla taburlar hâlinde yok edilen askerler ile şekil alan ve fiziksel bağlamda şiddetin ayyuka çıktığı sahnelere neden olacaktır. Bu savaş ayrıca eve dönüş,

2 Wadsworth Publishing, *A People & A Nation* (United States: Wadsworth Publishing, 2014), 16.

3 Wadsworth Publishing, *A People & A Nation* (United States: Wadsworth Publishing, 2014), 28.

hayal kırıklıkları, yabancılaşma, devlet gücüne karşı güvenin yok olması, bilinç karmaşası gibi sonuçlara neden olacak; bunun devamında ise bireyin hayatında gerçeklikten kopuş, bulantı (*nausea*) ve hiçlik (*nada*) gibi hislerin oluşmasına yol açacaktır. Böylece bireyde kendini gösteren ruhsal şiddetin yaşama yön vermesi Amerikan toplumunu, tüm dünyada olduğu gibi yıkıcı bir şekilde sarsar. Tüketim toplumu yapısı, kapitalizmin üst seviyelerdeki etkisi ve yeni idealizm, halkı bir fanusun içine iterek gerçeklikten koparır. *Diversifikasyon* (ürün çeşitlendirme politikası) yoksunluğu, satın alma gücünün kötü dağılımı, ekonomideki kredi yapılanması, Amerika'nın uluslararası ticaretteki durumu, fazla üretim, Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan ve alınacak olan uluslararası borç, banka endüstrisi, eksik tüketim ve yoğun stok pazar spekülasyonu gibi nedenlerle ortaya çıkan ve tüm dünyayı tesiri altında bırakan Büyük Buhran ise yoğun şiddetiyle en ön planda olan kamusal yaptırımdır. 1933–1939 yılları arasında çıkan Roosevelt'in *Yeniden Yapılanma* programları sonrasında gelen İkinci Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş dönemleri (bu savaşlarla Amerikan politikası ve ekonomisi tüm dünyada egemenliğini ilan ederken, birey hızlı tüketim, medya ve popüler kültürün de etkisiyle postmodernizmin içerisine yuvarlanarak hiçliğin içine hapsolür) ise depresyonla başlayan fonun yıkımla bitmesiyle son bulur.

Kısaca, ABD'de tanık olduğumuz özellikle kapitalist anlayışın beslendiği ve körüklendiği şiddet, sadece azınlığı oluşturan zengin üst sınıf haricinde, bireylerin hayatlarını şekillendiren, anlamlandıran, tanımlayan, genetikleştirip kimliklerini oluşturan bir öz yasa ya da varlığı belirgin bir hayalet olarak tüm insanların kişisel tarihlerinin ardılı, aynası ve gölgesi olur.

2. Amerikan Tiyatro Geleneğinde Kamusal Şiddet Sufleleri

Birleşik Devletler'de kamusal şiddetin yukarıda bahsedilen iz düşümleri kapsamında Amerikan tiyatro geleneğinde nasıl bir etkisi olduğu daha rahat irdelenebilir. 1812 Savaşı'nı takip eden yıllarda Amerika'nın doğu eyaletlerinden batıya doğru yapılan göçün hız kazanması ve 1850'lere gelindiğinde Amerika Birleşik Devletleri'nin üç katına kadar genişlemesi, bu yeni toplarlara yerleşen insanlarla birlikte tiyatro faaliyetlerinin de kültürel arenada yeniden boy göstermeye başlamasına yardımcı olmuştur. Profesyonel anlamda tiyatro faaliyetleri ise 1791 yılında New Orleans'ta görülmeye başlanmıştır.

Samuel Drake kurduğu bir tiyatro topluluğunu 1815 yılında ülkenin dört bir yanını kapsayan bir turneye çıkartınca, "Batı"da da profesyonel tiyatro yapılmaya başlanmıştır. Zamanla Drake'in rakipleri ortaya çıkmaya başlamıştır ki bunlardan en önemlisi 1816'da Amerika'ya gelen İngiliz komedy oyuncusu James H. Caldwell'dir. Oyuncululuğuyla adından sıkça söz ettiren ve önemli miktarda maddi güç kazanan Caldwell, 1837 bunalımında kazandığı maddi gücü ciddi ölçüde kaybetmiştir ve 1843 yılında tiyatroyla ilişkisini kestiğinde onun boş bıraktığı rakip koltuğunu Ludlow ve Smith almıştır. Bu ikili 1840 yılına kadar *Gezgin Tiyatro*'yu idare etmişlerdir ve 1843–1853 yılları arasında Caldwell'in tahtına oturmuşlardır. Yalnız oyunculuklarıyla değil, yönetmen kişilikleriyle de ön plana çıkan ikilinin tiyatral deneyimlerini yazıya dökerek Amerika'nın yeni göç edilen yerlerde oynanan oyunları kapsayan "sınır" tiyatroları konusunda en önemli bilgi kaynaklarını da oluşturdukları kabul edilmektedir.⁴

Batı şeridinde yerleşim faaliyetleri sürerken doğudaki şehirlerde de nüfus artışı gözlenmektedir. Örneğin, 1800 yılında nüfusu 60.000 olan New York, 1840 yılında 312.710 kişiye ev sahipliği yapmaktadır. Bu nüfus artışının sonucu olarak ortaya çıkan tiyatro eğlencesi talebinin sonucunda mevcut tiyatrolar genişletilmiş, haftalık gösterimlerin sayısı arttırılmış ve yeni tiyatro toplulukları

4 Oscar Brockett, *Tiyatro Tarihi*, haz., İnönü Bayramoğlu (Ankara: Dost Kitabevi Yay., 2000). 424-439.

da kurulmaya başlanmıştır.

1800–1850 yılları arasında tiyatroların repertuvarlarında melodramlar öne çıkmaya başlamıştır ve kullanılan tiyatral efektler, ahlaki değerlere yapılan vurgu ve kurgulamalar gittikçe daha fazla sayıda tiyatroya gelmeye başlayan eğitimsiz seyirci topluluğuna yöneliktir. Bu oyunların pek çoğu, yapay bir şekilde mutlu sonla bitse de tiyatro artık; işçi hakları, kölelik, gecekondu yaşantısından temellenen şiddet gibi güncel konular hakkında da eleştirilerin yapılabildiği bir iletişim aracı ve platform olmaya başlamıştır. Özellikle Kızılderili, Amerikalı, Afro-Amerikalı ve şehir çocuğu gibi tipler üzerinden sosyal şiddeti doğuran toplumsal meselelere vurgu yapılmaktadır.

1848’de Kaliforniya’da altın bulunmasıyla Batı’ya doğru yapılan göç hareketi, tiyatronun da gelişmesine zemin hazırlamıştır. 1869 yılında kıtayı boyu boyunca kat eden demiryolunun ulaşımına açılmasıyla, tiyatro önemli ölçüde güç kazanmıştır. Bu dönemin en çok sevilen, her oynandığında tiyatroya yüzlerce seyirci çeken oyunu, George L. Aiken’in Harriet Beecher Stowe’un romanından uyarladığı *Uncle Tom’s Cabin*’dir (1852). Ayrıca bu dönemde İngiltere’de olduğu gibi, burlesk ve *extravaganza*⁵ en popüler dramatik türlerdir.⁶ Bu dönemde şiddetin yansıtılışı ise daha çok kölelik ve işçi hakları gibi güncel ve sosyal olaylar üzerinden eleştirel bir düzeyde yapılmaktadır.

1870’li yıllarda New York’un tiyatronun merkezi hâline gelmesi ve repertuar sisteminin yerini uzun erimli oyunlara bırakmasıyla Amerikan tiyatrosunda büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Bu dönemin oyunları gerçekçilik eğilimindedir ve bu eğilime rağmen birçok tiyatro popüler olanı sürdürmekte ısrar etmiş, yeni burlesk ve vodvil kavramlarını yaratmak üzere önemsiz dramatik biçimler, varyete gösterileri⁷ ile birleştirilmiştir ve bu bağlamda sahnede şiddetin yansıtılış biçimleri genellikle yüzeysel olarak kalmış, şiddet varlığını oyunların içeriklerinden çok oyuncuların yaşamları üzerinde daha fazla hissettirmeye başlamıştır.

1896 yılında kurulan “Birlik,”⁸ Amerikan Tiyatrosu üzerinde etkili bir denetim sağlarken 1915’le birlikte tiyatronun popülaritesi seyir sporları ve sinemayla girdiği rekabet sonucunda düşüşe geçmiştir.⁹

Büyük Buhran ile birlikte 1930’larda ülke, enerjisini büyük ölçüde ekonomik sorunları alt etmeye harcamıştır. Bu yılların en ünlü topluluğu, Moskova Sanat Tiyatrosu model alınarak kurulan *Group Theatre*’dir ve İşçi Tiyatrosu Birliği ile başlayan “işçi tiyatrosu” hareketine de büyük bir itki sağlamıştır; fakat buhran derinleştikçe oyun yazarları için özellikle sıra dışı yapıtları sahnelemek zorlaşmıştır. 1915 ile 1940 yılları arasında Amerikalı oyun yazarları gerçekçi üslubu melodramlarla romantize edilmesine şiddetle karşı çıkmışlar ve ülke dışında da popüler olmaya başlamışlardır.¹⁰

5 Ölçsüzlük anlamına gelir. Bir müzikal tiyatro çeşidi olarak teknik ve içeriğinde yönetmen ve oyuncuya özgür bir ortam sağlar. Burlesk, pandomim, parodi gibi komedi türlerini de kimi zaman bünyesine katar.

6 Oscar Brockett, *Tiyatro Tarihi*, haz., İnönü Bayramoğlu (Ankara: Dost Kitabevi Yay., 2000). 461-471.

7 Tiyatro terimleri sözlüğüne göre “on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Avrupa’da kabare tiyatrosu, müzikhol ve sirkin etkileriyle ortaya çıkmış dans, müzik ve akrobasiye dayanan” eğlenceye yönelik tiyatrodur. “Tiyatro Terimleri Sözlüğü,” son güncelleme 3 Ağustos, 2013. <http://tiyatrosu-terimleri.bu-nedir.org/undefined?>

8 Birlik (*Theatrical Syndicate*) 1896’da New York’ta Charles Frohman, Al Hayman, Abe Erlanger, Samuel F. Nixon ve Fred Zimmerman tarafından oluşturulan ve genellikle İngiltere’de sık sık *The Trust* diye bahsedilen Birleşik Devletler’de yüzlerce tiyatrodaki sistemli randevu ve kontrat ağı kuran bir tekeldir. Bu tekelle, 1910’larda Shubert ailesinin tiyatro endüstrisine girmesiyle kırılabilmiştir.

9 Oscar Brockett, *Tiyatro Tarihi*, haz., İnönü Bayramoğlu (Ankara: Dost Kitabevi Yay., 2000). 523-528.

10 Özellikle bu döneme oyunları damgasını vurmuş Eugene O’Neill oyunları izleyiciye dönemle ilgili etraflı bir şekilde bilgi verir.

İkinci Dünya Savaşı, tıpkı ilki gibi, tiyatronun olağan gelişimini kesintiye uğratmışsa da, bu savaşın getirdikleri ayrıca Nazi toplama kampları ile atom bombası gibi yıkıcı silahları yaratan bir dünya hakkında da ciddi kuşku uyanmasına neden olmuştur. Bu sorgulamalar da, tiyatrodaki ve oyun yazarlığında yeni denemelere girişilmesine neden olmuş¹¹ ve şiddetin birey üzerindeki etkisini yansıtılmaları için oldukça fazla konu sağlamıştır. Amerikan tiyatrosunda II. Dünya Savaşı sonrasında en etkileyici figürleri kuşkusuz, yönetmen Elia Kazan ve tasarımcı Jo Mielziner'dir. Bu ikilinin, Tennessee Williams'ın *Arzu Tramvayı* (1947) ve Arthur Miller'ın *Satıcının Ölümü* (1949) üzerine ortak çalışmaları, 1960'lara dek egemen olacak bir yapımla anlayışını getirmiştir. 1947'de Robert Lewis, Elia Kazan ve Cheryl Crawford tarafından kurulan *Actor's Studio* seçilmiş oyuncuların Stanislavski yöntemine göre, çalışmaları ve kendilerini geliştirmelerine fırsat tanımak için tasarlanmıştır. Oyuncuların kullandıkları Avrupa menşeli yöntemler özellikle Williams ve Miller gibi yazarların eserlerinde işlenen konularla birleşince şiddetin toplumsal iz düşümleri izleyiciye daha iyi yansır. Cürümsel şiddet, karakterler üzerinden vücut bulduğu için izleyici sosyal hayatta yaşadığı şiddeti sahnede doğrudan görür.

Savaşın sonra televizyonun hızlı gelişimi, tiyatroyu ciddi bir biçimde tehdit etmiştir. Bu yeni araç tarafından sunulan parasız eğlence, tam da tiyatrodaki yapımla giderlerinin hızla arttığı bir zamana denk gelmiştir. 1940'ların ikinci yarısında, Amerikan tiyatrosunun birkaç Broadway yapımla varacak derecede küçülmesi, tiyatronun tanımını değiştirecek kimi yaklaşımların ortaya çıkmasına hizmet etmiştir. Bu çabaların en önemlilerinden biri *Off-Broadway*¹² hareketidir. 1960'larda Amerikan tiyatrosu Eugene O'Neill, Tennessee Williams ve Arthur Miller'ın oyunları ile ivme kazanırken, Edward Albee dönemin en prestijli isimlerinden birisi olmaya adaydır. Bu dönemde ise şiddetin sahneye yansıtılışında Avrupa kökenli uyumsuz tiyatro ile Epik tiyatronun etkileri görülür. Şiddetin tematik olarak ele alınışında bu dönemin en büyük siyasal olayları olan İkinci Dünya Savaşı, Soğuk Savaş ve faşizm ön plandadır. Sonuç olarak, kamusal şiddetin etkisi ve kullanılış biçimleri her zaman Amerikan tiyatrosunu şekillendirici, ona yön verici bir olgu olmuş ve bir gölge gibi oyunların izleğini takip etmiştir. Kısacası, giriş bölümünde başından beri bahsedildiği gibi bu çalışmanın ana teması, özetle kamusal şiddetin, modern Amerikan bireyinin üzerindeki iz düşümlerinin modern Amerikan tiyatrosunda nasıl yankı bulduğu, yazarlar tarafından nasıl işlendiği ve sahnede yansıtıldığı, bireye karşı uygulanan suçların ve cezalandırmaların sistematik bir şekilde şiddet olgusu üzerinden bireyi nasıl şekillendirdiği sorunsalları üzerinde yoğunlaşmaktadır.

11 Oscar Brockett, *Tiyatro Tarihi*, haz., İnönü Bayramoğlu (Ankara: Dost Kitabevi Yay., 2000). 559-569.

12 Wikipedia'ya göre, "New York'ta ancak Broadway Tiyatrosu tanımı dışında sergilenen oyun, müzikal ve revüler (skeçler ve monologlardan oluşan eğlenceli gösterileridir.) için kullanılan kapsayıcı bir terimdir". *Off-Broadway* 1960'lar boyunca da New York tiyatrosu yaşamına canlılık getirmeyi sürdürmüştür. Birçok *Off-Broadway* topluluğu içinde kuşkusuz en etkilisi 1946'da Judith Malina ve Julian Beck tarafından kurulan *Living Theatre*'dir. 1964'te *Living Theatre* Amerika'dan ayrıldığında, *Off-Broadway* tiyatrosu da tıpkı Broadway'in yaşadığı ekonomik baskıya benzer bir sıkıntı yaşamaya başlar. *Off-Broadway* geriledikçe onun yerini "*off-off-Broadway* alır. New York'ta Broadway ve Off-Broadway tiyatrolarından daha küçük sahnelerde gerçekleştirilen bu tür; tiyatro oyunu, müzikal ve performans prodüksiyonlarına verilen isimdir." *Off-off-Broadway* 100 koltuktan daha az kapasiteye sahip tiyatrolardan oluşur. "Broadway," son güncelleme 13 Haziran, 2019. <https://tr.wikipedia.org/wiki?curid=1092779>

Sonuç

Giriş bölümünde anlatıldığı üzere, şiddetin Amerikan kültürü üzerindeki etkisi onu şekillendirici ve ona yön vericidir. Ayrıca şiddet siyasi ve ekonomik söylemin anahtarı konumundadır. Dolayısıyla şiddet, Amerikan tiyatro geleneğinin de ana temalarından birisini oluşturmuştur; çünkü şiddetin, toplumsal yapılanmanın oluşturulmasındaki etkisi çözümlenebildiği ölçüde özünde bireyin, genelinde toplumun dinamiklerinin daha rahat anlaşılabilceği düşünülmektedir. Yaşamın ve insana dair her şeyin üzerinde egemen olması nedeniyle şiddetin bu çözümlenmesi, modern Amerikan bireyinin de yaşam alanını anlamaya yardımcı olacaktır. Tüm bu çözümlenmenin modern Amerikan tiyatrosu üzerinden yapılması ise tiyatronun özellikle modern Amerikan halkı için diğer edebi türlere göre daha popüler ve yaygın olmasındandır. Diğer edebi türlerden açık oranda daha yoğun bir şekilde şiddet, sahnede resmedilmiş, yazarları tarafından eleştirilmiş ve şiddetin modern birey üzerindeki baskısı halka doğrudan aynı ortam paylaştırılarak ve özdeşlik kurularak daha rahat bir şekilde verilebilmiştir. Daha iyi olanakları olduğu için (görsellik, yardımcı unsurlar vb.) şiddetin somutlaştırılması da buna paralel olarak daha kolay olmuştur; bu yüzden şiddetin temsili Amerikan tiyatrosunda tematik bağlamda önemlidir. Halka, karşılaştığı ve yaşadığı psikolojik, ekonomik ve kültürel sorunları sahnede daha iyi tanıma fırsatı verir. Şiddetin Amerikan kültüründeki etkisi ise tüm Amerikan tiyatro geleneği içerisinde sahneye sufle edilerek oyunların arka planlarını oluşturmuştur.

Kaynakça

Brockett, Oscar. *Tiyatro Tarihi*. Haz., İnönü Bayramoğlu. Ankara: Dost Kitabevi Yay., 2000.

Strong, Josiah. *Our Country: Its Possible Future and Its Present Crisis*. USA: The Classics US, 2013.

Tiyatro-terimleri. "Tiyatro Terimleri Sözlüğü". Son güncelleme 3 Ağustos, 2013. <http://tiyatro-terimleri.bunedir.org/undefined?>

Wadsworth Publishing. *A People & A Nation*. United States: Wadsworth Publishing, 2014.

Wikipedia. "Broadway". Son güncelleme 13 Haziran, 2019. <https://tr.wikipedia.org/wiki?curid=1092779>

Öğr. Gör. Dr.

Mehtap BAŞARIR

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6317-7469>

Harran Üniversitesi Birecik MYO
basarirmehtap@hotmail.com

Dr. Öğr. Üyesi
Arzu BOY

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7611-7975>

Kafkas Üniversitesi Eğitim Fakültesi
arzunar@hotmail.com

Eser Geçmişi / Article Past: 19 Tem 2019/ 5 Ağu 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.594479>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

İkinci Dünya Savaşı Esnasında İsmet İnönü'nün Meclis Konuşmalarının Basındaki Yankıları

Reflections of The Parliament Speech Of The İsmet İnönü in the Press during the Second World War

Öz

1914'te başlayan Birinci Dünya Savaşı İtilaf güçlerinin zaferiyle sonuçlanmıştı. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile çıkan devletler yaralarını sarmaya çalışırken, savaştan zaferle ayrılan İngiltere ve Fransa gibi statükocu devletler, mevcut durumun korunmasından yana bir tavır içerisine girmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nı Versay gibi yıkıcı bir antlaşma ile sonuçlandıran Almanya ve onun yanında yer alan İtalya'nın izlediği saldırgan politika dünyayı yeni bir savaşın eşiğine getirmişti. Türkiye ise Birinci Dünya Savaşı'nda aldığı yaraları sarmadan, Kurtuluş Savaşı'nda ölüm kalım mücadelesi vermişti. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı öncesinde izlediği politika ile yeni kurulan devletin köklerini sağlamlaştırmaya çalışmış ve yeniden bir savaşın tarafı olmak düşüncesi bile ülke için ağır gelmiştir.

Savaş süresince Türkiye'nin yönetiminde bulunanlar, savaşı görmüş ve tecrübe edinmiş kişilerdi. Özellikle İsmet İnönü, tecrübelerine dayanarak ülkeyi savaşın dışında tutmayı kendine ilke edinmiştir. 1939-1945 yılları boyunca İnönü'nün düşünceleri, yaptığı meclis konuşmalarına yansımıştır. 1939'da yaptığı açılış konuşmasında, amacının savaşın ilerlemesine engellemek olduğu ve harbin son bulmasını umut ettiğini dile getirmiştir. 1939-1942 döneminde savaş dışı kalma ko-

ATIF:BAŞARIR Mehtap, BOY Arzu , “İkinci Dünya Savaşı Esnasında İsmet İnönü'nün Meclis Konuşmalarının Basındaki Yankıları” **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/2 (Ağustos-2019), s. (305-334)

CITE: BAŞARIR Mehtap, BOY Arzu , “To Reflections of The Parliament Speech Of The İsmet İnönü in the Press during the Second World War” **Journal of History and Future**, 5/2 (August-2019), pp. (304-334)

nusunu konuşmalarında dile getirmiş, 1943'teki açılış konuşmasında ise Türkiye'nin savaş dışında kalmasına rağmen savaşın zararlı etkilerini hissettiğini dile getiren İnönü'nün, 1944'te yaptığı konuşmada müttefikler lehine olumlu ifadeler kullandığı görülmüştür. 1945'te yaptığı konuşmada; Türk topraklarında kimsenin hakkının olmadığı ve şerefli insanlar olarak yaşamaya devam edeceklerini izah etmiştir.

İnönü'nün yaptığı konuşmalar Türk ve yabancı basında geniş yankı uyandırmış, konuşmalarıyla ilgili makaleler kaleme alınmıştır. Çalışmada, İnönü'nün konuşmaları ile ilgili basında, mevcut olan her ince ayrıntıya yer verilmiş ve okuyucuya aktarılmaya çalışılmıştır. Araştırma esnasında konu ile ilgili kaynak taraması yapılmış ve basındaki bilgilerle harmanlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, İsmet İnönü, Meclis, İngiltere, Almanya, Fransa

Abstract

World War I, which started in 1914, resulted in the victory of the allied powers. While the states that emerged with a defeat from World War I tried to heal their wounds, the status quo supporter states such as England and France, who left the war with victory, took a stand in favor of the preservation of the current situation. The aggressive policy of Germany who ended the World War I with a destructive treaty such as Versailles, and Italy who took side with it brought the world to the brink of a new war. And, in the World War I, Turkey struggled for life and death in the War of Independence without healing its wounds. Turkey tried to consolidate the roots of the newly established state with his policy before World War II, and even the idea of being a party to a new war was too hard for the country.

People who governed Turkey during the war saw it and gained experience about the war. İsmet İnönü, in particular, based on his experience, kept the country out of war as a principle. During the years of 1939-1945, İnönü's thoughts were reflected in his parliamentary speeches. And in his opening speech in 1939, he said that his purpose was to prevent progress of war and hoped the end of war. 1939-1942 period, he has voiced in the speeches of the irrelevance of war, while in 1943 the opening speech, İnönü who said that, although Turkey remained out of the war, he felt the harmful effects of war and in his speech in 1944 his positive expressions were seen in favor of the allies. In his speech in 1945; He explained that no one has the right to live on Turkish territory and that they will continue to live as honorable people.

İnönü's speeches have had a wide impact in the Turkish and foreign press, and articles about his speeches have been written. In this study, every fine detail that is available in the press about İnönü's speeches has been included and tried to be conveyed to the reader. During the study, the relevant literature was reviewed and blended with the information in the press.

Keywords: World War Second, İsmet İnönü, Parliament, England, Germany, France

Giriş

1 919-1923 yılları arasında Anadolu’da büyük bir kurtuluş mücadelesi gerçekleşmesinin akabinde, Lozan Antlaşması ile Türkiye Cumhuriyeti’nin temelleri atılmıştı.¹ Türkiye Cumhuriyeti’nin dış politikasının esası “yurtta sulh cihanda sulh” politikasına dayandırılmıştır. Öyle ki Mili Mücadele’de Anadolu’ya büyük tahribat vermiş olan Yunanistan’la bile 1930’da Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması yapılmıştı.² Bu bağlamda 1923-38 arası dönemde Türkiye, dışarda dostane ilişkiler yürüterek politikasını bu temele oturtmaya çalışmıştır. İkinci Dünya Savaşı’nın ayak seslerinin gelişinden savaşın bittiği ana kadar mümkün mertebe devleti savaştan uzak tutmak konusunda çaba sarf edilmiştir. Çünkü yeni kurulan devletin savaştan uzak tutulması devletin menfaatineydi. İkinci Dünya Savaşı esnasında başta İsmet İnönü olmak üzere devleti yönetenler savaşı gören ve savaşın kokusunu duyan kişilerdi. Savaşın neler getirebileceğini önceden sezebilen tecrübe edilmiş nitelikleri vardı.³ İsmet İnönü’nün savaştan uzak duran ihtiyatlı halleri bazı büyük devletler tarafından çekingenlik olarak yorumlanmış olsa da savaşın bitiminden şu ana kadar ki süreç zarfında Türkiye’nin menfaati açısından en doğru karar olduğu aşikârdır. İnönü’nün politikası Türkiye’nin toprak bütünlüğünü koruma olarak tanımlanabilir. Bu tanım “Ne başkasının bir karış toprağında gözümüz var. Ne de başkasına bir karış toprak veririz” şeklinde değerlendirilebilir.⁴

Türkiye’yi savaş dışı tutmaya çalışan İnönü, savaşla ilgili düşüncelerini şu şekilde belirtmiştir: “Kendi emniyetimiz ve müşterek sulh ve emniyet idealini takviye edecek taahhütlerden çekinmeyeceğiz. Komşularımıza gelecek tehlikeleri, bir adım sonra bize gelecek gibi önlemek için iktidarımızda olan tedbirleri alacağız.”⁵ Burada, İnönü Türkiye’nin emniyeti ve sulhu için bir takım anlaşmalar yapılabileceğinden bahsetmiş ve komşudaki tehlikenin Türkiye’ye gelmemesi için her türlü tedbirin alınacağını sinyallerini vermiştir. Türkiye’nin savaş süresince yaptığı bütün antlaşmaların temelinde toprak bütünlüğünü koruma ve savaşın dışında kalma isteği mevcuttur.

Almanya’nın Polonya’yı işgal etmesi ve İngiltere’nin Almanya’ya savaş açması üzerine İkinci Dünya savaşı başlamıştı.⁶ Savaşın ayak sesleri etrafında gelişen olaylar zincirinde; Almanya’nın İtalya’yla ittifakı ve İtalyan’ın Nisan 1939’da Arnavutluk’u istila etmesi, Balkanlar’da ki ve buna ek olarak Akdeniz’de ki çekişmeler Türkiye için potansiyel bir tehdidi işaret etti. Buradan hareketle Başbakan Refik Saydam mecliste yaptığı konuşmasında, Türkiye’nin dış politikasını mümkün olduğunca “tam tarafsızlık” biçiminde tanımlamıştır. Ancak yukarıda zikrettiğimiz uluslararası karışıklıklar karşısında yer alan Türkiye, Balkan ve Akdeniz bölgeleri istikrarsızlaşırken kendi güvenliğini tehlikeye atmadan tarafsız kalamayacağını farkına varmıştır. Böylece denge sağlamak maksadıyla hareket eden Türkiye,⁷ 19 Ekim 1939’da İngiltere ve Fransa ile Karşılıklı Yardım Antlaşması’nı imzaladı. Bu durumda Türkiye, Avrupa’daki savaşta anti-revizyonist devletlerle işbirliği yapmayı prensip itibarıyla kabul etmiştir.⁸ Öte taraftan Almanya sürekli olarak Türkiye’yi kendi yanında savaşa sokma çabası göstermesine rağmen Türkiye bunu kabul etmemiş⁹ fakat Almanya’nın Fransa’yı tam olarak işgal etmesi üzerine Almanya ile ilişkilerini düzeltme isteği duymuş ve 18 Haziran 1941’de Türk-Alman Saldırmazlık Pakti

1 Cemil Bilsel, *Lozan*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998, s.1.

2 İsmail Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 399.

3 Şevket Süreyya Aydemir, *II. Adam*, C.II, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s.137.

4 Edward Weisband, *İkinci Dünya Savaşı’nda İnönü’nün Dış Politikası I*, Çev: M. Ali Kayabal, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 2000, s. 21-28.

5 Ahmet İlyas, Orhan Turan, *İnönü Dönemi Türk Dış Politikası, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, 2012 1 (1), ss. 319-341.

6 Fahir Armaoğlu, *20 Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Timaş, İstanbul 2006, s. 361.

7 John M. VanderLippe, *Politics of Turkish Democracy: İsmet İnönü and Formation of the Multi-Party System 1938-1950*, State of New York Press, USA 2005, s. 42-43.

8 Mehmet Gönlübol, Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013, s. 138.

9 William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 62.

yapılmıştır.¹⁰ Savaş süresince savaşın dışında kalmaya çalışan Türkiye, Almanların Rusya'ya karşı yenilgi aldığı Stalingrad Savaşı'ndan sonra zarar görmemek adına Müttefiklere yaklaşma çabası göstermiş fakat savaşa birebir dâhil olmak istememiştir.¹¹ Bundan sonraki süreçte Almanya, özellikle Türkiye'nin tarafsız kalmasını, Müttefikler ise kendi yanlarında savaşa girmesini istemiş ve 12-24 Ocak 1943'te Kazablanka'da başlanarak 4-6 Aralık 1943'te Kahire'de Churchill, Roosevelt ve İnönü arasında yapılan görüşmelere kadar süreklilikli olarak Türkiye'ye savaşa girmesi konusunda baskı uygulamışlardır.¹² Türkiye, savaşın sonlarına doğru gelişen olaylardan dolayı Müttefiklere yaklaşmak zorunda kalmış fakat fiiliyatta savaşa hiçbir zaman katılmamıştır. İsmet İnönü başlangıçtan beri uygulamaya çalıştığı Türkiye'nin toprak bütünlüğünü koruma konusunda başarı sağlamıştır.¹³ Bu bağlamda İnönü, 1939'dan 1945'e kadar süreçteki 1 Kasım nutuklarında Türkiye'nin dış politikası ile düşüncelerini dile getirmiş ve bu nutuklar basındaki yerini almıştır. 1924 Anayasası'ndan itibaren 1961 Anayasası'na kadar cumhurbaşkanları, her yıl Kasım ayının birinci günü TBMM'de gerçekleştirdikleri nutuklarla meclisin yeni yasama yılını açmıştır. Türkiye Cumhuriyeti, anayasal bir devlettir. Yasama, yürütme ve yargı organları görev ve yetkilerini anayasadan almaktadır. Buradan hareketle anayasal olarak cumhurbaşkanı devletin başıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı seçilen Mustafa Kemal Atatürk, seçildiği 29 Ekim 1923 tarihinden başlayarak, vefat ettiği 10 Kasım 1938 tarihine kadar aralıksız on beş yıl bu görevi yürütmüştür. Atatürk, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin en uzun süre görev yapan cumhurbaşkanıdır. Atatürk'ten sonra seçilen İsmet İnönü ise on iki yıl süreyle cumhurbaşkanlığı görevini yürütmüştür. 1924 Anayasası'nda cumhurbaşkanının görev süresi seçim dönemi ile sınırlanmıştır. Yine 1924 Anayasası'nda öngörülen cumhurbaşkanının yasama yılı başında TBMM'de açılış konuşması yapma ve törenli oturumlarda TBMM'ye başkanlık etme yetkileri söz konusudur.¹⁴ Bu bağlamda TBMM her yıl Kasımın birinci günü cumhurbaşkanının bir nutku ile açılmıştır. Bu nutuk hükümetin bir sene içinde yaptıklarının bir özeti, devletin içinde bulunduğu iç ve dış durumun kısa ve toplu anlatımı, gelecek seneye ilgili başlıca yeni işlerin ilk habercisidir. Hükümetin, devlet reisi tarafından meclise sunulmuş bir bilançosu mahiyetinde ve temel unsurları bakanlıklar tarafından hazırlanması zarurî olan, bu nutuk, özellikle İkinci Dünya Savaşı ortamında, İsmet İnönü'nün üslûp ve şahsiyeti damgası altında, ahvale ve şartlara göre büyük bir önem kazanmıştır.¹⁵ Soysal'a göre ise İnönü'nün 1 Kasım nutukları, gelecek yıl içinde meclis grubundaki tartışmalara ışık tutan bir kılavuz niteliğindedir.¹⁶ Bu nedenle savaş ortamında dikkat çeken İnönü'nün 1 Kasım nutukları, cumhuriyet Türkiye'sinin adeta kısa tarihi niteliğindedir. Buradan hareketle çalışmamızda, 1 Kasım nutuklarına odaklanılacaktır. Bu odaklanma ile konuşmalarda vurgulanan politikalar çerçevesinde, çalışmamızın konusunu teşkil eden İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin izlediği stratejilerin iz düşümlerine bakılacaktır.

-
- 10 Ahmet Şükrü Esmer, Oral Sander, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1945)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s. 157.
- 11 Sevda Mutlu, *Devlet Adamı Kimliği İle İsmet İnönü'nün Düşünce ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi, (Basılmamış Doktora Tezi)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007, s. 218.
- 12 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul 2015, s. 912-915.
- 13 Caner Erdoğan, "Tek Parti Dönemi'nde Cumhuriyet Halk Partisinin İdeolojik Değişim ve Dönüşüm Sürecinin Çözümlemesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:51, Ağustos 2017, ss.270-279.
- 14 *Tarihe Düşülen Notlar-1, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924-14 Aralık 1987)*, TBMM Yayınları, Ankara 2011.
- 15 Necmeddin Sadak, "Emniyet Havası İçinde İnsanlara Temiz Nefes Aldıracak Bir Adalet Nizamı İstiyoruz", *Akşam*, 2 Kasım 1943, s. 1.
- 16 Weisband, *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası I*, s. 51.

1.1939-1942 Arası Dönem

1.1. Türkiye - Müttefik Devletler İlişkileri

Dünyayı yeni bir savaşa götüren olaylar 1939'da hızlı bir şekilde gelişim göstermiş, merkezi devletler, Mihver ve Müttefik olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Mihver Devletleri'ni Almanya, İtalya ve Japonya, Müttefik Devletleri'ni ise Fransa, İngiltere ve SSCB oluşturmuştur.¹⁷ İki taraf arasında başlayan mücadelede Türkiye, barış yanlısı bir politika takip etmiş olmasına rağmen 16 Ekim 1939'da Türkiye ve Rusya arasında yapılan görüşmelerde, Rusya'nın, Boğazlardaki geçiş statüsünün kendi lehine değiştirilmesi ve Boğazlar üzerinde Türkiye ile birlikte söz ve kontrol hakkı konularında ortaklık kurma taleplerinde bulunması üzerine iki devlet arasında antlaşma mümkün olmamıştı. Bu durum Türkiye'yi, Fransa ve İngiltere'ye yaklaştırmış, üç devlet arasında 19 Ekim 1939'da Karşılıklı Yardım Antlaşması yapılmıştır.¹⁸

Dünya siyasetindeki bu gelişim ve değişim, İnönü'nün 1 Kasım 1939'da yaptığı açılış konuşmasına yansımıştır. İnönü, TBMM'nin yaptığı açılış konuşmasında geçen yılın huzur ve emniyet içerisinde geçtiğini, fikirde ve cemiyette asayişin olduğunu belirtmiştir. Dış siyasetin hızlı bir gelişim gösterdiğini, Avrupa buhranının dünya savaşına dönüştüğünü, Türkiye'nin bu ortamda kendi emniyetini temin etme gayreti ile beraber barıştan yana bir politika takip ettiğini dile getirmiştir. 12 Mayıs'ta İngiltere ve 23 Haziran'da Fransa ile yapılan beyannamelerin bu gayretin mahsulü olduğunu izah etmiştir. Ayrıca İnönü, konuşmasında, 19 Ekim'de yapılan antlaşmanın hiçbir devletin aleyhinde olmadığını ve Türkiye'nin uluslararası sulh ve emniyete hizmet ederek emniyetini sağlamaya çalıştığını, amacının savaşın daha fazla dağılmasını engellemek olduğunu söyleyerek, harbin kısa sürmesini umut ettiğini ilave etmiştir.¹⁹ Türkiye'yi harp mıntıkası haricinde bırakmayı vazife edindiğini de sözlerine ekleyen İnönü, aslında bu cümlesi ile savaş sürecinde takip ettiği politikayı da özetlemiştir. İnönü, savaşın başlangıcından sonuna kadar yaptığı konuşmalarda, Türkiye'nin iç ve dış siyasetinden bahsetmiş ve Türk ve yabancı basın bu konuşmalara oldukça büyük bir önem vermiştir.

Falih Rıfki Atay "Cumhurreisimizin Nutku" başlıklı yazısında, gerek devlet başkanının gerekse cumhuriyet hükümetinin barışa hizmet ettiğini belirtmiş, mayıs ve haziran beyannameleri ile ekimde İngiltere ve Fransa ile yapılan ittifak antlaşmasının uluslararası konjektörde barış ve emniyete hizmet etmiş olduğunu, bu bağlamda emniyet ve taahhütlerini yerine getirecek olan Türkiye'nin de güvenliğe katkı sağlayacağını belirtmiştir.²⁰

Akşam gazetesinde ise, "Reisicumhurun Nutku" isimli başmakalesinde Necmeddin Sadak, İnönü'nün uluslararası durumun vahameti karşısında samimi bir şekilde barışı öne çıkardığını vurgulamıştır. Avrupa'da başlayan ve nereye varacağı bilinmeyen savaş karşısında barışa hizmet eden Türkiye'nin kendi gücüne dayanarak ilk olarak kendi emniyetini sağlayacağı, yine bu noktada Türkiye'nin Fransa ve İngiltere ile imzaladığı

17 Refik Turan ve Diğerleri, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Okutman Yayıncılık, Ankara 2009, s. 278.

18 Antlaşmanın amacı saldırıya karşı koymak için Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında gerektiğinde karşılıklı yardım ve destek sağlamaktır. Türkiye'ye bir Avrupa devleti saldırırsa, İngiltere ve Fransa Türkiye'ye her türlü yardımı yapacaktır. İngiltere ve Fransa bir Avrupa devletinin saldırısına uğrarsa ve savaş Akdeniz'e intikal ederse, Türkiye bu iki devlete yardım edecektir. Savaş Avrupa'da olursa; Türkiye, İngiltere ve Fransa yararına tarafsızlık politikasını izleyecektir. İngiltere ve Fransa Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri garantilerin yerine getirilmesi için savaşa girerlerse, Türkiye'de bunlara katılacak ve yardım edecektir. Taraflar bu antlaşmanın uygulaması sonucu olarak savaşa girerlerse mütareke ya da barış için birlikte karar vereceklerdir. Antlaşmanın yürürlük süresi on beş yıl olacaktır. Bu maddelerin dışında iki numaralı protokol şu şekildedir: Yukarıda adı geçen antlaşma uyarınca Türkiye tarafından üstlenilmiş olan yükümlülükler, bu ülkenin Sovyetler Birliği ile silahlı bir anlaşmazlığa sürüklenmesine neden olacak ya da böyle bir sonucu verecek bir eyleme onu zorlamayacaktır. (Uçarol, a.g.e, s. 897-898).

19 *Tarihe Düşülen Notlar-1, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924-14 Aralık 1987)*, TBMM Yayınları, Ankara 2011, s. 102.

20 Falih Rıfki Atay, "Cumhurreisimizin Nutku", *Ulus*, 2 Kasım 1939, s. 2.

anlaşmanın da barışa hizmet ettiğini belirtmiştir. Yine Sadak, giriştiği bu barış hareketi karşısında dostluklarına vefakâr olan Türkiye'nin barışı genişletmek ve yine barışa hizmet etmek hususunda daima çalışacağını fakat bu barış adına gayretleri sonuç vermezse, cumhuriyet ordularının emir aldıkları vakit üzerlerine düşen vazifeyi yerine getireceğini de ifade etmiştir.²¹

Türkiye, İngiltere ve Fransa ile yaptığı antlaşmada Alman ve İtalyan saldırısı karşısında kendini korumaya almış ve adı geçen devletlerin bir devletin Türkiye'ye saldırması halinde her türlü yardım ve desteği vereceklerini açıklamış olmalarına rağmen, Türkiye, savaştan mümkün merteye uzak durmuştur.²² Tan gazetesinde yazan M. Zekeriya Sertel "Dünya Siyasetinde Türkiye'nin Vaziyeti" başlıklı başmakalesinde dünyayı istila tehlikesine götüren bu yangın karşısında, İnönü'nün Türkiye'nin durumunu açık ve net bir biçimde ortaya sererek Türk milletini rahatlattığı ifade etmiştir. Türkiye'yi harbin dışında tutmak için Türkiye'nin hareket hattının önceden anlaşılır olmasının barış için faydalı olduğunu söyleyerek nutku değerlendiren Sertel, bu noktada barışı sağlayacağına inanan Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa ile bir ittifak yaptığının üzerinde durmuştur. "Türkiye'nin bu ittifakla Avrupa'da emniyet mıntıkası oluşturacağı" şeklindeki İnönü'nün sözlerini Sertel, Türkiye'nin geleceğe emniyetle bakabilmesinin ve savaştan mümkün olduğunca uzak kalabilmesinin garantisi şeklinde değerlendirmiştir. Yine Sertel, İnönü'nün nutkunun halka huzur ve emniyet verdiğini söylemekten de geri durmamıştır.²³

Sertel, İngiltere ile yapılan ittifak antlaşması gereğince "Akdeniz'de statükoyu ihlal eden herhangi bir durum karşısında iki müttefik devlet durumu ele alır birbirlerine danışırlar" biçimindeki anlaşma maddesinden yola çıkarak İtalya'nın savaşa dâhil olmasıyla, iki tarafın durumu değerlendirmesinin Türkiye'nin savaşa dâhil olacağı anlamına gelmediğini vurgulamıştır. Aksine Türkiye'nin bugünkü savaş dışı durumunun hem Müttefiklere hem de Akdeniz statükosuna yardım ettiğini belirterek, İnönü'nün "İngiltere ile en zor şartlar altında dahi ittifak bağlarımız sağlamdır ve sarsılmayacaktır." şeklindeki sözleriyle başmakalesine son vermiştir.²⁴

Tan gazetesi 2 Kasım sayısında, "Milli Şefimizin Tarihi Nutku" başlığıyla haberi manşetine taşımış ve İnönü'nün söyleviden: "Büyük Meclis ve Türk milleti emin olabilir ki, Cumhuriyet orduları emir aldıkları zaman vazifelerini hakkıyla ifa edeceklerdir." sözlerine dikkat çekmiştir. Diğer gazetelerden farklı olarak İnönü'nün yeni paktın hedefleri üzerinde ehemmiyetle durduğu şeklinde yorumun altında nutuktan bu konuyla alakalı "Bugün olduğu gibi yarın da memleketimizi harp mıntıkası haricinde bırakmayı, emniyet ve taahhütlerimizi ihlal etmemek şartıyla milletimize karşı vazife icabı olarak cidden arzu ediyoruz." biçiminde İnönü'nün sözlerini haberine taşımıştır.²⁵ Haberde, Türkiye'nin emniyetini temin etmek şartı ile savaş dışında kalmayı sağlamaya çalıştığı ifade edilmiş, 1939'da İngiltere ve Fransa ile yapılan 19 Ekim 1939'da imzalanan üçlü ittifak anlaşmasına atıf yapılmıştır. Özellikle bu antlaşmanın ikinci protokolünden kaynaklı yükümlülükler, Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile bir çatışma ya da anlaşmazlığa asla sürüklemeyecekti.²⁶ Sovyet çekincesi ile ilgili madde Türkiye'nin bir taraftan savaş dışı kalmaya çalışmış olmasının bir taraftan da kendini güvenceye almış olmasının belirtisidir.

Akşam gazetesi Milli Şefin nutkunu, 3 Kasım 1940 tarihi itibarıyla Milli Şefin mühim nutku başlığıyla manşetine almıştır. Haberde ön plana çıkarılan İnönü'nün sözleri şunlardır: "Milli birlik her zamandan ziyade sağlamdır, icap ederse milletçe her fedakârlığı göze almak hepimizin kati kararıdır. Sovyet Rusya ile münasebatımız dostane mahiyetini tekrar elde etmiştir. İngiltere ile olan ittifak bağlarımızın sağlam ve sarsılmaz olduğunu söylemek benim için bir borçtur. Cumhuriyet ordusunun vazifesini hakkı ile başarabilecek bir ehliyetle bulun-

21 Necmeddin Sadak, "Reisicümhurun Nutku", *Akşam*, 2 Aralık 1939, s. 1, 8.

22 Wayne Bowen, "Türkiye ve İkinci Dünya Savaşı: "Tarafli Fakat Savaşmayan Ülke", *Türkler*, Edt: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, ss. 803-812

23 M. Zekeriya Sertel "Dünya Siyasetinde Türkiye'nin Vaziyeti", *Tan*, 3 Kasım 1939, s. 1, 6.

24 M. Zekeriya Sertel "İtalya-Yunan Harbi Önünde Türkiye'nin Vaziyeti", *Tan*, 4 Kasım 1940, s. 1-2.

25 "Milli Şefimizin Tarihi Nutku", *Tan*, 2 Kasım 1939, s. 1.

26 Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 281.

duğuna emin olabiliriz.”²⁷ İnönü konuşmasında İngiltere ile dostluk bağlarının kuvvetli olduğunu dile getirmiştir. Savaş sürecinde ilişkiler iyi tutulmaya çalışılmış hem de savaş dışı nasıl kalınır bunun çabası verilmiştir. Buradan hareketle savaş esnasında aradaki ittifak antlaşmasına dayalı olarak İngiltere, Türkiye’den birçok defa kendi safında yer almasını istemiş, Türkiye ise savaşa girmeden dostane ilişkileri devam ettirmeye çalışmıştır. Türkiye’nin savaş dışı durumu ile ilgili olarak İnönü, Türkiye’nin İngiltere ile bir pakt imzaladığını, kendi güvenliğini İngiltere’nin garantisini altında gördüğünü, fakat bu paktın Fransa’nın çöküşü ile artık uygulanamayacağını belirtmiş ve İngiltere ise Türkiye’nin savaş dışı durumunu kabul etmek zorunda kalmıştır.²⁸

Almanya 1940 Nisan’ında Norveç ve Danimarka’ya saldırdığı zaman İngiltere ve Fransa, Balkan ülkeleri arasında bir birliktelik oluşturmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştu. Bu bağlamda İngiltere 15 Nisan 1940’da Türk Dışişleri Bakanlığı’na, İtalya’nın Yugoslavya’ya saldırması durumunda takip edeceği politikayı tespit için görüşme talebinde bulunmuştur. 24 Nisan’da verdiği cevapta Yugoslavya’nın toprak bütünlüğüne kayıtsız kalamayacağını fakat Almanya ile savaş devam ederken İtalya’ya savaş ilan edilirse bu iki ülkenin birleşmesinden çekindiğini söylemiştir. 29 Nisan’da İngiltere bu ihtimali görüşmek için üç ülke genelkurmay başkanlarının toplanmasını teklif etmiştir. Türkiye ise bağlayıcı bir karar alınmaması şartıyla görüşmeyi kabul etmiştir.²⁹ Bu görüşmeler dış basına yansımıştır. Berlin basını, İsmet İnönü’nün nutkunun Balkan memleketlerinde çok büyük bir alâka uyandırdığı belirtmiştir. Bu doğrultuda, Belgrad’dan gelen haberler, Yugoslav siyasi ve diplomatik yetkililerinin, İnönü’nün beyanatını, harp harici kalmak için Türkiye’nin elinden geleni yaptığı ve mukadderatını İngilizler ile sıkı bir suretle bağlamak istemediği biçiminde değerlendirmiştir.³⁰ 29 Nisan’da İngiltere’nin görüşme teklifine, Türkiye’nin bağlayıcı bir karar alınmaması şartıyla görüşmeyi kabul etmesi Balkan basınında görüldüğü üzere İngiltere’ye fazla yaklaşmak istememesi şeklinde değerlendirilmiştir.

İngiltere ve Fransa, 16 Mayıs 1940’da Almanya, Fransa ve Balkanlara karşı saldırıya geçince Ankara’daki Yugoslavya elçisi ile temasa geçmiş, elçi Almanya ve İtalya saldırısına uğramaları durumunda Balkan ülkelerinin ne yapacağını merak etmiştir. İngiltere ve Fransa, İtalya’nın savaşa girmesi durumunda Türkiye’den seferberlik ilan etmesini, aynı şekilde Balkan ülkelerini de teşvik etmesini istemişlerdir. Akabinde İtalya, Fransız cephesindeki savaşlarda başarılı olamamış, Yunanistan’a bir ultimatom vermiş ve stratejik bir noktayı işgal etme hakkını istemiştir. Yunanistan bu teklifi reddetmiş ve ardından İtalya, Yunanistan’ı işgal etmiştir. Türkiye’nin bu durum karşısında Balkan Pakti çerçevesinde Yunanistan’a yardım etme gibi bir yükümlülüğü yoktu. İnönü mecliste yaptığı konuşmasında bu durumla ilgili şu şekilde açıklama yapmıştır. “Son zamanlarda harp harekâtı bazı yeni vesilelerle dikkate şayan inkişaf gösterdi. Sükûn ve selâmeti bizim için çok ehemmiyetli olan emniyet sahamızın içinde dostumuz ve komşumuz Yunanistan maalesef bu gün harbe sürüklenmiş bulunuyor. Bundan doğan vaziyeti, müttefikimiz İngiltere Hükûmeti ile müştereken tetkik ve mütalaa etmekteyiz.”³¹ Yunanistan Başbakanı Metaksas 1940 Şubat’ında, Yunanistan’ın Türkiye ile yalnız Balkan Pakti çerçevesinde karşılıklı yükümlülüğü bulunduğunu, bunun İtalya’ya karşı bir yükümlülük olmadığını açıklamıştır.³² Öte yandan İnönü, geçen seneden beri ülkenin siyasetinde bir değişiklik olmadığını dile getirdiği konuşmasına şu şekilde devam etmiştir: “Siyasetimiz, siyasî istiklâl ve mülkî tamamîyetimizin mahfuziyetini esas tutmakta ve hâdiselerin seyrine göre tahavvül eden haris emeller ile alâkadar bulunmamaktadır.”³³ İnönü’nün mecliste yaptığı konuşma basında

27 “Şefin Mühim Nutku”, *Akşam*, 3 Kasım 1940, s.1

28 Osman Akandere, *Millî Şef Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 276.

29 Kahraman Gürbüz, “İkinci Dünya Savaşı’nda Balkanlardaki Gelişmeler ve Türkiye’nin Tutumu”, *U.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı:18, 2007/2, ss.363-372.

30 “Reisicumhurun Nutkunun Akisleri”, *Akşam*, 4 Kasım 1940, s.1.

31 *Tarihe Düşülen Notlar-1, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924-14 Aralık 1987)*, TBMM Yayınları, Ankara 2011, s.111.

32 Gürbüz, *a.g.m.* ss.363-372.

33 *Tarihe Düşülen Notlar-1, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924-14 Aralık 1987)*, TBMM Yayınları, Ankara 2011, s.112.

yankılarını bulmuştur.

Tan gazetesi, İnönü'nün nutkunun özellikle Londra'da çok iyi karşılandığını öne çıkarmaktadır. Bu bağlamda Londra Türkiye'nin durumunu: "Türkiye Boğazların Muhafızı ve Yakın Şark'ın kalkanıdır" biçiminde yorumlamıştır. Reuter'in diplomatik muhabirinin demecine dayanarak verdiği haberinde Tan, İnönü'nün nutkunun İngiltere tarafından iyi karşılandığını belirtmiştir. Buradan hareketle, müttefik Türkiye'nin tecavüzcü kuvvetlere karşı gerekirse mukavemet edeceği yönündeki duruşuna İngiltere'nin güvendiği belirtilerek, İnönü'nün nutkunun İngiltere ile yapılan anlaşmanın açık ve seçik belirtisi olduğu açıklanmıştır. Ayrıca savaşın Balkanlara indiği bir dönemde bu nutkun yapılmasının manidar olduğu da belirtilse de Yunanistan'ın durumu hakkında Türkiye'nin gösterdiği her türlü ilgi ve alakanın tecavüzcülere dönük bir ihtar anlamına geldiği ifade edilmiştir. Yine yapılan yorumlar, nutkun Türkiye'nin açıkça ifade ettiği savaş dışı kalma siyasetini teyit etmiş olmasına rağmen Türkiye'nin hassas konumundan ötürü uyanık bir bekleme içinde bulunduğunu da anımsattığı açıklanmıştır.³⁴

Türkiye'nin İngiliz basını tarafından övülen savaş dışı kalma politikası yine İngiltere tarafından eleştiriye uğrayacaktır. Bu kez İngiltere, 1941'in Ocak ayında kendi yanlarında savaş girmesi konusunda Türkiye'ye yönelik baskısını arttırmıştır. Savaş dışı bulunan ABD, Balkan ülkelerine destek olmak amacı ile çaba sarf etmiş ve bu amaçla Amerikalı bir albay 1 Şubat 1941'de Türkiye'ye gelmiştir. 14 Şubat 1941'de Başkan Roosevelt, Başbakan Refik Saydam'a mesaj göndermiş ve Alman saldırısına karşı direnecek ülkelerin "Kiralama ve Ödünç Verme Kanunu"ndan yararlandırılacağını belirtmiştir³⁵. Görüldüğü üzere Türkiye'yi Müttefik bloğa çekmek için oldukça büyük bir çaba sarf edilmiş, fakat Türkiye'nin maksadı olabildiğince savaş dışı kalmak olmuştur.

Öte yandan savaş sürecinde Türk yöneticiler için izlenen yol: "ne başkasının bir karış toprağında gözü-müz var, ne de başkasına bir karış toprak veririz" biçimindedir.³⁶ Ulus gazetesinin 2 Kasım 1941 tarihli manşetinde bu ifade yerini bulmuştur. TBMM'nin sürekli alkışları ve büyük tezahürleri arasında İnönü, Türkiye'nin iç ve dış politikasının ana hatlarını büyük bir vuzuhla anlatmıştır: "Hiçbir şart altında zor kabul etmeyiz! Millet yapısının sağlık ve sağlamlığı her vakit kıymetli dayancımız olacaktır."³⁷ Bu bağlamda yapılan her türlü baskının Türk Devletini yıldıramayacağı ve güçlü millet iradesi açık bir şekilde anlatılmaya çalışılmıştır.

Türkiye, savaş dışında kalma konusunda mücadele etmesine rağmen gerektiğinde ve topraklarına bir saldırı olması durumunda hiç düşünmeden savaşa iştirak edeceğinin sinyallerini de vermiştir. İnönü, Türkiye'nin saldırıya uğraması durumunda, yanında Müttefik devletler olmaksızın da savaşacağını söylemiştir.³⁸ Bu bağlamda Tan gazetesi, İnönü'nün, Türkiye'nin iç ve dış siyasetini özetlediği söylediği nutkunda, hükümetin milletçe her fedakârlığı göze almak kararında bulunduğunu öne çıkardığını okuyucu kitlesine taşımıştır.³⁹

Dünyayı gittikçe saran savaş ateşi karşısında İsmet İnönü'nün nutukları sürekli rahatlatıcı ve birleştirici olmuştur. İnönü 1 Kasım 1941'de yaptığı meclis konuşmasında, cesaretlendirici ve rahatlatıcı düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

"Bizi, hizmet ile şereflendiren büyük milletin emanetini, hepimiz canımızdan üstün tutarak vazife yapıyoruz. Büyük Meclisin ayrılığa ve aykırılığa asla yüz vermeyen tecrübeli idaresi, milletimizin başlıca dayancıdır.

34 Tan, 4 Kasım 1940, s.1-2. Londra'dan edinilen bilgiye göre, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde söylediği nutuk, İngiliz siyasî ve diplomatik mahfillerinde mükemmel bir surette karşılanmıştır. Türkiye'nin gayri muharip vaziyeti hayretle karşılanmak şöyle dursun, Türkiye'nin hakimane hareketinin yeni bir delili olarak kabul edilmiştir. "Reisicumhurun Nutkunun Akisleri: İngiliz Siyasî Ortamında Çok İyi Karşılandı", *Akşam*, 4 Kasım 1940, s. 1.

35 Uçarol, *a.g.e.*, s. 905.

36 Edward, Weisband, İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası I, Çev: M. Ali Kayabal, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 2000, s. 27-28.

37 "Cumhurreisimizin Büyük Nutku", *Ulus*, 2 Kasım 1941, s.1.

38 Akandere, *a.g.e.* s. 276

39 "Milli Şefin Nutku", *Tan*, 4 Kasım 1940, s.1.

Millet mukadderatının idaresi çok nazik olduğu bir devirde yaşıyoruz. Siyasette ana temellerimizin sade ve açık olmasından kuvvet alıyoruz. İçeride millî beraberliğe güveniyoruz. Bunu korumak için, gerekli olursa, her tedbiri almaktan sakınmayacağız.”⁴⁰

Ulus gazetesinde yazan Atay da, İnönü'nün konuşmalarının rahatlatıcı olduğundan bahsetmektedir. Atay, İnönü'nün nutkunun milletin başına bastığı bir nutuk olduğunu, özellikle milli siyasetle ilgili cümlelerin Türkiye'yi geniş ve kaplayıcı aydınlık içine aldığı vurgulayarak, Türkiye'nin ilişkide bulunduğu devletlerin hepsi için hem bugün hem de yarın emniyet sağlayacak olmasının, yapılacak hizmetlerin en iyisi biçiminde ifade etmiştir.⁴¹

Türkiye'nin toprak bütünlüğü düşünülerek savaştan uzak durulması ve barış yanlısı bir politika takip edilmesi M. Zekeriya Sertel'in “Millî Şefin Dış Siyasetimiz Hakkındaki Beyanati” başlıklı yazısında yerini bulmuştur. Makalede Milli şefin verdiği nutuktan hareketle özellikle 3 nokta üzerinde durulmuştur: 1. Türkiye'nin dünyayı yangından ve ıstıraptan kurtarmak için barış unsuru olmaktan duyacağı sevinç, 2. Balkan milletlerinin bağımsızlıklarına kavuştuğunu görme isteğimiz, 3. Geleceğe dönük dış siyasetimizin ana hatlarını ifade edilmesidir. Sertel, Milli şefin verdiği nutkun sadece Türkleri aydınlatan vesika olmadığını aynı zamanda uluslararası konjonktürde de önemli olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Türkiye'nin bu savaşta dimdik kalması, memleketin her tarafındaki birlik, yabancı emellere sürükleyici telkinlerin yayılma sahası bulamamış olması, millet yapısının sağlamlığı ve Türk ordusunun kuvveti ile açıklanmıştır.⁴²

1940'ın Mayıs ayında Almanya'nın Fransa'ya saldırısı üzerine Türkiye savaş dışında kalma politikasını daha da keskinleştirmiştir. Bundan sonraki süreçte kendisi yenilgi alan bir devletin Türkiye'yi savaşa sokma yönünde baskı kurması beklenemezdi. İngiltere, Türkiye'yi Müttefiklerin yanında savaşa sokamayınca Türkiye'nin tarafsız kalma politikasını kabullenmiş fakat Türkiye'nin savaşa girmemesini bahane olarak görmüştür. Türk politikacıları, İngiltere'ye onların haklı davalarını desteklediklerini söylemekle birlikte, savaşa giremeyeceklerini belirterek, onları bu noktaya inandırmışlardır.⁴³ Sovyet Rusya ve Almanya'ya da aynı şekilde açıklama yapan Türk yetkililer sağlam bir denge politikası yürütmeye çalışmış; öte yandan savaşa hazır bir pozisyon da almışlardır.

Bu doğrultuda 1943 yılının daha geniş ve daha insafsız muharebelerle geçeceğini düşünen İnönü ise meclisin altıncı dönem beşinci yasama yılı açış konuşmasında, Türkiye'nin imzaladığı antlaşmalara, ittifaklara ve dostluklarına sadık kalarak içerde ve dışarıda herkesçe bilinen milli siyasetini sürdüreceğini aktarmaktadır. Ayrıca gittikçe artan düşmanlık havası içerisinde tarafsız politika sürdürmenin hükümet için yorucu olduğunu da belirten İnönü, hükümetin herhangi bir devlete karşı hileli ve saklı fikirli olmaktan dikkatle sakındığını söylemektedir. Bu doğrultuda milli emniyet siyasetini takip edecek ve her devletle olan ilişkilerinin mahiyetini açıkça söylemekten çekinmeyecek Türkiye'nin, savaşın sonuna değin bu siyaset dürüstlüğünün devam edeceğini ifade eden İnönü, bu politikanın bütün muhariplerce de takdir edildiği kanaatindedir. Ayrıca bütün dünyayı saran harbin, yeryüzünde bir tarafın hâkimiyetine dayanan siyaset yapısının kalmayacağını ortaya serdiğine değinen İnönü, konuyu milletlerin eşit haklara sahip olmasına getirmiştir. Buradan hareketle İnönü, küçük büyük bütün milletlerin yeryüzünde istiklal ve haysiyetle yaşamak imkânına sahip bulunacağını, bu gayenin ise Türkiye'nin uluslararası siyasette daima esas prensibi kabul edildiğini belirtmiştir.⁴⁴

40 *Tarihe Düşülen Notlar-1, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924-14 Aralık 1987)*, TBMM Yayınları, Ankara 2011, s.127.

41 Falih Rıfki Atay, “Nutuk Bir Vazifeler Düsturudur”, *Ulus*, 4 Kasım 1941, s.1.

42 M. Zekeriya Sertel, “Millî Şefin Dış Siyasetimiz Hakkındaki Beyanati”, *Tan*, 3 Kasım 1941, s. 1

43 Mustafa Aydın, “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945”, (Editör, Baskın Oran), *Türk Dış Politikası*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 425-428.

44 *Tarihe Düşülen Notlar-1, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924-14 Aralık 1987)*, TBMM Yayınları, Ankara 2011, s. 102-103.

İnönü'nün değerlendirmesini destekler mahiyetteki yorumlar dış basında söz konusu olduğu gibi İnönü'nün şahsında Türkiye'nin dış siyasetini öven yazılar da söz konusudur. Bu bağlamda Lozan'da çıkan Gazettede Lausanne: "Türkiye iftihar duymakta haklıdır. Memleketi harpten uzak tutmak için sarf ettiği gayretler minnetle karşılanmaktadır. Harp Türkiye hudutlarına tehlikeli surette yaklaşmaktadır."⁴⁵

Yine Lozan'da çıkan Liberal gazetelerden ve Katolik partisinin organı olan Courier de Geneve gazetesi şunları yazmaktadır:

"Türkiye Cumhurbaşkanı, memleketinin muhariplere karşı tam bir tarafsızlık olan dış siyasetini değiştireceğini ima etmemekle birlikte Ankara'nın muharip devletlerle münasebetlerinde muhafaza ettiği denge Türkiye'ye sadece harp dışında kalmasını sağlamamış bu memleketi aynı zamanda maddi menfaatler de temin etmiştir. 1943'te görülecek daha şiddetli ve daha merhametsizce muharebeler ihtimali karşısında Türk Devlet Şefinin milletine verdiği parola orduyu hazır bulundurmak ve uyanıklığından hiç bir şey gevşetmemek olmuştur."⁴⁶

Aynı konuda Alman kontrolü altında bulunan Romanya'da çıkan bir Rumen gazetesi: "Türkiye bitaraflığını uluslararası dostluk münasebetleri çerçevesine sokmuştur"⁴⁷ yorumunda bulunmuştur.

Dış basında görüldüğü gibi Türkiye'nin, savaşa girmesi istenmemekte ve savaşın başından beri devam ettirdiği bitaraf politikası arzulanmaktadır. İsviçre basınında Türkiye'nin tarafsızlığını sürdüreceğine yönelik İnönü'nün konuşmasının özellikle yoğun ilgi gördüğü anlaşılmaktadır. Bunun en önemli nedeni şüphesiz İsviçre basınının Almanya'ya yakın yayın yapmasında aranabilir. Neue Berner Zeitung'in neşrettiği bir yazı şu şekildedir:

"Ankara, menfaatleri gereği birbirleriyle harp halinde bulunan büyük devletlerle olan ilişkilerinde denge temininde mükemmel bir surette başarılı olmuştur. İnönü, son derece nazik bir zamanda Atatürk'ün mirasını muhafaza vazifesi ile karşı karşıya bulunuyor. İnönü, bu mirası hiç bir zarara uğratmaksızın dünya sulhuna kavuşturmak azmindedir. Türkiye Cumhuriyeti, hükümet başkanının bu yoldaki gayretlerinden dolayı iftihar edebilir. Özellikle son üç savaş yıllarında görüldüğü gibi Ankara hükümeti, bu devletin kurucusu Atatürk'ün, her şeyi Türk gözü ile görmek prensibine aynen sadık kalmıştır ve bundan sonra da sadık kalacaktır".

Basler National-Zeitung gazetesi "Türkiye Boş Emniyet Hislerine Kapılmıyor" başlığı altında neşrettiği bir yazıda kısaca şu yorumu yapmaktadır: "Türkiye'nin ne kadar doğru düşüncelerle hareket ettiğini ve onu idare edenlerin bugünkü vaziyetin ortaya attığı imkânları ne kadar ciddi bir surette göz önüne aldıklarını İnönü'nün son nutku açıkça ispat etmiştir"⁴⁸ değerlendirmesinde bulunmuştur. Anlaşılabacağı üzere Alman basını da Türkiye'nin tarafsızlığından hoşnuttur.

Türk basınına göre sadece Alman ve Alman taraftarı gazeteler değil, bütün Avrupa gazeteleri de İnönü'nün nutkunu ilgi ile karşılamıştır. Bükreş'te Universul gazetesi, Türkiye Cumhurbaşkanı'nun nutku hakkında fikir yürüterek, Türkiye'nin dış siyasetinin savaşın başlangıcından itibaren güç imtihanlar geçirdiğini, savaştan uzak kalmayı prensip olarak azmetmiş bulunan Türkiye'nin kesin bitaraf vaziyet aldığını ve bu bitaraflığını uluslararası dostluk münasebetleri içerisine soktuğunu yazmaktadır.⁴⁹

Sofya'da çıkan Utro gazetesinde Prof. Genoff, Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün nutku hakkında yayınladığı makalesinde Türkiye'nin katı bitaraflık hususunda şimdiye kadar takip ettiği görüşüne sadık kaldığını, fakat cumhurbaşkanının aynı zamanda, bu nutukta, Türkiye'nin bugün harbe her zamankinden yakın bulunduğunu söylediğini de dikkat çekmektedir. Prof. Genoff'a göre, Türkiye'nin barış içinde kalmak hususundaki arzusundan

45 " Milli Şef'in Son Nutku ve İsviçre Basınının Yaptığı Tefsirler" , *Ulus*, 6 Kasım 1942, s. 1.

46 "Leman'da Çıkan Ve Katolik Partisinin Organı Olan Caurrier De Geneve Gazetesi Şunları Yazmaktadır", *Ulus*, 6 Kasım 1942, s. 1.

47 "Şefimizin Nutku Etrafında, Hariçteki Tefsirler Devam Ediyor", *Tan*, 5 Kasım 1942, s. 1.

48 "Cumhur Reisimizin Nutku Her Tarafta Büyük Akisler Yaptı", *Akşam*, 4 Kasım 1942, s. 1.

49 " Reiscumhurun Nutku: Bütün Avrupa Gazeteleri Nutuktan Büyük Bir Alâka İle Bahsediyor", *Akşam*, 5 Kasım 1942, s. 1.

kimse şüphe edemez. Çünkü barış Türkiye'nin hakiki milli menfaatlerine uygundur. Türkiye'nin doğrudan doğruya komşusu olan Bulgarlar bu gayretin muvaffak meyve vermesini ve böylece dünyanın bu mevkiinde barışın muhafaza edilmesini temenni etmektedir.⁵⁰ Anlaşılacağı üzere Bulgaristan sadece kendi emniyeti için değil aynı zamanda Türkiye'nin emniyeti için de Balkan coğrafyasının sulh içinde bulunmasını temenni ettiğinden Türkiye'nin bitaraf politikasını sürdürmesinden hoşnuttur.

İnönü'nün nutkunu destekleyen dış basından başka Türk basını da kaleme aldığı makalelerle hükümetin ve hükümet başkanı İnönü'nün sergilediği siyasetin arkasında durmuştur. Ulus gazetesinde yazan F. Rıfki Atay, Cumhurbaşkanı İnönü'nün 1 Kasım 1942'de TBMM'de söylediği nutkun, yeni Türkiye siyasi tarihinin başlıca belgeleri arasında kalacağını belirterek, İkinci Dünya Savaşı'nın dördüncü yılında Türkiye'nin hem dış hem de iç politikalarının başarılı bir izahı olduğunu da altını çizmektedir. Dünyayı kan ve ateş içine alan savaşla ilgili Türkiye'nin görüşü, yeryüzünde sadece bir tarafın hâkimiyetine dayanan bir siyasetin savaş neticesinde kurulamayacağı yönündedir. Bu nedenle Türk hükümeti, büyük küçük bütün milletlerin yeryüzünde barış içerisinde yaşamasını milli politika biçiminde ele almıştır. Bu milli politika etrafında Türk hükümeti de milli emniyet sistemine devam ederken daha önce verdiği sözlerin ve imzaladığı antlaşmaların arkasında durarak, açık diplomasi yürütecektir.⁵¹

Tan gazetesinde yazan Burhan Belge de, İnönü'nün hem kendi hem de 18 milyon Türkün dünya görüşünü bir dünya vatandaşı sıfatı ile haykırdığını belirtmektedir. Buna göre yarınki dünyada büyük ve küçük milletler barış içinde bir arada yaşayacaklardır.⁵² İnönü'nün nutuklarının genelinde olduğu gibi gazete başmakalelerinde de bütün milletlerin barış içerisinde yaşayabilmesi umudu ve temennisi sürekli olarak ön plandadır.

Bu doğrultuda, İnönü'nün nutkunda, savaşın başından beri devam ettirilen Türk dış siyasetinin toplu değerlendirilmesini yaptığını ileri süren Akşam gazetesinde yazan Necmeddin Sadak, Türkiye'nin bütün devletlerle sürdürdüğü, temeli barış olan emniyet siyasetinin bugünün dünyası tarafından tanındığını belirtmektedir. Üstelik bu milli siyasetin muhariplerce tanınmasını ve kabul edilmesini, Türkiye'nin savaşan tarafların her ikisiyle de dostluk ve karşılıklı güven esasına dayanan siyasetinin olgunlaşmasına bağlamaktadır. Ancak Sadak, mevcut açık siyasete rağmen, gittikçe şiddetini artıran savaş ortamında, bitaraf politika sürdürmenin çok yorucu olduğunu açıkça belirten, yine de takip edilen siyasetin gelecek günlerde de değişmeyeceğini kesin bir dille söyleyen İnönü'nün, ülkesinin günün birinde hürriyet ve istiklali uğruna silaha sarılması durumunda kabahatin Türkiye'de olmayacağını da ortaya koyduğunu aktarmaktadır.⁵³

İnönü'nün de belirttiği gibi 1942 yılı Türkiye için zor bir yıl olmuş ancak 1943 yılı daha zorlu geçmiştir. 1943'te Müttefikler sürekli olarak Türkiye'ye çeşitli antlaşmalarla kendilerinden yana bir seçim yapmalarını istemişlerdir.⁵⁴

1.2. Türkiye-Almanya İlişkileri

Türkiye'nin Balkan devletlerine yakın olması Almanya tarafından İngiliz etkisi olarak algılanmış ve bu algı Türk Alman ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. 12 Mayıs 1939'da Türk-İngiliz yardım deklarasyonunun imzalanmasından beş gün önce Türkiye'nin Almanya'ya ısmarladığı tüm savaş araç gereçleri durdurulmuş buna karşılık Türkiye, Almanya'ya sattığı kromun miktarını azaltmış ve gönderimini yavaşlatmıştır. Akabinde iki devlet

50 "Reisicumhurun Nutku: Bütün Avrupa Gazeteleri Nutuktan Büyük Bir Alâka İle Bahsediyor", *Akşam*, 5 Kasım 1942, s. 1.

51 Falih Rıfki Atay, "Devlet Reisimizin Nutku", *Ulus*, 1 Kasım 1942, s. 1, 3.

52 Burhan Belge, "Türkiye'de Bir Şef Yaşar", *Tan*, 2 Kasım 1942, s. 1-2.

53 Necmeddin Sadak, "Cumhurreisimizin Nutkunda Türkiye'nin Dış Politikası", *Akşam*, 3 Kasım 1942, s. 1-2.

54 Aydemir, *a.g.e.* s. 254.

arasında daha önce imzalanan Ticaret Antlaşması yenilenmemiş ve 1 Eylül 1939'da ticaret tümüyle durmuştur.⁵⁵ 1940'da Alman ilerleyişine paralel olarak ilişkilerde bir düzelme gözlenmesi ve Türkiye'nin tarafsızlığının belirlenmesiyle birlikte bu durum hem Almanya hem de Türkiye için rahatlamaya sebep olmuş, akabinde de 25 Temmuz 1940'da Türk Alman Ticaret Antlaşması yapılmıştır.⁵⁶

Türk-Alman ilişkileri bu şekilde ilerlerken 28 Ekim 1940'da İtalya'nın Yunanistan'a saldırması Türkiye'yi zor durumda bırakmıştı. Çünkü İngiltere ve Fransa ile yapılan ittifak antlaşmasına göre İngiltere, Yunanistan ve Romanya'ya garanti vermişti. Verilen garantiye göre; savaş çıkması durumunda Türkiye İngiltere ve Fransa'nın yanında yer alacaktı.⁵⁷ Savaş esnasında meydana gelen bu gelişmeler dış basında yankısını bulmuştur. Sofya'da Türkiye'nin İtalyan - Yunan harbinin haricinde kalmak niyetinde olduğu belirtilmiş ve İsmet İnönü'nün Türkiye'nin İngiltere ile mevcut olan anlaşmaya bağlı olması sadece bir formaliteden ibaret görülmüştür.⁵⁸ Bu bağlamda Sofya'da Türkiye'nin savaşa girme gibi bir niyetinin olmadığı anlaşılmış ve basına yansımıştır.

4 Kasım 1940 tarihli Tan gazetesinde Sertel "İtalya-Yunan Harbi Önünde Türkiye'nin Vaziyeti" başlıklı başmakalesinde İtalya-Yunan savaşı başladığından beri Türk vatandaşının kafasında yer alan: "1. Biz harbe girecek miyiz? 2. İtalya, Yunanistan'la meşgul iken Almanya Bulgaristan üzerinden Türkiye'ye inmek isteyecek midir? 3. İtalya-Yunan savaşı bize geçecek midir? 4. Türkiye ne zaman kendisini savaşa girmeye mecbur sayar? bu tarz sorulara cevap aramıştır. Türkiye savaşa girecek mi? sorusuna Sertel, İnönü'nün meclis kürsüsünden Türkiye'nin sınırları dışında bir karış toprakta gözünün bulunmadığı yine Türkiye'nin hayati menfaatlerine saldırı niyetinde olmayan bir devletin de Türkiye'nin siyasetinden endişe etmemesi gerektiğini belirten sözleriyle en güzel cevabı verdiğini ifade etmiştir. Sertel, İnönü'nün bu sözlerinden yola çıkarak Türkiye'nin harbe girmeye mecbur olması için emniyetine ve hayati menfaatlerine bir saldırının gerekli olacağından hareketle Mihver devletlerin şimdiye kadar Türkiye'ye karşı böyle bir saldırı siyaseti takip etmediklerini, Almanya'nın Türkiye'nin savaş dışı kalmasını istediğini belirtmiştir. Sertel, Almanya'nın menfaatini Balkanlarda Türkiye ile bir savaşa girmemek ve bu kış Yakın Doğu'da başına bir bela açmamak şeklinde yorumlamıştır.⁵⁹ Diğer taraftan Yunanistan'a yapılan bir saldırının Türkiye'nin güvenlik sahasına bir tehdit oluşturduğu sırada Türkiye ittifak antlaşmaları ile Yunanistan'a yardım etmek mecburiyetinde midir? şeklinde soruya ise İnönü'nün nutkundan hareketle müttefikimiz İngiltere hükümeti ile durumun ortaklaşa ele alınacağını söylemiştir. Balkan Paketi'ne göre İtalya tarafından saldırıya uğrayan Yunanistan'a Türkiye'nin yardım etmesi söz konusu değil fakat Bulgaristan tarafından bir saldırı gerçekleşirse Türkiye'nin Yunanistan'ın yardımına koşabileceği vurgulanmıştır.⁶⁰

Dış basında yer alan bilgilere göre Türkiye'nin her şekilde bağımsızlığını ve bütünlüğünü koruma çabasında olmasının yanında İnönü yaptığı meclis konuşmasından yapılan alıntıda, Sovyetler Birliği ile Türkiye ilişkilerinin samimi bir biçimde yeniden kurulmasından Almanların hiç de memnun olmayacağı belirtilmiştir. Yine İnönü'nün nutku söyleyeceği gün Alman elçisinin Berlin'e gitmiş olmasının da özellikle seçildiği ifade

55 Ayrıntılı bilgi için bkz; Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), C. I, s. 386-440.

56 Uçarol, *a.g.e.*, s. 901.

57 Armaoğlu, *a.g.e.* s.408.

58 "Reisicumhurun nutkunun akisleri: İngiliz siyasî ortamında çok iyi karşılandı" *Akşam*, 4 Kasım 1940, s. 1.

59 M. Zekeriya Sertel "İtalya-Yunan Harbi Önünde Türkiye'nin Vaziyeti", *Tan*, 4 Kasım 1940, s. 1-2.

60 İtalya bir balkan Devleti olmadığı gibi İtalya'dan gelecek taarruza karşı yardım, Yunanistan'ın kendi isteği ile anlaşma hükümleri dışında bırakıldı. Hatta 1939 Ağustos'unda İtalya'dan gelecek taarruza karşı yardım, Yunanistan'ın kendi isteği ile olan bağlarından dolayı endişelerini belirttiği zaman Yunan Başbakanı Metaksas cevap olarak, Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı yalnız Balkan Antantı içinde taahhütleri bulunduğunu ve bunun da İtalya'ya karşı olmadığını söylemişti. (Mehmet Gönülbol- Cem Sar, "1919- 1939 Dönemi", *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s. 148).

edilmiştir.⁶¹

Ulus gazetesi 5 Kasım tarihli nüshasında İnönü'nün son nutku etrafında Romen ve Bulgar basının yorumlarını haberleştirerek bir Bulgar gazetesinin “*nutuk Yakın Doğu'daki vaziyet üzerinde bol ve aydınlık verici bir aydınlık serpmiştir*” şeklindeki çıkarımı gazetesine taşımıştır. Yine Bükreş kaynaklı Rador ajansının Universal gazetesinde birinci sayfadan verilen haberinde, İsmet İnönü'nün nutku tahlil edilerek şu şekilde bir sonuca ulaşıldığı ifade edilmiştir. Buna göre: “1. İtalyan-Yunan harbi Türkiye'nin emniyet sahasına dayanmıştır, 2. Bu sahanın hududu, Türkiye için birinci derecede ehemmiyeti haizdir. 3. Türkiye, İngiltere ile anlaşma halinde hazırlanmakta bulunduğu kararını henüz almamıştır.” şeklinde yorumlar gazeteye taşınmıştır.⁶² Görüldüğü gibi İtalya'nın Yunanistan'a saldırması esnasında dış basında yer alan haberlerden yola çıkıldığında Türkiye'nin İtalyan tehdidi üzerine savaşa girme ihtimali yüksek görülmüştür. Nitekim bu öngörüler doğru çıkmamıştır.

1941 savaşın bütün hararetiyle devam ettiği bir yıl olarak karşımıza çıkmıştır. Almanya'nın Balkanlardaki faaliyetleri ve Bulgaristan'a saldırması Türkiye'de büyük bir kaygı yaratmıştı. Almanya bu kaygıyı giderme girişimlerinde bulunmuş ve Türkiye'ye saldırmayacağı konusunda garanti vermiş bir taraftan da Türkiye'ye Mihverlerin yanında olması için baskı uygulanmıştır. 8 Haziran 1941'de Menemencioğlu, Alman Dışişleri Bakanı von Papen'e açık bir şekilde ne İngiliz ne de Alman zaferini istediklerini, dolayısıyla, Türkiye'nin istikrarlı bir Orta Avrupa dileğini izah etmiştir.⁶³ Almanya, zamanla Türkiye'nin tarafsızlığını kabullenmiş ve 18 Haziran 1941'de Almanya ve Türkiye arasında dostluk ve saldırmazlık antlaşması imzalanmıştır.⁶⁴

Bu durum Akşam gazetesinde haberleştirilerek, İnönü'nün sözleriyle, antlaşmanın getirdiği güvenlik ortamı kamuoyuna yansıtılmıştır: “Harcî siyasetimiz, taahhütlerimize sadakatle devam edecektir. Türk-Alman muahedesinin karşılıklı bir itimat havası yarattığını memnuniyetle kaydetmek isterim.”⁶⁵ Görüldüğü gibi taraflar arasındaki güven ve itimat İnönü'nün konuşmasına yansımıştır.

Tan gazetesi de İnönü'nün sözleriyle Türk-Alman antlaşmasını şu şekilde değerlendirmiştir: “Ahitlerimizin samimi yolunda yürüyeceğiz. Hiçbir şart altında zor kabul etmeyeceğiz. Türk-Alman dostluk ve saldırmazlık muahedesinin hükümleri her şart içinde mahfuz olarak devam ediyor ve devam edecek. Memleketimiz bir gün dünyanın muhtaç olduğu barışın kaynağı olabilirse bundan duyacağımız sevinç pek büyük olacaktır.”⁶⁶ Görüldüğü üzere farklı gazetelerde benzer ifadeler kullanılmıştır.

Ulus gazetesine göre ise İnönü söylediği nutukla, Türkiye'nin dış ve iç siyasetin ana hatlarını açık ve keskin cümlelerle anlatmıştır.⁶⁷ Tarafsızlık politikasını vurgulayan İnönü düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: “Tarafsızlık politikası yürütmek, hükümet için çok yorucu olmaktadır. Biz, her devletle olan münasebetlerimizin mahiyetini açıkça söyleyebilir bir karakterde ve kuvvette olduğumuz için politikamızı gelecekte de sebatla takip etmekten çekinmeyeceğiz. Siyasetimizdeki dürüstlüğün her tarafa ait faydalarının, bütün muhariplerce takdir edildiğini sanıyoruz.”⁶⁸ İnönü burada Türk dış politikasının dürüst ve aynı çizgide olduğunu vurgulamaya çalışmıştır. Dürüst ve istikrarlı politika basında da yankısını bulmuştur.

Bu bağlamda Tan gazetesi bitaraf siyaset takip eden Türkiye'nin dünya harbine en ziyade bugün yaklaştı-

61 Tan, 4 Kasım 1940, s. 1-2.

62 Ulus, 5 Kasım 1940, s. 1.

63 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. I s. 556.

64 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. I s. 587.

65 “Millî Şefin Mühim Nutku”, *Akşam*, 2 Kasım 1941, s.1.

66 “BMM Dün Saat 15 de Açıldı”, *Tan*, 2 Kasım 1941, s. 1. Gazetenin aynı sayısında, nutkun hülasası şeklinde hazırlanan bir kutucukta nutuk özetlenmiştir.

67 Ulus, 2 Kasım 1942, s. 1.

68 *Tarihe Düşülen Notlar-1, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924-14 Aralık 1987)*, TBMM Yayınları, Ankara 2011, s. 128.

ğını söyleyen İnönü'nün sözleriyle hükümetin içinde bulunduğu zorlu durumu kamuoyuna yansıtmıştır:

“İnönü memlekette hakiki kuvvetlerimizi sağlam vaziyetimizi bulandırıp gölgelendiren bir manevi telaş ve ıstırap havasının estiğine işaret etti. İstırapı azaltmak, millet tahammülünü arttırmak ve muharebeye girilirse şerefle selamete çıkmak için tek çare hükümete candan yardım etmektir. Kahraman ve kıymetli ordumuzu hazır bulundurmamız bugün her zamandan ziyade lazımdır. Önümüzdeki sene dahi milli siyasetimizin herkesçe bilinen istikametlerini dürüst ve ciddi olarak muhafaza edeceğiz.”⁶⁹

İnönü, savaş süresince tedbiri elden bırakmadığı gibi bir takım tedbirler de almıştır. Bunlardan en çok tartışılanı Varlık Vergisi'ydi. Bu verginin amacı savaş zenginlerini, fırsatçıları kazandıkları servetler üzerinden vergi vermeye zorlamak olmuştur. Vergi protestolarla karşılaştı. Meclisteki görüşmelerde bile kanuna aykırı olduğu bile söylenmişti.⁷⁰ Her alanda hazırlıklı olduğu gibi savaşa girmeye mecbur kalındığında ülkenin en iyi şekilde savunulması için halkın desteği istenmiş ve dürüst bir siyaset takip edilmiştir.⁷¹

Aynı günlerde Akşam gazetesi İnönü'nün sözleriyle gelişmeleri şu şekilde değerlendirmiştir:

“Patladığı günden beri dünya harbine memleketimiz en ziyade bugün yaklaşmıştır. Sağlam vaziyetimizi bulandırıp gölgelendiren bir manevî telâş ve ıstırap havası bugün vatanımızın üzerinde esmektedir. Yeryüzünde bir tarafın hâkimiyetine dayanan bir siyaset yapısının kurulamayacağı anlaşılmaya başlanmıştır, öyle görünüyor ki 1943 yılı daha geniş ve daha insafsız muharebelerle geçecektir. Taahhütlerimize, ittifaklarımıza, dostluklarımıza sadık olarak millî emniyet siyasetimizi takip edeceğiz.”⁷²

Sofya basınından aktarıldığına göre; İnönü tarafından Türkiye'nin harp dışında kalma konusundaki azmi, memnuniyetle karşılanmıştır. Ayrıca cumhuriyetçi Türkiye'nin güttüğü siyasette hâkim fikirlerden birini teşkil eden Balkan milletlerinin istiklâli ile ilgili fikirleri belirtilmiştir.⁷³ Sofya basınında yer alan haber Türkiye'nin güttüğü savaş stratejisiyle birebir uymaktaydı. Bu stratejide bilindiği üzere savaş dışı kalma stratejisiydi.⁷⁴

Fransa'nın Vichy şehrinden yapılan aktarmalar; İnönü'nün, esasları yalnız iki unsura işaret eden bu nutkundaki büyük sadeliğe bilhassa dikkati çekmektedir. Bu unsurlardan biri hakkında pek iyiliksever sözler kullandığı Almanya, öteki de hakkında pekiyi kelimeler sarf ettiği İngiltere'dir. Nutkunda ne Sovyetler Birliği'ne dair bir kelimeye ne de Atlantik ötesi memleketleri için bir imaja rastlanılmamıştır. Birkaç mutedil kelimeyle dünyanın ıstıraplı tablosunu çizerken hatta bu sadelik içinde bile ne kadar heyecanlı davranıldığı belirtilmiştir.⁷⁵

Başlıca gazetelerin kullandıkları başlıklar şunlardır: Times'in başlığı: “Türkiye boyun eğmiyor.”⁷⁶ Daily Telegraph'ın başlığı: “Türkiye Hitler'in dâvasına iltihak etmemiştir, Türkiye İngiltere'nin dostu olarak kalıyor.” News Chronicle'in başlığı: “İnönü, Türkiye'nin ahitlerine sadık kalacağını söylemiştir.” Daily Mail'in başlığı: “Türkler sulh olacağını ümit etmiyorlar, fakat sulh yapılmasını teklif ediyorlar.”⁷⁷ Başlıklardan da anlaşıldığı kadarıyla Türkiye sürekli savaş dışı kalmayı tercih etmiş ve barış yanlısı bir politika takip etmiştir.

69 “Meclis Milli Şefimizin Nutku İle Açıldı”, *Tan*, 2 Kasım 1942, s. 1.

70 Edward, Weisband, İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası III, Çev: M. Ali Kayabal, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 2000, s. 24-25.

71 “Meclis Milli Şefimizin Nutku İle Açıldı”, *Tan*, 2 Kasım 1942, s. 1.

72 “Meclis Bugün Açıldı Reiscumhur Diyor Ki”, *Akşam*, 1 Kasım 1942, s. 1.

73 “İnönü'nün Nutkunun Yankıları, Türk Sulhçuluğu Her Tarafta Takdir Ve Hayranlık Uyandırdı”, *Ulus*, 3 Kasım 1941, s. 3.

74 Ayrıntılı bilgi için bkz; Weisband, İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası I, s. 17-32.

75 “İnönü'nün Nutkunun Yankıları, Türk Sulhçuluğu Her Tarafta Takdir Ve Hayranlık Uyandırdı”, *Ulus*, 3 Kasım 1941, s. 1.

76 *Ulus*, 4 Kasım 1941, s.1.

77 *Ulus*, 4 Kasım 1941, s.1.

1.3. Türkiye- Sovyet Rusya İlişkileri

Savaşın başında Türkiye Sovyet Rusya ile ilişkilerini iyi tutmaya çalışmış bir taraftan da İngiltere ve Fransa ile görüşmeleri sürdürmüştür. Sovyet Rusya, Türkiye ile antlaşma yapmak amacıyla Türk Dışişleri Başkanını Moskova'ya çağırmıştır. Sovyet Rusya Alman tehlikesi karşısında Türkiye'yi yanında tutmaya çalışmış fakat Almanya'ya öncelik vermiş ve 23 Ağustos 1939'da Almanya ile Saldırmazlık Paktı imzalamıştır. Türkiye bu esnada 12 Mayıs 1939'da İngiltere ve 23 Haziran 1939'da Fransa ile Karşılıklı Yardım Deklarasyonu imzalamıştır. Böylece Türkiye ve Sovyet Rusya birbirlerine karşı olan devletlerle anlaşma imzalamışlardır.⁷⁸ Bu gelişmeler üzerine Dışişleri bakanı Şükrü Saracoğlu, heyetiyle birlikte 25 Eylül'de Moskova'ya gitmiş ve Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Molotov ile resmi görüşmeler gerçekleştirmiştir.⁷⁹ Görüşmeler esnasında Sovyet Rusya, boğazlarla ilgili taleplerde bulunmuştur. Talepler Türk heyeti tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır. Akabinde 1 Ekim 1939'da başlayan görüşmelerde Sovyetler isteklerini tekrar etmiştir. Boğazlar üzerindeki geçiş statüsünü kendi lehlerine değiştirilmesini ve Boğazlar üzerinde ortaklık talepleri Saraçoğlu tarafından reddedilmiş ve antlaşma sağlanamadan geri dönmüştür.⁸⁰ Türk heyeti dönüş yolundayken İngiltere ve Fransa ile antlaşma yapılmıştır. Rusya ile anlaşmanın sağlanamaması, Falih Rıfki Atay'ın Ulus gazetesindeki yazısında ifadesini bulmuştur.

Falih Rıfki Atay "Cumhurreisimizin Nutku" isimli yazısında İngiltere ve Fransa ile bir ittifak antlaşması yapılmasının yanında Sovyet Rusya ile ne kadar çok istenirse de böyle bir ittifakın yapılamamış olmasının Türk-Sovyet ilişkilerinin hem geçmiş hem de gelecek de dostane çizgisine zarar vermeyeceğinin altını çizmiştir.⁸¹ Atay, iki noktayı vurgulamış bunlardan biri Türkiye'nin barış yanlısı olduğu, diğeri Rusya ile ilişkilerini geçmişteki gibi dostane bir şekilde sürdürme isteğidir.

Türkiye'nin barışçı politikasını Necmeddin Sadak, Akşam gazetesindeki makalesinde vurgulamaya çalışmıştır. Sadak dış siyaset noktasında Türkiye'nin istiklaline ve bütünlüğüne saygı gösteren ülkelerin, Türkiye'nin siyasetinde değişiklikler beklemesine lüzum olmadığını belirterek, Türkiye'nin barışı devam ettirme hususunda dış politikasını Sovyet dostluğu ve İngiltere ittifakı şeklinde iki noktaya dayandığını belirtmiştir.⁸² Açıkçası Türkiye, hem batılı devletler hem de Sovyetler ile iyi geçinmeyi amaçlamıştı.⁸³

Öte yandan Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile imzaladığı antlaşmaya Rusya'nın tepkisi çok sert olmuştur. Sovyetler bu antlaşmayı aptallık olarak değerlendirmiş ve bir süre sonra Türkiye'ye yaptığı petrol sevkiyatını durdurmuştur. Rusya'ya göre bu antlaşma ile Türkiye tarafsızlığını terk etmiştir.⁸⁴

Ancak İnönü, 1 Kasım 1940'da yaptığı meclis açılış konuşmasında, Sovyetlerle ilişkilerin giderek düzeldiğine vurgu yapılmıştır. Bu konuşma dış basında da yankısını bulmuştur. Tan gazetesi, nutkun bazı sol görüşlü gazetelerde özellikle News Chronicle gazetesinde, Sovyetler Birliği ile ilişkilerin iyileştiğine yönelik kısımların okuyucuların dikkatlerine sunduğunu ön plana çıkarmaktadır.⁸⁵ Nitekim 1940 yılının nisan ayından hazirana kadar Alman saldırıları devam etmiş sırasıyla Danimarka, Norveç, Hollanda, Belçika işgal edilmişti.⁸⁶ Aynı yıl içerisinde Almanya, Macaristan ve Romanya'yı işgal etmiş ve zamanla bütün Balkanlar Almanya'nın etkisinde

78 Uçarol, *a.g.e.*, s. 894.

79 Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), C. I, s. 267.

80 Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 203-208

81 Falih Rıfki Atay, "Cumhurreisimizin Nutku", *Ulus*, 2 Kasım 1939, s. 2.

82 Necmeddin Sadak, "Bütün Millet, Kahraman Şefine: "Seninle Beraberiz!" diyor", *Akşam*, 3 Kasım 1940, s. 1.

83 Akandere, *a.g.e.*, s. 272.

84 Akandere, *a.g.e.*, s. 274.

85 Tan, 4 Kasım 1940, s.1-2.

86 R.A.C.Parker, *II. Dünya Savaşı*, Dost Kitabevi, Ankara 2005, s. 37.

girmeye başlamıştı.⁸⁷ Almanya'nın ilerleyişi Türkiye ve İngiltere'yi endişeye düşürdüğü gibi Rusya'yı da endişeye düşürmüştü. Bu endişe Rusya'yı Türkiye'ye yaklaştırmış ve 25 Mart 1941'de Türkiye ve Rusya arasında ortak bir deklarasyon yapılmıştı. Deklarasyona göre: iki devletten biri saldırıya uğraması durumunda diğeri onun tam anlayış ve tarafsızlığına güvenebilecekti.

Yine Lyon kaynaklı haberde ise Fransız gazetesi Temps'de İnönü'nün özellikle Türk-Sovyet ilişkilerinin samimileşmesi yönünde söylediği sözler ön plana çıkarılarak doğu bölgesinde günün en önemli haberi şeklinde nitelendirilmiştir.⁸⁸ Yine gazete İnönü'nün nutkunun Sovyetlerle olan kısmının son derece önemli olduğunu üzerinde durmasının yanı sıra İngiltere ile ilgili olan beyanını da manidar bulduğunu ifade etmiştir. Türkiye'nin bekleme hattı hareketi tuttuğunu ifade eden gazete, bu hareket hattının da Türk arazisinin emniyeti ve Türkiye'nin hayati menfaatlerine ve ittifaklarına mani olmayacağını söylemiştir.⁸⁹

Savaşın ilerleyen süreçlerinde niyetler değişmiş ve 22 Haziran 1941'de Almanya, Sovyet Rusya'ya savaş açmıştır. Bu süreçten sonra Sovyet Rusya, Türkiye'ye toprak teklifinde bulunmuş ve teklif Türkiye tarafından reddedilmiştir. Değişen diplomasi istek ve niyetlere farklı bir yön vermiştir.⁹⁰

2. 1942-1945 Arası Dönem

2.1. Türkiye - Müttefik Devletler İlişkileri

1941 yılının sonuna doğru başlayan Alman-Rus savaşının ardı sıra Japonya'nın da Amerika'ya saldırması, Sovyetler ile Amerika'nın Müttefik Devletlerinin, Japonya'nın ise Mihver Devletlerinin yanında savaşa dâhil olmasına neden olmuştur. Bu durum 1943 yılına kadar yani Almanya'nın Stalingrad Savaşı'nı kaybetmesiyle sonuçlanacak yeni bir denge kuracaktır.⁹¹ Nitekim Kızıl Ordu'nun 1942 yılının Kasım ayında başlattığı genel saldırının akabinde Alman ordusunun 1943 yılında Stalingrad'ta mağlup olması Almanların gerilemesini beraberinde getirmiştir. Aynı süreç içerisinde Almanların Kuzey Afrika'da da geri çekilmesi Müttefik ve Mihver Devletlerin Türkiye üzerindeki politikalarının değişmesine sebebiyet vermiştir. Müttefikler Türkiye'nin kendi yanlarında savaşa girmesini isterken, Mihver güçleri de savaşın bu son aşamasında Türkiye'nin savaş dışı tutumunu sürdürmesi için faaliyet göstereceklerdir.⁹²

Ancak diğer taraftan, Stalingrad Savaşı sonrasında ortaya çıkabilecek "Rus tehlikesinden" endişe duyan Türk karar alıcılar gerektiği vakit Türkiye'nin hürriyet ve istiklali uğruna savaşa girebileceğine de vurgu yapmışlardır. Ne de olsa Stalingrad Savaşı İkinci Dünya Savaşı'nın ilerleyişinde dönüm noktasıydı; bu nedenle Türkiye, Müttefik zaferini daha güvenli bir vizyonla desteklemeye başladı. Bununla birlikte, mezkûr savaş ve Kuzey Afrika'daki Müttefik zaferi, Türkiye'nin savaşa girmesini garanti etmedi, çünkü Almanya hala Türkiye'deki önemli şehirleri bombalayabilecek ve ülkeyi işgal edebilecek bir konumdaydı.⁹³ Diğer taraftan ise Türkiye kuzey komşusu Sovyet Rusya'nın Almanya karşısında elde ettiği zafer neticesinde hem tedirgin olacak hem de dış politika dengelerinde değişikliğe giderek iç politikada belirgin Alman yanlısı bir politika sergileyecektir.⁹⁴ Bu aşamada yine Türkiye Alman yanlısı olarak bilinen Numan Menemencioğlu'nu Dışişleri Bakanlığı görevine

87 Uçarol, *a.g.e.* s. 860.

88 Tan, 4 Kasım 1940, s. 1-2.

89 Ulus, 5 Kasım 1940, s. 1.

90 Akandere, *a.g.e.*, s. 599.

91 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 339.

92 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. I, s. 141.

93 Ayşegül Avcı, "Winning the war of perception: american attempts to counter Germany's military influence in Turkey during World War II", *Turkish Studies*, Vol. 17, No. 1, 2016, s. 210.

94 Süleyman Seydi, "1939-1945 Dönemi İç ve Dış Politika", Ed: Adem Çaylak vd., *Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi, Savaş Yayınevi*, Ankara, s. 280.

getirecektir.⁹⁵ Diğer taraftan Türkiye'nin müttefikleri İngiltere, 1943'te çıkarlarının birbirine karşı olduğunu kabul ettiği iki devlet Türkiye ve Rusya'yı müttefikleri arasında görmek gibi inanılmaz bir durumla karşı karşıya kalmıştı.⁹⁶ Bu bağlamda İngilizler 1939 Üçlü İttifak Antlaşması'yla Türkiye'nin savaşta etkin işbirliğini sağlamanın beklentisi içerisindeydi. Türkiye, İngiltere ile imzaladığı ittifak antlaşmasını bir savunma antlaşması biçiminde yorumlarken; İngilizler, Türkiye'yi yanlarına almaya çalıştı. Ne var ki İnönü, ülkenin hayati çıkarları açıkça tehlikede olmadıkça, savaş sırasında Türkiye'yi tarafsız tutmaya kararlıydı. İnönü, savaşın başlangıcından 1943'ün sonlarına kadar İngilizlerin Türkiye'yi yaygın ve aktif düşmanlıklarda bir insan gücü kaynağı olarak kullanabileceğini arzu ettiğini vurgulayacaktır. Ancak dış politikada Türkiye 1943 yılı içinde iki muhasım kampı da kollayarak savaşın dışında kalabildi fakat 1943'ten sonra İngilizler, üsler için Türk topraklarının kullanılmasında ısrar etti. 1939 İttifak Antlaşması'na ilişkin iki tarafın bu farklı algıları, Anglo-Türk çelişkilerine yol açtı. Karar verme sürecinde etkili olan Türk diplomatlarının ve üst düzey yetkililerinin aynı zamanda en başından beri savaşa aktif olarak katılmaya isteksiz oldukları söylenebilir. İkinci Dünya Savaşı'ndaki Türk politika hedefi egemenliği ve bağımsızlığı güçlendirmek için savaştan uzak durmak ve böylece ülkeyi yıkıcı etkilerinden kurtarmaktı. Bu anlamda, politika oldukça açık, basit ve kesindi.⁹⁷ Bu bağlamda Müttefik Devletler ve İngilizler arasında gerçekleşen Kazablanka Konferansı'nın sonunda, Türkiye'nin savaşa katılımı için planlar hazırlayan İngiltere Başbakanı Winston Churchill, Türkiye ile ilgili stratejilerini yerine getirme konusunda tam yetkiyi de elde etti. Buna göre askeri teçhizat sağlayarak Türkiye'yi tam olarak desteklemek Churchill'in birinci; Türkiye'nin güney kesimini, herhangi bir İtalyan saldırganlığına karşı korumak, ikinci; tam koruma sağlamak için Türk hava üslerine ve hava alanına erişebilmek ise üçüncü stratejisiydi. Kazablanka Konferansı'nda İngilizler, savaştan sonra Türkiye'nin toprak bütünlüğüne zarar verebileceğine dair Ruslardan duydukları korkuyu kullanarak Türkleri savaşa aktif olarak girmeye ikna etmeleri gerektiğine karar verdiler.⁹⁸

Böylece Kazablanka'da kararlaştırıldığı üzere İngiltere Başbakanı Churchill, Türkiye'yi savaşa sokabilmek için Müttefikler adına Adana'ya gelerek İnönü ile görüşmüşse de Türk heyetini ikna edememiştir.⁹⁹ Yapılan görüşmede Churchill, Sovyetler Birliği'nin gelecek on yılda, Müttefiklerin de yardımına ihtiyaç duyacağı, yenden kalkınma ve imar faaliyetleriyle fazlasıyla meşgul olacağı argümanından yola çıkarak, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden duyduğu endişeyi bertaraf etmeye gayret etmiştir. İlaveten komünizmin değişime uğramasından dolayı Sovyetler Birliği'nin İngiltere ve Amerika ile iyi ilişkiler kuracağına dair inanç besleyen Churchill, Türkiye'yi İngiliz ve Amerikan yardımı olarak Almanya'ya saldırmaya ikna etmeye çabalamıştır.¹⁰⁰ Ancak İnönü, eğer savaşa girerse Türkiye'nin, hazırlıklı olamayacağı ve ülkeye İngiltere'den yeterli destek gelemeyeceği sebebiyle Almanya'nın saldırısı karşısında savunmasız kalacağını iddia ederek, tarafsız kalmayı tercih ettiğini bildirmiştir.¹⁰¹ Diğer taraftan Churchill'in angajman istemesi ancak bir milletin bir diğerine saldırısını önlemek için düzenlemeler yapacak ve savaştan sonra geleceği şekillendirilecek Konsey'de Türkiye'nin bir sandalyeye sahip olması için çok önemliydi.¹⁰² Bütün bu gelişmeler neticesinde Türkiye her ne kadar savaşa girmeme kararında ısrarcı olsa da Müttefikler lehine bir eğilim göstermeye başlamıştır. Nitekim Türkiye iki cephe Mihver ve Sovyetler Birliği cephesi üzerinden tehdit altında kalmıştır. Bu durumda İnönü, Türkiye'nin hem jeopolitik hem de jeostratejik konu-

95 Weisband, İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası I, s. 32.

96 Weisband, İkinci Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası II, s. 45

97 Cenap Çakmak, "Turkey In The Second World War: "Evasive" Or "Active" Neutral?", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 26, 2005, s. 65.

98 Hakan Özden, "The Diplomatic Maneuvers of Turkey in World War II", *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2013, S. 37, s. 101.

99 Mustafa Yılmaz, "İnönü Dönemi Türk Dış Politikası", *Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 8, Konya 1999, s. 22

100 Aydın, *a.g.m.*, s. 452.

101 Hale, *a.g.e.*, s. 92.

102 Özden, *a.g.m.*, 102.

mundan kaynaklı savaşa girmesi durumunda karşı tarafça işgal edilebileceği fikrini işlemiştir. İlâveten böyle bir saldırı karşısında yer alabilecek Türkiye'nin savaş teçhizatı bakımından yetersiz kalacağını ortaya koymuştur.¹⁰³

Savaşa girmeme konusunda ısrarcı olan Türkiye için başka planlara sahip Müttefikler, Ağustos 1943 yılında Quebec'de (Kanada) gerçekleşen konferansta birtakım karara vardılar. Buna göre, Türkiye'nin savaşa katılmasının henüz erken olduğunu belirten Müttefik Devletler hem Balkanlar'da açılacak yeni bir cephe için önem arz eden Türk havaalanlarının derhal Müttefiklerin kullanımına açılmasını hem de Türkiye'nin askerî gücüne katkı yapmaya devam edilmesini öne çıkardılar. Ancak aynı zamanda Müttefikler, Türkiye'nin Almanya'ya ihraç ettiği kromu durdurması ve Boğazlar'dan geçen Alman gemilerini engellemesi gibi konularda Türkiye'ye yönelik baskıyı artırmaya karar verdiler.¹⁰⁴ Çünkü Müttefiklerin değerlendirmesiyle Türkiye'nin 1943 yılı başından beri izlediği tarafsız politikası kendi davalarına zarar verdiği gibi bu politika artık Almanya'nın yararına sonuçlar doğurmaktaydı. Bu nedenle Türkiye'nin siyaseti Balkanlar üzerinden Avrupa'ya girmeyi planlayan Müttefik ordularının önünde bir engeldi.¹⁰⁵ Özellikle İngiltere, Balkanlara yönelik bir askeri harekât için 1943 yılı içerisinde Türkiye'nin savaşa dâhil olması konusundaki talebini hem Amerika hem de Sovyetler Birliği'ne kabul ettirmişti. Türkiye'nin savaşa girmesi için baskı oluşturan İngiltere, doğrudan savaş sonrası ortamında Sovyet tehdidiyle karşı karşıya kalabileceğini Türkiye'ye belirtmiştir. Türkiye ise Müttefikler tarafından kendine yapılan baskılara rağmen tavırında bir değişikliğe gitmemiş, böylece savaş Boğazlar ve Yakın Doğu bölgesine yayılmamıştır.¹⁰⁶ İngilizlerin yanı sıra Sovyetler Birliği de 1943 yılında gerçekleşen Moskova Konferansı'nda Türkiye'nin savaşa dâhil edilmesi konusunda kararlı bir tutum sergilemiştir. Neticede Moskova Konferansı'nda, Türk havaalanlarının Müttefikler tarafından kullanılmasına ve 1943 yılının sonuna kadar Türkiye'nin savaşa dâhil edilmesi kararına varıldı.¹⁰⁷

Müttefikler Türkiye ile ilgili karara varırken, 1935 yılından itibaren dış siyasetinde tuttuğu yolda ilerleyen Türkiye, bu siyaset sayesinde İkinci Dünya Savaşı'nın beşinci senesine ulaşmıştır. Savaşı önlemek için en cesur hareketlere atılan Türkiye'nin, milletlerin esir seviyesine düşmemesi için gerektiğinde metin bir durum almaktan çekinmeyeceğini belirten İnönü, yarınki dünya şekillenirken de her zaman çökmeye mahkûm tahakküm zihniyetinin aksine büyük ve küçük bütün bağımsız milletler arasında samimi işbirliğine dayanan bir nizamın kurulmasını beklemektedir. Savaş dışında olmakla beraber savaşın her türlü ıstırabına göğüs geren Türkiye'nin insanîyet ve medenîyetin galip gelmesi için fedakârlıklara katlandığını aktaran İnönü, uluslararası durumdan etkilenen Türk milletinin kendi içinde ve beraber olarak TBMM'nin etrafında büyük bir kudret olarak hem kendi vatanını imar edeceğini hem de hür ve müstakil milletlerin faydalı bir üyesi olacağını belirtmektedir. Müttefiklerin elde ettikleri zafer neticesinde savaşın 1944 senesi içerisinde sona erebileceğini söyleyen İnönü, Türk milletinin şeref ve itibarının da gelecek ihtimaller içinde daha fazla yükseleceği kanaatindedir. Nitekim dünya harbinin galibinin insanîyet ve medenîyet olmasını temenni eden İnönü, bu doğrultuda hizmette bulunacakların ayrılıktâda değil, birleşmede dünya kurtuluş ve saadetine hizmet edeceğine değinmektedir.¹⁰⁸

İnönü'nün yukarıda yer alan, meclis yedinci dönem ikinci yasama yılı açış konuşması bir Rumen gazetesinde: "İnönü'nün nutku yüksek hislerin bir ifadesidir"¹⁰⁹ biçiminde değerlendirilmiştir. Dışarıda bu tarz yapılan

103 Baskın Oran, "1939-1945: Savaş Kaosunda Türkiye: Görelî Özerklik-2", Türk Dış Politikası, C.1, Editör: Baskın Oran, İletişim, İstanbul 2014, s. 395.

104 Aydın, *a.g.m.*, s. 455.

105 Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, s. 165.

106 İsmail Soysal, *Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Kılavuz*, İstanbul 1993, s. 15.

107 Suat Bilge, *Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964: Güç Komşuluk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992, s.188-191.

108 *Tarihe Düşülen Notlar-1*, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924- 14 Aralık 1987), TBMM Yayınları, Ankara 2011, s. 108-109.

109 "Bir Romen Gazetesi Diyor Ki: İnönü'nün Nutku Yükselt Hislerin Bir İfadesidir", *Ulus*, 5 Kasım 1943, s. 1.

yorumlar, sadece milletlerin hürriyet ve istiklalleri esasına göre hareket eden Türkiye'nin, savaşı önlemek için en cesur hareketlere tereddütsüz atıldığına bir göstergesidir. Atay, İnönü'nün sözlerinin hem hür ve güvenlik içinde yaşamak isteyen Türklerin, hem de nizam ve medeniyete hizmet etmek isteyen her insanın gönlünde yer bırakacağına şüphe etmediğini ifade etmektedir. Yine İnönü'nün sözlerinden hareketle Türkiye'nin büyük ve küçük bütün hür milletler arasında samimi bir işbirliğine dayanan bir düzenin kurulacağına inandığını belirten Atay, böylece Türkiye'nin tutacağı yolun da adalet düzeninin kurulmasına yardım edeceğini öne çıkarmaktadır. Ancak Atay, gelecek senenin savaş buhranını artıracığından dolayı, İnönü'nün Türk milletini uyanık tuttuğunu da ilave etmektedir¹¹⁰.

Akşam'da yazan Sadak da, Türkiye'nin gayesinin, hiç bir zaman ayakta duramayacak bir baskıcı zihniyetinin değil, büyük küçük bütün hür milletler arasında işbirliğine dayanan bir düzenin kurulduğunu görmek olduğunu söylemektedir. Böylece Türkiye'nin, bu dünya savaşından önce yani 1935 İtalya'nın Habeşistan'a saldırmasından beri hiç korkmadan baskıcı tutuma karşı koyma siyasetini seçtiğini, mezkûr savaş içinde herkesin ümitsiz olduğu zamanlarda bile bu düşünceden ayrılmadığını, yarın da ayrılmayacağını ifade etmektedir. Buna göre İnönü'nün, savaşın dışında kalan Türkiye'nin gayesi uğruna seçtiği siyaset yolu hiç bir tereddüde yer bırakmayacak şekilde anlattığını belirten Sadak, dünya politikacılarına ve yarını hazırlayanlara asil bir örnek verdiğini vurgulamaktadır.¹¹¹

Tan gazetesinde yazan Sertel, İnönü'nün TBMM kürsüsünden söylediği nutkunda, medeniyetin yıkılışı ve insanlığın felaketi karşısında öncelikle, baskının değil, insaniyet ve medeniyetin galip çıkmasını istediğini ifade etmektedir. İnönü'nün bu değerlendirmesinden yola çıkan Sertel, Türkiye'nin dış siyasetine temel olan başlıca ana prensiplerin yine bu temennilerden kaynaklandığını söylemektedir. Sertel, çarpışan kuvvetlerden birinin (Almanya) diğer milletlere (Müttefikler) baskı yaparak bir dünya hâkimiyeti peşinde olduğunu, diğerinin (Müttefikler) ise hürriyet adalet ve insanlığın refahı için savaştığını söylemektedir. Buradan yola çıkan Sertel, Türkiye'nin büyük ve küçük bütün bağımsız milletler arasında samimi bir işbirliği arzu eden İnönü'nün sözlerinden hareketle, Türkiye'nin dış siyasetine tarafsızlığın üstünde bir istikamet verildiğini söylemektedir. Buna göre yazar, Türkiye'nin artık dünyada baskıcı politika güderek savaş gayesi edinen milletlere karşı sempati gösteremeyeceğinden dolayı yarınki dünya düzeninde hür ve müstakil milletlerle serbest işbirliği yapması gerektiğinden, bu noktada savaşan milletlere yardım etmekten çekinmeyeceğinin altını çizmektedir. Neticede Sertel, savaş sonrası düzende bütün küçük ve büyük milletlerin hür ve bağımsız olmasında ısrarcı bulunan Türkiye'nin de bu hür ve bağımsız milletler içinde faydalı bir üye olacağını altını çizmektedir.¹¹² Böylece Sertel, Türkiye'nin baştan beri tuttuğu Müttefiklerin yanında olma siyasetini desteklediği gibi Müttefikler için de Türkiye'nin yenedünya düzenine ve barışına katkı sunacak düzeyde bir stratejik ortak olduğunu da belirtmiştir.

Türkiye üzerine yapılan baskılar etrafında, Kasım 1943'te bu kez Kahire'de yapılan görüşmelerde, yeneden Türkiye'nin savaşa dâhil edilmesi meselesi gündeme alınmıştır.¹¹³ İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden ile Türkiye'nin Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu arasında gerçekleşen görüşmelerde Eden, "Sovyet Kozu"nu ileri sürmüş ancak Türkiye, yeteri kadar yardım yapılmadıkça kesinlikle savaşa katılmayacağını Dışişleri Bakanı Menemencioğlu aracılığı ile Müttefiklere bildirmiştir.¹¹⁴ Türkiye savaş dışı kalma politikasını Kahire'de devam ettirenken daha önce planlandığı gibi üç büyük müttefik devletin başkanları Churchill, Stalin ve Roosevelt Aralık 1943'te Tahran'da buluştular.¹¹⁵ Tahran Konferansı'nda yine Türkiye'nin bir an önce savaşa dâhil olması ve

110 Falih Rıfki Atay, "Cumhurreisimizin Nutku", 2 Kasım 1943, *Ulus*, s.1, 3.

111 Necmeddin Sadak, "Emniyet Havası İçinde İnsanlara Temiz Nefes Aldıracak Bir Adalet Nizamı İstiyoruz", *Akşam*, 2 Kasım 1943, s. 1.

112 M. Zekeriya Sertel, "Milli Şefimizin Dış Siyasetimize Ait Yeni Direktifleri", *Tan*, 2 Kasım 1943, s. 1.

113 Antonello Biagini, *Çağdaş Türkiye Tarihi*, Phoenix, Ankara 2007, s. 87.

114 Necdet Ekinci, *İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları*, Genel Türk Tarihi, Ankara 2002, s. 656

115 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 353.

Almanlar üzerine ikinci bir cephenin açılması meseleleri gündeme taşınmıştır.¹¹⁶

Tahran Konferansı'nın akabinde bu kez Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, İngiltere Başbakanı Winston Churchill ve ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt arasında Kahire Konferansı adı verilen görüşmeler Kahire'de gerçekleşmiştir.¹¹⁷ Üç devlet başkanının görüşmesinde Müttefikler açık biçimde savaşın galip tarafı olduklarını, buna rağmen halen tarafsızlığını sürdürmede ısrarcı bulunan Türkiye'nin savaş sonrasında tecrit edileceğinin işaretini verdiler.¹¹⁸ Churchill, Türk karar alıcılara açık biçimde Türkiye'nin Bulgaristan sınırındaki savaşa girmesini istedi. Yine Churchill, Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda Stalin'in yardım sözü verdiğini de sözlerine ekledi. İkinci Dünya Savaşı'nı inceleyen birçok politik tarihçi Kahire Konferansı'nda İnönü'nün askeri teçhizat eksikliği savını savaşa girmekten kaçınmak için bir bahane olarak kullandığını iddia etmiştir. Ancak bu argüman bir bahane değil aksine Türkiye'nin içinde bulunduğu şartların gerçeğidir.¹¹⁹ Bu gerçekliğe rağmen Kahire'de yapılan görüşmelerde baskıların artması üzerine Türkiye ilk defa prensip olarak savaşa katılmaya razı oldu ancak bu durum Türk ordusuna gerekli silah ve donanımın temini koşuluna bağlanmıştır.¹²⁰ Belirlenen bu koşul etrafında Kahire'de kararlaştırıldığı gibi Türkiye'nin savaşa hazırlanması için askeri heyetler temas içerisine girmiştir. Ancak yürütülen askeri temaslardan sonuç alınamamıştır. 4 Şubat 1944'te kesilen bu görüşmeler İngiltere'nin Türkiye'ye karşı "soğukluk politikası" uygulamasını başlatmıştır. Türk dış politikasını yürütenler, İngiltere'yi gücendirmek pahasına savaşa girmeme yönünde kararlılık gösterirken, İngiltere'nin savaş sonrasında Sovyetler ile kaçınılmaz olarak girecekleri rekabetten dolayı ve çıkarları gereği Türkiye ile iyi ilişkilere gireceğine inanmaktaydılar.¹²¹

2.2. Türkiye-Almanya İlişkileri

1941 yılının sonuna doğru Alman-Rus savaşının başlamasının akabinde Almanya'nın uğradığı mağlubiyet Türkiye-Almanya ilişkilerini de etkileyecektir. Bu doğrultuda Türkiye'ye yönelik politikasını değiştiren Almanya, Türkiye'yi kendi yanında savaşa dâhil etme düşüncesinden ayrılarak Balkanların güney sınırını güvence altında tutabilmek amacıyla hareket edecektir. Bu bağlamda Almanya, Türkiye'nin kendisine karşı Müttefiklerin yanında savaşa katılmasını engellemek ve tarafsızlığını sürdürmesi için gayret sarf edecektir. Dahası Müttefik Devletlerin baskısına karşı durabilmesi amacıyla Türkiye'ye destek sağlayacaktır. Mezkûr amaçları doğrultusunda hareket eden Almanya, 18 Nisan 1943'te Türkiye ile bir ticaret antlaşması imzalamıştır. İmzalanan ticaret antlaşmasıyla hem iki ülke arasında ticaretin gelişmesi sağlanmış hem de, 1943 yılı sonuna kadar Almanya, daha önce vaat ettiği silahları Türkiye'ye teslim etmiş; Türkiye de, Almanya'ya ihraç ettiği krom miktarını yükseltmiştir.¹²² Amaçları doğrultusunda hareket eden Almanya karşısında Türkiye'nin politik aktörlerinden İnönü de Alman yanlısı bir iç politika gütmeye başlarken¹²³ Alman taraftarı olarak tanınan Numan Menemencioğlu'nu Dışişleri Bakanlığı makamına atayacaktır.¹²⁴ Bu değişim İngilizlerin Türkiye üzerinde nüfuzunun azalması izlenimini doğursa da Menemencioğlu, savaş boyunca Türk dış siyasetinin şekillenmesinde aktör durumunda olacaktır.¹²⁵

116 Hale, *a.g.e.*, s. 87.

117 Uçarol, *a.g.e.*, s. 918.

118 Erick Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 297.

119 Özden, *a.g.m.*, s. 104.

120 Uçarol, *a.g.e.*, s. 918.

121 Yılmaz, *a.g.m.*, s. 23.

122 Uçarol, *a.g.e.*, s. 916.

123 Seydi, *a.g.m.*, s. 280.

124 Weisband, *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası I*, s. 32. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Selim Deringil, *Denge Oyunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 42-57.

125 Deringil, *a.g.e.*, s. 5-6.

Bunun yanı sıra Müttefik baskısıyla özellikle bir İngiliz baskısıyla karşı karşıya kalan Türkiye üzerinde, 1943 Ağustos’unda Kanada’da düzenlenen Quebec Konferansı’nda Müttefiklerin vardıkları karar, Balkanlar’da açılacak yeni bir cephe için gerekli olan Türk havaalanlarının derhal kullanımının sağlanmasıdır. Ayrıca Türkiye’nin askerî gücüne sunulan katkıyı sürdürmek niyetinde bulunan Müttefikler, Türkiye’nin Almanya’ya ihraç ettiği kromu durdurması ve Boğazlar’dan geçen Alman gemilerini engellemesi gibi konularda Türkiye’ye yönelik baskının artırılmasına karar verdiler.¹²⁶ Ancak 5 Haziran 1944’te Boğazlardan Karadeniz’e bazı Alman savaş gemilerinin geçmesi, Türkiye ile Müttefiklerin arasının daha da açılması sonucunu doğurmuştur. Bu olay sonunda Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu görevinden istifa etmiştir.¹²⁷ Almanya ile ilişkilerini kesen Türkiye, böylece Müttefiklerin gözünde puan toplamak isteyecektir.

Bu kapsamda tarafsız dış siyasetini sürdüren Türkiye, İngiltere ile ittifakının neticesinde Almanya ile ekonomik ve diplomatik münasebetlerini TBMM kararıyla kesmeye karar vermiştir. İnönü’nün yorumuyla bu tarihi karar milli iradenin çok önemli ve isabetli bir eseridir. Artık dünya savaşının Müttefikler lehine kesin neticeli safhasına girdiğini belirten İnönü, gelecek sulhun insanlığa adaletli, küçük büyük her millet için emniyetli bir devir getireceğini ummaktadır. Milletlerin istiklâlini ve emniyetini koruyan yeni bir düzen kurmak için büyük devletlerin elbirliğiyle çalışmaya muvaffak olacağına inanan İnönü, Türkiye’nin, milletler ailesinde faydalı ve yardımcı bir uzuv olarak elinde olan her gayreti sarf edeceğini aktarmaktadır. Ayrıca Birleşik Amerika ile Türkiye arasındaki münasebetler İkinci Dünya Savaşı esnasında daha da artarak dostane mahiyet kazanmıştır. İnönü’ye göre iki ülke arasındaki dostluk münasebetleri gelecekte daha geniş ve daha yakın olacaktır. Yine nutkunda Türkiye’nin, İngiltere ile ittifakına, Amerika ile dostluğuna, Sovyet Rusya ile ise savaş döneminde aradaki anlaşmalarla tespit edilen ilişkilerine riayet ettiğini belirten İnönü, hatta bu münasebetlerin ileride daha fazla gelişeceği ümit ettiğini belirtmiştir.¹²⁸

Bu doğrultuda Atay, Türkiye’nin hem iç hem de dış politika çerçevesinde başarılı bulunduğunu, üstelik aksayan taraflarına rağmen elde edilen başarının “milletin” başarısı olduğunu ifade etmektedir. İlaveten yazar, gerek devlet reisi gerek meclis ve hükümetin etrafında barış günleri gelinceye kadar Türk milletinin vazifesinin ve mesuliyetinin çok üstünde bir gayrette bulunması gerektiğinin üzerinde durmaktadır.¹²⁹

Sadak’a göre de Türkiye dış siyaseti bağlamında, bu savaşın başından beri herkesin bildiği tek, açık yolda yürümüştür. İngiltere ile ittifakına ve vatan topraklarına yapılacak her taarruzu silâhla karşılamak kararına dayanan bu siyaset etrafında Türkiye’nin gereksiz maceralardan kaçındığı kadar, her ne pahasına olursa olsun kendini müdafaa azminden de şaşmadığı Sadak tarafından ifade edilmektedir. Bu bakımdan Sadak, Alman saldırısını Müttefiklerin en zayıf zamanında Balkanlar’da durdurarak Orta Doğu’ya savaşı bulaştırmayan Türk siyasetinin gerek İngiltere’ye, gerek Sovyet Rusya’ya yaptığı yardımlar üzerinden çok konuşulduğunu aktarmaktadır. Ayrıca Sadak, savaşın Müttefik zaferine yaklaştığı ortamda, Türk-İngiliz ittifakının taze ve canlı mahiyetini muhafaza etmesiyle, Türkiye’nin bu beş yıllık savaş içinde oynadığı değerli rolün İngiltere tarafından iyice anlaşıldığını belirtmektedir. Yine Sadak, İnönü’nün öteden beri çizdiği Türkiye’nin dış siyasetinin, Almanya ile ekonomik ve diplomatik münasebetlerin kesilmesinden doğan dikkate değer durumla yeni bir merhaleye ulaştığını ve bu tarihi kararın, beklenen neticeleri verdiğini söylediğini belirtmektedir. Böylece Türkiye milletler ailesi içinde, milletlerin istiklâlini ve emniyetini koruyan yeni bir düzen kurmak için büyük devletlerin işbirliğine inanarak çalışan, barış ve istikrar unsuru biçiminde faydalı ve yardımcı bir devlet olarak her gayreti sarf edecektir. Balkan milletleri ile de barış ve sükûnet içinde dostça yaşayan Türkiye’nin büyük devletlerle ittifakına ve dostluğuna dayanarak kendi emniyet bölgesinde hiç şüphesiz yatıştırıcı, barıştırmacı bir rol oynamaya namzet olduğunun da altı çizilmek-

126 Aydın, *a.g.m.*, s. 454- 455.

127 Akandere, *a.g.e.* s. 304.

128 *Tarihe Düşülen Notlar-1, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924- 14 Aralık 1987)*, TBMM Yayınları, Ankara 2011, s. 118.

129 Falih Rıfkı Atay, Devlet Reisimizin Nutku”, *Ulus*, 2 Kasım 1944, s. 1.

tedir. Balkanlar'da ise barışın sağlanması Sadak'a göre büyük devletlerin savaş sonunda anlaşmasına ve özellikle de Balkanlara büyük devlet nüfuzunun girmemesine dayandırılmıştır. Ancak böyle şartlarla bölgenin herkes için emniyet ve barış bölgesi olacağı ön plana geçirilmiştir. Kısacası Türkiye'nin gerek komşularıyla, gerek savaşın galipleriyle mevcut dış siyaseti bir sulh ve istikrar siyaseti biçiminde tarif edilmiştir.¹³⁰ Fark edileceği üzere basın, Türkiye'nin Müttefikler içinde ittifakla bağlandığı İngiltere ve savaş sırasında kendisine yakın bulduğu Amerika ile her zaman ve her koşulda aynı paralelde bulunduğunu öne çıkarırken, Sovyetlerin savaşı kazanan Müttefik cephenin bir üyesi ve coğrafi konumundan ötürü Türkiye açısından her zaman dikkat edilmesi gereken bir ülke olması nedeniyle, Sovyetlere daha ılımlı ve yumuşak bir tutum içerisine girmiştir.

Türk basınının da ortaya koyduğu Türk dış siyaseti etrafında Türkiye, mezkûr sulh ve istikrar siyaseti etrafında Almanya ile olan ilişkilerini savaşın sonuna doğru kesecektir. Bu doğrultuda Müttefik Devletlerin, Almanya ile olan ticari ve diplomatik ilişkilerin kesilmesi yolunda baskılarının artması üzerine Türkiye 20 Nisan 1944'te Almanya'ya yaptığı krom sevkiyatını durdurduğunu açıklamıştır.¹³¹ Müttefikler krom meselesini işine gelir biçimde çözdükten başka bu defa da Türkiye'nin Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesmesi için baskıda bulunmaya başladılar. Zaten savaşın sonuna yaklaştığını sezen Türkiye de Batılı devletlerin yanında yer almak istiyordu. Eğer bunu yapmazsa, tamamen yalnızlığa itileceğinin farkındaydı. Anlaşılacağı üzere Türkiye İngiltere'nin baskısı neticesinde 2 Ağustos 1944'te TBMM'nin aldığı kararla Almanya ile tüm ilişkilerini kesmiştir.¹³²

Böylece 1944 yılı itibariyle Türkiye savaşın başından beri izlediği tarafsızlık siyasetinin seyri dışına çıkarak, ancak İngiltere ile imzaladığı ittifakın çerçevesi içerisinde Almanya ile ekonomik ve diplomatik münasebetlerini kesmiştir. Bu karar İnönü'ye göre milli iradenin çok önemli ve isabetli bir eseridir. Diğer taraftan İnönü, İkinci Dünya Savaşı'nın Müttefikler lehine kesin neticeli safhasına girdiğini dolayısıyla milletlerin istiklalini ve emniyetini koruyan yeni bir düzen kurmak için büyük devletlerin elbirliğiyle çalışacağı ve muvaffak olacağı kanaatine sahiptir. Türkiye'nin de milletler ailesinin faydalı bir üyesi olarak çalışacağını söyleyen İnönü, Türkiye'nin savaş esnasında birçok fedakârlığa katlanan ve ıstırap çeken ülkelerle dostluk içerisinde ilişkilerini devam ettireceğini ifade etmektedir. Birleşmiş Milletler içerisinde yer almak isteyen Türkiye'nin iç idaresinde de daha demokratik ve milli bir siyaset takip edeceğinin sinyallerini veren İnönü, hükümetin TBMM'nin kesintisiz kontrolü altında varlığını devam ettiren; Türk milletinin de iç ve dış politikada yapılan her konuda bilgi sahibi bulunduğunu aktarmaktadır.¹³³

2.3. Türkiye- Sovyetler Birliği İlişkileri

1943 Şubat'ı başında Rusların Almanlara karşı Stalingrad zaferini kazanmalarından itibaren Rusya'nın Türkiye'yi tehdit eden siyaseti yeniden kendini göstermeye başlamıştır.¹³⁴ Nitekim Müttefiklerin düzenledikleri ikili veya üçlü konferanslarda Türkiye meselesi sık sık ele alınacaktır. Bu hususta Churchill ve İnönü arasında gerçekleştirilen Adana Görüşmeleri'nden sonra Türkiye'nin Müttefik Devletlerle birlikte savaşa girme meselesi Kahire'de iki dışişleri bakanının görüşmelerine taşınmıştır.¹³⁵ 5 Kasım 1943'te bir araya gelen İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, Türkiye'nin Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'na Moskova Konferansı'nın kararlarını sunmuştur. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin yumuşaması için çaba sarf eden İngiltere karşısında Menemencioğlu, Türkiye'nin bir an önce savaşa katılmasını isteyen Sovyetlerin, Türkiye'nin savaşta

130 Necmeddin Sadak, "Devlet Reisinin nutku: Dış siyasetimiz", *Akşam*, 4 Kasım 1944, s.1.

131 Hale, *a.g.e.*, s. 98.

132 Ramazan Çalık, "Türk-Alman İlişkileri", *Türkler*, Cilt: 16, Ankara 2002, s. 821.

133 *Tarihe Düşülen Notlar-1, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924- 14 Aralık 1987)*, TBMM Yayınları, Ankara 2011, s. 118-119.

134 Ali Fuad Erden, İsmet İnönü, Ankara 1999, s. 228.

135 Aydemir, *a.g.e.* s. 265.

yıpranması ve zayıflamasını amaçladığını belirtmiştir.¹³⁶ Kahire Görüşmeleri’nde Eden, Sovyetlerin yayımlıcağına dair hiçbir işaret olmadığını bir kere daha vurguladıktan sonra, “Eğer yayımlıcağı arzuları varsa bile Türkiye savaş dışında kalarak bunları değiştiremez”¹³⁷ diyerek Türkiye’yi ikna etmeye çalışmış ancak Türkiye temkini elden bırakmamıştır. Anlaşılacağı üzere İngiltere, Türkiye’nin Sovyetlere güveni sağlandığı zaman, Müttefik Cephesinde savaşa gireceğine inanarak hareket etmiş ve bu nedenle de Türk-Sovyet ilişkilerinin düzelmesi konusunda çaba harcamıştır.¹³⁸ Nitekim İngiliz hükümeti, Türkiye’nin İngiliz-Sovyet ilişkilerinde pürüz çıkarmasını istememekle birlikte, Rusya da Müttefik yardımlarıyla güçlenecek bir Türkiye’nin Kızıl Ordu’nun Balkanlar’a inişini engellemesinden endişe etmiştir. Türkiye ise Kızıl Ordu’nun 1944 sonbaharından itibaren Balkanlar’dan Türkiye’ye hızla inmesinden çekinmiştir.¹³⁹

Bu bağlamda Türkiye büyük kuzey komşusu Sovyetler Birliği’yle ilişkilerinin daha önce yapılan antlaşmaların hükümleri içinde ve dostluk mahiyetinde olmasını ummaktadır. Sovyet Rusya’nın savaş sırasında sergilediği fedakârlık ve kahramanlığı bir nevi takdir eden Türkiye, savaş süresince imzaladığı antlaşmalara sadık kalarak ilişkilerini sürdürdüğü Sovyetlerle gelecekte devam edecek ilişkilerinin de dostluk ve komşuluk havası içerisinde geçmesini beklemektedir.¹⁴⁰ Bu nedenle Türk hükümeti, Sovyetler Birliği ile ilişkilerinin düzeltilmesi yolunda Almanya’ya krom sevkiyatını durdurmuş, ardından Alman taraftarı olarak bilinen Dışişleri Bakanı Menemencioğlu’nun istifa ettiğini duyurmuştur.¹⁴¹ Daha sonra ise Türkiye, Sovyetler Birliği tarafından Almanya ile birlikte Pan-Türkist politika yapmakla suçlanmıştır. Bu durumda, gerginliği ortadan kaldırmak amacıyla hareket eden Türkiye, Mayıs 1944’te bir grup Türkçü yazar, akademisyen, öğretmen ve öğrenciyi “İrkçılık-Turancılık” yaptıkları iddiasıyla tutuklatmıştır.¹⁴² Dahası Sovyetlerle arasını açmak istemeyen Türkiye, Turancıları tutuklatmasının yanı sıra, kendisine sığınan Sovyet vatandaşlarını da ülkelerine iade etmiştir. Sovyetlere karşı iyi niyet gösterisine devam eden Türkiye, 1945 Ocak’ında savaş malzemesi taşıyan Sovyet gemilerinin Boğazlardan geçişine de izin vermiştir. Ancak bu iyi niyet gösterilerinden olumlu bir sonuç elde edemeyen Türkiye’nin Kızıl Ordu karşısındaki kuşku ve endişeleri daha da artmıştır.¹⁴³ Böylece kuşku ve endişe içinde bulunan Türkiye, dış politikasında değişikliğe gitmek zorunda kalacaktır. Yani savaşın ilk yıllarından itibaren Almanya’ya karşı dengeleyici bir güç biçiminde ortaya çıkan Amerika’yı bu kez Sovyet tehdidine karşı bir güç olarak görmeye başlayacaktır.¹⁴⁴

3. İkinci Dünya Savaşı’nın Sona Ermesi ve Türkiye

Savaş son dönemine yaklaşırken Sovyet çekincesini koruyan Türkiye, yanı başındaki coğrafya Balkanların Doğu Avrupa ile Yunanistan hariç Sovyet nüfuzu altına girmesinden endişe duymuştur.¹⁴⁵ Nitekim Türkiye’nin Sovyetlerle ilişkilerini düzeltmek için yaptığı iyi niyet gösterileri de Sovyet kanadında tepkisiz kalmıştı. Üstelik 6 Eylül 1944’te Bulgaristan’ı işgal eden Sovyetlerin bu davranışı da Türkiye’yi endişeye sevk etmiştir.¹⁴⁶ Savaşın

136 Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, s. 178.

137 Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1968, s. 205.

138 Akandere, *a.g.e.*, s. 286.

139 Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, s. 269.

140 *Tarihe Düşülen Notlar-1, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924- 14 Aralık 1987)*, TBMM Yayınları, Ankara 2011, s. 118.

141 Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, s. 269-270.

142 Mahmut Goloğlu, *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Ankara 1974, s. 482.

143 Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, s. 270.

144 Avcı, *a.g.m.*, s. 202.

145 Crampton, R. J., *The Balkans Since the Second Worlds War*, Routledge, 2014. s. 5.

146 Ekinci, *a.g.e.*, s. 669.

aldığı durum üzerine Müttefiklerin 1944 Ekim'inden beri hazırlıklarını sürdürdüğü konferans Yalta'da 4-11 Şubat 1945 tarihinde toplanmıştır.¹⁴⁷ Savaş sonrası kurulacak dünya düzeninin ilkelerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen bu zirvede, tartışılan konular ve ortaya çıkan sonuçlar, özellikle Türkiye'yi yakından ilgilendirecektir. Nitekim Stalin, zirvenin 10 Şubat 1945 günü yapılan yedinci oturumunda Boğazların ve Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin yeniden gözden geçirilmesini talep etmiştir.¹⁴⁸ Stalin, Boğazlarla ilgili sözleşmenin, İngiltere ile Rusya'nın arasının iyi olmadığı bir dönemde yapıldığını söyleyerek, mezkûr sözleşmenin modasının geçtiğini öne sürmüştür.¹⁴⁹ İngiltere ve ABD için Almanlara karşı onlarla aynı safta savaşmış ve zafer kazanmış bir ülke konumunda olan Sovyetlere karşılık, Türkiye savaş sırasında yürüttüğü politikalar ile yükümlülüklerini yerine getirmemiş ve savaşa girmemiş bir ülke konumundaydı. Bundan dolayı konferansta savaş sonrasında Boğazların statüsünün yeniden belirlenmesi şeklindeki Sovyet istekleri kabul edilmiştir.¹⁵⁰ Ancak konu üzerine devam edecek görüşmeler, Londra'da yapılacak Dışişleri Bakanları toplantısına havale edilmiştir.¹⁵¹

Yalta Konferansı'ndan sonra İngiltere Büyükelçisi 20 Şubat 1945'te Türkiye'nin Birleşmiş Milletlere üye olabilmesi için 1 Mart 1945 tarihine kadar Mihver Devletlerine savaş açması gerektiğini bildirdi.¹⁵² Türkiye ise hem Sovyetler Birliği karşısında yalnız kalmamak hem de müttefikleri İngiltere ve Amerika ile ilişkilerini düzenlemek amacıyla 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmiştir.¹⁵³ Türkiye'nin harp ilanının Müttefik zaferi kesin mahiyet aldıktan sonra tesirsiz kabul edilmesi üzerine, ülkesi hakkında yapılan tenkitlere karşın İnönü, savaş süresince bitaraf politika güden Türkiye'nin bu siyasetinin Müttefik zaferine yardım ettiğini ve yine hem Almanya hem de Japonya'ya harp ilan etmesinin sadece Müttefiklerin isteği üzerine gerçekleştiğini belirtmektedir. İnönü, Müttefik zaferi kesin olduktan sonra harp ilân ettiği söylenen Türkiye'nin karanlık günlerde beraber olduğu Müttefiklerle, zafer günlerinde, ganimetten bir hisse almak dâvası gütmeyeceğini dolayısıyla fırsattan istifade gibi bir düşüncesinin asla bulunmadığını söylemektedir. Yine Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda her türlü tehlikeleri göze alarak, açıktan açığa İngiltere'nin yanında ve Birleşmiş Milletler dâvasında kesin durum almıştır. Eğer Müttefikler için gelecek dünyada insanlık hislerinin temel alınması boş bir sözden ibaret değilse, Türkiye'nin, yeni dünya barışı için faydalı bir unsur olduğunun teslim olunacağına inanan İnönü, Türk topraklarından ve haklarından hiç kimseye verilecek bir borcu bulunmadığını, Türk milletinin şerefli insanlar olarak yaşayacağını ve şerefli insanlar olarak öleceğini öne çıkarmaktadır.¹⁵⁴ Dolayısıyla İnönü bu son cümlesinden Sovyet Rusya'nın savaş sona yaklaşırken Türkiye'ye yönelik izlediği dış siyasetine gönderme yapmıştır. Böylece İnönü, Türkiye'ye yöneltilen eleştirilere net cevap vererek, savaşın muhtelif aşamalarında takip edilen dış siyaseti özetlemekle kalmamış, bu siyaseti meşruiyet zeminine oturtmuştur.

İnönü'nün yukarıdaki meclis yedinci dönem dördüncü yılı açış konuşması, İkinci Dünya Savaşı dönemi Türk dış politikasının tam olarak bir değerlendirilmesi biçimindedir. İzlenen dış siyaset etrafında, Türkiye'nin sadece kendi bağımsızlığı değil, milletlerarası barış ve güvenlik davasında Müttefiklerin zaferine yönelik inancı da ön plana geçirilmiştir. İnönü'ye göre Türkiye, bütün gücü, kuvveti ve siyaseti ile Müttefik zaferine yardım ederken hiçbir karşılık beklememiş, askeri durum değiştiğinde de alınan kararları daima müttefiki İngiltere ile ittifakla almış ve varılan kararlarda da Sovyetler Birliği'nin savunma ve güvenlik menfaatlerine zarar vermemek düşüncesinden ayrılmamıştır. Ancak savaşın sonuna doğru Türkiye'nin rolünün son bulunduğu dönemde haksız hü-

147 Ülman, Haluk, *Türk- Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947)*, Ankara 1961, s. 50

148 İkinci, *a.g.e.*, s. 669.

149 Bilge, *a.g.e.*, s. 261.

150 Ahmet Şükrü Esmer, Oral Sander, "İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitapevi, Ankara 1996, s. 182-183.

151 Gürün, *a.g.e.*, s. 297.

152 Erkin, *a.g.e.*, s. 245.

153 Uçarol, *a.g.e.*, s. 922-923.

154 *Tarihe Düşülen Notlar-1, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924- 14 Aralık 1987)*, TBMM Yayınları, Ankara 2011, s. 123-124.

cumlara uğradığını söyleyen Atay, sağduyu ve adalet duygularının bu söylentilere baskın geleceğine güvenmektedir. Nitekim Atay'a göre savaş bitinceye kadar demokrasi zaferine hizmet eden Türkiye'nin, savaş sonrasında da ancak hürriyet ve hak esaslarına dayanan bir barış düzeni kurulmasından ve gelecekte milletlerarası düzenin samimi bir dayanışma ile devam ettirilmesinden başka bir amacı yoktur. Yine Atay, Türkiye'nin barış düzeninin kurulması ve işlemesi döneminde başkalarının hak ve hürriyetlerine zarar verecek hiçbir şey vermeyeceğinin de altını çizerek 19 milyonluk Türk kitesinin bu esaslar üzerinde fikir birliği içerisinde bulunduğunu aktarmaktadır.¹⁵⁵ Anlaşılabileceği üzere Atay, son cümlesiyle Sovyet Rusya'nın, Türkiye'nin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne zarar vermesine sesiz kalmayacağını dolayısıyla Türk toplumunun kitle halinde bir arada bulunacağını hem iç hem de dış kamuoyuna aktarmaktadır.

Ulus gazetesinde yazan Esat Tekeli, İnönü'nün dış politika konusunda bir müdafaa yapmaktan ziyade gerçekleri ortaya koyarak, Türkiye'nin hak ve adalet ideolojisini güden milletler arasında yer almaktan çekinmeden tam altı yıl devam eden savaş süresince her türlü baskı ve tehlikelere karşı saf değiştirmedini belirtmektedir. Ayrıca İnönü'nün savaş sonunda Türkiye'nin demokrasi düşmanları arasında değil Müttefikler arasında yer alacağına yönelik açıklamasıyla, Türkiye'nin hukuki durumuna açıklık getirdiğini dile getiren Tekeli, böylece hukuki durumu ortada bulunan Türkiye'nin hakları ve toprakları üzerinde bir mesele açıldığında milletlerarası hukuk ile birlikte Atlantik prensipleri ve milletlerarası anayasa esaslarının boş sözlerden ibaret olmaması gerektiğini özellikle dünya kamuoyuna aktarmıştır.¹⁵⁶

Akşam'da yazan Sadak da, savaşta tuttuğu yol ve sürdürdüğü siyaset hakkında Türkiye'ye söz söyleyenlere ve dünü bahane ederek Türkiye'nin bugünkü siyasetine dil uzatanlara karşın, İnönü'nün söylediği nutukla, altı yıllık savaş içindeki Türkiye'nin sürdürdüğü siyasetin açık hesabını verdiğini, demokrasi ve hürriyet alanında ise gidilecek yolu esaslı bir şekilde anlattığını aktarmaktadır.¹⁵⁷

Tan gazetesinde yazan Sertel ise gizli hiçbir emeli bulunmayan Türkiye'nin Cumhurbaşkanı İnönü'nün dünya kamuoyu önünde vicdan huzuruyla konuşabilmesini önemseyerek, Türkiye'yi eleştirenlerin Türkiye'den toprak ve çeşitli hak talebinde bulunmalarına yine İnönü'nün sözleriyle cevap vermektedir: "Türk topraklarından ve haklarından hiç kimseye verilecek bir borcumuz yoktur. Şerefli insanlar olarak yaşayacağız ve şerefli insanlar olarak öleceğiz."¹⁵⁸

Nitekim Türkiye'nin Mihver Devletlerine savaş ilanının ardı sıra, savaş meydanlarında kazandığı zaferlerin meyvesini elde etmek isteyen Sovyet Rusya 19 Mart 1945 tarihinde, 17 Aralık 1925 tarihli Türk Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın fesih ettiğini bildirmiştir.¹⁵⁹ Sovyetlerin davranışını, değerlendiren Erkin: "Türkiye'nin Birleşmiş Milletlere katılması sonucunda elde ettiği yararları hiçe indirmek ve bu katılma neticesinde sağladığı uluslararası istikrarı San Francisco Konferansı'ndan önce kaybettirmek"¹⁶⁰ kanaatine ulaşmıştır. Gerçekten de Türkiye savaşın son anında Mihver Devletlerine savaş ilan etmesi ile asli üyeleri arasına girmeyi bir hak olarak kazandığı Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın kurulması amacıyla 25 Nisan 1945'te toplanan San Francisco Konferansı'nda, yalnızlığını belirli bir biçimde hissetmiştir.¹⁶¹

İnönü, Türkiye'nin dış siyasetini özetlediği meclisin yedinci dönem dördüncü yılı açış konuşmasında, Sovyetlerin 1925 Dostluk Antlaşması'nın feshi üzerine, yeni esaslarda ve ciddi olarak iyileştirilmiş bir antlaşma yapmak için Türkiye'nin bütün gayretini sarf ettiğini ancak herhangi olumlu bir neticede elde edilmediğini

155 Falih Rıfkı Atay, "Devlet Başkanının Nutku", *Ulus*, 2 Kasım 1945, s. 1, 3.

156 Esat Tekeli, "Dünya Önünde Bir Muhasebe", *Ulus*, 4 Kasım 1945, s. 1-2.

157 Necmeddin Sadak, "Türkiye'nin Dünü, Bugünü ve Yarını", *Akşam*, 2 Kasım 1945, s. 1.

158 M. Zekeriyâ Sertel, "Türkiye'yi Kimler ve Niçin İtham Ediyorlar?", *Tan*, 3 Kasım 1945, s. 1.

159 Bilge, *a.g.e.*, s. 265.

160 Erkin, *a.g.e.*, s. 249-250.

161 Goloğlu, *a.g.e.*, s. 483.

aktarmaktadır. Ancak Türkiye'nin iyi niyetli dış siyasetinin daha iyi anlaşılacağından, iyi komşuluk hislerinin öne çıkarak, iki memleket arasında iyi münasebetler kurulması ihtimalinden ümidini kesmediğini belirten İnönü, İngiltere'ye ittifak münasebeti ile bağlı bulunan Türkiye'nin, Amerika Birleşik Devletleri ile münasebetlerinin de artan bir dostluk içinde geliştiğini söylemektedir. Yine İnönü, Sovyet Rusya dışında coğrafyasında yer alan diğer ülkelerle de dostluk ilişkisi güden Türkiye'nin medeni bir millet ve devlet olarak insanlık ailesinin çalışkan ve faydalı bir uzvu olmaktan başka bir siyasi hedefinin bulunmadığının altını çizmiştir.¹⁶²

Müttefiklerin Potsdam Konferansı'ndan önce Türkiye'ye verdiği notalar doğrultusunda Boğazlarda ve Doğu Anadolu'da bir takım istekleri bulunan Sovyet Rusya pazarlık gücünü artırmak niyetiyle hareket ederken, müttefiki İngiltere'nin de tepkisini çekmiştir. Uzak Doğu'da devam eden savaşa odaklanan ABD ise başlangıçta Sovyetleri karşısına almak istemeyecektir.¹⁶³ Sovyet istekleri 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında Müttefiklerin Potsdam Konferansı'nda bir kez daha gündeme geldi. Sovyetler Türkiye'ye yönelik taleplerini yine konferansta dile getirmiştir. Sovyetlerin isteklerine ulaşmak için baskı ve tehdit yöntemini kullanmaları ise Türkiye'yi Batıya yakınlaştırmıştır.¹⁶⁴ Potsdam'da Türkiye ile alakalı çıkan karar, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin ne şekilde değiştirileceğine dair konunun Dışişleri Bakanları toplantısında ele alınacağına yöneliktir. Mezkûr toplantıda yer alacak üç devletin bu konuda görüşlerini Türkiye'ye bildirmelerine karar verilmiştir.¹⁶⁵

Potsdam Konferansı'ndan sonra İngiltere ve ABD'nin, Sovyetlerin, kendi hak ve egemenliğine yönelik taleplerine karşı takındıkları tavırda yalnız kalan Türkiye savaşa girilmemesi üzerine kurulu dış politikanın sonunun geldiğinin farkına varacaktır. Böylece Sovyetler verdikleri notalarla Türkiye üzerindeki baskılarını artırırken Türkiye ise içine düştüğü yalnızlıktan kurtulmak, İngiltere ve ABD'nin desteğini kazanmak için çaba sarf edecektir.¹⁶⁶

Nitekim savaşın özellikle son aylarında Sovyetler Birliği'nin dünyadaki saygınlığının artmasının yanında Doğu Avrupa'da etkinliğini arttırması önce İngiltere'yi daha sonra da ABD'yi de kuşkuya sevk etmiştir. Batı ülkelerinin Sovyetler Birliği'ne karşı mevcut kuşkuları, savaş sonunda yalnız kalan Türkiye'yi Batı ülkelerine yaklaştıracaktır. Nitekim bir süre bocalama devrinden sonra Türkiye, daha belirgin bir biçimde dünya dengelerinin oluşturduğu kamplardan biri konumundaki Batı kampına giderek yaklaşacaktır.¹⁶⁷

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı esnasında gerek Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün mecliste yaptığı konuşmalar gerekse de bu konuşmalarla alakalı dönemin basınında yazılan makale ve haberlerde ileri sürülen argümanlar Türkiye'nin savaş sürecinde takip ettiği politikalarla ilgili veriler sunmaktadır. Bu veriler üzerinde genel bir değerlendirme yapılacak olduğunda ilk önce itidalli davranış ve tarafsızlık politikasının söylem ve yorumlarda baskın bir biçimde kendini belli ettiği görülmektedir. Diğer yandan da söylemler tematik kodlandığında 'temenni', 'tarafsızlık', 'katkı' ve 'bütünlük' şeklinde sınıflandırılabilir durmaktadır.

162 *Tarihe Düşülen Notlar-1, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924- 14 Aralık 1987)*, TBMM Yayınları, Ankara 2011, s. 124.

163 *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, İkinci Dünya Savaşı Yılları 1939-1946, C. V, s. 268-270.; Bilge, s. 265-279.*

164 Erel Tellal, "SSCB'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası, C. 1*, Editör: Baskın Oran, İletişim, İstanbul 2014, s. 502-508.

165 Gürün, *a.g.e.*, s. 297-298.

166 Ayın Tarihi, 12 Mart 1947.

167 Deringil, *a.g.e.*, s. 276.

Temenni 1939 yılındaki konuşmasında belirtmektedir. Konuşmada amaçlarının savaşın ilerlemesine engellemek olduğu ve harbin son bulmasının umut edildiği dile getirilmekte basında da benzer yansımalar yer almaktadır.

Tarafsızlık içerikli söylemler ise 1940-1942 yıllarında net olarak belirginleşmektedir. Taraflarla yapılan ittifaklarla bu sağlanmaya çalışılmış, söylemler bu ittifaklar üzerinden yapılmıştır. Bu ittifakların basına yansımalarına baktığımızda gerek Sadak gerek Sertel gerekse de Atay'ın destekler mahiyette yazıları ön plana çıkmaktadır. İttifaklarla Avrupa'da emniyet mıkna-tısı sağlandığı işlenmekte ve halkın rahatladığı üzerinde durulmaktadır. İlaveten ittifaklarla ilgili dış basına referans yapılarak oralarda yer alan olumlu değerlendirmeler kamuoyuna sunulmaktadır. Almanya'nın Fransa'ya saldırması ardı sıra İtalya'nın da savaşa dâhil olmasıyla cephenin Balkanlara yayılması, savaşı Türkiye'nin yanına taşımıştır. Dolayısıyla tarafsız kalmak gittikçe güçleşmiştir. Nitekim İnönü de gittikçe aratan düşmanlıklar içerisinde tarafsız kalmanın yorucu-luğunu dillendirmektedir. Ardından da Türkiye'nin hileli ve saklı politika izlemediği aktarılarak şeffaflığı vurgulanmaktadır.

1943 yılına geldiğimizde meclis açılış konuşmasında ise Türkiye'nin savaş dışında kalma-sına rağmen savaşın zararlı etkilerini hissettiği belirtilmektedir. Bu söylemin o dönem gündeme gelen müttefik isteklerine karşı kullanılacak bir manevra alanı açmak için kullanıldığı anlaşılabil-mektedir.

Söylemlerde katkı unsurlarının belirginleştiği dönem ise Almanya'nın Stalingrad'da yeni-lerek Kuzey Afrika'dan çekilmesiyle, dengelerin değiştiği döneme denk gelmektedir. Müttefikler savaşta avantajlı konuma geçmiştir. Bu süreçteki söylemlerde Türkiye'nin izlediği politikanın e-sasında Müttefiklerin lehine olduğu işlenmektedir. Bu dönemde basında da Müttefiklere görece daha açıktan destek göze batmaktadır. Sertel'in bu hususta Almanya'yı dünya hâkimiyeti kurmak için, diğer taraftan Müttefiklerin ise hürriyet, adalet ve insanlığın refahı için savaştığını beyan eden yazıları örnek gösterilebilir.

Bütünlük olarak ifade edilen söylemler ise dünyanın yeniden şekillendiği konferanslar dö-nemine denk gelmektedir. Özellikle Sovyet Rusya'nın Boğazlar üzerinden istekleri İngiltere'nin ilk dönem kayıtsızlığı, siyasileri, ülke bütünlüğünü muhafazası için her yolun kullanılacağı yönlü söylemler üretmeye yönlendirmiştir. Basında da bu konular işlenirken toprak bütünlüğü vurgu-lanmakla birlikte Boğazlar özelinden Sovyet Rusya'yı daha alttan alan bir dilin hâkimiyeti göze çarpmaktadır.

Kısaca İkinci Dünya Savaşı sürecinde İsmet İnönü'nün 1 Kasım tarihlerinde meclis açılışında yaptığı konuşmalar Türkiye'nin mezkûr süreçte takip ettiği politikaları yansıtmaktadır. Dönemin Türk basınının da bu politikalar doğrultusunda yayınlar yaptığı belirgin durmaktadır.

Kaynakça

- Akandere, Osman, *Milli Şef Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Timaş, İstanbul 2006.
- Atay, Falih Rıfki, "Cumhurreisimizin Nutku", *Ulus*, 2 Kasım 1939, s. 2.
- Atay, Falih Rıfki, "Devlet Reisimizin Nutku", *Ulus*, 1 Kasım 1942, s. 1, 3.
- Atay, Falih Rıfki, "Cumhurreisimizin Nutku", 2 Kasım 1943, *Ulus*, s. 1, 3.
- Atay, Falih Rıfki, "Devlet Reisimizin Nutku", *Ulus*, 2 Kasım 1944, s. 1.

- Atay, Falih Rıfki, “Devlet Başkanının Nutku”, *Ulus*, 2 Kasım 1945, s. 1, 3.
- Atay, Falih Rıfki, Nutuk Bir Vazifeler Düsturudur, *Ulus*, 4 Kasım 1941, s.1.
- Avcı, Ayşegül, “Winning the war of perception: american attempts to counter Germany’s military influence in Turkey during World War II”, *Turkish Studies*, Vol. 17, No. 1, 2016, ss. 202-219.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *II. Adam*, C. II, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.
- Aydın, Mustafa, “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945”, *Türk Dış Politikası*, C.1, Editör: Baskın Oran, İletişim, İstanbul 2014, ss. 399-479.
- Ayın Tarihi, 12 Mart 1947.
- Belge, Burhan, “Türkiye’de Bir Şef Yaşar”, *Tan*, 2 Kasım 1942, s. 1-2.
- Biagini, Antonello, *Çağdaş Türkiye Tarihi*, Phoenix, Ankara 2007.
- Bilge, Suat, *Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964: Güç Komşuluk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.
- Bilsel, Cemil, *Lozan*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.
- Bowen, Wayne, “Türkiye ve İkinci Dünya Savaşı: “Taraflı Fakat Savaşmayan Ülke” , *Türkler*, Edt: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, ss. 803-812.
- Çakmak, Cenap, “Turkey In The Second World War: “Evasive” Or “Active” Neutral?”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 26, 2005, ss. 61-78.
- Çalık, Ramazan, “Türk-Alman İlişkileri”, *Türkler*, Cilt: 16, Ankara 2002.
- Deringil, Selim, *Denge Oyunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- Ekinci, Necdet, *İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları*, Genel Türk Tarihi, Ankara 2002.
- Erden, Ali Fuad, İsmet İnönü, Ankara 1999.
- Erdoğan, Caner, “Tek Parti Dönemi’nde Cumhuriyet Halk Partisinin İdeolojik Değişim ve Dönüşüm Sürecinin Çözümlemesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:51, Ağustos 2017, ss.270-279.
- Erkin, Feridun Cemal, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1968.
- Esmer, Ahmet Şükrü, Sander, Oral, “İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası”, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1945)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.
- Goloğlu, Mahmut, *Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Ankara 1974.
- Gönlübol Mehmet- Sar, Cem, “1919- 1939 Dönemi”, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.
- Gönlübol Mehmet- Sar, Cem, *Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013.
- Gürbüz, Kahraman, “İkinci Dünya Savaşı’nda Balkanlardaki Gelişmeler ve Türkiye’nin Tutumu”, *U.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı:18, 2007/2, ss.363-

- 372.
- Gürün, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Hale, William, *Türk Dış Politikası, 1774-2000*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.
- Haluk, Ülman, *Türk- Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1947)*, Ankara 1961.
- İlyas, Ahmet, Turan, Orhan, İnönü Dönemi Türk Dış Politikası, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, 2012 1 (1), ss.319-341.
- Koçak, Cemil, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C.2, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Koçak, Cemil, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Mutlu, Sevda, Devlet Adamı Kimliği İle İsmet İnönü’nün Düşünce ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi, (Basılmamış Doktora Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007.
- Oran, Baskın, “1939-1945: Savaş Kaosunda Türkiye: Görelî Özerklik-2”, *Türk Dış Politikası*, C.1, Editör: Baskın Oran, İletişim, İstanbul 2014.
- Özden, Hakan, “The Diplomatic Maneuvers of Turkey in World War II”, *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2013, S. 37, ss. 92-110.
- Parker, R.A.C., *II. Dünya Savaşı*, Dost Kitabevi, Ankara 2005.
- R. J., Crampton, *The Balkans Since the Second Worlds War*, Routledge, 2014.
- Sadak, Necmeddin, “Cumhurreisimizin Nutkunda Türkiye’nin Dış Politikası”, *Akşam*, 3 Kasım 1942, s. 1-2.
- Sadak, Necmeddin, “Bütün Millet, Kahraman Şefine: “Seninle Beraberiz!” diyor”, *Akşam*, 3 Kasım 1940, s.1.
- Sadak, Necmeddin, “Devlet Reisinin nutku: Dış siyasetimiz”, *Akşam*, 4 Kasım 1944, s.1.
- Sadak, Necmeddin, “Emniyet Havası İçinde İnsanlara Temiz Nefes Aldıracak Bir Adalet Nizamı İstiyoruz”, *Akşam*, 2 Kasım 1943, s. 1.
- Sadak, Necmeddin, “Reisicümhurun Nutku”, *Akşam*, 2 Aralık 1939, s. 1, 8.
- Sadak, Necmeddin, “Türkiye’nin Dünü, Bugünü ve Yarını”, *Akşam*, 2 Kasım 1945, s. 1.
- Sertel, M. Zekeriya “İtalya-Yunan Harbi Önünde Türkiye’nin Vaziyeti”, *Tan*, ,4 Kasım 1940, s. 1-2.
- Sertel, M. Zekeriya, “Dünya Siyasetinde Türkiye’nin Vaziyeti”, *Tan*, 3 Kasım 1939, s.1, 6.
- Sertel, M. Zekeriya, “Milli Şefimizin Dış Siyasetimize Ait Yeni Direktifleri”, *Tan*, 2 Kasım 1943, s. 1.
- Sertel, M. Zekeriya, “Milli Şefin Dış Siyasetimiz Hakkındaki Beyanatı”, *Tan*, 3 Kasım 1941, s. 1
- Sertel, M. Zekeriya, “Türkiye’yi Kimler ve Niçin İtham Ediyorlar?”, *Tan*, 3 Kasım 1945, s. 1.
- Seydi, Süleyman, “1939-1945 Dönemi İç ve Dış Politika”, Ed: Adem Çaylak vd.,

- Osmanlı'dan İkininli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara.
- Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Soysal, İsmail, *Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Kılavuz*, İstanbul 1993.
- Tarihe Düşülen Notlar-1, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları-1 (1 Mart 1924- 14 Aralık 1987)*, TBMM Yayınları, Ankara 2011.
- Tekeli, Esat, "Dünya Önünde Bir Muhasebe", *Ulus*, 4 Kasım 1945, s. 1-2.
- Tellal, Erel, "SSCB'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, C. 1, Editör: Baskın Oran, İletişim, İstanbul 2014.
- Turan Refik ve Diğerleri, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Okutman Yayıncılık, Ankara 2009.
- İkinci Dünya Savaşı Yılları 1939-1946, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, C. V.
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul 2015.
- VanderLippe, John M., *Politics of Turkish Democracy: İsmet İnönü and Formation of the Multi-Party System 1938-1950*, State of New York Press, USA 2005.
- Weisband, Edward, *İkinci Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası II*, Çev: M. Ali Kayabal, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 2000.
- Weisband, Edward, *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası I*, Çev: M. Ali Kayabal, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 2000.
- Yılmaz, Mustafa, "İnönü Dönemi Türk Dış Politikası", *Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 8, Konya 1999.
- Zürcher, Erick Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

Dr. Arş. Gör.
Ercan GÖRDEĞİR

Batman Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi
ercan.gordegir@batman.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9661-196X>

Eser Geçmişi / Article Past: 27 Tem 2019/ 4 Ağu 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.597518>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

>> e-ISSN 2458-7672

Olcaytu Han'ın Gilan Seferi (1306-1307)

Olcaytu Khan's Gilan Campaign (1306-1307)

Öz

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde dünya dengelerini alt üst eden yeni bir güç ortaya çıktı. Bu güç Cengiz Han önderliğinde yirmi yıl gibi çok kısa bir zaman diliminde büyük bir imparatorluğa dönüşen Moğollardı. Cengiz Han sıkı bir disiplin altında güçlendirdiği orduları ile çevre kabileleri hâkimiyet altına aldıktan sonra 1206 da kağan ilan edildi. Böylece Yakınoğu için kasırgaya dönüşecek rüzgâr Karakurum'dan esmeye başladı. 1227 tarihinde Cengiz Han öldüğünde çocuklarına sınırları Çin'den Harezmi ve Kırım'a kadar uzanan devasa bir imparatorluk bıraktı.

1251 tarihinde Moğol kuvvetleri Yakın Doğu üzerine tekrar harekete geçti. Bu kuvvetlerin liderliğini yapan Hülagü Han, 1256 tarihinde Alamut Kalesi'ni teslim alarak Tebriz merkezli İlhanlı Devleti'ni kurdu. Ardından 10 Şubat 1258 tarihinde Abbasi Devleti'nin merkezi Bağdat'ı aldı. Böylece Gilan Bölgesi hariç bütün İran, Azerbaycan ve Irak-ı Acem topraklarında Moğol hâkimiyeti kuruldu.

İlhanlı Devleti için oldukça stratejik bir bölge olmasına rağmen 1256 tarihinden Olcaytu Han (1304-1312) devrine kadar hiçbir İlhanlı hükümdarı Gilan bölgesini istilaya girişmedi. Bu çalışmada İlhanlı tarihinde bir ilk olan Gilan bölgesine yapılan askeri harekâtın sebep ve sonuçları ele alındı.

Anahtar Kelimeler: Gilan, Olcaytu, İlhanlı, Kutluğşah.

ATIF: GÖRDEĞİR Ercan, "Olcaytu Han'ın Gilan Seferi (1306-1307)" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/2 (Ağustos-2019), s. (335-343)

CITE: GÖRDEĞİR Ercan, "Olcaytu Khan's Gilan Campaign (1306-1307)" **Journal of History and Future**, 5/2 (August- 2019), pp. (335-343)

Abstract

A new power emerged that exterminate world balances in the first quarter of the 13th century. This power was the Mongols, which were transformed into a great empire in a very short period of time under the leadership of Genghis Khan for twenty years. Genghis Khan was declared as khan in 1206 after taking under the control of the surrounding tribes with his armies strengthened under strict discipline. Thus, the wind that will turn into a hurricane for the Near East began to blow from Karakurum. When Genghis Khan died in 1227, he left his children with a gigantic empire from China to Khwarezm and the Crimea.

In 1251, the Mongol forces again mobilized on the Near East. Hülagü Khan, the leader of these forces, took over the Alamut Fortress in 1256 and founded the Ilkhani State based in Tabriz. Then, the center of the Abbasid State took over Baghdad on 10 February 1258. Thus, Mongolian rule was established in all Iran, Azerbaijan and Iraq-i Acem territories except Gilan region.

Although it was a very strategic region for the Ilhanli State, no Ilhanid ruler did invade the region of Gilan from 1256 until the reign of Olcaytu Khan (1304-1312). In this study, the causes and results of military operations against Gilan region, which is a first in the history of İlhanlı, were discussed.

Keywords: Gilan, Öljeitu , İlkhanid, Kutluğşah.

1. Gilan Seferinin Sebepleri

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde dünya dengelerini alt üst eden yeni bir güç ortaya çıktı. Bu güç Cengiz Han¹ önderliğinde yirmi yıl gibi çok kısa bir zaman diliminde büyük bir imparatorluğa dönüşen Moğollardı. Moğol imparatorluğunun kurucusu Cengiz Han sıkı bir disiplin altında güçlendirdiği orduları ile çevre kabilelerini hâkimiyet altına aldıktan sonra 1206 da kağan ilan edildi. Böylece Yakındoğu için kasırgaya dönüşecek rüzgâr Karakurum'dan esmeye başladı. Cengiz Han'ın sağlığında Moğollar Harzemşah Devletini yenerek Çin'den Harzem'e ve Kırım'a kadar olan toprakları hâkimiyet altına aldılar.²

Moğol kuvvetleri 1251 tarihinde Yakın Doğu üzerine tekrar harekete geçti. Bu kuvvetlerin liderliğini yapan Hülagü Han 1256 tarihinde Alamut Kalesi'ni teslim alarak³ Tebriz merkezli İlhanlı Devleti⁴'ni kurdu. Ardından 10 Şubat 1258 tarihinde Abbasi Devleti'nin merkezi Bağdat'ı

1 Cengiz Han'ın soyu Moğolların "kıyat" kabilesine dayanmakta olup asıl adı Timuçin'dir.

2 Mokhlesi, M A. (1985). *Coğrafiyeye tarikheh Soltaniye*. (İkinci Baskı). İran: Tahran Yayınevi, 2.

3 **Hamdullah Müstevfi**, 2018, 478; **Reşidüddin**, 2013, 24-25; Glastyan, 2005, 139. **Yuvalı**, 2017, 145; **Spuler** 2011, 60,61; **Grousset**, 2014, 357; **Cevadi**, 1391, 71. XIII. asır İngiliz kaynaklarından olan "*Chorika Maiora*" adlı eserde bu olay; "*Tatarlar mide bulandırıcı vahşiler olarak andığımız Haşhaşileri yok ettiler*" şeklinde anlatılmaktadır. Bu kayıt söz konusu dönemde Avrupalıların Moğollara bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. **Bkz:** Özcan A.T. (Aralık 2013). "Chronica Maura'da Moğollara Dair Kayıtlar". *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 6, Sayı XVI. Ss. 23-77. S.59.

4 İlhanlı Devleti ilgili şu çalışmalara bakılmasında fayda vardır. Erdem İ. (1962). Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.20; Erdem İ. (1997). "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleler". *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. S.3, ss.106-112; Erdem, İ. (1995). "Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)". *Ankara Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. (Basılmamış Doktora Tezi); Erdem İ. (2004). "İlhanlılar'da Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular" Ankara: *Ankara*

aldı⁵. Böylece Gilan Bölgesi hariç bütün İran ve Azerbaycan topraklarında Moğol hâkimiyeti kuruldu. İlhanlı Devleti için oldukça stratejik bir bölge olmasına rağmen 1256 tarihinden Olcaytu Han (1304-1312) devrine kadar hiçbir İlhanlı hükümdarı Gilan bölgesini istilaya girişmedi. Bu çalışmada İlhanlı tarihinde bir ilk olan Gilan bölgesine yapılan askeri harekâtın sebep ve sonuçları ele alındı.

Gilan Bölgesi⁶ Moğolların İran'a hâkim olmalarından sonra gerçekten müstakil kalmış tek eyalet olmuştur⁷. Moğollar burada hâkimiyetlerini temsilen bir vali bile bulunduramamışlardı. İlhanlılar İran ve çevresine hâkim olmalarından itibaren kendilerine başkent olarak yaylak ve kışlak olmak üzere Irak ve Azerbaycan yörelerini seçmişlerdi. Gilan bölgesi ise İlhanlıların merkezine oldukça yakın olmasına rağmen İlhanlıların tahammül edemeyeceği kadar ıslak ve sıcak bir memleketti. Yine dönemin tarihçisi Kaşânî'nin deyişi ile “*Bir kartalın bile kıvrımları arasında güçlülükle uçtuğu bulutların derecesine erişmekte geri kaldığı dağların tepelerinde Gilan'ın yüksek kemere benzeyen zirvelerinde, karınca yolundan daha dar, ve kör gözden daha karanlık*”⁸ çetin yolları, sık ağaçlı ormanları ve doğal korunaklı coğrafi yapısı sayesinde İlhanlılara tabi olmamış⁹ ve şimdiye kadar her türlü vergiden kurtulmuş bulunuyordu. Gilan halkı ve yöneticileri de kendilerini vergi vermekten ve İlhanlılara tabi olmaktan uzak görüyorlardı¹⁰. Olcaytu'nun seleflerinden hiçbiri Gilan bölgesini fethetme teşebbüsünde bulunmamıştı¹¹.

Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 35 s. 103-111. Erdem İ. (2003). “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları” Ankara: *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 33, s. 49-67; Özgüdenli, O. G. (2004). “Merv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.XXIX, s. 221-22; Özgüdenli O. G. (2012) “Tümen” İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.42. ss. 461-462; Özgüdenli, O. G. (2008). “Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. XXXV. Ss.19-21; Özgüdenli, O. G. (2017). “Türkiye’de Moğol Tarihi ve Kültürü Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişimi (1923-2017)”. Mutad. IV./II, ss.460-512.

5 Bağdat istilası için ayrıntılı bilgi için bkz: Tural M. (2017). “Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilas (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi” *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 10, Sayı XXX, ss. 21-50; *Hamdullah Müstevfî* 2018, s.478; *Reşîdüddin* 2013, s.45; *Glastyan*, 2005, 139; *Spuler*, 2011, 62; *Yuvalı*, 1998, 473; *Cevvadi*, 1391, 71.

6 “*Kaynaklarda Cil veya Cilan, Geylan, Varena adlarıyla anılan Gilan, Antikçağ'da Gil adında bir kabilenin yaşadığı bölgedir. Bölgenin sınırları Ortaçağ'da güneydoğuda Çaluş, doğuda Çabükser ve kuzeydoğuda Taliş ile çevreliydi. Günümüzde Sefidrud Nehri'nin ikiye böldüğü bölgenin batısında Doğu Azerbaycan eyaletleri, kuzeyinde Hazar denizi ve Azerbaycan Cumhuriyeti, güneyinde Zencan eyaleti yer almaktadır. Gilan, İran yaylası ile Hazar denizi arasında yaklaşık 22 km. uzunluğunda ve 25 ile 10 km. arasında değişen genişlikte halka şeklinde bir bölgeyi kaplar. Bölgenin güney kısmında sahile paralel olarak Elburz sıradağları uzanır. Bu dağlık bölgeye IV-V. (X-XI.) yüzyıllarda Deylem deniyordu. Akarsu bakımından zengin olan bölgede başta Sefidrud olmak üzere Pulrud, Samanrud, Huşkrud, Şelmanrud, Şifarud, Gürganrud vb. nehirler yer alır. Gilan'ın dağları zengin ormanlarla kaplıdır. Astar'a'dan Lengerud'a kadar uzanan 720.000 hektarlık bir alan ormanla örtülüdür. Yüzölçümü 14.709 Kilometrekare, nüfusu 2.081.037. Kaşânî eserinde Gilan bölgesinin şehirlerinden bu şehirlerin coğrafi sınırlarından, burada yaşayan halktan, bu halkın mezhepleri gelenek ve göreneklerinden yine bu bölgenin hâkimlerinden ve bu hâkimlerin kullandıkları ünvanlardan uzun uzadıya bahsetmemtedir.” Bkz: Kaşânî, 1348, 56-62; Tahsin Yazıcı, “Gilân” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 14, ss. 68-69, 1996, 68.*

7 *Hafız Ebrû*, 1317, 10; İbn Kesir, 1995, 6755; *Spuler*, 2011, 184.

8 Örs, 1992. 101

9 Şebankareî, 1363, 270; *Howorth*, 1880, 539.

10 Örs, 1992, 95.

11 *Spuler*, 2011, 122.

İlhanlılar için son derece stratejik bir yer olan bu bölgenin hâkimiyet altına alınması Olcaytu için son derece önemli bir iş olacaktı zira bu bölgenin fethi Olcaytu'nun seleflerinden hiçbir İlhan'a nasip olmamıştı¹². Bundan dolayı Olcaytu'nun burayı fethetmesi onun savaş ününü artıracığı gibi Horasan ile olan irtibatını da kolaylaştıracaktı¹³. Çağatay Han'ı Duva'nın ölümü dolayısıyla 25 Ekim 1306'da İlhanlı topraklarına gelen elçi Ardaı Kazan, Olcaytu Han'a Duva'nın çevresindeki kişilerin Gilan gibi küçük ve ülkenin merkezine yakın bir bölgenin hala ele geçirilememesi hakkında ileri geri sözler sarf ettiklerini iletmiştir¹⁴. Bu söylentiler Olcaytu'ya ulaşınca¹⁵ diğer bütün işlerini bir kenara bırakarak, dikkatini tamamen bu bölgenin fethine yöneltti¹⁶.

Gilan bölgesi bu dönemde her biri kendi bölgelerine hükmeden 12 mahalli beyin elinde bulunuyordu. Örneğin Halhal bölgesine Şerefeddin Halhali hükmederken Gilan'ın batı tarafında bulunan Kesker, Fumen¹⁷ ve Biyapiş ve çevresine Emîr Dibac'a bağlı bir kadın hükmediyordu¹⁸.

Esasen Olcaytu ağabeyi ve selefi olan Gazan Han gibi Mısır tarafına ordu göndermek niyetindeydi. Ancak yukarıda bahsettiğimiz gerekçeler Olcaytu'ya evvela Gilan'ın fethi meselesini halletmesi gerektiğini düşündürdü. Bunun üzerine etrafındakilere “*Sarayımızın kapısında hükümümüzü dinlemeyen bir topluluk varken başka bir memlekete ordu götürmek münasip değildir*”¹⁹ diyerek emîrleri çağırırdı. Bu durumu tartıştıklarında naipler önce Gilan bölgesi hâkimlerine elçiler gönderip itaate davet edilmelerini eğer itaat etmeyi kabul etmezlerse o zaman onlara (Gilanlılara) karşı ordu göndermeyi önerdiler²⁰. Olcaytu bu teklifi uygun gördü ve eski adet üzerine Gilan bölgesinde bulunan 12 yerel hâkime kendisine tabi olmalarını ve sarayında görünmelerini istedi²¹.

Olcaytu'nun söz konusu fermanına ilk önce Gilan bölgesinin en azametli yönetici olan Emîr Dibac uydu ve Olcaytu'nun ordugâhına hareket etti.²² Bir süre sonra diğer Gilan yöneticileri de bu yönde hareket ettiler. Emîr Dibac Orduy-ı Hümayuna ulaştığında ona pek çok izzet ve ikram gösterdiler. Bir süre sonra Emîr Dibac Olcaytu'nun Gilan'ın başta ipek olmak üzere zenginliklerine göz diktiğini görünce hastalığını bahane ederek ansızın ülkesine (Fümen) geri döndü²³. Bu durumu İlhanlı hükümdarına arz edildiğinde, canı oldukça sıkıldı. İlhanlı merkezinde bu gelişmeler yaşanırken kaynağın belirttiğine göre daha önce Gilan bölgesine gitmiş olan Giray²⁴ adındaki bir

12 İkbâl, 1384, 388.

13 Spuler, 2011, 122.

14 Hafız Ebrû, 1317, 10,11; Howorth, 1880, 539.

15 İkbâl, 1384 **Keşani** bu konuda şu kaydı aktarmaktadır; “İran ülkesinin hanı şefkati, cesareti ve heybeti âlemin uzak yakın her yanına ulaşmış olan Sultan Gıyasud-din Muhammed nasıl olur da, eni boyu, uzunluğu genişliği otuz fersah tutan ve ülkesinin tam ortasında bulunan Gilan ormanlarını kendisine muti kılıp fethedemez? Nasıl olur da bu işe bir tedbir çaresi bulmaktan aciz kalır? Hal böyle iken nasıl olacak da Şam ve Mısır diyarlarını fethedip, kendisine itaat ettirecek” diyorlardı. Bu yuvarlak sözlerin aşağılamasından padişahın öfke ve gazap ateşi tutuşup alevlendi ve kızgınlık közü kızardı. **Bkz;** Örs, 1992, 94,95; **Hafız Ebrû**, 1317, 10,11.

16 Spuler, 2011, 122.

17 Günümüzde aynı ismi taşıyan şehir İran'ın Gilan Eyaleti'ne bağlı bulunmaktadır. Şehrin 2006 yılı resmi sayımına göre nüfusu 27.763 kişidir.

18 İkbâl, 1384, 312.

19 Hafız Ebrû, 1317, 10,11.

20 İbn Kesir, 1995, 6755

21 Spuler, 2011, 122; İkbâl, 1384, 312; Işık, 2012, 30.

22 Spuler, 2011, 122.

23 Hafız Ebrû, 1317, 10,11; İkbâl, 312.

24 Olcaytu Han'ın tarım şihnesi; Işık, 2012, 31.

kişi Olcaytu'ya söz konusu bölge hakkında "Gilan on iki şehirdir ve her birinde bağımsız bir emîr oturmakta ve emrinde bol miktarda ordu bulunmaktadır. Eğer padişah o memleketi tamamıyla ele geçirirse hazineleri yeteri kadar artar ve Horasan yolunu yakınlaştırır"²⁵ dedikten sonra bütün gün bölgenin zenginliklerini anlatarak Olcaytu'nun dikkatini tamamen Gilan üzerine çekti.

2. İlhanlı Kuvvetlerinin Gilan Bölgesine Sevkiyatı ve Seferin Başlaması 1306-1307.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Gilan bölgesinin stratejik ve ekonomik durumu Olcaytu'yu buraya yönlendiren en önemli etkenler olmuştur. İlhanlı hükümdarı yapılan hazırlık ve planlamalardan sonra Gilan bölgesinin dört koldan kuşatılmasını planladı. İbn Kesir'in sayısını 60 bin²⁶ kişi olarak verdiği İlhanlı kuvvetlerinin başında Emîr Çoban, Kutlugşâh, Doğan, Mumen ve bizzat Olcaytu bulunuyordu²⁷.

Yapılan plana göre Emîr Çoban'ın liderliğini yaptığı ordu Erdebil ve Taliş yolundan, Kutlugşâh'ın liderliğini yaptığı ordu Halhal tarafından, Emîr Togan ve Mümen'in başında bulunduğu ordu Kazvin yolundan Gilan'ı kuşatacaklardı. Olcaytu Han ordusuyla Gilan'a Lahican tarafından girmeyi kararlaştırdı²⁸. Söz konusu plan dâhilinde İlhanlı orduları dört taraftan Gilan'a yöneldi. (Nisan 1307) Emîr Çoban Sitâre ve Sefehbed bölgesine ulaştığında bu bölgenin hâkimi ve yöneticisi Rükneddin Ahmed onu karşıladı ve şartlarını yerine getirdi. Ona gücü ölçüsünde haraç ve hediyeler sundu. Emîr Çoban ordusu ile oradan Kesker'e hareket ederek Kesker havali-sini kolaylıkla ele geçirerek yağmaladı. İlhanlı askerleri yakaladıkları herkesi öldürdüler. Kesker'e vardıkları vakit Emîr Şerefuddevle Şârâm Âbâ pek çok değerli hediyeyle Emîr Çoban'ı karşıladı ve onu kendi makamına götürerek İlhanlı Hükümdarına itaatini bildirdi. Böylelikle Emîr Çoban başında bulunduğu İlhanlı ordusu ile tayin olduğu hudutlardan pek çok ganimet elde ederek bu bölgeleri kolaylıkla ele geçirdi²⁹. Daha sonra söz konusu bu bölgelerin hâkimlerini itaati altına alarak daha Olcaytu Han Lahican³⁰ bölgesine varmadan ona katıldı³¹.

3. Emir Kutlugşâh'ın Gilanlılar Tarafından Öldürülmesi

Gilan bölgesini diğer bir koldan kuşatmak ile görevlendiren Emîr Kutlugşâh Halhal bölgesine ulaştığında buranın hâkimi Şerefeddin Halhal onun hizmetine girdi. Ona Gilan Bölgesi hakkında malumatlar verdi³². Gilan'ın fethinin yavaş ve ihtiyatlı hareket ederek ele alınmasını önerdi³³. Ancak kendi kuvvet ve kudreti ile gurur duyan Emîr Kutlugşâh ona itibar etmeyerek Emîr Fûlâd Kabâ'ya öncülük etmesini emretti. Böylece Emîr Fûlâd Kabâ'nın öncülüğünde Gilan ordusu ile üç zorlu savaş yapıldı. Her üçünde de İlhanlı ordusu zafer kazandı. Bunun üzerine baş-

25 **Hafız Ebrû**, 1317, 12; **Hafız Ebrû**, 1317, 11.

26 İbn Kesir, 1995, 6755.

27 Şebankareî, 1363, 270; İbn Kesir, 1995, 6755; **Spuler**, 2011, 122.

28 **Aştıyani**, 312,13; **Hafız Ebrû**, 1317, 12.

29 **Hafız Ebrû**, 1317, 12; **Işık**, 2012, 32.

30 Lahican, günümüzde İran'ın kuzeyinde Gilan Eyaleti'ne bağlı şehir. Şehrin nüfusu 2006 yılı resmi nüfus sayımına göre 71.871'dir.

31 **Hafız Ebrû**, 1317, 12; **İkbal**, 312,13.

32 **Hafız Ebrû**, 1317, 1; **İkbal**, 314.

33 **Hafız Ebrû**, 1317, 13; **Işık**, 2012, 32. Emir Halhal'ın önerisi Hafız Ebru'da şöyle geçmektedir. "Gilân işi aceleye gelmez, yolları güçtür ve Gîl halkı düşman ordusu görmemiş, padişahın ordusu ve büyüklüğü onların gönlünde yerleşmiş. Bu iş sertlik ve öfkeye gelmez. Ağır ve tedbirli davranarak ilerlemek gerekir"

ta Emîr Dibâc'ın Gilan'lıları ve diğer yerlerin yöneticileri Emîr Fûlâd Kabâ'nın yanına adamlar göndererek, itaat ettiklerini bildirdiler. Emîr Fûlâd Kabâ da onlara rağbet edip bu durumu Emîr Kutlugşâh'a bildirdi. Kaynağın bildirdiğine göre Emîr Kutlugşâh da anlaşma yapma taraftarıydı. Ancak Emîr Kutlugşâh'ın oğlu söz konusu bölgeye gelmişken bu işin kökünden halledilmesi gerektiğini söyleyerek³⁴ anlaşmaya karşı çıktı. Oğlunun bu sözlerine kanan Emîr Kutlugşâh, Emîr Fûlâd Kabâ'yı görevinden azlederek Emîr Siyavci'ya öncü kuvvetlerini komuta etmesini emretti³⁵. Emîr Siyavci intikam ile hareket ederek Fûmen yakınına ulaşınca kadar hiç kimseye acımadı ve Gilan halkından sayısız insanı katletti. Böylece anlaşmadan ümitleri kesilen Gilanlıların hepsi birleşerek Tulem ve Reşt³⁶ yakınında bulunan yerde Moğollar ile savaşa giriştiler. Böylece Emîr Siyâvcî'nin ordusunda çözülme başladı. Moğolların atları bataklıkta kalarak askerlerinin çoğu bu savaşta telef oldu. Kısa süre sonra da Gilan ordusu Moğol ordusuna karşı zafer kazandı. Bu haber Emîr Kutlugşâh'a ulaşınca sersemledi ve ordusunu cesaretlendirmek istedi. Ancak askerleri ona inanmadılar bunun üzerine askerlerinden bir kısmını (97 kişi) yasaya kavuşturdu. Ancak bu da fayda vermedi. Gilanlılar Emîr Kutlugşâh'ın ordusuna ulaştılar. Buna rağmen o az bir kuvvetle, tek başına kalıncaya kadar direndi. Ancak Gilanlılar onu ok darbeleriyle öldürdü ve ordunun bütün ağırlıklarını ganimet olarak aldılar³⁷ (Haziran 1307).

Gilan bölgesine başında Emîr Togan ve Emîr Mûmen'in bulunduğu İlhanlı ordusu Kazvin yolundan girdi. Gilan'ın bu bölgedeki hâkimi Hinduşah Tevazu yolunu tuttu ve emîrlerin yanına gönderdiği adamlarla, "*padişahın itaatkârı ve bağlısıyım, istediği vergi (mali) 'yi vereyim ve memleketi teslim edeyim*" dedi. Bunun üzerine Ümera, "*biz seni padişahın yanına götürürüz ve yeniden bu ülkenin hükümdarlığını senin için alırız.*" diye vaatte bulundular. Emîr Hindû Şâh emîrlerin yanına gelip hizmetlerine girdi. Böylece söz konusu emîrler bu bölgeleri ele geçirdiler³⁸.

Yukarıda belirttiğimiz gibi İlhanlı orduları Gilan'ın fethi ile meşgul olurken Olcaytu da başına Fûlâd Cenksan'ı komutan tayin ettiği kalabalık bir ordu ile Sultaniye'den Gilan'a hareket etti (Mayıs 1307). Önce Tarım Vilayeti'ne oradan da Tarfak Dağı'na vardılar. Burada üç gün kaldıktan sonra ordusunu düzene koyup Lehicana yönelerek Lehican hâkimine bir elçi gönderdi. Olcaytu'nun elçisi Lehican'a ulaştığında buranın hâkimi Şahtu, İlhanlı hükümdarına bağlılığını bildirdi³⁹. Olcaytu Han Lehicanda 4 gün kaldı. Bu sırada Emîr Togan ve Mûmen beraberlerinde

34 **Hafız Ebrû**, 1317, 13; **Işık**, 2012, 32. "Hergün bu vilayete bir ordu getiremeyiz. Buraya ulaştığımız bugün bütün Gilanlıların kökünü kazıyıp Gilân'ı tamamen ele geçirmek gerekir" dedi. Babasına, "eğer biz Emîr Fûlâd Kabâ'nın sözüyle hareket edip Gilanlılarla sulh yaparsak bundan hiç şöhret ve şeref kazanamayız" dedi.

35 İkbâl, 1384, 313.

36 Bu şehir günümüzde hala aynı ismi taşıyıp İran'ın kuzeybatısında bulunup Gilan Eyaleti'nin yönetim merkezidir. Hazar Denizi kıyısında önemli bir ticaret ve turizm merkezidir. Kentin nüfusu 2012 resmi sayımına göre 1.010.193 kişidir. Bu şehir İran'ın Avrupa'ya açılan kapısıdır.

37 **Hafız Ebrû**, 1317, 13; Şebankareî, 1363, 269; **Işık**, 2012, 33; İkbâl, 313; **Kaşânî**, eserinde Kutlugşâh'ın Gilanlı'lara karşı son ana kadar kahramanca savaştığını kaydetmiştir. Yine **Kaşânî**'nin naklettiği diğer bir rivayete göre "*Emir Kutlugşâh ölmeden önce yaralanmış ve Gilan emirlerinden Rikabzen'e esir düşmüş. Bu esnada Rikabzen önce onu Olcaytuya gönderme niyetini taşımış ardından Emir Kutlugşâh'ın daha önce Emir nevroz'u öldürmeleri hatırına gelince ona "seni çuha giymekten, kırmız ve ayran içmekten zor işlerde çalışmaktan kurtarıp övünç elbisesine, tesbihe kurke kavuşturan şeker ve tatlı yediren, İran Ülkesinin ulus ve yönetimini emirliğine erdiren o değil miydi.*" diyerek ona önce Emir Nevruz'a yaptıklarını hatırlatmış daha sonrada kendisini Nevruzun oc alıcısı olarak tanımlayarak onu öldürmüştür. **Bkz; Örs**, 1992, 106

38 **Hafız Ebrû**, 1317, 14; İkbâl, 313; **Işık**, 2012, 34.

39 **Hafız Ebrû**, "Ben, bende ve hizmetkârımın. Sultan'ın bizzat bu diyara gelmesinin ne gereği vardı?"

Gilan'ın Kazvin hâkimi Emîr Hinduşah ile geldiler ve Olcaytu'ya tayin oldukları bölgelerde İlhanlı hâkimiyetini sağladıklarını bildirdiler⁴⁰.

Olcaytu Han Lehican'da bulunduğu sırada Emîr Sutay, Emîr Ali Kurci, Emîr Tugay Gurgan ve Emîr Toktimur'u Temican vilayetinin zaptı için görevlendirdi. Bunu duyan Temican yöneticisi Emîr Muhammed onlara karşı koyamayacağını düşünerek İlhanlı emîrlere Olcaytu'ya itaatini ve hanın istediği vergi miktarını vermeye hazır olduğunu bildiren bir elçi gönderdi. Ancak bu sırada söz konusu emîrlerin eline Gilanlılardan bir kişi esir düşmüştü. Bu esirin Temican halkının zenginlikleri hakkında detaylı bilgi vermesi üzerine bölgeyi yağmalamak için harekete geçtiler. İlhanlı emîrlerin bu tamahkâr tavrı karşısında Temican hâkimi Muhammed asker toplayarak, azametine güvenen Moğol ordusu ile savaşa tutuştular. Her iki tarafta savaşı kazanmak için büyük çaba gösterdi. Savaş devam ederken Emîr Toktimur'un kendisine isabet eden bir ok sonucunda ölmesi üzerine Moğol ordusu dağıldı böylece Gilan ordusu İlhanlılara karşı bir kez daha zafer kazandı⁴¹.

Olcaytu Han Lehican'da meclisini toplayıp şükür namazı kıldığı sırada Emîr Kutlugşâh'ın öldürüldüğü haberi ulaştı. Bu habere üzülen⁴² İlhanlı hükümdarı, Emîr Sendâve, Şeyh Behlûl ve Emîr Ebabekir'i yaklaşık üç bin seçkin süvarinin de içinde bulunduğu bir ordu ile Emîr Kutlugşâh'ın intikamını almaları için görevlendirdi. Bu emîrlere bölgeye gittiklerinde Fûmen, Reşt ve Tûlîm halkı birbirleriyle ittifak halinde toplanmışlardı. Moğol ordusunu yenmiş olmanın verdiği cesaretle tekrar savaştan yana tavır aldılar. Böylece başlayan savaşta iki taraf da büyük kayıplar verdi. Bunun üzerine meşverette bulunan Moğol emîrleri durumu Olcaytu'ya bildirip ondan yardım istemeyi uygun gördüler. Haber kendisine ulaştığında Gilan işinin bu denli uzamasına oldukça canı sıkılan Olcaytu Emîr Hüseyin ile Emîr Sevinç'i yardım için görevlendirdi. Yine Emîr Hây Tîmûr ve daha önce Fûmen, Tûlîm ve Reşt taraflarına hareket eden ordunun da o tarafa yönelmelerini emretti. Böylece Moğol yardım kuvvetleri Temican bölgesine ulaştıklarında şiddetli bir savaş yaşandı. Kaynağın bildirdiğine göre savaşın şiddeti ölümlerden bir tepe olacak kadar büyüktü⁴³. Bu savaşın sonunda Gilan ordusunun neredeyse tamamı imha edildi. Daha sonra Moğol ordusu Fûmen, Reşt ve Tulum bölgelerine girdiler böylece bütün Gilan Olcaytu'nun mülküne dönüştürüldü (Haziran 1307)⁴⁴. Gilan'ın zaptından sonra Olcaytu, bölge halkını her yıl devlet hazinesine bir miktar ipek vermeleri karşılığında affetti⁴⁵.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Gilan'ı fethettikten sonra Olcaytu ordusu ile Sultaniye'ye döndü. (29 Haziran 1307)⁴⁶ O burada, yargıçlara emîrlerin öldürülmesi işinde hatalı olanlar ile Gilan seferinde suç ve kusur işleyenleri bütün yönleriyle araştırıp teftiş etmelerini ve yargılamalarını emretti⁴⁷. O meselede evvela fitneyi çıkaran Emîr Kutlugşâh'ın oğlu Emîr Siyâvcî söz dinlemediğinden, Büyük Emîr Kutlugşâh'ın öldürülmesine neden olduğundan suçlandı. Ondan sonra, yine

Gönderdiğin en değersiz köleni bendeniz ferman nedeniyle baştan ayağa donatırdım "dedi.

40 İkbâl, 313; **Işık**, 2012, 34.

41 **Hafız Ebrû**, 1317, 14,15; **Işık**, 2012, 35.

42 İlhanlı kaynakları Olcaytu'nun Emir Kutlugşâh'ın ölümüne son derece üzüldüğünü aktarsalarda İbn Kesir Olcaytu'nun bu habere sevindiğini çünkü Kutlugşâh'ın Olcaytu'yu öldürmeye çalıştığını aktarmaktadır. Ancak İlhanlı sultanının gerek savaş sonrası emir Kutlugşâh'ın öldürüldüğü olayda suçu bulunan ilhanlı emirlerini yargılatması gerekse Gilanlılardan onun intikamını almaya çalışması bu dönemde Emir Kutlugşâh'a önem verdiğini göstermektedir. **Bkz:** İbn Kesir, 1995, 6755.

43 **Hafız Ebrû**, 1317, 15-17; **Işık**, 2012, 36

44 **Hafız Ebrû**, 1317, 15-17; Örs, 1992, 109.

45 **Hamdullah Müstevfi**, 1336-39, 607.

46 Örs, 1992, 109; **Hafız Ebrû**, 1317, 15-17.

47 **Hafız Ebrû**, 1317, 17,18.

Temîcân'da anlaşmaya razı olan emîrleri anlaşmadan vazgeçiren ve pek çok insanın ölümüne neden olan Mamentifi suçlu bulundu. Diğer emîrlerin bazıları da yaptıkları hatalar nedeniyle suçlandılar. Yargılama sonucu Olcaytu'ya ahzedilince İlhanlı sultanı bu olayda suçlu gördüğü Mamentifi ve birkaç emîri idam ettirdi⁴⁸. Suçu daha az olan bazılarını sopa ile dövülmeleri cezasını verdi⁴⁹. Emîr Siyâvcî'yi yargılama gereğince ölüm cezasına çarptırılmakla beraber onu babasının ruhuna bağışladı. Fakat onu babasının tümeninden azletti ve o tümen emîrliğini Emîr Çoban'a verdi⁵⁰. Yargılama işi sona erince Gilan emîrlerine ipek vergisi yükledi. Böylece Gilan bölgesi İlhanlılara bağlanmış oldu.

Sonuç

Gilan Bölgesinin gerek İlhanlılar ile Büyük Moğollar arasında bir güzergâhta bulunması gibi stratejik konumda olması gerekse zengin otlak, verimli toprak ve kaliteli ipeklerin bulunduğu bir bölge olması Olcaytu'yu buraya yönlendiren en önemli etkenler olmuştur.

Harekâtın başında İlhanlı hükümdarı ve diğer devlet erkânı Gilan bölgesinin fethini kolay bir iş olarak görüp basite almışlardır. Ancak Gilan Bölgesinin doğal korunaklı coğrafi yapısı ve Gilanlıların güçlü karşı duruşları sonucunda İlhanlı ordusu peyderpey yenilgiye uğratarak Ordu komutanı Emîr Kutlugşâh öldürülmüştür. Bölgeye gönderdiği yardım kuvvetleri ve aldığı önlemlerin hiçbiri işe yaramayan Olcaytu bizzat harekete geçerek bütün imkânlarını seferber etmiş ve yöre halkının büyük bir kısmını kılıçtan geçirerek Moğolların acımasız bir kez daha göstermiştir. Bölgede ise hiçbir şey eskisinden farklı olmamasına rağmen Olcaytu Gilan bölgesini yeni bir fetihmiş saymıştır.

Kaynaklar

- Aştıyani A. İ. (1384) Târih-i Moğol (Ez Hamle-i Cengiz Han Ta Teşkil-i Devlet-i Timuri)
- Cevvadi, A. Cihan, Z. (1391) “Ez Tebriz ta Pekin Berresiyi Münasebet-i İlhanıyân ba Han-ı Bozorg-ı Moğol”. Fasilname-i Tarih Revabit-ı Harici. Yıl. 13. Sayı. 50. Ss.69-90.
- Erdem İ. (1962). Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Dogu'ya Etkileri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.20
- Erdem İ. (1997). “Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleler”. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. S.3.
- Erdem İ. (2003). “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları” Ankara: *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 33.
- Erdem İ. (2004). “İlhanlılar'da Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular” Ankara: *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 35.
- Erdem, İ. (1995). “Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)”. *Ankara Ankara*

48 Işık, 2012, 36. Bu isimler için Bkz. **Kaşânî** bu isimleri “Bamdekin, Küldekin, Sülemiş” olarak kaydetmektedir. **Kaşânî**, 1384, 101.

49 **Kaşânî** bu isimleri “Bukacuk, Togan, Şıbka ve Cokçay” olarak kaydetmiştir. **Kaşânî**, 1384, 101.

50 Işık, 2012, 36.

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Basılmamış Doktora Tezi).

Grousset, R. (2003). Bozkır İmparatorluğu: Attila-Cengiz Han-Timur. (Çev. M. Reşat Uzmen). Ötüken Yayınları.

Grousset, R. (2003). Bozkır İmparatorluğu: Attila-Cengiz Han-Timur. (Çev. M. Reşat Uzmen). Ötüken Yayınları.

Hafız Ebrû. (1317). *Zeyl-i Camiü't-Tevarih-i Reşîdî*. (Nşr: Doktor Hanbaba Beyani). Tahran: Danişiyar-ı Tarih Danişgah-ı Tahran Şirket-i Tezamuniyi İlmi, 7

Hamdullah Müstevfi, Kazvinî. (2018). *Târih-i Güzide*. (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara. Türk Tarih Kurumu.

Howorth Hery H. (1890). *History of the Mongols: From The 9the To The 19the Century*, Part II, Longmans Gren And Co, London.

Işık, A. (2012). *Hafız Ebru'nun Zeyl-i Cami'üt -Tevârih-i Reşîdî'sinde Sultan Olcaytu ve Ebû Sa'îd Dönemlerine Dair Kayıtlar*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

İbn Kesir.(1995). *el- Bidâye ve'n-nihâye Büyük İslam Tarihi*. (Türkçe'ye tercüme Mehmet Keskin). İstanbul c. XIV.

İkbal, A. (1384 h.ş). *Târîh-i Moğol (Ez Hamle-i Cengiz Han ta Teşkil-i Devlet-i Timuri)*. Moesese-i İntişarat-ı Emîr-i Kebir. Tahran.

Mokhlesi, M A. (1985). *Coğrafiyeye tarikhheh Soltaniye*. (İkinci Baskı). İran: Tahran Yayınevi, 2.

Özbek S. (2013). “Memlûklerde Meşrûiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar “Sultanı Öldüren Sultan Olur”. *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*. Sayı. XXXII/53.

Özbek, S. (2002). “Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Calud”. Ankara. *Türkler Ansiklopedisi*, C. V. ss.127-133.

Özbek, S. (2018). *Moğolları Durduran Türk Sultan Baybars*. Berikan Yayınevi.

Özcan A.T. (Aralık 2013). “Chronica Maiura'da Moğollara Dair Kayıtlar”. *Tarih Okulu Dergisi*, yıl 6, Sa. XVI. ss. 23-77.

Özgüdenli O. G. (2012) “Tümen” İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansklopedisi*, C.42. ss. 461-462.

Özgüdenli, O. G. (2004). “Merv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Anskopedisi*. C.XXIX.

Özgüdenli, O. G. (2008). “Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Anskopedisi*. C. XXXV. Ss.19-21.

Özgüdenli, O. G. (2017). “Türkiye’de Moğol Tarihi ve Kültürü Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişimi (1923-2017)”. *Mutad*. IV./II, ss.460-512.

Şabankareî, Muhammed b. Alî b. Muhamed, (1363 h.ş.) *Mecma'ü'l-Ensâb*. (haz. Mir Haşim Muhaddis), Tahran. Muessese-i İntişarat-ı Emîr-i Kebir.

Tural M. (2017). “Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilasası (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi” *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 10, Sayı XXX, 21-50.

Yazıcı, T. (1996). “Gilân” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansklopedisi*, C 14, ss, 68-69, 1996.

Yuvalı, A. (Ocak. 2017). *İlhanlı Tarihi*. İstanbul. Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Doktora Öğrencisi
Yahya COŞKUNAnkara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi
Enstitüsü
mustafayahyacokun@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7992-8711>

Eser Geçmişi / Article Past: 21 Nis 2019/ 7 Ağu 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.556532>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Atatürk Dönemi Fikir Hareketleri

Idea Movements in Atatürk Period

ÖZ

Hem Osmanlı Devleti'nin son iki asrında hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında fikir hareketleri, çoğunlukla dergiler etrafında şekillenmiştir. Bu dergiler, içerikleri ve iddiaları bakımından bağımsız olarak incelenmiş olmalarına rağmen özellikle Atatürk dönemindeki fikir hareketleri, bütüncül olarak ele alınıp bir tasnife tabi tutulmamıştır. Bu makalede dönemin belli başlı dergilerinden yola çıkılarak, Atatürk dönemi fikir hareketlerinin bir tasnifinin yapılması amaçlanmıştır. Bu tasnifle, asırlık kökleri olan fikir hareketlerinin, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan süreçte nasıl ve ne şekilde değiştiğinin anlaşılmasına katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

Makalede Atatürk dönemi fikir hareketleri, üç başlıkta ve üç devrede incelenmiştir. Birinci devre, 1920-1925 arasındaki klasik dönemdir. Bu dönemde Osmanlı'dan kalan fikir hareketleri, olduğu gibi varlığını sürdürmüştür. İkinci devre, 1925-1930 arasındaki istihale dönemidir. Bu dönemde başta Türkçülük olmak üzere fikir hareketleri bir istihale devresine girmiş, yeni dönemin kodlarına uygun bir hale gelecek şekilde değişmeye/dönüşmeye başlamıştır. Üçüncü devre ise 1930 sonrası Kemalizm dönemidir. Bu dönemde artık tek bir fikir hareketi kalmıştır, o da devrimin ideolojisi olan Kemalizm'dir. Ancak Atatürk'ün yaşadığı dönemde bile sınırları ve muhteviyatı belli tek bir Kemalizm anlayışı hâkim olmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Fikir Hareketleri, Dergiler, İslamcılık, Türkçülük, Kemalizm

ATIF: COŞKUN Yahya, "Atatürk Dönemi Fikir Hareketleri" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/2 (Ağustos-2019), s. (344-359)

CITE: COŞKUN Yahya, "Idea Movements in Atatürk Period" **Journal of History and Future**, 5/2 (August- 2019), pp. (344-359)

Abstract

Idea movements had been shaped around journals in both last two centuries of Ottoman Empire and the founding years of Republic of Turkey. Although these journals were examined independently in terms of their contents and claims, the idea movements in the Atatürk period were not considered as holistic and classified. It is aimed in this article that to make a classification of the intellectual movements of Atatürk period based on the periodicals of the period. Through this classification, it is also aimed to clarify how these century-old idea movements have changed in the process extending from the Ottoman Empire to Republic of Turkey.

In this article, the idea movements of Atatürk period are examined under three titles and three cycles. The first period is the classical period between 1920 and 1925. During this period, the Ottoman intellectual movements remained as they were. The second period is the period of the invasion between 1925-1930. In this period, the intellectual movements, especially Turkism, entered into a period of tendering and began to change and transform in a way that made it compatible with the codes of the new era. The third and the last period is the period of Kemalism after 1930. There was only one idea movement in this period which was the ideology of the revolution, Kemalism. It is tried to be clarified that, however, even in the Atatürk era, there was not a single understanding of Kemalism that had certain limits and contents.

Keywords: Atatürk, Idea Movements, Journals, Islamism, Turkism, Kemalism

Giriş

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan fikir hareketleri, çoğunlukla dergiler etrafında şekillenmiştir. Osmanlı devrinde ve Cumhuriyet döneminde yayımlanan dergiler, hem içerik bakımından hem de iddiaları bakımından çoğunlukla incelenmiştir. Ancak özellikle Atatürk dönemindeki dergiler ve dergilerle şekillenen fikir hareketleri, bir tasnife tabi tutulmamıştır. Bu çalışma Atatürk devrindeki fikir hareketlerini, tasnif etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda 1920-1925 arasının Osmanlı'dan tevarüs edilen fikirlerin değişmeden yaşadığı klasik devre, 1925-1930 arasının, fikir hareketlerinin değişmeye ve başka bir hal almaya başladığı istihale devresi, 1930-1938 arasının ise tek fikir hareketi olarak Kemalizm Devresi olarak tasnifinin mümkün olacağı değerlendirilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son iki asrı bir değişme ve yenileşme tarihidir. Devletin gidişatından rahatsız olan yöneticiler, batının üstünlüğüne karşı devletin askeri teşkilatını güçlendirerek orduda ve devlet idaresinde ilk reformları yaptılar. Bu reformlar zamanla bütün toplumu etkileyen zincirleme tepkilere yol açarak toplum hayatının her evresinde köklü değişimleri zorunlu kıldı.¹

Aslında Osmanlı modernleşmesinin, batılılaşmasının ve yenilik hareketlerinin tamamının başlangıç noktası, "Devleti nasıl kurtarabiliriz?" sorusu ve bu soruya aranan cevaptır.

Genç Osman'ın yeniçeriye düzeltme arzusuyla başladığı ilk ıslahat girişimlerinden 4. Murat'ın Koçi Bey'e hazırlattığı risalelere kadar uzatabileceğimiz yenileşme hareketleri, Tanzimat'la birlikte, o zamana dek yapılan tüm yenileşme hareketlerinden farklı olarak, devlet ve toplum düzeninin temellerini ve devlet işleyişini değiştirmeyi amaç edinmiştir.²

1 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 79

2 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, T.T.K., Ankara 1997, s. 222

Devleti kurtarma teşebbüsleri, üç ana fikir etrafında şekillenmiştir. Osmanlılık³, İslamcılık⁴ ve Türkçülük⁵, üç ana fikir olarak belirginleşmiştir.⁶ Yine bu dönemde üç ana fikrin yanında, üç tali akım daha fikir hayatında kendisine yer bulmuştur. Bunlar, batıcılık⁷, teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkezîyetçilik⁸ ile sosyalizm⁹ akımlarıdır.¹⁰ Bilhassa batıcılık daha sonra hatırı sayılır bir ilgi görecektir.

Bu fikir hareketlerinin büyük çoğunluğu, Cumhuriyet devrinde de varlıklarını sürdürmüştür. Osmanlı devrinde “Devleti kurtarma” çabalarına katkı sağlamaya çalışan akımlar, Cumhuriyet devrinde ise “Yeni devlete istikamet tayin edebilmek için” şekil veya kalıp değiştirerek etkili olmaya çalışmıştır.

- 3 Osmanlılık: 1789 Fransız İhtilâli sonrasında yayılan milliyetçilik akımlarının etkisiyle çağdaş anlamda millet tanımına giren halkların yaşadıkları topraklar üzerinde kendi devletlerini kurmak istemeleriyle ilgili faaliyetlerin önlenmesi amacıyla, devleti bir arada tutmak ve tüm unsurları Osmanlılık şemsiyesi altında toplamayı hedefleyen Osmanlı Devleti'nin ilk siyasî ideolojisidir. 2. Mahmut'un 1826'da söylediği, “Ben tebaanın Müslümanını camide, Hristiyan'ını kilisede, Musevi'sini havrada fark ederim, aralarında başka bir fark yoktur” cümlesi, Osmanlılık kavramının ana ilkesini oluşturur. Azmi Özcan, “Osmanlılık”, *DİA*, İstanbul 2007, C. 33, s. 485-487
- 4 İslamcılık: Hristiyan tebaanın Osmanlı ruhunu benimseyemeyeceğinin anlaşılması, dikkatlerin devlet içerisindeki Müslüman unsurlar üzerine çevrilmesine sebep olmuş, Osmanlı Devleti'nin bünyesindeki Müslümanları kaynaştırmak devlet politikası halini almıştır. Osmanlı Devleti'nde, Avrupa'da gelişen ve başarılı olan Pancermenizm ve Panslâvizm gibi ırka ve milliyete dayanan bir birlik meydana getirilemeyeceğini düşünen Sultan Abdülhamid tarafından etkili biçimde kullanılmaya çalışılmıştır. Salim Cöhçe, “XIX. Yüzyılın Sonlarında ve XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Fikir Hareketleri”, *Erdem*, Ocak 2000, C.12, sayı: 15, s. 340-343
- 5 Türkçülük: Başlangıçta siyasî bir mahiyet taşımayan ve tamamen kültür alanına yönelik bir karaktere sahip bulunan bu akım, Osmanlılık ve İslâmîlik politikalarının istenilen neticeleri vermemesi sonucunda çökmekte olan devletin enkazından Türk milletini kurtarmak amacıyla doğmuştur. Salim Cöhçe, “XIX. Yüzyılın Sonlarında ve XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Fikir Hareketleri”, *Erdem*, s. 344-352
- 6 Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, T.T.K., Ankara 1976, s. 19
- 7 Batıcılık: Kökleri 3. Selim döneminde uygulanmaya başlanan idarî reformlara kadar uzanan, batılı devletlerin başta askeri alan olmak üzere ilim ve tekniğinin Osmanlı Devleti'ne getirilmesini öngören daha sonraları yalnız bu sahada kalmayıp siyasi ve sosyal hayatta da Avrupa usullerinin benimsenmesini öngören, bilhassa Tanzimat döneminde eğitim, hukuk gibi alanlarda batılı devletlerin tecrübelerinden istifade etmeyi amaçlayan akımdır. Salim Cöhçe, “XIX. Yüzyılın Sonlarında ve XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Fikir Hareketleri”, *Erdem*, s. 353-355
- 8 Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyetçilik: Prens Sabahattin tarafından Osmanlı toplumunun gelişebilmesi için ferdiyetçi bir yapıya geçilmesi amacıyla devlet düzeninin yenilenmesi amacıyla geliştirilmiş bir tekliftir. Yeni yetişecek burjuva sınıfının teşebbüsçülüğünü engellemeyecek bir yönetim biçiminin, ancak İngiliz ve Amerikan örneğine uygun bir adem-i merkezîyet modeli olabileceğine inanan Prens Sabahattin'e göre ıslahat bütün tebaayı kapsayacak, adem-i merkezîyet uygulanacak, seçimle gelecek belediye meclisi üyeleri mahallî idarede söz sahibi olacak, vilâyet meclislerinde azınlıklar, nüfusları oranında temsil edilecek, Osmanlı tebaası arasında imtiyazlı hiçbir grup bulunmayacaktır. Jandarma teşkilâtında her azınlık, nüfusu oranında yer alacak, yalnız vali, mutasarrıf, defterdar, mahkeme reisleri merkezî idare tarafından tayin edilecekti. Şerif Mardin, “Adem-i Merkezîyet”, *DİA*, İstanbul 1988, C.1, s. 364-367
- 9 Sosyalizm: Sosyalizm (Fr. socialisme), özel mülkiyetin ve gelir dağılımının, fertlerin sadece kendi menfaatlerini korumaları suretiyle veya kapitalizm şartlarında piyasa güçlerinin serbest işleyişi yoluyla belirlenmeyip toplumun denetimine bağlı tutulduğu toplumsal örgütlenme sistemine ve ideolojisine verilen addır. Hilal Görgün, “Sosyalizm”, *DİA*, İstanbul 2009, C. 37, S. 382-388
- 10 Fuat Uçar, “Türk Düşüncesinde Osmanlılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Haziran 2018, C. 10, s. 85-86

Devlet politikası olduğundan hareketle Osmanlılık akımını¹¹ hariç tutarsak, diğer tüm fikir hareketleri ya dergiler etrafında şekillenmiş yahut da seslerini duyurabilmek için bir dergi etrafında toplanmışlardır. Düşünce akımlarının hemen hepsi, aydınlara da halka da dergilerle ulaşmaya çalışılmıştır.¹²

Osmanlı döneminde başlayan bu gelenek, Cumhuriyet devrinde de devam etmiş, fikir hareketleri, dergiler etrafında şekillenmeyi sürdürmüştür. Bu sebeple hem Osmanlı Devleti'nin son iki asrındaki hem de Atatürk dönemindeki fikir hareketlerine mercek tutabilmek için en çok, dönemin dergilerine bakmak gerekmektedir.

Dergiler

İslamcı Dergiler

2. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ve İttihat Terakki yönetiminin iktidarıyla birlikte etkinliğini kaybetmeye başlayan İslamcılık fikrinin ana temsilcisi, 1908 yılında Sırât-ı Müstakîm adıyla yayın hayatına başlayan¹³ ve sonradan ismi değişen Sebilürreşad Mecmuası'dır.

Sebilürreşad, milli mücadele döneminde, İtilaf Devletlerine ve saraya karşı cephe almış, "Bugün, icma-i ümmet Anadolu'dadır" serlevhasıyla Kuva-yı Milliye'yi desteklemiştir. Mecmuanın kurucularından Eşref Edip ve yazarlarından Mehmet Akif, Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'ya davet edilmiş, Sebilürreşad, Ankara'da basılmaya başlanmış ve Milli Hükümet tarafından binlerce bastırılarak bütün cephelere dağıtılmıştır.¹⁴ Ancak 1924 yılından başlayarak Sebilürreşad Mecmuası, başta İslami meseleler olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti'nin izlediği yeni yolu eleştirmeye, hükümetin icraatlarını tenkit etmeye başlamıştır. Her ne kadar özenli bir dil kullanmaya gayret etse de 1925 yılında Takrir-i Sükûn¹⁵ yasasıyla kapatılmıştır.¹⁶

Yine Millî Mücadele günlerinin heyecan dolu havası içinde yayın hayatına giren ve büyük ölçüde Yahya Kemal'in görüşleri doğrultusunda çıkan bir diğer dergi ise Dergâh'tır. Millî Mücadele'yi destekleyen Dergâh, adından da anlaşılacağı üzere, mistik yönü ağır basan bir dergidir. Hem İslamcı hem de Türkçü dergiler içerisinde anılabilecek Dergâh, tarih ve kültüre dayalı yeni bir milliyetçilik anlayışının sesi olmuştur.¹⁷

Dergâh Dergisi'nin içinden doğan, 1923 Kasım'ında çıkmaya başlayıp 1925 yılında yayın hayatına son veren diğer bir dergi, Mihrap'tır. Mihrap, başlığı altındaki "içtimaî, ahlâkî, felsefî, tarihî, edebî" ibaresine rağmen felsefe ve sosyoloji ağırlıklı bir dergidir.¹⁸ Bununla birlikte dergi,

11 Şerif Demir, "Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlılık", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 29, 2011, s. 331- 348

12 Mustafa Oral, *Kemalist Cumhuriyet'in İnşası Bir İdeolojik Aygıt Olarak Ülkü Mecmuası*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, Mayıs 2016, s. 25

13 Adem Efe, "Sebilürreşad", *DİA*, İstanbul 2009, C. 36, s. 251

14 Eşref Edip, *İstiklal Mahkemelerinde- Sebilürreşad'ın Romanı-*, Hz. Fahrettin Gün, Beyan Yay., 2. Baskı, İstanbul 2005, s.17

15 Takrir-i Sükûn: Şeyh Sait önderliğindeki isyanın bastırılması için 4 Mart 1925'te, hükümete geniş yetkiler veren kanundur. Bu yasa, devrimlerin önünü açmak ve devrim karşıtı yayın yapan basını susturmak için de kullanılmıştır. Ömer Mete, *Anılarda Takrir-i Sükûn Dönemi Uygulamaları (1929-1925)*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014

16 Eşref Edip, *Millî Mücadele Yılları*, Hz. Fahrettin Gün, Beyan Yay., İstanbul 2011, s. 15

17 Abdullah Uçman, "Dergâh", *DİA*, İstanbul 1994, C. 9, s. 172-173

18 Erdoğan Erbay, "Mihrap", *DİA*, İstanbul 2005, C. 30, s. 29-30

günün meselelerine de değinmiş, sözünü tüm taraflara söylemeye, sesini herkese duyurmaya çabalamış ve oldukça özenli bir biçimde iktidara yol göstermeye de çalışmıştır.

Mehmet Emin Bey'in, Mihrap dergisinde yayınlanan ilk musahabesi, ikinci sayıda yer alan "Terakki Etrafında Birleşemez miyiz?" başlığını taşımaktadır. Yazar, bu makalesinde, fikirleri çarpıştırmak yerine bir hedefe yönelerek ilerlemek gerektiğinden bahsetmiştir. Diğer bir yazısında "Ben ne liberaller gibi medreseler kapansın ne de muhafazakârlar gibi medreseler aynı şekilde kalsın diyorum. Benim kanaatimce medreselere iyi bir inkılap yapılmalı ve medreseler, asrın şartlarına uygun hale getirilmelidir" diyerek fikirlerini beyan etmiştir.¹⁹

Derginin yazarlarından Abdülhak Hadi Bey ise günün başka bir tartışma konusunu yorumlamış, Fransız kanunlarını alıp uygulayalım diyen Garpcıları haksız bulduğunu, bir İslam memleketinde bu kanunlarının tatbikinin kolay olmayacağını, şeriatla çelişen kanunların olacağını belirtmiştir. Şarkçılara da eleştiren yazar, onlardan da dünyada meydana gelen siyasi, iktisadî ve ilmî değişikliklerin farkına varmalarını istemiştir.²⁰

Takrir-i Sükûn'la kapatılan Sebilürreşad'dan sonra uzun bir süre, İslamcılık iddiasında olan bir dergi yayımlanmamıştır.

Marksist- Sosyalist Dergiler

1920'li yılların ilk yarısında güçlenen diğer bir fikir hareketi, diyalektik materyalizmdir. 1. Meşrutiyet yıllarında ilk belirtileri görülen 2. Meşrutiyet döneminde biraz daha belirginleşen sosyalizm ve sosyal demokrasi hareketleri, mütarekeyle birlikte hız kazanmıştır. "Sosyalizmden bahseder ilim ve sanat mecmuası" Kurtuluş, Eylül 1919'da yayımlanmaya başlamıştır. 1920 Şubat'ına kadar beş sayı çıkmıştır. Kurtuluş'a göre Türkiye'nin gündeminde ekonomik gelişme vardır. Ekonomik gelişmeyle birlikte sol düşünce de güçlenecektir.²¹

İlk sayısı Haziran 1921'de yayınlanan Aydınlık, solda radikal tavır koyan bir dergi olmuştur. Entelektüel derinliğe sahip dergilerden Aydınlık, dört yıla yakın bir zaman Türkiye'de Marksizm'in bilimsel temelleri atan en önemli dergilerden olmuştur.²² Aydınlık ve Orak Çekiç de Takrir-i Sükûn'la kapatılmıştır.²³ 2. Meşrutiyet devrinde başlayan sosyalist yayınların da Takrir-i Sükûn'la sesi kısılmıştır.

1.3- Türkçü Dergiler

Türkçülük akımının ilk dergilerinden biri olan ve ideolojinin yayın organı kabul edilen Genç Kalemler, Hüsn ve Şiir'in devamı olarak 1910 yılının sonlarında çıkmaya başlamıştır. Dergiye esas şeklini verenler Ziya Gökalp ve Ömer Seyfettin olmuştur. Dergi, İttihat ve Terakki'den, maddi/manevi destek görmüştür. Türkçenin sadeleştirilmesini savunmuşlardır. Derginin edebiyattaki yeri kadar siyasetteki yeri de çok önemlidir. Yeni yeni filizlenen Türkçülük akımının zemini, ideolojik

19 Ayşe Tepebaşı, *Mihrab, Şen Yuva, Çağlayan, Meşale, Çığır Dergilerinin Değerlendirilmesi, Tahlili ve Fihristi*, Gaziosman Paşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2011, s. 94

20 Abdülhak Hadi, "Şarkçılık ve Garpcılık", *Mihrab*, S.2, 1 Kânunuevvel 1339, s.38-42

21 Zafer Toprak, *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler*, Gelişim, İstanbul 1984, s. 28-29

22 Zafer Toprak, "Aydınlık Dergisi [1921-1925], Marksizm ve Feminizm," *Müteferrika*, sayı 50, Kış 2016/2, s. 3-6.

23 Suzan Ünal, *1923 ve 1927 Seçimleri*, Dora, Bursa 2016, s. 208

alt yapısı, bu derginin sayfalarında şekillenmeye başlamıştır.²⁴

24 Kasım 1911 tarihinde on beş günlük periyotlarla çıkarılmaya başlanan ve 1917'den itibaren Türk Ocaklarının resmi yayın organı haline gelen Türk Yurdu Mecmuası da Türkçülük hareketini savunan en uzun ömürlü dergi olmuştur.²⁵

Uzun ömürlü olması, neredeyse her sosyal ve siyasi olaya değinmesi ve yazar kadrosunun çok kuvvetli kalemlerden oluşması, Türk Yurdu'nu sadece Türkçülük akımı içerisinde değil Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin tüm fikir hareketleri içerisinde çok önemli bir mevkie taşımaktadır. Türk Yurdu, ayrıca Cumhuriyet'e olan entelektüel katkılarından dolayı da çok önemlidir.²⁶ Bu dergi ve savunduğu fikirler de yine şekil ve biçim değiştirerek varlığını sürdürebilmiştir.

1920-1925: Fikirde Klasik Devre

Millî mücadele döneminde İslam, milliyetçilik ve sosyalizm iç içe geçmiş biçimde kendine yer bulmuş ve ilginç bir şekilde birbirine karışmıştır.²⁷ Bu sebeple fikri hayattaki varlıklarını da sürdürmüşlerdir. Yukarıda zikredilen Sebülreşad, Dergah, Mihrap, Kurtuluş, Aydınlık, Orak Çekiç, Genç Kalemler ve Türk Yurdu gibi mecmular, 1920-1925 yılları arasında iddialarını, Osmanlı Devleti'ndeki gibi sürdürmüşlerdir.

Ancak 1923-1925 yılları arasında Cumhuriyet'in temel ilkeler yavaş yavaş belirginleşmeye başlamıştır. Bunlar, milliyetçilik, halkçılık ve laikliktir. Laiklik ve halkçılık zaman içerisinde açık ifadelerine kavuşacak,²⁸ milliyetçilik ise Turancılıktan uzaklaşıp Anadolu milliyetçiliğine ve zamanla Atatürk milliyetçiliğine doğru dönüşecektir.

İslamcı ve sosyalist akımların görünürlükleri, Takrir-i Sükûn'la birlikte azalmaya başlamış, neredeyse kaybolmaya yüz tutmuştur. Milliyetçilik ise istihalelerle varlığını sürdürmüştür.²⁹

1925-1930: İstihale Devresi

Takrir-i Sükûn, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde bir kırılma noktası olmuştur. Örgütlü muhalefet ortadan kaldırılmış, muhalif basın susturulmuş, hükümet tüm kudretiyle iş görebilecek hale gelmiştir.³⁰ Her türlü muhalefeti yasaklayan bu kanunun etkisiyle yeni Cumhuriyet, arzu ettiği radikal dönüşümleri de gerçekleştirecek ortamı yakalamıştır.³¹ Nitekim kanunun yürürlükte olduğu dört yılda, kılık-kıyafetten alfabe kadar sosyal hayatı yeniden tanzim eden köklü reformlar yapılmıştır.

Sosyal ve siyasi hayatın köklü değişimlere uğradığı bu dönemde fikri hayatta da tabii olarak değişimler meydana gelmiştir. Artık iki asırdır dillere pelesenk olan ve sürekli umut kaynağı olan

24 Hüseyin Çelik, "Genç Kalemler", *DİA*, İstanbul 1996, C. 14, s. 21-23

25 Hüseyin Tuncer, «Türk Yurdu», *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/turk-yurdu-İ.G.T.>, (04.12.2018).

26 Mustafa Gündüz, *2. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, Lotus, Ankara 2007, s. 361

27 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2018, s.37

28 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 135

29 Milliyetçiliğin dönüşümü hakkında Bkz. Çağla Gül Yesevi, "Türk Milliyetçiliğinin Evrimi", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 4, No:2, 2012, s. 75-85

30 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 135

31 Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s.9

fikirler, yerini yeni arayışlara bırakmıştır. Kimi aydınlar gerçekten yeni bir şey söylemeye çalışmış kimileri ise gittikçe ağırlaşan ve muhalif seslere pek de yaşama imkânı tanımayan siyasi hava yüzünden aykırı sesler çıkarmamayı tercih etmiştir.³²

Bu devre, köklü ve keskin fikir akımlarının değil genç Cumhuriyetin sorunlarının konuşulduğu devredir. Uluslaşmanın, Türk devriminin muhteviyat ve sınırlarının müeddep bir dille konuşulduğu bu devrede Milli Mecmua³³, Hayat³⁴ gibi dergiler yayın hayatında görünür hale gelmiştir.

Yayın hayatının başlarında Türk Ocaklarının faaliyetlerine geniş yer veren hatta Yeni Mecmua'nın kopyası olarak İttihatçılıkla itham edilen Milli Mecmua, zamanla inkılapların ayrı ayrı ele alınıp savunulduğu bir mecraya dönmüştür.³⁵

Ahmet Cevat Emre'nin 1928'de çıkarmaya başladığı Muhit Dergisi, Kemalizm kavramının ilk kez kullanıldığı ve sistematik biçimde ele alındığı dergi olmuştur.³⁶

Artık bu dönemde yalnızca dergiler değil dergileri çıkaran kurum ve müesseseler de zamanla aynı dönüşüme uğramaya başlamış ve yavaş yavaş Türk İnkılabının ideolojisinin oluşturulmaya başlandığı döneme geçilmiştir.

Siyasi sahada tek parti iktidarının gücü eline aldığı, sosyal alanda inkılabın ideolojisini oluşturma çabalarının başladığı bu dönemde, Türk Ocakları da 1927 yılındaki 4. Kurultayında "Cumhuriyet Halk Fırkası ile devlet siyasetinde beraber" olduğunu açıklamış, daha sonra CHF Nizamnamesinde yer alan 40. Maddeyle CHF'nin murakabesi altında bir kuruluş sayılmıştır.³⁷

Bundan sonra devrimlerin yaygınlaştırılması, gençlerin devrim aydınlığında yetiştirilmesi gibi çalışmalar, Türk Ocaklarının öncelikli görevleri arasına girmiştir. Hazırlanan raporlarda bu yolda ne kadar mesafe kat edildiği kayıt altına alınmıştır. Örneğin, Türk Ocakları 1929 yılının ilk üç ayında yaklaşık 50.000 kişinin yeni harfleri öğrenmesini sağlamıştır.³⁸

32 Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanılarak kapatılan gazeteler, Hüseyin Cahid'in bir daha siyasi yazı yazmayacağına dair açıklaması, gazetecilerin yargılanması, bazı gazetecilerin yeniden gazete çıkarmalarına ve yazı yazmalarına müsaade edilmediği gibi hususlar için Bkz. Sezen Kılıç, "Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Gelişmeleri Basının Yorumlayışı (1923-1926)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 24, Sayı: 70, 2008, s. 149-194

33 Yahya Saim (Ozanoğlu) tarafından Milli Mecmua'nın 1. sayısında kaleme alınan başyazıda Türk Yurdu, Yeni Mecmua gibi dergilerle açılan yolun, muzaffer Anadolu'yu doğurduğuna işaret edilmiş, Millî Mecmua'nın hedefi ise medenî milletlerin yolundan yürüyerek mefkûreci gençliğin ifadesi olmaya çalışmak olarak nitelendirilmiştir. Alim Kahraman, "Milli Mecmua", *DİA*, İstanbul 2005, C. 30 s. 75

34 Hayat, Cumhuriyet'in ilânından üç yıl sonra yayına başlamış, 2 Aralık 1926'dan 30 Aralık 1929'a kadar çıkmıştır. Yayınılandığı üç yıl boyunca bilhassa Cumhuriyet inkılaplarının ve Cumhuriyet rejiminin dayandığı fikrî ve kültürel temellerin oluşturulmasında ve bunların benimsenmesinde önemli bir rol oynamış, dergideki yazılar hep bu çerçevede yazılmıştır. Abdullah Uçman, "Hayat", *DİA*, İstanbul 1988, C.17, s. 12-14

35 Alim Kahraman, "Milli Mecmua", *DİA*, s. 75

36 Lemi Atalay, *Atatürk Dönemi Düşünürlerinin Gözüyle Kemalizm ve Türk İnkılabı*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s. 38

37 Füsün Üstel, *Türk Ocakları*, İletişim Yay., 3. Bsk., İstanbul 2010, s. 227

38 Füsün Üstel, *Türk Ocakları*, s. 328

Yeni Dönem: 1930 ve Kemalizm

1930 yılı, Türkiye için hem ekonomik hem de sosyal alandaki kırılmalarla yeni dönemin başladığı yıl olmuştur. İzmir iktisat kongresinden beri devam eden teşebbüs hürriyeti öncelikli iktisat politikası, 1929 buhranının oluşturduğu ekonomik hava ile yerini devlet müdahaleciliği öncelikli kalkınmaya bırakmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırka tecrübesi ve hemen ardından patlak veren Menemen hadisesi³⁹, devrimlerin toplumun tüm kesimleri tarafından kabullenilmediğini göstermiş, devrimin halka anlatılmasının bir mecburiyet olduğunu teyit etmiş ve devrimin ideolojisinin oluşturulması çalışmalarına başlanmıştır.⁴⁰

1930'lu yıllar, rejimin tehlikede olduğuna inanılan ve bunu önlemek için önlemlerin alınmaya çalışıldığı, ekonomik kalkınmanın öncelikli olduğu, "bir devrim ideolojisi" üretilmesi çabaları ile inkılabın halka benimsetilmesi için propaganda faaliyetlerinin arttığı, bir dönem olmuştur.⁴¹

Bu dönemde Türk Ocakları kapatılmış, yerine Halkevleri açılmış, Halkevleri ve İstanbul Üniversitesi eliyle Cumhuriyet'in yeni vatandaş tipi biçimlendirilmeye başlanmıştır. Ulus-devlet inşası için tarih ve dil çalışmalarına başlanmış, yeni ideolojinin alt yapısını oluşturmak üzere Türk Tarih Kurumu ile Türk Dil Kurumu kurulmuştur. Kemalizm'in içinin doldurulabilmesi için yeni yayınlar çıkarılmış, ders kitapları tanzim edilmiş, aydınlardan da bu yönde çalışmalar beklenmiştir. Hatta parti içerisinde ideoloji oluşturma işlevinin öncülüğünü yapan parti Genel Sekreteri Recep Peker, bu girişimleri ilk başlarda teşvik de etmiştir.⁴² Nitekim aydınlar da bu işe gönüllü olmuştur. Artık iki asırlık fikirlerin yerini yeni ve neredeyse tek bir fikir akımı almıştır, o da Kemalizm'dir.

Kemalizm, pratiği ideolojisinden önde giden bir tecrübe olduğu için ideoloji/fikir hareketi oluştururken yapılanlara, uygulamalara uygun bir alt zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak burada esas dikkat edilmesi gereken husus, aydınlardan, bu yeni girişimlere müktesebatlarıyla dâhil oldukları gerçeğidir. Yani herkes Kemalizm'i, kendi penceresinden yorumlamaya çalışmış, Kemalizm'in içinini kendi müktesebatıyla doldurmaya çalışmıştır. Bu sebeple Şevket Süreyya'nın Kemalizm'i ile Tekinalp'in Kemalizm'i yahut da Ahmet Hamdi Başar'ın Kemalizm'i ile Hüseyin Cahit'in Kemalizm'i birbirlerinden farklılık arz etmiştir.

Yeni Dönemin Yayınları

5.1- Halkevleri ve Ülkü

Halkçılık, öteden beri Atatürk'ün üstünde durduğu en önemli kavramlardan biri olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'de, Batı'da olduğu gibi çıkarları birbiriyle çatışan sınıfların bulun-

39 23 Aralık 1930 tarihinde İzmir'in Menemen ilçesinde, Derviş Mehmet adlı bir kişinin kendisini Mehdi ilan ettiği, etrafına topladığı kişilerle şeriat istediği ve olayları bastırmak üzere gelen yedek subay Kubilay'ın başının kesilerek katledilmesiyle neticelenen ayaklanma. Necdet Aysal, "Yönetmel Alanda Değişimler ve Devrim Hareketlerine Karşı Gerici Tepkiler "Serbest Cumhuriyet Fırkası –Menemen Olayı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı, 44, Güz 2009, s. 581-625

40 Temuçin Faik Ertan, *Atatürk Döneminde Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları*, Phoenix, Ankara 2010, s. 12-13

41 Hakan Uzun, "Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları", *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdas, Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt IX, Sayı, 20-21, 2010 Bahar-Güz, s. 239

42 Hakan Uzun, "Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları", s.247

madığını, imtiyazsız, sınıfsız bir kitle olarak mesleklere ayrılmış bir halkın olduğunu savunmuştur.⁴³ Nitekim 24 Nisan 1920’de, hükümet kurulması amacıyla TBMM Başkanlığına sunduğu önergede, *Halk hükümeti* tabirini kullanmıştır.⁴⁴

Halkevleri, tarihten spora, lisandan güzel sanatlara uzanan geniş çalışma kollarıyla toplumun tüm kesimine hitap eden birer kültür merkezi haline gelmiştir. 1933 yılında da ismini bizzat Atatürk’ün verdiği Ülkü⁴⁵, Halkevleri merkez yayın organı olarak yayın hayatına başlamıştır.⁴⁶

Derginin ilk sayısındaki “*Ülkü Niçin Çıkıyor*” adlı makale, derginin yayın hayatına başlamasını gayet coşkulu bir dille açıklamıştır. Dergi, “*karanlık devirleri arkada bırakarak şerefli ve aydınlık bir istikbale giden yeni neslin heyecanını beslemek için*”⁴⁷ çıkmıştır.

Ülkü, yalnızca ideolojik bir araç olarak kalmamış, devrin önemli kalemlerinin eserlerinin yayımlandığı bir mecra olmayı da başarmıştır. Ahmet Hamdi’nin *Beş Şehir* denemesi ile *Mahur Beste* romanları ilk kez Ülkü’de tefrika edilmiş, Niyazi Berkes’in “*Amerika Birleşik Devletleri’nde Sosyoloji*”, yazısı bu dergide yayımlanmıştır.⁴⁸

Ülkü’nün, arkasındaki güce rağmen istenileni veremediği yönünde eleştirildiği de olmuştur. Hıfzı Oğuz Bekata’nın çıkardığı *Çığır* Mecmuasında, Ülkü, 1000 sayfalık birinci yılında, bir iki yazı hariç, Türk inkılabına dair yeni bir şey söyleyememesi, muayyen meselelerde de sistemli bir tahlil yapamaması iddialarıyla eleştirilmiştir.⁴⁹

Yakup Kadri de anılarında Ülkü’yü, uzun yıllar dolgun tahsisatla yayımlanan, hiç kimsenin okumadığı ve belki de görmediği bir fikir dergisi olarak nitelemiştir.⁵⁰

5.2- Çığır

Hıfzı Oğuz Bekata’nın yayımladığı *Çığır*, Ocak 1933’de yayın hayatına başlamış ve kendisini ‘Gençlik Dergisi’ olarak tanıtmıştır. Dergi, 1948 yılına dek 193 sayı çıkmıştır.⁵¹ Antikomünist, milliyetçi bir isim olan Hıfzı Oğuz’un çıkardığı dergi de devrin diğer yayın organlarından farklı değildir. *Çığır*’ın sayfaları, inkılap neslinin gençlerine hedefler gösteren meşaleler gibidir. *Çığır*’ın sayfalarında devrimi anlatmak için yapılması gereken birçok teklif olmakla beraber o günlerde belki yeteri kadar konuşulmayan sinemanın da dergide kendine yer bulması ayrıca önemli olarak değerlendirilebilir. Hıfzı Oğuz, inkılap sineması istemektedir. Yapılan filmlerde inkılap gençliğinin unutulduğundan şikâyet etmektedir. Devrimin gücünün beyaz perdede somutlaşmasını iste-

43 Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 118

44 Mustafa Oral, *Kemalist Cumhuriyet’in İnşası Bir İdeolojik Aygıt Olarak Ülkü Mecmuası*, s. 79

45 Mustafa Oral, *Kemalist Cumhuriyet’in İnşası Bir İdeolojik Aygıt Olarak Ülkü Mecmuası* adlı kitabının 14. sayfasında, derginin çıkış tarihini 19 Şubat 1932 olarak vermiştir.

46 İbrahim Erdal, “*Ülkü Mecmuasına Göre Erken Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikası (1923–1938)*”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 48, Güz 2011, s. 780

47 Recep (Peker), “*Ülkü Niçin Çıkıyor*”, *Ülkü Mecmuası*, 1933, Cilt:1, Sayı:1, s:1–2

48 Mustafa Oral, *Kemalist Cumhuriyet’in İnşası Bir İdeolojik Aygıt Olarak Ülkü Mecmuası*, s. 130-131

49 Mustafa Oral, *Kemalist Cumhuriyet’in İnşası Bir İdeolojik Aygıt Olarak Ülkü Mecmuası*, s. 128-129

50 Bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, İletişim Yayınları ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları

51 H. Aliyar Demirci, *Çığır Dergisi ve Hıfzı Oğuz Bekata*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995, s.9

mektedir.⁵²

5.3- Kadro

Kadro Dergisi, Türk inkılabına bir doktrin oluşturmak üzere 23 Ocak 1932’de yayımlanmıştır. Kadro düşüncesinin temeli, Şevket Süreyya’nın Ocak 1931’de Türk Ocakları Genel Merkezi’nde verdiği “*Kadro ve İnkılap*”, başlıklı konferanstır.⁵³

Kadro, ilk sayısında niçin çıktığını okuyucularına açık bir biçimde duyurmuştur. Kadro, inkılabın “*kendine has cihanı telakki tarzının*” vücut bulması için çıkmıştır.⁵⁴ Kadro, inkılabın ideolojisini yapma iddiasındadır.

Yakup Kadri, Kadro’yu niçin çıkardıklarını anlatırken, Halk Partili mebusların bile devletçilikten bihaber olduklarını, mebuslara ve halka, Halk Partisi’nin ilkelerini anlatmak için bir dergi çıkartmak istediğini ifade etmiştir.⁵⁵

Kadrocular, devletçiliği, planlı kalkınmayı ve sınıfsız-ayrıcalıklı toplum yaratılmasını savunmuşlardır.⁵⁶ Kadrocular, halkın ileri kısmını temsil eden bir grubun, yani aydın ve öncü bir kadronun, yani devrimleri gerçekleştiren kadronun topluma önderlik etmesi ile sorunların kolay yoldan aşılacağını ifade etmişlerdir.⁵⁷

Kadro, müstemleke iktisadından milli iktisada giden yolu kapitalist ve Marksist ekonominin dışında bir üçüncü yol olarak nitelemiş ve devletçiliği, devletin yalnız ekonomiye değil tüm sosyal hayata egemen olması biçiminde okumuştur.

Kadro’nun, kurtarıcı ve öncü kadroya inancı o kadar kuvvetlidir ki, Türk devriminin idarede ve partide ikiliği kabul edemeyeceği dile getirilmiş, hatta parlamentarizmin, siyasetin ve siyasi partilerin gereksiz olduğu da ifade edilmiştir. Kadronun teklifinin, Sovyetler’deki Komünist Partiden, İtalya’daki Faşist Partiden, Almanya’daki Nasyonal Sosyalist İşçi Partisinden farkı olmadığı söylenince, onlardakilerin sınıf diktatörlüğü teşkilatı olduğunu hâlbuki kendi önerilerinin milli rehberlik formülü olduğunu dile getirmişlerdir.⁵⁸

Gerçekte Kadro’nun felsefesi, Marksizm’in milliyetçilik ve korporatizmin yüzeysel bir karması gibi görünmektedir.⁵⁹

İnkılabın ideolojisini yapma görevini gönüllü olarak üstlenen Kadro’ya, parti içinden de tepkiler gelmiştir. Başta Recep Peker ve çevresi, ideoloji oluşturma işinin partiye ait olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca sermayenin önemli temsilcisi sayılan İş Bankası’nın önde gelenleri, liberal-demokrat aydınlar da Kadrocuları eleştirmiştir.⁶⁰ Bu bağlamda bilhassa Ağaoğlu Ahmet ile Hüseyin Cahit’in eleştirileri oldukça sıkı ve şiddetli tenkitler olarak değerlendirilebilir.

52 H. Aliyar Demirci, *Çığır Dergisi ve Hıfzı Oğuz Bekata*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 23

53 Halit Erdem Oksaçan, “*Kadro*” *Dergisi ve İktisadi Devletçilik*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2016, s. 111

54 *Kadro*, Sayı 1, İkincikanun 1932, s. 3

55 Temuçin Faik Ertan, “Kadro Dergisi Niçin Kapandı?”, *Atatürk Dergisi Journal of Atatürk*, Cilt: III, Sayı: 4, Temmuz 2003, s. 19–34.

56 Temuçin Faik Ertan, *Atatürk Döneminde Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları*, s. 39

57 Kemal KARPAT, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 156-157

58 Halit Erdem Oksaçan, “*Kadro*” *Dergisi ve İktisadi Devletçilik*, s.192

59 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul 2010, s. 156-157

60 Temuçin Faik Ertan, *Atatürk Döneminde Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları*, s. 40

5.4- Fikir Hareketleri

30'lu yıllar, totaliter rejimlerin dünyaya hâkim olduğu yıllardır ve Hüseyin Cahit, hem yazıları hem de çevirileriyle bu tehlikeye, müeddep bir dille dikkat çekmeye çalışmıştır. Antidemokratik akımların olumsuz taraflarını belirginleştirmiş, demokrasinin ve siyasi liberalizmin önemini vurgulamaya çalışmıştır. Bilhassa Kadro ve Kooperatif dergileriyle girdiği polemiklerde bu hususların altını sürekli çizmiştir.⁶¹

Hüseyin Cahit, İttihatçıların yayın organı olan Tanin'i çıkaran eski devrin önemli simalarındandır. İttihatçı bir gazetecidir.⁶² Hüseyin Cahit, Cumhuriyet'in onuncu yıldönümünde Fikir Hareketleri adlı dergisini çıkarmaya başlamıştır. Liberal düşüncenin, bireyciliğin ve demokrasinin savunuculuğunu yapmıştır. Hüseyin Cahit, Cumhuriyet'in ilk yıllarında iktidarla ters düşmüştür. Yargılanması, ceza alması, onun tek partili siyasi rejimi daha iyi algılamasına sebep olmuştur.⁶³

Hüseyin Cahit'in devrim yönetimi tarafından hoş görülmemeyen yaklaşımlarının olması, bu derginin kişisel bir meşruiyet kazanma çabasının sonucu olduğuna ilişkin çözümlenmeleri gündeme getirmiştir.⁶⁴ Ancak 364 sayı çıkan bir derginin sadece kendini müdafaa için çıkarılmış olması yeterli bir açıklama olmamalıdır. Bununla birlikte Hüseyin Cahit'in, ismi üstündeki bulutları dağıtmaya çalıştığı, kendisine yöneltilen suçlamalara cevap verdiği de muhakkaktır.

Hüseyin Cahit, dergisindeki yazılarıyla, iktidarla uzlaşmaya çabalamış, Atatürk'ün ölümünden sonra uzlaşma, yakınlaşmaya dönmüş ve neticelenmiştir. Nihayet Hüseyin Cahit, 1939 yılında Çankırı milletvekili olarak sisteme dâhil olmuştur.⁶⁵

Hüseyin Cahit, Kadrocuların, inkılabın ideolojisini yapma iddialarını en sert dille eleştirenlerden biridir. Kadrocuların, "*Kendilerini inkılap namına söz söyleme salahiyetini haiz*" sanmalarından başlayarak "*Türk inkılabını milli hâkimiyet prensibinden ayırarak faşistliğe yahut devlet sosyalistliğine götürmeye*" çalıştıklarını dile getirmiştir. Ona göre Türk inkılabı objektif bir hakikattir, inkılabın fikrî ve siyasî abideleri meydandadır.⁶⁶

5.5- Kooperatif

1923 yılında yapılan İzmir İktisat Kongresinin delegelerinden olan, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasının millileştirilmesinde büyük rolü bulunan Ahmet Hamdi Başar'ın fikrî hayata yeni katkıları, Mustafa Kemal Paşa'nın 1930 yılında çıktığı büyük seyahatte Atatürk'e müşavirlik yapmasıyla

61 Lemi Atalay, *Atatürk Dönemi Düşünürlerinin Gözüyle Kemalizm ve Türk İnkılabı*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s. 45

62 Temuçin Faik Ertan, *Atatürk Döneminde Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları*, s.20

63 Temuçin Faik Ertan, *Atatürk Döneminde Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları*, s. 45

64 Ali Haydar Fırat, *Bir Dönem Tartışmalarının Seyri: 1932-1935 Yıllarında Matbuat Tartışmaları Bağlamında Kadro, Kooperatif ve Fikir Hareketleri Dergileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 86

65 Hilmi Bengi, *Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 268-275

66 Hüseyin Cahit, *Fikir Hareketleri*, Sayı 37, 5 Temmuz 1934

başlamıştır. Başar, Atatürk için orijinal teklifler hazırlamıştır. Ona göre Türkiye ne sosyalist ne de kapitalist ekonomi içinde kalkınabilirdi. Başar, iktisadın uzmanlarca yönetilmesini, devletin iktisada tahakküm etmeden hür teşebbüsün önünü açması gerektiğini, “kapı kulu” sisteminin değişmesi gerektiğini düşünüyordu. Ancak Ahmet Hamdi Bey, Gazi’nin etrafını saran zümreler yüzünden raporlarını sunamamıştır.⁶⁷ Başar, bunun üzerine fikirlerini kitap, dergi ve konferanslarla duyurmaya çalışmıştır.⁶⁸ Kooperatif Dergisini de bu sebeple 1932 yılında çıkarmıştır.

Kooperatif de daha ilk sayısında çıkış amacını, “Cumhuriyet Devrimine birtakım katkılar sunma” olarak ilan etmiştir.

Devletçilik olgusu Ahmet Hamdi’de dönemsel bir yaklaşımı ifade eder. Bu yaklaşım, devletin bütün alanlarda egemen olmasını değil zorunlu toplumsal ihtiyaçların karşılanması ve devletin ekonomi alanında alt-yapı çalışmalarını gerçekleştirmesini ve sonrasında bu alandan çekilmesini öngörmektedir. Dolayısıyla devletin bürokratik niteliğinin ve egemenliğinin genişlemesine karşıdır. Çünkü bu tür bir yapılanmanın yeni bir sınıf ortaya çıkaracağı düşüncesindedir ve bu fikrini şöyle özetlemiştir: “Müteşebbis ve kapitalist” yerine bir “memur” sınıfının genişlemesini isteyen “devletçilik” ile “iktisadi devletçilik” arasında fark vardır.⁶⁹

5.6- Kültür Haftası

Osmanlı Devleti’nin son devrinde ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk dönemlerinde yayımlanan birçok dergi ve gazetede yazılar yazan, çalışkan bir entelektüel olan Ağaoğlu Ahmet, Serbest Fırka tecrübesinden sonra kalemi oldukça keskinleşen isimlerden biridir. Zaten daha evvel de fikirlerini açıkça söylemekten imtina etmediği için birkaç kez okları üzerine çekmeyi başarmış muhtelif devirlerde iktidarın gözünden düşmüştür.⁷⁰

1936 yılının Ocak ve Haziran ayları arasında 21 sayı çıkan Kültür Haftası’nın hamisi Ağaoğlu Ahmet’tir. Bu dergi, ilk sayısında sıkı bir kültür sorgulamasıyla yayın hayatına başlamış ve bir nevi kültürel bildiri yayımlamıştır. Akın⁷¹ gibi keskin olmayan Kültür Haftası, gerçekten kültürü öncelemiş, önemli yazarların fikir ve düşünce yazılarına ağırlık vermiştir. Örneğin Peyami Safa’nın daha sonra “Türk İnkılabına Bakışlar” adıyla kitaplaşacak yazılarının bir kısmı da bu dergide yayımlanmıştır.⁷²

Dergi, ilk sayısından itibaren döneminin birçok ünlü simasını bir araya getirmiştir. Şiirleriyle Ahmet Hamdi Tanpınar, Faruk Nafiz Çamlıbel ve Cahit Sıtkı Tarancı’nın bulunduğu ilk sayıdaki diğer imzalar şunlardır: Mustafa Şekip Tunç, Ahmet Ağaoğlu, Suut Kemal Yetkin, Mesut Cemil Tel, Peyami Safa, Elif Naci, Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu. Peyami Safa, ikinci sayıdaki yazısında, edebiyatın her şeyden önce millî bir estetik çerçeveye içinde kabul edilmesi lâzım gelen

67 Başar’ın tekliflerini sunduğunu ancak bu tekliflerin kabul görmediğini söyleyenler de vardır.

68 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., 2. Bsk, İstanbul 1979, s. 465-469

69 Ali Haydar Fırat, *Bir Dönem Tartışmalarının Seyri: 1932-1935 Yıllarında Matbuat Tartışmaları Bağlamında Kadro, Kooperatif ve Fikir Hareketleri Dergileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 123

70 Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim, İstanbul 2011, s. 35-36

71 Akın: Serbest Fırka Tecrübesi sonrasında belki de asla sisteme geri dönemeyeceğini bildiği için bu dönemde iktidarın gözüne girmeye çalışmadan yazan ender isimlerden olan Ahmet Ağaoğlu’nun, 1933 yılında çıkarttığı, ancak altı ayını bile doldurmadan hükümet eleştirileri yüzünden kapatılan gazetesidir.

72 Mustafa Oral, *Kemalist Cumhuriyet’in İnşası Bir İdeolojik Aygıt Olarak Ülkü Mecmuası*, s. 44

bir mefhum olduğunu, edebiyatta memleket manzarasını silerek yerine sınırsız bir yabancılık aşkı doldurmamak gerektiğini ifade etmiştir.⁷³

5.7- Yeni Adam

Osmanlı devrinde yüksek memuriyetlerde bulunmuş ve İdam başta olmak üzere önemli gazetelerde yazılar yazmış olan İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) yeni iktidarla anlaşamamış ve 1933 yılında “kadro dışı” kalmış isimlerden biridir. İsmail Hakkı, sistemin dışına itilmekten dolayı pek muzdarip olmuştur. Geçinmek için yeni bir dergi kurmuş ve bu dergide inkılabı yeni nesillere duyurma işine girmiştir. 1 Ocak 1934 tarihinde yayın hayatına başlayan Yeni Adam’ın alt başlığı, derginin muhteviyatını ve istikametini göstermektedir: “Ülkümüz, Demokrasi ve Cumhuriyet İçin Çalışmaktır” İktidarla kavga ettikten sonra iktidarın sesi olarak yorumlanabilecek bir dergi çıkaran İsmail Hakkı’nın bu çabası, siteme eklenmek ümidiyle dergi çıkartmak olarak yorumlanmıştır.⁷⁴

Sonuç

Genel hatlarıyla üç döneme ayırabileceğimiz Atatürk dönemi fikir hareketlerinin ilk dönemi, 1920-1925 yılları arasında Osmanlı’dan tevarüs edilen İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık ve Sosyalizm’den oluşan klasik devredir. İkinci dönem, 1925-1930 yılları arasında Takrir-i Sükun’la klasik akımların sesinin kesildiği ve Türkçülüğün bir dönüşüm devresine girip şekil değiştirmeye başladığı istihale devresidir. Üçüncü dönem ise inkılabın ideolojisinin oluşturulmaya çalışıldığı yalnızca bir tek fikir akımının kaldığı Kemalist devredir. Bu dönemde altı çizilmesi gereken husus ise Kemalizm’in içeriğini doldurmaya çalışan herkesin bu yeni ideolojiyi kendi müktesebatıyla yorumlamaya çalıştığı ve aslında örtülü olarak Kemalizm’i kendi fikirleriyle tekemmül ettirmeye çalıştığıdır.

1930 sonrası yeni dönemde her ne kadar bazı dergiler arasında sıkı polemikler yaşanmış, bazı yazarlar arasında söz düelloları gerçekleşmiş olsa da kimse açıktan yeni dönem aleyhinde pek bir şey söylememiştir. Söz düelloları, Kemalizm’in içinin nasıl doldurulacağıyla alakalı olmuş, bizzat Kemalizm’le yahut da yönetim biçimiyle alakalı kayda değer tenkitler yapılmamıştır. 1935 yılına kadar genel hatları tam anlamıyla belirlenemeyen Kemalizm, parti programının netleşmesinden sonra ihtilafları biraz daha azalmış, benzerlikleri biraz daha artmış olarak resmi görüşe uygun bir biçim almıştır. Ancak 1930’lu yıllarda başlayan “Kemalizm’in ne olduğu meselesi” bugün bile canlılığını koruyarak tartışılmaya devam etmektedir. Bugün de birbirinden çok farklı görüşleri bulunan, demokrat, liberal, otoriter eğilimlerle birbirlerinden farklı şekilde açıklanmaya çalışılan Kemalizm algılayışlarının bulunduğu bir gerçektir. Öncelikli düsturunun çağdaşlaşma olması, çağı yakalamak için yeniliklere açık kalması, pratiğinin teorisinden önce gelmesi ve “donup kalmaması” için içeriğinin netleştirilmemesi gibi özellikleri, Kemalizm’in, bugün bile farklı farklı kabullerle ele alınmasına sebebiyet vermiştir.

1930’lu yıllarda Kemalizm ile ilgili polemiklere bakarken Peyami Safa’nın Türk inkılabına Bakışlar adlı kitabının ikinci baskısı için yazdığı önsözdeki cümleyi hep hatırdan tutmak gerekir. “Bu kitap 1938’de yazıldı ve Cumhuriyet gazetesinde tefrika şeklinde yayınlandı. Atatürk’ün son günleriydi. O devre mahsus yazı disiplini, eserin Kemalizm’e, altı oka, tarih ve dil anlayışına ait

73 Beşir Ayvazoğlu, “Kültür Haftası”, *DİA*, İstanbul 2002, C. 26, s. 546-547

74 Mehmet Güngör, “Çağın Önünde Bir Aydın: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, Haziran 2008, s.62-63

son fasıllarında resmi teze uymak zoruyla, muharririn düşünce hürriyetinden bazı kısıntılara katlanmasını zaruri kılıyordu.”⁷⁵

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

AĞAOĞLU, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim, İstanbul 2011

AKÇURA, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, T.T.K., Ankara 1976

AYSAL, Necdet, “Yönetsel Alanda Değişimler ve Devrim Hareketlerine Karşı Gerici Tepkiler “Serbest Cumhuriyet Fırkası –Menemen Olayı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı, 44, Güz 2009, s. 581-625

AYVAZOĞLU, Beşir, “Kültür Haftası”, *DİA*, İstanbul 2002, C. 26, s. 546-547

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, T.T.K., Ankara 1997

BENGİ, Hilmi, *Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000

CÖHÇE, Salim, “XIX. Yüzyılın Sonlarında ve XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti’nde Fikir Hareketleri”, *Erdem*, Ocak 2000, C.12, sayı: 15, s. 340-343

ÇELİK, Hüseyin, “Genç Kalemler”, *DİA*, İstanbul 1996, C. 14

DEMİR, Şerif, “Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlıcılık”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 29, 2011, s. 331- 348

EFE, Adem, “Sebilürreşad”, *DİA*, İstanbul 2009, C. 36, s. 251

EDİP, Eşref, *İstiklal Mahkemelerinde- Sebilürreşad’ın Romanı-*, Hz. Fahrettin Gün, Beyan Yay., 2. Baskı, İstanbul 2005,

EDİP, Eşref, *Milli Mücadele Yılları*, Hz. Fahrettin Gün, Beyan Yay., İstanbul 2011

ERDAL, İbrahim, “Ülkü Mecmuasına Göre Erken Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikası (1923–1938)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* S. 48, Güz 2011

ERBAY, Erdoğan, “Mihrap”, *DİA*, İstanbul 2005, C. 30, s. 29-30

ERTAN, Temuçin Faik, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994

ERTAN, Temuçin Faik, *Atatürk Döneminde Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları*, Phoenix, Ankara 2010

ERTAN, Temuçin Faik, “Kadro Dergisi Niçin Kapandı?”, *Atatürk Dergisi Journal of Atatürk*, Cilt: III, Sayı: 4

GÖRGÜN, Hilal, “Sosyalizm”, *DİA*, İstanbul 2009, C. 37, S. 382-388

GÜNGÖR, Mehmet, “Çağın Önünde Bir Aydın: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, Haziran 2008

75 Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ötüken, İstanbul 2017, s. 13

- GÜNDÜZ, Mustafa, *2. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları*, Lotus, Ankara 2007
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Zoraki Diplomat*, İletişim Yay, 2018
- KARPAT, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010
- KAHRAMAN, Alim, "Milli Mecmua", *DİA*, İstanbul 2005, C. 30
- KILIÇ, Sezen, "Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Gelişmeleri Basının Yorumlayışı (1923-1926)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 24, Sayı: 70, 2008, s. 149-194
- MARDİN, Şerif, "Adem-i Merkeziyet", *DİA*, İstanbul 1988, C.1, s. 364-367
- OKSAÇAN, Halit Erdem, "*Kadro*" *Dergisi ve İktisadi Devletçilik*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2016
- ORAL, Mustafa, *Kemalist Cumhuriyet'in İnşası Bir İdeolojik Aygıt Olarak Ülkü Mecmuası*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, Mayıs 2016
- ÖZCAN, Azmi, "Osmanlıcılık", *DİA*, İstanbul 2007, C. 33, s. 485-487
- PEKER, Recep, "Ülkü Niçin Çıkıyor", *Ülkü Mecmuası*, 1933, Cilt:1, Sayı:1
- SAFA, Peyami, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ötüken, İstanbul 2017
- TOPRAK, Zafer, "Aydınlık Dergisi [1921-1925], Marksizm ve Feminizm," *Müteferrika*, sayı 50, Kış 2016/2
- TOPRAK, Zafer, *Dergiler Ansiklopediler*, Gelişim, İstanbul 1984
- TİMUR, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2018
- UÇAR, Fuat, "Türk Düşüncesinde Osmanlıcılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Haziran 2018, C. 10, s. 85-86
- UÇMAN, Abdullah, "Dergâh", *DİA*, İstanbul 1994, C. 9, s. 172-173
- UÇMAN, Abdullah, "Hayat", *DİA*, İstanbul 1988, C.17, s. 12-14
- ÜNAL, Suzan *1923 ve 1927 Seçimleri*, Dora, Bursa 2016
- UZUN, Hakan, "Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Millî Şef Kavramları", *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt IX, Sayı 20-21, 2010 Bahar-Güz
- ÜSTEL, Füsün, *Türk Ocakları*, İletişim Yay., 3. Bsk., İstanbul 2010
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., 2. Bsk, İstanbul 1979
- YESEVİ, Çağla Gül, "Türk Milliyetçiliğinin Evrimi", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 4, No:2, 2012, s. 75-85

Yayımlanmamış Tezler

- ATALAY, Lemi, *Atatürk Dönemi Düşünürlerinin Gözüyle Kemalizm ve Türk İnkılabı*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004
- DEMİRCİ, H. Aliyar, *Çığır Dergisi ve Hıfzı Oğuz Bekata*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995
- METE, Ömer, *Anılarda Tahrir-i Sükûn Dönemi Uygulamaları (1925-1929)*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014

TEPEBAŞI, Ayşe, *Mihrab, Şen Yuva, Çağlayan, Meşale, Çığır Dergilerinin Değerlendirilmesi, Tahlili ve Fihristi*, Gaziosman Paşa Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2011

İnternet Kaynakları

TUNCER, Hüseyin, “Türk Yurdu”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/turk-yurdu> İ.G.T. (04.12.2018).

Doç.Dr.

Muharrem ÖZTELORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4219-3990>İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal
Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü,
Maliye Tarihi ABD
moztel61@hotmail.com

Eser Geçmişi / Article Past: 2 Haz 2019/ 7 Ağu 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.573399>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Kolay Para Kazanmanın Yolu: İhtikâr/Vurgunculuk

*Easy Way to Make Money in the Late Ottoman Empire:
Profiteering*

Öz

İhtikâr (vurgunculuk) her hangi bir mal ve hizmet üretmeden, para piyasasında yapılan spekülasyon ve manipülasyonlarla yasadışı şekilde paradan para kazanma yoludur. Bu yöntemle risk almadan kolay yoldan para kazananlar muhtekir (vurguncu) olarak isimlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son asır para piyasalarında esnaf, tüccar, sarraf ve banker olarak faaliyet gösterenlerin çoğunluğu gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarıyla muhtelif ülke vatandaşı olan yabancılarıdır. Dolayısıyla ihtikâra başvuranların çoğunlukla bu zümrelerden olan muhtekirler olduğu görülmektedir.

Osmanlı madeni ve kâğıt parası üzerinden ihtikâr yaparak para kazanmak dönem piyasa aktörleri için kolay ve son derece kârlı bir yol olmuştur. Ülke içinde ve dışında meydana gelen bir takım iktisadi gelişmeler, bu dönemde yoğunlaşan ihtikârı beslemiştir. Dönem boyunca devlet idaresinin karşılaştığı özellikle mali sorunlar nedeniyle hayata geçirdiği maliye ve para politikaları muhtekirler için bulunmaz fırsatlar ortaya çıkarmıştır. Mağuş meskûkâtın ve kâğıt paranın tedavülü muhtekirlere ciddi kazanç fırsatları sunmuştur. Özellikle paranın, çeşitli vilayetlerde farklı rayiçlerle tedavül ettirilmesi para ticareti yoluyla ihtikârı ciddi bir kazanç yolu haline getirmiştir. Bu dönemde dünya gümüş piyasalarında meydana gelen gelişmeler, iç faktörlerle birleşince muhtekirlerin daha da zenginleşmesine imkân vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, para piyasası, ihtikâr (vurgunculuk), muhtekir (vurguncu)

ATIF: ÖZTEL Muharrem , “Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Kolay Para Kazanmanın Yolu: İhtikâr/Vurgunculuk ” *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/2 (Ağustos-2019), s. (360-374)

CITE: ÖZTEL Muharrem , “Easy Way to Make Money in the Late Ottoman Empire: Profiteering ” *Journal of History and Future*, 5/2 (August- 2019), pp. (360-374)

Abstract

Profiteering is the illegal and illegitimate means of earning money from money, with speculation and manipulations in the money market, without producing any goods or services. Those who earn easy money without risking in this way are called profiteers. Merchants, sarrafs and bankers in the last century's money markets in the Ottoman State were non-Muslim Ottoman citizens and foreigners. Therefore, most of the profiteers were non-Muslim citizens and foreigners.

The profiteering over Ottoman coins and paper money has become an easy and extremely profitable way to earn money. Some economic developments that had taken place both inside and outside the country increased the profiteering at this period. During this period, the state administration faced serious financial problems. The fiscal and monetary policies applied to solve these problems offered incomparable opportunities for profiteers. The circulation of low value coins and paper money opened up serious earnings fields for the profiteers. Coins were circulating in different values in different provinces across the country. Especially this was a serious way of earnings for profiteers. The developments that took place in the world silver market during this period combined with the internal factors led to the enrichment of the profiteers.

Keywords: Ottoman Empire, money market, profiteering, profiteer

Giriş

Ihtikâr, halkın yiyecek ve içecek gibi zaruri ihtiyaçlarını karşılayan ürünleri ucuz fiyat-tan toplayıp, fiyatlar yükselince de pahalı satarak gayri kanuni ve ahlaki yollarla piyasa-sada haksız kazanç elde etme işidir. Bir diğer ifadeyle vurgunculuktur. İhtikâr yoluyla fiyatını yükselttiği eşya üzerinden “insafsız” bir şekilde ihtikârı gerçekleştirenler ise muhtekirler olarak isimlendirilmiştir.¹

İhtikâr, piyasada üretilip arz edilen ve alım satıma konu olan bütün ürünler için söz konusu olabilmekteydi. Muhtekir esnaf ve tüccar her ne olursa olsun kârını maksimize etmeye odaklandığı için bunu gerçekleştirebileceği her malı ihtikârın konusu yapabilmekteydi. Ancak muhtekirin, ihtikâr yoluyla daha yüksek kazanç elde etmesine uygun, öne çıkan yegâne iki piyasa mevcuttu. Bunlardan biri halkın temel ihtiyaçları kapsamına giren malların alınıp satıldığı piyasalardı. Diğeri ise mal piyasalarına göre, çok daha fazla tecrübe, uzmanlık, yerel ve uluslararası bağlantı ve sermaye gerektiren, kısa zamanda çok daha yüksek kazançlar sağlayan para piyasalarıydı.

Bu çalışmada, madeni ve kâğıt para piyasaları üzerinden gerçekleştirilen ihtikâr, bu yolla haksız kazanç elde edenler, yani paradan para kazanmayı kendilerine meslek edinmiş muhtekir tüccar, esnaf, sarraf ve bankerler konu edilmiştir. Bu dönemde, para piyasasında öne çıkan iki önemli problem söz konusudur. Biri kalpazanlık iken diğeri ise ihtikârdır. Bu iki, gayri hukuki durum aslında mahiyetleri itibariyle açık olmakla birlikte sikke piyasasında bazı olaylarda birbiriyle iç içe geçebilmekteydi. Bu manada benzer olayların, belirsizliğe ve karışıklığa neden olacak şekilde, bir belgede ihtikâr olarak nitelendirilirken diğesinde kalpazanlık olarak isimlendirildiği görülür. Mesela madeni paranın ayarının bozulması sonucunu doğuran silme veya delme işlemiyle

1 Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, 1-2, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989, 76; Ferit Develioğlu, “*Osmanlıca ve Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (yay. haz. Aydın Sami Güneçal), 11. baskı, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1993), 675.

elde edilen artıklardan kazanç elde etme işi bir yerde kalpazanlık olarak nitelendirilirken, başka bir yerde ihtikâr olarak tanımlanmıştır. İhtikârı kalpazanlıktan ayıran en belirgin farkın, gayri meşru yollarla haksız kazanç elde etme işinin, mübadeledeki gerçek bir para üzerinden yapılmasına bağlı olduğu söylenebilir. Bu az da olsa, sikkenin ayarını bozacak şekilde madenini azaltmak şeklinde olabilirdi. Kalpazanlığın özünde açık bir şekilde sahtecilik var iken, ihtikârda madeni ve kâğıt para üzerinden gerçekleşen vurgunculuk öne çıkmaktaydı.

Çalışmada ele aldığımız kaynaklardaki örnek olayların tümünde işlenen fiil ve suçlar, bürokratik süreçte kalpazanlıkla her hangi bir şekilde ilişki kurulmayıp, net bir şekilde ihtikâr kapsamında değerlendirilenlerdir. Örneğin 1909 yılı Ocak ayında yapılan bir değerlendirmede; para piyasasındaki on, beş, iki, bir kuruş ve 20 paralık gümüş meskûkâtın (paraların) gümüşlerinin çalınması ve hatta bir kısmının pul haline getirilmesi işi, ihtikâr olarak nitelendirilmiştir. Silinmiş ve delinerek gümüşü çalınmış, tuğra ve yazıları okunmaz hale getirilmiş mecdiyelerin tedavül ettiği bu piyasadaki büyük kazanç elde edenlerin muhtekirler olduğu vurgulanmıştır.²

İhtikâr çoğunlukla, değeri devlet tarafından belirlenmiş çeşitli madeni sikkenin ve kaimenin rayiçleri piyasada farklılaştırılarak yapılmaktaydı. Muhtekir esnaf, sarraf ve bankerler sahip oldukları sermaye gücünü de kullanarak piyasada başvurdukları manipülasyon ve spekülasyon gibi çeşitli gayri meşru yollarla paranın rayicini kendi lehlerine değiştirmekteydi. Bu zümre, paranın satın alma gücüyle oynayarak yeni değerlerin oluştuğu piyasa şartlarında yaptıkları işlemlerle ciddi kazançlar elde etmekteydi.

Bu çalışmayla, ihtikâr yoluyla yapılan vurgunculuk örnekleriyle açıklanırken bu yasa dışı kazanç yolunu besleyen şartların neler olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Böylece 19.yüzyılın ikliminde dış dünya ile kurulan çok yönlü ilişkiler neticesinde şekillenen Osmanlı Devleti para piyasalarında kolay yoldan para kazanarak zenginleşmenin etkin yollarından biri ortaya konulmakla beraber bu yolu kullananlar belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışma büyük oranda devletin son yüzyılında şekillenen konuya ilişkin bilgi ve belgelerden oluşan arşiv kaynaklarına dayanmaktadır.

1.Para Piyasasında İhtikârın/Vurgunculuğun Yolu

Muhtekir esnaf, tüccar ve sarraflar, fırsat buldukça resmi kurdan farklı değerler yükledikleri paradan, parayı veya bir malı alırken ve satarken arada oluşturdukları suni değer farkı yoluyla yüksek kazançlar elde etmiştir. Bu durum, sadece çalışmanın kapsadığı döneme ilişkin bir sorun değildir. İhtikâr, fırsat ve zemin bulunduğu her dönem piyasalarında az ya da çok görülmekteydi. Örneğin Naima'nın, 17. yüzyılın başında piyasada “altını 120, kuruşu 70 akçe üzerinden alıp, altını 160, kuruşu 110 akçeye verirler” diyerek muhtekir zümresinin nasıl paradan para kazandıklarını özlü bir şekilde ifade ettiği görülür.³

Öncesinde olduğu gibi 18. yüzyılda da esnafın ve tüccarın ihtikâr yoluyla kazanç elde ettikleri piyasa şartları mevcuttu. Örneğin, 1788 yılı Ocak ayında İzmir kadısı ve voyvodasına gönderilen hükümde para piyasasında yapılan ihtikâr konu edilmiştir. İzmir para piyasasında, İstanbul ve Mısır zer-i mahbubu, yarım ve rubiyeleri, fındık ve Macar altını ile kara kuruş hattı hümayunda belirlenen rayiçten farklı fiyatlarda tedavül ettirilerek ihtikâr kazancı elde edilmekteydi.⁴ Yine ben-

2 Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT, 2715/89, 1326 Z 29.

3 Naima, *Tarih-i Naima*, c. 2, s. 26'dan aktaran, Ahmet Refik Altınay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Meskûkât”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 15. Sene, Numara 7 (84), (1 Kanun-ı Sani 1341): 2.

4 Ahmed Refik Altınay, “Hicri 13. Asırda İstanbul Hayatı”, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, cilt VIII, sayı 4, (1932):3-4.

zer şekilde başka bir vilayet piyasasında tedavülde olan altın ve gümüş sikkelerin esnaf ve tüccar tarafından farklılaştırılan rayiçleriyle ilgili 1798 yılı Temmuz ayında Şam valisi ve kadısına emir gönderildiği görülür.⁵

Çalışmanın kapsadığı dönemi öncesinden ayıran temel özellik, para piyasası üzerinden gerçekleşen ihtikârın, para piyasası yanında mal ve hizmet piyasalarını da etkisi altına alarak piyasa dengesini bozacak boyutlarda artarak yoğunlaşmış olmasıydı.⁶ Bu durumun döneme ilişkin kaynaklarda vurgulandığını görmek mümkündür. Örneğin muhtekir esnaf ve tüccar İstanbul piyasasında resmi kurdan (rayiç fiyattan) altın ve gümüş meskûkâtı toplayıp, yüksek fiyatlarla taşraya gönderdiğinde bu durumun İstanbul piyasasına olumsuz etkileri kaçınılmaz olmuştur. Dolayısıyla İstanbul piyasasında oluşan para kıtlığı ve İstanbul taşra arasında meydana gelen paradaki rayiç (değer) farklılığı miri malların azalmasına ve eşya fiyatlarının artışına yani enflasyona neden olmuştur.⁷

Sorun sadece merkezde belli piyasalarda değil paranın ulaştığı tüm idari birimlerdeki piyasalarda kendini hissettirmekteydi. İhtikâr sorununa ilişkin vilayetlerden merkeze kadar tüm bürokratik sürece yansıyan olayların artışı bu duruma işaret eder niteliktedir. Bu dönemde mali idare tarafından belirlenen meskûkât rayicini vilayetten vilayete farklılaştıran muhtekirler, para piyasasının ahengini/dengesini bozduğu için, vilayetlerden Payitaht'a zaman zaman bu soruna ilişkin şikâyetlerin yapıldığı görülür. 1903 yılı Mart ayında Edirne Vilayeti İdare Meclisi, vilayetlerin tamamında 1 liranın 102 kuruş 30 paradan ve gümüş mecdiyenin 19 kuruş rayiç ile tedavül etmesi gerekirken, paraların bazı muhtekirler tarafından farklı kıymetlerle tedavül ettirildiğinden şikâyet etmiştir. Vilayet İdare Meclisi bu olayda, Dâhiliye Nezareti'nden bu durumun önlenmesi için her vilayeti kapsayan bir karar alınmasına ilişkin talepte bulunmuştur.⁸ Yine benzer şekilde 1909 yılı Ocak ayında bölge halkı, Kastamonu vilayet merkezi ve mülhakatında mecdiye 20 kuruş rayiciyle tedavül etmekten, Mengen nahiyesinde bazı muhtekirlerin, mecdiyeyi 19 kuruştan tedavül ettirmek için anlaştıklarını şikâyet etmek üzere Dâhiliye Nezareti'ne dilekçe vermiştir. Halkın talebi vilayetin genelinde olduğu gibi mecdiyenin 20 kuruş rayiciyle tedavül etmesidir. Aslında resmi kur 19 kuruştur. Ancak vilayet genelinde piyasanın kabul ettiği rayiç 20 kuruş olduğu için, vilayet yönetiminin ihtikârın varlığını kabul ederek, halkın talebine olumlu cevap verdiği görülür.⁹

Madeni para piyasasında bir şekilde yolunu bulan muhtekirler için kaime piyasası, ihtikâra çok daha müsait bir özelliğe sahipti. Çünkü kaime itibari bir değere sahip olup manipülasyona çok daha fazla açıktı. Dolayısıyla kaimenin 1840'tan sonra tedavülde olduğu dönemlerde muhtekirler

5 Altınay, 18-20.

6 Hatt-ı hümayunda Sultan vezire hitaben bu durum hakkında; "... Bu fiyat-ı nukut maddesi pek dikkat ve ihtimam edecek şeydir. Maazallah buna layıkıyla bakılamaz ise külli sekte gelir... mübayaata durgunluk gelir ise pek zahmet çekilir. Her ne suretle olursa olsun şu fesad-ı mezkûrun önü kestirilmesine ziyadesiyle dikkat ve ehemmiyet eyleyesin..." diyerek meselenin önemine dikkat çekilmiştir. BOA, HAT, 564/27655, 1238 Z 29.

7 "...İstanbul taşra arasındaki para rayiçleri arasındaki farkı ortadan kaldırmak için funduk rub'iyyesini 110 paraya, diğer cins altın ve nukud dahi iyade-i nasda mütedavil olan fiyat üzere cari olup, ziyade baha ile alınmamak ve etrafı kesik ve noksan akçenin bir veçhile rayici olmamak üzere... Anadolu'nun sağ ve orta vusul kollarına...ecnas-ı altın ve nukudun nizam ve rayicine dair evamir-i şerife neşr olunmuş olmağla...", BOA, C.DRB., 17/844, 1227 C 13.

8 "...meskûkât-ı Osmaniye kıymeti kararname-i mahsusa ile tayin edilmiş olduğu halde bazı erbâb-ı ihtikâr meskûkâtın mübadele-i aksamından kendilerine birer hisse-i temettü' temin etmek maksadıyla meskûkât kıymetini her mahalde yekdiğerine muhalif surette değiştirmekte buldukları cihetle..." BOA, DH.MKT, 671/21, 1320 Z 22.

9 "...Mecdiyenin miri veznelerinde 19 kuruşa alınıp verildiği malum ise de, Dersaadet'te ve ekser mahallerde beynehalde 20 kuruşa tedavül etmekte olduğundan ve suret-i istidaya nazaran nahiyeye-i mezkûrede dahi öteden beri bu fiyat üzere tedavül etmekte iken şimdi değiştirilmesi bir maksad-ı ihtikâr ve ızrara sebep olduğu anlaşıldığından eski halinin muhafazasına..." BOA, DH.MKT, 2699/49, 1326 Z 9.

bu fırsatı en iyi şekilde değerlendirmiştir. Örneğin Tevhid-i Meskûkât Kanunu'na rağmen, 1914 yılında Beyoğlu'nda bazı sarraflar kaimeyi bozukluk olmadığı bahanesiyle kabul etmemekteydi. Kabul ettiğinde de kanuna muhalif bir şekilde 1 liralık bir kaimeyi 75-80 kuruş rayiciyle almaktaydı.¹⁰ Bu sarraflar, madeni para piyasasında da ihtikârın arkasındaki yegâne kesim olarak etkindi. Yüksek fiyatla satmak için İstanbul piyasasında topladıkları bakır paraları taşra piyasasına kaçırılmaktaydı.¹¹

Bu dönemde Galata bankerleri, sarraflar ve ayrıca köşe sarrafları¹² para piyasasında yaptıkları işlemlerde karlarını maksimize etmek için her yolu denediler. Sahip oldukları sermaye gücünü kullanarak kaime piyasasını istedikleri gibi yönlendirerek kazançlarına kazanç kattılar. Görevlendirdikleri adamlar yoluyla yaptıkları manipülasyonlarla piyasayı yönlendirdiler. Piyasada oluşturdukları güvensiz ve istikrarsız ortamda sürekli fiyatı değişen kaime üzerinden yüksek kârlar elde ettiler. Oluşan piyasa şartlarında taşradaki halkın elindeki kaimeyi düşük fiyatla %50 eksigiine topladılar. Devlete yaptıkları vergi ödemelerinde kaimenin nominal/itibari değeri üzerinden ödeme yaptılar. Bazen aralarında anlaşarak piyasaya bol miktarda kaime sürdüler, zaman zaman da büyük miktarda kaimeyi piyasadaki halktan topladılar. Silinmiş, yırtılmış ve rengi solmuş kaimeleri hükümetin almadığı yönünde yalan haberler yayarak, kaime faizleri hakkında manipülasyon yaparak, kaimeyi borsa oyunlarına alet ederek faaliyetlerini yürüttüler. Neticede, söz konusu dönemde kaimenin tedavülü sarrafları ve bankerleri zenginleştiren sonuçlar doğurmuştur. Bu zümreler yaptıkları para ticaretinden özellikle kaimenin tedavülde olduğu yıllarda büyük servetler edinmiştir. Akyıldız, kaimenin piyasada tedavül ettiği dönemi *sarrafların altın çağı* olarak değerlendirir. Sarrafların çokluğu Avrupa basınının da dikkatini çekmiştir. Sarrafların sayılarını binlerle ifade eden dönemin *Times* gazetesi yazarı 1877 yılı Mart ayındaki bir yazısında, bu zümrenin etkinliğini ve gücünü ifade etmek adına, İstanbul'un adının *Sarrafoli* olarak değiştirilmesi gerektiğini teklif etmiştir.¹³

Dış piyasalarda da kaime üzerinden ihtikâr yapılmaktaydı. 1914 yılı Nisan ayında Bulgaristan sefaretini maslahatgüzarlığının¹⁴ verdiği bilgiye göre, kaime Bulgaristan piyasasında altına nispetle %60 değer kaybıyla tedavül etmekteydi. Burada altın piyasadaki çekilerek adeta kaime tedavül etmekteydi. Maslahatgüzarlık, kaime ile altın arasında rayiç farkın oluşmasından çıkar sağlayan ancak müdahale de edilmeyen bir muhtekir gurubun olduğu bilgisini vermiştir.¹⁵

Kaime piyasasında bölgeler arasında oluşan rayiç değer farklılığı muhtekir tüccarların dikka-

10 Kaime piyasasında gerçekleşen ihtikâra ilişkin bu bilgi; Beyoğlu'nda Flemenk sefaretini tarafından gözlemlenip, Hariciye Nezareti'ne ihbar edilmiş, buradan da Hariciye Nazırı Halil Bey'den Maliye Nazırı Vekili Talat Bey'e yani Maliye Nezareti'ne ulaştırılmıştır. BOA, HR.İD, 244/12, 1914 09 05.

11 Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 140.

12 Devlet nazarında, yalnız meskûkât ve kaime tebdiliyle meşgul olup akçe ikraz ve istikraz etmeyenler "köşe sarrafı" olarak isimlendirilmiştir. Köşe sarrafları kâğıt paranın ihracıyla sikke yanında kaimenin tebdili ve bozulması görevini de yüklenmişlerdir. Şevket Kamil Akar, "Tanzimat Döneminde Para Bozurma Sorunu ve Köşe Sarrafları 1839-1879", *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, c. 3, no 1, (2011): 125 vd.

13 Akyıldız, 156, 295-197, 304, 432. Sarraflar haklarına razı olmayıp daha yüksek kazanç elde etmek için ellerindeki her aracı kendi lehlerine kullanmayı bilmişlerdir. Bu durumu dönemin zinet altını piyasasında da görmek mümkündür. Piyasalarda tedavül eden çeşitli sahte zinet altınlarından ciddi kazançlar elde eden sarraflar 1898 yılında ilk kez devletin piyasaya zinet altını sürmesinden sonra da resmi komisyon oranlarına kanaat etmeyip, zinet altınlarını vilayet piyasalarında gayri kanuni bir şekilde alıp satmışlardır. Devletin ilk kez piyasaya sürdüğü zinet altınlarının piyasada kabul görmesi için üzerlerine düşeni yapması gereken sarraflar, sahte olanların tedavülü daha yüksek kazanç sağladığı için kanunlara muhalif olarak bunların ticaretini sürdürmeye devam etmişlerdir. Ö. Faruk Bölükbaşı, "Zinet Altını", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 33, (2015): 120-122.

14 Maslahatgüzar, elçi namına işleri takiple vazifeli kimsedir. Develioğlu, 583.

15 BOA, HR.İD, 244/11, 1914 09 05.

tini çekmekteydi. İstanbul'da yüzlük mecediye altınının 180-185 kuruş rayiciyle tedavül etmesine karşın, Girit'te kaimenin 107-109 kuruş rayiciyle tedavül etmesi nedeniyle, yabancı tüccarların Girit'e yüklü miktarda kaime getirerek ihtikâr yoluyla önemli ölçüde kazanç elde ettikleri görülür.¹⁶

Kâğıt para, niteliği itibariyle daha çok tedavül sürecinde ihtikâra konu olmaktadır. Madeni paralarda ise durum çok daha farklıdır. Tedavül süreci haricinde bizzat sikke üzerinde yapılan bazı müdahalelerle de ciddi miktarlarda ihtikâr kazancı elde edilmekteydi. Bu manada, muhtekirlerin başvurduğu yöntem, sikke ayarının bozulmasına neden olacak şekilde açığa altın ve maden çıkarma işlemidir.¹⁷ Bazı muhtekir sarraflar ve tacirler tedavülde bulunan gümüş ve altın sikkeleri matkapla delerek, kıl torbalar, ege gibi çeşitli araçlarla paraları birbirine sürterek veya kimyevi maddeler kullanarak ve elektroliz usulüne başvurarak aşındırmaktaydı. Başvurdukları bu yollarla paranın ayarından bir miktar çalarak elde ettikleri madeni tozlardan ve artıklardan kazanç elde ederek adeta bu paraların ticaretini yapmaktaydılar.¹⁸ Örneğin, Darphane-i Amire'de darp olunan *memduhiye altını*¹⁹ bu şekilde yapılan ihtikârı engellemek maksadıyla etrafı tırtıklı olarak imal edilmiştir. Ancak yine de muhtekirler memduhiye altınının etrafını kırarak, çeşitli aletlerle sahte tırtıl yapıp, takı olarak kullanılmış süsü vererek delmeye devam etmiştir.²⁰

İstanbul'da delik ve silik meskûkâtın tedavülü serbest bırakıldığı için bu dönemde çeyrek mecediye ve liralara ticareti yoğun bir şekilde yapılmaktaydı. Muhtekirlerin kazancını oluşturan bu paralar İzmir, Selanik, Beyrut gibi birçok merkezdeki rüsumat idarelerinden kolaylıkla geçirilerek posta yoluyla İstanbul'a akmaktaydı. Hatta Avrupa'dan İzmir ve Selanik'e doğru bu paraların yoğun ticareti yapılmaktaydı. Örneğin, İzmir Rıhtım Şirketi, bir maden şirketi olan İzmir İthalat ve İhracat Kumpanyası ile birlikte, Avrupa'da imal edilmiş sahte ayarı eksik birçok ziynet altını ve İngiltere'de darp olunmuş kuruş, ikilik, çeyrek ve mecediyeleri sandıklar ile ülkeye sokmaktaydı. Muhtekirler bu para ticaretiyle %17, ayrıca bu paraları silmek ve delmek suretiyle piyasaya sürerek %13 olmak üzere toplam %30 dolaylarında yüksek kârlar elde etmekteydi. Ayrıca bazı tüccarlar, tedavüldeki rub'iyeleri piyasadan toplamaktaydı. Bu paralardan, Mısır gibi bazı yerlerde mecediye darp ederek elde ettikleri sahte paraları tekrar iç piyasaya sürmekteydi. Muhtekirliğin ve kalpazanlığın işbirliğine örnek bu olayda, böylece her bir mecediyeden elde edilen (1 Frank 45 santim) fark ile kazanç elde edilmekteydi.²¹

Muhtekirler, taşrada delik ve silik paralara rağbet edilmemesinden de faydalanmaktaydı. Taşra piyasalarında halkın elindeki ayarı bozulmuş sikkeleri 27 kuruş olan tam kıymet yerine ancak 20-22 kuruşa kabul etmekteydi. Delme, silme işlemiyle birlikte etrafları kesilip dış yapılan bu yarım ve çeyrek liralara tekrar İstanbul'da piyasaya sürülmekteydi.²² 20.yüzyılın başlarında 1904-1905 (1322) yılında ayarı bozulmuş 100 kuruşluk silik gümüş paranın darphanede eritilmesiyle hamurundan ancak 93 kuruşluk yeni meskûkât imal edilebilmekteydi. Bu nedenle böyle silik

16 BOA, A.M, 26/3, 1278 R 10.

17 Örneğin 1803-1804 (1218) yılında bazı yerlerde Müslüman ve zimmilerin tam vezin altınların kenarlarını keserek nakıs altını kullandıklarının tespit edildiği zikredilmiştir. BOA, C.BLD, 16/756, 1218 S 20.

18 BOA, DH, MKT, 2411/48, 1318 C 10; Hasan Ferid, *Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi*, cilt 1, Meskûkât, (Haz. Mehmet Hakan Sağlam), (İstanbul:T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü 2008),78.

19 "Memduhiye altını", Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) cülusunun başlarında darp edilmiştir. 20 kuruşluk bu altınların yarım ve çeyrek olanları da darp edilmiştir. Nuri Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, (İstanbul: 1968), 18.

20 "...bazı mukarran ve mürtehib makuleleri ellerine geçen memduhiye altununun etrafını kırıp sair âlat ile sahte tırtıl çevirmek ve bazılarını güya çocuk başlarına ta'lik olunacak altun gibi delup tenkis eylemekte...", BOA, C.DRB, 45/2206, 1254 Ra 25.

21 BOA, DH, MKT, 2411/48, 1318 C 10.

22 BOA, DH, MKT, 2411/48, 1318 C 10.

meskûkâtın dirhemi 96 paraya kabul olunmaya başlanmıştı.²³

Muhtekirler piyasalarda meydana gelen ve kendi çıkarlarına uygun herhangi bir gelişmeyi mutlaka fırsata çevirmeyi bilmiştir. 1820/1821 (1236) tarihinden başlamak üzere gümüşün fiyatında meydana gelen artış kısa sürede akçenin rayicine yansınca muhtekirlerin bu gelişmelere karşı tepkisi, akçeyi iddihar ederek kazanç elde etmek olmuştur.²⁴ Bu sefer, 19. yüzyılın son çeyreğinde 1870'lerde, Amerika'da bulunan gümüş madeni ile piyasalarda gümüşün bollaşması, gümüş paranın altın para karşısındaki değerinin düşmesine neden olmuştur. Yine para piyasasında meydana gelen bu gelişmeyi fırsat bilen muhtekirler, gümüşü ülke dışından ucuz fiyatla toplayıp içeride, darphanede sikkeye dönüştürerek yine ciddi kazançlar elde etmiştir.²⁵

Osmanlı para piyasaları, sadece gayri kanuni yollarla paradan para kazanma peşinde olan muhtekirlerin tehdidiyle karşı karşıya değildi. Aynı zamanda devletin parasal ilişki kurmak zorunda kaldığı finans çevrelerindeki kurumsal muhatapların da muhtekirane davranışlarına maruz kalıyordu. Bu manada, 20 seneden fazla Osmanlı ülkesinde görevli olarak bulunan ve orta elçiliğe kadar yükselen Fransız elçilerinden Engelhard'ın yaklaşımı önemlidir. Engelhard, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali sıkıntılar nedeniyle Galata bankerlerinden gerçekleştirdiği borçların bu şekilde muhtekirane bir özelliğe sahip olduğu kanaatini taşır.²⁶

2. Para Piyasalarında İhtikârı Besleyen Faktörler

2.1 Para Politikalarının Etkisi

İstanbul para piyasasında delik, silik dolayısıyla ayarı bozuk sikkelerin tedavülü serbestti. Bu serbestlik politikası; kezzap ile hafifletilmiş, delinmiş, silinmiş ve etrafı kesilip tekrar dış yapılarak maden içeriği azaltılarak ayarı bozulan çeyrek, yarım ve tam liralardan taşradan ve ülke dışından getirilerek İstanbul'da piyasaya sürülmesi sonucunu doğurmuştur. Para piyasasına ilişkin hazırlanan 1900 yılı Ekim ayı tarihli rapora göre bu sikkeler, İzmir, Selanik, Beyrut gibi birçok merkezden ve Avrupa'nın İngiltere gibi bazı ülkelerinden posta yoluyla ve şirketler aracılığıyla getirilmekteydi. Yine bu raporda, İngiltere kaynaklı ayarı eksik ziynet altınlarının, kuruşların, ikiliklerin, çeyreklerin ve mecdiyelerin sandıklar içinde ülkeye sokulmasında, İzmir Rıhtım Şirketi bünyesinde gayri resmi bir şekilde teşekkül etmiş olan İzmir İthalat ve İhracat Kumpanyası isimli anonim maden şirketi sorumlu tutulmuştur.²⁷

Madeni meskûkâtın ayarı tedavül sürecinde zamanla aşınarak azalmaktaydı. Bu aşınmanın altın parada 8 yılda binde 1, gümüş parada ise her yıl binde 1 oranında olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle birçok devlet madeni para için aşınma müsaadesi uygulamıştır. Nizamnamelere göre aşınma müsaade oranlarını aşan meskûkâtın mübadelesi ise yasaklanmıştır. Fransa'da aşınma müsaadesi altın meskûkât için binde 5, gümüş 5 franklar için ise binde 10 olmuştur. Diğer gümüş meskûkât için binde 60 sınırına kadar bu müsaade tanınmıştır. Almanya ve İngiltere gibi diğer devletlerde de bu aşınma müsaadesi meskûkâtın çeşidine göre farklı oranlarda tanınmıştır. Osmanlı

23 Hasan Ferid, 76.

24 İsmail Galip, *Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye*, (İstanbul: Mihran Matbaası, 1307/1889/1890), 413.

25 Hasan Ferid, 126. 1870 sonrasında Dünya gümüş madeni piyasasında yaşanan gelişmeler nedeniyle Osmanlı Devleti 9 Ocak 1881 tarihinde çift metalli para sistemini terk ederek monometalizm politikasıyla topal altın standardı olarak nitelendirilen altın para sistemine geçmiştir. Şevket Pamuk, *Osmanlı'da Paranın Tarihi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2000), 235-236.

26 Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Aliyye'nin Tarih-i Islahatı (1826-1882)*, terc. Ali Reşad, (İstanbul: 1328), 147.

27 BOA, DH.MKT, 2411/48, 1318 C 10.

Devleti'nde ise aşınma müsaadesi için bir sınır konmamıştır. Bu tür sikkelerin tedavülü uzun yıllar boyu serbest bırakılmıştır.²⁸ Madeni meskûkâtın aşınmasına ilişkin bir sınır getirilmemiş olması ve aşınan paraların tedavülünün serbest bırakılma politikası piyasada çeşitli yollarla kasten aşındırılmış ve delinmiş birçok meskûkâtın tedavülü sonucunu doğurmuştur. Bu müdahalesizlik halinden/politikalarından doğan fırsatları değerlendiren muhtekirler, kimyevi usulleri kullanarak veya kıl torbalar gibi çeşitli araçlarla paraları birbirine sürterek aşındırarak elde ettikleri tozlar ile paranın ayarından bir miktar çalarak haksız kazançlar elde etmiştir.

Devlet idaresi, Hazine'nin acil finansman ihtiyaçları için 1840 yılında, tedavül aracı olmaktan ziyade bir mali kaynak olarak gördüğü kaime ihracı politikasına başvurmuştur. Hazinesinin sadece itibari bir değer yükleyerek piyasaya sürdüğü kaimelerin altın para ile mübadeleleri zorunlu değildi. Kaime ihracını piyasanın ihtiyaçlarına uyduracak araçlar yoktu. Genellikle mübadele bankaları da mevcut değildi. Mesela Avrupa da itibar biletlerinin tedavülünü tayin eden temel şartlar Osmanlı'da yoktu. Hazine bu uygunsuz şartlar altında kaime ihracını gerçekleştirmiştir. Daha fazla kaime ihracı için Hazine ilk ihraç ettiklerine numara koymamıştır. Hatta sahte kaimelerin ortaya çıkmasını engellemek için ilk kaimelerde hiçbir tedbir almamıştır. Bu süreçte Hazine takip eden emisyonlarda hesapsızca kaime ihracına devam etmiştir. Neticede, kaime ihracı politikasının yönü ve şekli ihtikâr için uygun bir piyasa ortaya çıkarmıştır. Ortaya çıkan kaime piyasası, muhtekir sarraf ve tüccarlar için madeni meskûkâta nispetle çok daha kolay kazanç elde edebildikleri bir yapıya sahip olmuştur.²⁹

İstanbul'un geleneksel sarraflarının zamanla gelişerek bir finans burjuvazisine dönüşmelerinde kaime piyasasının rolü önemlidir.³⁰ Bu piyasada Galata bankerleri, sarraflar ve köşe sarrafları ciddi kazançlar elde etmiştir. Kaimenin itibari değere sahip olması nedeniyle her ne nedenle olursa olsun fiyatında meydana gelen dalgalanmalar ellerindeki sermaye gücünü de kullanan sarraf ve bankerler için ciddi bir kazanç kaynağı olmuştur. Bu kesim kaime piyasasını ellerinde tutarak istedikleri gibi yönlendirmişlerdir. Kaime piyasasındaki ihtikârın en önemli nedenlerinden olmuşlardır. Yayıdıkları dedikodularla ve yaptıkları vurgunculukla kaime fiyatında istikrarsızlığa neden olmuşlardır. Bu ortamda yapılan parasal işlemlerden de devletin ve halkın aleyhine yegâne kazanan kesim bunlar olmuşlardır. Devletin muhatap olduğu dönemin ünlü bankerlerinden Zarifi'nin adı bile para üzerinde yapılan ihtikâra karışmıştır. Havyar Hanı ve bazı yerlerde yoğunlaşan muhtekir sarraflara müdahale edildiğinde ve buralardaki sarraf dükkânları kapatıldığında bu gelişmenin piyasaya yansması kaime değerinin artması şeklinde olmuştur.³¹ Piyasanın bu tepkisi, muhtekir sarraf ve bankerlerin kaime piyasasındaki yoğun etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

19. yüzyıl boyunca, Osmanlı para sistemi zamanla daha da karmaşık hale gelen yapısıyla sarraflık kurumunun yaygınlaşmasına yol açarken İstanbul gibi büyük şehirlerde her köşede "köşe başı/köşe sarrafları" türemiştir.³² Devlet'in piyasada bozuk para ihtiyacını karşılamak üzere, para bozdurma işlemlerinin sağlıklı işlemesi için başvurduğu bu politika, dönem içinde ihtikârın kaynaklarından biri haline gelmiştir. Devletin ruhsat verdiği köşe sarrafları gerçek görevlerinin dışında daha fazla kazanç elde etmek üzere faaliyet göstermiştir. Bunlar çoğu zaman bankerler adına da çalışan zümre olmuştur. Para değişiminde kullanılmak üzere kendilerine hazine tarafından verilen

28 Hasan Ferid, 75

29 Parvus Efendi, "Türkiye'nin Mali Esareti", *Bilgi Mecmuası*, C. I, 1 Kanun-ı Sani (1329), 229.

30 Pamuk, bu manada esham ve cihadiye ile birlikte kaimenin bir iç borçlanma aracı olma özelliğine vurgu yapmaktadır. Pamuk, 244.

31 Akyıldız, 138, 295-298.

32 Zafer Toprak, *İttihat Terakki ve Cihan Harbi 1914-1918*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016), 30.

bakır sikkeleri doğrudan satarak tamahkârlıkla daha yüksek kazancın peşinden koştukları görülmüştür. Ayrıca esham, sergi, istikraz tahvili gibi değerli kâğıtlarla oynayarak hava oyunları ile para kazanmışlardır. Yüzyılın ortasında sayıları 20 ile sınırlanan köşe başı sarrafları 1871 yılı Mart ayı itibariyle 400 adede yükselmiştir. Dönem içinde bunlara, kontrolsüz şekilde tezkiresiz yerli ve yabancı ayaklı sarraflar da eklenmiştir. Tezkiresiz (ruhsatsız) olanlar özellikle Kırım Savaşı döneminde vatandaşın elindeki kaimeyi %30 gibi yüksek bir iskonto ile değiştirmişlerdir. Tezkireli köşe sarrafları kaime piyasasını korumak ve bu ihtikârı engellemek için görevlendirilmişlerdir.³³ Zamanla sayıları artan ve sınırlandırılan tezkireli “köşe sarrafları” haricinde tezkiresiz kaçak çalışan “ayaklı sarraflar” da İstanbul’da Havyar Hanı, Varakçı Hanı, Valide Hanı, Yeni Cami avlusu, Balık Pazarı civarı ile birlikte muhtelif dükkân köşesinde muhtekirane bir şekilde faaliyetlerini yürütmüşlerdir.³⁴ Bu dönemde, bir taraftan tezkireli köşe sarfları diğer taraftan tezkiresiz olanları spekülasyona açık piyasa şartlarında para mübadelesi yoluyla ciddi ihtikâr kazançları elde etmişlerdir.

2.2 Mağuş Meskûkâtın Tedavülü

1809, 1829 ve 1833 tarihlerinde beşlik ve altılık isimli 5 ve 6 kuruşluk meskûkât tedavüle sürülmüştür. Bu mağuş³⁵ sikkelerin özelliği, gerçek değerleriyle itibari değerleri farklı sikkeler olmalarıydı. İlk beşliklerin gerçek değerleriyle itibari değerleri arasında 2/5 oranında fark vardı. Bu fark zamanla 1833 tarihinde iki katına kadar çıkmıştır. Altılıklardaki fark daha az olmakla birlikte yine 2/3 oranındaydı. Bu mağuş meskûkât piyasada ciddi sorunların kaynağıydı. Sorunlardan biri kalpazanlık iken diğeri ise bu paralar üzerinden gerçekleştirilen ihtikâr kazançlarıdır. Bu paraların tedavül ettiği ortamda piyasa gün içinde birkaç defa değiştiği için piyasa aktörleri kararsızlık içerisinde ne yapacaklarını bilemiyordu.³⁶

Nihayet, tedavülü bir asır devam eden bu mağuş meskûkâtın piyasadan kaldırılması için 7 Nisan 1914 (25 Mart 1330) tarihinde bir kanun çıkarılabilmıştır. Bu kanuna göre bütün mağuş meskûkât (altılık, bunların yarımaları ve dörtte birleri, beşlikler ve yarımaları, gümüş kuruşlar, muhtelif dönemde çıkarılan beş, on ve yirmi paralıklar) 1915 yılı başından itibaren piyasadan kaldırıp bunların yerine nikel paralar basılacaktı. Ancak, savaş ortamı ve piyasa şartları mağuş sikkelerin kaldırılmasına imkân vermemiştir. Hatta nikel sikkelerle değiştirilip piyasadan kaldırılanları bile tekrar piyasaya sürülmek zorunda kalınmıştır.³⁷

2.3 Gümüş Sikkelerde Rayiç (Değer) Karmaşası

20.yüzyıl başlarında kuruş, “altın kuruş”, “hakiki kuruş” ve “mevzu kuruş” şeklinde üç türdeydi. Birincisine göre 1 altın lira 100 kuruş, ikincisinde 102,6 kuruş ve üçüncüsünde 108 değeri vardı. Kuruşun farklı isim ve rayiçlerle tedavülünün yanında piyasada ufak meskûkâtın daha değerli olup talebinin yüksek olması para piyasasında muhtekirlerin işine yaramaktaydı. Mesela

33 Özellikle savaş şartlarının şekillendirdiği piyasa şartlarında vurguncu muhtekir sarrafların yüksek komisyonlarla nasıl yüksek kazançlar elde ettiği, dönemin Ceride-i Havadis, Tasvir-i Efkar gibi gazetelerinde yer alan haberlere konu olmuştur. Figen Taşkın, “1844 Tashih-i Sikke Sonrasında Para Düzeni ve Kalpazanlık”, *Studies Of The Ottoman Domain*, cilt 6, sayı 11, (2016): 11-12.

34 Akar, 126-129; Akyıldız, 137, 295.

35 “Mağuş sikke” veya “sikke-i mağuşe”, katışık, saf olmayan, hileli madeni para, gümüş para demektir. Develioğlu, 563, 952.

36 İbnü’l Hakkı Lütfi, “Usul-i Meskûkât-ı Kadime”, *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, 2. sene cilt 1, no 2/14, (Dersaadet: 1325): 185,189, 200; Engelhard, 92-93.

37 Cüneyt Ölçer, *Son Altı Padişah Zamanında İstanbul’da Basılan Gümüş Paralar*, (İstanbul: Yenilik Basımevi,1966), 56-57.

İstanbul piyasasında mecredi ortalama 108 kuruş, çeyrek mecredi 107 kuruş 30 para, ikilik ve kuruşluk aksamı 104 kuruş, altılık 104,5 kuruş, beşlik 105 ve yirmilik metalik 101 kuruştur. Piyasada ufak meskûkât daha değerli olduğu için esnaf mübadelede daha çok büyük meskûkâtı kullanma eğilimindeydi. Halk ise alış verişte kullanmak zorunda olduğu ufak meskûkât için sarraflara başvurmak zorundaydı. Bu yapı, para piyasasında spekülasyona müsait bir ortam oluştururken, bu ortamdan çıkar sağlayan yegâne kesim ise sarraflar olmuştur.³⁸ Bunların yanında ülkenin muhtelif yerlerinde çeşitli ürünlerin fiyatları farklı sikke rayiçleriyle (değeriyle) mübadeleye konu olmuştur. Özellikle Anadolu’da yılın farklı mevsimlerinde farklı bölgelerde artan ufaklık para talebi çeşitli rayiçlerin oluşmasında etkili olmuştur. “Mevki Farklılığı” olarak isimlendirilen bu durum İstanbul ile Anadolu piyasaları arasında ciddi bir para ticaretine neden olmuştur. Büyük paralara nispetle daha değerli olan ufaklık paralar, Anadolu’ya, mesela İzmir piyasasına kaçarken İstanbul piyasasında ufaklık para sıkıntısı yaşanmıştır. Böylece bu paralar manipülasyon aracı haline gelmiştir.³⁹ Bu piyasa ortamında 1874-1875 yıllarında ufaklık paralardan olan bakır paralar Galata sarraflarının elinde günlük, saatlik hatta dakikalık fiyatı artırılıp düşürülen ve borsa oyununa alet edilen bir kumar aracı haline gelmiştir.⁴⁰ Kuruşun farklı isimler ve farklı değerlerle mübadelenin aracı olması para ve mal piyasalarında birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Sonuçta mübadeleyi sıkıntıya sokan ve para piyasasındaki “mevki farklılığının” müsait zemininde manipülasyonun da katkısıyla ihtikâr yoluyla kendine yüksek kazanç sağlayarak faydalanan kesim yine muhtekir sarraflar olmuştur.⁴¹

20. yüzyıl başlarında (II. Meşrutiyet Dönemi’nde) Hazine tarafından yapılan bir çalışmada altın ve gümüş meskûkâtın ülke genelinde 88 çeşit rayici olduğu tespit edilmiştir. Bu sonucun nedeni vilayetlerin çoğunda lira ve mecrediyenin rayicinin farklı değerlerle tedavül etmesiydi. Örneğin, Kudüs’te 1 Osmanlı Lirası 125 kuruş 12 para, Beyrut’ta 124 kuruş 25 para, Şam’da 130 kuruş 30 para, Halep’te 127 kuruş, Adana’da 124 kuruş, Edirne’de 123 kuruştur. Aynı vilayetin farklı kazaları arasında da ciddi rayic farkları söz konusu olabilmekteydi. Bağdat’ta 103-153 kuruş, Basra’da 103-170 kuruş aralığında farklı rayiçler söz konusuydu. Aydın vilayetinin Köyceğiz kazasında 1 liranın karşılığı 120 kuruş iken, Urla kazasında 127 kuruş, Akhisar kazasında 178 kuruş, Kasaba ve Kuşadası kazasında 179 kuruştur. Aynı şekilde mecrediyenin rayic değeri bu kazalarda 22 kuruş ile 33 kuruş arasında değişmekteydi. Lira ve mecrediyenin kıymetlerindeki farklılık birçok vilayet ve kaza için de söz konusuydu. İzmir piyasasında ise daha ilginç bir durum hâkimdi. Burada ürüne göre kuruşun rayic değeri farklılaştırılmıştı. Afyon, kuru koza, deri ve tütünün alışverişi konu olması halinde 1 Osmanlı Lirasının rayici 108 kuruştur, mecrediyeninki ise 20 kuruştan tedavül etmekteydi. Çekirdeksiz sultaniye üzümü ve incir 129 kuruş ve 23 mecrediye 30 paraydı. Zeytinyağı, mısır ve nohut 178 kuruş 20 para ve 20 mecrediye üzerinden satılmaktaydı. Bu değerler hesabî kuruş olup “çürük para” olarak adlandırılmaktaydı.⁴² Bu piyasada bazı tüccarlar pazarlıkta fiyattan tenzilat yapma yerine 109-112 kuruş gibi farklı rayiclerle alış verişi yapmayı tercih etmekteydi. Mesela

38 Ölçer, 49.

39 Kırım Savaşı döneminde Beyoğlu’ndaki kahve ve dükkân esnafı ufak para kıtlığından zarara uğradıklarını ifade ederek şikâyet etmişlerdir. Ufak bakır paraların ihtikâr amacıyla İstanbul dışına kaçırılmaları nedeniyle 19. yüzyılın ortalarında oluşan ufak para kıtlığı çeşitli kurumların icat ettiği bilet, teneke vb. araçlarla giderilmeye çalışılmıştır. Ufaklık para kıtlığının bir nedeni de bakır paraların sınır dışına kaçırılmasıdır. Çünkü 1853 yılı itibarıyla Osmanlı bakır parasının kıyyesi 32 kuruş iken, Fransız bakır parasının kıyyesinin 55 kuruştur. Yerliler dışarı çıkarılırken, özellikle Avrupa ülkelerine ait bakır paralar iç piyasaya sürülmüştür. Hüseyin Al, “Tanzimat Döneminde Ufaklık Para Sorunu 1839-1879”, *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, c. 3, no 1, (2011): 73-75.

40 Al, 75-76.

41 Hasan Ferid, 133-134; Toprak, 18-19, 28.

42 Hasan Ferid, 131, 134; Pamuk, 237.

İzmir’de incirin fiyatı önceki yıllarda 4 kuruş olup, fiyatı 3 kuruş 8 paraya düşmüş ise bunun yerine fiyat yine 4 kuruş olmakla birlikte mecrediye 35 kuruştan işlem görmekteydi. Yine 8 kuruş olan işçinin yevmiye ücreti sabit tutulup, mecrediye 24 kuruştan veya lira 130 kuruştan hesap edilerek reel ücret düşürülmüş olmaktadır.⁴³

Bu çürük paranın ortaya çıkmasının en önemli nedenlerinden biri, ilgili piyasada ihtiyaç duyulan para arzının yeterli olmayıp ihtikâra neden olacak şekilde kıt olmasıydı. Ayrıca bir yerden başka bir piyasaya para naklinin zorluğu ve maliyetli olması, bazı piyasalarda farklı meskûkâtın rağbet görmesi, bölgesel ve mevsimsel faktörlerin etkisi gibi nedenleri vardı. Bunların yanında beşlik ve altıklarla birlikte ayarı tam ve eksik sikkelerin yan yana tedavül etmesi de rayiçleri etkilemekteydi. I. Dünya Savaşı öncesinde 1909-1910 (1325) mali yılına ait, Maliye Nezareti tarafından Meclis-i Mebusan’a sunulan “Muvazene-i Maliye/bütçe ve Esbab-ı Mucibe Layihası/gerekçesine göre rayiç farklılığının somut bir nedeni yoktu. İstanbul’daki ve vilayetlerdeki para piyasasında altın ve gümüş meskûkât arasında oluşan bu çeşitli rayiç değer farklılığına sebep olanlar muhtekirlerdi. Layihada, ihtikâra teşebbüs edenlerin sahip oldukları sermaye gücünü kullanarak piyasayı etkiledikleri ve bu rayic farklarını ortaya çıkardıkları tespiti yapılmıştır. Neticede nedeni ne olursa olsun, farklılaşan rayiclerle ihtikâr zemininin olduğu piyasalarda menfaat devşiren yegâne kesim muhtekir sarraf ve para ticareti yapan esnaflar olmuştur.⁴⁴

2.4 Dünya Gümüş Piyasalarındaki Gelişmeler

1870’lerde Amerika’da zengin gümüş madenlerinin keşfi dünya gümüş piyasasını etkileyerek gümüş fiyatlarını düşürmüştür. Gümüşün değerinde meydana gelen gerileme neticesinde altın ve gümüş meskûkât arasındaki denge bozulmuş ve Avrupa devletleri tedbir alarak gümüş meskûkât darbını durdurmuştur. Osmanlı piyasalarını da etkileyen bu gelişmeye karşı tedbir almak için geç kalınmıştır. Gümüşün değerindeki düşüş 1873 yılından sonra başlamasına rağmen darphaneye gümüş getirilip sikke darp edilmesinin terk edilmesi 1881’de “monometalist” para sistemine geçilmesine kadar devam etmiştir. Bu zamana kadar oluşan boşluğu değerlendiren bazı muhtekir sarraf ve tüccar gümüşü dışarıdan ucuza toplayıp darphaneye getirip meskûkâta dönüştürerek ciddi kazançlar elde etmiştir.⁴⁵

Bu dönemde gümüşün uğradığı değer kaybıyla altın ve mecrediye arasında meydana gelen kambiyo farkı sarraflar için önemli bir kazanç kapısı olmuştur. Bu ortamda üç beş kuruşu bir araya getiren adeta sarraflığa soyunmuştur. Altın ile gümüş arasındaki değer gün içinde bile değiştiği, “para borsası” haline gelen piyasa şartlarında ihtikâr hiç eksik olmamıştır.⁴⁶

2.5 Para Piyasalarındaki Muhtekir Yabancılar

1830 yılı Haziran ayında, muhtelif yabancı ülkelerden Osmanlı Devleti’nin merkezi İstanbul’a ihtikâr amacıyla taşınan sikkelere ve bunların ticaretini yapan muhtekirlere karşı alınacak tedbirlerle ilişkin, bir hattı hümayun hazırlanmıştır. Darphane Nazırı Abdurrahman Nafiz bu süreçte, sorunun kaynağı ve çözümüne ilişkin, Sadaret’e verdiği taktirde⁴⁷ para piyasasında ortaya çıkan ihtikârı

43 Toprak, 20.

44 Hasan Ferid, 129-131, 145-146; Ölçer, 43, 49; Pamuk, 237-238.

45 Hasan Ferid, 126-127.

46 Toprak, 26.

47 Taktir resmi dairelerden sadece mühürlenmiş olarak Babıali’ye gönderilen yazı demektir. Develioğlu, 1027.

gerçekleştiren muhtekirlerin çoğunlukla Avrupalılar (frenkler) olduğu üzerinde durmuştur. Ayrıca, piyasada bu yabancıların neden olduğu *fesadın* ortadan kaldırılması için bir girişimde bulunulduğunda bu muhtekirlerin elçiliklerine sığınacaklarını ancak bunların ortalığı ayağa kaldırmasına bakılmayıp, yapılan ihtikâra karşı tedbir alınmasının gerektiğini ifade etmiştir. Nazır, mücadele sürecinde bütün yüksek bürokrasinin ittifakla hareket etmesinin ve alınacak tedbirler hakkında yabancı elçilerin uygun bir dil ile ikna edilmesinin gerekli olduğunu da ifade etmiştir.⁴⁸ Nazırın soruna ilişkin üzerinde durduğu hususlar, Devlet idaresinin yabancı muhtekirlere karşı politika üretme iradesi ve kabiliyetinin zayıflığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı piyasalarındaki yabancıların özellikle Avrupalıların ihtikâr, kalpazanlık gibi piyasa düzenini bozan kanunsuz işlerdeki rolleri veya kolay para kazanma yöntemleri hakkında zaman zaman bazı yabancı gözlemciler tarafından yapılan değerlendirmeler, Darphane Nazırı Abdurrahman Nafiz'ı doğrulamaktadır. Amerikalı bir edebiyatçının İstanbul'a yaptığı gezideki edindiği izlenimler bu manada kayda değerdir. Ona göre "Türkler kolayca aldatılabilecek derecede iyi niyetli olup saftı ve bu durumdan yararlanmak isteyen fırsatçılar dünyanın her yerinden İstanbul'a toplanmıştı."⁴⁹ Zira bu dönemde Osmanlı ülkesi "*bütün dünyada mukallit, sahtekâr ve sergüzeştçilerin bağı-iremi addedilmeğe seza bir ülke*" durumundaydı.⁵⁰ Yabancıların ticaret ve ikamet için yoğunlaştığı yerler Galata ve Beyoğlu semtleriydi. Kırım Savaşı döneminde İstanbul'da bulunmuş olan Fransız elçiliğinde görevli Fontmagne'nin tespitiyle "*bu semtlerde oturanlar Müslüman İstanbul'dakinden çok farklıydı. Birçok ülkeden gelen maceracı kanun kaçağının meskeni bu semtlerdi.*"⁵¹

Maceracı yabancılar için Osmanlı piyasaları fırsatlarla doluydu. Örneğin Yunanlı Harinos Anomoniyadis 1906 yılında Galata da Kiğork Bey Hanı'nda kiraladığı bir odada kendisine banker süsü vererek aylık 10 frank taksitle 170 franklık tahvil vermek suretiyle, Yunanistan'da bastırıldığı bir takım biletleri halka arz edip para toplamaktaydı. Meclis-i ticaret ve nafia kararında, bu tür tahvil arzının bazı vilayetlerde cari olmakla birlikte bu şekildeki bir ticaretin ancak bayi ile müş-teri arasında yapılmasının serbest olduğu, seyyar kişilerin mahalle aralarında köy ve kasabalarda gezerek veya hanlarda bu şekilde tahvil satışı yapmasının yasak olduğu ifade edilerek bu kişinin faaliyetine son verilmiştir.⁵² Ancak İstanbul'un göbeğinde bir anda bir yabancıların yasak olan böyle bir ticarete cesaret etmesi, "maceracı yabancılar" nezdinde, Osmanlı piyasalarının "fırsatlarla dolu" olduğuna ilişkin Crawford'un tespitinin haklılığına bir işaret gibidir.

Osmanlı piyasaları bir taraftan çeşitli siyasi, iktisadi ve mali sorunların gölgesinde birçok

48 "...kılınan müzekkire ve defterden müstefâd olduğu vechile bu ecnas-ı nukud maddesi fesadına cüret eden asıl frenkler olup, şimdi bunların mütecasir oldukları mefşedetin def'ine taraf-ı devlet-i aliyyelerine nisbet buyurulduğu halde enva-ı muğallata-i frenkaneye ibtidar edecekleri zahir ise de bunların ayak patırtısına bakılıp da saltanat-ı seniyyenin böyle bir ehem maslahatı geri bırakılmak caiz ve münasip olmayacağından bu babda tedabir-i icabiyenin icrasına bakılmak, yani iktiza eden mahallerde takayyud olunarak nukuda dair şey ile girdiği gibi doğru darphane-i amirelerine götürülüp orada icabı icra olunmak ve bu babda frenklar nereleri eyledikleri halde dahi cümle vükela kulları bil-ittifak dayanub durmak farizadan olup... süfere-yı düvele bir taraftan mukaddemat-ı münasibe ve kelimât-ı iknaiye esma' ve irad olunarak ve iktizası vechile her birine başka başka tekdâr-i resmiye dahi verilerek ...". BOA, HAT, 567/27803, 1245 Z. 29.

49 Francis Marion-Crawford, 1890'larda İstanbul (çev. Şeniz Türkömer), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. baskı, İstanbul 2012, s. 12-13; 72. Benzer bir yaklaşımı 1670'li yıllarda Türkiye'yi ziyaret eden Fransız yazar ve seyyah Jean Chardin'de yapar. Bir kalpazanlık olayı ile ilgili yaptığı değerlendirmede; "*Dünyada Türkler kadar aldatılması kolay ve aldatılmış inşalara rastlanmaz. Yaradılıştan saftırlar. Kandırılmaları kolaydır. Bu sebepten, Hristiyan'ların, Türklere karşı yapmadıkları madrabazlık, oynamadıkları oyun yoktur...*" der. Fuad Carım, *Yazar ve Seyyah Jean Chardin'in Anlattığı Kalp Para Ticareti*, (Berksoy Matbaası, 1965), 94.

50 Şükrü Baban, *Tanzimat ve Para, Tanzimat I*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), 247.

51 La Baronne Durand de Fontmagne, *Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul*, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977), 65.

52 BOA, DH.MKT., 1042/13, 1323 Za 20

sorunla boğuşarak ayakta kalma mücadelesi veren mesleği memur, çiftçi ve esnaflık olan ortalama bir Osmanlı vatandaşı için ancak temel ihtiyaçların temin edilebildiği bir yer özelliğine sahip iken, diğer taraftan bir kısmı yerli ve diğerleri yabancı tüccar, sarraf ve bankerler için çok kolay para kazanılacak verimliliğe sahip bir zemine sahipti. Fontmagne, Kırım Savaşı sonrasında Fransız elçisi olan yeğeniyle birlikte, görevli olarak bulunduğu İstanbul’da elçiliğin verdiği bir baloya katılanları tasvir ederken; “*Rum kadınların tuvaletleri Paris’in ünlü terzisi Roger’in eseri idi. Bunların tüccar, armatör, ya da bankacı olan eşleri, öylesine rahat ve çok kazanıyorlardı ki, hanımları da istedikleri gibi harcamaktan çekinmiyordu*”⁵³ diyerek Osmanlı ülkesinde bu dönemde belli bir kesimin ne kadar çok ve rahat para kazandığına dikkat çekmekteydi. Benzer şekilde tespitiyle Crawford’da; “*Ülke çok az şey üretiyor, ithalatı da fazla değildir. Pera’nın en yüksek tepesinden, İstanbul’un Yedikule ve Edirnekapı taraflarındaki en ücra köşelerine kadar yayılmış olan gayrimüslim Osmanlı tebaası neyle yaşıyor, neyle besleniyor ve neyle zenginliyor? Bu kadar çok sayıda iş adamının geçimini sağlayan dökümhaneler, imalathaneler, tahıl pazarları ve demiryolları nerede?*” diye sormaktaydı.⁵⁴

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin son asır para piyasaları, büyük oranda, gayrimüslim Osmanlı tebaası ve çeşitli yabancı ülke vatandaşı olanların hâkimiyeti altındaydı. Çünkü bu dönemde tüccarlar, sarraflar ve bankerler daha çok gayrimüslim vatandaşlar ile yabancılardan oluşmaktaydı. Dolayısıyla piyasalarda ihtikâr suçuna bulaşanların geneli de bu zümrelerden olan muhtekirlerdi. Bunlar gerek tüccar ve sarraf gerekse banker olarak para piyasaları üzerinden ihtikâr yoluyla ciddi kazançlar elde etmişlerdir.

Bu dönem boyunca piyasalarda yoğunlaşan ihtikârın, son derece yıkıcı etkileri olmuştur. İhtikâr, piyasada istikrarın tesisinin yegâne unsuru olan paraya olan güvenin kaybolmasına neden olmuştur. Paranın mübadele görevine zarar vererek piyasada arz ve talep arasındaki dengeyi bozan sonuçlar doğurmuştur. Arz imkânlarının sınırlı olduğu piyasa şartlarında para kaynaklı sorunlar mal ve hizmet fiyatlarının sürekli artması nedeniyle talebi etkilemiştir. Bu piyasa şartlarında geliri aynı oranda artmadığı için para kaynaklı sorunlar nedeniyle satın alma gücü sürekli azalan halkın, daha da fakirleşmesine neden olmuştur. Oluşan enflasyonist piyasa şartlarında milli gelirden halkın aldığı pay azalırken, muhtekirlerinki ise sürekli artmıştır.

Neticede para piyasası yoluyla normal vatandaş fakirleşirken banker, esnaf ve tüccarlardan oluşan bu muhtekir zümre gün geçtikçe daha da zenginleşmiştir. Halkın sahip olduğu ve olması gereken satın alma gücünü ihtikâr yoluyla ele geçirerek zenginleşen bu zümrelerin zamanla piyasalar üzerindeki manipülasyon gücü daha da artmıştır. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti’nin son yüzyılında bir taraftan gayrimüslim vatandaşlar ve yabancılar zenginleşirken diğer taraftan Müslüman halkın daha da fakirleşmesinin en önemli nedenlerinden birinin ihtikâr olduğu söylenebilir.

Ayrıca, devletin takip ettiği para ve maliye politikalarının başarısızlıkla sonuçlanması, vergi gelirlerinin düşmesi gibi bazı sonuçların ortaya çıkmasında ihtikâra bulaşan Galata bankerleri, sarraflar ve tüccarların rollerinin son derece önemli olduğu ileri sürülebilir. Bu zümrelerin ne pahasına olursa olsun ortaya koydukları kendi çıkarlarını maksimize etme gayreti, dönem boyunca, devletin maliye ve para kaynaklı sorunları çözmek için hayata geçirdiği politikaların hedeflenen sonuçlarını olumsuz etkilediği görülür. Muhtekirlerin, özellikle kaime ihracı politikasında olduğu gibi para ve

53 Fontmagne, 122.

54 Crawford, 12-13.

maliye politikalarından umulan faydalar üzerindeki olumsuz etkileri son derece önemli olmuştur. Kaimenin her ihraç edildiği dönemde değer kaybetmesinin nedenleri arasında, bu zümrenin piyasadaki muhtekirane davranışlarının rolü öne çıkmıştır. Özellikle İstanbul'daki sarraflar için bu dönemin, "altın çağ" olarak görülmesi ve devlet merkezinin "sarrafapoli" olarak değiştirilmesine ilişkin önerilerin gündeme gelmesi gibi yaklaşımlar, çalışmanın ortaya koymaya çalıştığı çerçeveyi veciz bir şekilde ifade etmektedir.

Kaynakça

1. Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

Sadaret Müteferrik Evrakı (A.M)

26/3, 1278 R 10.

Cevdet Belediye (C.BLD)

16/756, 1218 S 20.

Cevdet Darphane (C.DRB)

45/2206, 1254 Ra 25.

17/844, 1227 C 13.

Dâhiliye Mektubî Kalemi (DH, MKT)

2411/48, 1318 C 10.

1042/13, 1323 Za 20.

2699/49, 1326 Z 9.

2715/89, 1326 Z 29.

671/21, 1320 Z 22.

Hattı Hümayun (HAT)

564/27655, 1238 Z 29.

567/27803, 1245 Z 29.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD)

244/11, 1914 09 05.

244/12, 1914 09 05.

2.Telif Eser ve Makaleler

Akar, Şevket Kamil. "Tanzimat Döneminde Para Bozdurma Sorunu ve Köşe Sarrafları 1839-1879". *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, c. 3, no 1, (2011): 125 vd.

Akyıldız, Ali. *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Al, Hüseyin. "Tanzimat Döneminde Ufaklık Para Sorunu 1839-1879". *Ekonomi Bilimleri Dergisi*. c. 3, no 1, (2011): 73-75.

Altınay, Ahmet Refik. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Meskûkât”. *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*. 15. Sene, Numara 7 (84), (1 Kanunun-ı Sani 1341): 2.

Altınay, Ahmet Refik. “Hicri 13.Asırda İstanbul Hayatı”. İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası. cilt VIII, sayı 4, (1932): 3-4.

Baban, Şükrü. “Tanzimat ve Para”. *Tanzimat I*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, (1999): 247.

Bölükbaşı, Ö. Faruk. “Ziyet Altını”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. Sayı 33, (2015): 120-122.

Carım Fuad. *Yazar ve Seyyah Jean Chardin’in Anlattığı Kalp Para Ticareti*. Berksoy Matbaası, 1965.

Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca ve Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. yay. haz. Aydın Sami Güneyçal. 11. baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1993.

Engelhard. *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Aliyye’nin Tarih-i Islahatı (1826-1882)*. terc. Ali Reşad. İstanbul 1328.

Francis, Marion-Crawford. *1890’larda İstanbul*. çev. Şeniz Türkömer. 3. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

Hasan Ferid. *Osmanlı’da Para ve Finansal Kredi Meskûkât*, cilt 1, haz. Mehmet Hakan Sağlam. İstanbul: T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü Yayını, 2008.

İbnü’l Hakkı Lütfi. “Usul-i Meskûkât-ı Kadime”. *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*. 2. sene cilt 1, no 2/14. (1325): 185,189, 200.

İsmail Galip. *Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1307/1889/1890.

La Baronne Durand de Fontmagne. *Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.

Ölçer, Cüneyt. *Son Altı Padişah Zamanında İstanbul’da Basılan Gümüş Paralar*. İstanbul: Yenilik Basımevi, 1966.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı’da Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Parvus Efendi. “Türkiyenin Mali Esareti”, *Bilgi Mecmuası*, C. I, (1 Kanun-ı Sani 1329): 229.

Pere, Nuri. *Osmanlılarda Madeni Paralar*, İstanbul: 1968.

Şemseddin Sami. *Kamus-i Türki*. 1-2. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989.

Taşkın, Figen. “1844 Tashih-i Sikke Sonrasında Para Düzeni ve Kalpazanlık”. *Studies of the Ottoman Domain*. cilt 6, sayı 11, (2016): 11-12.

Toprak, Zafer. *İttihat Terakki ve Cihan Harbi 1914-1918*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.

Dr.
Nevim TÜZÜN

Tarih Bölümü/ Yakınçağ Anabilim Dalı
nevimtuzun@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7554-4788>

Eser Geçmişi / Article Past: 4 Tem 2019/ 7 Ağu 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.586942>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

>> e-ISSN 2458-7672

Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Ortaya Çıkan Harp Zenginlerinin Sabah, Tanin Ve Vakit Gazeteleri'ne Yansımaları

The Reflections of The Profiteers of War Who Emerged During The World War in The Newspaper of Sabah, Tanin and Vakit

Öz

Ekonomisi oldukça kötü bir durumda iken içinde bulunduğu stratejik ve jeopolitik durumdandan dolayı Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olan Osmanlı Devleti, savaşın finansmanını sağlayabilmek için çeşitli yöntemlere başvurmak zorunda kalmıştır. Savaştan dolayı devlet hazinesinin büyük bir kısmı orduya yönlendirilmiş, bu da cephe gerisinde kalan Osmanlı halkının oldukça zor günler geçirmesine neden olmuştur. Öyle ki savaş sürecinde cephe askeri mücadele verilirken; cephe gerisinde kalan halk açlık ve sefaletin pençesinde yaşam mücadelesi vermiştir. Ancak savaş ortamının meydana getirdiği koşullardan yararlanan bir grup; bir taraftan ihtikârlık başka bir deyişle karaborsacılık yaparak fiyatların yükselmesine neden olurken, diğer taraftan servetlerine servet katmıştır. Savaşın sonlarına doğru oldukça zenginleşen bu grup, Osmanlı kamuoyu tarafından "harp zenginleri" olarak isimlendirilmiş ve toplumun tepkisine neden olmuştur. Bu çalışmada da Birinci Dünya Savaşı sürecinde ortaya çıkan harp zenginlerinin dönemin önde gelen gazetelerinden olan Sabah, Tanin ve Vakit Gazeteleri'ne yansımaları ele alınmıştır. İncelediğimiz gazetelerde harp zenginlerine geniş yer verildiği görülmektedir. Mezkûr gazetelerde harp zenginleri eleştirilmiş ve kamuoyunun beklentilerine yer verilmiştir. Bununla birlikte incelenen gazetelerden harp zenginleri konusunda çeşitli fikir ayrılıklarının yaşandığı da anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı, Basın, Gazete, Harp Zenginleri.

ATIF: TÜZÜN Nevim, "Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Ortaya Çıkan Harp Zenginlerinin Sabah, Tanin Ve Vakit Gazeteleri'ne Yansımaları" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/2 (Ağustos-2019), s. (375-392)

CITE: TÜZÜN Nevim, "The Reflections of The Profiteers of War Who Emerged During The World War in The Newspaper of Sabah, Tanin and Vakit" **Journal of History and Future**, 5/2 (August- 2019), pp. (375-392)

Abstract

The Ottoman Empire, which got involved in the First World War because of its strategic and geopolitical situation while its economy was not in good condition, had to resort to various methods in order to finance the war. Because of the war, a large part of the state treasury was allocated to the army, which caused the Ottoman people behind the front to have a very difficult period. So much so that, during the war, while there was military struggle in the front, the people behind the front were struggling for survival in the grip of hunger and misery. However, a group benefiting from the conditions created by the war environment increased the prices by profiteering in other words jobbery and added wealth to their wealth. This group, which became very rich towards the end of the war, was named as “the war profiteers” by the Ottoman public and drew reaction in the society. In this study, the reflections of the profiteers of war who appeared in the World War I in the leading newspapers of the period, Sabah, Tanin and Vakit, were discussed. In the newspapers examined, it was seen that the war profiteers were given a wide coverage. The war profiteers were criticized and expectations of the public were given in the aforementioned newspapers. However, it is understood that examined from newspapers there were various differences of opinion about the war profiteers.

Keywords: Ottoman Empire, First World War, Press, Newspaper, War profiteers.

Giriş

28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya-Macaristan veliahtı ve eşinin Saraybosna’da bir Sırp tarafından öldürülmesi ile başlayan Birinci Dünya Savaşı ya da Osmanlıların deyişiyle Harb-ı Umumi, o tarihe kadar görülmemiş ilk büyük savaştır.¹Bu savaş; insanoğlunun ekonomik ve siyasal gelişmeleri açısından uzun zamandır etkin rol oynayan büyük güçlerin, ilk büyük çaplı gösterisi niteliğindedir. Balkan Savaşları’ndan yeni çıkmış ve ekonomisi bir hayli kötü durumda iken bir oldubitti sonucu kendini söz konusu savaşın baş aktörlerinden biri olarak savaşın içinde bulan Osmanlı Devleti, çeşitli görüşmeler neticesinde İtilaf bloğuna karşı, İttifak bloğunun yanında yer almıştır.²

Birinci Dünya Savaşı başladığı sıralarda Osmanlı Devleti’nin ekonomisi bitme noktasında idi. Zira 1914 yılında devletin bütçe açığı 6.128.085 lira, dış borcunun toplamı ise 153.7 milyon Osmanlı Lirası idi. Öyle ki Osmanlı Devleti her yıl gelirinin yaklaşık % 28’ini dış borçların ödeme-

1 Oral Sander, *İlkçağlardan 1918’e*, İmge Kitabevi, Ankara 2013, 356.

2 Haluk Ülman, *I. Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş*, (Ankara: İmge Kitapevi 2002),294-296. Esasında Osmanlı Devleti İtilaf bloğunda yer almak istemiştir. Bu doğrultuda hükümetin ilk ittifak teşebbüsü İngiltere ile olmuştur. Osmanlı Devleti’nin ikinci ittifak görüşmesi Bulgaristan ile son ittifak görüşmesi ise Fransa ile olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti çeşitli bahaneler öne sürülerek ittifaka kabul edilmemiştir. Zira Osmanlı Devleti’nin İtilaf bloğuna kabul edilmemesinin temel nedeni, Osmanlı Devleti’nin hasta adam ya da paylaşılacak bir pasta olarak görülmesiydi. Ayrıntılı bilgi için bkz.Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014). Pierre Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*, (Çev. Örgen Uğurlu),(İstanbul : Örgün Yayınevi, 2004). Mahmut Bolat, “I. Meşrutiyetten I. Dünya Savaşı’na Osmanlı Devleti Dış Politikası’nın Genel Bir Değerlendirmesi”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, Sayı 1, Kırşehir (2014). Alpay Kabacalı, *Hatıralar Cemal Paşa*, İstanbul :İş Bankası Kültür Yayınları, 2006). Necmettin Alkan, “Alman Kaynaklarına Göre Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na Girişi”, *Uluslararası Sempozyum 1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak 20-21 Kasım 2014*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, (İstanbul 2014): 157-178.

sine ayırmak zorunda kalıyordu.³Osmanlı Devleti'nin böyle ağır ekonomik şartlar altında bütçesinde yer alan gelirlerle savaşı finanse etmesi mümkün değildi. Bu nedenle Bâbüali, savaşın finansmanını sağlayabilmek için çeşitli yöntemlere başvurmak zorunda kalmıştır. Bâbüali, bu doğrultuda ilk olarak savaş giderlerini olağandışı kaynaklarla gidermeyi denemiştir. Osmanlı Hükümeti, aylıkların yarısını nakit olarak öderken, kalan yarısı için de memuru alacaklı kılmıştır. Devlet, diğer alacaklıların borçlarını ise ertelemiştir. Bunların yanı sıra Osmanlı Hükümeti, savaşın başında orduya gerekli araç, gereç ve erzaka bedeli sonradan ödenmek koşuluyla “tekâlif-i harbiyye” adı ile koymuş, askerlikten muaf tutulanları ise “muafiyet-i askeriyeye” vergisi ödemekle yükümlü kılmıştır. Ancak savaşın finansmanını sağlamada söz konusu önlemler de yetersiz kalmıştır. Osmanlı Devleti için tek çözüm yolu kalıyordu. Bu da dış finansman kaynağı bulmak ya da emisyon mekanizması ile savaşı finanse etmektir. Osmanlı Hükümeti, bu nedenle müttefiki Almanya'dan kâğıt para çıkarılması karşılığında; yüklü miktarda borç almıştır. Tüm bu önlem ve çabalara rağmen askeri harcamalar tam olarak karşılanamıyordu.⁴ Bunların yanı sıra kaynak ve gelirlerin orduya yönlendirilmiş olması, cephe gerisinde kalan halkın büyük sorunlarla karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. Savaş yıllarında cephe gerisinde kalan Osmanlı halkı, açlık ve sefalet içerisinde yaşam mücadelesi vermek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Osmanlı halkının büyük bir kısmı zor şartlar altında yaşarken, diğer taraftan bir grup insan savaş ortamından faydalanarak servetlerine servet katmıştır. Öyle ki söz konusu savaş yıllarında kamuoyu tarafından “harp zenginleri” olarak isimlendirilen yeni bir sınıf ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada da Birinci Dünya Savaşı sürecinde ortaya çıkan harp zenginlerinin Sabah, Tanin ve Vakıf Gazeteleri'ne yansımaları ele alınacaktır.

1. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Harp Zenginlerinin Ortaya Çıkış Süreci ve Harp Zenginleri

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişi ile erkeklerin büyük bir kısmı silah altına alınmıştır. Çoğunluğu kırsal kesimden olan insanların seferberlik kapsamında silah altına alınması, “Köylü İmparatorluğu” olarak nitelendirilen Osmanlı Devleti'nde ziraatta çalışacak işgücünün önemli oranda kaybına neden olmuştur.⁵ Ziraattaki bu kayıp, kadın işgücü ile telafi edilmeye çalışılsa da bu yeterli olmamış ve Osmanlı ülkesinde ekili arazi oranında ciddi düşüşlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Öyle ki savaştan önce 1913 yılında ekili arazi oranı 68 milyon dönüm iken, bu oran 1915'de 27 milyon dönüme kadar gerilemiştir. Nüfusunun neredeyse % 80'i ziraat ile meşgul olan Osmanlı'da; ziraat ülkenin can damarı durumunda idi. Bu nedenle ziraatı canlandırmak isteyen Bâbüali, bir talimatname yayınlarak tarımsal mükellefiyet zorunluluğu getirmiştir.⁶ Ancak bu da çözüm olmamış, tarım ürünlerinde kayda değer bir gerileme yaşanmıştır. Örneğin, Osmanlı Devleti'nde hububat üretimi 1915 yılında 203 milyon kile⁷ iken, 1917 yılında bu oran 152 milyon

- 3 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1990),150-151. Hüseyin Güçlü Çiçek ve Süleyman Dikmen, “ Osmanlı Devleti'nde Bütçenin ve Bütçe Hakkının Tarihsel Gelişimi”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.11, Yıl.11, Sayı:2, (2015) :87.
- 4 Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980: 205-209. Cezmi Tezcan, “Tekâlif-i Harbiye ve Tekâlif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mali Politikaları” ,Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2005, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- 5 Halil İnalıcık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, (Ankara 1996): 1.
- 6 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, (İstanbul :Doğan Kitap, 2012), 442-443.
- 7 Kile, 40 litrelik eski bir hububat ölçüsüdür.

kileye kadar düşmüştür.⁸

Ziraattaki bu gerileme ülkede iâşe noksanlığını açığa çıkarmıştır.⁹ İâşe noksanlığı ise Osmanlı halkının büyük bir kısmının açlık ve sefaletin pençesine düşmesine neden olmuştur. Zira savaş yıllarında meydana gelen un kıtlığından dolayı ekmeğin temininde bile ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Kadınlar, belediye kapıları önünde kucaklarında çocukları ile feryat figan içerisinde ekmek almayı beklemiştir.¹⁰ Gerçekten de halkın temel gıdası olan ekmeğin miktarında bir düşüş yaşanmaktaydı. 1916 yılında kişi başına 250 dirhem ekmek düşerken, 1917 yılında bu oran 150 dirheme düşmüştür. Bunun yanı sıra savaş yıllarında halka dağıtılan ekmeğin kalitesi bir taraftan bozulurken, diğer taraftan fiyatında da sürekli bir artış söz konusu olmuştur. Bununla birlikte savaş yıllarında sadece ekmeğin değil şeker, et, çay, kahve ve yumurta gibi birçok temel gıda ve tüketim maddelerinin temininde de güçlükler yaşanmıştır. Zira başta gıda fiyatları olmak üzere birçok ürün ve mal üzerinden bir ihtikârlık¹¹ diğer bir ifade ile karaborsacılık yapıyordu. Muhtekirler¹² mevcut ürünleri piyasadan çekerek el altından yüksek fiyata satmaktaydı. Hükümet, ihtikârlığın önüne geçebilmek için ekmek, şeker, tuz, et ve gaz gibi bazı temel tüketim maddelerine narh koymuş ve karne usulüne gitmiştir.¹³ Fakat devam eden savaş fiyat yükselişini engelleyememiş, piyasa fiyatları ile karne fiyatları arasında bir uçurum meydana gelmiştir.

Fiyatlardaki bu yükseliş nedeniyle de Anadolu'nun dört bir yanından merkeze şikâyet telgrafları artarak gelmiş, özellikle İstanbul ve İzmir gibi üretimin yoğun olduğu yerlerde muhtekirlerin sayısında ciddi bir artış olmuştur.¹⁴ Muhtekirlerin neden olduğu fiyat artışı zamanla artık sadece Osmanlı halkını değil, hükümeti de sıkıntıya düşürmeye başlamıştır. Ülkedeki ihtikârlıktan dolayı meydana gelen fiyat artışı ve iâşe meselesine çözüm bulmak isteyen Osmanlı Hükümeti, kısa süreli bir bocalamadan sonra muhtekirlere karşı etkin bir mücadele kararı almıştır. Bâbîali, bu doğrultuda ilk olarak ihtikârlık yapan muhtekirleri tutuklama yoluna gitmiştir. Bunun yanı sıra hükümet, 24 Mayıs 1917 tarihli "İhtikârın Men-i Hakkında Muvakkat Kanunu" nu yürürlüğe koymuştur. Kanuna göre; ihtikârlık yaptığı tespit edilen kişiler, üç aydan üç yıla kadar hapis cezası ve para cezasına tâbi tutulacaktı. Bunun dışında Osmanlı Hükümeti, ihtikâr ile etkin mücadele edebilmek için 27 Mayıs 1917 tarihinde "Men-i İhtikâr Heyeti'ni" kurmuştur. Bâbîali'nin yaptığı düzenlemeler kamuoyunda memnuniyet ile karşılanmış, mağaza ve dükkânlardaki ürünlerde indirimler olmuştur. Ancak hükümetin attığı bu adımlar, ihtikârın önüne geçebilmek için yeterli olamamıştır. Zira hükümetin muhtekirlere açmış olduğu ihtikâr savaşı sadece kısa bir süre etkin olmuş, fiyatlar eskisinden daha fazla yükselmiş ve Anadolu'dan gelen şikâyetlerde de artış yaşanmıştır. Bununla birlikte savaşın sonlarına doğru ihtikâr sadece gıda ve tüketim maddelerine değil hane kiralalarına da yansımış, kiralar % 200 ila % 800 oranında yükselmiştir. Kısacası başta gıda maddeleri olmak

-
- 8 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), 38.
- 9 Esasında Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olmadan önce iâşe işlerini düzenlemek için 24 Temmuz 1914 tarihli bir karar ile ülkeden yiyecek maddeleri ve canlı hayvan ihracatını yasaklamıştır. Bkz. Eldem, 39.
- 10 Saime Yüceer, *Ali Cevat Borçbakan'ın Hatıraları*, (Bursa :Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2005), 22.
- 11 İhtikâr kelimesi ekonomik anlamda, ticaret malının fiyatını yükseltmek amacıyla istifleyip piyasaya artzını geciktirmek anlamına gelmektedir. Cengiz Kallek, "İhtikâr", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Cilt: 21, (Ankara :Türk Diyanet Vakfı, 2000): 560.
- 12 Muhtekir; sözlükte ihtikâr eden, yolsuz kazanç elde eden vurguncu v.b anlamlara gelmektedir. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2015), 786.
- 13 Zafer Toprak, İttihat- Terakki ve Cihan Harbi, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016),212-216.
- 14 Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*,530-531.

üzere muhtekirler, her çeşit mal ve eşya üzerinden ihtikârlık faaliyetinde bulunmuştur.¹⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın uzaması ile Osmanlı düzeninin hâkim katmanlarını oluşturan asker-memur kesimi; sabit gelirden dolayı gittikçe fakirleşmiş, malından mülkünden olmuştur. Buna karşılık savaş ortamının meydana getirdiği sürekli fiyat artışı sayesinde; orta ve büyük köylü, malı pazara sevk eden tüccar ve esnaf giderek güçlenmiştir. Osmanlı toplumunda artık halk tarafından "Harp Zengini" ya da "Yeni Zengin" olarak adlandırılan bir sınıf doğmuş,¹⁶ Birinci Dünya Savaşı'nın ortamından yararlanan başta hükümete yakın olan kişiler ihtikârlık yaparak zenginleşerek servetlerine servet katmıştır. Osmanlı toplumunda artık, bir taraftan açlık ve yoksulluk içerisinde yaşam mücadelesi veren halk, diğer taraftan zevk ve sefa içinde yaşayan harp zenginleri vardı. Şüphesiz ki savaş yıllarındaki bu zenginlerin ortaya çıkmasında yönetimde bulunan İttihat ve Terakki'nin önemli bir payı olmuştur. Zira hükümet bir yandan ihtikâr ile mücadele eder gibi görünürken; diğer yandan da kendilerine yakın bazı gruplara göz yummuş,¹⁷ savaş öncesinde genelde iş sahibi hatta sermayesi bile olmayan kişilerin zengin olmasını sağlamıştır.¹⁸ Öyle ki 9 Eylül 1918 tarihli bir istatistiğe göre; savaş sürecinde 92 şirket kurulmuştur. Bu şirketlere "Kara Kemal Şirketleri" de denmiştir.¹⁹ Dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa da anılarında; savaşın son yıllarında subayların da içinde bulunduğu bir grup insanın, savaş ortamından yararlanarak suiistimallerde bulunarak zenginleştiğini ifade etmiştir. Bu suiistimallerin meydana gelmesinin en önemli faktörünün başta Levazım Amiri İsmail Hakkı Paşa olmak üzere hükümetten bazı kişilere yakın olan şahısların büyük servetler elde ettiğini belirten nazır, bu durumun halk arasında büyük bir hoşnutsuzluğa sebep olmakla beraber halkın devlete olan güvenini sarstığını dile getirmiştir.²⁰ Savaş yıllarının önemli tanıklarından Ahmed Emin de söz konusu dönemde; bulgur, pirinç, şeker ve yağ krallarının olduğunu ifade etmiş ve halkın önemli bir kısmının yokluk ve zorluk içinde ezilirken; harp zenginlerinin milletin sefalet ve felaketiyle alay eder gibi, israfın ve sefahatin, ahlaksızlığın en aykırı derecelerine daldıklarını belirtmiş ve bunların başkalarına da kötü örnek olduğunu vurgulamıştır.²¹

Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşamış olan dönemin bir başka önemli isimi gazeteci Zekeriya Sertel de anılarında; savaş sırasında yoksul halkın içinde bulunduğu kötü durum karşısında harp zenginlerinin eğlence içerisinde yaşadığını ve hükümetin önemli isimlerinden İsmail Hakkı Paşa'nın hırsızlığının artık dillere destan bir hale geldiğini ifade etmiştir. Sertel, aynı zamanda harp zenginlerinin içinde bulunduğu zevk ve sefahatin halkın öfkesine neden olduğunu belirtmiştir.²² Bunun yanı sıra savaş yıllarında zenginleşen kesim arasında Rum ve diğer azınlıklardan tüccarlar da bulunmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıkan harp zenginleri sadece yeni bir sınıf meydana getirmemiş, başta İstanbul olmak üzere fuhuşun artmasına da neden olmuştur.²³

15 Tefik Çavdar, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*,(İstanbul : Milliyet Yayınları),115. Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat,1908-1918*, 531-535.

16 Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat,1908-1918*, 541.

17 Korkut Borotav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, (İstanbul : Gerçek Yayınevi, 1998), 20.

18 Büşra Karataşer, "1914-1923 Arası İstanbul'un İfaşesi ve İhtikâr Sorunu", *Marmara Üniversitesi SBE*, (İstanbul :2013), (Yayınlanmamış Doktora Tezi) , 30.

19 Cafer Ulu, "I. Dünya Savaşı ve İşgal Sürecinde İstanbul'da Yaşanan Sosyal ve Ahlaki Çözülme (1914-1922) ",*Tarih Dergisi*, Sayı 58, (2013/2): 94-117.

20 Alpay Kabacalı, *Talat Paşa'nın Anıları*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2015), 32-35.

21 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1* , (Haz: Erol Şadi Erdinç), (İstanbul :Pera Yayınları, 1997), 321-322.

22 Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*,(İstanbul :Remzi Kitabevi, 2000), 58-59.

23 Ulu, s.94-117. Savaş Sertel ve Şahin Yedek, " İttihat ve Terakki'nin Küçük Efendisi: İfaşe Nazırı Kara

2. Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Ortaya Çıkan Harp Zenginlerinin Sabah, Tanin ve Vakit Gazeteleri'ne Yansımaları

Birinci Dünya Savaşı sürecinde ortaya çıkan zenginler, dönemin basınında da geniş yer bulmuştur. Savaşın sonlarına doğru Fransız basının “Yeni Zengin (neo riches)”, İngiliz basının ise “Savaş Vurguncusu (war profiteer)”, olarak ifade ettiği bu türedi yeni olumsuz zengin tipi için Türk basınında “Harp Zengini” ya da “Yeni Zengini” söylemi kullanılmıştır.²⁴Bu zenginler, savaşın sonlarına doğru basını da oldukça meşgul etmiş ve çeşitli tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Örneğin, dönemin önemli gazetelerinden Vakit Gazetesi'nin başyazarı Ahmed Emin tarafından kaleme alınan bir makalede harp zenginleri hakkında şu düşüncelere yer verilmiştir;

“..... Harb zamanında heva oyunları ile bir günde binlerce lira kazanan ve binlerce kişinin hayatlarını temdid etmelerine daha müşkil ve zahmetli kılan harb zenginlerinin ellerine geçirebildikleri para üzerindeki hakk-ı tasarruflarını vicdan-ı milli kabul ve hazm edemiyor. Zeka ve malumat ve sebatını alnın teriyle ıslayarak paraya tahvil eden ve hekbasına dolduran adamlar muhterem görülüyorlar. Harb zenginleri hakkındaki umumi nokta-i nazar bunun adeta aksidir. Mamefih efkâr-ı amme daha şimdiden harb zenginlerini birkaç sınıfa ayırmaya başlamış ve bunların bir kısmına eski zenginlere mahsus payeyi vermeye meyl etmiştir. Zenginlerden hangilerinin elde ettikleri paraya layık oldukları, hangilerinin hayır maksadıyla teşkil eden cemiyetlere karşı vazifelerini ifa ettikleri, hangilerinin paralarını kumarda ve sefahat meydanında efna eyledikleri en küçük hikaye ve tafsilatıyla beraber vicdan-ı millinin mahfuzatı sırasına geçmiştir.....”²⁵

Ahmed Emin'nin kaleme aldığı makalede; savaş sürecinde birçok kişinin kısa süre içerisinde gayri meşru yollar ile zenginleştiği, bu durumun halk tarafından kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. Bununla birlikte söz konusu bu zenginlerin sınıflandırmasının yanlış olduğu ifade edilmiştir. Harp zenginlerinin sınıflandırılmasının yanlış olduğunu dile getiren yazarın bu düşüncesinin değiştiğini söylemek mümkündür. Zira yazarın 20 Nisan 1918 tarihli “Harb Zenginliğinin Nev'ileri” başlıklı makalesinde söz konusu düşüncenin tam aksini beyan ettiği görülmektedir. Mezkûr makalede Ahmed Emin harp zenginlerini şöyle sınıflandırmaktadır;

“.....Harb zamanında zengin olanlar halk nazarında üç kısma ayrılıyor. Birinci kısım, hakiki bir kabiliyeti haysiyeti ve izzet-i nefsi olan ve istihsalat tarikiyle para kazanan zevattır. Bizde bu kısım zevatın miktarı pek azdır. Fakat her halde bunlara harb zengini nazarıyla bakmak kimşenin hatrına gelmez. İkinci kısım, serveti heva oyunlarıyla veya borsa muameleleriyle kazanmış olmakla beraber istimal ve istihlak nokta-i nazarından akılları başında olan zenginlerdir. Bu gibilerde birinci kısım zenginleri gibi servetlerini az çok faydeli işlere hasır etmeğe ve israf ve sefahat uçurumlarına düşmeyerek merfi ve mümtaz bir hayat sahibi olmaya meyl göstereceklerdir. Üçüncü bir kısım, hem hevedan para kazanmışlardır, hem de bu parayı dillere destan olacak surette neşr ederek istihsal ettikleri paraları muhitlerine ahlaksızlık, hafif ve fena meyl ve itiyadlar saçmak suretiyle istihlak ederler. İşte halk harb zengini denince bu üçüncü kısmı kastediyor, ihtikârın mesuliyeti hemen büsbütün üçüncü kısım üzerine yükletiliyor ve bunlar hakkında pek fena hükümler

Kemal Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri”, *Tarih Okulu Dergisi*,(Aralık 2015), Yıl: 8, Sayı: XXIV, 389.

24 Meral Demiryürek, “Savaşın Doğan Bir Tip: Harp Zengini”, *Turkish Studies*, Volume 10/16, (Fall 2015), 497. Bunun yanı sıra harp zenginleri sadece dönemin basınında değil, dönemin edebiyatında da geniş yer bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Kaçıroğlu, “Milli Mücadele ve Erken Dönem Cumhuriyet Romanında Harp Zenginleri” *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, (2009), 117- 136. Seçil Deren Van Het Hof, “Erken Dönem Cumhuriyet Romanında Zenginler ve Zenginlik”, *Kültür ve İletişim Dergisi*, Cilt: 15,(2011), 133-144.

25 Ahmed Emin, “Hayırperverlik ve Harb Zenginliği”, *Vakit Gazetesi*, 19 Ocak 1918, s.1.

veriliyor. Diğer iki kısım herhalde hürmet ve mümtaziyet kazanmak imkânına maliktir, fakat istih-sal gibi istihlak hususunda hifeti temadi edenler milyarlar sahibi bile olsalar birkaç dalkavukdan başka kimseden hürmet göremeyeceklerdir. Memleketimizde liyakatsız bir sınıf adamların harb zengini diye meydana çıkması, bize bundan sonrası için birçok mühim vazifeler tahmil ediyor.....²⁶

Ahmed Emin, yazısında harp zenginlerini üçe ayırmıştır. Buna göre; Birinci kısımdakiler üreterek para kazananlar, ikinci kısımda bulunanlar söz konusu servetlerini ihtikârlık yaparak ya da borsadan kazanıp, ellerindeki parayı akıllıca harcayanlardır. Üçüncü kısımda bulunan harp zengin-leri ise hem ihtikârlık yaparak, hem de bu parayı zevk ve sefa içerisinde ahlak dışı alanlarda kulla-nanlardır. Yine yazara göre ilk iki kısımda bulunan zenginlerin büyük ölçüde zararsız olmalarına karşın, üçüncü kısımda bulunan zenginler ise oldukça zararlıdır.

Harp zenginlerinin tasnif edilmesi, dönemin bir başka önemli gazetesi olan Sabah Gazetesi tarafından oldukça eleştirilmiştir. Gazetenin “Yine Harp Zenginleri” başlıklı yazısında, Ahmed Emin’in makalesi şu cümlelerle eleştirilmiştir;

“ Vakit, refikimizin ser muhriri dün baş makalesinde yine harb zenginlerinden bahs edi-yordu. Vaka çok sivriyen şeylerin göze batması kabilinden olarak bizde de seri ve azim servetler birden bire yükselen bir sınıf halkın nazar-ı dikkate çarpması, isimleri geçtikçe bunların servetleri ve maişetlerinden, hatta ahlaklarından bahs olunması tabi bir hadise gibi tellaki edilmeye başlan-dı..... Görüyoruz ki bir müddetten beri harb zenginleri mevzu bahis oldukça “servet”den ziyade “şahıslar” istihdaf ediliyor, muhakemeden ziyade his kuvvet veriliyor, netice itibariyle mütaaalalar bir tehdid, tavsiye ve nasihatler bir ceza şeklinde çıkıyor, hülasa servet ve temettu-u muasiyet gibi sahibinin yüzünde kalıyor..... Servetleri, yani harb zenginlerini tasnif ve her sınıfı ayrı ayrı tarif ve tavsif etmek doğru birşey değildir. Kazancı, ister dirayet ve kıyaset, ister maharet ve gayret mukabili olsun cemiyetin zaman-ı siyasetini, kanunun cenah himayeti altında bulundukça meşru-dur. Bunu akıl varidatıyla, izzet-i nefis ve haysiyetiyle sınıflara ayırmak, büyük miktarda yahud az zahmetle kazanılmış serveti mutlaka sefahate gidecek yahud mahiyet-i zaruret ve ahlaksızlık, hıfta meyl ve itiyad hisleri verecek farz etmek, zan ediyoruz ki, müfrid bir heyecan anında kalemin ucundan fırlamış mutalalardandır.....²⁷

Sabah Gazetesi’nin yazısında; harp zenginlerinin tasnif edilmesinin yanlış olduğu vurgu-lanarak, elde edilen servetin meşru yollarla olmadığı için hak edilmediği ve söz konusu satırla-rın bir anlık gafletle kaleme alındığı belirtilmiştir. Vakit Gazetesi’ndeki mezkûr makale Sabah Gazetesi’nin 23 Nisan 1918 tarihli nüshasında da tekrar eleştirilmiştir. Gazetede yer alan yazıda;

“..... Refikimiz harb zenginlerini evvela halka göre tasnif ediyor. Yani ne olur ne olmaz kor-kusuyla evvela halkı panorama gibi kullanıyor. Eğer halkın yaptığı tasnif doğru ise bu istisnaya ne lüzüm var, yok eğer “kimse” feydeinde halk dâhil değil ise halka göre bir tasnif uydurmak ve sonra bunlardan bir kısmını hesabü-l icab ayırıp diğerine hücumlar, tehdidler savurmak neden? Harb zamanında pek çok kimseler para kazandı ve hepsi az çok nisbetsiz ve fahiş servetler temin etti. Bunda kabiliyetin hiç yeri yoktur. Haysiyet ve izzet-i nefis ise ne bizim ne de “Vakit” refikimizin tak-dir ve tevzi edeceği imtiyazlardan değildir..... Biz refikimize hissiyat-ı şahsiyemizin vermeye mecbur değiliz. Ancak ne suretle olursa olsun hakkın masun ve muhterem kelimesi, kanundan baş-ka hiçbir elin hak ile oynayamaması taraftarı olduğumuz için dün yazdıklarımızı bugün, yarın, icab ederse her zaman tekrara hazırız. Narin ve zayıf refikimiz isterse kaleminin daha tanıyamadığımız

26 Ahmed Emin“Harb Zenginliğinin Nev’ileri”, *Vakit Gazetesi*, 20 Nisan 1918, s.1.

27 “Yine Harb Zenginleri”, *Sabah Gazetesi*, 21 Nisan 1918, s.1.

ihtiratıyla daha fena hücumlarda bulunabilir, bu bizi sarsmaz. Bunun içindir ki eğer bahse avdet etmek icab ederse refikimize cevap vermek kasdıyla değil, fikir ve mesleğimizi izah arzusuyla yine yazarız.....”²⁸

Yukarıda yer alan yazılardan Vakit ve Sabah Gazeteleri arasında harp zenginleri konusunda ciddi bir tartışmanın yaşandığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte yine Vakit Gazetesi'nin başka önemli bir yazarı Said Reşad tarafından kaleme alınan “ Harb İçinde Zevk ve Sefahat” başlıklı makalede ise harp zenginleri hakkında şu satırlara yer verilmiştir;

“.....Cihanda Harb-i Umumiye'nin tesiriyle ahlakıyatı muhtal sefahatperst bir halkın git-tikçe kesb-i kuvvet eden bir cereyanla kim bilir nasıl bir uçuruma doğru sürüklemekte olduğunu görenler pek çok; fakat hiçbir zaman o ceryanı ekseriyetle teşkil ettiğini iddia edenler yok. Bizim gibi fakir bir milletin- akliyeti de değil- cezai bir kısmını teşkil eden kibar nesvanın elbise vesair israfatı tedkik ederken, bu meyanda hatta hareketleri ehemmiyetlice nazar-ı itibare alınması lazım gelen erkeklerden bahs etmemek, o teşrihanın üzerini kapalı bırakmak pek büyük bir tarafgirlik olmaz mı ?..... Terzihanelerin kapılarını aşındıran, atölyelerini işgal edecek kadar elbise ısmar-lamakta devam eden hanımefendiler yeni zenginler dediğimiz bir halktır ki onların zevceleri de Tokatlıyan'da ve buna mumatel mahfilde paralar saçmak, kumar masalarının başında emrar-ı ev-kat etmektedirler. Bizde memleketin duçar olduğu her felaketten erkeklerden daha fazla müteessir olan kadınlardır.....”²⁹

Mezkûr makalede özetle; savaş yıllarındaki harp zenginlerinin zevk ve sefa içerisinde uçuruma sürüklendikleri, söz konusu bu kişilerin kumar masalarında paralarını israf ettikleri belirtilmiştir. Bununla birlikte savaştan yine en çok etkilenen kesimin kadınlar olduğu ifade edilmiştir. Gerçekten de yazıda dile getirildiği gibi harp zenginleri toplumu ahlaki bir çöküşe sürüklemekteydi. Öyle ki harp zenginlerinin eğlenceye olan düşkünlüğü, Osmanlı ülkesinde alkol, kumar, kadın ticareti, kokain gibi kötü alışkanlıkları da yaygınlaştırmıştır.³⁰

Dönemin Maliye Nazırı Cavid Bey de Tanin Gazetesi'ne verdiği beyanatta harp zenginleri-nin iktisadi bir uyanıklık içerisinde olduklarını ifade etmiştir. Nazır bey mülakatın devamında ise şu düşünceleri dile getirmiştir;

“..... Memlekette bir iktisadi uyanıklık vardır ve bu iktisadi uyanıklık, artık hükümete bu tarzda büyük teşebbüslere sevk edecek derecelerde bir ehemmiyet kesb etmiştir. Filhakika, halk arasındaki iktisadi uyanıklık için delil ve misal aramaya gerek yoktur. Çünkü her şey bütün a-çıklığıyla ortada duruyor; sade İstanbul'da şu son dört sene zarfında şirketler halinde bir araya toplanmış sermayelerin yekûnü milyonları çok geçmiş ve bir araya gelerek büyük büyük kuvvetler şeklini almış olan bu milyonlar iktisadiyat sahasında pek büyük faaliyetler göstermişler ve evvelce harice gitmekte olan pek çok kârlar temin ederek bunları yine bizim aramızda tevzi eylemişlerdir. Sade İstanbul'da değil, bütün memlekette hatta memleketin en az tenvir etmiş köşelerinde bile bu iktisadi faaliyetin şayan-ı hayret delillerine tesadüf edilmiştir.....”³¹

Cavid Bey'in gazeteye verdiği beyanatta; Osmanlı ülkesinde savaş ortamını fırsat bilen bazı kişilerin bu durumu fırsat bilerek zenginleştiğini ifade etmiştir. Nazır, ayrıca sadece İstanbul'da değil, ülkenin dört bir yanında büyük şirketlerin kurulduğunu belirtmiştir.

28 “Yine Harb Zenginleri”, *Sabah Gazetesi*, 23 Nisan 1918, s.1.

29 Said Reşad, “Harb İçinde Zevk ve Sefahat”, *Vakit Gazetesi*, 7 Haziran 1918, s.1.

30 Ulu, 95-116.

31 “Siyasiyat- İktisadi Uyanıklık”, *Tanin Gazetesi*, 10 Nisan 1918, s.1.

2.1. Kamoyunda Harp Zenginlerinden Beklenen Vazifeler ve Harp Kazançları Vergisi

Birinci Dünya Savaşı sürecinde savaş ortamından yararlanarak servet sahibi olan harp zenginleri zevk ve sefa içerisinde bir yaşam sürerken, diğer taraftan açlık ve yoksulluk ile hayatta kalma mücadelesi veren Osmanlı halkı vardı. Eşit olmayan bu yaşam biçimi zamanla Osmanlı halkı tarafından tepki ile karşılanmaya başlanmıştır. Başta halk olmak üzere, Osmanlı Hükümeti de savaş yıllarında zenginleşen bu kişilerden bazı beklentiler içerisine girmiştir. Bu beklenti Sabah Gazetesi'ne şu satırlarla yansımıştır;

“..... Harb sayesinde zengin olanlardan muayyen vazifeler beklemek hakkımızdır. Çünkü bir harb kazançları kanunen ne kadar meşru vasıtalarla istihlal edilmiş olursa olsun, herhalde birçok adamlar sıkıntı ve zahmet çekmesi pahasına elde edilmiştir. Halk, bu sınıf zenginlerden evvela şurasını talep edebilirler ki elde ettikleri bu parayı su-i misal olacak surette israf ve gösteriş yollarında heba etmesinler, memlekette kumar vesair nevi sefahatlere intişar ve teminine vasıta olmasınlar. Paralarını saklasınlar ve nafi teşebbüsler uğrunda sarf etsinler ki memleket birçok efradının bu yüzden geçinmesi, istihsalatının, kuvve-i maliyesinin ve umur-u etnanın artması suretiyle servetlerinden müstefid olsun. Halkın ileri sürebileceği ikinci bir talep gerek harb zenginlerinin ve gerek diğer zengin sınıfın üzerlerine içtimai vazife ve mesuliyetler almaları, her türlü nafi içtimai faaliyetlere ehemmiyet vermeleri ve kendileri için fedakârlık ad edilebilecek kadar vasi muavenetler göstermeleridir..... Böylece yavaş yavaş başka memleketlerde olduğu gibi bizde de zenginlik şerefli ve muhterem bir şey olur..... Bu hususta Amerika'dan örnek almamız. Amerika'da sulh zamanlarında da bir cümle büyük servetler yapıldığı görülmüştür. Fakat Amerika'da zengin olanların her biri, hükümete nasıl vergiler verirse, heyet-i içtimayede öyle tebrialarda bulunmağa tabi görür. Mesala servetinin büyük bir kısmını köylere varıncaya kadar her tarafta kütüphanelere varıncaya kadar tesis etmeğe, darülfununlar vücuda getirmeğe, muhtelif hastalıkların sıhhi surette iyileşmelerine vakf etmişlerdir. Zenginlerin vazifelerini yapmaları sayesinde Amerika'da zengin sınıfa karşı hiçbir husumet tesis etmemiştir. Bizde de harb zenginlerinin programı böyle muavenetlerde bulunmak, israf ve sefahatten geri durmak ve paralarını faideli sahalarda işlemek olmalıdır. Aksi hâl bizi milli hedeflerimizden uzaklaştırır ve ileride pek güç tamir edilemeyecek tahribat icra edebilir.....”³²

Gazetede yer alan yazıda; halkın harp zenginlerinden bir takım beklentilerinin olduğu ve savaş yıllarında kazanılan servetlerin kaynağına bakılmaksızın Osmanlı ülkesi için kullanılması gerektiği belirtilmiştir. Yazıda ayrıca, elde edilen servetlerin zevk ve sefa yolunda harcanmaması, bu hususta yapılan uygulamalar konusunda Amerika'nın örnek alınabileceği ifade edilmiştir. Sabah Gazetesi'nin 1 Mart 1918 tarihli yazısında da harp zenginlerine hitaben şu düşüncelere yer verilmiştir;

“..... Servetlerinin destelerinde şeref, hürmet ve şöhrat, hayırperverlik, haysiyet ve itibar, hülasa vatan bulundurmak arasında olanlar işte şanlı bir saha.... Zenginlerimizin milyonlar kazanmakta gösterdikleri sürat ve dirayeti bu milyonlardan ufak bir cüz'ünü sarf etmek suretiyle yetimlerin imdadına koşmakda ibraz eyleyeceklerine şimdilik şüphe etmiyoruz....”³³

Mezkûr yazıda; elde edilen servetin en azından bir kısmını yetimlere yani darüleytamlar için harcanmasının şerefli ve şanlı bir vazife olacağı dile getirilmiştir. Vakit Gazetesi'nin “Hayırperverlik ve Harb Zenginliği” başlıklı makalesinde ise harp zenginlerinden beklenen vazifelere şu cümlelerle dile getirilmiştir;

32 “Harb Zenginliği Vazifeleri”, Sabah Gazetesi, 30 Nisan 1917, s.1.

33 “Harb Zenginlerine!”, Sabah Gazetesi, 1 Mart 1918. s.1.

“.....Vaziyetteki tazyik ve tahfif ve ortalıkta harb kazançlarına karşı mevcut haklı galiyayı ber taraf etmek için yeğane çare, kazançlardan bir kısmını münasib mecralarla halkın hayrı ve saadeti için sarf etmektir. Bu hususta en muvaffik mecra Hilal-i Ahmer'dir..... Efkâr-ı amme nazarında hürmet kazanmak isteyen zenginlerimize tavsiye ederiz: Hilal- Ahmer'e, Milli Müdaafa-i Milliye ve Himaye-i Etfal gibi diğer muhterem cemiyetlere şimdiye kadar muavenette bulunmuşlarsa bir kat daha muavenete hazırlansınlar, şimdiye kadar yeni zenginlik gaileleri ve meşguliyetleriyle bunu nasılsa hatırdan çıkarmışlarsa keselerini artık adam akıllı açsınlar.....”³⁴

Yazar Ahmed Emin tarafından kaleme alınan yazıda; harp zenginlerinin elde ettikleri servetin ortada olduğu, söz konusu halkın tepkisini yok edebilmek için bu servetlerin hayırlı alanlarda harcanması gerektiği belirtilmiştir. Yazara göre; bu kurumların başında Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Milli Müdafa-i Milliye Cemiyeti ve Himaye-i Etfal Cemiyeti gelmektedir.

Gazetelerde yer alan yazılardan da açıkça görülmektedir ki Osmanlı halkı savaş yıllarında elde edilen servetlerin mutlaka değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Osmanlı Hükümeti'nde, savaşın sonlarına doğru halkın tepkisini hafifletmek için gayri meşru yollarla elde edilen kazançlardan vergi alma düşüncesi hâkim olmaya başlamıştır.³⁵ Osmanlı Devleti; Almanya, Avusturya ve Fransa'da olduğu gibi harp kazançlarından vergi alınması³⁶ yoluna gitmiş ve 1917 yılının sonlarına doğru 37 maddelik Harp Kazançları Kanun tasarısını hazırlamıştır. Söz konusu tasarıya göre; savaş başlamadan önceki üç yılın kârı her savaş için ayrı düşürülerek, geriye kalanı Harp Kazançları Vergisi'ne tabi tutulacaktı. Hükümet, mezkûr kanuna hazırlık olarak 8 Nisan 1918 tarihinde “Harp Kazançları Vergisi'nin Temin-i Tahsili için Tedabir-i Evveliyeyi Muhtevi Kanun'u” ile Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan anonim şirketlerle, anonim şirket özelliği gösteren kuruluşlara dair düzenleme yapmıştır.³⁷

Harp kazançlarından vergi alınması düşüncesi de dönemin basınında oldukça ilgi görmüş ve desteklenmiştir. Söz konusu durum Vakit Gazetesi'nin 27 Aralık 1917 tarihli nüshasına şu satırlarla yansımıştır;

“.....Harb kazançları üzerinden yüksek vergiler alınması her memlekette umum tarafından büyük bir şevk ve memnuniyet ile telakki olunmuştur. Ne muharib, ne de bitaraf memleketlerde buna kimse itiraz etmediği halde bilakis herkes verginin mümkün olduğu kadar yüksek bir nispette olmasında şiddetle ısrar etmiştir..... Harb kazançları hususunda bu yolda hissiyat mevcut olması, bu kazançların kanunen belkide tamamıyla memnu vasıtalarla icra edilmemekle beraber efkâr-ı umumiye tarafından ahlakı ve vicdanı nokta-i nazardan haksız ve çirkin diye telakki edilmesinden ileri geliyor. Kanun memnuniyet vaz etmesinin hükümeti de harb kazançlarını mübah görmesi değil, cihan harbinin ihdas ettiği tarzda fevkalade şeraite karşı tedariksiz bulunmasıdır. Bu şerait harbden evvel göz önüne getirilebilseydi sanai heva oyunları neticesinde maişet masrafının yükselmesi, birçoklarının hayatlarının temdid imkanından mahrum bırakılması ve herkesin elinde avcunda bulunan ve refah-ı umumiyenin temini teşkil eden birkaç paranın bir iki kişinin cebine akması hiç şüphesiz memnu fiillerde ad olunacak ve en şiddetli vasıtalarla tecziye edilecektir. Kanun böyle gafil avlanmasına ve katti memnuniyetler vaz etmesine rağmen efkâr-ı amme harb kazançlarının temini için kullanılan bu vasıtaları mübah görmemekte ve bunlara karşı devamlı

34 Ahmed Emin, “Hayırperverlik ve Harp Zenginliği”, *Vakit Gazetesi*, 19 Ocak 1918, s.1.

35 Bu fikir daha savaşın ilk senelerinde ortaya atılmış ve Osmanlı halkı tarafında da desteklenmişti. Eldem, 92.

36 Ahmed Emin, “Harb Kazançları Vergisi Kanunu- Harb Vergisi Neden Alınacak ?”, *Vakit Gazetesi*, 27 Aralık 1917, s.1.

37 Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, 538-540.

bir infial beslemektedir..... Bizdeki vesait noksanına göre harb kazancı vergisinin büyük bir muvaffakiyetle tatbik edileceğine ve icab ettiği kadar varidat toplanacağına ihtimal vermek çok neyginlik olur. Bununla beraber harb kazançları üzerinden vergi almaya teşebbüs edilmesi bile efkâr-ı ammeye inşirah vermekten ve umumdaki hak ve adalet duygularını tatmin etmekten hali kalmayacaktır.....”³⁸

Gazetede yer alan makalede; harp kazançları üzerinden vergi alınması düşüncesinin büyük bir memnuniyet ile karşılandığı ifade edilerek, bu verginin oranının yüksek olması gerektiği ve söz konusu vergi alınması düşüncesinin bile halk tarafından sevindirici bir durum olduğu dile getirilmiştir. Harp kazançlarından vergi alınması düşüncesi Tanin Gazetesi'nin 17 Ocak 1918 tarihli nüshasına ise şu cümlelerle yansımıştır;

“.....Fevkalade harb temettü kanunu gerek mahfilde gerek haricde bir takım münakaşatı mu-cib oldu. Kanunun esas itibariyle veya aleyhinde bulunanlar olduğu gibi bu babda tefriat itibariyle de bir takım mülahazat ve mütalat dermiyan edenler de vardır..... Memleketimiz için böyle bir ka-nun yapmak pek müşkil bir iştir. Harb esnasındaki fevkalade temettuat için değil, tabii zamanlara aid temtettu için dahi, bir sağlam ve adil esaslar üzerinde yürünebilmesini temin edecek bir kanun yapmanın ne müşkil bir iş olduğu malumdur. Elimizde bulunan temettü kanunu “ herkes bilir ki” büyük bir ihtimam ile ihzar edilmiş ve aynı surette tatbikine de o kadar dikkat gösterilmekte bulunmuş olmasına rağmen, adil bir vergi esası teşkil edememiştir. Bunun mütteid olan sebebler arasında ise en mühimi “ bizde ticaretin defterlerle olan münasebetinin diğer memleketlerdeki derecede mütekamil bulunmamasıdır..... Filhakika ne şekil ve surette olursa olsun, eğer böyle bir kanun düşünmeye sevk eden esbab zuhur etmeseydi, yani büyük temettu temin edenler kendi kendi-lerine vicdani bir vergiye tabi tutsalar, yahud hayat-ı iktisadiyemiz, böyle ve fevkalade temettülere müsade olmayacak bir nazarda işleyebilseydi daha iyi olurdu..... Fevkaledde harb temettüasının vicdani vergiye tebiyat hususunda gösterecekleri ihtimam, kanunun hal etmek istediği adalet-i içti-mai meselesinin pek kolay edilir bir şekil almasına pek büyük bir tesir eyleyecektir.....”³⁹

Tanin Gazetesi'nde yer alan makalede; Harp kazançları üzerinden vergi alınması düşüncesi-nin bazı tartışmalara neden olmakla birlikte, esas itibariyle böyle bir kanunun çıkarılmasının ge-rekli olduğu belirtilmiştir. Bunun yanı sıra yazıda; aslında harp zenginleri eğer kendilerini vicdani bir vergiye tabi tutsalardı böyle bir kanuna gerek duyulmayacağı ifade edilmiştir. Harp kazançları üzerinden vergi alınması konusu Sabah Gazetesi'nin 21 Ocak 1918 tarihli nüshasında da şu cüm-lelerle yansımıştır;

“.....Harb kazançlarına vergi tarh olunacaksa bunu bütün vergilerin tabi olduğu iktisad esaslarına göre tedkik ve tayin etmek icab eder. Vergi hükümetin almakla mükellef, efradında vermekle yükümlü olduğu bir hisse-i vazifedir. Buna hissiyatı, infialatı, yani insanlara göre de-ğişebilen avamları karıştırmak hiç doğru olamaz. Vaka vatanın esbab-ı niğmet ve servetinden mebzulen istifade fırsatlardan hiçbirini kaçırmadıkları halde alam ve ihtiyacatına karşı kalblerini ve kasalarını kapayan zenginlere vazife-i milliyeleri yalnız para kazanmaktan ibaret olmadığını, omuzlarında ferdi ve içtimai hizmetlerle eda edebilecek bir deyn-i şükran bulunduğunu ihtar etmek hülasa bu sınıf insanlara ahlakiyat sahasında infalimizi göstermek lazım gelirse bunun için temtiat vergisinden başka bir fırsat bulabiliriz. Yoksa bir infial ne kadar asil ve muhterem olursa olsun “ kanun” sahasına girince bilzaruri “ hak” a terk-i mevki etmelidir. İnfalimizin tatmin olduğunu gör-mekden mütevellid memnuniyet, “ hak” ın galabesinden duyacağımız emniyete nisbetle zaiktir.....

38 Ahmet Emin, “ Harb Kazançları Vergisi”, *Vakit Gazetesi*, 27 Aralık 1917, s.1.

39 “ Siyasiyat- Harb Temettüleri ve Vicdan Vergisi”, *Tanin Gazetesi*, 17 Ocak 1918, s.1.

»40

Gazetede yer alan yazıda; Harp kazançları üzerinden alınacak verginin, diğer vergilerin esaslarına uygun olması gerektiği belirtilmiş, söz konusu bu vergi ödemesinin bir vazife olduğu ve kanun çıkarılması hususundaki memnuniyet dile getirilmiştir.

Bunun yanı sıra harp kazançları üzerinden vergi alınıp alınmaması konusunda Meclis-i Mebusan'da da hararetli tartışmalar yaşanmıştır.⁴¹ Meclis-i Mebusan'da yaşanan bu tartışmalar üzerine kanunun yasalaşmaması durumu gündeme gelmiştir. Bu durum Sabah Gazetesi'nin 29 Mart 1918 tarihli nüshasında şöyle yer bulmuştur;

“.....Harbin tevlid ettiği fevkalade kazançlardan vergi almak meselesi her yerde olduğu gibi bizde de pek tabi ve pek muvaffik görüldüğü cihetle buna karşı ittihaz edilecek tedbir teminiyeyi kuvve-i teşriyanın ikinci günü de hüsn-ü tellaki edecek. Bunda hiç şüphe etmiyoruz. Ancak gerek Meclis-i Mebusan'da ceryan eden müzakereden, gerek Meclis-i Ayan'da aynı bahs tevlid edeceği mübahastan- esas meseleye pek büyük dikkat ve alaka eden- muhitimizce işin mahiyeti hakikiyle uymayacak manalar çıkarılması muhtemel olduğundan bahsi tazelemek lüzumunu his ediyoruz.....”⁴²

Mezkûr gazetede yazıda; diğer ülkelerde olduğu gibi Osmanlı ülkesinde de harp kazançlarından vergi alınmasının normal olduğu, fakat mecliste yaşanan tartışmalardan dolayı dikkatli olunması yani söz konusu kanunun çıkarılması gerektiğine dikkat çekilmiştir.

Gerçekten de gazetede ifade edildiği gibi endişeler haklı çıkmış, harp kazançlarından vergi alınması tasarısı savaş yıllarında meclisten geçememiştir. Kanun tasarısı savaştan sonra 14 Aralık 1919 tarihinde kabul edilmiş ve “Harp Kazançları Vergisi” adı altında bir defaya mahsus olmak üzere 1916, 1917 ve 1918 yıllarında elde edilmiş olan olağanüstü kazançlardan alınmıştır. Bu vergiden toplamda 22 milyar dolarlık bir gelir elde edilmiştir. Bununla birlikte harp kazançları üzerinden alınan verginin diğer ülkelerdeki kadar devlet hazinesine katkıda bulunduğu söylenemez. Zira Amerika'da harp kazançlarından 5.500, İngiltere'de 2.000, Almanya'da 1.000, Fransa'da 200 milyar dolarlık bir gelir elde edilmiştir.⁴³

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin 28 Haziran 1914 tarihinde başlayan Birinci Dünya Savaşı'na girişi ile cephe gerisinde kalan Osmanlı halkı oldukça zor günler geçirmiştir. Zira bir köylü imparatorluğu olarak nitelendirilen Osmanlı Devleti'nde çoğunluğu kırsal kesimden olan insanların silah altına alınmış olması, ülkede ziraatın oldukça azalmasına neden olmuştur. Ziraatta meydana gelen gerileme ise ülkede iâşe noksanlığını açığa çıkarmış, söz konusu bu olumsuz durum ise Osmanlı halkını açlık ve sefaletin pençesine düşürmüştür. Bununla birlikte savaşın meydana getirdiği ortamdan yararlanarak ihtikârlık diğer bir ifade ile karaborsacılık yapan bir grup, başta gıda maddeleri olmak üzere birçok temel tüketim maddesinin fiyatında ciddi bir yükselişe sebep olmuştur. Bu yükseliş ise zaten zor şartlar altında yaşayan Osmanlı vatandaşını, daha kötü bir hale sürüklemiştir. Savaşın sonlarına doğru artık Osmanlı toplumunda bir taraftan gittikçe zenginleşen bir sınıf var iken, diğer taraftan yaşam mücadelesi veren bir halk vardı. Osmanlı toplumu ilk defa zenginlik ve sefalet

40 “Harb Kazançları Vergisi Münasebetiyle”, *Sabah Gazetesi*, 21 Ocak 1918, s.1.

41 “Siyasiyat- Harb Kazançları Vergisi”, *Tanin Gazetesi*, 28 Mart 1918, s.1.

42 “Harb Zenginlerine- Tedabir-i Evveliye Meselesi”, *Sabah Gazetesi*, 29 Mart 1918, s.1.

43 Eldem, s.93-94, Toprak, Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918, s. 540-541.

aynı anda yaşamaktaydı. Eşit olmayan bu yaşam biçimi zamanla halkın tepkisine neden olmuştur. Bunun yanı sıra savaş sürecinde ortaya çıkan bu zenginler, Osmanlı kamuoyu tarafından harp zenginleri veya yeni zenginler olarak isimlendirilmiştir. Harp zenginleri dönemin basınında da geniş yer bulmuştur. Söz konusu zenginler; Sabah, Tanin, Vakit Gazeteleri'nde yazarlar tarafından sert bir dille eleştirilmiştir. Bununla birlikte mezkûr gazetelerde bulunan yazılardan Osmanlı halkının harp zenginlerinden bir takım beklentiler içerisine girdikleri anlaşılmaktadır. Halk, gayri meşru yollarla zenginleşen bu kişilerden en azından bazı kurumlara servetlerinin bir kısmını vermesini beklemiştir. Osmanlı Hükümeti de hem kamuoyunun tepkisini azaltmak hem de hazineye gelir sağlamak amacıyla diğer ülkelerde olduğu gibi harp kazançlarından vergi alma yoluna gitmiştir. Ancak bu düşünce savaş yıllarında mümkün olmamıştır. Harp Kazançları Vergisi Kanunu savaştan sonra 14 Aralık 1919 tarihinde kabul edilmiş ve olağanüstü harp kazançlarından bir defaya mahsus vergi alınmıştır. Mezkûr vergiden toplamda 22 milyar dolarlık bir gelir elde edilmiştir. Bununla birlikte elde edilen bu gelirin diğer ülkelere kıyasen oldukça az olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

Sürelî Yayınlar

Sabah Gazetesi

30 Nisan 1917.

21 Ocak 1918.

1 Mart 1918.

29 Mart 1918.

21 Nisan 1918.

23 Nisan 1918.

Tanin Gazetesi

17 Ocak 1918.

28 Mart 1918.

10 Nisan 1918.

Vakit Gazetesi

27 Aralık 1917.

19 Ocak 1918.

20 Nisan 1918.

7 Haziran 1918.

Tetkik Eserler : Kitap ve Makaleler

Alkan, Necmettin, "Alman Kaynaklarına Göre Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girişi", *Uluslararası Sempozyum 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak 20-21 Kasım 2014*, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul: (2014):157-178.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.

Bolat, Mahmut, “ I. Meşrutiyetten I. Dünya Savaşı’na Osmanlı Devleti Dış Politikası’nın Genel Bir Değerlendirmesi”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, Sayı 1, Kırşehir(2014):16-28.

Demiryürek, Meral, “Savaştan Doğan Bir Tip: Harp Zengini”, *Turkish Studies*, Volume 10/16 Fall 2015,ss. 493-508.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2015.

Eldem, Vedat, *Harap ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

Hüseyin Güçlü Çiçek ve Süleyman Dikmen, “ Osmanlı Devleti’nde Bütçenin ve Bütçe Hakkının Tarihsel Gelişimi”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.11, Yıl.11, Sayı:2,(2015) 83-98.

İnalcık, Halil, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Ankara: (1990): 1-11.

Kabacalı, Alpay, *Talat Paşa’nın Anıları*, İstanbul : Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Kabacalı, Alpay, *Hatıralar Cemal Paşa*, İstanbul :Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Kaçıroğlu, Murat, “Milli Mücadele ve Erken Dönem Cumhuriyet Romanında Harp Zenginleri” *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20,(2009): 117- 136.

Kallek, Cengiz, “İhtikâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Cilt: 21, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, (2000): 560-565.

Karataşer, Büşra, “1914-1923 Arası İstanbul’un İaşesi ve İhtikâr Sorunu”,Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul: (2013), (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Korkut Borotav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1998.

Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı’nın Mali Kaynakları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1990.

Renouvin, Pierre, *Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*, (Çev. Örgen Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul 2004.

Sander, Oral, *İlkçağlardan 1918’e*, Ankara: İmge Kitabevi, 2013.

Sertel Savaş ve Yedek Şahin, “ İttihat ve Terakki’nin Küçük Efendisi: İaş Nazırı Kara Kemal Bey’in Hayatı ve Faaliyetleri ”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: XXIV, (Aralık 2015):377-403.

Sertel, Zekeriya , *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.

Çavdar, Tevfik, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971.

Tezcan, Cezmi, “ Tekâlif-i Harbiye ve Tekâlif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mali Politikaları” ,*Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: 2005,

Toprak, Zafer, Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı Finansmanı ve Para Politikası, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980: 205-238.

Toprak, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, İstanbul: Doğan Kitap, 2012.

Toprak, Zafer, İttihat- Terakki ve Cihan Harbi & Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.

Ulu, Cafer, “I. Dünya Savaşı ve İşgal Sürecinde İstanbul’da Yaşanan Sosyal ve Ahlaki Çözülme (1914-1922)”, *Tarih Dergisi*, Sayı 58, (2013/2): 87-129.

Ülman, Haluk, *I. Dünya Savaşı’na Giden Yol*, Ankara: İmge Kitabevi, 2002.

Van Het Hof, Seçil Deren, “Erken Dönem Cumhuriyet Romanında Zenginler ve Zenginlik”, *Kültür ve İletişim Dergisi*, Cilt: 15, (2011): 133-144

Vural, Mithat Kadri, “ Savaş Yıllarında Milli Bir Burjuvazi Oluşturma Çabası Olarak “Harp Zenginleri” ve Buna Yönelik Eleştiriler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S:32, (2016-Bahar/ Spring): 109-131.

Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1*, (Haz: Erol Şadi Erdinç), İstanbul: Pera Yayınları, 1997.

Yüceer, Saime Ali *Cevat Borçbakan’ın Hatıraları*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 2005.

Ek 1: 20 Nisan 1918 Tarihli Vakit Gazetesi.

Ek 2: 1 Mart 1918 Tarihli Sabah Gazetesi.

Ek 3: 17 Ocak 1918 Tarihli Tanin Gazetesi.

Arş. Gör. Dr.
Şenay Öztürk YILMAZ

Trakya Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi
Anabilim Dalı
senayozturk@trakya.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9661-284X>

Eser Geçmişi / Article Past: 25 Tem 2019/ 5 Ağu 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.596613>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

>> e-ISSN 2458-7672

İpek Patrikhanesi'nin Kuruluşu ve Osmanlı Hâkimiyetindeki Durumu

Establishment of the Ipek Patriarchate and its Situation in the Ottoman Domination

Öz

İpek'te bulunan Sırp-Ortodoks Kilisesi, Stefan Duşan döneminde patriklik seviyesine çıkmıştır. II. Mehmed dönemine kadar bağımsız bir şekilde varlığını devam ettiren Patrikhane, 1459 yılında Sırbistan'ın fethedilmesinin ardından kapatılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise Sokullu Mehmed Paşa'nın gayretleriyle Osmanlı Devleti'ne bağlı bir şekilde 1557 yılında tekrar açılmıştır. Osmanlı Devleti'nin patrikhaneyi 1557 yılında tekrar açmasının nedenlerinden biri Katolik Habsburg İmparatorluğu karşısında Sırları memnun ederek onları yanında tutmaktır. Fakat Ortodoks Sırlar, Osmanlı-Habsburg savaşlarında Osmanlı aleyhine hareket etmiştir. Onların bu tutumları neticesinde 1766 yılında İpek Patrikhanesi kapatılmış ve Fener-Rum Patrikhanesi'ne bağlanmıştır.

Bu makalede öncelikle İpek Patrikhanesi'nin kuruluş süreci anlatılacaktır. Daha sonra patrikhanenin Osmanlı hâkimiyetinde açıldığı dönemde (1557-1766) devletle yaptığı yazışmalardan örnekler sunulmaya çalışılacaktır. Bu örnekler, Osmanlı Devleti'nin Ortodoks Sırları nasıl yönettiğine dair çıkarımlar yapmaya uygun olan belgelerden seçilmiştir. Ayrıca patrikhanenin "pişkeş" ve "patriklik rüsumu" adı altında ödediği vergiler ve patrikhaneye bağlı metropolitlikler belirtilecektir.

Anahtar Kelimeler: İpek Patrikhanesi, Kosova, Ortodoks Sırlar, Balkanlar, Gayrimüslimler

ATIF: YILMAZ Şenay Öztürk, "İpek Patrikhanesi'nin Kuruluşu ve Osmanlı Hâkimiyetindeki Durumu" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/2 (Ağustos-2019), s. (393-407)

CITE: YILMAZ Şenay Öztürk, "Establishment of the Ipek Patriarchate and its Situation in the Ottoman Domination" *Journal of History and Future*, 5/2 (August- 2019), pp. (393-407)

Abstract

The Serbo-Orthodox Church in Ipek became patriarchate during the reign of Stefan Dushan. The Patriarchate, which remained independent until the reign of Mehmed II, was closed in 1459 after the conquest of Serbia. It was reopened in 1557 during the reign of Sultan Süleyman the Magnificent with the efforts of Sokullu Mehmed Pasha. One of the reasons why the Ottoman Empire reopened the patriarchate in 1557 was to please Serbs in the face of Catholic Habsburg Empire. However, Orthodox Serbs acted against the Ottomans in the Ottoman-Habsburg wars. As a result of their attitudes, the Ipek Patriarchate was closed in 1766 and it was connected to the Fener-Greek Patriarchate.

In this article, firstly the establishment process of the Ipek Patriarchate will be explained. Then, during the period when the patriarchate was opened under Ottoman rule (1557-1766), it will be tried to present examples from the correspondence with the state. These examples are chosen from documents that are suitable for making inferences about how the Ottoman Empire ruled the Orthodox Serbs. Also the taxes paid by the patriarchate under the name of “piskos” and “patriarchate tax” and the metropolitics of the patriarchate will be indicated.

Keywords: Patriarchate of Ipek, Kosovo, Orthodox Serbs, Balkans, Non-Muslims

Giriş

Ipek (Peç)’te bulunan Sırp Ortodoks Patrikhanesi’nin kuruluş ve gelişmesine geçmeden önce Hıristiyanlığın ve kiliselerin kendi içinde düştüğü ayrılığa ve nedenlerine bakmak gerekmektedir. İpek’teki Ortodoks Patrikhanesi millidir. Hem Hıristiyanlığın bir mezhebi hem de Sırp milli kimliği birleştirilerek Sırp Ortodoks kiliselerini ve patrikliğini kurma gereği duyulmuştur. Dinî, hatta mezhepsel ve milli unsurlar diğer unsurlardan arındırılarak bir araya getirilmiştir. Bunun ilk sebebi Hıristiyanlığın mezheplere ayrılmasıdır. Daha sonra millî bilinç de buna dâhil olmuş, Sırp, kendilerine özgü bir dinî kurumda birleşmişlerdir. Balkanlar’da kendi milliyetlerine özel kilise kuranlar elbette sadece Sırp değildir. Arnavutlar, Bulgarlar ve Yunanlar da kendilerine has bir Ortodoks Kilisesi çatısında buluşan milletlerdendir.

Kiliseler arasında IV. VI. ve VIII. yüzyıllarda görülen anlaşmazlıklar, XI. yüzyılda ciddi bir hal almıştır. Hıristiyanlık tarihinde 1054 yılında “Büyük Skizma” olarak tanımlanan ayrılık hareketiyle Hıristiyanlığın ana gövdesi Katolik ve Ortodoks olarak ikiye ayrılmıştır. Bu durum kiliselerin birbirini aforoz ettikleri bir karşıtlık meydana getirmiştir. Kiliselerin ayrılması, Kardinal Humbert’in İstanbul Patriği Michael Cerularias’ı ve İstanbul Kilisesini; Michael’in de Roma kilisesini karşılıklı olarak aforoz etmesiyle başlamıştır. Oldukça büyük bir ayrılma olan bu bölünme kilise içi çekişme ve anlaşmazlıkların sonuncusu olmamıştır. XVI. yüzyılda ortaya çıkan Protestan hareket de ayrılmaların sürdüğünü göstermektedir. Hıristiyanlığın Roma ve İstanbul olarak iki ayrı merkeze bölünmesinin ana nedeni, Roma İmparatorluğu’nun IV. yüzyılda Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmasıyla Doğu İmparatorluğu olarak bilinen Bizans ve Roma İmparatorluğu’nun batı kanadı arasında yaşanan siyasî çekişmelerdir. Batı Roma’nın 476’da yıkılışının ardından Batı’daki etkisini arttıran ve önemli bir güç haline gelen Roma Kilisesi’nin kendilerinin üstün olduğu düşünce ve

gerekçesiyle Bizans İmparatorluğu bünyesindeki Hıristiyanlar üzerinde etkin olmaya çalışması, Bizans'ın merkezi olan İstanbul Kilisesi'ni harekete geçirdi. Nihayetinde iki kilise arasındaki çekişme ve anlaşmazlık hem dinî hem de siyasî anlamda had safhaya ulaştı¹.

Hıristiyanlığın Katolik-Ortodoks şeklinde mezheplere ayrılmasından sonra Doğu Kilisesi'nin merkezi İstanbul, Batı Kilisesi'nin merkezi Roma Kilisesi olarak kabul edildi. İlerleyen dönemlerde Ortodoks kilisesi bünyesinde çeşitli patrikhaneler ve yerel patrikhanelere bağlı millî, bağımsız ve özerk kiliseler ortaya çıktı². Osmanlı millet sisteminde Müslümanların dışında üç temel milletten biri olan Ortodoksların Osmanlı hâkimiyetinden önce kurdukları özerk patriklikler şu şekildeydi: Ohri ve Tırnova'da Bulgar, İpek'te İpek Patrikhanesi Sırp, İstanbul'da da Rum-Ortodoks Patrikhanesi bulunuyordu. Bu patrikhanelerin dilleri dışında ayin ve doktrinleri aynıydı. II. Mehmed fetihten sonra bu patriklikleri, İstanbul Patriği'nin liderliğinde birleştirdi ve patriğin Osmanlı hâkimiyetini kabul etmesini sağladı³. Böylece Balkan Ortodoksları, İstanbul'daki Rum-Ortodoks Patrikliği'nin ruhani, idari, mali ve adli üstünlüğüne tâbi oldu ve bağımsızlıkları sona erdi⁴.

İpek Patrikhanesi'nin tarihi sürecini iki kısma ayırmak mümkündür. İlki, patrikhanenin kuruluş yılı olan 1346'dan II. Mehmed döneminde Sırbistan'ın fethedilmesi sonucunda patrikhanenin kapatıldığı 1459 yılıdır. Bu dönemden sonra patrikhane yaklaşık bir asır kapalı kalmıştır. İkinci dönem ise: Sokullu Mehmed Paşa'nın gayretleriyle patrikhanenin restore edilerek tekrar açıldığı 1557 yılından 1766 yılına kadar olan dönemdir. İlk dönemde patrikhane bağımsız Ortaçağ Sırp Devleti'nin kilisesiydi. Daha sonraki dönemde ise Osmanlı hâkimiyeti ve kontrolü ile açılmıştır ki bu da patrikhaneye yeni bir siyasi durum yüklemiştir⁵.

1. Patrikhane'nin Kuruluş Süreci ve Önemi

Balkanlardaki din ve mezhep farklılıklarının bir sonucu olarak Sırp tarafından kurulan İpek Patrikhanesi, İpek yakınlarındaki kilise gruplarından oluşuyor ve Rugova Geçiti'nin girişinde bulunuyordu. Patrikhane, Sırbistan'daki en önemli eserlerden birisiydi. Yüzyıllarca Sırp Kilisesi'nin merkezi olmuştu. Kilise, kuruluş yılları olan XIII. yüzyılda din adamlarının, saygın yazarların ve yetenekli sanatçıların çekim merkezi haline gelmiş ve bu sanatçıların her biri kendi alanlarında olmak üzere kiliseye resim ve fresk gibi eserleri yapmıştır. İşte bu yüzden Patrikhane, sadece Sırp Kilisesi'nin merkezi değil aynı zamanda kültürel mirasın da önemli bir taşıyıcısı olmuştur⁶.

Sırp Kilisesi, Ohri şehrinde IX. yüzyılda Selanikli Kiril ve Metodi'nin öğrencisi olan Kliment Ohridski (Ohri Kliment) tarafından kurulan Ohri Başpiskoposluğu'na bağlı bir şekilde uzun süre faaliyet göstermiştir. Sırp Kilisesi'nin bağımsız olma yolundaki ilk teşebbüsü XIII. yüzyıldadır. Raška'da papazlık görevine devam eden Sırp Papaz Nemanya tarafından başlatılan bağımsızlık çabaları daha sonra oğlu Sava tarafından sürdürülmüştür. O zamanki Ohri Başpiskoposu olan Homatiyan'ın imtiyaz ve gelirinden dolayı Sırp Ortodoks Kilisesi'ne bağımsızlık vermeyeceği-

1 Qani Nesimi, *Ortodoks Arnavutlar*, İstanbul 2011, s. 26-27.

2 Nesimi, *Ortodoks Arnavutlar*, s. 28.

3 Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 1, İstanbul 2004, s. 193-194.

4 İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Balkanlar'da Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi", *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi, Seçme Eserler III*, İstanbul 2014, s. 29.

5 Vladislav B. Sotirović, "The Serbian Patriarchate of Peć in the Ottoman Empire: The First Phase (1557-94)", *Serbian Studies*, Vol. 25, No: 2, Bloomington, IN USA 2011, s. 144.

6 Sreten Petković, *The Patriarchate of Pec*, Beograd 1982, s. 5.

ni bildiğinden ve diğer taraftan Epir Krallığı ile İznik Kralı Theodor Laskaris arasında Bizans idaresinin kimin eline geçeceği hususunda yapılan çekişmelerden haberdar olan Sava, 1219 yılında Sırp Kilisesi'nin bağımsızlığını Ohri Başpiskoposluğu'ndan ve onun bağlı olduğu İstanbul Kilisesi'nden değil İznik Patrikliği'nden isteyip kazanmıştır⁷. Böylece Bulgarlar'dan sonra Sırlar da kendi özerk kiliselerini kurmuştur. Kilisenin merkezi İpek'ti ve ilk Sırp Kralı olan Etienne'nin kardeşi, Atos keşişi olan Sava, İznik patriğine başvurarak bağımsız bir metropolit olmuştu. Sırp Kilisesi, Ortodoks Patrikliği'nden bağımsızdı ve dinsel törenlerinde Slavca kullanıyordu⁸. 1212 senesinde Theodor Laskaris ve Patrik Arsenios zamanında İpek, bir arşevklik makamı olmuştur. Arşevrek ise şehirden bir mil uzaktaki Uruc-ı İsa adlı manastırda oturmuştur⁹.

Patriklik binalarını oluşturacak olan üç kilise, Karadağ'a uzanan Rugova Kanyonu'nun yakınlarında, XIII. ve XIV. yüzyıllarda yapılmıştır¹⁰. Bu kiliselerden birisi olan ve 1219 yılında Ohri Patrikliği'nden bağımsız olarak kurulan Sırp-Ortodoks Kilisesi, Sırp Kralı Stefan Duşan (1331-1355) zamanında, yine merkezi İpek olmak üzere patriklik seviyesine çıkmıştır. Duşan, Arnavutluk'u ve Balkanlar'ın büyük bir kısmını ele geçirmiş ve onun bu fetihleriyle birlikte bölgedeki Bizans yönetimi de sona ermiştir. Ayrıca işgal ettiği topraklar üzerinde kendi idaresini kurmuştur¹¹. Stefan Duşan, 1346 yılında kendisini "Sırların ve Yunanlıların İmparatoru" olarak ilan etmiş, hemen arkasından da bir patrik istemiştir. Sırp ve Bulgar din adamlarının yaptıkları bir toplantı, İpek Piskoposluğu'nu bu gayeyle "Patriklik" ünvanına yükseltmiştir. Seçilen yeni piskopos Duşan'a Üsküp'te imparatorluk tacı giydirmiştir¹².

İpek'te bağımsız bir Sırp-Ortodoks Patrikhanesi'nin 1346 yılında kurulması ve Duşan'ın Bizans karşısında aldığı zaferler iki ülke arasındaki ilişkileri gerginleştirmiştir. Fakat Bizans ile mevcut ilişkiler Sırp Kralı Lazar'ın (1372-1389) siyâsi mahareti sayesinde dostça bir hal almıştır. İstanbul'un (Bizans'ın) rızası alınmadan İpek'te bir Sırp Patrikhanesi'nin kurulmasından doğan kilise sorunu 1375 yılında çözülmüş, Sırp Kilisesi'ne uygulanan aforoz kaldırılmış ve kilisenin başında yer alan ruhanî liderin patriklik derecesi tanınmıştır¹³.

Sırbistan Krallığı topraklarının Arnavutluk, Tesalya ve Makedonya sınırlarına kadar genişlemesi ve patrikhanenin kurulması, Sırp toplumunu Ortodoks dünyası içerisinde önemli bir konuma getirmiştir. Sırp Kilisesi, Sırp Krallığı'nın Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerine göre hareket etmiştir¹⁴. Osmanlı Devleti'nin 1455 yılında, Sırp Despotu Brankoviç'in Kosova'daki topraklarını ilhak etmesinden sonra kilise, Osmanlı vasalı haline gelen Sırbistan'ın merkezi Semendire'ye bağlanmıştır. Sırbistan 1459 yılında doğrudan Osmanlı hâkimiyetine girince Sırp Kilisesi teşkilatı tamamen ortadan kalkmadıysa da XVI. yüzyılın ortalarına kadar tarihi hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Kuzey Sırbistan'ı, Sirem'i, Bosna Hersek ve Karadağ'ın bir kısmını oluşturan Sırp Kilisesi muhtemelen 1520 yılına kadar dağılmadı. Sırp Devleti'nin çöküşünden sonra kilise zayıfladı ve iyi organize olan Ohri Başpiskoposu mümkün olduğu kadar çok piskoposluk bölgesi-

7 Nesimi, *Ortodoks Arnavutlar*, s. 30.

8 Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, Çev. Ayşegül Yaraman, İstanbul 1993, s. 44.

9 P. L. İnciçyan-H.D. Andreasyon, "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 2-3, İstanbul 1973-74, s. 78.

10 Machiel Kiel, "İpek", *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 366-367.

11 Shkëlzen Gashi, *The History of Kosova*, Piriştine 2016, s. 32.

12 Sir Charles Eliot, *Avrupada'ki Türkiye*, C. II, Çev. Adnan Sınar, Şevket Serdar Türet, İstanbul, s. 53.

13 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 2006, s. 502.

14 Münir Yıldırım, "Günümüz Balkan Ortodoks Kiliselerine Genel Bir Bakış", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 1, Haziran 2003, s. 233.

nin kontrolünü ele almak istedi. Fakat Semendire Piskoposu Pavle liderliğindeki Sırp din adamlarının çoğu, bu bölgelerin kontrolünü ele geçiremeyen Ohri Başpiskoposu'nun yargı yetkisini kabul etmedi ve tanımadı. Kilise hiyerarşisinin Sırp nüfusunun yoğunlukta olduğu Balkanların büyük bir kısmında etkisiz kalması aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kontrolünün mümkün olmadığı anlamına da geliyordu. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim cemaatleri kontrol etme fikri, sultan beratıyla tayin edilen liderler ile sağlam ve istikrarlı kilise organizasyonuna dayanıyordu. Bu bağlamda sorunun çözümü için İpek Patrikhanesi 1557 yılında restore edilerek yeniden açılmıştır¹⁵. O dönemde Balkanlardaki Sırp lar, İstanbul'daki kiliseden ayrı bir kiliseye sahip olan tek topluluktu¹⁶.

1683-1699 tarihlerinde yaşanan Osmanlı-Habsburg savaşı Avrupa tarihi açısından bir dönüm noktasıydı. Viyana'nın on haftalık kuşatması sonucunda Habsburg ve Polonya kuvvetleri Osmanlı Devleti'ni püskürtmeyi başarmıştı. 1699 yılında taraflar arasında imzalanan Karlofça Antlaşması ile Tuna Nehri'nin güneyinde kalan topraklar, Osmanlı Devleti'ne bırakılırken Macaristan'daki Osmanlı topraklarının tamamı Habsburgların eline geçmişti. Savaşın Kosova açısından da önemi büyüktü. Habsburg kuvvetlerinden oluşan bir ordu 1689 yılında Kosova'yı işgal ederek, Osmanlı güçlerini bölgeden çıkarmıştı. Toprakların denetimi ise Habsburg İmparatorluğu'na geçmişti. Habsburglar 1690 yılında kuzeye doğru çekildi. Niş ve Belgrat'ı bırakmak durumunda kaldılar. Macaristan'ın iç kısmında binlerce insan mahsur kaldı. Bunlardan biri de İpek Patriği III. Arseniye idi. Habsburg İmparatoru I. Leopold ona Macaristan topraklarında Sırp lar üzerinde yönetim hakkı vermişti. Patrik de cemaatinin büyük bir kısmıyla ölene kadar burada kaldı. Patriğin maiyetindeki kişilerle yani Kosova Sırp larının bu büyük nüfus hareketi "Veliko Seoba"- "Büyük Göç" olarak adlandırıldı. Otuz yedi bin ailenin patriğe eşlik ettiği ileri sürülür ki bu da takriben 400-500 bin kişi etmektedir. Sayının bu kadar fazla olmasından hareketle o dönemde Kosova'da yaşayan yoğun bir Sırp nüfusunun olduğu ileri sürülebildiği gibi yine aynı bağlamda bu durum Kosova'da Arnavutların sayısının çok az olduğuna işaret eder. Fakat bu göçe sadece Kosovadaki Sırp ların değil, Belgrad ve Niş şehirlerinden katılanlar olabileceği gibi Ortodoks ve Katolik Arnavutların da göç edenler arasında olma ihtimali bulunmaktadır¹⁷. Rıza, sadece Kosova ve Metohiye'den göç edenlerin sayısının en fazla 10 bin civarında olabileceğini ileri sürer. Yine Budin arşivinde yaptığı araştırmalar sonucunda Kosova'dan 10 binden fazla kişinin göç ettiğini söylemenin imkânsız olduğunu belirtir. Ayrıca dönemin yazılı kaynaklarına göre, tüm Balkanlardan bu göç hareketine katılanların sayısı da toplamda 20-30 bindir¹⁸. Tüm bu veriler değerlendirildiğinde sayının abartılı olduğu açıkça görülmektedir. Sırp ların bölgeden göç edenlerin sayısını bu kadar yüksek söylemelerinin nedeni elbette ki bölgedeki Sırp nüfusunun fazla olduğunu göstermeye çalışmaktır. Bu göç hareketinden sonra, Sırp ların İpek, Kosova ve Kalkandelen'i terk etmeleri üzerine, Arnavutlar, Balkanlardaki ikinci iskân yerleri olan bu şehirlere 1690 yılında yerleştirilmişlerdir¹⁹. Özellikle bu dönem sonrasında bölgenin demografik yapısı değişmiş ve Arnavutlar, nüfusun çoğunluğunu oluşturmaya başlamıştır²⁰.

II. Viyana kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Avrupa Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne karşı Kutsal İttifak adıyla birleşmesiyle başlayan savaşlar, 1699 yılında Karlofça antlaşmasıyla sona ermişti. 1683-1699 arasındaki dönemde yaşananlar görüldüğü gibi

15 Aleksandır Fotić, "Serbian Orthodox Church", *Encyclopedia of Ottoman Empire*, Newyork 2009, s. 519.

16 Mehmet Hacısalihoğlu, "Sırbistan", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 122.

17 Noel Malcolm, *Kosova, Balkanları Anlamak İçin*, Türkçesi: Özden Arıkan, İstanbul 1998, s. 177-179.

18 Skender Rızaj, *Kosova, Arnavut ve Türklerin Dünü, Bugünü ve Yarını*, Piriştine 1993, s. 206-207.

19 Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 386.

20 Mehmet Hacısalihoğlu, "Sırbistan", s. 122.

patrikhaneyi de etkilemişti. Bunun yanı sıra aslında Osmanlı Devleti açısından daha geniş ve derin sonuçları barındırıyor, devlet için yeni bir dönemin başlangıcı olarak sayılıyordu. Öyle ki Osmanlı genişlemesi bu savaşla durdurulmuş ve devlet Avrupa kıtasından geri çekilmeye başlamıştı²¹.

Büyük göç hareketinden sonra, İpek, Sırp ortodoksluğunun merkezi olması özelliğini kaybetti. XVIII. yüzyılda Sırp ortodoksluğunun en önde gelen merkezi, başpiskoposun İpek'in Patriği olarak görev yaptığı ve Habsburg etki alanlarındaki tüm Ortodoksların başı olarak tanınan Karlofça Başpiskoposluğu olmuştur²². İpek Patrikhanesi'ne yapılan ekonomik yardımların büyük bir kısmı Karlofça'ya yönelmiştir²³. İpek Patrikhanesi, bu dönemden sonra ekonomik zorluklar içinde bir süre daha varlığını devam ettirmişse de İstanbul Patriği'nin isteği üzerine 1766 yılında kaldırılmıştır. Bölgedeki kiliseler ise tekrar Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlanmıştır. Kiliselerin, İstanbul'daki patrikhaneye olan bağlılıkları, 1832 yılında özerk bir Sırp Kilisesi kurulana kadar devam etmiştir. Sırbistan'ın 1920 yılında bağımsızlığını ilan etmesinden sonra ise Sırp Kilisesi tamamen bağımsızlığını elde etmiş ve varlığını günümüzde de devam ettiren Sırp Patrikhanesi kurulmuştur²⁴.

Kosova bölgesindeki nüfus miktarı ve yapısı Sırlar ve Arnavutlar tarafından araştırılan bir konu olmuştur. Her iki grup da kendi varlıklarının diğerinden daha önce bölgede bulunduğunu ve kendi nüfus miktarlarının fazla olduğunu savunmaya çalışmışlardır. İpek şehriyle beraber tüm Kosova bölgesinin Arnavutluk'a dâhil olduğunu ve orada yaşayanların da Arnavut olduğunu yaptığı çalışmalarla ileri süren İskender Rızaj da İpek Patrikhanesi'nin bölgedeki Katolik Arnavutların Ortodoklaşmasında etkili olduğunu belirtmiştir. Üstelik patrikhane bu faaliyeti, Osmanlı Devleti'nin destekleriyle yapmıştır. Öyle ki patrikhane Osmanlı vasalıdır ve bu sebeple devlet nezdinde pek çok ayrıcalığı bulunmaktadır. Katolik Arnavutların Ortodoks mezhebine geçmeleri hem Osmanlı Devleti hem de mezheb değiştiren Arnavutların işine gelmektedir. Arnavutlar, bazı vergileri ödememenin ve sultanın vasalı olan bir patrikhaneye bağlı olmanın kendilerine sunduğu yararları düşünerek Ortodoks oluyordu. Osmanlı Devleti ise Katolik Habsburg İmparatorluğu (1689-90) karşısında Ortodoksların kendi yanında toplanmasıyla güç bulma amacı taşıyordu. Bu yüzden de bölgede Ortodoksluğun yayılması için Patrikhaneye işbirliği içine girmiştir. Rızaj, ayrıca Arnavutlardan İslamiyet'e geçenlerin Türk, Ortodoks olanların ise Sırplaştığını belirtmiştir²⁵. Fakat Sırlarda bulunan koyu milliyetçilik hisleri hiçbir zaman yok olmamıştır. Osmanlı hâkimiyeti döneminde yani 1557 yılında Sokullu Mehmed Paşa'nın gayretleriyle patrikhanenin açılmasından sonraki dönemde dahi Sırlar, kendilerini Ortaçağ Sırp devletinin vârisi olarak görmüşlerdir. Patrikhane, Sırp milliyetçiliğinin korunması ve sürdürülmesini kendisine görev edinmiştir. Patrikhaneye bağlı tüm topraklar, farklı etnik ve dinî grupları barındırır da Sırp toprakları olarak adlandırılmıştır²⁶. Görüldüğü gibi Sırp milliyetçiliğinin Balkanlar'da yayılması ve canlı tutulmasında patrikhane bir araç olmuştur²⁷. Osmanlı Devleti de başlarda kendi lehine olarak gördüğü, ya

21 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2012, s. 41.

22 Paschalis M. Kitromilides, "Orthodox Culture and Collective Identity in the Ottoman Balkans During the Eighteenth Century," *Oriente Moderno*, S. 18, 1999, s. 141.

23 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi I (18. 19. Yüzyıllar)*, Çev. İhsan Durdu, Haşim Koç-Gülçin Koç, İstanbul 2006, s. 104.

24 Mehmet Hacısalihoğlu, "Sırbistan", s. 122.

25 Skender Rızaj, *Kosova, Arnavut ve Türklerin Dünü, Bugünü ve Yarını*, Piriştine 1993, s. 189.

26 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi I (18. 19. Yüzyıllar)*, s. 102.

27 Frederic F. Ancsombe, "The Ottoman Empire in Recent International Politics II: The Case of Kosova", *The International History Review*, Vol. 28, No:4, 2006, <https://doi.org/10.1080/07075332.2006.9641111>, s. 763.

da bir tehlike arz etmediğini düşündüğü için Ortodoksluğun yayılmasını desteklemiş olabilir. Yine Sırları memnun etmeye çalışarak kendisine karşı birleşmelerini önlemek için bu şekilde bir yol izlemiş olabilir ki Osmanlıların istimalet politikası gereğince uyguladıkları bir husus da konunun sebebinin açıklar niteliktedir. İstimalet politikasının önemli bir özelliği Türklerin, Ortodoks kilise ve manastırlarını himaye etmeleri ve onları vergiden muaf tutmalarıdır²⁸. Fakat Sırlar, 1683-99 savaşlarında ve XVIII. yüzyıldaki Habsburg savaşlarında Osmanlı Devleti'nin karşısında yer almıştır²⁹. Bir süre daha açık kalan patrikhane, Osmanlı aleyhine faaliyet göstermesi sebebiyle kapatılmıştır. Fatih Sultan Mehmed döneminde kapatılan ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı'ya bağlı olarak tekrar açılan patrikhane, Sırların milli bilinçlerini korumuş bunun karşılığında Osmanlı Devleti de patrikhaneyi, dolayısıyla Sırları kendi kontrolünde tutmak istemiştir. Sırlar da varlıklarını ancak Osmanlı'ya bağlı olarak sürdürebileceğini anlamış ve belki de bu sebepten zaruri olarak bu bağlılığı kabul etmişlerdir. Sırlar, bu süre zarfında kendi milliyet ve dinlerini koruma fırsatı bulmuşlardır. Bu durum belirli bir süre sonra Osmanlıların aleyhine olmuş, Balkanlar'da birleşen Sırlar devlete karşı beraber hareket etme fırsatını bulmuşlardır. Osmanlı Devleti de meselenin farkına vararak 1766 yılında patrikhanenin varlığına son vermiş, Sırları da İstanbul Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi³⁰'ne bağlamıştır.

2. İpek Patrikhanesi-Osmanlı Devleti İlişkileri ve Patrikhaneye Bağlı Metropolitlikler

İpek Patrikhanesi'ne bağlı bulunan metropolitlerdeki dini görevlilerin sorunlarıyla İpek Patriği ilgilenmekteydi. Osmanlı Devleti'ne bağlı bir dini yapı olan İpek Patrikhanesi, bu meseleleri Osmanlı Devleti'ne bildirmekle mükellefti. Bu bağlamda gönderilen arz, ferman gibi kayıtlardan yola çıkarak İpek Patrikhanesi'ne bağlı olan yerler hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Ayrıca bu yazışmalar Osmanlı Devleti ve patrikhane arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlı Devleti'nde halkın refah ve huzurunun idari görevliler tarafından sağlanması hususu oldukça önemliydi. Huzur ve asayişin bozulması sonucunda isyan hareketleri görülebilir ve bu da devletin istikrarına zarar verebilirdi. Bu yüzden devlet, görevlilerini halkın güvenliğini sağlamaktan mesul tutar ve onların bu görevlerinin yaptırımını arttırmak amacıyla bu hususla ilgili kural ve cezalar koyardı. Osmanlı hâkimiyetindeki topraklarda görev yapan her idareci, devletin temsilcisi sayılmaktaydı. Dinî idâreciler de bu guruba dâhildi. İpek Patrikliği'ne bağlı metropolitliklerden olan Saraybosna Metropolitliği'nde XVIII. Yüzyılın ilk yarısında yaşanan olay bu duruma bir örnek niteliğindedir. Metropolitlikteki dini görevlilerin hukuki işlerine de doğal olarak İpek Patrikliği bakmaktadır. Dönemin İpek Patriği Yankinos'tur. Saraybosna Metropolitliği keşişlerinden İstanisya ve Pandayi halkın güvenliğini bozacak hareketlerde bulunmuştur. Keşişler bu hususa öncülük etmiş ve çevresindekileri de örgütlemişlerdir. Halka eziyet ederek evlerini basmış ve eşyalarını yağmalamışlardır. Bunun sonucunda da görevlerinden azledilmişlerdir. Görevlerinden azl edilen keşişler, isyan hareketlerine devam etmişlerdir. Bu yüzden bahsi geçen keşişlere kalebentlik cezası verilmiş, Kıbrıs'ta bulunan Magosa Kalesi'ne kalebent olarak gönderilmişlerdir³¹. Osmanlı Devleti'nde ruhban sınıfından olanlara kalebentlik cezası genel olarak şu suçların işlenmesi sonu-

28 Mehmet İnbaşı-Eyüp Kul, *Balkanlar'da Bir Türk Şehri Üsküp, Fetihden XVIII. Yüzyıla Kadar*, Ankara 2018, s. 26.

29 Aleksandır Fotić, "Serbia", *Encyclopedia of Ottoman Empire*, s. 519.

30 Fener-Rum Ortodoks Patrikhanesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Bülent Atalay, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, İstanbul 2001.

31 BOA, C.ADL. 52/3168, (H.1154/M.1741).

cunda verilmektedir:³² “*Âyine mugayir hareket, ruhbani taciz etme, halkı taciz etme, yapılan tenbih ve nasihatlere aldurmama, müfsid ve muharrik olma, başka bir mezhebe geçme, reayayı başka bir mezhebe geçmesi için zorlama, metropolitlik umurunu ihlâl, şakâvet...*”.

Halk arasında görülen eşkıyalık hareketlerinde yer alan, özellikle devlet aleyhindeki bir isyan hareketine öncülük eden kişilere de benzer cezalar verilirdi. Yakalanan eşkıyalar, mahkemeye sevk edilerek aralarında suçu sâbit görülenler idam, kısas, sürgün, cezire-bend, kale-bend ve küreğe vurma gibi cezalara çarptırılırlardı³³. Görüldüğü gibi toplumun huzur ve refahını bozacak suçları işleyen kim olursa olsun ağır bir şekilde cezalandırılmıştır.

Osmanlı Devleti, patrikhaneye bağlı kişiler hakkında da karar almakta, reayasını gayrimüslim-Müslim diye ayırmamaktadır. Kendi içlerinde düştükleri ihtilaflar için de çözüm yolları aramaktadır. Devlet, adalet anlayışını her kesim için uygulamaktadır. İpek Patriği Moris, Bosna eyâletinde, İskenderiye Sancağı'nda bulunan kazalarda, Üsküb ve Köstendil gibi yerlerde yaşayan gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü olduğu patriklik vergisinin toplanmasında kendisinin ve gayrimüslimlerin çeşitli sıkıntılar yaşadığını belirtmiştir. Bunun üzerine vergi toplanırken zımmi reayaya her türlü kolaylığın sağlanmasının yanı sıra fazla vergi almalarının yasak olduğu da belirtilmiştir³⁴.

Köstendil, Kraton, İştîp, Radomir, Sereşnik ve Koçana kazaları 1721 yılında İpek Patrikliği'ne bağlıdır. Buradaki zımmilerin Vladikası olan Daş isimli rahip ölmüş yerine de Yagri isimli rahip atanmıştır. İpek Patriği o dönemde Molsa'dır³⁵.

Osmanlı Devleti'ne bağlı bir şekilde 1557 yılından sonra tekrar açılan İpek Patrikhanesi'yle ilgili her türlü mesele devlete bildirilir ve devletin karar ve istekleri uygulanırdı. İpek Patrikhanesi'nde ve patrikhaneye bağlı bulunan metropolitliklerde 1700'lü yıllarda sorunların arttığı, Osmanlı Devleti ve Patrikhane arasındaki yazışma yoğunluğundan anlaşılmaktadır. Öyle ki halk tarafından üst üste şikâyet edilen rahip, keşiş gibi görevliler sık sık azledilmiş, yerine uygun görülen kişiler atanmıştır. Örneğin patrikhane metropolitliklerinden olan Temeşvar ve Temeşvar'a bağlı kazalarda bulunan gayrimüslim reayanın şikâyeti üzerine Vladika olan Kostantin azl olunup Yanıkya isimli rahip, dönemin patriği Atanasyos tarafından atanmıştır³⁶. Yine Temeşvar zımmileri üzerine metropolit olan Kostantos Rahip, zımmi reayadan fazla vergi almaktadır. Bunun üzerine bahsi geçen mevzu araştırılmış, zımmilerin senelik olarak verdiği patriklik ve metropolitlik vergileri ve sair törenleriyle ilgili işleri yürütmek için başka bir metropolitin İpek Patriği tarafından tayin edil-

32 M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s. 229.

33 Mücteba İlgürel, “Eşkîya” (Osmanlılar'da Eşkîyalık Hareketleri), *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 468.

34 Belgede yer alan ifadeler, Osmanlı Devleti'nin zımmî reayaya zulm edilmemesi ve onlardan fazla vergi alınmaması hususunu açıkça göstermektedir: “İpek ve tevâbi' patrikliğine tâbi' olan yerlerin kadılarına hüküm ki; Berât-ı âlişânımla İpek ve tevâbi patriği Moris (Moses) nam rahip divân-ı hümâyunuma arz-ı hâl edüb yedinde olan berât-ı âlişânımda mukayyed olunduğu üzere patrikliğe dâhil vilâyet-i Rumeli'nde iltizâmında [olan] kazâların sâkin zımmi tâifesinin üzerlerine edâsı lâzım gelen senevî mirî rüsûmları cem'inde külli gadr olmağla yedinde olan berât-ı âlişân ve emr-i şerîfde ta'yin ve tasrîh olunduğu üzere mirî rüsûmları cem' ve tahsil ve kendüne ve adamlarına ehl-i örf tâifesi tarafından ve taraf-ı aherden hilâf-ı şer' ve bilâ fermân ta'addi olunmamak üzere emr-i şerîf ile mübâşir ta'yin adüb mâl-ı mirîye ve kendüye külli gadr eyledikleri bildirüb yedinde olan berât-ı âlişân ve emr-i şerîf mücebince iltizâmında olan kazâlarda sâkin kefare tâifesinin üzerlerine edâsı lâzım gelen mirî rüsûmları berât şurûtu üzere mübâşir ma'rifetiyle tahsil etdirilüb ehl-i örf tâifesine taraflarında hilâf-ı şer' ta'addi etdirilmemek bâbında emr-i şerîf ricâ eyledüğü ecilden...”. BOA, C. ADL, 14/881 (H. 1133/M.1720).

35 BOA, AE. SAMD. III, 150/14771 (H. 1133/M.1721).

36 BOA, AE. SAMD. III, 213/20611 (H. 1123/M.1712).

mesi uygun görülmüştür³⁷.

Patrikliğe bağlı piskoposluklar, zaman zaman kendi içerisinde sorunlar yaşamıştır. Bu sorunlar genellikle bir piskoposluk bölgesinin kendi bölgesi dışındaki vergileri yetkisi ve hududu dâhilinde olmadığı halde toplamaya çalışmasıdır. Bu gibi sorunlarda durum Osmanlı Devleti'ne bildirilir, devlet de duruma müdahil olarak meseleyi çözmeye çalışır. Örneğin 1702 yılında İpek Patrikliği'ne dâhil olan Samako ve tabi kazalardaki gelirler Rahip Kalinos'a ait iken Sofya Metropoliti Gargaryas'ın buraları zaptetmesi üzerine Rahip Kalinos belirtilen kazaların kendi hakkı olarak geri verilmesini talep etmiştir. Duruma bakılarak kazaların Kalinos'a iade edilmesine karar verilmiştir³⁸. Yine buna benzer bir durum Ohri Patrikliğine dâhil olan Ustorumca Kazası Vladikası ve Köstendil Metropoliti arasında 1742 yılında yaşanmıştır. Ustorumca Kazası Vladikası, Köstendil metropolitliğinin iltizamında olan bölgenin vergilerini tahsil etmiştir. Bu durum İpek Patriği Yankiyos tarafından Osmanlı Devleti'ne bildirilmiş, durum tahkik edilmiş ve Ustorumca Kazası Vladikası'nın haksız olduğu anlaşılmıştır³⁹.

İpek Patriği Arsene (Arseniye)'nin kaçması üzerine patriğin mal ve mülkleri hakkında 1739 yılında Osmanlı Devleti işlem başlatmıştır. Öncelikle hangi mal ve mülklerin patriğin kendisine, hangilerinin ise manastır ve kilise vakfına ait olduğu belirlenmiştir. Bu belirleme işleminden sonra Patriğin şahsî malları devlete kalmış, vakfa ait mallar ise yine vakıf malı olarak kalmıştır. Bu örnekte de görüldüğü gibi Osmanlı Devleti dinî bir kuruma ait olan mallara dokunmamış, kendi hazinesine aktarmaya çalışmamıştır⁴⁰.

İpek Patrikliği'ne bağlı kazaların metropolit ve piskoposlar her sene İspas Manastırı'nda toplanarak iltizamlarında olan kazaların vergi işlemlerini hesaplanmaktaydı. Osmanlı Devleti metropolit ve piskoposların manastıra gelirken yolları üzerinde bulunan yerlerin halkına herhangi bir zarar vermemelerini belirtmiştir⁴¹. Yine bu örnekte de görüldüğü üzere devletin en hassas olduğu husus ahalisinin güvenliği ve huzurudur ve bu hususu sağlamaya yönelik sık sık tembihlerde bulunmuştur.

37 “Arz-ı bendeleri budur ki İpek Patriği Kalikos rahib arz-ı hâl eder iltizâmında olan Tımeşvar keferesine bundan akdem Metropolid olan rahib fukarâya cevr ve hilâf-ı kânun ziyâde akçelerin alub ta'addi etmekle bâ-fermân-ı 'âli ref' ve yerine bir âher ivladika göndermek üzere fermân olunmağla sâdir olan fermân-ı 'âli mücebince eyâlet-i mezbûre keferesinin âyinleri üzere senevî patriklik ve metropolidlik rûsûmu ve sâir âyinlerine müteallik umurların görmek üzere emr-i şerîf ricâ eylediklerinden görüldükde zıkr olunan ivladikalık aslında İpek metropolidliğine dâhil olmağla mukaddemâ olan ivladikayı gönderüb zulm ve ta'addi eylememek üzere bir âher ivladika ta'yin ve irsâl eylemek üzere İpek kadısına hitâben emr-i şerîf verildiği ve bundan akdem ivladikalı olan Kostantanos rahib fukaraya cevr ve ziyâde akçelerin alub gadr etmekle ref' ve aslında İpek patrikliğine tâbi' olmağla mukaddemâ olan İvladikayı gönderüb yerine İpek Patriği âher ivladika göndermek üzere emr-i şerîf verilmişken yine mesfûr fukarayı ta'addiden hâli olmaduğun arz-ı hâl eylediklerinde mukaddemâ verilen emr-i şerîf verildikde hüccet-i şer' iyyeye mugâyir hilâf-ı şer' bir dürlü ta'addi etdirilmemek üzere yüz yirmi iki senesinde [1710-1711] bâ fermân-ı âli emr-i şerîf verildiği dahi derkenâr olunmuşdur. Ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda hilâf-ı kânun ve defter bir ferde taaddi tecâvüz eylememek şartıyla re'âyâ fukarasının âyinlerine müteallik umurların görmek üzere emr-i şerîf yazılmak babında fermân devletlü sultanım hazretlerindir”. Fi 23N (Ramazan) sene 1122 [15.X.1721]. BOA, C. ADL, 19/1146, (H.1133/M.1721).

38 BOA, C.ADL, 47/2825 (H.1114/M.1702).

39 BOA, C. ADL, 52/3163, (H.1154/M.1742).

40 BOA, C.ADL, 74/4487 (H.1152/M.1739).

41 BOA, AE. SMST. III, 47/3399 (H. 1176/M.1763).

3.Patrikhane ve Kiliselerin Ödediği Vergiler

Osmanlı Devleti İpek Patrikhanesi'ni 1557 yılında restore ederek kendine bağlı bir şekilde tekrar açmıştı. Patrikhane artık devletin kontrolündeydi. Tüm devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de ekonominin temel kaynaklarından olan vergilendirme usulü, gayrimüslim halk için de geçerliydi. Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler de malum olduğu üzere devlete ve bağlı olduğu kiliselere çeşitli vergileri ödemekle yükümlüydü. Gayrimüslimlerden *mirî rüsûm*⁴², *patriklik rüsûmu*⁴³ adıyla toplanan vergiler, patriklik uhdesi ve sorumluluğuna bırakılmıştır. Ayrıca patriklerden doğrudan alınan vergiler de mevcuttu ki bunların başında *pişkeş*⁴⁴ gelmektedir. Müslüman olmayan cemaatlerin kendi kiliselerine ödemekle yükümlü olduğu vergiler, sadece İpek bölgesine has olmayıp Anadolu'da da geçerliydi. Anadolu'daki Hristiyanlar, ev başına 12 akça metropolitlik, 12 akça patriklik vergisi öderken her papaz da her bir vergi için birer altın vergi vermektedir⁴⁵. İpek Patrikliği'ne bağlı metropolitliklerden olan Radomir ve Köstendil'de her zımmiden yılda 12 akça, her papazdan birer altın metropolitlik vergisi alınmaktadır⁴⁶. İpek Patriği Krilos'un yerine 1762 yılında Vasiliyos atanmıştır. Bu atama işleminin bildirildiği belgede patriklerin kanun gereğince cizye, tekâlif-i örfiyye ve avarız-ı divaniye vergilerinden muaf tutuldukları anlaşılmaktadır⁴⁷.

Osmanlı Devleti'nde mevkii ve makamların pişkeş karşılığında verildiği görülmektedir. XVI. yüzyılın sonlarında başlayan bu usul, XVII. yüzyılda iyice yaygınlaştı. Mevki satışı bir tür iltizam olarak algılandı ve zamanla beylerbeyilikleri, valilikleri ve nihayetinde timar sahipliğini de içine aldı. Rüşvet, sadece hükümdarın çıkarlarını, menfaatlerini tehlikeye düşürdüğünde suç sayılıyordu. Buradaki mesele hazinenin doldurulması, gelir elde edilmesiydi. Devlet ve hükümdar aleyhine bir durum olmadığında "rüşvet ve pişkeş" aracılığıyla makamların verilmesi yönünde bir mahzur görülüyordu. Bağlılık göstergesi olarak takdim edilen pişkeş (hediyeler) de Osmanlı Devleti'nde geniş bir alanda uygulanıyordu. Beylerbeyiler, vezirler, patrikler de dâhil olmak üzere Hristiyan cemaatlerinin liderleri, sultana, miktarı yönetmelikle belirlenmiş olan birer *pişkeş* vermek zorundaydı. Sultan da yüksek makam sahiplerinin pişkeşlerine karşılık kaftan, zengin koşum takımları, at, kürk, kılıç gibi hediyelerle ihsanda bulunurdu. Daha sonraki dönemlerde bu usul kamu hazinesi için bir çeşit açık arttırılmalı gelir kaynağı haline geldi⁴⁸. Osmanlı Devleti ganimetin bol, devlet hazinesinin de dolu olduğu yükselme döneminde pişkeşe çok önem vermemişti. Fakat özellikle devlet ekonomisinin zayıfladığı XVI. yüzyılın sonlarından itibaren "âdet" adı altında riayet edilmesi zorunlu olan hediyelerin verilmesi yaygınlık kazanmıştı⁴⁹.

Osmanlı Devleti'nde pişkeş, anlaşıldığı üzere bir kurala bağlanmamış ve hediye olarak görülmüştür. Fakat zamanla ödenmesi gereken bir vergi haline gelmiştir. Pişkeş, ekonomik işlerle uğraşmayan ve vergilerden muaf tutulan gayrimüslim din adamları için de devlet hazinesine ödemeleri bir kural haline gelen vergilerden biri olmuştur. Patrikler de görev atamalarında ve görevde buldukları dönemde her yıl pişkeş adı altında devlete belirli miktarda ödeme yapmıştır. Hatta bu ödemeler için piskopos mukataası adıyla bir birim de oluşturulmuştur⁵⁰. İpek patriklerinin de

42 BOA, AE. SAMD. III, 213/20611 (H. 1123/M.1712).

43 BOA, C. ADL, 14/881 (H. 1134/M.1721).

44 BOA, C. ADL, 1/57 (H. 1133/M.1720).

45 Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti Hakkında", *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, S. 19, İstanbul 1999, s. 91.

46 BOA, C. ADL, 14/880 (H. 1133/M.1721).

47 BOA, AE. SMST. III, 47/3392 (H. 1176/1762).

48 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.1, İstanbul 1997, s. 114-115.

49 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi*, İstanbul 2010, s. 551.

50 M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s. 187.

“pişkeş” adıyla Osmanlı Devleti’ne yaptığı ödemelerin olduğu görülmektedir.

Temeşvar Metropolitliği’nin İpek Patrikhanesi’ne dâhil edilmesi karşılığında pişkeş olarak 5000 akça alınmıştır⁵¹. Yine patrikliğe bağlı Tuna Nehri karşısındaki bazı kazaların ivladikasısı olan Yasef adlı rahibin ölmesi üzerine yeni ivladika olarak atanan kişiden 3000 akça pişkeş ödemesi uygun görülmüştür⁵². Belgrat ve ona bağlı yerlerdeki ahalinin ivladikasısı olan Mihayel isimli rahibin ölmesi üzerine ise yeni ivladikadan 1080 akça miri pişkeş alınarak İpek patrikliği iltizamına yeniden dâhil edilmiştir⁵³. Metropolit atamalarında da pişkeş olarak ödeme yapıldığı ve bu ödemelerin bir âdet haline geldiği anlaşılmaktadır. 1714 yılında Bosna Metropolitliği’ne Rahip Milyos 5000 akça pişkeş ile atanmıştır⁵⁴. Yenipazar, Yenivaroş ve civarından sorumlu metropolitliğe Rahip Arasta, 7000 akça ile İpek Patriği Moksi (Moses) tarafından göreve getirilmiştir⁵⁵. 1715 yılında yine bir metropolit tayini için 3000 akça alınmıştır⁵⁶. İpek Patrikliği’ne dâhil metropolitliklerden olan Yenipazar ve Mitroviçe gibi yerlerin metropoliti olan rahibin ölmesi üzerine yerine atanan rahipten ise 7000 akça pişkeş akçası alınmıştır⁵⁷. Yine patrikliğe bağlı metropolitliklerde savaşa gitmesi nedeniyle boş kalan metropolitliğe Yosef adlı rahip 2800 akça pişkeş ile atanmıştır⁵⁸.

Sonuç

İpek Kazası’nın Ortodoks Sırp lar için önemi büyüktür. Çünkü kazada bulunan Sırp kilisesi, Stefan Duşan döneminde patriklik seviyesine çıkmış ve İpek uzun yıllar patriklik merkezine ev sahipliği yapmıştır. Patrikhane, 1459 yılında kapatılmışsa da Osmanlı Devleti’ne bağlı bir şekilde 1557 yılında tekrar açılmıştır.

Patrikhanenin 1557 yılında Osmanlı Devleti’ne bağlı bir şekilde tekrar açılmasından sonra merkez ile yapılan yazışmaların yoğunluk kazandığı görülmüştür. Bu yazışmalardan patrikhanenin işleyişi, Osmanlı Devleti’nin Ortodoks-Sırp ları nasıl yönettiği hususu hakkında bilgi edinilmiştir. Patrikhane ve ona bağlı metropolitliklerde yaşanan olaylarda Osmanlı Devleti’nin Ortodoks tebaanın hak ve hürriyetlerini korumaya çalıştığı, herhangi bir haksızlığa uğrayan zımmi reayanın

51 “Arz-ı bendeleri budur ki İpek Patrikliği’ne tâbi Temeşvar ve tevâbi kazalarında vâki ehl-i zimmet kefere reâyâları üzerlerine İvradika olan Konstantin nâm râhip azl olunub İvradikalığı mahlûl olmağla Yanikya nâm râhip İvradikalık uhdesinden gelmeğe kâdir mahall ve müstehak olmağla mesfûra tevcîh ve berât-ı şerîf verilmek bâbında hâlâ İpek patriği olan Atanasyos nâm râhip arz-ı hâl edüb kaleminden görüldükde İpek patrikliğine tâbi Temeşvar metropolitliği 5000 akça mirî berât pişkeşi ile İpek patrikliğinin iltizamına dâhil olduğu derkenâr olunmuşdur ma’lûm olanları buyuruldukda âdet pişkeşi bervech-i nakd teslim-i hazine eylemek şartıyla tevcîh ve berât verilmek bâbında fermân-ı âlileri buyurulur ise fermân devletlü saâdetlü sultânım hazretlerindir”. BOA, AE. SAMD. III, 213/20611 (H. 1123/M.1712).

52 BOA, AE. SAMD. III, 213/20612 (H. 1123/M.1712).

53 BOA, AE. SAMD. III, 213/20612 (H. 1123/M.1712).

54 BOA, İE. ML, 85/8028 (H.1126/1714).

55 BOA, İE. ML, 85/8029 (H.1126/1714).

56 BOA, İE. ML, 85/8037 (H.1126/1715).

57 “İpek Patrikliği’ne dâhil metropolitliklerin Yenipazar ve Yenivaroş ve Tırgovişte ve Pozernik ve Mitroviçe ve tevâbi’i metropolitliği ٧٠٠٠ akça mîri pişkeş ile Vasilisyos nâm râhibin üzerinde olduğu mukayyeddin mesfûr mürd olmağla metropolitlik mezbur mahlûlünden Likoryos râhibe tevcîh olunmak için İpek Patriği memhur arzihal eder ma’lûm-ı devletleri 7000 akça pişkeş teslim-i Hazine-i Âmirenin şartıyla mahlûlünden mesfûr Ligoryos nâm râhibe metropolitlik-i mezkûr tevcîh olunmak bâbında emr ü ferman devletlü saâdetlü sultanım hazretlerindir”. BOA, C. ADL, 31/1847 (H.1153/M.1740).

58 BOA, C. ADL, 30/1813 (H.1153/M.1740).

yanında yer aldığı anlaşılmıştır. Osmanlı Devleti gayrimüslim reayanın haklarını Müslüman reaya kadar gözetmiştir. Öyle ki patrikhaneye bağlı Ortodoks reayadan fazla vergi talep edilmemesi, vergilerin toplanması esnasında idarecilerin reayaya zulm edip zorluk çıkarmaması sık sık belirtilen ifadeler arasında yer almıştır. Bu hususa dikkat etmeyen görevliler de cezalandırılmıştır.

Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu dönemde Patrikhane kendi içerisinde ve kendisine bağlı metropolitliklerde gerçekleşen olaylarda tam söz hakkına sahiptir. Patriklerin atama ve azil işlemleri, kendi aralarında düştükleri ihtilaflar, Osmanlı Devleti'ne bildirilmiş, devletin onayı alınmış ve emirleri uygulanmıştır. Patrikler, Vladikalar, rahipler ve diğer dinî görevliler özellikle XVIII. yüzyılda "pişkeş vergisi" karşısında görevlerine atanabilmiştir. İncelenen XVIII. yüzyılın ilk yarısına ait belgelerde Pişkeş miktarının görevliye, görev alanına ve döneme göre değiştiği görülmüştür. Bununla birlikte bahsi geçen dönemde alınan en düşük pişkeş miktarı 1080, en yüksek pişkeş miktarı ise 7000 akçadır.

Patrikhanenin Osmanlı idaresinde tekrar açılması ve Sırların kendilerine ait bir dini merkezlerinin bulunması, Sırların milli özelliklerini korumuş, Sırlık bilincinin kaybolmasına fırsat vermemiştir. Osmanlı Devleti'nin İpek Patrikhanesi'ni tekrar açmasının ise kendince nedenleri bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Balkanlarda Türk hâkimiyetinin yerleşmesi için uygulanan istimalet politikasıydı. Bu politika gereği Ortodokslara kendi hak ve özgürlükleri verilmişti. Patrikhanenin açılmasının bir diğer nedeni ise Osmanlı Devleti'nin Sırları kendisine bağlı bir yapıda tutmak istemesidir. Bu sayede Ortodokslar, Osmanlı Devleti'nden memnun olarak onun yanında yer alacak ve isyan hareketlerinde bulunmayacaklardı. Yine bir devlet politikası olarak Katolik ülkelerden olan Habsburg İmparatorluğu'na karşı Ortodoks Sırlar desteklenmiştir. Fakat Patrikhane sayesinde kendi bilinçlerini canlı tutan ve bir bütünlük içinde bulunan Sırlar, Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket etmiş ve Osmanlı aleyhine faaliyetlerde bulunmuşlardır. Durumun farkına varan Osmanlı Devleti de Patrikhaneyi artık bir tehlike olarak görmüş ve 1766 yılında Sırp Ortodoks Patrikhanesini kapatarak Sırları, İstanbul Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlamıştır.

Kaynakça

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

- BOA, AE. SAMD. III (Ali Emiri Sultan Ahmed III), 213/20611 (H. 1123/M.1712).
 BOA, AE. SAMD. III, 213/20612 (H. 1123/M.1712)
 BOA, AE. SAMD. III, 213/20613 (H. 1123/M.1712).
 BOA, AE. SAMD. III, 150/14771 (H.1133/M.1721).
 BOA, AE. SMST. III, (Ali Emiri Sultan Mustafa),47/3392 (H. 1176/1762).
 BOA, AE. SMST. III, 47/3393 (H. 1176/M.1763).
 BOA, C. ADL, (Cevdet Adliye), 47/2825 (H.1114/M.1702).
 BOA, C. ADL, 1/57 (H. 1133/M.1720).
 BOA, C. ADL, 14/881 (H. 1133/M.1720).
 BOA, C. ADL, 14/880 (H. 1133/M. 1721).
 BOA, C. ADL, 19/1146 (H.1133/M.1721).

- BOA, C. ADL, 74/4487 (H. 1152/M. 1739).
BOA, C. ADL, 31/1847 (H.1153/M.1740).
BOA, C. ADL, 30/1813 (H.1153/M.1740).
BOA, C. ADL, 52/3168, (H.1154/M.1741).
BOA, C. ADL, 52/3163, (H.1154/M.1742).
BOA, İE. ML (İbnü'l-Emin Maliye), 85/8028 (H.1126/M.1714).
BOA, İE. ML, 85/8029 (H.1126/M.1714).
BOA, İE. ML, 85/8037 (H.1126/M.1715).

Basılı Eserler

- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, İstanbul 2010.
- Atalay, Bülent, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, İstanbul 2001.
- Ancsombe, Frederic F., "The Ottoman Empire in Recent International Politics II: The Case of Kosova", *The International History Review*, Vol. 28, No:4, 2006, <https://doi.org/10.1080/07075332.2006.9641111>, s. 758-793.
- Bilge, Mustafa L., "Arnavutluk", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 383-390.
- Castellan Georges, *Balkanların Tarihi*, Çev. Ayşegül Yaraman, İstanbul 1993.
- Fotić, Aleksandır, "Serbian Orthodox Church", *Encyclopedia of Ottoman Empire*, Newyork 2009, s. 519-520.
- Gashi, Shkëlzen, *The History of Kosova*, Piriştine 2016.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2012.
- Göyünç, Nejat, "Osmanlı Devleti Hakkında", *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, S. 19, İstanbul 1999, s. 86-92.
- Hacısalıhoğlu, Mehmet, "Sırbistan", *DİA*, C. 37, İstanbul 2009, s. 121-126.
- İlgürel, Mücteba, "Eşkiya" (Osmanlılar'da Eşkiyalık Hareketleri), *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 466-469.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.1, İstanbul 1997.
- İnbaşı, Mehmet -Eyüp Kul, *Balkanlar'da Bir Türk Şehri Üsküp, Fetihden XVIII. Yüzyıla Kadar*, Ankara 2018.
- İnciciyan, P. L.-H.D. Andreasyon, "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 2-3, İstanbul 1973-74, s. 11-152.
- Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi I (18. 19. Yüzyıllar)*, Çev. İhsan Durdu, Haşim Koç-Gülçin Koç, İstanbul 2006.
- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004.
- Kiel, Machiel, "İpek", *DİA*, C. 22, İstanbul 2000, s. 366-368.

Kitromilides, Paschalis M., “Orthodox Culture and Collective Identity in the Ottoman Balkans During the Eighteenth Century,” *Oriente Moderno*, S. 18, 1999, s. 131-145.

Malcolm, Noel, *Kosova, Balkanları Anlamak İçin*, Türkçesi: Özden Arıkan, İstanbul 1998.

Nesimi, Qani, *Ortodoks Arnavutlar*, İstanbul 2011.

Ortaylı, İlber, “Tanzimat Döneminde Balkanlar’da Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi”, *Osmanlı’da Milletler ve Diplomasi, Seçme Eserler III*, İstanbul 2014, s. 25-32.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2006.

Petković Sreten, *The Patriarchate of Pec*, Beograd 1982.

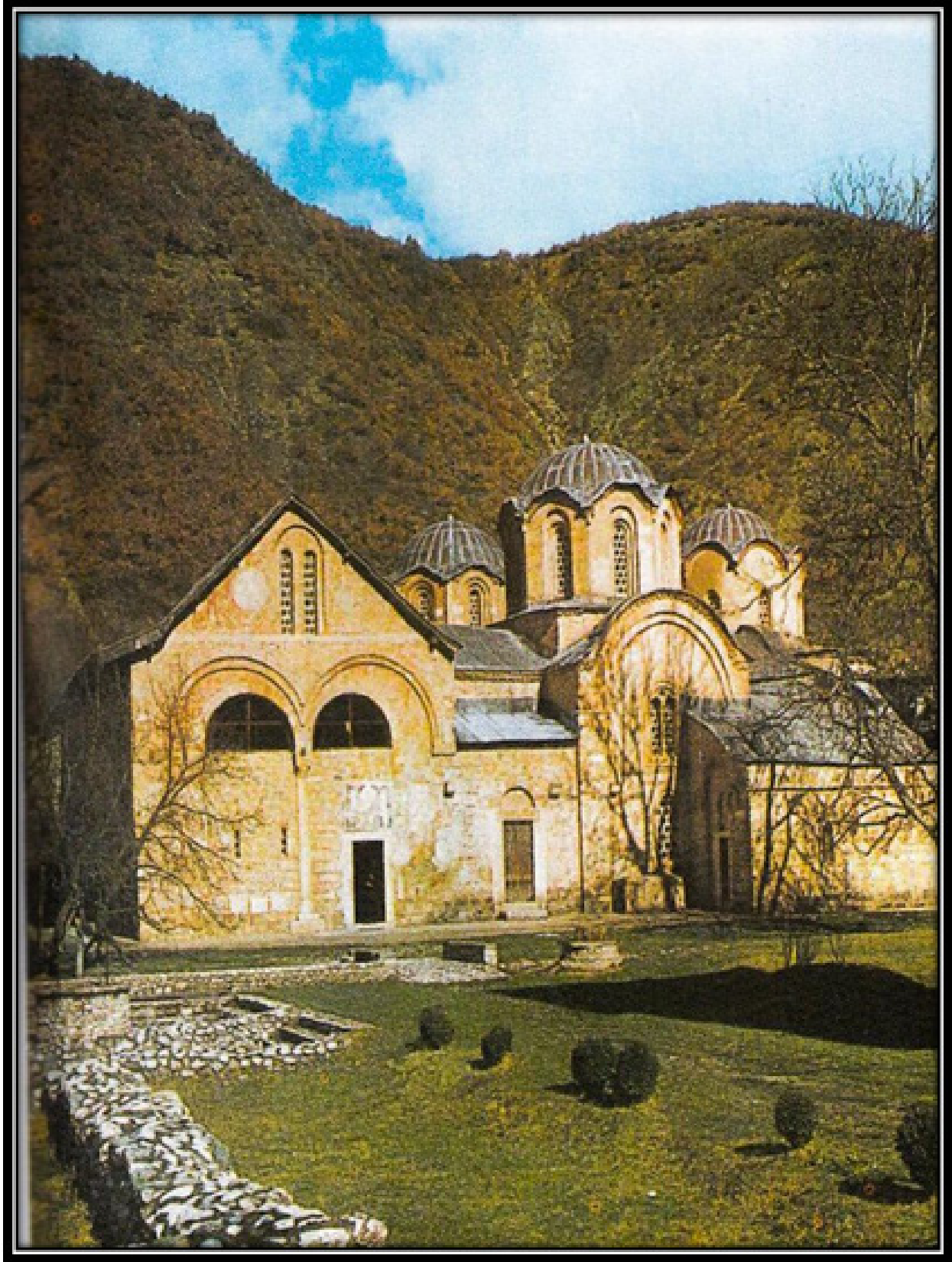
Rızaj, Skender, *Kosova, Arnavut ve Türklerin Dünü, Bugünü ve Yarını*, Piriştine 1993.

Shaw, Stanford J., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 1, İstanbul 2004.

Sir Charles Eliot, *Avrupada’ki Türkiye*, C. II, Çev. Adnan Sınar, Şevket Serdar Türet, İstanbul.

Sotirović, Vladislav B., “The Serbian Patriarchate of Peć in the Ottoman Empire: The First Phase (1557-94)”, *Serbian Studies*, Vol. 25, No: 2, Bloomington, IN USA 2011, s. 143-170.

Yıldırım, Münir, “Günümüz Balkan Ortodoks Kiliselerine Genel Bir Bakış”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 1, Haziran 2003, s. 225-236.

İpek Patrikhanesi

(Fotoğraf, Sreten Petković'in *The Patriarchate of Peć* adlı kitabından alınmıştır.)

Dr. Öğretim Üyesi
Mehmet Ali TÜRK MENOĞLU

Harran Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü
maliturkmenoglu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8826-6572>

Eser Geçmişi / Article Past: 5 Ağu 2019/ 8 Ağu 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.601640>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı Devletini Kurtarma Planı: Osmanlıcılık

Ottoman State Rescue Plan: Ottomanism

Öz

Osmanlı Devleti XIX. Yüzyıla kadar batılı tarzda görülen bir fikri oluşum içine girmemiştir. Batıda Fransız İhtilali'nin çıkmasıyla milliyetçilik akımları özellikle çok uluslu bir devlet olan Osmanlı'da etkisini gösterdi. Osmanlı devlet adamları ve aydınları bu durumdan Osmanlı'nın kuruluşu için batılı tarzda bir fikrî harekette bulundular. Bu fikir Osmanlıcılık olarak ifade ediliyordu. Bu tespit daha önceki devlet adamları ve padişahlarda Osmanlıcı fikirler olmadığı şeklinde anlaşılmamalı, belki Osmanlı Devleti'nin tebaası olmak sebebiyle aynı milletin ferdi olunması fikrinin Tanzimat'la birlikte sistemleştirdiğini ifade etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin dağılmaktan kurtuluşu için dönemin yönetici ve düşünürlerince ortaya atılan ve uygulanan Osmanlıcılık idealinin dayandığı fikrî ve sosyal temeller neydi? Osmanlıcılık fikrinin savunucuları kimlerdi? Osmanlıcılık hareketinin idarî, hukukî, eğitim ve edebiyattaki uygulamaları nasıldı? Bu fikrin Osmanlı toplumunda karşılığı ne oldu? Ya da daha açık bir ifade ile tasavvur edilen Osmanlı milleti niçin var edilemedi ve Osmanlı Devleti'ni kurtaramadı. Bu hedefe ulaşılamayınca bu tasavvurun fikir babaları Osmanlı Devleti'ni kurtarma için hangi yeni ideallere yöneldiler? Bu makalenin amacı bu ve buna benzer birçok soruları cevaplandırmak, Osmanlıcılık fikrinin serüveni hakkında bilgi vermektir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Fikir Hareketleri, Osmanlıcılık, , İslamcılık, Türkçülük,

ATIF: TÜRK MENOĞLU Mehmet Ali , “Osmanlı Devletini Kurtarma Planı: Osmanlıcılık” **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/2 (Ağustos-2019), s. (408-427)

CITE: TÜRK MENOĞLU Mehmet Ali “Ottoman State Rescue Plan: Ottomanism ” **Journal of History and Future**, 5/2 (August- 2019), pp. (408-427)

Abstract

The Ottoman State did not enter into an intellectual formation that was seen in western style until 19th century. With the outbreak of the French Revolution in the West, the nationalist movements were particularly effective in the Ottoman Empire, which was a multinational state. Ottoman statesmen and intellectuals made a Western-style intellectual movement for the liberation of the Ottomans from this situation. This idea was expressed as Ottomanism. It should not be understood that there were no Ottomanist ideas with the previous statesmen and sultans, but may be, it should be understood that the idea of being a member of the same nation because of being the subjects of the Ottoman state was systemized with Tanzimat.

What were the intellectual and social foundations on which the Ottomanism ideal was based on and applied by the rulers and thinkers of the period for the liberation of the Ottoman? Who were the defenders of the idea of Ottomanism? What were the administrative, legal, educational and literary applications of the Ottomanism movement? What was the response of this idea in the Ottoman State? In other words, why the Ottoman nation could not be created and could not save the Ottoman state. When this goal was not achieved, what new ideals did the fathers of this imagination turn to to save the Ottoman Empire? The aim of this article is to answer these and many other questions and to give information about the adventure of Ottomanism.

Keywords: Tanzimat, Intellectual Movements, Ottomanism, Islamism, Turkism

Giriş

Osmanlı Devleti'nde kurulduğu günden beri önemli fikir hareketleri yaşanmıştır. Ancak XIX. yüzyıla kadar ortaya atılan fikirler, Batılı anlamda fikir hareketleri olmayıp daha çok dini temele dayalı çeşitli mezhep ve tarikatların savunuculuğunu yapan düşüncelerdir. Bunların müntesipleri çeşitli alanlarda bir üstünlük mücadelesi içinde olmuşlardır. Yani bu fikirler sadece fikrî temele dayalı görüş, düşünce ve inanış farklılıklarından kaynaklanmıyor, bundan başka birçok ekonomik, siyasi ve sosyal sebebe dayanıyordu. Bunlara Bektaşî-Mevlevî ve Alevî-Sünnî çekişmeleri örnek verilebilir.

XVIII. yüzyıldan itibaren ise Osmanlı Devleti'nin Batıya karşı gittikçe artan bir şekilde gerilemeye başlaması dönemin devlet adamları ve aydınlarını bunun nedenleri konusunda düşünmeye yöneltti. Düşünceler ve sorunlara bulunan çözümler çeşitli noktalarda odaklaştı. Sorunlara karşı hemen hemen aynı çözümleri savunanlar daha sonraki araştırmacılar tarafından aynı fikrî akımının savunucusu kabul edildiler. Bunun yanında fikirlerin içindeki çeşitli fraksiyon farklılıkları ise ılımlılar-radikaller gibi tasniflerle birbirinden ayırt edilmeye çalışıldı.

Osmanlı Devleti'ndeki fikir yapılanması ile ilgili olan bu tasniften sonra XIX. yüzyılın temel problemlerine temas edebiliriz. Bunlar; neden geriliyoruz? Devleti içine düştüğü durumdan nasıl kurtarabiliriz? gibi sorular olmuştur. Bu sorulara getirilen çözüm önerilerinden biri Osmanlıcılık idi. Bu fikri, özellikle Fransız İhtilali sonrasında güçlenen ve devletin varlığını tehdit eden milliyetçilik akımları üzerine devletin dağılmasını önlemek için devlet ve toplum yapısında bütün etnik ve dini ayrılıkları aşan bir ortak kimlik oluşturma düşünce ve hareketi olarak tanımlayabiliriz.¹ Bunu için izlenmesi gereken yol ise padişahın gözetimi altında yaşayan milletlerin, din ve ırk

1 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yayınları Cilt: 33, İstanbul, 2007, s. 485-487.

farkına göre ayrılmaksızın idarî, dinî, hukukî ve siyasî haklardan eşit faydalanması olarak tanımlandı. Dönemin etkili mütefekkirlerinden Yusuf Akçura, *Üç Tarzı Siyaset* adlı eserinde Osmanlı ülkesinde Batı örneğinde belli başlı üç siyasi yol takip edildiğinden bahseder. Ona göre birinci yol Osmanlı ülkesine tabi farklı milletlerin aynı çatı altında temsil edilmesi yoluyla birleştirerek bir Osmanlı milleti oluşturmak. İkinci yol hilafet hakkının Osmanlı hükümdarlarında olmasından faydalanarak bütün Müslümanları Osmanlı hükümetinin idaresinde birleştirmek² üçüncüsü ise ırka dayanan siyasi bir Türk milleti teşkil eylemekten ibarettir.³

1. Osmanlıcılığın Dayandığı Fikrî ve Sosyal Temeller

1.1. Çeşitli Akımların Karşıtlığına Dayalı Osmanlıcılık

1.1.1. Batı Karşıtlığına Dayalı Osmanlıcılık

Batıcılık kısaca Batı Avrupa'nın fikri ve içtimai bileşimini erişilmesi gereken nihai hedef olarak gören bir düşüncedir.⁴ Bu anlayış doğrultusunda yapılan Batı'ya dönük yenilikler toplumun çeşitli kesimlerinden tepki görecektir. Bu tepkiler XVIII. yüzyıl başlarında daha çok isyan hareketleri şeklinde ifade edilmişken,⁵ XIX. yüzyılın sonlarına doğru Batıcılığın bir düşünce akımı olarak da ortaya çıkmasıyla birlikte Batıcılığa karşı düşünce planında da muhalefet hareketleri görülmeye başlamıştır. İşte Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi düşünce akımları bu çerçevede içinde de değerlendirilebilir.

1.1.2. Milliyetçilik Akımlarının Karşıtlığına Dayalı Osmanlıcılık

Milliyetçilik duygusu, Balkanlarda Osmanlı egemenliğinin başından beri kültür düzeyinde var olan ancak Fransız ihtilalinin yaydığı milliyetçilik akımlarıyla ve Avrupa Devletleri ile Rusya gibi yabancı devletlerin kışkırtmaları sonucu ilk önce Balkan ulusları arasında bağımsızlık gibi amaçlar doğrultusunda gelişen bir duygudur.⁶ Bu durum Osmanlı Devleti'nde bölünme korkusunu artırmış ve Osmanlı aydınları da karşı tepkilerini birleştirici fikirler öne sürmek şeklinde ortaya koymuşlardır. Osmanlıcılık da bu çerçevede değerlendirilebilecek ideolojilerdendir. Burada birleşme çatısı olarak Osmanlıcılığın seçilmesinin ise iki sebebi vardır: Birincisi imparatorlukta çeşitli milletlerden gelmesine rağmen resmî İslam'a ve kozmopolit başkent kültürüne mensup yani bir Osmanlı tipi diye bilinen özelliklere sahip bir yönetici grup vardı. İşte Osmanlıcılığın hedefi var olan tehlike karşısında bir grup yönetici elite mahsus olan bu kimliğin sun'î bir şekilde çeşitli milletleri birleştirme ve bir Osmanlı milleti meydana getirilmesi için kullanılması idi.⁷ İkincisi ise Osmanlı Devleti'nde herkes kendi kültürüne sahip olmakla birlikte "Osmanlı Devleti'nin te-

2 Akçura eserinde bu ifadeyi Frenklerin "Panislamizme" dedikleri şeklinde kayıt düşerek tanımlamıştır. Ayrıntı için bk. Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara, TTK Yayınevi, 1976, s. 19.

3 Akçura, 19.

4 Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 4. Baskı, 1994, s. 9.

5 Bu tepkiler ilk defa Kuleli Vakası (1859) diye bilinen ve eski isyan hareketlerini andıran bir olayla somut ifadesini bulmuştur. Ancak Vakanın hangi görüşü savunanların ortaya koyduğu bir tepki olduğu tartışmalıdır. Bu konuda müstakil eser yayınlayan Uluğ İğdemir hareketi Hristiyanlar lehine yapılan ıslah hatı hazmedemeyenlerin ve Abdülmecit'in israfından hoşnut olmayanların onun şahsını hedef alarak yaptığı bir hareket olarak ifade etmektedir. Ayrıntı için bakınız: Uluğ İğdemir, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.

6 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul, Hil Yayınları, 1983), 38.

7 Ortaylı, 39.

baasındanım” diyebiliyordu. İşte Osmanlılık fikri ile ortak olan bu aynı devletin tebaasından olma durumu geliştirilerek yükselen milliyetçilik duygularına mukabil aynı devletin tebaası olmak dolayısıyla aynı milletin ferdi olmak fikri oluşturulmaya çalışılmıştı.⁸ Kanun-i Esasi'nin Birinci Maddesinde bu durum şöyle ifade edilmekteydi: “Devlet-i Osmâniyye memalik ve kıta'ât-ı hâzırayı ve eyalât-ı mümtâzeyi muhtevi ve yekvücûd olmağla, hiçbir zamanda ve hiçbir sebeple tefrik kabûl etmez.” Yine 8. Madde “Devlet-i Osmâniyye tâbiyetinde buluna efrâdın cümlesine herhangi din ve mezhebden olur ise olsun bilâ-istisna Osmanlı tâbir olunur ve Osmanlı sıfatı kanûnen muayyen olan ahvâle göre istihsâl ve izâ'a edilir.”⁹ Diğer taraftan toplumda birleştirici bir ideoloji ortaya konulurken ortaya konulan değerler herkesi kapsamaması gerekiyordu ve Osmanlı toplumunda herkesi kucaklayabilecek bir tek değer vardı: Osmanlı İmparatorluğuna tebaa olmak. Bunun için ortak kimlik olarak Osmanlılık seçilmişti.

1.2. Toplumsal Hedeflere Dayalı Osmanlılık

1.2. 1. Eşit Haklara Dayalı Osmanlılık

XIX. yy. boyunca Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya karşı mücadelelerinde başarısız olması ve Avrupa devletlerinin her mücadelede azınlıkları isyana teşvik etmesi Osmanlı devlet adamlarında Batı Avrupa Devletleri'nin Osmanlı Devleti lehine dönmesini sağlamak suretiyle bu azınlıklar meselesinden kurtulabilineceği fikrini uyandırdı. Fransa bunun Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasına hukuki alanda eşit haklar verilmesi yoluyla olabileceğini öğütledi. I. Mahmut da bunu kabul etti ve çeşitli fermanlarında bu yönde mesajlar verdi.¹⁰ Böylece bir Osmanlı milleti inancı oluşturulması ve bağımsız birer millet olma yolunda gün geçtikçe adımlar atan azınlıklara alternatif olarak sunulmasının dayanaklarından birisi, her milletin eşit haklara sahip olduğu ilkesi ortaya konuluyordu. Bu ilkenin ilk somut uygulamalarını Tanzimat Fermanında görülmektedir. Daha sonraki yıllarda ve Avrupa devletlerinin desteğine fevkalade ihtiyaç duyulduğu bir zamanda (Kırım Savaşı 1854-56) Avrupa devletlerinin baskısıyla ilan edilen Islahat Fermanında da bu haklar hem teyit hem genişletilmekle beraber gayrimüslim milletlere sadece yeni imtiyazlar verilmemiş askerlik gibi Müslümanlara özgü yeni sorumluluklar da getirilmiştir.¹¹

Osmanlılığı eşit haklara dayalı olarak gerçekleştirmek için Meşrutiyet döneminde de adımlar atıldı. Bu konuda Kanun-i Esasi'nin metninde de dikkat çekici tanımlamalar vardır. Mesela 17. Madde “Osmanlıların kâffesi huzur-u kanûnda ve ahvâl-i dîniyye ve mezhebiyeden mâadâ memleketin hukuk ve vezâifinde mütesâvidir” demektedir.¹²

8 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara, TTK yayınları, 4. Baskı, 1973), c. 7, 297.

9 *Düstur*, 1. Tertip, c. 4, s.4-5.

10 Buna işaret eden bir ifadesi olarak “Ben tebaanın Müslüman'ını camide, Hristiyan'ını kilisede, Musevi'sini havrada fark ederim. Aralarında başka fark yoktur cümlesi hakkında adalet ve muhabbetim kavidir ve hepsi has evladımdır.” Özcan, 485.

11 Burada bütün Müslümanlar için bir millet gayrimüslimler için ise milletler tabirini kullanmasının sebebi Osmanlı literatüründe bütün Müslümanların tek bir millet gayrimüslimlerin ise Rum Milleti, Ermeni Milleti diye ayrı ayrı milletler olarak ifade edilmiş olmalarıdır. Osmanlı Devleti'nde toplumsal yapı “millet sistemi” üzerine inşa edilmişti. Sosyal yapıdaki “millet” kelimesinin manası ise bugünkü anlamından oldukça farklıdır. Millet; “din, mezhep” ve “şeriat” anlamında kullanılmaktaydı. Kısacası gayrimüslimlerin sosyal ve siyasî konumu mensup oldukları din anlayışına göre sınıflandırıldı ve her bir din ayrı millet olarak kabul gördü. Sosyal ve siyasî yapı tamamen işte bu millet sistemine göre belirlendi. Şerif DEMİR, “Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlılık”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 29, 2011, s. 334.

12 *Düstur*, 6.

1.2.2. Meşrutiyete Dayalı Osmanlılık

Osmanlılık emelinin gerçekleşmesi için meşrutiyete dayandırılması gerektiği fikrini ilk defa Yeni Osmanlılar ortaya atmıştır. Onlara göre İmparatorluğunu oluşturan çeşitli milletler oluşturulacak bir meclis vasıtasıyla yönetime katılabilecekler böylece de mukadderatını yönlendirdikleri devlete sahip çıkacaklar bu da Osmanlılık şuurunun doğmasını kolaylaştıracaktı. Burada dikkat çekiçi bir nokta da meclise karşı olanlarda Osmanlı birliğinin devam ettirilmesi gerekçesiyle meclise karşı çıkıyorlardı. Onlara göre oluşacak bir meclis birlikten çok ayrılığa neden olacaktı. Çünkü her temsilci kendi mensup olduğu ayrılığı temsil edecek kimse kendi menfaatini başkasına feda etmeyeceğinden bu durum da çekişmeleri artıracaktı. Onlara göre Meşrutiyet yönetimi tek milletli devletler için uygun olabilirdi. Ancak Osmanlı Devleti gibi çok uluslu devletler ancak merkezîyetçi mutlak yönetimlerle bir arada idare edilebilirdi. Nitekim meşrutiyet karşıtlarının bir savunması da meşrutiyetçilerin örnek aldığı İngiltere'nin de Hindistan'daki milyonlarca Müslüman tebaasından bir tek mebus almamasıydı.

Bütün bu söylenenlerden Osmanlılık idealinin Batı'ya, Batı kaynaklı bazı akımların karşıtlığına ve oluşturulmak istenen bazı ideallere dayandırıldığını bir toprak bilinci, bir ulus bilinci, bir ulusal ekonomi gibi toplumsal dayanaklardan yoksun, Avrupa'nın desteği olmadan ayakta duramayacak bir egemenlik arzusu olduğu çıkarılabilir.¹³ Avrupa ise bu ideolojide amaçlanan birliğin gerçekleşmesi için destek değil engel olmuştur.

1.3. Osmanlılık Fikrinin Ortaya Çıkışı

Osmanlılık fikrinin doğuşunda en etkin sebep etnik temele dayalı milliyetçilik akımlarının başlamasıdır. Milliyetçilik akımlarının başlamasının en önemli sebebi ise Avrupa kaynaklı Hürriyet, Eşitlik, Milliyet fikirlerinin imparatorluğa girmesidir. Bu fikirler Avrupa devletlerinin kışkırtmalarıyla bütünleşince Rumların önyak olduğu ayrılık hareketleri başladı. Bu ilk teşebbüslerin Avrupa'nın desteği ile başarıya ulaşması (Mora isyanı sonucu Yunan bağımsızlığı) Osmanlı Devleti'nin varlığı için ciddi tehlikeler doğurmaya başlamıştı. İşte böyle bir durumda imparatorluğun geleceğini tehlikede gören devlet ve fikir adamları Osmanlılık diyebileceğimiz bir ideoloji geliştirdiler. Çeşitli fikri ve fiili hareketlere bir tepki olarak gelişen Osmanlılık önce fikri çerçevesi ile ortaya konulmuş ondan sonra fiili meyvelerini vermişti. Osmanlılık ilk defa 1839 Tanzimat Fermanı ile ortaya konulmuştur. Çünkü fermanla ilk defa Müslüman olmayan halkaların da haklarından söz ediliyordu. Yani Osmanlılığın temel dayanaklarından eşitliğin sağlanması¹⁴ yolunda ilk adımlar Tanzimat Fermanı ile atılmıştı. Buradan anlaşılacağı üzere Osmanlılık idealinin ilk kurucuları Tanzimat'ı ortaya koyan Mustafa Reşit, Âli, Fuat ve Sadık Rıfat Paşalardı. Yani Osmanlılık ilk defa bir resmi ideoloji olarak ortaya konulmuştur. Bu devlet yöneticileri çeşitli halkların maddi taleplerine cevap vermek için nasıl maddi ıslahatlar yapmışlar ve bunları Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi hukuki belgelerle ortaya koymuşlarsa devletin menfaati için yaptıklarına inandıkları bu gibi hareketlerin ideolojik boyutunu da geliştirmişlerdir. İşte Osmanlılık bu tür bir çabanın ürünüdür.¹⁵ Bu şekilde ortaya konulan Osmanlılık prensibi Tanzimat dönemi ve daha sonraki dönemlerin düşünürleri tarafından en çok benimsenen ve üzerinde en çok tartışılan görüşlerden biri olacaktır.

13 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Ankara, Bilgi yayınları, 1973), 218.

14 Fıllı durumda zaten azınlıklar özellikle ekonomi, ticaret, eğitim, yargı gibi alanlarda geniş imtiyazlara sahiptiler. Yani ferman sadece bu hakların hukuken teyidi ile yeni imtiyazlar verilmesinden ibarettir.

15 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çeviren: Metin Kırıatlı, (Ankara, TTK yayınları, 4. Baskı, 1992), s. 55- 60.

1.4. Osmanlılık Fikrinin Savunucuları ve Onların Düşünceleri

Burada dönemin çeşitli devlet ve fikir adamlarının ve düşüncelerine temas etmeden önce mühim noktayı hatırlamakta fayda bulunmaktadır. Bir devlet veya fikir adamı “ben bu düşüncenin savunucusuyum” diyerek sadece o düşünce akımına uygun görüşler seslendirmemiştir. Aynı kişinin değişik fikir akımlarının düşüncelerini farklı zamanlarda hatta bazen de eş zamanlı olarak ifade ettiğini görmek mümkündür. Bu noktada makalenin konusu olması itibariyle öncelikle dönemin yönetici ve düşünürlerinin Osmanlılık ideallerini ifade ettikleri eserleri, tavırları açıklanmış bununla birlikte münasebet geldikçe aynı kişinin değişik görüşlerine de atıfta bulunulmuştur.

Resmî Belgelerde ve Devlet Adamlarının İfadelerinde Osmanlılık

Daha önce değinildiği gibi Osmanlılık bir fikir akımı olarak ilk defa Tanzimatçı devlet adamları tarafından ortaya atılmıştır. Ne var ki bu tanımlama daha önceki devlet adamları ve padişahlarda Osmanlıcı fikirler olmadığı şeklinde anlaşılmalı, belki Osmanlı Devleti'nin tebaası olmak sebebiyle aynı milletin ferdi olunması fikrinin Tanzimat ile sistemleştirdiğini ifade etmesi şeklinde düşünülmelidir. Bu çerçevede mesela II. Mahmut'un merkezîyetçiliğini de Osmanlılık yönünde atılmış bir adım olarak değerlendirebiliriz. Şüphesiz II. Mahmut'un bu politikayı uygularken ki amacı otoritesini güçlendirmek idi. Bir Osmanlı milleti meydana getirmek değildi. Ancak güçlenen yerel otoritelere karşı sürdürdüğü bu çalışmanın yerel otoritelerin temel dayanaklarından olan ulusal niteliklere karşı mücadeleyi de beraberinde getirdiği bir vakıadır.

II. Mahmut'un uyguladığı bu merkezîyetçilik de eşitlik gibi Tanzimatçı devlet adamlarının Osmanlılığı yerleştirmek için başvurduğu temel unsurlardandı. Nitekim Tanzimat'ın en önemli hedeflerinden biri Hristiyan milletlerin kopmalarının önüne geçmek ve Osmanlı birliğini muhafaza etmektir. Yani Batıcıların Batılılaşma hedefi doğrultusunda kaleme aldıkları Tanzimat Fermanı kendilerinin karşısında yer alan Yeni Osmanlıların hararetle savunduğu Osmanlılık ideali doğrultusunda söylemler içermekle kalmıyor bir anlamda Onun kuruculuğunu yapıyordu.¹⁶

Tanzimat Fermanından sonra aynı doğrultuda değerlendirilebilecek Islahat Fermanı (1856) denilen bir belge daha yayımlandı. Fermana eşitlik vurgusu yanında Osmanlılık açısından diğer bir önemli nokta da ilk defa halkın temsil edileceği meclis reformlarından söz edilmesiydi. Bu durum Fermanın Osmanlıcı niteliğinin daha belirgin olduğu şeklinde okunabilir. Ancak fermana öngörülen reformların uygulanması Osmanlılık bilincinin uyanması sonucunu doğurmuyor, aksine çoğu zaman Osmanlıların hedeflediği birliğin tersi sonuçlar doğuruyordu. Nitekim yabancılara verilen yeni ayrıcalıklar, onların milli bilinçlerini ve dolayısıyla ayrılma isteklerini artırıyordu. Zamanla Islahat Fermanıyla amaçlanan beraberliğin aksine sonuçlar ortaya çıktığı gayrimüslimlerin Avrupa'nın da desteğiyle kendilerine sağlanan imkânları Müslüman tebaayı çok geride bırakır şekilde kullandıkları görüldü.

Bundan başka Tanzimatçı dediğimiz devlet adamlarına muhalif yöneticilerde de Osmanlılık fikrinin önemli bir yer tuttuğunu hatta bunların Tanzimatçı yöneticileri İslamcı- Osmanlıcı karışımı bir bakış açısıyla eleştirdiklerini görürüz. Burada şu nokta dikkat çekicidir ki, Tanzimat'a karşı ilk tepkiler Osmanlıcı olmaktan çok İslamcı bir karakter taşıyordu. Yani Müslümanlar Tanzimat'tan zarar gördüler düşüncesi ile ifade ediliyordu. Bunlara örnek olarak dönemin önemli devlet ada-

16 Fermanın amacı devleti kurtarmaktır. Batılılaşma devleti kurtarmak için bir araçtır. Yani bu devlet adamları devleti kurtarmanın yolunu Batılılaşmada gördüğü için batıcıdır. Nitekim bu amaç doğrultusunda hiç de Batılı olmayan Osmanlılık gibi düşünceleri de seslendirmiş olmaları esas amacın Batılılaşma değil devleti kurtarmak olduğunu gösterir.

mı, tarihçi ve hukukçusu Ahmet Cevdet Paşa verilebilir. Kendisi İslam-Osmanlı temeline dayalı bir görüşü benimsemişti. İmparatorluğun her yerinde bütün tebaaya karşı uygulanacak bir kanun olan Mecellenin vücuda getirilmesi, bütün mahkemelerin kararlarını denetleyebilecek bir Adliye Nezaretinin kurulması gibi özellikle hukuk alanında yapılan birleştirici çalışmaları Osmanlıcı bir bakış açısıyla değerlendirilebilir.

II. Abdülhamit (1876-1908) zamanında da özellikle yönetimin ilk yıllarında Osmanlılık prensibi kabul edilmiş ve hatta I. Meşrutiyet gibi somut uygulamalar ile uygulanmasına geçildiği halde 1880'lerden sonra özellikle Hristiyan halkın tutumu yani ayrılık hareketlerinin devam etmesi nedeniyle Osmanlıcılığın İslamcılığın içine girerek varlığını sürdürdüğünü görüyoruz. Bu durumu II. Abdülhamit'in özellikle saltanatının ilk yıllarında hiçbir milleti gücendirmeme politikasını ön plana çıkarmışken 1880'lerden sonra gittikçe artan bir şekilde hilafet kimliğine özel önem vermeye başlamasından anlayabiliyoruz. I. Meşrutiyet döneminin önemli devlet adamı ve Meşrutiyetin ilanında önemli katkıları bulunan Mithat Paşa da imparatorluğun çöküşüne karşı bütün din ve ırk farklılıklarını ortadan kaldıracak bir eşitlikle oluşturulmuş bir meclis teklif ediyordu. Burada görüldüğü gibi ilk defa Osmanlıcılık fikirleri resmi bir ağızdan Meşrutiyetle özdeşleştirilerek ortaya konuluyordu.¹⁷

II. Abdülhamit'ten sonra tahta geçen V. Mehmet Reşat da Osmanlıcı bir düşünceyle hareket etti. Yayınladığı ilk fermanında halkın din ve ırk ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı olarak hür ve eşit olacağını, vatani, devleti ve milleti için çalışacağını belirtiyordu. Burada vatan Osmanlı vatani, millet Osmanlı milleti, devlet de Osmanlı Devleti idi. Bunlar Osmanlıcılığın oluşturmak ve topluma uyarlamak istediği yeni kavramlardı.

Dönemin Aydınlarında Osmanlıcılık Fikri

Osmanlılık fikri ilk defa devlet adamları tarafından ortaya atılmıştı. Ancak onu asıl sahiplenen ve sistemleştirip bir ideoloji haline getiren dönemin aydınları olmuştur. Bunların başında Osmanlıcılık fikrinin asıl kurucuları diyebileceğimiz Yeni Osmanlılar geliyordu. 1865'te kurulan Yeni Osmanlılar cemiyetinin programını hareketin önde gelenlerinden Namık Kemal bir yazısında "şu anki idare sebebiyle devletin içine düştüğü zorlukları görüp ona çare aramak" şeklinde tarif ediyordu. Yani onların da asıl amacı devleti kurtarmaktı. Cemiyetin üyelerinden Ebuuzziya Tefvik bunu Osmanlı halkını din ve ırk ayırmaksızın özgürlük içinde tek vücut halinde birleştirmek şeklinde açıkladı. Diğer taraftan Yeni Osmanlılar, Osmanlıcılık düşüncesini şer'i delillerle kuvvetlendirerek Müslüman halka benimsetmek için çalıştılar.¹⁸

Devleti kurtarma hedefinin gerçekleşmesi için milletin birliğini sağlamanın gerekli olduğuna inanmışlar, bu sebeple de Osmanlıcılık idealini benimsemişlerdi. Yaptıkları çalışmalarla Osmanlılık ideolojik bir anlam kazandı ve kendileri tarafından vatan sınırları içinde birçok milletlerden meydana gelen imparatorluğun bütün halklarının eşitliği ve birliği şeklinde tanımlandı. Burada kastedilen vatan ise var olması hedeflenen Osmanlı vatani idi. Onlara göre bu düşüncenin gerçekleşmesi için hukukta eşitlik ve menfaatte birlik sağlanmalı idi.¹⁹ Bu birliğin sağlanması için ise parlamento vazgeçilmezdi. Cemiyetin kuruluş amacı da aslında bu doğrultuda memlekette mutlakiyet rejimine son vererek meşruti bir yönetim kurmaktı. Böylece her millet eşit olarak temsil edilip parlamentosu

17 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, (İstanbul, İletişim Yayınları, 1989), s. 60.

18 Demir, 342.

19 Tülin Ürenay, *II. Abdülhamit Devrinde Fikir Hareketleri (1876-1908)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1975, s. 23-24.

aracılığıyla yönetimine katıldığı devlete sahip çıkacaktı. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için 1867 yılında harekete geçmeye karar verdiler. İlk fiili icraatları Mehmet Emin Âli Paşa'yı sadrazamlıktan indirip yerine Mahmut Nedim Paşa'yı sadarete getirmeye çalışmak oldu. Ancak teşebbüsleri akim kaldı. Kendileri için imparatorlukta tutuklamalar ve sürgünler dönemi başladı. Bunun üzerine cemiyetin bazı üyeleri Paris'teki Mustafa Fazıl Paşa'nın²⁰ daveti üzerine Avrupa'ya kaçtılar ve faaliyete geçtiler.

Yeni Osmanlılar Avrupa'da bir yandan hürriyet ve meşrutiyet hedefleri doğrultusunda basın yoluyla çalışmalar sürdürüyorlardı. Ne var ki diğer kendi aralarında Osmanlılık politikalarını başarısızlığa uğratabilecek davranışlarda bulundular. Birbirlerine karşı müthiş bir rekabet ve karalama kampanyası yürüttüler ve İslamcılık Türkçülük gibi çeşitli fikirlere yönelmeye başladılar.²¹ Bu dönemde Mustafa Fazıl Paşa'nın Abdülaziz'in Avrupa seyahatinde kendini affettirip İstanbul'a dönmesi de maddi imkânlarını yok etti. Bu durum aralarında yeni ayrılıklar gündeme getirdi. Çeşitli mücadelelerden sonra hareket dağıldı ve üyeleri hükûmetle anlaşıp İstanbul'a döndüler. Yeni Osmanlılar basın yoluyla faaliyetlerini İstanbul'a döndükten sonra da sürdürdüler. Önde gelen şahsiyetleri Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Şinasi idi. Bunlar sorunlara farklı tarzlarda yaklaşıyor, ayrı metotlar öneriyorlardı. Ortak noktaları ise devleti kurtarmak hedefleri, Osmanlılık idealleri ve çözümlerinin meşrutiyette düğümlenmesiydi. Mesela Namık Kemal yazılarında başlıca üç temel sorun tespit etmiş ve onlara şöyle çözümler öneriyordu:

Devletin çöküş nedeni siyasi ve ekonomik sebeplerdir.

Bu süreci tersine çevirmenin yolu eğitimidir.

Bunun için gerekli reformların en önemlisi anayasal meşruti bir temele dayalı merkezîyetçi bir devlet rejimidir.²²

Görüldüğü gibi burada Osmanlılık idealinin hayata geçirilmesinin en önemli iki aracı meşrutiyet ve merkezîyetçilik kavramları vurgulanmıştır. Anayasal meşruti yönetim fikri ona göre Osmanlılık ideolojisinin hayata geçirilmesinin en önemli aşamalarındandır. Bu fikrin temelinde bir hedef olarak ulaşılmamasını istediği Avrupa medeniyetinin özgürlük, eşitlik ve meşrutiyete dayandığı inancı vardır. Onun Osmanlılık fikrinin temeli Müslümanların beraberliği ve Hristiyanlarla uzlaşmadır. Bu çerçeveden bakıldığında Onun İslamcı-Osmanlıcı bir fikir yapısına sahip olduğu düşünülebilir.

Namık Kemal Tanzimat'ın getirdiği Batılılaşmaya karşı ilk defa milliyetçilik bilinci uyandırmaya çalışan kişidir. Ancak Onun milliyetçiliği, doğumunu hedeflediği Osmanlı Milliyetçiliğidir. Namık Kemal'e göre hukukta ve menfaatte birlik sağlanabilirse dil, din, ırk farklılıkları yeni bir milletin oluşturulmasına engel değildir. Bu ideolojinin yerleşmesi için her milletin çocuğunun aynı okullarda Osmanlılık idealleri doğrultusunda yetişmesi gereğini savunmuştur. Namık Kemal bu önemli adımların atılmasıyla Osmanlı birliğinin gerçekleşeceğine ve Avrupa'dan da yeni medeniyetin alınmasıyla eski güzel günlerin geleceğine inanmaktadır. Yani ona göre Avrupalıların Avrupa medeniyeti ile İslam'ın birleştirilemeyeceği fikri yanlıştır. Osmanlı Devleti Osmanlılığından

20 Mustafa Fazıl Paşa Mısır tahtının meşru varisi idi. Veraset kanununda yapılan bir değişiklikte bu hakkı elinden alımınca mücadelesini önce İstanbul'da daha sonra da Avrupa'da sürdürmeye başlamıştı. Meşrutiyetin ilanı Osmanlılık birliğinin sağlanması gibi emeller beslememekle birlikte mücadelesinde destek olabilecekleri inancıyla Yeni Osmanlılara yardım etmişti. Mücadelesi tamamen şahsi idi.

21 Mardin, 31-33.

22 Namık Kemal, "Şark Meselesi", *Makâlât-ı Siyâsiyye ve Edebiyye*, Maba-i Ebuuzziya, İstanbul, 1328, s. 1-2.

vazgeçmeden medeni bir devlet olabilir. Yani O, ilim ve teknikte Batıcılık, kültür ve değerlerde Osmanlılık, inançta İslamcılık taraftarıdır.²³

Yeni Osmanlıların önde gelen temsilcilerinden olan Şinasi laikliğin ve milliyetçiliğin öncüsü kabul edilir. Ali Suavi ise medreseden yetişmiş bir şahsiyettir. Bu özelliğinin de etkisiyle İslamcı yönü ağır basmaktadır. Ancak O da Namık Kemal gibi Osmanlı Devleti'nin Batı'nın maddi gücünü elde etmesi gerektiği taraftarıydı.

Dönemin diğer önemli şahsiyetlerinden hem devlet adamı hem de fikir adamı kimliği ile ön plana çıkan Ahmet Mithat Efendi de "Yeni bir Osmanlı milleti var. Osmanlılık bir siyasi bağlılık olarak padişahın tebaası olmayı kabul etmekten ibarettir" diye Osmanlıcı düşüncelerini ortaya koyuyordu.²⁴

Yeni Osmanlıların muhalefet hareketi siyasal anlamda İstanbul'a dönmelerinden sonra, basın yoluyla yaptıkları muhalefet ise 1880'lerden sonra son bulmakla beraber fikirlerinin tamamen son bulduğu söylenemez.

Kendilerinden sonra da hemen hemen aynı gayelerle kurulan Jön Türkler muhalefet hareketinde de hem programları ve hedefleri hem kadroları olarak yer aldılar. Jön Türklerin de gayeleri devleti kurtarmaktı. Bu amaçla Osmanlı birliğinin sağlanması idealine büyük önem vermişlerdir. Hatta II. Abdülhamit 1880'lerden itibaren Osmanlılık politikasının başarısızlığı ile İslamcılığa doğru yönelirken Jön Türkler 1910'lara kadar Osmanlılık idealini yaşatmaya çalışmışlardır.

Yeni Osmanlılardaki hizipleşme Jön Türklere de aktarılmıştır hatta aralarındaki görüş ayrılıkları daha da belirgindir. Mesela Yeni Osmanlıların hepsi devleti kurtarmak idealine matuf Osmanlıcılığı benimsemiş ve bunun gerçekleşmesi için meşrutiyetin şart olduğuna inanmıştır. Aralarındaki ayrılıklar ise kabul ettikleri Osmanlılık idealine nasıl ulaşılabileceğinden hatta Osmanlıcılık idealine ulaşmak için ortak olarak temel araç gördükleri meşrutiyet rejiminin nasıl hayata geçirileceğinden ibarettir. Bu noktada Ziya Paşa'nın önderlik ettiği propaganda yolunun seçilmesinden tutunuz da Ali Suavi'nin önderlik ettiği ihtilal teşebbüslerine varıncaya kadar geniş bir yelpazede düşün ve hareket sahasında idiler. Ancak Jön Türkler de amaçta ve araçta da farklılıklar mevcuttur. Bu durumda Jön Türkler arasında ortak nokta sadece devleti kurtarmaktır denilebilir. Bu hedefe ulaşmak için farklı ideolojiler ve bu ideolojilerin uygulanması için farklı metotlar geliştirmişlerdir. Gerçi hareketin ilk ortaya çıktığı dönemlerde hemen hemen hepsi Osmanlıcı idiler. Bu ideal doğrultusunda metot geliştirmeye uğraşılsa da özellikle İttihat ve Terakki adlı grubun iktidara gelmesinden sonra Osmanlı birliğini kurmanın mümkün olmadığını anlaşılmasıyla resmi olmasa da düşün sahasında çeşitli ideolojilere yönelmişlerdir. Böylece diyebiliriz ki Yeni Osmanlılarda tartışılan sadece nasıl sorunu ise (nasıl meşrutiyeti ilan edebiliriz) Jön Türker'de bunun yanında neden (neden meşrutiyet yönetimi, neden merkezîyetçi veya adem-i merkezîyetçi devlet yapısı) ve niçin (niçin Osmanlılık, Türkçülük veya İslamcılık) sorunları da tartışılmıştır.²⁵

Yeni Osmanlılarla Jön Türkler arasında bundan başka farklılıklar da vardı. Mesela Yeni Osmanlılar Avrupa'daki düşünce hareketlerinden fazla etkilenmemişken Jön Türkler daha fazla etkilenmişlerdir. Bu farklılıkları dolayısıyla Jön Türkler başlıca iki gruba ayrıldılar: Bunlar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temsil ettiği Ahmet Rıza grubu ile Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet

23 Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, (İstanbul, Yön Yayınları, 1965), 60.

24 Berkes, s. 60-66; Mardin, s. 35.

25 Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul, İletişim Yayınları, 1994), 82-88; Ürenay, s. 23-24.

Cemiyeti etrafında örgütlenen Prens Sebahattin grubu idi. Bunlardan başka bu gruplardan bağımsız olarak Abdullah Cevdet ve Mizancı Murat gibi şahsi hareket eden veya etraflarında kendilerine inanmış küçük gruplar bulunan Jön Türkler de vardı. Bu grupların hepsi üyelerinin düşünce farklılıklarından doğmamıştı. Aralarındaki şahsi anlaşmazlıklar nedeniyle ayrı çalışan fakat aynı amaç doğrultusunda faaliyet gösteren gruplar da vardı. Her ne maksatla olursa olsun her biri Batılı fikirlerin ayrı bir yönünün Osmanlı Devleti'ne taşıyıcısı olmuşlardır. Ancak burada şunu unutmamak gerekir ki Osmanlılar Batılı fikirleri her zaman bir seçme yaparak algılamışlar Batı'nın bazı yönlerini vurgulayıp bazı yönlerini arka plana itmişlerdir.²⁶ Bu grupları ve savundukları fikirleri dikkatle incelersek bu durumu oldukça net bir şekilde görebiliriz. Mesela Ahmet Rıza baskı yönetiminin kaldırması gereği üzerinde ısrarla durmasına rağmen anayasal bir rejimden yana değildir. Baskı rejiminin kalkmasını ise meşrutiyet yönetiminde görüyordu. 1889'da Askeri Tıbbiye de kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti onun görüşlerini benimsemişti. Zaten kendisi de zamanla cemiyetin önderi konumuna yükselecektir. İttihat ve Terakki mücadelesini Avrupa'da sürdürdü. Cemiyet, iktidara geldikten sonra içinde değişik ideolojiler savunan hizipler oluşmuşsa da Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar en azından resmi söylem olarak Osmanlılık ideolojisini benimsemişti. Özellikle Avrupa'da sürdürülen mücadeleler dönemine rastlayan Ahmet Rıza'nın liderliği yıllarında bu ideal tavizsiz bir şekilde savunulmuştu. Ancak Osmanlılığın tesisi konusunda izlenecek yol bu dönemde de ihtilaflıdır. Hatta cemiyet içinde kurucuların her birinin ayrı dinden olması fikri istekleri, hedefledikleri Osmanlı birliğinin simgesi olarak düşünülmüştür. Bu idealleri doğrultusunda kuvvetli merkezi bir otoritenin bulunması gerektiğini de söylüyorlardı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti adından da anlaşılabilen gibi birleşme ve ilerlemeyi esas tutmakta idi. Bu amaçlarına ulaşmak için kendisi gibi rejim aleyhindeki bütün gruplarla birleşme çalışmaları yapmış, kısmen de başarılı olmuştur. İttihat ve Terakki Meşrutiyet'ten sonra iktidarı gittikçe ele almaya başlamış. 1913'ten sonra da idareye tamamen hâkim olmuştur. Ancak idareyi ele aldıktan sonra diktatörlüğe yönelmiştir. Bu dönemdeki liderleri ise 1905-6'dan sonra Dr. Nazım ve Bahattin Şakir Beyler, iktidarın tamamen ele alınmasından sonra ise bunun gerçekleştirilmesinde en büyük pay sahibi olan Rumeli askerlerinin önde gelen İttihatçı subayları Enver, Cemal ve Talat Paşalardır. Dr. Nazım ve Bahaddin Şakir'in liderliği döneminde azınlıklara karşı kırılganlık ve güvensizlikle karışık bir iyi geçinme siyaseti takip etmişler, fakat bundan kendileri de pek memnun olmamışlardır. Bu dönemde gayrimüslim unsurları da Osmanlılık idealinin tesisine çalışmak şartıyla cemiyete kabul edebileceklerini, bu hedef doğrultusunda çalışan herkes milliyeetine bakmadan Osmanlı kabul ettiklerini belirtmişlerdir.²⁷ Bunun yanında bilhassa yurtdışındaki Müslümanlarla temaslarında İslam vurgusuna dikkat etmişlerdir. Fakat özellikle Balkan savaşlarından sonra Osmanlılığın gerçekleştirilmesinin imkânsızlığı anlaşılınca resmi söylemde değilse de fiiliyatta farklı politikalara yönelmişlerdir. İttihat ve Terakki bundan sonra takip ettiği politikalara bakılarak milliyetçilerin cemiyeti olarak adlandırılmıştır.

Jön Türklerin diğer önemli şahsiyetlerinden Mizancı Murat²⁸ ise Osmanlılık birliği altında özellikle devlet tipinde İslamcılığa yönelik fikirler ortaya koymuş, bunun yanı sıra Türklüğe de kıymet vermeye çalışmıştır. Ona göre Osmanlı vatandaşlarının eşitliğini sağlayan bir meşruti yönetim sayesinde Türkçe yaygınlaşacak, bu da Osmanlılık bilincinin gelişmesinin kültürel temeli olacaktır. Kısaca Mizancı Murat'ta Osmanlılık, İslamlık ve Türkçülük ideallerinin birbiri içine

26 Burada millet kavramının din bağlamında değerlendirilmesi o dönemde milletin belirlenmesinde dine atfedilen önemin göstergesidir. Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 17; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri içinde ikinci Jön Türk Hareketlerinin Fikri Esasları*, (İstanbul, 1986), 20.

27 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, (Ankara, TTK yayınları, 4. Baskı, 1992), c. 1, s. 372-376.

28 Asıl ismi Mehmet Murat'tır. (1854-1917) Mizan diye bir dergi yayımladığı için bu adla anılmaktadır.

girdiğini söyleyebiliriz. Ancak burada yine de Türkçe dilinde dil birliğinin Osmanlılık idealine hizmet etmesi düşüncesiyle seslendirildiğini göz önüne alırsak Onda yine de Osmanlılık idealinin temel olduğu ifade edilebilir. Ayrıca Osmanlılık birliği emeli doğrultusunda ayınlarının Türkçe yapılacağı -ki burada Türkçeye vurgusu var amaç sadece birliktelik değil- bir Osmanlı millî kilisesi kurulmasını öneriyordu. Ne var ki önerisi bizzat kendi çalıştığı gazetenin yöneticileri tarafından kimsenin dinine ve kavmiyetine karışmamak gerektiği düşüncesiyle hoş karşılanmıyordu.²⁹

İttihat ve Terakki cemiyetinin kurucularından olan ancak cemiyetin Ahmet Rıza gurubunun eline geçmesiyle cemiyetten uzaklaşan Abdullah Cevdet'te de Osmanlı vatanperverliği içine yerleştirilmiş bir Türklük duygusu vardı. Bu duygu onda gittikçe kuvvet bulmuş ve Abdullah Cevdet 1905 yılında Osmanlı Milleti tabirine bile itiraz etmeye başlamıştır.

Jön Türklerin diğer bir önemli temsilcisi Prens Sabahattin ise meşrutiyete dayalı Osmanlılık taraftarıydı. Ona göre bütün Osmanlı halkları bir Osmanlı milleti meydana getiriyorlardı. Ancak milletler bunun bilincinde değillerdir. Bu bilincin sağlanması için hangi milletten olduklarına bakılmaksızın tüm Osmanlı unsurlarına iyi bir eğitim verilmeliydi. Önderi olduğu Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti çeşitli milletlere özerklik verilmesi taraftarıydı. Ancak Osmanlı Devleti'nin federal bir yapıda olmasıyla, Osmanlı birliğinin sağlanabileceğini savunuyordu. Bu düşünceden hareketle bölgelerinde özerklik isteyen millî grupları desteklemekte bir sakınca görmüyordu. Nitekim bu düşünceleri nedeniyle diğer Jön Türkler tarafından ihanetle suçlanmıştır. Bununla beraber Prens Sabahattin de Osmanlı birliğini bozacak bağımsızlık hareketlerine karşıydı. Prens Sabahattin, Osmanlı Devleti'nde hürriyetin yerleşmesi için gerekirse Avrupa müdahalesini bile hoş karşılıyordu. İttihat ve Terakki grubu ise bağımsızlıklarını zedeleyecek böyle bir harekete şiddetle karşıydı.³⁰ Aslında Jön Türklerin en önemli özlemi hürriyet değil Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını durdurmaktı. Hürriyet ise bu noktada kendileri için bir araçtı.³¹

5. Osmanlılık İdealinin Fiili Uygulamaları

Bir resmî ideoloji olarak ortaya konulan ve dönemin pek çok önemli fikir adamı tarafından da benimsenen Osmanlılık idealinin hem resmi çevrelerin hem de fikir adamlarının ortaya koyduğu birçok somut uygulamasıyla karşılaşırız. Bunları şu başlıklar altında tasnif ederek ifade edebiliriz:

5.1. İdari Alanda Osmanlılık

İdari alanda Osmanlı birliği fikrinin uygulamalarına ilk defa Tanzimatçı devlet adamlarının öncülüğünde ortaya çıkan Eyalet Meclislerinde rastlıyoruz. Bu meclislerde bütün Osmanlı tebaası Tanzimatçıların Osmanlılık idealinin temel aracı eşitlik ilkesi doğrultusunda temsil edilmiştir.

Osmanlılığın idari alanda uygulanışının bir diğer göstergesi de Tanzimatçıların önderliğinde uygulamaya konulan ve yine dayanak noktası eşitlik olan gayrimüslimlerin de devlet hizmetinde üst görevlere kabulüdür. Mesela Sultan Abdülaziz tarafından Şurâ-î Devlet Üyeliğine atanan isimlerin bir kısmı gayrimüslimlerden idi. Bu konuda Kanun-i Esasi'nin 19. Maddesi açık hüküm içermektedir. Adı geçen madde "*Devlet me'muriyetinde umûm tebaa ehliyet ve kabiliyetlerine göre münâsib*

29 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 118.

30 Stanford Show ve Ezel Kural Show, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çev. Mehmet HARMANCI, (İstanbul, e yayınları, 1983), c. 2, s.314.

31 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 219-220.

olan me'mûriyetlere kabûl olunurlar" şeklinde ifadesini bulmuştur.³² Anlaşılan Osmanlıcılığın en önemli somut uygulanması diyebileceğimiz hem eşitliğe hem de meşrutiyete dayalı bir uygulama I. Meşrutiyet'tir. Bilindiği gibi meşrutiyet Yeni Osmanlıların en temel isteği idi. Onun için ve Anayasasının hazırlanma aşamasında Yeni Osmanlılar cemiyetinin Namık Kemal gibi bazı üyelerinin de görev alması cemiyetin faaliyetlerinin en önemli sonucuydu. Gerçi Meşrutiyetin ilanı sadece Yeni Osmanlıların gayretlerinin neticesi olmamış, iç ve dış birçok etkinin -Mesela Batıcıların da isteği yani onlar eşitlik olmadığı iddiasıyla Avrupa'nın yaptığı baskının önüne geçmek için meşrutiyeti bir araç görmüşlerdir- yanı sıra bizzat Padişah II. Abdülhamit'in de Meşrutiyetin Osmanlı birliğine vasıta olabileceğini düşünmesi muhtemeldir. Çünkü biz II. Abdülhamit'in özellikle saltanatının ilk yıllarında Osmanlılık idealine daha çok önem verdiğini biliyoruz. Bu durumda meclisin istenilen gayeye ulaşmaya yetmediğini anlamasıyla da meclisi kapatmış olmaktadır. Ancak meclis kapatmasını da sadece böyle bir nedene dayamak güçtür. Abdülhamit'in Meclisi kapatmasından sonra da muhalif hareketler meşrutiyete bağlılıklarını sürdürmüşler, çeşitli mücadelelerden sonra meşrutiyeti 1908 yılında yeniden ilan ettirmeye muvaffak olmuşlardır. II. Meşrutiyet Dönemi, hürriyet ortamının da tesiriyle, devletin yıkılışını engellemeye yönelik çözüm arayışlarının zirveye ulaştığı bir dönem olmuştur. Ayrıca bu dönemde basın-yayın üzerindeki denetim ve sansürün ortadan kalkması, Osmanlı entelektüel hayatına da ivme kazandırmıştır.³³ Peyami Safa Türk İnkılâbına Bakışlar adlı eserinde, II. Meşrutiyet'in ilanı ile ortaya çıkan bu ortamı; "dolgunluğu, taşkınlığı, zenginliği ve coşkuluğuyla bu, çok canlı bir fikir ve iddia panayırır" şeklinde tanımlamıştır.³⁴

1.5.2. Hukuki Alanda Osmanlıcılık

Tanzimat Fermanı'nda "Osmanlıcılık ve Osmanlı Vatanperverliği" düşüncesi temel bir hedef olarak yer almakta idi. Fakat fermanın bir taraftan şer-i şeriften söz ederken diğer yandan gayrimüslimlerin eşitliğinden söz etmesi, etnik yapının hukukî statüsünü belirlemede sıkıntı doğurdu. Fermanın ilk kez Müslüman veya gayrimüslim tüm uyrukların aynı haklara ve yükümlülüklerle sahip olacaklarını ilan etmesi Osmanlı Devleti'nde o zamana kadar görülmemiş bir tanımlama idi. Anlaşılan Ferman Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitliği sağlayarak yakınlaşmayı amaçlıyordu. O zamana kadar sadece bir hanedan ismi olan "Osmanlı" Ferman ile artık yukarıdan aşağıya doğru farklı etnik kimlikleri kaynaştıracak bağ olarak kullanılıyor, farklı bir anlam kazanıyordu. Aynı şekilde Islahat Fermanı'nın gayrimüslimlere yönelik hükümlerine bakıldığı zaman da gayrimüslimlerin hak ve sorumluluk bakımından Müslümanlarla eşit statüye taşınmak istendiği görülmektedir.³⁵

Devlet adamları tarafından da hukuk alanında Osmanlı birliğini sağlamaya yönelik eşitlik temeline dayalı bazı düzenlemeler yapılmıştır. Mesela Islahat Fermanı'yla Hristiyanların da silah taşımalarına izin verileceğinin ve askere kabul edileceğinin ilanı -bu eşitlik ilkesine dayalı olduğu görünse de orduya yeni insan gücü bulmak amacını da güdüyordu ve Hristiyanları hiç de memnun etmemişti- ve cizyenin kaldırılması -askerlik yerine isteyen Hristiyanların bedel verebileceğinin getirilmesi de cizye işlevini görmüştür ki zaten cizye de askere gidebilecek olanlardan alınan baş vergisidir- bu alanda atılmış adımlardır. Hukuki alanda bu adımların çok daha önemlisi bütün

32 *Düstur*, 6.

33 Fuat UÇAR, "Türk Düşüncesinde Osmanlıcılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 10, s. 18, s. 84.

34 Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, (4. Basım, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999), s.11.

35 Demir, 337-340.

tebaayı yargılama yetkisine sahip³⁶ özellikle ticari alanda yeni mahkemelerin kurulması ve bütün mahkemelerin bir üst mercii olan bir kurulun oluşturulması idi. Eşitlik ilkesine dayalı bir diğer düzenleme ise bu kurulun üyelerinin her dinden insanlardan oluşmasıydı.

Tanzimat döneminde hazırlanan ceza kanunu da bu yönüyle değerlendirilebilir. Gerçekten 14 Temmuz 1851’de yeniden düzenlenen Ceza Kanunnamesi sınıf, mezhep ve din farkı gözetmeksizin bütün Osmanlılara uygulanmak üzere yürürlüğe girmişti ve en temel özelliği eşitlikçi bir bakış açısıyla kaleme alınmış olmasıydı. Ayrıca bu kanun dünyevileşmenin ilk adımları diyebileceğimiz düzenlemeler de içeriyordu. Daha sonra çok önemli bir hukuki düzenleme olan Mecelle ile karşılaşılıyor. Ahmet Cevdet Paşa tarafından hazırlanan bu kanun şer-i kanunlar ile Avrupa kanunlarını bir manada uzlaştırmak amacını güdüyordu ki ilk defa Avrupa kanunlarının somut tezahürleri bu kanunlarda görülmüştür.

Bir Osmanlı milletini Osmanlı vatanında yaşıyor olmak ortak kimliği üzerinden meydana getirmek amaçlı çalışmalar daha sonra da devam etti. Ortak vatan etrafında birleşmeyi esas alan Abdülaziz, 19 Ocak 1869’da dokuz maddeden oluşan Tâbiyyet-î Osmaniye Kanunnamesini kabul etti. Kanunun temel özelliği, Müslüman ve Hıristiyan ayırımı yapılmaksızın bütün halkı kapsamasıdır. Kanun, dini anlayışa dayalı vatandaşlık mefhumunu terk ederek onun yerine Batı hukukundaki uyrukluk kavramını yerleştirmekteydi.³⁷

Bütün bu çalışmaların en ileri noktası olarak Osmanlı tebaasının hukuki olarak eşit olduğunu ifade eden en somut kayıt ise herhalde yukarıda “Eşit Haklara Dayalı Osmanlılık” bahsinde geçen Osmanlıların memleketin hukuk ve vazifelerinde eşit oldukları şeklindeki Kanun-i Esasi hükmü olduğu tanımlanabilir.³⁸

Eğitim Alanında Osmanlılık

Eğitim alanında da birliği sağlama amacına yönelik ve eşitlik temeline dayalı düzelmemeler yapıldı. Bu alandaki ilk düzenlemeler II. Mahmut zamanında başlamıştı. Onun döneminde açılan eğitim kurumlarına bütün Osmanlı tebaalarının kabul edileceği bildirildi. Burada dünyevileşme ve batılılaşmanın da etkisi olduğu gibi milletin eşit ve bir kabul edilmesinin de etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Zaten fikir adamlarının ifade ettiği düşünceleri sadece bir akımın çerçevesi içine değerlendirilmemesi gerektiği gibi devletin attığı adımlar da sadece bir idealin uygulaması olarak görülmemelidir. Aslında hedef noktasında belki bir birlik her fikirde ve her uygulamada vardı. O da ifade edildiği gibi devleti içine düşüğü durumdan kurtarmaktı. Ancak bu nihai hedefe varmak için yollar da araçlar da her zaman çeşitlilik göstermiştir.

Tanzimat döneminde hazırlanan Maarif Nizamnamesinin de Osmanlıcı bir yönü vardı. Buna göre ilköğretim her din ve mezhepten halkın çocukları için Türkçe olarak düzenleniyordu. Böylece birleştirici millet politikası için vazgeçilmez bir unsur olan dil birliği sağlanmaya en azından tüm tebaanın ortak bir dili biliyor olması sağlanmaya çalışılıyordu. Rüştüyeden sora ise herkes kendi dilinde eğitim yapacaktı. Daha sonra Yükseköğretimde de Osmanlıcı düzenlemeler yapıldı. Avrupa’ya öğrenci gönderme yerine açılan bir Mektebi Sultanide her milletten gençlerin hem batılı

36 Daha önce gayrimüslimlere hukuki alanda özerklik verilmiş kendi aralarındaki hukuki işleri cemaatlerinin oluşturacağı dini mahkemelerine, Müslümanların işleri ise şer ’iye mahkemelerine bırakılmıştı.

37 Demir, 341.

38 Kanun-i Esasi ile sonrasında yapılan tüm hukuki düzenlemelerin tam metinleri ve değerlendirilmesi için bk. Cemal GÜVEN, *Anayasalar, Kanunlar ve TBMM Kararları (1876-2016)*, (Eğitim Yayınları, Konya, 2016).

bilimlerle donatılması hem de birer Osmanlı aydını olarak yetiştirilmesine çalışıldı. Daha sonra bu sultaniler imparatorluğun diğer büyük vilayetlerine de yayıldı. Bu okullarda Osmanlılık idealine aykırı olacağı ve yabancı öğrencileri incitebileceği gerekçesiyle Türk Kültürüne yer verilmezken okulların fiili olarak azınlıkların milliyetçilik duygularının gelişmesine katkıda bulunduğu görülmüştür.

Dil ve Edebiyatta Osmanlılık

Osmanlı Devleti'nde resmi dil Osmanlıca idi.³⁹ Osmanlıca'nın da temeli Türkçe olmakla birlikte imparatorluğun bütün halklarının katkılarıyla şekillenmişti. Ancak bu dil sadece yönetici elite mahsus kalmıştı. Halk Türkçesi ise zaten hem Türk halkı hem de azınlıklar arasında da konuşulmaktaydı. Ancak azınlıklar kendilerinde milli bilinç uyanmasıyla birlikte kendi dillerine daha fazla ilgi göstermeye başlamışlardı. Bu durum birçok bölgede doğrudan Türkçe'ye veya Osmanlıca'ya karşı değil kiliseye karşı bir hareket olarak ortaya çıkıyordu. Dönemin Osmanlı aydınları da edebi eserlerinde kozmopolit bir dil olarak değerlendirdiği Osmanlıca'ya daha fazla önem vermişlerdir. Mesela Servet-i Fünûn Edebiyatında ağır bir Osmanlıca'nın kullanılması bu yönüyle de değerlendirilebilir. Bu dönemde bütün halka hitap eden kahramanların aynı millettense insanlar olduğu yani Osmanlı milletinden olduklarının anlatıldığı eserler de ortaya konulmuştur.

1.6. Osmanlılık İdealinin Sonu

1.6.1.Sağladığı Kısmi Başarı

Osmanlılık ideolojisi sonuçta başarısız olmuş yani hedefi olan devleti kurtarmak emeline ulaşamamışsa da hem vatan millet, meşrutiyet, eşitlik hürriyet gibi kavramların imparatorluğa gelişine sebep olmuş hem de bazı sınırlı başarılar elde etmiştir. Buna II. Abdülhamit'in tahta gelişinden sonra onu tahttan indirip tekrar V. Murat'ı getirmek isteyenlerin oluşturduğu Skalyeri-Aziz Bey komitesi örnek verilebilir. Çünkü çeşitli dinlerden insanların üye oldukları komite ilk toplantısında milletin selameti için çalışacaklarını dile getirmişti. Demek ki komite üyeleri için millet kavramının anlamı eski Osmanlı literatüründe var olan dini anlamdaki millet kavramından farklı olmalıydı. Gerçi komite üyelerini bir araya getiren aynı millettense oldukları inancından çok menfaat birliği idi. Ancak yine de komitenin ideolojik temeli ortaya konulurken Osmanlıların oluşturmak istedikleri anlamda millet tabirinin kullanılması toplumun böyle bir şeyi kabullenmeye çok da yabancı olmadığını gösterir.⁴⁰

Bundan başka Osmanlı Devleti'nde görevli bazı gayrimüslim yöneticilerinde kendilerini Osmanlı olarak gördüğü etnik kimliklerini fazla ön plana çıkarmadıkları görülmüştür. Buna en iyi örnek ise Osmanlı Devleti'nin bir dönem Yunanistan elçisinin bir Rum olmasıdır.

1.6.2.Nihai Başarısızlık ve Tepki Olarak Gelişen İdeolojiler

Osmanlı devletinin birliğinin ve bekasının tehlikeye düştüğü bir zamanda Osmanlı Devleti'nin çeşitli yöneticileri temelde devleti kurtarmak amacına yönelik bir Osmanlı birliği oluşturmaya yö-

39 Osmanlıca mı yoksa Osmanlı Türkçesi denmesi gerektiği tartışmalıdır. Konu dilbilimcilerin sahasında olduğundan bu tartışmaya değinilmemiştir. Ancak ifadenin makalenin konusu açısından önemi vardır ki metinde temas edilmektedir.

40 Lewis, s. 175-178.

nelmişlerdir. Ancak Osmanlılık çalışmalarının istenen neticeyi vermemesi ayrılık hareketlerinin devam etmesi devlet adamlarını ve düşünürleri devleti kurtarmaya yönelik başka ideolojiler aramaya yöneltti. Bu görüşler Osmanlıcılığın zararına gitgide İslamcılığa ve Türkçülüğe yöneliyordu. Nihayetinde Osmanlı devlet adamlarının ve aydınların hedefi devleti kurtarmaktı ve Osmanlıcılık bu hedefe giden yolda sadece bir araçtı. Bu aracın istenilen hedefe ulaştırılmayacağına görülmesi diğer taraftan hedefe ulaşmanın yani devleti kurtarmanın aciliyet kesbetmesi bu yönde çabaları artırdı.

Bu noktada Osmanlıcılığın gerilemesiyle bir yandan Batıcılık gibi farklı zeminlerde gelişen fikir akımlarının ötesinde Osmanlıcılık ile istediği başarıyı elde edemeyen ancak gayesi tabii ki Osmanlıcılık değil devleti kurtarmak olan dönemin fikir ve devlet adamlarının Osmanlıcılık temelleri üzerine bina ettiği fikirlere temas etmenin yararları vardır. Ancak öncesinde Osmanlıcılık idealine neden ulaşamadığının değerlendirilmesi yerinde olur ki bu değerlendirme Osmanlıcılığın aksayan yönleri ve yerine ikame edilen ideolojiler ile hangi açıkların kapatılmaya çalışıldığını da ortaya koyabilmemize yardımcı olabilir.

Osmanlıcılığın istenen hedefe ulaşamayışının yani araçta yeni bir Osmanlı milleti meydana getirilmesine imkân oluşturamayışının, hedefte ise Osmanlı Devleti'ni kurtarmayışının sebeplerinin en önemlisi Osmanlılık bilincinin oluşturulması için vazgeçilmez unsurlardan biri olan bir Osmanlı kültürünün oluşturulmasının imkânsızlığı idi. Çünkü bir Osmanlı kültürü meydana getirmek için vazgeçilmez bir şart olan bir Osmanlı dili yoktu. Her ne kadar Osmanlıca çeşitli dillerin katkıları ile oluşturulmuş bir dil olsa da temeli Türkçe idi ve o zamanki gayrimüslim halk onu Türkçe kabul ediyordu. Bu durumda bir Osmanlı kültürü oluşturulması için kullanılacak dil zorunlu olarak Türkçe olacaktı.⁴¹ Böylece Osmanlı birliği oluşturma hareketi daha başlangıçta bir milletin lehine yapılmış bir hareket şeklini alıyor ve mantığını kaybediyordu.⁴²

Aslında burada Osmanlıcılık birleştiricilik özelliğini değil eşitlikçi temelini kaybediyordu. Ancak Osmanlıcılık fikrinin banisi Yeni Osmanlılar için en önemli unsur eşitlik değil birliktelik idi. Bu hedefin hayata geçirilmesi için eşitlikten ödün verebiliyorlardı. Bu sebeple gayrimüslimler Osmanlılık birliğinin tesisi için yapılan bazı düzenlemelerden memnun olarak, bu düzenlemelerin sonucu olarak kabul edildikleri değişik konumlarda devlete hizmet etseler de millî kimliklerini gururla taşıdıkları için bağımsızlık özlemlerinden vazgeçmemişler, yeni bir milleti oluşturacak bir kaynaşmanın gerçekleşmesine fırsat tanımamışlardır. Bunda gayrimüslimlerin Osmanlıyı Türk ile özdeş görmesi ve Osmanlılaştırma çabalarını bir Türkleştirme hareketi olarak değerlendirmesinin de etkisi büyüktür. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Ortadoğu'daki Müslüman halkı da buna hazırlıklı değildi. Daha da ötesi bu siyaset Avrupa devletlerinin de işine gelmiyordu. Eşitliğe ve kaynaşmaya yönelik çabalarda, Avrupa devletlerinin her fırsatta yaptıkları müdahaleler de başka bir engel oluşturuyordu.⁴³

Osmanlıcılığın başarısızlığının bir nedeni de o dönemde dünyada hâkim olan milliyetçi politikaların tersine bir yaklaşım içermesi idi. Sonuçta Müslümanlarla gayrimüslimleri kaynaştıracak eşitlik prensibini uygulama, aynı vatan etrafında birleştirme süreci, zamanla hızını yitirdi ve

41 Bu zorunluluğu içeriğinde bir Osmanlı milleti oluşturulması hedefine yönelik birçok kayıt bulduğumuz Kanun-i Esasi de açıkça görüyoruz. Nitekim 18. Madde: “*Tebaa-i Osmâniyye'nin hidemât-ı Devletde istihdâm olunmak için Devlet'in lisan-ı resmîsi olan Türkçe'yi bilmeleri şarttır*” derken 57. Madde “*Hey'etlerin müzârekâtı lisan-ı Türkî üzere cereyan eder ve müzâkere olunacak lâyhaların sûretleri tab' ile yevm-i müzâkereden evvel a'zâya tevzî' olunur*” demektedir. Düstur, 6-11.

42 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 192.

43 Demir, 343.

Osmanlılık ideolojisi Balkan savaşlarında Osmanlı Devleti'nin yenilgiyle son buldu.

Bu tarihten sonra Osmanlı aydınlar bu fikrin ulaşılması mümkün olamayan bir hedef olduğunu değerlendirerek temel amaçları olan devleti kurtarmak yolunda farklı görüşleri savunmaya başladılar. Bunların en önemlileri ise İslamcılık ve Türkçülük idi. Hakikaten aynı aydının bir dönem Osmanlı olmasına rağmen daha sonra İslamcı ya da Türkçü görüşler serdetmesi sık karşılaşılan bir tutumdur ve kronolojik olarak bakıldığında sıklıkla ilk önce Osmanlı daha sonra İslamcı ya da Türkçü olduğunu görmek mümkündür.

İslamcılık

Hareket 1840'lardan beri Müslümanca bir tepki olarak ortaya konuluyordu. Tanzimat'a gösterilen tepkide de Osmanlılık değil İslamcılık hâkimdi. Fikirlerinin odak noktası Tanzimat'la birlikte Osmanlıların kendi benliklerini kaybetmeye başladıkları idi. Daha sonra hem Osmanlılık ideolojisinin başarısızlığa uğrayacağına anlaşılmaya başlanmasıyla hem de imparatorluk içinde daha az gayrimüslim kalmasıyla geliştirilecek birleştirici ideolojilerde gayrimüslimlerin nazara alınmayabileceği fikri doğdu. Müslüman milletleri imparatorluğa bağlı tutmak ise onlara Osmanlılıktan daha çok hitap eden ideolojilerle daha kolay mümkün olabilirdi. Bütün Müslüman tebaaya hitap edebilecek ve tabii ki Osmanlılıktan çok daha fazla toplumsal dayanağı olan İslam'dı. Ayrıca onlara göre Müslüman tebaanın bağlılığı ile devlet güçlenirse gayrimüslim tebaa da devlete zorla bağlı tutulabilirdi.⁴⁴ Bu açıdan bakıldığında İslamcılığın birçok yönüyle mesela devleti kurtarma amacına yönelik olması noktasından -ki bu zaten temel amaçtı- Osmanlılıktan doğduğu söylenebilir. Nitekim bundan sonra Osmanlılık, İslamcılık içinde varlığını sürdürecektir. İslamcı tepki Müslümanların Rusya'da ve yeni ayrılan Balkan devletlerinde gördükleri davranışın da etkisiyle kuvvet buldu. Namık Kemal ve diğer Yeni Osmanlılar İslam'ı vurgulamakta II. Abdülhamit'ten önce davrandılar. II. Abdülhamit de Müslüman tebaası arasında zaten yaygın olan bu fikri hem iç hem de dış düşmanlara karşı güçlenmek için kullandı. Böylece Panislamizm resmi politika oldu. İslamcılık ile yakın olmakla yani aynı kaynaktan beslenmekte birlikte daha farklı bir fikir akımı olan ya da kısa bir ifadeyle İslamcılığın özellikle dış politikaya bakan yüzü olan Panislamizm politikası ile II Abdülhamit imparatorluk içinde Müslümanlara seslenerek batıcıları ve milliyetçileri bastırmada güç kazanıyor, dış dünyada ise önemli bir Müslüman kamuoyu desteği sağlıyordu. II. Abdülhamit'in bu politikası bir süre başarılı oldu. Buna örnek olarak 1897 Osmanlı-Yunan savaşının bütün İslam âleminde bir Müslüman-Hristiyan çatışması telakki edilerek Osmanlı Devleti'nin zaferi ile sevinilmesi verilebilir.

İslamcılık II. Abdülhamit'ten sonra da Jön Türkler tarafından da içte ve dışta kullanılmış ve aralarında ciddi taraftarlarda bulunmuştur. Özellikle ilk dönemlerde Osmanlılığına ağırlık veren Jön Türklerin çoğu zamanla İslamcılığa yönelmişlerdir. Yani İslamcı ideoloji tabanının önemli kısmını Osmanlılardan sağlamıştır. Yalnız Hilafet meselesi bundan hariçtir. Hilafetin devamı istisnasız bütün Jön Türkler tarafından savunulmuştur.

1.6.2.2. Türkçülük

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu olan Türker'de milli bir şuur uyanması diğer milletlerden oldukça geç oldu. Çünkü onlar Osmanlı milletini öylesine benimsemişlerdi ki kendi mil-

44 Ercüment Kuran, "XIX yy'da Türkiye'de Kültür Değişmesi", *ERDEM*, C. 6 S. 16, (Ankara, 1992), s. 220-222.

li özelliklerini onun içinde eritmişlerdi. Bu sebepten Türklerin ortaya koyduğu düşünceler önce Osmanlılık sonra da İslamcılık gibi birleştirici ideolojilerdi. Ancak zamanla bu ideolojiler sadece Türklerin savunduğu birer ideal haline geldiler. Bu durum bazı Türk aydınlarında Avrupa ile temas etmelerinin de etkiyle Türklük duygusunun kuvvetlenmesine yol açtı. İlk ortaya konulan şekliyle Türkçülük bir Kültür Türkçülüğü idi. Dilde Türkçecilik olarak seslendiriliyordu. Türkçülere göre Türkler imparatorluğun kurucuları olması dolayısıyla ayrı bir önemi haizdi. Bu fikirler tabii olarak Osmanlılık ideali ile karşı karşıya geldi. Ancak Türkçülük fikrinin ilk ortaya koyulduğu dönemde Türkçüler ısrarla Türkçülük fikirlerinin Osmanlılığın gelişmesine engel olmayacağını savunmuşlardı. Hatta onlara göre Türklerin kuvvetlenmesi Osmanlı birliğini kuvvetlendirecekti. Çünkü onlar Osmanlılık çerçevesi içinde kendi milli duygularını yaşatmaya çalışıyorlardı ve imparatorluğun asıl sahipleri oldukları içinde böyle bir şeyi yapmaya da hakları vardı. II. Abdülhamit'in de Batıcılara karşı kullanmak amacıyla zaman zaman bazı Türkçü faaliyetleri himaye ettiği biliniyorsa da ideolojiye asıl destek Jön Türkler'den geldi. Jön Türkler arasında zamanla daha fazla Türklere önem verildi. Nihayetinde İttihat ve Terakki Cemiyeti gittikçe daha fazla Türkçülüğe yöneldi.

Bu fikrin Osmanlı Devleti'ne taşınmasında yurt dışına gönderilen öğrencilerin de tesiri büyüktür. Ancak asıl Türk milliyetçiliğinin kurucusu Ziya Gökalp'tir. O, çeşitli fikir akımlarını tahlil ettiği ve sonunda Türk milliyetçiliğini en uygun bulduğu Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak adlı eserinde Tanzimatçı Türklerden başka kimse için bir anlam ifade etmeyen Osmanlı milleti kavramını devlet ve milletler için sadece faydasız değil özellikle Türkler açısından oldukça zararlı bulur. Çünkü asır milliyetçilik asrıdır ve Osmanlı Devleti'ni meydana getiren milletleri bir arada tutmak mümkün değildir. Bunun için bir an önce çağdaş İslam Türklüğü oluşturulmalıdır.⁴⁵

Türkçülük idealinin o dönemdeki en önemli savunucularından biri de Yusuf Akçura'dır. Çeşitli Jön Türk dergilerine yazdığı makalelerinde dönemin önemli fikir akımlarını değerlendirir. Mesela Ona göre Osmanlılık Osmanlı tebaasının devlete borçlu olduğu bir siyasal bağımlılıktır. Bundan başka bir Osmanlı milleti yoktur ve çalışmakta boşunadır. Çünkü özellikle imparatorluk içindeki gayrimüslim unsurlardan sert tepki görür. Panislamik politika da devlet içinde fazla bir engelle karşılaşmasa da dış dünyada Hristiyan uluslardan sert tepki görür ve başarısızlığa uğrar. İşte bu noktada O Türkçülüğe yönelir yani Türk ırkına dayanan bir Türk milli yapılanmasını önerir. Ona göre böyle bir politika imparatorluk içindeki Türk ırkının bağıllığını pekiştirdiği gibi Osmanlı sınırları ötesinde de Türklerin bağımlılığını da kuvvetlendirecek en ideal yoldur.⁴⁶

Fikir olarak geç telaffuz edildiği gibi uygulama olarak da Türkçülük idealinin tahakkukuna yönelik adımlar geç atıldı. Bu konudaki somut çalışmaların İttihat ve Terakki Partisi'nin Osmanlı Devleti'nin yönetimine ağırlığını koyduğu yıllarda başladığı ve I. Dünya Savaşı yılları boyunca sürdürüldüğü kabul edilir. İttihat ve Terakki'nin önderlerinden Talat Bey dönemin ileri gelen siyaset yapımcıları arasında yer aldı. Dolayısıyla cemiyetin Türkçülük politikalarının tespiti ve uygulamasında mühim rol üstlendi.⁴⁷ Aynı şekilde İttihatçı liderlerden Cemal Paşa I. Dünya savaşında Suriye'de ordu komutanı iken Arap milliyetçi liderlere karşı sert tedbirler aldı. Mesela 21 Ağustos 1915'te kendi komuta ettiği bölgede on bir Arap milliyetçi lideri oluşturulan askeri mahkeme kararı ile idam edildi. I. Dünya savaşından sonra ise bu faaliyetleri neticesinde Osmanlı devletindeki

45 Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, (İstanbul, Toker Yayınları, 2. Baskı, 1992), s. 9-15.

46 Yusuf Akçura, "Türkçülük", *Türk Yılı*, I, 1928, s. 396.

47 Ayrıntı için bk. Şükrü HANİOĞLU, "Talat Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, (c. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010), s. 502-503.

Arap unsurunun isyanına sebep olmakla itham edildi ve gıyabında idama mahkum edildi.⁴⁸ Hatta çağdaşları tarafından Cemal Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin Orta Asya'daki toprakları üzerinde bağımsız bir Türk devleti kuracağı ve kendisinin de bu devletin hükümdarı olmayı planladığı da iddia edilmiştir. Çarlık Rusya'sı Hazine Nazırı Sazanov bunlardan biridir. Ne var ki bu iddialara ihtiyatla yaklaşmakta fayda vardır. Nihayetinde Sazanov Osmanlı Devleti ile savaşta olan Rusya'nın bir yetkilisidir ve pekala kendi hükümetini Osmanlı Devleti'nin bir yöneticisi aleyhine harekete geçirmeye teşvik sadedinde bu şekilde beyanatta bulunmuş olması muhtemeldir.⁴⁹ Her ne sebeple olursa olsun Osmanlı Devleti'nin bir yöneticisi için Türkçülük ideali doğrultusunda hareket etmiş olduğunun telaffuz edilmesi bu düşüncenin mâkes bulmuş olduğunu göstermesi açısından kayda değerdir.

Ancak Türkçülük ideali doğrultusunda yapılan asıl çalışmaların Osmanlı devlet adamları tarafından değil yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri eliyle uygulama sahasına geçtiği müşahede edilecektir.

Sonuç

Osmanlı Devleti kurulduğundan beri toplum yapısını İslam dinini referans alarak düzenlemişti. Buna göre Müslümanlar ya da "milleti hâkime" tek millet olarak değerlendiriliyor iken, "milleti mahkûme" yani gayrimüslimler din hatta mezheplerine göre ayrı ayrı milletler olarak teşkilatlanmışlardı. Mesela bütün Hristiyanlar ya da aynı din içindeki mezhep boyutunda bakarsak tüm Ortodokslar bir millet olarak değil Rum Ortodoksları, Ermeni Ortodoksları, Bulgar Ortodokslar şeklinde ayrı milletler olarak mütalaa edilmekteydi. Aynı durum Ermeniler için de geçerliydi. Ortodoks Ermenileri ayrı Katolik Ermenileri ayrı olarak değerlendirilmekte idi. Bahsi geçen milletler ayrı kiliseler çatısı altında teşkilatlanmış bulunmaktaydı. İdari açıdan kendisi için kolaylık sağlayan bu düzeni Osmanlı Devleti güçlü olduğu, tüm düşmanları ile tek başına başa çıktığı uzun yüzyıllar boyunca herhangi bir sıkıntı yaşamadan sürdürdü.

Ancak zaman içinde Osmanlı Devleti'nin zayıflaması düşmanlarına Fransız ihtilalinin yaydığı hürriyet, eşitlik, milliyetçilik düşüncelerini Osmanlı Devleti içindeki azınlıklar üzerinde kendi hedefleri doğrultusunda yayma imkânı verdi. Gün geçtikçe zayıflayan Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdikleri anlaşmalarla devletin gayrimüslim tebaasına daha fazla haklar vermesini hatta onların koruyucusunun kendileri olmasını sağladılar.

Zamanla milli duyguları uyanan ve bu uyanışta Batılı devletlerin de katkısıyla kendi yollarına gitme talepleri atan Millet-i Mahkûme'nin bu taleplerinden vazgeçmesi kendisini imparatorluğa bağlı hissetmesi için Osmanlı devlet ve fikir adamlarının bulduğu çözüm ise bir Osmanlı milleti inşa etmek idi. Kısaca aynı devletin tebaası olma temelinde aynı milletin fertleri bulunduğu düşüncesinin uyandırılması olarak tanımlanan Osmanlılık anlaşılacağı gibi ortak bir tarih, din, ırk, hedef birliği gibi milleti oluşturan temellerden yoksun olarak tamamen ihtiyaçtan doğmuş devleti kurtarmak için var olan probleme üretilmiş palyatif bir çözüm idi ve tam da bu dayanaklardan mahrum olduğu için başarılı olamadı.

48 Şükrü HANIOĞLU, "Cemal Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, (c. 7, TDV. Yayınları, İstanbul 1993), s. 307.

49 Mesela Nevzat ARTUÇ Tarih Dergisi'ndeki makalesinde "Cemal Paşa'nın Aliye'deki idamlar dolayısıyla Arap ayrılıkçı hareketlerinin başlıca sorumlusu olduğu, Suriye'de müstakil bir Sultanlık kurma çabası içerisinde bulunduğu ve Mısır Fatihisi olma arzusuyla yanıp tutuştuğu şeklinde tarihi gerçeklerle bağdaşmayan iddialar ilk defa tarafımızca kullanılan belgelerin ve diğer şahitliklerin muhakemesi yardımıyla çürütülmüştür" demektedir. Nevzat ARTUÇ "Cemal Paşa'nın Suriye Valiliği 1914-1917" Başlıklı Doktora Tezi Üzerine Mühim Bir Değerlendirme" *Tarih Dergisi*, (S. 67, İstanbul, 2018), s. 178.

Osmanlılık düşüncesinin banileri tasavvur ettikleri yeni milleti inşa etmek için Avrupa'dan gelen modern düşünceler diye tanımlayabileceğimiz gerçekten Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun ihtiyaçlarından doğmamış olan ve devlet ve toplumda çok da karşılığı bulunmayan eşitlik gibi fikirlerden ve meşrutiyet gibi rejimlerden yararlanmak istediler. Ancak bu amaçla yaptıkları düzenlemeler gayrimüslimleri memnun etse de hedeflendiği gibi onların kendilerini Müslümanlarla aynı milletten hissetmelerine yetmedi. Hatta oluşturulan fikir ortamları ayrılma duygularını, imkânlar ise Avrupalı dostlarından da gördükleri teşviklerin de katkısıyla ayrılma cesaretlerini besledi. Kısaca daha çok hürriyet, eşitlik hatta yönetime katılım onları daha çok Osmanlı yapmadı. Daha kolay yollarına gitmelerine imkân sağladı. Çünkü yüzyıllarca Osmanlı tebaasında yaşamış olmalarına rağmen milli benliklerini korumuşlardı. Yüzyıllarca ayrılma isteklerinin olamayışı ayrılacak gücü bulamamış olmalarından kaynaklanıyordu ve bu imkânı bulduklarında da Osmanlı Devleti'ne itaat etmeyi bırakma iradesine yöneldiler. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında ortaya atılan bu Osmanlılık fikri, herhangi bir tarihi temele dayanmayan sadece günü kurtarma amaçlı seslendirilen bu yeni millet inşa etme çabaları başarısız olmuş, farklı milletlere siz aynı devletin vatandaşsınız öyleyse aynı millettensiniz demenin bir karşılığı olmamıştı. Zaten olmayan bir Osmanlı milleti var etme düşüncesinin başarısızlığını gören Osmanlı devlet adamları ve aydınları da daha fazla ortak noktaların olduğu Müslümanların tek millet olduğu ve sonunda da İslam milletlerinde de ayrılık düşüncelerinin gelişmesiyle Türklerin birliği hedeflerine yöneldiler.

Kaynakça

- Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt: 1, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1994.
- Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976.
- Akçura, Yusuf, "Türkçülük", *Türk Yılı*, Sayı: 1, 1928.
- Artuç, Nevzat, "Cemal Paşa'nın Suriye Valiliği 1914-1917" Başlıklı Doktora Tezi Üzerine Mühim Bir Değerlendirme" *Tarih Dergisi*, S. 67, İstanbul 2018, s. 177-192
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. 1, 4. Baskı, Ankara, TTK Yayınları, 1992
- Berkes, Niyazi, *Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul, Yön Yayınları, 1965.
- _____, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, Bilgi Yayınları, 1973.
- Demir, Şerif, "Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlılık", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 29, 2011, s. 331-348.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, 2. Baskı, İstanbul, Toker Yayınları, 1992.
- Güven, Cemal, *Anayasalar, Kanunlar ve TBMM Kararları (1876-2016)*, Eğitim Yayınları, Konya, 2016.
- Hanioglu, Şükrü, "Cemal Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c. 7, TDV. Yayınları, İstanbul 1993, s. 305-307.
- _____, "Talat Paşa", *İA*, c. 39, TDV yayınları, İstanbul 2010, s. 502-503.
- İğdemir, Uluğ, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, TTK Yayınları, Ankara, 2009.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 4. Baskı, c. 7. Ankara, TTK Yayınları, 1973.
- Kuran, Ercüment, "XIX yy.'da Türkiye de Kültür Değişmesi", *ERDEM*, c. 6, S. 16, Ankara,

1992.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 4. Baskı, Çeviren: Metin Kıratlı, TTK. Yayınları, Ankara, 1992.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)* İstanbul, İletişim Yayınları, 1989.

_____, *Türk Modernleşmesi*, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.

Namık Kemal, "Şark Meselesi", *Makâlât-ı Siyâsiyye ve Edebiyye*, Mabaa-i Ebuzziya, İstanbul, 1328.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Hil Yayınları, 1983.

Özcan, Azmi, "Osmanlıcılık", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 33, TDV. Yayınları, 2007, s. 485-487.

Safa, Peyami, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, 4. Basım, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999.

Show, Stanford ve Ezel Kural Show, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. 2, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul, e Yayınları, 1983.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri içinde ikinci Jön Türk Harekelerinin Fikri Esasları*, İstanbul, 1986.

Uçar, Fuat, "Türk Düşüncesinde Osmanlıcılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 10, S. 18.

Ülken, Hilmi Ziya, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri" *100. Yılında Tanzimat Sempozyumu 1939*, Maarif Vakfı Yayınları, Ankara, 1940.

Ürenay, Tülin, *II. Abdülhamit Devrinde Fikir Hareketleri (1876-1908)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1975.

Dr.

Osman KARACAN

karacanosman44@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8250-1981>

Eser Geçmişi / Article Past: 14 Tem 2019/ 2 Ağu 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.601640>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

“Teceddüd-İ Hakikî Nasıl Olur?” Adlı Eserin Çevirisi

Transcription of the text entitled “Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?”

Öz

31 Mart ihtilalinden sonra muvazzaf subaylara süreli yayınlarda yazı yazma yasağının getirilmesi üzerine Cemil Said Bey, kitap yazımına yönelmiş ve “Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?” adlı eseri kaleme almıştır. Onun ilk telif eseri olma hüviyetine sahip olan eser Nisan 1330 (Nisan/Mayıs 1914) tarihinde ilk baskısını yapmıştır. “Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?” adlı eser sadece Cemil Said Bey’in teceddüt konusundaki görüşlerini değil genel olarak onun fikrî yapısını ortaya koyan önemli bir eserdir. Eser Milli Kütüphane’de ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı kütüphanelerinde “C.S., Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?, Dersa’âdet. Nisan (1330)” künyesiyle yer almaktadır. Çalışmamızda Cemil Said Bey’in C. S. Takma adıyla kaleme aldığı Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur? adlı eserin çevirisi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Teceddüt, medeniyet, hürriyet.

Abstract

Cemil Said Bey, after the prohibition of writing in periodicals for active officers after the March 31 revolution, turned to writing books and wrote his book named “Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?”. His first copyrighted study was published in April 1330 (April / May 1914). The study titled “Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?” is not only Cemil Said Bey’s views on the subject of indulgence, but also his intellectual structure in general. The book is placed in the National Library and in the libraries of the Istanbul Metropolitan Municipality as “C.S., “Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?” Dersa’âdet. April (1330). In our study the writing named “Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?” which is written by Cemil Said Bey with the nickname of C. S. has been translated.

Keywords: reform, civilization, freedom.

ATIF: KARACAN Osman, ““Teceddüd-İ Hakikî Nasıl Olur?” Adlı Eserin Çevirisi” **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/2 (Ağustos-2019), s. (428-448)

CITE: KARACAN Osman, “Transcription of the text entitled “Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?” **Journal of History and Future**, 5/2 (August- 2019), pp. (428-448)

TECEDDÜD-İ HAKİKÎ NASIL OLUR?

C.S.¹

Mukaddime

Mesâ'il-i içtimâ'iyeye; her vaktten ziyâde harb-i ahîrden soñra mevzû' bahs olmağa başladı. Çünkü bu gibi hayât mes'elelerine ehemmiyyet vermemekden nâşî ne büyük felâketlere dûçâr olduğumuzu dûr-bîn olanlar anladı. Mağlûbiyyetlerimizin esbâbını sırf ordumuzun noxsânında arayanlar büyük hatâda bulunurlar. "Türk milletinden Alman ordusu çıkamaz" sözü aslâ mübâlağalı degildir.

Zamân-ı hâzırda ordu 'ilm ile fenn ile tertîb olunur, bahâdırılık ceng-âverlik ikinci derecede kalır, mitralyözlere karşı hüçûm idüb yerlere serilen Fashılar bu hakîkati bilseler idi bahâdırılığa biniciliğe hasr ettikleri 'ömrlerini biraz da 'ilm ü fenne tahsîs ederler ve bu derece sühûletle Fransızların taht-ı esâretine geçmezler idi.

Neferâtın kısm-ı küllîsi okumak yazmak bilmez, zâbitânın kısm-ı a'zamı tahsîlinin noxsânından nâşî vazîfesini öğrenemez ise o ordunun ta'lîm ve terbiyyesi muhâl mertebesinde müşkil olur.

'İlm ü fenn yalnız mekteplerde degil âile nezdinde, fabrikalarda, müzelerde, sokaklarda, her yerde görülmeli icrâ-yı hükm etmelidir; bu da mesâ'il-i mühimme-i içtimâ'iyenin halli ve Avrupa hayâtının memleketimize (s.3.) idhâli sâyesinde mümkün olabilir. Vâkı'an bu nükâtı lâyıkiyle anlayabilenlerin 'adedi henüz pek kalîldir; fakat günden güne tezâyüd ediyor ve hayât-ı medeniyyenin te'sîsine mükâvemet etmek isteyenlerin ordusu perîşân oluyor; binâ'en-'aleyh terakkî-perverânın ümmîdlerini takviyye için bu risâleyi kaleme aldım. Biz çalışalım galebe eltâf-ı kibriyâdan muntazırdır.

Der-Sa'âdet, 15 Şubat 329

C. S. (s.4)

Mebâhis-i İçtimâ'iyeye

1- İnzibât ve İntizâm

1 Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur? adlı eserin yazarı Cemil Said Bey 1872 yılında İstanbul'da doğmuş ve 1948 yılında yine İstanbul'da vefat etmiştir. Kemalpaşazâde Said Bey'in oğlu Cemil Said Bey, ilk eğitimini ailesinden aldıktan sonra 1880 yılında Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'ne girmiş ve 1888 yılında buradan mezun olmuş ve aynı yıl Mekteb-i Harbiye'ye girmiştir. 1891 yılında Mekteb-i Harbiye'den mezun olan Cemil Said Bey altı ay Harbiye Nezareti'nde Erkan-ı Harbiye Dairesi Şubesi bünyesinde çalıştıktan sonra St. Petersburg Ataşeliğine atanmıştır. St. Petersburg, Tahran ve Paris'te yaklaşık 20 yıl Ataşemiliterlik yapan Cemil Said Bey, I. Dünya savaşı öncesi emekliliğe ayrılmıştır. Fakat savaşın başlaması üzerine yeniden silahlaltına alınmıştır. 1919 tarihinde yeniden emekli olan Cemil Said Bey, sivil bazı görevlerde bulunmanın yanısıra çok sayıda eser kaleme almıştır. Cemil Said Bey'in Eserlerinde genel olarak müstear isim kullanmıştır. Tecüme eserlerinde kendi adını kullanan Cemil Said Bey, telif eserlerinde ise bazen isminin baş harflerinden oluşan C.S. rumuzunu kullanırken kimi eserlerinde de "Suad Said" ismini kullanmıştır. Yazar hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Karacan, Cemil Said Bey (Dikel) Hayatı-Eserleri ve İran'daki Siyasi Meselelere Bakışı, (Basılmamış Doktora Tezi) İnönü Üniversitesi, Malatya, 2019; Osman Karacan, "Cemil Said Bey (1872-1948) ve Düşünce Yapısı". İnönü University International Journal of Social Sciences (INIJOSS) 8 (2019): 183-202.; Osman Karacan, "Cemil Said Bey'in İran Ordusuna Dair Askerî Raporları Hakkında Bir Değerlendirme". Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi 8 (2018): 173-188.

İnsânların bâ'is-i terakkî ve te'âlisi ve medeniyyet-i hâzıranın üssü'l-esâsı inzibât ve intizâm-
dır 'arz-u semâ, bütün kâ'inât bize ve mütemâdiyyen intizâm dersi vermekdedir. Cenâb-ı Hakkın
kudret-i ilâhiyyesinin en celî burhânı kavânîn-i ilâhiyyenin tağyîr etmez bir sûretde hayret-efzâ bir
intizâmı devâm etmesidir. Gündüz ve gece bir sâniye tehâlûf etmez bir tarzda biri birini ta'kîb et-
mekde, mevsimlere göre muntazaman değişmekte en uzak yıldızların, o cesîm dünyâların seyrânı
dakİKası dakİKasına; hattâ sâniyesi sâniyesine ta'yîn olunabilmekdedir. İnsânlar kâ'inâtın bir cüz'ü
olmak hasebiyle andan ders almak anı taklîd etmekden başka bir şey yapamazlar; lakin diğere taraf-
dan nâ-tüvân u 'acziyi âdem kudret-i ilâhiyyeye 'akl erdiremez ki anı taklîde tamâmen muvaffak
olabilsin. Bizim yapabileceğimiz ancak her şey'in devâm ve terakkîsi intizâm sâyesinde olabilece-
ğini anlamaktan ibâretidir. İşte medeniyyet-i hâzıra 'ulûm ve fûnûnun kâfe-i şû'ûbatında ve hayât-ı
'umûmiyyenin her bir aksâmında intizâm esâsına ibtinâ ederek cesîm ve sağlam hatveler ile ileri-
lemekdedir. Artık milel-i mütemeddinede intizâm düstûr-ı 'umûmî oldu. Her kafaya fikr-i intizâm
yerleşmeğe başladı. (s.5.) Hiçbir millet bu husûsda diğereinden geri kalmamağa gayret ediyor.

Medeniyyetde ne kadar geri kalmış olur isek olalım biz de şübhesiz milel-i mütemeddineden
ma'dûdüz. 'Âlem-i medeniyyetden bahs ederken "Avrupalılar" veyahût "Frenkler" deyüb kendi-
mizi açığa çıkarmak câ'iz olmadığını pek çok acı tecrübelerden sonra nihâyet anlayabildik. Avrupa
medeniyyetini memleketimize idhâl için eskiden olduğu gibi 'inâd etmiyoruz. Bi'l-'akis bu me-
deniyyetin memleketimizde dahi terakkî etmesine elimizden geldiği mertebe çalışıyoruz. Binâ'en-
'aleyh fikr-i intizâm bizim kafalarımıza da girmeğe başladı demektir.

Bu husûsda pek çok misâl irâ'e edilebilir. Misâlen herkes mu'ayyen bir sâ'atde işi başına
gidiyor, mu'ayyen infikâk ediyor, öğle ta'âmını mu'ayyen bir sâ'atde ekl ediyor, insâf edelim ev-
velleri böyle mi idi?

Köprüden geçer iken Şirket-i Hayriyye iskelelerine bir bakınız bir tarafda "girilir" diğere ta-
rafda "çıkılır" levhalarını görürsünüz. Girilecek yerden kimse çıkamıyor, çıkılacak yerden kimse
giremiyor demek burası da intizâma girdi. Şimdi şirket iskelelerinin eski hâlini tahattür bile etmek
istemeyiz; böyle pek çok misâl bulunabilir. Lâkin intizâmı te'sîs eylemek kâfi degildir, anı muhâ-
faza edebilmek dahi ayricâ müşkil bir mes'eledir. Çünkü herkesin (s.6.) tahsîl ve terbiyyesi bir
râddede olmadığından fikr-i intizâmı herkesde 'aynî kuvvetde bulunamaz. Hattâ memleketimiz-
de mekâtib-i ibtidâ'iyye henüz teksîr edilmeğe başladığında ekseriyyet-i 'azîme câhil ve lüzûm-ı
intizâmıdan gâfildir. Lâkin muntazam ve mikdârı kalîl-i 'asâkir-i gayr-i muntazam ve mikdâr-ı
kesîr-i 'asâkire dâ'imâ galebe edebileceğinden intizâm-perverler ne kadar ekalliyyetde bulunsalar
ekseriyyete intizâmı kısmen cebr ve kısmen iknâ' ile kabûl etdirebilirler. Bunun için bir çâreye
tevessül etmeleri lâzım gelir ki o da inzibâtdır.

İnzibât herkesin diğereinin hukûkuna aslâ tecâvüz etmemesi ve kendi hukûkunu şiddetle
muhâfaza eylesesidir. Fikr-i inzibât fikr-i intizâm ile tev'emdir. İnzibât intizâmın kuvve-i te'yî-
diyyesidir. Binâ'en-'aleyh bu kuvvet mevcûd olmadıkça intizâmın bekâsı pek müşkil olur.

Her memleketde inzibâta polis me'mûrdur. Polisler 'aynî zamânda itâ'at etmesini ve etdir-
mesini bilir kânûn-şinâs âdemlerden intihâb edilmelidir ki pek nâzik ve müşkil olan vazîfelerini
hakkıyla îfâ edebilsinler. Polis pek şiddetli hareket eder ise birçok âdemlerden mukâbele görebilir.
Bu vechile matlûb olan intizâm muhtel olur. Polis ziyâde hilm ü mülâyimetle davranır ise 'âsî ve
huysuz âdemlerin istihzâ ve istihfâfına ducâr olacağı gibi nüfûz u haysiyyetine de hâlel gelir. İşte
polis vezâ'ifinin nezâket ve ehemmiyyeti i'tidâli muhâfaza edilmekdedir. (s.7.)

İfâ-yı vazîfe için polisin en büyük istinâd-gâhı kânûndur. Kânûnlar gâyet tabî'î ve nef-
sü'l-emre muvâfık olmalıdır ki sühûletle tatbîk olunabilsin. Andan mâ'adâ polisler kânûnları pek
iyi bilmeli; onların menfa'at-ı 'umûmiyyeye hâdim mükemmel kânûnlar olduğuna vicdânen kâ'il

olarak cân-siperâne ifâ-yı vazîfe eylemelidir.

Ahâlîye gelince: O da kânûnların kimsenin mizâcına tab'ına menfa'atine muvâfık geldiği için tertîb edilmiş değil; mahzâ 'umûmun refâhını ve memleketin sa'âdetini kâfil olacağı mülâhazasıyla tanzîm edilmiş olduğunu bilmelidir.

Tabî'î bu bir gâyedir. Medeniyet telakkî etdikçe bu gâyeye yaklaşılabilir biz daha bu gâyeden uzağız. Anın için "Niçün kânûnlar sarfîh yazılmıyor! Niçün bir polis tabî'î bulduğunu diğer polis cürm 'addediyor!" gibi sû'allere cevâb verilemez; herkes hâli anlamalıdır; ma'a't-te'essüf halkımızın kısm-i küllîsi pek câhildir, menfa'at-i milletin nerede olduğunu kesdiremez. Eger ekseriyet-i 'azîmenin fikrine muvâfık kânûnlar yapılabilsen devlet menâfi'ini hattâ istiklâlî bile tehlikeye girer ve inzibâtı te'sîs eden ekalliyet-i münevverenin kolu kanadı kırılmış olur.

Şimdiye kadar bizde tutulan usûl ahâlîyi Müslim, gayr-i Müslim ve ecnebî nâmiyle üç kısma tefrîk etmek ve her kısım için ayrı kânûn ayrı inzibât tatbikine çalışmaktır. Ahâlî böyle alışmışdır, (s.8.) böyle ister. Ecnebîler memleketimizde istedikleri gibi yaşamak tam ma'nâsiyle hür olmak husûsunda muhtârdırlar. Halk bunu tabî'î bulur, bir ecnebî diğer bir ecnebîye te'addî etse herkes omzunu silker, "bigâne"dir. Zâten "kapitülasyon" denilen belâlar başımıza ahâlînin ecnebîlere karşı olan bu bigâneliginden çıkmışdır. Gayr-i Müslimler dahi bir dereceye kadar serbestdir, fakat halk ister ki anlar hâh-nâ-hâh papazlarına patrik-hânelerine esîr olsunlar, bu cihet o kadar iyi te'mîn olunur ki bir Hristiyan için patrik-hânesinden şikâyet ihtimâlî kalmıyor ma'a-mâ-fih teb'a-i Osmâniyyeden olan milel-i gayr-i Müslime dahi efrâdının ecnebîler gibi olmasını o hürriyeti iktisâb etmesini çekemez. Ayrı kânûna, ayrı inzibâta tabî' bulunmasını ister.

Müslim ahâlîye gelince: anlar bütün bütün başka kânûn-ı inzibât tahtında yaşamak ârzûsundadırlar. Herkesin hürriyeti kânûn ile tahdîd ve ta'yîn edilmiş iken biri birlerinin yemesine içmesine giyinmesine varıncaya kadar karışırlar.

Medeniyet terakkî etdikçe bu üç kısım ahâlîye mahsûs ayrı ayrı kânûnlar yapıp polislerle öğretmek imkânı kalmaz; çünkü medeniyet hürriyet-i hakîkiyyeyi ziyâde ihtilâtı îcâb etdirir. Ma'ârif ta'ammüm edildikçe hukûkî, ekseriyet-i 'azîme tarafından gazab edilen ekalliyet-i münevvere, kendisine taraf-dâr bulmağa ve binâ'en-'aleyh kesb-i kuvvet etmeğe başlar. Hiç olmaz ise milel-i gayr-i Müslime kadar hür olmak ister. İşte (s.9.) inzibâtın tamâmî-i te'sîsine bir ma'nâda bu vechile hudûs eder. Mâdâmki medeniyeti Avrupadan almağa mecbûriyyet-i kat'iyye hissediyoruz, inzibâtı da oradan öğreneceğiz. Başka çâre yoktur. Avrupada üç kısma ayrılmış ahâlîye mahsûs ayrı ayrı mevcûd kânûnlar olmadığı için biz de bu kânûnları tevhdî eylemek zarûretinde bulunuyoruz. Lâkin ecnebîlerin hürriyetini iğtisâb ile Müslümân ahâlî hâline getirmek mümkün olduğundan çâr-nâ-çâr Müslümânlara ecnebî hürriyeti vermeğe mecbûruz. İşte bu nokta-i nazardan bakılır ise inzibâtın esâsı sağlam temellere istinâd etdirilmiş olur. Hâlbuki biz buna pek çok zamân muvaffak olamayacağız. Çünkü ekseriyet-i 'azîmemiz ecnebîlerden anların 'âdât ve ahlâkından o derece nefret ediyor ki kendisinden birinin anları begenmesini anları tamâmen taklîd etmesini mümkün değil hazm edemiyor. Bu hâl şübhesiz ta'assubdan ziyâde ecnebîye husûmetden neş'et ediyor. Zîrâ muta'assib olanın diğerlerinin ahkâm-ı dîniyelerine ri'âyet edüb etmemeleri niçün kanına dokunsun. Ta'assub demek bütün 'âleme hüküm sürmek herkese gönlünün istediği, kendi anladığı gibi dîni tatbik etdirmeğe kalkışmak degildir yâ!..

Ba'zıları bu ecnebîye husûmet keyfiyyetini pek tabî'î buluyorlar. Hattâ "Ecnebîlerin bize ettikleri fenâlıklara nazaren bu husûmeti pek hafif 'addederek teşdîdine bile gayret ediyorlar. Ve 'aleyhlerine şiddetli bir hiss-i intikâm besledigimiz mücâvir a'dâmız ile bütün ecânibi (s.10.) biri birine karışdırmakta bir mahzûr görmüyorlar, "el-fikr-i millet-i vâhide" deyüb işin içinden mesrûren çıkıyorlar.

Bu zihniyyet tehlikelidir. Ecnebîye husûmetden ne gibi muzırrat tevellüd edebileceğini îzâh etmek lâzımdır ki ahâlîmiz kat'iyen bu fikrden vaz geçsin.

“Xénophobie-ksenofobi” ta'bir olunan bu ecnebî düşmanlığı devletin dâhilî ve hâricî siyâsetini, istiklâl ve terakkîsini kâmilan ihlâl eder, aşağıda anlatacağımız vechile düşmanların ittihâdına sebep olur. Hâtırlarda olsa gerekdir ki bundan on dört sene evvel Çin'in pâ-yi tahtı Pekin şehrinde Çin ahâlîsinin ecnebîler 'aleyhine kıyâmı bütün Avrupa devletleri ile Japon devletinin müttefikleri 'asker göndermelerine sebebiyyet verdi.

Ma'lûm olan “Fransız-Alman düşmanlığı” her mes'elede icrâ-yı te'sîrden hâlî olmaz iken uzmanlar Çin 'aleyhine tertîb olunan düvel-i muhtelif'e 'asâkirinden mürekkeb ordunun kumandasını bir Alman mareşalinin deruhde etmesini ya'ni Fransız 'askerine dahi baş kumandan sıfatıyla bir Almanın âmir olmasını Fransızlar sühûlet ile kabûl eylediler!

2- Ecnebîye Husûmetin Muzırratı

Bu faslda açıkca beyân-ı mütâla'a etmek her hakîkati olduğu gibi teşrîh eylemek pek güçtür. Hür fikirleri istimâ'a ve hayât-ı hâzırâyı (s.11.) olanca çıplaklığıyla görmege ekseriyyetimizin kulak ve gözleri hiç alışmamışdır. Hayât sigortaları memleketimizde yeni teksîr etmege başladığı bir zamânda oldukça tahsîl ve terbiyyesi yerinde olan bir zât hayât sigortasının ne demek olduğunu benden sormuş idi: “Siz meselâ vefât etdiğiniz zamân âilenize bin lira bırakmağı istiyorsunuz değil mi? Muayyen bir zamânda farazâ yirmi beş senede bu parayı birikdirebilirsiniz, fakat hem o parayı birikdiremeyüb harc etmek ve hem de yirmi beş sene evvel vefât eylemeniz ihtimâli var. İşte o ihtimâllere karşı sigorta kumpanyası sizi te'mîn ediyor. Ne vakt vefât eder iseniz o paranın âilenize te'diyyesini ta'ahhüd altına alıyor. Lâkin sizi evvelce doktora mu'âyene etdiriyor ve doktor muvâfık rapor vermez ise esbâbını söylemeksizin sizi sigorta etmekden imtinâ' eyliyor.” dedim. Dostum derin derin düşündü. Vefât edeceğini yakînen bilmegi ve hayâtda iken bırakacağı mîrâsın hesabını yapmağı bir dürlü havsalası almıyor idi. Hele doktorun mu'âyene netîcesinde sigorta etdirmemesi ihtimâlini te'emmül eyledikçe dehşet içinde kalıyordu. Nihâyet bu işden vaz geçdi. Hakîkati bu kadar yakînden görmek işine gelmedi. Bizde çoğumuzun zihniyyeti böyledir. Düşüncemize muvâfık gelmeyen sözlerin söylenmesine bile tahammül edemeyiz. O sözler içinde gayr-i kâbil-i cerh hakîkatler(i) müşâhede eder isek bütün bütün hiddetleniriz. Terakkîde milel-i sâireden bu kadar geri kaldığımızın (s.12.) esbâb-ı mühimmesinden beride hür ve açık fikirleri istimâ'a bir dürlü alışmamaklıgımızdır.

Binâ'en-'aleyh hâh-nâ-hâh birçok husûsda meskûtü'n-'anh bırakarak bahsimize devâm edeceğiz.

Bazen her gördüğü âdeme 'aynî mu'âmeleyi eden ve dostunu düşmândan tefrîk etmeyen âdemlere tesâdüf olunur. Bunlar neş'eli ve mesrûr oldukları zamân bilâ-istisnâ herkese fevka'l-âde iltifât ederler. Bi'l-akis kederli ve gam-nâk buldukları vakt râst geldikleri âdem ile gavgâ çıkarırlar; dostluğu düşmânlığı pek çâbûk unuturlar; menfa'atlerine muvâfık oldu mu dostu da düşmânı da bir tutarlar, 'aynî ağrâza hedef ederler. Böylelerin hakîkî dostu olamaz. Çünkü kendilerinden herkes ihtirâz eder. Anlar ile iş görmek isteyenler istifâdelerini kuvvetli bir tarzda te'mîn eylemek isterler.

İşte biz de bu âdemlere benziyoruz. Resmîyyet dâhilinde cereyân eden münâsebât-i devliyye hâric olmak üzere biz her işte dîni mukâyese tutarak, Hristiyanlık diyerek Bulgar ile Fransız tefrîk etmege kalkışıyoruz. Yunanlı ile İtalyan beyninde de pek o kadar fark görmüyoruz. Hattâ daha fenâsı memleketimizde yaşayan Rûm Ermenî ve Yahûdîden bile hiçbir 'unsuru kendimize hakîkî dost yapamıyoruz. Çünkü ecnebî 'adediyoruz. Vâkı'an denilebilir ki ecnebîlerde 'aleyhimize ittifâk ediyorlar. Ve kâffe-i kavânîn-i devle mugâyir olarak hukûk-ı sarîhamıza tecâvüz eyliyorlar.

(s.13.) Yerli ‘anâsır-ı gayr-i Müslime bize cân u gönülden yardım etmiyor. Mecbûriyyet görmedikçe vergi vermiyor, i’âne de vermiyor. Fırsat düşünce elinden gelen fenâlığı da yapıyor. Farz edelim ki bunlar kâmilen hakîkatden ibâret olsun, böyle bütün âlem-i medeniyetin ve hattâ birlikte yaşadığımız ‘anâsır-ı gayr-i Müslimenin kâffesinin bize düşmân olması ‘acabâ neden neş’et ediyor?

Hristiyanlık ta’assubu! denilecek fakat ağzımızdan kolayca çıkan bu cevâb ‘acabâ fikr ü vicdânımızı tenvîre kâfi midir! Muta’assıb ve câhil olan Balkan Hristiyanlarını iğfâl için Balkan hükûmetlerinin bize karşı i’lân ettikleri ehl-i sâlib muhârebesi bütün ‘âlem-i medeniyette istihzâ ile karşılandıktan sonra beyinlerinde zuhûr eden bir “Breğalnitsa” ve “Kilkiş” muhârebelerinde de mâhiyyetini tamâmen göstermedi mi?

Fransızlar ile Almanlar beynindeki kîn ve ‘adâvet Hristiyanlık ta’assubundan mı neş’et ediyor?

‘Ömründe kiliseye ayak basmamış ve nikâh mu’âmelâtını bile belediye dâ’iresinde icrâ eylemiş ve mütemâdiyyen papazların tardına ve mekteblerinin kapatılmasına ve dînî tadrîsâtın ve merâsimin ilğâsına çalışmış Fransızlara Hristiyan ta’assubu isnâd etmek ve anları kış ortası sâlibi sudan çıkaracağım deyü kendini denize atan ta’assub mücessemi şark Hristiyanı ile müsâvî ‘addeylemek hakîkatden garîb bir gaflet degil midir? (s.14.)

Ne kadar müterakkî, ne kadar mütemeddin olur ise olsun Avrupa milletlerinde dahi bir kısım halkın muta’assıb olduğunu kimse inkâr etmiyor; lakin ‘ale’l-’umûm milletler beyninde menaffî mütezâda netîcesi olarak husûle gelen husûmet ve ‘adâveti ‘ale’l-’amyâ ta’assubu dîniyye atf etmek pek büyük bir hatadır.

Burada tabî’î bir su’âl vârid olur.” Avrupa devletlerinin ve milel-i mütemeddine matbû’âtının bize karşı iki de bir de ahz ettikleri evzâ’-ı hasmâne Hristiyanlık ta’assubundan neş’et etmiyor ise hangi menâfi’-i mütezâdde netîcesi olabilir” diye zihne bir fikr gelebilir. Bu sû’ale cevâb vermeden evvel biz de bir sû’al soralım: “Fransa kralı 1. Fransuva Şarlken ‘aleyhine hareket etmek üzere Sultân Süleymân Kânûnî ile ittifâk eylediği zamân Avrupada ta’assub daha mı az idi? Fransa ve İngilizlerin mahzâ bizim devletimizin istiklâl ve terakkîsini te’mîn için Rusya ‘aleyhine açtıkları Kırım seferi -ki İtalya da buna iştirâk etmişti- ta’assub-ı dîni ile nasıl tevfiik edilebildi.”

Îrâd etdigimiz bu sû’allere kendimiz kolay cevâb verebiliriz. Bilâ-tereddüt deriz ki o vaktler devletler menâfi’lerini bizim ile ittifâkda gördüler. Ve derhâl o ittifâkı ‘akd etdiler. Çünkü menâfi’-i müştereke karşısında mev’hûm-ı ta’assub degil hakîkî ta’assub bile icrâ-yı hükm edemez. (s.15.)

Şimdi ‘aynî düstûru yukarıdaki sû’ale tatbîk eder isek el-yevm Avrupa devletlerinin ta’assub-ı dîniyyeden degil, tezâd-ı menâfi’den bize hısm olduklarını tasdik ederiz. Lâkin bu zamânda anların menâfi’i ile bizim menâfi’imiz beyninde bir zıddiyetin vücûduna kâ’il olmak mecbûriyyetinde kalırız. Bu zıddiyet menâfi’i nedir? Anın îzâhını üçüncü faslâ terk ile ecnebîye husûmetden bize gelecek muzırratı teşrîh edelim:

Biz münbit, mahsûldâr ve zengin arâziye mâlik ahâlîsi mutî’, şecî’ ve müstakîm oldukça kuvvetli bir devletiz. Lâkin ne arâzimizin zenginliğinde ne ahâlîmizin fezâ’ilinden ve ne de kuvvetimizden lâykıyile istifâde edemiyoruz. Çünkü ecnebîler ile kâfi derecede ihtilât etmiyoruz, mücerred yaşıyoruz! Bu ‘adem-i ihtilât şübhesiz ecnebî husûmetinin küçüklükden beri az çok kalbimizde yerleşmiş olmasının mukteziyyâtındandır.

Ecnebîye husûmetin en büyük muzırratı anlar ile ünsiyyet-i hakîkiyye mütekâbileyi te’sîs edecek revâbit ve münâsebât te’sîs edememektir. Ammâ denilecek ki biz ecnebîler ile şirket ‘akd ediyoruz: hattâ anlardan karı bile alıyoruz. Daha ne yapalım? Bu mülâhazanın ne kadar sathî olduğu cüz’î bir tedkîk netîcesinde derhâl tezâhür eyler. Biz ecnebîler ile ‘aynî şerâ’it, ‘aynî kavânîn

tahtında bulunmadıkça ve anlar ile ‘aynî tarz ma’îşeti ittihâz etmedikçe ciddî sûrette nasıl yola girebiliriz? İnsâf edelim! Bugün bir Çinli bize (s.16.) gelse “gel seninle bir şirket ‘akd edelim, Çin’e gidelim, şöyle yapalım, böyle bir iş tutalım, kârına da zararına da ortak olalım” dese bunu yakîndeki bir komşumuzun teklîfi gibi ciddî telakkî edebilir miyiz? Elbetde edemeyiz! Çünkü Çinlinin hayâtına tâbi’ olduğu kânûnları bilsek bile tâbi’iyyeti işimize gelmez. Ecnebî kadını alan Türkler ise yâ Türklükten çıkıyor veyâhûd kadını ecnebîlikten çıkarıyor.

Ecnebîye husûmetin ikinci muzırratı milel-i mütemeddinenin ‘ulûm ve fûnûnunu öğrenememek ve onların hayât-ı içtimâ’iyyesini takdîr eylememek ve binâ’en-’aleyh medeniyet-i hâzıradan müstefîd olamamaktır çünkü küçük yaşdan beri ecnebîye husûmet hissi ile büyümüş bir âdem anların ‘ulûm ve fûnûnunu seve seve okumaz, onların asâr-ı medeniyesini nazar-ı ibret ile tedkîk etmez, o hayâtdan bâhis edebiyâtı benimsemez, senelerce Avrupada kalır da hiçbir şey öğrenmez.

Ecnebîye husûmetin üçüncü muzırratı anların da kînini tahrîk etmek ya’nî mukâbele-i bi’l-misle dûcâr olmaktır. Bunun netâyic-i elîmesi müstağnî-yi îzâhdır. Tekmîl mahalleliye i’lân-ı husûmet etmiş bir âdemin bir mahalledeki hayâtı hiç tatlı olamaz. Anın gibi biz de etrâfımızı ihâta eden milel-i mütemeddinenin ortasında rahât edemeyiz.

İstikrâz ‘akdine kalkışırız, başımıza envâ’ müşkilât çıkarırlar. Biri ile bir mes’ele hudûs eder, herkes bizi haksız görür. El-hâsıl en sarîh hukûkumuzu müdâfa’adan âciz kalırız. (s.17.)

Sayıdığımız muzırrat yalnız misâl olarak zikr edildi, yoksa ilâ-nihâye ta’dâda devâm olunabilir. Maksudumuz bir fikr vermekten ibâretedir.

Bu bahse hitâm vermezden evvel ekseriyyâ ötede beride işitmekte olduğumuz bir mütâla’aya cevâb verelim:

Deniliyor ki “muhabbet iki başdan olur. Ecnebîler bize mütemâdiyyen i’lân-ı husûmet eder iken biz nasıl anlara muhabbet edebiliriz.” Bu mütâla’aya etrâflı tefekkürât netîcesi degildir. Ecnebîlerin düşmânlığını gördüğümüz gibi dostluğunu da görmeliyiz. Kırım muhârebesinden sonra Fransızlar ile İngilizler hakkında nazarımız değişti mi? Ayastafanos mu’âhedesini yırtub Berlin mu’âhedesinde bizi vikâye eden İngilizleri sâ’irlerinde tefrîk etdik mi? Memleketimizin ıslâh ve i’mârî için bu kadar milel-i muhtelifeye mensûb ecnebîler fedâkâr-âne çalışmış oldukları hâlde hangisinin ismini olsun hâtıramızda tutduk: uzağa gitmege ne hâcet son Balkan muhârebâtında bizim ile âteşe giren Alman zâbitânının mevcûdiyyetini bile millet biliyor mu? Kıymetini yeni takdîr etmege başladığımız istikrâzları vaktiyle sühûletle ‘akd eder iken parayı verenlere eyvallâh dedik mi idi?

İnsânlar her yerde insândır. Her milletde terakkî her husûsda birden tecellî eder, insâniyyet ve nezâket terakkî etdiği gibi cinâyet ve hıyânet de ‘aynî zamânda terakkî eder. Ecnebîye ecnebîdir; diye husûmet etmek (s.18.) ‘abesdir. Anlar da bizim gibi insândır. İçlerinde bi’t-tabi’ iyisi de vardır, fenâsı da; mülkümüzü zapt etmek için yüz binlerce ma’sûmların kanını döken alçak a’dâmızdan intikâm almak ve gayb etdigimiz yerleri istirdâd eylemege çalışmak vazîfemizdir. Lâkin bu meşrû’ ve mübeccel hissiyât-ı aliyyü’l-’amyâ ecnebî düşmânlığı gibi muzırr ve ma’nâsız hissiyât ile mecz etmemelidir. A’dâsına karşı hâzırlanan, evlâdını hiss-i intikâl ile perverde eden milletler tebcîl olunur; lakin Yunana kızıp da İsveçliye husûmet ibrâz edilir ise ana intibâh degil şaşkınlık derler.

3- Avrupa ile Beynimizde Tezâd Menâfi'

Son zamânlarda Avrupa düvel-i mu'azzamasının hakkımızda dostâne değil hattâ bî-tarafâne denilemeyecek tarzda mu'âmelesi ve hukûk-ı sarîhamıza vâzih sûretde etmek için ittihâd bile edebilmesi evvelce bi'l-münâsebe yazmış olduğumuz gibi ta'assub-ı dîniyyeden değil, tezâd-ı menâfi'den neş'et eylemek lâzım geldiğinde şübhe yokdur. Hâlbuki Kırım muhârebesinden beri Avrupa siyâseti, devlet-i Osmâniyenin istiklâl ve tamâmiyyet-i mülkiyyesini Avrupa muvâzene-i devliyyesi için elzem ve vâcibü'r-ri'âye bir düstûr makâmında telakkî etmekte idi. Hattâ 1324 senesinde i'lân-ı meşrûtiyyeti müte'âkib bütün Avrupa bizi (s.19.) alkışlamış ve Makedonya tûl-ı müddet müzâkerât netîcesi olarak ahz ettiği tedâbîr-i ıslâhiyyeyi bile lüzümsüz görerek lağv etmiş idi.

Nasıl oluyor da bunca zamândan beri Avrupa menâfi'i ile tev'em 'add edilen devlet-i Osmâniyye menâfi'i son zamânlarda Avrupa menâfi'ine tevâfuk etmiyor? Nasıl oluyor da tamâmiyyet-i mülkiyyemizi mu'âhedeler ile resmî beyân-nâmeler ile te'mîn eden Avrupa, mülkümüzü elimizden almak ötekine berikine vermek için ittifâk edebiliyor?

Bu sû'allere de vâzihan cevâb vermek için el-yevm muhîtimizin tahammül edemeyeceği mertebe hürriyyet-i fikriyye lâzımdır. Ma'a-mâ-fih mes'elenin anlaşılmasına hâdim ba'zı mütâla'âtın serdi ile zihinleri tenvîr etmek mümkündür.

Vaktiyle neden dolayı Avrupa bizim istiklâl ve tamâmiyyet-i mülkiyyemizin muhâfazasını menâfi'ine muvâfık buluyor idi? Çünkü: Biz muhtelif mezheblere sıkı sıkı merbût 'anâsır-ı muhtelifeden mürekkeb bir devletiz; bu devletin devâm ve terakkîsi en kuvvetli bir unsûrun diğer 'anâsır-ın taht-ı tahakkümünde tutabilmesine ve biri birine hism olan bu 'anâsır-ı muhtelifeyi kullanarak Türklerin âhengi muhâfaza edebilmesine menûd görünüyordu. Bu âheng devâm ettiği müddet Avrupa şark yangını tehlikesinden masûn kalacağını bildiğinden bize zâhir olmağı düstûr-ı siyâset ittihâz etmiş idi.

Biz ma'a't-te'essüf bu âhengi muhâfaza edemedik. Kırım muhârebesinden (s.20.) sonra ve bi'l-hâssa devr-i Hamîdîde 'anâsır-ı gayr-i Müslime mekâtibine serbestî-i tâm vererek anların terakkîsine hîdmet etdik. Diğer taraftan Müslümânları bi'l-hâssa Türkleri ziyâdesiyle tazyîk ederek mekâtib-i Müslimeyi yüzlerce sene evvelki hâlinde bıraktık. Bir iki mekteb müstesnâ olmak üzere zâten kalîl-ı mikdâr mekâtibimizde tenvîr-i fikre hâdim hiçbir ders okutmadık. Hulâsa nev'ummâ intihâr etdik. Bu hâlin netîcesinde bi't-tabî' Türkler 'anâsır-ı gayr-i Müslimedenden geride kaldılar ve artık anları idâre edemez oldular.

Âheng bozulmağa başladıkça Avrupanın endîşesi de arttı."İslâhât Lâyihaları" nâmiyle birtakım sathî ve gayr-i kâfi tedâbîr teklîf edüb mümkün mertebe memleketin parçalanmasına mâni' olacak esbâba tevessül eyledi. Tedâbîr-i mezkûrenin her vakt hâle tevâfuk etmediği iddî'â olunabilir. Lâkin Avrupanın ıslâhât tedâbîri perdesi altında devletin izmihlâlini ihzâr eylediği hiçbir vakt sûret-i ciddîyyede der-miyân olunamaz. Netekîm i'lân-ı meşrûtiyyeti müte'âkib Türk 'anâsırının yeniden kuvvet bulacağını ve gayb olan âhengi tekrâr yerine getireceğini ümîd eden Avrupa bu inkılâbı şiddetle alkışlamış idi.

En dil-sûz tali'sizliğimiz eseridir ki bu inkılâb mes'ûd zamânında ekalliyet-i münevvere ve İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti devletin terakkî ve te'âlîsine karşı mevcûd olan zencîrleri kâmilten kırmağa muvaffak olamadı; 'âlem-i (s.21.) medeniyetin ümîd ve intizârı kısmen boşa çıktı.

Gerçi devletimizde büyük tebeddülât husûle geldi, mekâtib teksîr olundu, sû'-i idârenin, sû'-i isti'mâlâtin mehmâ-emken önüne geçildi. Hiçbir işe yaramayan me'mûrlar yerine daha muktedirleri getirildi. Fakat zamân-ı hâzır, inkılâbın daha derîn ve daha esâslı olmasını istilzâm ediyordu.

Sırf hâkân-ı sâbıkın vehmi ve sû'-i idâresi netîcesi zann olunan birtakım hâlât-ı mü'essife

büsbütün ortadan kaldırmadı. Milletın cehâleti ve muktedir âdemlerinin nedreti tezâhür eyledi. Devletın izmihlâle doğru yuvarlanması sırf Abdu'l-Hamîdin sû'-i ahvâli netâyici olmadığı ve bunun izâlesi müşkil, derîn esbâbı bulunduğu anlaşıldı.

Bunun üzerine ma'a'-t-teessüf Avrupada devlet-i Osmâniyyenin pâyidâr olamayacağı fikri zihinlere yerleşmeğe başladı, Avrupa, devlet-i Osmâniyyenin memleketinde âhengi muhâfaza edemeyeceğine kanâ'at kesb eyledi. Düstûr-ı siyâsetini tebdîle mecbûriyyet hiss etdi. Bu mecbûriyyet Balkan hükûmetinin biri birine hısm iken 'aleyhimizde ittifâk edebilmeleri ve bizi bu kadar kolay mağlûb eyleyebilmeleri ile bir kat daha kuvvet buldu. Artık Avrupa, menâfi'ni, bizim istiklâl ve tamâmiyyet-i mülkiyyemizin muhâfazasında değil, bizim mümkün mertebe kolaylıkla ve Avrupada harb-ı 'umûmî çıkarmaksızın az kan dökülerek inkırâz bulmaklığımızda aramağa meyl etdi. (s.22.) En korkunç en müdhiş mes'ele, devlet-i Osmâniyyenin mukâsemesi mes'elesi iken İrân'ın İngiltere ile Rusya beyninde kolaylıkla paylaşılması üzerine bu mukâsemenin devlet-i Osmâniyye hakkında da ve daha vâsi' bir mıkıyâsda tatbik olunabileceği fikirleri mülâyim geldi. İngilterenin İstanbulu Rusyaya hiçbir vakt veremeyeceği şimdiye kadar 'umûmen kabûl edilmiş bir kazıyye iken son zamânlarda İngilterenin İstanbulu karşı lâ-kayd davranmağa başlaması ve Almanyanın mukâsemede İstanbulu Rusların elinden kurtarmak ihtimâli olmadığını anlaması vâziyyet-i 'umûmiyyeye bütün bütün başka bir şekil verdi.

Şübhesiz mes'ele daha pek vüzûh peydâ etmedi. Düvel-i mu'azzama devletimizin istiklâline ve tamâmiyyet-i mülkiyyesinin muhâfazasına ehemmiyyet vermemekle berâber mukâsemenin de o kadar sür'atle ilerilemesini ârzû etmiyorlar. Her devlete isâbet edecek kısım o kısma nasıl vaz'-ı yed edileceği henüz lâıyıkıyla takarrür edemediğinden devletler bu hesâbda aldanmakta ve daha fenâsı diğer bir devlet-i mu'azzama ile harbe mecbûr olmaktan korkuyorlar. Bâ-husûs devletler biri birilerine merbût olduklarından ikisi beyninde bir harb, harb-ı 'umûmî demek olduğunu görüyorlar. İşte kimseye zarar vermeksizin ya'nî düvel-i mu'azzama beyninde bir ihtilâf tehlikesini dâ'î olmaksızın bizim arâzimizde başka bir devlete verilmesi mümkün olunca düvel-i mu'azzama bunu tasvîb için derhâl ittihâd ediyorlar. (s.23.)

Ruslar tanzîm ve i'mârından âciz kalacak derecede vâsi' arâziye mâlik olduklarından Avrupayı Osmânide İstanbul ve boğazlardan başka matma' nazarları yoktur. Binâ'en-'aleyh Edirnenin Bulğarlara verilmesini pek tâbi' buldular. Diğer devletler ise İstanbulu Rusa terk etdikden sonra artık Edirneyi benimseyemeyeceklerinden Bükreş mu'âhededinde birçok emellerinden mahrûm edilmiş olan Bulğarlara iskât edebilmek üzere Edirnenin anlara bırakılması hakkında teşebbüsât-ı siyâsiyyede bulunmağı muvâfık gördüler.

Adalar mes'elesine gelince kuvve-yi bahriyemiz Yunanın kuvve-yi bahriyyesinden dün oldukça ve adalar Yunanın taht-ı işgâlinde kaldıkça devletler bu adaların Yunana terk edilmesinde hiçbir be'is görmediler. Bizim kuvve-i bahriyyemiz Yunan kuvve-yi bahriyyesine hâkim bir râdeye geldiği zamân adaların da istirdâd edilebileceğinden hiç şübhe etmemelidir. Gûyâ Avrupa düvel-i mu'azzaması adaların Yunanda kalmasını kuvvetle te'yîd etmek husûsunda müttehid etmiş ve böyle bir karâr ittihâz edecek imiş gibi sözler hâ'iz-i ehemmiyyet degildir. Farz edelim öyle olsun kuvvetli bir donanma karşısında Yunan sırf Avrupanın bu karârına istinâd eder ise vay Yunanın hâline! Bizim tamâmiyyet-i mülkümüzü şiddetle muhâfaza ettiği bir zamânda Avrupa Girid'i Yunana vermemek için kuvve-i müsellehaya kadar mürâca'at etmedi mi? Fakat Yunan tefevvuk-ı bahri gösterir göstermez Avrupa tamâmiyle ma'kûs bir karâr ittihâzında da (s.24.) te-reddüd gösterdi mi? Vatandaşlarımızı kat'iyyen te'mîn edebilirim ki: Dretnotlarımız Yunan donanmasını ka'r-ı deryâyâ indirdiği gün; Avrupa düvel-i mu'azzamasının adaların Yunana verilmesi hakkındaki karârını da berâber denizin dibine indirecektir!

Sadede gelelim: Avrupa devletlerinin ba'zan bizim menâfi'imizi rahne-dâr edecek bir husûsda ittihâd etmeleri artık bizi hakk-ı hayâta mâlik ve 'asr-ı hâzırda 'anâsır-ı muhtelifeyi taht-ı tahakkümünde tutabilecek mertebede çalışkan ve iktidarı hâ'iz görmediklerinden neş'et ediyor, yoksa Hıristiyanlık ta'assubu veya hissiyyât-ı dîniyenin te'sîr-i netîcesi degildir. Avrupada dîn ile umûr-ı devletin küllîyyen ayrılmış olduğunu ve devletlerin siyâseti ve kuva-yı berriyye ve bahriyye ve hazînesi mülâhazât-ı dîniyyeye tâbi' olamayacağını bilmemek cehâletdir. Siyâset, zamâna ve ahvâle göre değişir bir bukalemundur. Biz Balkan harbinde haylî mütenebbih olduk gibi görünürüz. Memleketimizde emsâli nâ-mesbûk bir fa'âliyyet hüküm-fermâdır. Böyle devâm eder isek bâ-husûs ma'ârifin terakkîsine mülkün i'mârına sanâyi'in tevsi'ine sûret-i ciddîyyede çalışarak kesb ü kuvvet eder ve Avrupa hayât-ı medeniyyesini memleketimizde inkişâfına ma'nî olan hâ'il-leri ortadan kaldırır isek Avrupa siyâsetinin mâzîdekinden fazla lehimize çevrileceğine aslâ şübhe etmemelidir. (s.25.)

4- Hürriyyet-i Matbu'ât

Bizde en ziyâde su'i-isti'mâlâta uğradılmış husûsâtta biri de hürriyyet-i matbu'âtdır. Dâ'imâ bâlâ-pervâz, dâ'imâ hâlimizden, cehlimizden gâfil bulunduğumuz için en müterakkî, en mütemeddin Avrupa devletlerinde bile pek güçlükle tatbîk olunagelen hürriyyet-i matbu'âtı i'lân-ı meşrûtiyyeti müte'âkib hemân gazetecilere bahş etmeliğimiz ne kadar büyük bir hata olduğunu ancak netâyici ile görebildik.

Neşriyâtın hâkân-ı sâbık zamânında müdhiş bir sansür altında bulunmasından en ziyâde mutazarrır olanlardan ve mahzâ kalemini kıramadığından dolayı en ağır cezâ çekenlerden biri bulunan ma'rûf edibbâmızdan Sa'îd Beg efendinin meşrûtiyyetin ilk senesinde matbu'ât cerâ'imine karşı ağır cezâlar vaz'ı tarafdârı olduğundan dolayı ne kadar ta'arrûzâta dûçâr olduğu ve "Gâliba Sa'îd Bege Yemen sefâsı pek tatlı gelmiş." tarzında müşârû'n-ileyhe ne kadar hücûmlar edilediği elbetde hâtırlardan çıkmamıştır. Hâlbuki Sa'îd Beg efendinin bütün 'ömrünü matbu'ât 'âleminde geçirmiş bulunduğunu ve dâ'imâ istihsâl-ı hürriyyet-i matbu'ât için dürlü tehlikeler göze almış bir edib olduğunu unuttular. Nasıl olur da böyle bir zât hürriyyet-i matbu'ât 'aleyhinde bulunabilir? (s.26.)

Hîç te'emmül edilmedi ki ifrât derecede hürriyyet tamâmiyle ma'kûs netîceler verir. Fazla hür olalım derken gazeteciler istihsâl edebilecekleri hürriyyeti de gayb etdiler. Eger o vaktler ma'kûl ve memleketimize nisbetle biraz şiddetli kânûnlar yapılmış ve takrîr etdirilmiş olsa idi gazeteler muttasıl açılır, kapanır bir bâzîçe hükmüne girmez idi. Te'essüf olunur ki dûr-bîn olanlar bir dürlü sözlerini esmâ' edemiyorlar.

Her ne ise hürriyyet-i matbu'âtın niçün bizde kâbil-i tatbîk olmadığını ve bu hürriyyetin ne yolda tahdîdi i'câb etdiğini îzâha çalışalım: kimseyi tahkîr ve terzîl etmemek, kimsenin hukûk ve menâfi'a tecâvüz eylememek şartı ile herkesin bildiğini ve düşündüğünü serbest yazabilmesi pek tabî'î ve fâ'ideli bir hak zann olunur; hürriyyet-i matbu'âtdan birçok fevâ'id beklenir: "Bârîka-i hakikat müsâdeme-i efkârdan çıkar." düstûrunu zihinlerine yerleştirmiş olanlar taban tabana zıdd-ı nükât-i nazardan yazılmış makâleleri okuyarak hakikati keşf etmeğe çalışırlar; umûr-ı devletin cereyânını matbu'ât vasıtası ile tenkîd ve teşhîr ederek su'i-isti'mâlâtın önüne geçmek isterler: şirket-i hayriyye tramvay şirketi vesâ'ireden şikâyet çoğaldıkça merci'-i 'â'idi 'acabâ niçün dikkat etmiyor deyü hükûmeti îfâ-yı vazîfede dâ'ima müteyakkız bulundurmak ümîdine düşerler; polis ve belediye me'mûrlarının lâyıkı ile iş görebilmeleri ancak matbu'âtın hedef ta'arruzu (s.27.) olmak korkusuyla mümkün olacağını zann ederler. . ilh.

Ta'dâd olunan husûsât-ı bi't-tabi' hakikatden 'ârî degildir. Yalnız bu gibi şeylerin yazanların hakikat hâli keşf edebilecek nüfûz-ı nazara mâlik olması ve esâsız isnâdâta ve su'i-taksîrâta

kapılmaması lâzım gelir ki ‘aksi takdîrde hürriyyet-i matbû’âtdan fevâ’id yerine birçok muzırrat tevellüd edeceği cüz’-i mülâhaza ile anlaşılır. Zîrâ bizde bu şerâ’it tahtında tenkîdât yürütecek gazeteciler ekalliyyette kalacakları gibi böyle şeylere tahammül edebilecek me’mûrîn-i devlet dahi nâdirdir.

Şimdi hürriyyet-i matbû’âtın netâyic-i muzırrasını teşrih edelim: Biri birine muhâlif fikirlerde bulunanların yürüdüğü mütâla’âtdan istifâde edilebilmek için her iki muhâlifinin mevzû’ bahs eyledikleri mes’eleyi iyice bilmeleri ve maksadlarının tebyîn-i hakîkatden ibâret kalması şarttır. Öyle olmaz ise yani birinin bahs ettiği mes’eleden diğeri küllîyyen bî-haber bulunursa bâ-husûs araya şahsiyyet de girer ise artık ortada dönen mebâhisâtdan ne fâ’ide husûle gelebileceği cây-ı mülâhazadır.

Meselâ biri kalkıyor sanâyi’-i nefisenin memleketimizde hiç terakkî edemediğini ve bunun esbâbına tevessül için derece-i kâfiyyede himmet edilmediğini yazıyor. Diğeri sanâyi’-i nefisenin ehemmiyyetinden bir memleketin terakkî ve temeddününe olan te’sîrinden küllîyyen bî-haber olduğu hâlde buna şiddetle i’tirâz ediyor. Ve bahsin (s.28.) esâsını küllîyyen terk ederek muhâtabın şahsını, hayât-ı husûsiyyesini hedef-i ta’arruz ittihaz ediyor. Şimdi bu mebâhiseden husûle gelecek muzırratı tahayyül ediniz; Avrupada böyle bahsler düelloya müncerr olur. Bizde düello olmadığı için müfteriyâyâta, şütûm-ı galîze te’âtisine, mudârebeye hatta mukâteleye kadar iş vardır; ammâ denilecek ki dört beş seneden beri terakkî etdik. Artık şahsiyyât gazetelerde görülmez oldu; hele şütûm-ı galîzeyi muhtevî gazeteyi kimse okumuyor. Pek ‘âlâ.. Fakat cehlimiz henüz ‘amîkdir. Öyle ‘ilmî, fennî, içtimâ’î mevzûlar üzerine vâkîfâne mebâhiseye girecek âdemlerimiz mahdûddur. Bütün ‘âlem-i medeniyette ‘umûmen kabûl olunmuş hakâyık-ı mevkî’-i münâkaşaya koyub da gülünç olmakta da ma’nî yoktur.

Umûr-ı devletin cereyânını matbû’ât vasıtası ile tenkîd etmek de tehlikelidir; zîrâ me’mûrîn-i devletin kendilerine karşı mes’ûl oldukları makâmâta hesâb verdikten sonra haysiyyet dâ’iresinde matbû’âtı iskât edecek ve ‘inde’l-îcâb gazeteciyi mahkeme huzûruna çekebilecek derecede vazîfe-şinâs ve sâhib-i temkîn olabilmeleri iktizâ eder. Şâyed me’mûrîn-i devlet kendini müdâfa’a ile iktifâ edecek yerde ta’arruza geçer ise ve tesâdüfen gazeteci haklı olur ise haysiyyet-i devlete ne mertebe hâle geleceği kendi kendine tezâhür eder.

Bi’l-hassa polis ve belediye me’mûrlarının îfâ-yı vazîfe için (s.29.) ahâlî üzerinde büyük bir nüfûza mâlik olmaları îcâb etdiğinden bunlar yolsuz ve haksız tenkîdâta hiç gelemeler.

Mütâla’ât-ı mesrûda küçük mikyâsda şirketlere de kâbil-i tatbîkdir. Bizde eskiden beri şirketleri ve dolayısıyla şehir emânetini dûçâr-ı ta’rîzât etmek ‘âdet hükmüne geçmiştir. Bu hâl hâkân-ı sâbık zamânında gazetelere bahş edilmiş, yegâne hürriyyet ‘adedildiğinden halkın bunları tenkîde almış bulunmasından neş’et ediyor. Ma’a-mâ-fih münâsebetsiz neşriyât oralara da îkâ’ muzırrat eder. Şirketlerin, kumpanyaların rü’esâsı elinde nev’ummâ esîr gibi olan ve işsiz dolaşanların kesretinde nâşî dâ’imâ ihrâc edilmek tehlikesinde bulunan bî-çâre me’mûrları, matbû’âtdan, ziyâde çekinirler. Hiç bir teşebbüsde bulunamazlar. Hiçbir mes’ûliyyet deruhte edemezler. Şirket idâresinin düşünmeksizin verdiği emrin yâ hûd ittihaz ettiği tertîbâtın cüz’isini ahâlî çeker durur. Meselâ Şirket-i Hayriyye İdâre-hânesi “Vapurlar köprüye yanaşdığı zamân kadınları kilidleyiniz ve erkekler çıkınca salıvermeyiniz.” diye salâhiyeti hâricinde bir emr vermiş! Zavallı me’mûrlar bu emrin ne kadar haksız ve ne kadar müşkil el-icrâ olduğunu her gün görüyorlar; kadınlar “Biz vapura paramız ile habs olmağa gelmedik; acele işimiz var; çıkacağız; acele işi olmayan begler salıveriyorlar. Biz anları beklemege neden mecbûr olalım.” diye şikâyete başlıyorlar. Kapuları uruyorlar; bu işe erkekler de (s.30) ba’zen müdâhele ediyor; “Vây senin bizim haremimizi habs etmege ne hakkın var. Sen anların vasîsi misin. Şirkete vapurdaki kadınlara istediği gibi mu’âme-

le etmek hakkını kim verdi.” dimege başlıyor. İş elfâz-ı galîze isti’ mâline kadar varıyor. Zavallı me’ mûr kapıyı açacak ammâ ertesı gün gazetecinin biri çıkub da “... numrolu vapur köprüye ya- naşdığı zamân erkekler çıkıncaya kadar kadınları kilidli bulundurmak me’ mûrların vazîfesi iken me’ mûr kapıyı açmış ve kadınlar erkekler içine karışmış ve büyük bir rezâlet husûle gelmiştir.” gibi bir hezeyân yazdı mı me’ mûrun tekdîre uğraması hatta tard edilmesi bile mümkündür.

Bir memleketde ahâlî matbû’âtın ne demek olduğunu ve yazılıb neşr edilen makâlâtın ne derece hâ’iz-i ehemmiyyet veya dâ’î-i mes’ûliyyet olabileceğini takdîr etmedikçe hürriyyet-i mat- bû’ât fâ’ideden ziyâde muzırrat tevlîd eder. Ahâlîmiz kim yazmış olur ise olsun yazılıb basılmış şeylere fevka’l-âde ehemmiyyet verir. ‘Aklının kabûl etmediği, havsalasının almadığı şeyleri o- kuduğu zamânda ziyâdesiyle tehevür eder; hemân nazarlar hükûmete teveccüh eyler.’ Bu yazılan şeyleri hükûmet tasvîb ediyor mu, etmiyor mu?’ herkes iyi bilmek ister. İşte bu şerâ’it tahtında hürriyyet-i matbû’ât olmaz.

Hükûmet memleketi idâre ve râh-ı terakkîye sevk eden ekalliyet-i münevverenin mesâ’i ve ikdâmâtına hâlel verecek neşriyâta müsâ’ade (s.31.) etmemelidir. “Matbû’ât kânûn dâ’iresinde ser- bestdir.” demekle iş bitmez. Biz istedigimiz gibi kânûnlar yapamıyoruz ki matbû’ât içinde öyle bir kânûn yapub tatbîk edebilelim. Hürriyyet-i matbû’ât ahâlînin vesâyite muhtâc olduğu memleket- lerde te’ sîs edebilir. Kimse inkâr edemez ki bizde ahâlî henûz hükûmetin vesâyetine muhtâcdır. Ve hükûmet ahâlîyi pek ‘âlâ idâre edebilir. Ba’zı me’ mûrünün keyfi icrâ’âtlarını setr etmek maksadı ile “Efendim halk câhil anlamıyor. Biz böyle yapmağa mecbûr olduk. Yoksa ârzümüz bu degil idi.” dimeleri aynen kabûl olunabilecek sözlerden ma’ dûd olamaz. Bizim memleket sükkânı câhil, mu- ta’assıb fakat mutî’dir. Sûret-i münâsibede istenilen yola sevk olunabilir.

Hulâsâ hürriyyet-i matbû’ât bizde mahdûd olmalı yalnız devletin i’tilâ ve terakkîsine hâdim ve münâsebât hâriciyyesinin hüsn-i sûretle idâmesine sâlih neşriyâta müsâ’ade edilüb öyle mede- niyyet ve ‘ulûm u fûnûn ‘aleyhinde ve ‘anâsır-ı gayr-i Müslimeyi rencîde edecek tarzda veyâhûd Avrupalıları beyhûde yere iğzâb eder sûretde eline kalem alanın ‘aklına geleni yazabilmesi fâ’ide şöyle dursun menâfi’imizi ziyâdesiyle rahne-dâr edebilir. (s.32.)

5- Hürriyyet-i Mezâhib

Avrupada bizi tefrîk eden husûsât-ı mühimmeden biri de hürriyyet-i mezâhibi başka türlü anlamaklığımızdır. Bizce serbestî-i edyândan maksad muhtelif edyâna mensûb ‘anâsırın mezheb- lerinin âyinlerini kemâl-i serbestî ile icrâ etmeleri ve kimsenin tebdîl-i dîn etmege icbâr ve yâhûd mezhebinin merâsimine itbâ’dan men’ edilmemesi keyfiyyetinden ibâretdir. Kurûn-u vustâda Avrupada papa hükûmeti ve engizisyon mezâlîmi hükûm-fermâ olduğu zamân bu yolda serbestî-i edyân bizde mevcûd idi. Târîhimiz bununla ile’l-ebed iftihâr edecektir lakin bugün kazıyye değiş- miştir.

El-hâletü hazîhi Avrupada hükûmet-i dîniyye kalmadığından umûr-ı devlet her gün yeni bir şekle giren kavânîn-i mahsûsa ile tedvîr edilmekte olduğundan serbestî-i edyâna verilen ma’ nâda bütün bütün başka bir şekil almıştır. Hâlbuki biz hâlâ eski usûlde sâbit-kademiz. Avrupanın ma’î- şet-i hâzırasına itbâ’a ve hayât-ı cedîdeye nazaran kavânîn-i mahsûsa ihdâsına mecbûr olmakla berâber hükûmet-i dîniyyenin ibkâsına çalışıyoruz. İstiyoruz ki her Müslümân şerî’ât-i İslâmiyyeye her Rûm ve Ermenî patrik-hânesine ve her Yahûdî hâhâmbaşuya tâbi’ olsun ve ahkâm-ı dîniyyesine ri’âyet etmeyenler tecziyye edilsin. Nikâh, mîrâs, evkâf gibi birçok husûsât-ı mehâkim-i şer’iyye- nin ve patrik-hâne (s.33.) mahkemelerinin dâ’ire-i salâhiyetinde kalsın.

Pek açık yazmak mümkün olsa idi bu mesâ’ili gâyet yakından tedkîk eder idik. Fakat mev-

zû'muz mesâ'il-i dîniyye olmayub mesâ'il-i içtimâ'iyeye olduğundan bizi bu husûsda Avrupalılardan tefrîk eden nükâtı îzâh eylemekle iktifâ edeceğiz.

Bugün Avrupada hukûk-ı 'umûmiyye da'vaları basît bir tarzda hall u fasl edilebilmekden çok uzaktır. Menâfi' o kadar müteaddid ve muhtelifdir ki bunları eski zamânda olduğu gibi 'umûmî ve ma'nasî vâsî' ibâreleri muhtevî ahkâm-ı dîniyye-i Hıristiyânîyyeye tatbîk etmek mümkün olabileceğini hiçbir Avrupalı kabûl edemiyor. Hayât ziyâdesiyle karışmış ve değiştirilmiştir. Ahkâm-ı dîniyye tağayyür-i ezmân ile ne kadar ta'dilâta uğrarsa uğrarsın ihtiyâcât-ı zamâneye göre mahsûsen yapılan kavânînin yerini tutamayacağına Avrupalılar mu'tekîdirler.

Biz bu nükât-ı nazarı kabûl edemiyoruz. Biz herkesin menâfi'ini kendi ahkâm-ı dîniyyesine tamâmen tatbîkde bulmasını talep ediyoruz. Başka türlü bir hayât memleketinizde tatbîk edilemez zann ediyoruz. Bir Müslümân bir Hıristiyân bir Yahûdînin nikâh ve mîrâs gibi dünyevî husûsât-da 'aynî kavânîne tâbî' olabileceğini düşünmek bile istemiyoruz. İşte Avrupa ile beynimizde bir hendekte burada açılıyor. Şimdi biz bu ihtilâfda hangi tarafın nokta-i nazarı doğru (s.34.) ve vâcibü'r-re'âyâ olduğunu tedkîk edecek degiliz. Yalnız Avrupa ile ihtilâfâtımız ne kadar azalır ise devletimizin istiklâl ve menâfi' o derece halelden masûn olacağı fikrindeyiz. Zîrâ bir devlet ile muhâsamâta dâcâr olduğumuz vakt Avrupayı hasmlarımızın tarafında görmekten iş bizim tarafımızda görmek ve hiç olmaz ise bir iki devletin hakkımızı tasdîk eylesini ve yâhûd bî-tarafâne davranmasını te'mîn eylemek kat'iyen lâzımdır zannındayız.

Ne kadar mahk u nefsi'l-emre muvâfık olur ise olsun bütün Avrupaya kendi nokta-i nazarımızı kabûl etdirebilmek bir hayâlden başka bir şey degildir. Binâ'en-'aleyh Avrupa nokta-i nazarını 'acabâ bizim kabûl etmeğimiz mümkün midir degil midir o ciheti düşünelim:

Şübhe yok Müslümânlar dünyâda en dîndâr milletlerdir. Vâkı'an birçok memâlik-i İslâmiyyede ahkâm-ı şer'iyye su'i-tefsîrâne ve su'i-isti'mâlâta uğradığı münker degildir. Lâkin ne tarzda olur ise olsun 'umûmen Müslimin kendilerine gösterilen kavâ'id ve nizâmât-ı şer'iyyeye mutâva'atda her milletten ileri gitmişlerdir. Bizi dîn husûsunda mübâlâtsızlıkla ithâm edenler mil-i ecnebîyyenin dînlerine karşı ne derece bî-kaydâne davrandıklarını bilmeyenlerdir. 'Ulemâ-yı dîn ile ahâlî hemân hemân 'aynî derecede inzibât-ı dîniyye tâbî' tutulmak ancak Müslümânlarda vâkı' oluyor. Biz eski zamânda olduğu gibi başımıza ne gelse hep dîn husûsundaki mübâlâtsızlığımıza atf ederiz. Bu vechile dîni (s.35.) pek çok şeylere âlet ittihâz eylesiniz. Artık buna hitâm vermek ve hiç bir vechile tenassur kabûl etmeyen ve her milletten ziyâde dînine sâdık olan Müslümânları dîn nâmına tazyîk etmemek zamânı gelmiş hatta geçmişdir zann ederim.

Hele Hıristiyân ve Yahûdîleri dînlerine tab'iyyet ettirmek için bir Müslümân hükûmetinin cebr isti'mâl etmesi 'asr-ı hâzırda Avrupanın hiç hoş göremeyeceği garâ'ibdendir. İ'lân-ı hürriyyetin ikinci senesinde bir cum'a ertesi günü Kuzguncukda hâhâmbaşının emriyle Müslümân polis bir Yahûdî hamâmını kapatmağa kalkışmış idi. Hamâmcı kadın "Böyle cum'a ertesi günleri hamâmı kapatmak için Yahûdî dîninde sarâhet olmadığı" iddi'a ve bu hamâmın hâkân-ı sâbık zamânında cum'a ertesi günleri aslâ kapatılmamış olduğunu der-miyân ediyor idi. Zavallı Müslümân polis Yahûdî dîni ahkâmını bilemeyeceğinden ne cevâb vereceğini ta'yîn edemiyor ve "eski devr geçdi şimdi hürriyyet-i mezâhib var. Hamâmı kapatacaksın!" diyor idi. Hamâmcı ise "Bu ne demek? Hürriyyet-i mezâhib hâhâmbaşının 'aklına geleni yapabilmesi demek midir" diye protestoda devâm eylediği hâlde polisten "Sen orasını hâhâmbaşına anlat" cevâbından başka bir söz alamıyor idi!

İnsâf edelim edyân-ı muhtelifeye mensûb âdemleri birer birer teşhîs etmege ve anların ahkâm-ı dîniyyelerini tamâmen bilmege ve ba'dehü (s.36.) bu ahkâm-ı ashâbına icrâ' ettirmege polis nasıl muvaffak olabiliyor? Diger taraftan hükûmet 'umûm u 'anâsırdan vergi aldığı ve evâmîr-i tekmîl-i 'anâsıra şâmil olduğu hâlde nasıl olur da "ben Müslümânları ahkâm-ı şer'iyyelerine

itâ'ate mecbûr edeceğim sâ'irlerine karışmam" diyebiliyor? Görülüyor ya hükûmetin hangi dîn ve mezhebe mensûb olur ise olsun teba'asının kâffesine seyyânen mu'âmele etmek mecbûriyetinde bulunduğu bu 'asrı hazırda sırf dîn nokta-i nazarından hareket etmesi birçok müşkilât karşısında bulunmasını intâc eder.

Avrupada cârî olan hürriyyet-i mezâhibi bizde dahi tatbîkde ve nikâh ve mîrâs mesâ'ilini muntazam kânûnlar dâ'iresine alarak bütün teb'aya teşmîl etmekde bilemem ne mahsûr mütesavvırdır? 'Acabâ Müslümânlar dînlerini sevmiyorlar da Avrupa tarzında hürriyyet-i mezâhib kabûl edilir edilmez hemen terk-i dîn mi, edeceklerdi? Bunu düşünenler Müslümânlara ağır bir sûretde hakâret ediyorlar demektir, olsa olsa zahirde dîndar görünüb de hakikatde ahkâm-ı dîniyyeye ri'âyet etmeyenler meydâna çıkar, bunda bu kadar korkacak mümkünü't-tatbîk olmayacak ne var?

Nikâh ve mîrâs mes'elelerinde dahi hîç i'zam edilecek bir şey yoktur. Herkes kendi dîni ahkâm ve merâsîmi dâ'iresinde nikâh 'akd etsin fakat hangi dîne mensûb olur ise olsun teba'anın kâffesi belediye dâ'iresine gidip nikâhlarını kayd etdirmege (s.37.) mecbûr tutulsun ve özr-i makbûl-ı şer'i sâbit olmadıkça nikâh fesh edilemesin ve nikâhın feshi bir mahkeme-i şer'iyye kararı ile belediye dâ'iresine bildirilsin. Â'ilelerin râbitasını takviye edecek ve bütün teba'ayı 'aynî noktada ictima'a mecbûr edecek böyle bir kânûn neden bizim memleketde dahi hüküm-fermâ olamasın. Buna zannetmem ki ma'kûl bir cevâp bulunabilsin. Mîrâs davaları da kezalik 'umum teba'a için 'aynî muhâkemede ve 'aynî kavânîne teb'an pek a'lâ ru'yet olunabilir. Mîrâs âhirete degil dünyâya ta'alluk eden bir mes'eledir. Şerî'at-ı İslâmiyye elbet de bir cümle Müsliminin refâh ve sa'âdetlerini te'mîn edecek bir tarzda mîrâsın taksîm ve tevzi'ini âmirdir. Avrupada bu mîrâs mes'eleleri pek çok tettebbu'ât ve tedkîkât netîcesi olarak muntazam kânûnlara rabt edilmiştir. Şübhesiz bunlar u-fak tefek ta'dilât ile mülkümüzde bütün teba'aya sûret-i nâfi'ada teşmîl edilebilecek kavânîn hâline götürülebilir bunda şerî'at-ı İslâmiyyeye muğâyir hîçbir şey göremiyorum.

El-hâsıl Avrupa ile beynimizde ihtilâfât-ı vâhime tevlîdine kadar sebebiyyet veren bütün bu ahvâl-ı sû'-i tefehhüm ve i'tiyâdât-ı sakîme-i kadîmeye kör körüne tab'iyetden ileri geliyor. Ekalliyet-i münevverenin 'azm-ü sebât ile çalışması ve hükûmetinde mu'âvenet ve müzâheretini dirîğ etmemesi sâyesinde bunlar pek kolay yoluna girebilir. Vatanımıza medeniyetin duhûlini tas'ib eden bu mâni'aları birer birer ber-teraf etmek cüz'î fakat ciddî hem-tâ mütevakkıftır. Ta'assub ve cehl sâ'ikasıyla mütemâdiyyen (s.38.) ikdâmat-i hayr-hâh-âne-i medeniyeye karşı duran kitle ne kadar 'azîm olur ise olsun sel gibi önüne râst gelen her şeyi sürükleyüb götürün ihtiyâcat-ı zamâne hepsini kırub öteye geçeceğinden aslâ şübhe etmemelidir. Yalnız, çalışalım ki bu mâni'alar sele daha çok zamân-ı mukâvemet etmesin. Zîrâ netîcede sel yine o mâni'ayı alıp götürür ammâ mukâvemeti müddetince anı tahrîb ve efnâ eylemekden de hâli kalmaz.

6- Âdâb-ı 'Umûmiye

İşte hâli gayrî-kâbil, anlaşılması gâyet müşkil bir mes'ele daha! Cüz'î müddet Avrupada bulunmuş veyâhûd şöyle bir cevelan icrâ' etmiş çok zevât biliyorum ki gûyâ 'amîk vâkıfâne tatbîkât netîcesi imiş gibi "Biz mümkün degil Avrupa hayâtına alışamayız. Bizde edep denilen bir şey vardır ki Avrupalılar anı aslâ bilmiyorlar" derler ve hem de bu fikirlerine o derece îmân etmişlerdir ki bu bâbda mebâhiseye bile tahammül edemezler.

Hâlbuki bu "edep" kelimesine o kadar mu'annidâne saplanmaktan ise âdâb-ı 'umûmiyye nokta-i nazarından 'âlem-i medeniyet ile kendimizi sükûn-ı dem ile ve daha yakından tedkîk eylemek hem 'akla ve hem menâfi'mize muvâfık düşer zannındayım. (s.39.)

Evet, bizim memleketimizde zâhiren her memleketden ziyâde bir sükût bir vaz'-ı edibâne

meşhûd olur. Kadınların sesleri işitilmez, mevcûdiyetleri bile hiss olunmaz. İspirto satan yerler nâdirdir. Sokaklarda lâtifeler, kakhahalar, eğlenceler görülmez; en büyük zevk kahve ve sigara içmekten 'ibâretidir. Avrupada ise her sokakta gazinolar vardır, gazinolarda bütün halk içki içer, her yerde müzika sedası işitilir. Balolarda kakhahadan neşeden durulmaz. Bu büyük bir farkdır. Lâkin bunun zâhîrisi ile iktifâ etmeyüb bir de iç yüzünü görelim.

Biz kendimizi dünyâ zevkinden bu derece mahrûm etmekle cenâb-ı Hakkın emsâlsiz yaratmış olduğu latîf boğaz içinde mesîrelerde serbest gezmeyi tabî'atın bahşâyışından istifâde etmeyi bile günâh add eylemekle ne kazanıyoruz? Her hâlde zevk etmeyen az çalışır miskîn olur iddi'asında bulunanların sözlerinde hakikat yok degildir. İnsân çalıştığıının semeresini göreceğini kazandığı parayı zevkine sarf edebileceğini bilir ise başka türlü çalışır. Zihnine güşâyış gelir. Hâlbuki dünyâda ihtiyâcât-ı tabî'yyesinden başka bir eğlencesi olmayanların tabî'na tembellik ve kayıtsızlık 'âriz olduğu müdekkikin taht-ı itirâfındadır. Ondan mâ'adâ Avrupada eğlenceler yüzünden yüz binlerce â'ileler geçinmekte pek çok fabrikalar te'mîn-i vâridât eylemekdedir. (s.40.)

Tatvîl-i kelâma hâcet yok bizim eğlenceye şiddetle düşman olduğumuza rağmen gâyet çirkin tiyatro taklîdleri bizde de türedi. Hatta sarıklılarımız bile kıyâfet-i 'ilmiyyeleri ile oralara gitmekte be'is görmediler. Küçük mikyâsda ibtidâ'î bir hâlde her bir şeyi taklîd ve kabûl etdiğimiz hâlde anın vâsi' mikyâsda ve medenî bir tarzda tatbîk olunmasını o kadar şiddetle takbîh etmege bilmem kendimizde nasıl salâhiyet görüyoruz.

Avrupada â'ile hayatına pek ehemmiyyet verildiği gibi ma'îşetde de gündün güne daraldığından ekalliyet teşkil eden bazı zenginler müstesna olmak üzere otuz yaşını tecâvüz etmedikçe kimse te'hîl edebilecek irâde te'mîn edemiyor. Binâ'en-'aleyh gençlerin kadınlar ile eğlenmesini herkes tabî'î buluyor. Biz buna meşrû' eğlenceleri cürm 'addetmek derecesine varıyoruz. Böyle hâlleri meşhûd olan Müslümân erkek ve kadınlarını âdâb-ı 'umûmiyyeye muhâl hareket töhmetiyle haps ediyoruz. Diğer taraftan milel-i gayr-i Müslimeden olan teb'amızın bu harekâtını bizde tabî'î bulduğumuz gibi Müslümân erkeklerinin Hristiyan kadınları ile nâ-meşrû' tarzda eğlencelerine bile ses çıkarmıyoruz!

Kâbil-i müdâfa'a olmayan bu mantıksız hareket ile ne istediğimizi kendimiz de bilmiyoruz. Âdâb-ı İslâmiyyeyi âdâb-ı 'umûmiyyeden tefrîk etmege kalkışmak Müslümânları milel-i sâ'ireden ayırmağa çalışmak beyhûde zahmetdir. Çünkü Avrupada âdâb-ı 'umûmiyyeye zann etdiğimiz (s.41.) gibi ehemmiyyet verilmeyen bir husûl degildir. Diğer fasllarda kâfi derece isbât etdik ki bu ayrılıktan en ziyâde mutazzar olanlar da yine Müslümânlardır.

İnsâf ile düşünelim. Avrupa âdâb-ı 'umûmiyyesini niçin beğenmiyoruz? Bütün 'âlem-i medeniyyete edep dersi vermege kalkışmak fazla degil midir? Hâlbuki biraz yakından tedkîk edecek olsak Avrupada ırz ve edebe çok ehemmiyyet verildiğini görürüz. Her kocalı kadın râst geldiğini hânesine kabûl etmez. Bir kız yalnız bir erkekle tenhâ yerlere gitmez fâhişeler ile nâmûslu kadınlar görüşmezler, anları cem'iyetlerine sokmazlar, âlelen fâhişelik etmiş bir kadını kimse taht-ı nikâhına alamaz, böyle bir şey'e cür'et eden zâbit ise tard olunur, me'mûr ise 'azl edilir. Bir erkek hiçbir kadına karşı evza' bî-edebâne de bulunamaz. Biz kızın bâkire olup olmadığını Avrupada ehemmiyyet verilmez zannında bulunanlar ancak Avrupayı murdâr romanlardan öğrenenlerdir. Avrupada mahzâ vikâye-yi nâmûs için her gün cinâyet ikâ' olunduğunu bunlar tasavvur etmezler.

Şimdi buna mukâbil bizde peçe altında kafes içinde edep ve nâmûsu muhal neler cereyan edebileceğini sayalım mı? Hayır, birkaç mu'annidi iknâ edeceğimiz diye kirlî çamaşırları ortaya çıkarmakta ma'nâ yokdur. Yalnız şu kadar diyelim ki her milletde olduğu gibi bizde de çirk-âb vardır. Muttasıl kendimizi beğenmek medh (s.42.) etmek bütün dünyâyâ 'arsız, nâmûssuz, edepsiz demek yakışmaz zannındayım. İki de ortaya atdığımız "âdâb-ı 'umûmiyye, âdâb-ı İslâmiyye"

bahsleri şerî'at-ı İslâmiyye ile kat'an münâsebeti olmayan ve gerek ekalliyet-i münevvere ve gerek ahâlî tarafından görenek belâsı olarak hayâtımızın tebdîline razı olamamak hissi ile her teceddüdün karşısında mâni' ittihâz olunan bir sû'-i tefehhümden başka bir şey degildir.

Mademki Avrupalılar mülkümüzde ortamızda kendi 'âdetleri vechile istedikleri gibi yaşıyorlar. Mademki anların ve hatta yerli milel-i gayr-i Müslimenin her türlü eğlencelerine ses çıkarmıyoruz. Anların yaptıklarını âdâb-ı 'umûmiye muğâyir görmüyoruz. Müslümânların da 'aynî hayâta iştirâk etmelerini hoş görmeliyiz. Çünkü bu hayâtda bizim kabûl edemeyeceğimiz hîçbir şey yoktur. Memleketimize mahsûs bazı hâller mesela hod-be-hod kedi köpek öldürmek ve alüfteler ile vapur ve tramvay gibi eğlence yerleri olmayan mahallerde el şakaları etmek hem Müslümânlarla ve hem de yerli ve yabancı ecnebî milel-i gayr-i Müslimeye men' edilmelidir. Bunu herkes tahsîn eder.

Düşününüz, ne tuhâf bir zihniyettir ki bir Müslümân kadına harfendâzlık eden bir âdemin hareketini o kadar çirkin görüyoruz ki o kadın acaba nâmûslu bir kadın mı idi yoksa alüfte mi idi? Tedkîke bile lüzûm görmüyoruz, âdemi en ağır cezâlara dûçâr ediyoruz da diğer taraftan milel-i gayr-i Müslimedden bir kadına harfendâzlık (s.43.) şöyle dursun âdetâ eliyle sarkıntılık eden bir âdemin bu hareketine bî-kayd kalıyoruz. Milel-i gayr-i Müslime kadınları da bu hâle o kadar alışmışlar ki böyle bir mu'âmele vukû'unda şikâyete bile kalkışmıyorlar. Kendi kendilerini müdâfa'aya çalışıyorlar.

Bir zamânlar köprü me'mûrları parasız geçmek isteyen Müslümân kadınlarına ses çıkarmadıkları hâlde parasız geçmek tasaddî milel-i gayr-i Müslime kadınlarını tevkîf etmekte oldukları bir Müslümân gazete muhbirini bile nazar-ı dikkatini celb etmiş ve gazetede uzun bir makâle neşr edilmiş idi.

İşin en fenâsı bu muhtelif mu'âmeleden yine Müslümânların ma'zûr olmasıdır.

El-hâsıl şunu bilmeliyiz ki her şeyde olduğu gibi âdâb-ı 'umûmiyye husûsunda dahi 'âlem-i medeniyyetde cârî usûl ve kavâ'ide ittibâ' etmekden başka çâremiz yoktur. Biz kendimize mahsûs medeniyyet icâd edemeyeceğimiz gibi kendimize mahsûs âdâb-ı 'umûmiyye de icâd edemeyiz. Doğru yoldan daha kısa yol arayıp da türlü uçurumlardan sarp kayalardan yuvarlandıktan sonra yine doğru yola 'avdete mecbûr olan seyyâh gibi biz de Avrupa medeniyyetini kabûl etmemek için elimizden geleni yaptıktan ve her türlü sadmelere uğradıktan sonra şübhesiz yine bu medeniyyeti kabûl etmekden başka bir şey yapamayacağız. (s.44.)

7- Cesâret-i Medeniyye

Dâ'imâ terakkî etmek dâ'imâ ileri gitmek günden güne iyileşmek her ferдин olduğu gibi her milletin de gâye-yi âmâlî olmak lâzım gelir. Kanaatkârlık ile geçen nimete şükretmek kendinden bedterlerini düşünerek hâlini hoş görmek ma'nâsına telakkî edilir ise şübhesiz bir fazilettir. Lâkin "Allah'a şükür aç kalmıyorum ya kazandığım bana yetişir hâne halkım da kendime uygundur. Eski püskü ne var ise giyerler öyle şıklık tuvalet falan bilmezler" diyerek devlet ve milletin bin zahmet ve meşakkatle tedârik ve i'tâ eylemekde olduğu ma'âş ile iktifâ etmek yan gelip oturmak ve milletin terakkî ve te'âlîsi için hîçbir şey yapmamak kana'ât-kârlık değil meskenettir. Buna hâşâ fazilet değil ahlâk-ı mezmûmenin en fenâsı olan tembellik demelidir. Devletimizin bu derece kirli kalmasına ve düşmanlarının elinde baziçe olmasına en büyük sebeplerden biri de bu olmuştur.

İşte terakkî ve te'âlîsinin üssü'l-esâsı çalışmak ise anın lâzım-ı gayr-i mefâriki vardır ki o da cesâretedir. Cesâretin envâ'i vardır. Harpde tehlikeye karşı ibrâz olunan cesâret ile hastalığa felâkete acıya karşı gösterilen cesâret başka başka şeylerdir. Garîbdir ki tehlikeye karşı ekseriyyen pek

korkak olan kadınlar (s.45.) ameliyat-ı cerrâhiyeye cesûrâne mutâva'at eylerler. Hele bir çocuk üzerinde ameliyat yapılacağı vakt baba çocuğunu tutmaya cesâret edemez. Bu vaz'îfeyi ana yapar.

Her ne ise burada mevzû'-bâhs olacak büsbütün başka bir nev'-i cesâretidir ki birkaç seneden beri bizce de anlaşılmağa başlamış ve “*courage civique*” ta'bir olunan bu cesârete lisânımızda cesâret-i medeniyye ta'bir olunmak 'umûmen kabûl edilmiştir.

Vâkı'ân cesâret-i medeniyye anlaşılmiş ismi de bulunmuş ise de ma'a't-te'essüf biz de bu cesâreti ibrâz edenlerin 'adedi henûz tekessür etmemiştir. En mübrem ıslâhatın icrâsında gösterdiğimiz tereddüt ve karârsızlık mütemâdiyen tebdîl-i fikr ve meslek ile izhar eyledigimiz sebâtsızlık buna delildir.

Cesâret-i medeniyyenin fikdânı insânın her türlü teşebbüsâtına sed çeker. Her işte 'adem-i muvaffakiyet korkusu 'azm ve metâneti kırar dûr-endîşliğin ifrâta vardırılması cesâret-i medeniyyeyi imhâ eder. Hâlâ devletin istikbâlini yalnız kuvvetli pazularda kör körüne cesâret ibrâzında görenlere cidden acınır.” Câhil cesûr olur” derler. Hiç yabana atılacak bir söz degildir.

Yalnız sözüme dikkat olunsun cesâret lüzûmsuz şeydir demiyoruz. Cesâret büyük bir fazilet bâ-husûs 'asker için elzem bir sıfatdır lakin ehemmiyyetini mübâlağa etmemelidir diyoruz. (s.46.) Câhil bir kavimde cesûr âdem pek çok bulunur. Biz de o husûsda zengin olduğumuzu dâ'imâ gösteriyoruz. Maksudımız diger cesâretten kât-ender-kât kıymet-dâr ve nâdir olan cesâret-i medeniyyenin ehemmiyyeti îzâh eylemektir. Bir milletin seviye-i irfânı ne kadar yükselir ise cesâret-i medeniyyeyi hâ'iz ifratda o nisbetde tezâyid eder. Şimdi cesâret-i medeniyyenin ne demek olduğunu îzâh edelim:

Bir hakîkatin söylenmesinde ve inşâ'a olunmasında büyük bir fâ'ide me'mûl olduğunu bilirsiniz fakat o hakîkat 'umûmen yanlış anlaşılmiş ve halka tashîh-i zehân etdirmeye kalkışmak tehlikeli bulunmuş iken siz o tehlikeyi göze alarak doğruyu söylerseniz işte bu bir cesâret-i medeniyyedir.

'Âlim ve fâzıl bir zât bir iftirâya bir haksızlığa uğrayabilir sâ'ik-i vicdân yerine menfa'ati olan birçok âdemler bilâ-tahkîk ve tedkîk o âdemi tahkîrden ve tezlîlden çekinmezler siz kendinize her türlü sû'i-zannları celb edebilmek tehlikesini göze alarak gidip o âdemin elini sıkarsınız kendisine ta'zîm ve ihtirâm eylersiniz. İşte bu da bir cesâret-i medeniyyedir.

Siz bir yerde me'mûrsunuz ma'âşınız ile geçiniyorsunuz fakat sizin kaderinizi bilmiyorlar. Yakînen anlıyorsunuz ki sizden iktidârca dûn olanları size tercîh ediyorlar hâlbuki siz me'mûriyeti terk etseniz daha ziyâde kazanılacak daha müreffeh yaşanabilecek (s.47.) bir iş tutabilirsiniz ammâ “Ya o işi tutamaz isem!” mülâhazası sizi korkutuyor her türlü mu'âmelâta katlanarak yine me'mûriyette kalmayı tercîh ediyorsunuz çünkü cesâret-i medeniyye sizde yokdur.

Haksız gayr-i kânûnî bir mu'âmeleye şâhid olursunuz. Meselâ 'umûmî bir mahalde tramvayda vapurda birisinin digeri tarafından dûçâr-ı ta'arruz olduğunu görürsünüz fakat müdâhale etmege bir türlü cesâret edemezsiniz çünkü size de bulaşmasından başınıza iş çıkmasından korkarsınız bu da cesâret-i medeniyyenin fikdânıdır.

Şu birkaç misâl ile cesâret-i medeniyyenin ne demek olduğuna dâ'ir bir fikir hâsıl oldu. Her madalyonun ters yüzü olduğu gibi cesâret-i medeniyye dahi iki tarafa çalar bir kılıncıdır bu hiss-i 'âliyi intişâr etdirmekle berâber mahalline masrûf olmasına çalışmakda şarttır. Cesâret-i medeniyye ibrâz edeceğim diye Don Kişot gibi sağa sola çatmak hakîkati söylüyorum diye herkesi rencîde edecek hezeyânlar tefevvüh etmek bi't-tabi'î fâ'ide yerine muzırrat tevellüt edecek bir i'tiyâd sakîmdir binâ'en-'aleyh cesâret-i medeniyye ne olduğunu öğrenen âdem anın nerede isti'mâl edeceğini de 'aynî zamânda fehm eylemelidir.

Tarihde zikredilen en meşhûr cesâret-i medeniyye misâllerinden biri 1789 sene-yi miladiyesinden Fransa İhtilâl-i Kebîri mukaddimesinde zuhûr etmiştir. O zamânlar ilk defâ olarak Meclis-i Meb'ûsân (s.48.) içtimâ' etmiş ve hükûmet-i krâliyenin harekâtını şiddetli bir lisân ile tenkîde başlamış idi böyle şeylere henûz tahammül etmeğe alışmış olmayan 16. Lui ve ma'iyyeti meclisin feshine karâr verdiler. Ve meclisin dağılması için emr-i krâlîyi meclise teblîğ etdiler emrin kırâ'atini müte'âkip meb'ûsândan (Mirabeau) "nous sommes ici par la volonté du peuple et nous ne sortirons qu'à force de baillonnets" "biz burada ahâlînin ârzûsuyla içtimâ' etdik ancak süngü kuvveti ile çıkâbiliriz" demiştir ki ihtilâl-i kebîrin muvaffakiyetine fevka'l-âde yardım etmiş olan bu cesâret-i medeniyye Fransa tarihine altın yazıyla yazılmıştır.

Bizde dahi en büyük cesâret-i medeniyye Reşîd Paşa merhûmun Tanzîmât-ı Hayriyyeyi Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu ile i'lân etdirmeleridir. Hangi mezhebe mensûb olur ise olsun her 'Osmanlının kânûn nazarında müsâvî 'addedileceğini ve devâ'ir-i devletin Avrupa usûlü üzere tanzîm olunacağını kânûn-ı cezâ Code Napoleon kod Napolyondan tercüme edilerek tatbîk edileceğini o zamânlar i'lân etdirebilmek ve memâlik-i İslâmiyyenin hiçbirinde yapılamamış olan böyle bir inkılâbı 60 sene evvel icrâ' eylemek ne kadar büyük bir cesâret-i medeniyyeye mütavakkıf bulunduğunu şark ahvâlini bilenler pek a'lâ takdîr ederler. Bu cesâret-i medeniyyenin ehemmiyyetini anlamak için o vaktten beri güzerân eden 60 sene zarfında ona mümâsil hiçbir şey yapılamamış (s.49.) olmasını ve bu müddet-i medîdede Tanzîmât-ı Hayriyye ahkâm-u münîfesinin tamâmen tatbîkine bile muvaffakiyet hâsıl olmadığını düşünmek kifâyet eder.

Cesâret-i medeniyyenin fikdânı 'Abdulhamîd devrinde bütün bütün hiss olunmuş ve otuz seneyi mütecâviz zamân devleti esâsında tahrîbe hizmet etmiştir. Ne fecî, ne elîm bir hâldir ki devâ'ir-i devletde şer' ve kânûnun ve 'akl ve mantığın aslâ kabûl edemeyeceği emrler verilmekte birtakım mazlûmlara en vâzih haksızlıklar en müdhiş mu'âmeleler revâ görülmekte iken bunlar hiçbir mukâvemetle uğramıyor hiçbir tarafaan i'tirâz bile vâki' olmuyor idi! Zâlim hükümdârlar ve 'aveneleri zulm altında ezdikleri akvâmın 'ale'l-âde cesûr olmasından aslâ endîşe etmezler. En cesûr en şeci' akvâm en tahammülsüz zulmler altında zebûn olmuştur. Lâkin efrâdı miyânında cesâret-i medeniyyesi olanların كترتلى (Bu kelime muhtemelen te ve se harfleri yanlışlıkla yer değiştirmiş ve kelime "kesretli" olması gerekiyor. Çev. Notu) bulunduğu milletlere tahakküm etmek kâr-ı âsân degildir.

Burada bir mülâhaza vârid hâtır olabilir. Halkın kısm-ı a'zâmı câhil ve medeniyyet ve terakkîye düşman olduğuna göre eğer cesâret-i medeniyye ta'ammüm eder ise ekalliyet-i münevverenin tarîk-i medeniyyetde ittihâz eyleyeceği tedâbire halk mümâne'ât eyler. Nik û bedi temyîze muktedir olamadığından kendi iyiliğine çalışanların icrâ'atını kendisi imhâ eder.

Fi'l-hakîka bu mahzûr vâriddir ma'mâfih yukarıda cesâret-i (s.50.) medeniyyenin seviyye-i irfânın yükselmesi ile tezâyit etdigini beyân etmişdik. Cehl-i mutlak içinde iyiyi fenâdan tefrîkden kati'yyen 'âciz bir hâlde bulunan ahâlînin her şeyi sû'-i isti'mâl etmesi melhûzdur fakat bir neferin eline silâh verildiği vakt sûret-i isti'mâlîde öğretilmek iktizâ eder cesâret-i medeniyyeye alışdırılanlar bir yandan da 'ilm û irfan ile terbiyye edilmelidirler. Şurasını hiçbir vakt unutmamalıdır ki, bugünkü günde her bir şey 'ilim ve fen dâ'iresi dâhiline girmiştir. Çalışmaksızın tedkîk edilmeksizin 'akla geleni yapmak üzere menâfi'-i 'umûmiyyeye müte'allık bir şey yapılamaz hammâllık bile bir usûl dâ'iresinde öğrenilmelidir. Hiçbir şeyde ihtisâsı olmayan bir âdem bu zamânda aç kalır her yeri sağlam olan için cem'iyetin merhâmeti sâyesinde geçinmek bir züldür. Çalışmaksızın hakk-ı hayât bile iktisâb edilemez.

Cem'iyetin terakkî ve te'âlîsine hâdim evsâf ve efkârı te'dâdı ve îzâh eder iken bunların fevâ'idini gösteriyorum. Fakat sû'-i isti'mâlâta uğrayabileceğini inkâr etmiyorum. Ekalliyet-i mü-

nevverenin en büyük vazîfesi her ma'nevî kuvveti maddî kuvvet gibi fâ'ideli bir tarzda isti'mâl etmek ve ettirmekdir. Her şey'i hüsn-i isti'mâl-i ahlâk ile tavsîf olunup her şeyi sû'-i isti'mâl eylemege de ahlâksızlık denilmekde olduğundan edîb meşhûr Said Beyegendinin Jean Jack (s.51.) Rousseau'dan tercüme eylediği Fezâ'il-i Ahlâkiye ve Kemâlât-ı 'İlmiye nâm kitâbda yazdıkları

Ahlâka nazar edilmeyince

Semt-i edebe gidilmeyince

'Âlemden nice ma'ârif ehli

Tercîh ediyor 'ulûm-i cehli

Sözü 'ilmin bile sû'-i isti'mâle mütehammil olduğunu gösterir pek güzel bir misâldir.

8- Hayât-ı Medeniye

Bir İrânliya yâhûd bir Afgânliya Tahrân'da veya Kâbil'de hayât-ı medeniyye te'sîsine çalışmalıdır demiş olsak eğer o İrânli veya Afgânli Avrupayı görmemiş ve orada yaşamamış ise bu sözden hiçbir şey anlayamaz. Memleketinde çok Frenk görmüş olsa bile o Frenklerin memleketlerinde nasıl yaşadıklarına ve şehirlerini nasıl tanzîm etmiş olduklarına mümkün değil 'akl erdiremez. Eğer İrânli veya Afgânli Avrupada bulunmuş ve bir müddet orada kalabilmiş ise Tahrân'da veya Kâbil'de hayât-ı medeniyye te'sîs sözüne kahkaha ile güler çünkü o hayâtı yerli ahâlînin te'sîs edebilmesi şöyle dursun Frenklerin gelüb de milyonlarca lira dökerek te'sîs (s.52.) etmiş olsalar bile ahâlîyi 'âdât-ı kadîmeyi terk ile yeni bir sa'y ve gayret hayâtına idhâl etmek için kuvve-i cebriyye isti'mâlinde muztarr kalacaklarını bilir.

Frenkler bir memleketi kâmilen zapt etmedikçe veyâhûd himâye lafz-ı diplomatikası tahtında memleketi kuvve-i 'askeriye ile işgal eylemedikçe o memlekete milyonlarca lira döküb medeniyyet te'sîs etmezler. Yalnız ağır şartlar ile imtiyâzât elde edüb ahâlînin cüz'î istifâdesine mukâbil kendileri küllî sûrette menâfi' te'mîn eylerler.

Bugün bütün dünyâda 'ulûm ve fûnûnun terakkîsi, ihtiyâcat-ı hâzırının sûret-i fevka'l-âdede çoğalmasi ve bi't-tabî' ma'îşetinde o nisbetde daralması Avrupalıların her tarafa her türlü vesâ'ite mürâca'at ederek nüfûz etmelerine sebebiyyet veriyor. Zâ'ire bir arşın topraktan a'zâmî istifâde te'mîn eden bir Avrupalı toprağın kıymetini müdhîş bir nisbetde artmakda olduğunu görüyor ve 'aynî zamânda pek uzak olmayan bazı memâlikde vâsi' arâzînin bomboş durduğunu ve kıymetinin de pek dûn olduğunu haber alıyor. Artık ahâlîsinin kısm-ı küllîsi iktisâd ile iştiğâl eden vatanın ma'îşet ile hırsları derece-i işbâ'a gelen milel-i mutemeddine milyonlarca liralara 'askerlere ve heybetli drenotlara mâlik iken yanbaşılarında müdâfa'ası zayıf bomboş latîf iklim tahtında arâzî-i vasî'anın mevcûdiyetini istima' eder ise ne hâle geleceği tahayyül olunsun! (s.53.)

Bereket versin kuvve-i tedâfi'iyesi ne kadar zayıf olur ise olsun bizim arâzî büsbütün sahipsiz degildir. Hem de olmamak için çalışan gayûr muhâfızları ve her birinin kuvveti digerinden aşağı kalmayan tâlibleri de vardır. Binâ'en-'aleyh o arâzîye vaz'-ı yed etmek için hem sâhibiyle ve hem diger tâlibler ile çatışmak tehlikesi de nazar-ı i'tibâra alınmak îcâb ediyor. İşte bu sebepten nâşî düvel-i mu'azzama dâ'imâ birbirlerini tarassud ediyorlar. Biri yolunu bulup da bir kıt'ayı ele geçirdi mi veya mühim bir imtiyâz elde etdi mi derhâl digerleri ona mukâbil bir şey isti'sâl için her türlü tazyîkât icrâ'sına meydân buluyorlar. Bir yerin mukâsemesi hakkında ittifâk edilebilir ise artık müşkilât kalmıyor.

Demek bizim vaz'iyetimiz medeniyyetde geri kaldığımızdan dolayı kurtlar ortasında kalmış koyun vaz'iyetidir. Bu vaz'iyetin tehlikesi cây-i bahs degildir. Düşünülecek nokta bu vaz'iyet-

den kurtulmanın çâresidir. İnd-i ‘âcizânemde bunun yegâne çâresi koyunlukdan çıkup kurd olabilmekdir. Bunun da ancak Avrupalılaşmak yani hayât-ı medeniyyeyi ‘aynen kabûl etmek ile usûl olacağı şekl ve şübheden beridir. ‘Acabâ bizim için hayât-ı medeniyyeye dâhil olmak bir İrânlı veya Afgânlının Avrupalılaşması kadar müşkil midir? Biz bu fikirde degiliz. Biz emîniz ki 1324 senesinde yapılan meşrûtiyet inkılâbından daha kolay (s.54.) daha hafîf bir gayretle hîç olmaz ise pây-i tahtımızda hayât-ı medeniyye te’sîs edebilir.

Ama denilecek ki meşrûtiyet İrân’da hatta bizden evvel i’lân olundu. Nasıl olurda orada te’sîsine imkân olmayan hayât-ı medeniyye bizde vücûd bulabilir. Bu su’âlin cevâbı İrân inkılâbını yakînden tedkîk etmekle anlaşılır. Çünkü İrân meşrûtiyeti lâfızdan ‘ibâretidir. Birtakım eşhâsın diğgerlerinin yerine kâ’im olmasından başka hîçbir netîce vermemiştir. İrân yine eski İrân’dır. Yalnız Şâhin nüfûzu kalmadığı için memleket anarşiye ve bunun netîcesi olarak Rus istilâsına düşmüştür.

Bizde ise meşrûtiyetin tatbîkine zemîn hazırlanmış idi. 37 sene evvel i’lân ve tecrübe edilmiş Kânûn-ı Esâsî büsbütün yeni bir şey degildi. Ondan ma’âda Tanzîmât-ı Hayriyyeden beri devlete hayât-ı taze girmiş ve ahâlîmiz pek çok zamân evvel Avrupa hayâtı ile ülfet etmeğe başlamışdı.

Altı senelik bir sa’y ve gayret bize velev kısmen olsun hayât-ı medeniyye verdi. Zevâlî sâ’atin kabûlü köpeklerin kaldırılması gibi vaktiyle gayr-i kâbilü’l-icrâ’ ‘ad olunan ıslâhat büyük müşkilâta uğramaksızın icrâ’ edilebildi. Hele entârî ile sokaklarda gezmek baskın yapmak gibi ‘âdât-ı vahşiyye kâmilen kalkdı.

Şimdi hayât-ı medeniyyenin bizde tamâmen tatbîkine şerî’at-ı İslâmiyyenin (s.55.) aslâ mâni’i’ olmadığı ‘akl-ı selim erbâbınca ‘umûmen tasdîk olunmuş bir kazıyyedir.

Şübhesiz hayât-ı medeniyyenin “hemen başlasın demekle başlayamayacağı ve anı ihzâr etmek için birçok nakd ve zamân sarf eylemek lâzım geleceği müsellemdir. Lâkin vatanperverlerin emel-i hâsı bu yolda büyük hatveler atmak ve hayât-ı medeniyyeyi bir an evvel te’sîs ile ecnebî istilâsına bir sedd-i âhenîn çekmekdir. Şimdiki hâlde bizde hayât-ı medeniyyenin büyük noksânları sanâyi’-i nefîse, tiyatro ve kadın hayâtı husûsunda görülüyor. Ve işin fenâsı bir kısım halk da bu hayâta mukâvemet ve husûmet meşhûd oluyor. İşte bu kitapçe-yi tahrîrden maksad ‘âcizânemde o mukâvemet ve husûmeti izâleye çalışmaktır.

Hayât-ı medeniyye te’sîsine muhâlefet edenlerden ricâ ederim biraz te’emmül etsinler. Memleketlerine belki büyük bir fenâlık etmekte olduklarını anlasınlar. Bu şahsî zevk ve menfa’at mes’elesi degildir. Hatta şerî’at, dîn mes’elesi de degildir. Hîçbir Müslümânın dînine ta’arruz etmek anı ‘ibâdetden men’ eylemek anın itikâdatına dokunmak hîçbirimizin zihninden geçmez. Elhamdü’lillâh cümleten Müslümânız ve dîn ve milletimizin te’âlîsinden başka bir maksadımız bir emelimiz yokdur. Sebilü’r-reşâd risâlesinin iftirâ etdiği gibi hayât-ı medeniyye taraf-dârânı misyoner şâkirdi degildirler. Yalnız Avrupada (s.56.) pek çok tedkîkatda bulunanlar kendi memleketlerinin derdine devâlar arıyorlar. O devâları tatbîk etmek istiyorlar.

‘Ulemâmızın dahi gitmekde olduğu tiyatro taklîdi barakalarımızı ıslâh etmekden mükemmel tiyatrolar yapmaktan ne zarar gelebilir? Bu tiyatrolara tabi’î aktör ve aktris yetiştirecektir. Bundan husûle gelecek kavâ’idi kendileri de anlayacaklar. Bi’l-âhire bu yolda çalışanların rûhuna fâtiha okuyacaklardır.

Sanâyi’-i nefîsenin ehemmiyyeti ve bir milletin terakkî ve te’âlîsini fevka’l-âde hâdim olduğu bu ‘asrda nasıl inkâr edilebilir. Sanâyi’-i nefîseye ehemmiyyet vermeyen millet-i mütemeddine var mıdır? İnsân temiz müzeyyen bir odada oturur ise hâh-nâ-hâh terbiyeli olur. Yere tükürmege dili varmaz sigarasını tabladan başka bir yere bırakmaz böyle odada yatub kalkdıkça hayâta muhabbeti artar fazla çalışır işte bu odayı tezyîn edecek sanâyi’-i nefîse erbâbıdır. Güzel halı güzel

kumaş güzel resim güzel bir hâne hep ‘aynî te’ sîri hâsıl eder.

Hele kadın mes’alesi o kadar mühimdir ki bu mes’elenin hallinden husûle gelecek fevâ’id *lâ yu’âd velâ yuhsâd*ır. Mûsikînin ıslâhı da bu mes’eleye merbûddur. Zîrâ kadın sesi olmayınca mûsikîde âhenk tamâm olmaz. Dâru’l-mûsikîmizin yaptığı gibi çocuk sesiyle kadın sesi telâfî edilemez. Cenâb-ı Hak nev’-i beşerin âhengini kadın ile erkekden terkîb etmiştir. Bunu kul değiştirmez. (s.57.)

Bir de ahâlîyi ürkütmek isteyen cehlen tesettür ‘aleyhinde bulunanlara hiç hâtırlarında geçmeyen şeyleri isnâd ediyorlar gûyâ her kadın çarşafsız gezmege mecbûr edilmeliymiş herkesin haremine herkes dâhil olmalıymış bilmem neler! Hayır hayır softaya lüzûm-ı tesettür ‘aleyhinde bulunanlar tesettürün terakkîye mâni olmayacak bir hâle ifrâğını istiyorlar. Kimsenin haremine kimse karışamayacaktır. Eski hâlde yaşamağa devâm etmek isteyenler hiç mu’tâdlarını bozmasınlar yalnız hayât-ı medeniyye taraf-dârının işlerine de karışmasınlar başka bir tarzda imrâr-ı hayât eden ecnebî ve milel-i gayr-i-Müslimeye karşı nasıl bîgâne duruyorlar ise anlara karşı da öyle bîgâne dursunlar. İşte bunu istiyoruz.

Millet-i ‘Osmaniyye ‘umûmen zannedildiginden çok ileri gitmiştir. Pây-i tahtımızda hayât-ı medeniyye te’sîs edebilecek tahsîl görmüş münevver fikirli gençler pek çoktur. Anlara gölge edilmemesi başka ihsân istemezler. Her işin bidâyetinde zuhûru tabî’î olan ufak tefek vukû’âtı a’zâm edüb de önlerine set çekmesinler.

Yeni elektrikli tramvaylar o kadar dikkat ve ihtiyâta rağmen birtakım kazâlar vukû’una sebebiyet verdiler. Aman kaza oluyor. Bu tramvayları yasak edelim diyor muyuz? Niçin demiyoruz. Çünkü menâfi’-i ‘umûmiyye için yapılan şeylerde bazı efrâtdan kurbân olanlara te’essüf etmekle berâber maksad-ı ‘umûmîyi fedâ etmiyoruz. (s.58.)

El-hâsıl her işte hubb-ı vatan hüsn-i niyet her müşkîli iktihâm etdirir. Biz bu kadar ilerledikten sonra bir yere gidemeyiz. Terakkîyi tevkîf ve te’hîr ettirmek devlet ve millete ve bütün ‘âlem-i İslâma ihânetdir. Avrupalılar ile siyâsiyât ‘âleminde ne kadar uğraşır isek uğraşalım şapkaliya bilâ-istisnâ nefret ve husûmet câ’iz degildir.” Avrupa ‘âdâtının iyisini alalım fenâsını bırakalım” gibi sözler ciddî ve ma’kûl sözlerden ma’dûd olamaz kimse bir fenâlığı bilerek kabûl etmez. Her gülün diken olduğu gibi medeniyyetin dahi fenâ cihetleri vardır. Avrupalılar da bunların ıslâhına çalışıyor. Fakat kendi kendimizi aldatmakta devâm etmeyelim. Avrupada sefâlet bizden çok azdır. Bizde iklimin letâfetine memleketin bahşâyış-i Hudâ olan mümbitliğine rağmen hayât-ı Avrupaya nisbeten hiç mes’ûdâne cereyân etmiyor. Hayât-ı medeniyye te’sîsinden husûle gelecek fevâ’id muhâzirin on mislidir.

Artık tereddüt etmeyelim. Bizde Avrupa hayâtı ne kadar sür’atle inkişâf eder ise devletimizin temeli o nisbetde tarsîn edilmiş olur. Bu kaziyeyi zihnimizden hiçbir vakt çıkarmayalım. (s.59.)

Kaynakça

C.S. (Cemil Said Bey), Teceddüd-i Hakikî Nasıl Olur?, Dersa’âdet. Nisan (1330).

Karacan, Osman. Cemil Said Bey (Dikel) Hayatı-Eserleri ve İran’daki Siyasi Meselelere Bakışı. (Basılmamış Doktora Tezi) İnönü Üniversitesi, Malatya, 2019.

Karacan, Osman. “Cemil Said Bey (1872-1948) ve Düşünce Yapısı”. İnönü University International Journal of Social Sciences (INIJOSS) 8 (2019): 183-202.

Karacan, Osman. “Cemil Said Bey’in İran Ordusuna Dair Askerî Raporları Hakkında Bir Değerlendirme”. Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi 8 (2018): 173-188.

Dr.
Songül Dumlupınar Alıcan alicansongul@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1677-4778>

Eser Geçmişi / Article Past: 29 Tem 2019 / 18 Ağu 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.598186>

Research Paper

Orjinal Makale / Orjinal Paper

>> e-ISSN 2458-7672

Halil Edhem Ve “Bibliyografya (Amida)” İsimli Çalışması Üzerine

On Halil Edhem and His Study that Named “Bibliyografya (Amida)”

Öz

Halil Edhem (Eldem), Osmanlı döneminden Cumhuriyet’e geçiş sürecinde etkili olan önemli bilim adamlarından biridir. Sadrazam İbrahim Halil Paşa’nın oğludur. Müze-i Hümayun müdür yardımcılığı ve müdürlüğü görevlerinde bulunmuş, birçok eser kaleme almıştır. Tarihî eserlere ilgi duymuş ve bu konu ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Cumhuriyet döneminde de çeşitli devlet görevlerinde çalışmış, TBMM’de iki dönem milletvekilliği görevini yürütmüş ve 1938’de de vefat etmiştir. Fazla ilgi görmemiş olmasına rağmen önemli bir isimdir. Çalışma alanı oldukça geniş olan Halil Edhem, kendisini Anadolu coğrafyasının tarihî mirasını açığa çıkarmaya adanmıştır. Çalışmada Halil Edhem’in hayatı kısaca ele alınacak, ardından da *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*’nda 1914 yılında neşrettiği “Bibliyografya (Amida)” isimli çalışması inceleme konusu edilecektir. Bu çerçevede içerisinde sözü edilen metin Latin harflerine aktarılacak, daha sonra da metnin önemine ilişkin genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Halil Edhem, Âmid, Amida, Diyarbakır. *Târî-i Osmânî Encümeni Mecmuası*

ATIF: ALİCAN Songül Dumlupınar, “Halil Edhem Ve “Bibliyografya (Amida)” İsimli Çalışması Üzerine” *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/2 (Ağustos-2019), s. (449-460)

CITE: ALİCAN Songül Dumlupınar, “On Halil Edhem and His Study that Named “Bibliyografya (Amida)” *Journal of History and Future*, 5/2 (August- 2019), pp. (449-460)

Abstract

Halil Edhem (Eldem) is one of the most important writers in the transition from the Ottoman period to the Republic. He was the son of the Grand Vizier Ibrahim Halil Pasha. He worked as an assistant manager and director of the Müze-i Hümâyün and wrote many works. He was interested in antiquities and made studies on this subject. During the Republican Era, he worked in various governmental positions, served as a member of parliament for two terms and passed away in 1938. Although not much attention is an important name. Halil Edhem, who has a wide range of interests, is dedicated to revealing the historical heritage of Anatolian geography. In this study, the life of Halil Edhem will be briefly discussed, and then his work titled “Bibliography (Amida)” that published in 1914 in the Journal of Târîh-i Osmânî Encümeni will be examined. Within this framework, the mentioned text will be translated into Latin letters and then an overall evaluation will be made on the importance of this text.

Keywords: *Halil Edhem, Âmid, Amida, Diarbakr, Târîh-i Osmânî Encümesi Mecmuası.*

Giriş

Halil Edhem Kimdir?

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde birçok şey gibi ilmî ve kültürel birikim de eski dönemden yeni döneme intikal etmişti. Eğitim hayatını imparatorluk devrinde tamamlayan birçok siyasetçi, asker, ilim adamı, sanatçı vb. Cumhuriyet’in ilanından sonraki süreçte Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasî ve kültürel manada motor gücünü teşkil ederek 20. Yüzyıl’da ülkemizde belirleyici roller üstlendiler.¹ Örneğin tarih alanında en bilinen isimlerden biri olması hasebiyle Fuat Köprülü’nün ismini burada zikredebiliriz. Birçok önemli eser kaleme alan Fuat Köprülü, yalnızca Türk tarihçiliğine değil, vekil ve bakan olarak Türk siyasetinde de etkili olmuş isimler arasındadır. Onun gibi birçok isim ülkemizin yaşadığı dönüşüme eşlik ve tanıklık etmiştir. Bu isimlerden biri de Halil Edhem’dir. Gerek Türkiye’de gerekse dünyanın diğer yerlerinde çalışma alanları ile ilgili olarak son derece muteber bir ilim adamı olan Halil Edhem, Türk müzeciliğinin en önemli isimleri arasında kabul edilmektedir.² Soyadı kanunundan sonra “Eldem” soyadını alan bu zat tarih, eski eserler, nümizmatik, sanat tarihi gibi alanlarda yaptığı birçok çalışma ile bugün halen Türk sosyal bilimciler için referans ve ilham kaynağı olmaya devam etmektedir. Daha önce hazırlamış olduğu ve ölümünden beş yıl önce Türk Tarih Kurumu’na bağışladığını bildiğimiz 417 adet Türk-İslâm devrine ait kitabe estampajının onun çalışma alanının salt teorik bir düzeyde kalmadığını, pratik yeteneklerinin bulunduğunu da gösterdiğini not edelim.³

- 1 Osmanlı döneminde yetişen münevverlerin Cumhuriyet dönemine etkisi ya da daha geniş bir anlamda Osmanlı-Cumhuriyet devamlılığı ile ilgili müstakil bir çalışma için bkz. Vahdettin Engin, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tarihi Devamlılık*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.
- 2 Aziz Ogan, “İstanbul Müzeleri Müdür Halil Etem Merhumun Şahsiyeti,” *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, V, 1949, s. 247. Halil Edhem Bey’in Türk müzeciliğindeki etkisi ve hizmetleri ile ilgili olarak bkz. Fehim Kuruloğlu, “Osmanlı Devleti’nde Müzecilik,” *Tarih Okulu Dergisi*, VI, Ocak-Nisan 2010, s. 45-61.
- 3 Uluğ İğdemir, “Merhum Halil Ethem Eldem’in Türk Tarih Kurumu’na Armağan ettiği Türk-İslâm Devri Kitabe Estampajları,” *Bellekten*, IV-35, 1940, s. 545-563.

Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nın oğlu ve ressam Osman Hamdi⁴ ile nümizmat İsmail Galib beylerin kardeşi olan Halil Edhem Bey 1861 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Doğduğu şehirde başladığı eğitim hayatını, babasının elçi olarak görev yapması dolayısıyla 1875 yılında gittiği Berlin, İsviçre ve Viyana'da tamamladı. Babasının arzusu üzerine Viyana'da, Politeknik Yüksekokulu'nda jeoloji ve kimya eğitimi almış, İsviçre'deki Berne Üniversitesi'nin Felsefe Fakültesi'nde ise doktorasını yapmıştı. 1885 yılında döndüğü İstanbul'da çeşitli resmî görevlere ilave olarak muhtelif okullarda jeoloji, mineraloji ve kimya dersleri verdi.⁵ Bu esnada jeolojiye ilişkin bazı kitaplar yazıp tercüme yapmış ve Viyana'dan hocası Fr. Toulou ile birlikte Gebze civarlarında yaptığı incelemeler sonucunda kendi ismiyle anılan iki yeni fosil keşfetmişti.⁶ Öte yandan onu asıl üne kavuşturan çalışmalarının bu türden pozitif ilimlerde değil, sosyal bilimler sahasında ortaya koyduğu ürünler olduğunu belirtmek gerekir. Halil Edhem'in sosyal bilimler kariyerinin *Âsâr-ı Atîka Müze-i Hümayunu*'nun müdür yardımcılığına tayin edilmesinden sonra başladığı söylenebilir.⁷

1892 yılında ağabeyi Osman Hamdi Bey'in müdürlüğünü yaptığı *Müze-i Hümayun*'un müdür yardımcılığına atanan Halil Edhem Bey, pek istekli olmadığı için birkaç ay içinde istifa edecek olmakla birlikte kısa bir dönem İstanbul şehreminliği de yapmış ve 1910 yılında Osman Hamdi'nin vefat etmesi üzerine müze müdürlüğüne getirilmişti. Bir yandan müdürlük görevini icra ederken diğer yandan da bazı resmî ya da gayri resmî kurul ve encümenlerde gönüllü olarak vazife yapmış ve eski eserlerin korunması gibi konularda çalışmalar yürütmüştü.⁸ 1913 yılında *Târih-i Osmânî Encümeni* üyeliğine seçilen Halil Edhem Bey, bu kurumun yayınladığı *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'nda Türk tarihine ilişkin birçok araştırma ve inceleme makaleler yayınladı. Yine Batı'da yayınlanan Türk tarihine ilişkin birçok kitap hakkında tenkit ve tahliller yaptığını da biliyoruz. Nitekim makalemizin temasını oluşturan Halil Edhem'in "*Bibliyografya (Amida)*" isimli çalışması da sözü edilen mecmuada yayınlanmış olan eserlerinden biridir.⁹

Cumhuriyet ilan edildikten sonra adı *Türk Tarihi Encümeni* olarak değiştirilen encümen ile olan irtibatını hiçbir zaman kaybetmemiş olan Halil Edhem, Türk Tarih Kurumu üyeliğinde bulunup kurumda ikinci başkanlık yapmıştı. Atatürk'ün talimatı ile hazırlanan *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı kitaba *Anadolu Selçukluları Döneminde Mimarî ve Tezyinî Sanatlar* başlığını taşıyan güçlü bir bölüm ile katkıda bulunmuş, I. Türk Tarih Kongresi'nde eski eserlerin bakımı ve muhafazasına dair bir bildiri sunmuştu. İlkçağ eserleri ile yakından ilgilenen Halil Edhem'in ilgi alanı çok genişti. Türk-İslâm eserlerine özel bir önem atfediyordu. Birçok çalışma kaleme almış, birçoğuna da katkı sağlamıştı. Eserleri arasında kurşun mühürler hakkında bir katalog ile birlikte bir Kayseri monografisi ve sikkelere ilişkin çalışmalar vardır. İsviçreli van Berchem ile birlikte İslâm kitabele-

4 Osman Hamdi Bey ile ilgili olarak bkz. Taha Toros, "Osman Hamdi Bey ve Çevresi," Taha Toros Arşivi, s. 24-28, <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/23183/001584180010.pdf?sequence=1&isAllowed=y>; Kuruloğlu, "Osmanlı Devleti'nde Müzecilik," s. 52-53.

5 Ogan, "İstanbul Müzeleri Müdür Halil Etem Merhumun Şahsiyeti," s. 247; Kemal Göde, *Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Şehri (Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm)*, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2011, s. 8; Sevim Kazancı, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998, EK 5, s. 136; Kuruloğlu, "Osmanlı Devleti'nde Müzecilik," s. 56-57.

6 Semavi Eyice, "Halil Ethem Eldem," *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 18-19.

7 Kazancı, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği*, s. 136-137.

8 Ogan, "İstanbul Müzeleri Müdür Halil Etem Merhumun Şahsiyeti," s. 247; Göde, *Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Şehri (Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm)*, s. 8; Kazancı, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği*, s. 137; Kuruloğlu, "Osmanlı Devleti'nde Müzecilik," s. 57.

9 Eyice, "Halil Ethem Eldem," s. 19.

rine ilişkin bir proje yapmış, I. Dünya Savaşı nedeniyle söz konusu proje akamete uğrasa da birlikte bazı yayınlar ortaya koymuşlardı. Halil Edhem Bey, Feridun Bey'in *Münşeât*'ının bir bölümünü Almancaya, Stanley Lane-Poole'un İslâm devlet ve hükümdarların ilişkin kitabını Türkçeye çevirmiş, Türk resim tarihi ve sanatına ilişkin bir eser kaleme almıştı. Ayrıca sikkeler ve kitabeler ile ilgili de birçok çalışma hazırladı. Yine bilimsellik iddiası olmayan birçok resimli ve popüler kitap ya da çeşitli rehberler yazdığı bilinmektedir. Bitmek bilmez bir enerjisi olan Halil Edhem'in pek çok alanda ürettiği eserlerin listesini konumuzla doğrudan alakası olmamasından dolayı vermeye gerek yoktur. Fakat birçok ulusal ve uluslararası bilimsel kuruluşu üye olduğu da bilinen bu önemli Türk münevverinin önceki asrın en önemli ilim ve kültür adamlarından biri olduğu not edilmelidir. Bununla birlikte 1 Mart 1931'de emekli olup milletvekili seçilerek iki dönem TBMM'de görev yapan ve 1938'in 17 Kasım'ında hayatını kaybeden Halil Edhem'in, bu kıymetli müellifimizin hak ettiği alakayı görmediğini söylemek gerekmektedir.¹⁰ Onunla ilgili birkaç çalışma olmakla birlikte bunlar kesinlikle yeterli değildir.¹¹ Kaleme aldığı onlarca çalışma ile Cumhuriyet döneminin bilim ve kültür hayatının önemli figürleri arasında değerlendirilmesi gereken biri olmasına rağmen üniversitelerimizde Halil Edhem Bey ve çalışmaları hakkında tek bir tezin bile YÖK'ün tez merkezinde mevcut olmaması Türk akademisi açısından son derece üzüntü verici bir durumdur. 1979 yılında Türk Nümismatik Derneği tarafından adına bastırılan hatıra madalyonu küçük bir vefa örneği olarak değerlendirilebilecekse de, maalesef onu tanıtmaya ilişkin gayretler asgarî düzeyde kalmıştır.¹² Bu ise Halil Edhem'in ülkemizde yeterince tanınmasına mani olduğu gibi, çalışmalarının Türk tarihçiliği açısından işgal ettiği konunun da hakkıyla değerlendirilememesi gibi talihsiz bir sonuç doğurmaktadır.

Halil Edhem Bey Ne Yaptı?

Kuşkusuz Halil Edhem Bey'in çalışmalarını layıkıyla ele alabilmek elinizdeki kısıtlı bir metinde mümkün değildir. Bunun için daha kapsamlı, sistemli ve dört başı mamur bir metoda dayanan derinlikli bir çalışmanın, belki de bir veya daha fazla doktora tezinin yapılması gerekir. Fakat onun kaleme almış olduğu eserleri, yukarıda zikretmiş olduklarımızı bir kenara bırakacak olursak, en azından isimlerini verip listeleyebiliriz. Bu şekilde ilgi ve çalışma alanlarına dair genel de olsa bir perspektif edinebilir ve ilim adamını biraz daha iyi anlayabiliriz. Söz konusu eserler bir jeoloji mütehassısı olarak kaleme aldığı *İlm-i Maâdin ve Tabakâtu'l-Arz*, aynı çerçevede Hochstetter-Bisching isimli bir müellifin kaleme aldığı ve kendisinin de Almancadan Türkçeye çevirdiği *Muhtasar İlm-i Tabakâtu'l-Arz*, 1894 yılındaki İstanbul depreminden sonra neşrettiği *Hareket-i Arza Dair Birkaç Söz*, Âsâr-ı Atıka'da çalışırken hazırladığı *Arap ve Arap-Bizantin ve Osmanlı Kurşun Mühürler Katalog*, mühim bir şehir tarihi olan *Kayseriye Şehri: Mebâni-i İslâmiyye ve Kitabeleri*,¹³ ağabeyi İsmail Galib Bey'in İslâmî sikke kataloguna eklediği *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu*:

10 Kazancı, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği*, s. 143-144.

11 Eyice, "Halil Ethem Eldem," s. 20-21.

12 Ön yüzünde Halil Edhem'in cepheden bakan bir resminin bulunduğu, çevresinde merhumun isim ve soy isminin yer aldığı ve doğum ile ölüm tarihlerinin yazılı olduğu, ayrıca alt kısmında bir süsleme figürünün yer aldığı madalyonun arka yüzünde yine birtakım süslemelerin yanı sıra Türk Nümismatik Derneği'nin adı ve simgesi yer almaktadır. Madalyon ile ilgili olarak bkz. Güvendik Fişekcioğlu, "Halil Edhem Eldem Hatıra Madalyonu," *Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği, Taha Toros Arşivi*, <https://core.ac.uk/download/pdf/38316893.pdf>.

13 Müellifin bu çalışma Kemal Göde tarafından sadeleştirilmiş ve yayınlanmıştır. Bkz. Kemal Göde, *Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Şehri (Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm)*, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2011.

Meskûkât-ı Osmânî, I. Sultan Osman Han-ı Evvelden Murad Han-ı Sâlisin Âhir-i Saltanatına Kadar Olan Zamanı Müctemidir, van Berchem ile birlikte yaptıkları ve I. Dünya Savaşı nedeni ile yarım kalmış olan çalışmaların biri ürünü olan *Matériaux pour un corpus inscriptionum arabicarum, IIIe partie: Asie Mineure, fas. I: Sivas, Divriği*, Türk tarihi ile alakalı Almanca bir kitap (*E. Jäckh, Deutsche Orient-Bücherei*) için tercüme ettiği Feridun Bey'in *Müneşât*'ının Yavuz Sultan Selim ile ilgili bölümü olan *Tagebuch der ägyptischen Expedition des Sultans Selim I. aus Feriduns Sammlung der Staatschriften*, Türk resim ve ressamları tarihi ile ilgili bir eser olan *Elvâh-ı Nakşiyye Koleksiyonu*,¹⁴ daha önce de temas etmiş olduğumuz Lane-Poole'un *The Mohammadan Dynasties, Chronological ve Genealogical Tables with Historical Introductions* isimli kitabının Türkçe çevirisi, bu eserin bir anlamda genişletilmiş bir biçimini de olan *Düvel-i İslâmiyye, İslâmî Nümizmatik İçin Bir Bibliyografya Tecrübesi, Mısır'ın Son Memlûk Sultanı Melik Tomanbay II Adına Çorlu'da Bulunan Bir Kitabe*, İstanbul'da İki İrfan Evi: Alman ve Fransız Enstitüleri ve Bunların Neşriyatı, *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi, Topkapı Sarayı, Yedikule Hisarı, Camilerimiz, Niğde Kılavuzu* isimli kitap, tercüme, kılavuz ve katalog türünden eserleridir. Halil Edhem'in, yukarıda zikredilenler dışında *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası* ve *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda yayınladığı birçok makalesi de vardır. Söz konusu makalelerin isimlerini listelemeye gerek yoktur. Bunların büyük bir kısmı kitabeler (örneğin "Âl-i Germiyân Kitâbeleri") ile ilgili çalışmalardır.¹⁵ Ayrıca onun başka dergi, gazete ve yayın bültenlerinde başka yazıları da çıkmıştır.¹⁶

Yayın listesi genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, Halil Edhem'in çalıştığı ve eser ürettiği alanların tarihten İslâm sanatına uzanan geniş bir hatta temas ettiği görülmektedir. Eski eserlerin tespit ve ihyası, korunması ve gelecek nesillere aktarılması noktasında büyük bir hassasiyete sahip olduğu anlaşılan Halil Edhem, Anadolu'daki Türk tarihinin temerküz ettiği şehirlere odaklanmış, bir anlamda bunların tarihî, kültürel ve sanatsal haritasını çıkarmak gibi bir vazifeyi deruhte etmiştir. Nitekim başta Kayseri olmak üzere birçok şehir ile alakalı muhtelif çalışmalar yapmış olması da bu durumu göstermektedir. Halil Edhem'in Anadolu Türk şehirleri noktasındaki hassasiyetinin yalnız kendi çalışmaları çerçevesinde değil, bu konuyla ilgili olarak yapılan diğer çalışmalara atfettiği önemde de kendisini açık ettiği söylenebilir. Nitekim *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'nın 6. Cüzünde neşredilmiş olup çalışmamızın da konusu teşkil eden *Bibliyografya (Amida)* başlıklı çalışması da bu hassasiyetin aksettği en önemli metinlerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Burada öncelikle söz konusu metnin biraz da serbest bir üslupla Latin harflerine aktardığımız biçimini okura sunacak, daha sonra da çalışmanın mahiyetine ve önemine ilişkin kısa bir değerlendirmede bulunacağız.

Metin: Bibliyografya (Amida)

Ahîran Asyâ-yi Osmânî'nin bir büyük kasabasına dair mühim bir eser intişar etti. Sırf ilmi ve tarihî olan bu kitap 390 büyük sahifeden ibaret olup metninde 330 resim ve harita ve plan ile nihayetinde de ayrıca 23 adet fototipi levhasını muhtevî ve üç kısım üzerine müretteptir. Her bir

14 Bu eser Muharrem Kaya tarafından yayına hazırlanmış ve neşredilmiştir. Bkz. Halil Edhem, *Elvâh-ı Nakşiye Koleksiyonu*, yay. haz. Muharrem Kaya, (çeviriyazı ve sadeleştirme), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

15 Bayram Ürekli, Doğan Yörük, "Ahmed Tevhid ve Halil Edhem (Eldem)'in Feridun Nafiz Uzluk'a Gönderdikleri Bazı Mektuplar," *ATA Dergisi*, X, 2002, s. 157.

16 Eyice, "Halil Ethem Eldem," s. 20-21; Ogan, "İstanbul Müzeleri Müdür Halil Etem Merhumun Şahsiyeti," s. 248-249. Halil Edhem'in eserlerinin bir listesi için bkz. Göde, *Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Şehri (Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm)*, s. 10.

kısım ayrı bir müellifin kaleminden çıkmış ve Fransızca, Almanca ve İngilizce olarak üç lisan üzere yazılmıştır. Kitabın ismi olan “Amida” kelimesinden dahî anlaşılacağı veçhile Diyârbekir hittasının merkezi olan Âmid kasabasından bahseder.¹⁷

Müelliflerin üçü de meşâhir-i muharririndedir: Fransızca kısmını yazan Fransa Enstitüsü a'zâ-yı muhaberesinden olan İsviçreli müsteşrik Mösyö van Berchem yirmi seneden beri memâlik-i İslâmiyye'de bulunan mahkûkâtı toplayıp peyderpey neşretmektedir ki tarih-i İslâm'a olan hizmeti her bir tasavvurun mâfevkindedir. Almanca kısmını tahrîr eden Mösyö Stzygowksi el-yevm Viyana Dârulfünûnu muallimîninden olup sanâyi'-i nefise tarihine dair yazdığı müellefât-ı adîdede sanâyi'-i mezkûrenin mehd-i zuhuru şarkta aramak lazım geldiğine dair vaz' ettiği nazariyâtından dolayı yeni bir çığır açmıştır. İngilizce ilaveyi kaleme alan İngiltereli Matmazel Bell ise Anadolu'da ve Suriye'de icra ettiği seyahatlerine ve ilm-i âsâr-ı atıkaya dâir şimdiye kadar yazdığı âsâr ile ihtisasını ispat eylemiştir. İşte bu kitapta van Berchem Âmid'in sur ve kalesiyle meşhur cami-i kebîrinde bulunan kitabeler sayesinde bu şehri kadîmin devr-i İslâm'daki tarihini cem' ve telfik eylemiştir. Muallim Stzygowski ise kitabelerin irâe eylediği seneleri ve Matmazel Bell'in Hısn Keyfâ ve Nisibîn arasında Tur Abdin'deki mebâni-i kadîmeye dâir olan tedkikatı vasıtasıyla ebniye-i mezkûrenin sanâyi'-i nefise-i İslâmiyye tarihi nokta-i nazarından hâiz oldukları ehemmiyet-i azîmeyi meydana koymuştur.

Matmazel Bell'den başka müelliflerin hiç birisi Âmid'i bizzat ziyaret etmemişlerdir. Bununla beraber ellerinde surlar ile cami-i kebîr hakkındaki vesâit ve vesâik o kadar mükemmel ki maksatlarına bihakkın vâsıl olmuşlardır diyebiliriz. Van Berchem Âmid'e dair ezmine-i atıkadan beri Arapça, Türkçe, Fârisî ve Rumca, Ermenice, Süryanice ve Latince veyahut Avrupa elsine-i cedîdesinde yazılmış kitapların kısm-ı a'zamını elinden geçirir gibi tetebbu' eylediğinden sahifelerin hemen dörtte biri mehazlara dair notlar ile mâlâmâldır. Bu kadar külfet ve masraf ile vücuda getirilen bu kitabın tahrîr ve telîfine başlıca Fransa generallerinden olup seyahatleri ve tedkikat-ı fenniyesiyle ma'rûf olan de Beylié'nin 1907 senesinde Âmid'den getirip van Berchem'e tevdi' ettiği fotoğrafı, resim ve plan gibi vesâik sebep olmuştur.¹⁸

Biz burada kitabın kısm-ı tarihiyyesini tahlil edeceğiz. Bu kısımda van Berchem sırasıyla surların ve cami-i kebîrin kitabelerini aynıyle derc ve tercümelerini dahî ilave ederek her birini ayrı ayrı hat, kitabet, lisan ve tarih nokta-i nazarlarından hâde-i tetkikten geçiriyor. Kitabeler altıncı asr-ı hicrî sonlarına kadar umumiyetle kûfî yazı ile olup ilk neshî kitabe 578'de Âl-i Nîsân'dan Bahâuddevle Mes'ûd'un zamanına aittir. Bu tarihten sonra kitabeler hep hatt-ı neshî ile dir.

Âmid surların imarına dair en eski kitabeler hulefâ-i Abbâsiyye'den Ebû'l-Fazl Ca'fer el-Muktedir Billâh'ın ismine olup 297 sene-i hicriyyesinde hak olunmuştur. Vesâik-i târihiyye-i nâdireden olan bu yazıların adedi yedidir. Âmid'in halife-i müşârun ileyh zamanından evvelki vakâyiini ancak kütüb-i teravihten toplamak mümkündür. Âmid kalesi feth-i İslâm'dan evvel mevcut idi. Siyah taştan inşa edilmiş olduğundan “Kara Âmid”¹⁹ ve “Âmid-i Sevdâ” ismini almıştır. Bizantinler ile Sâsâniler mükerreren bu kale için çarpıştılar. Müverrih Vâkıdî Âmid'in sahabe-i

17 Amida. Matériaux por l'épigraphie et l'histoire Musulmane du Diyâr-Bekr par Max van Berchem. – Beitrage zur Kunstgeschichte des Mittelalters von Nor-Mesopotamien etc. von Josef Stzygowski. mit einem Beitrage: the churches and monasteries of the Tur-Abdin von Gertrude L. Bell XXIII Tafeln und 330 Textabbildungen. 1910. Heidelberg, C. Winter; Paris, E. Leroux.

18 General de Beylié el-Cezîre'deki seyahati alâ tarîhî'l-ihitarar şü eserde neşr etmiş idi: Prome et Samarra, voyage archéologique en Birmanie et en Mesopotamie, par le Général L. de Beylié, Paris. E. Leroux, éditeur, 1907. General de Beylié geçen sene aksa-yı şarkda icra eylediği bir seyahat esnasında kazâen bir nehirde mağrûk olmuştur.

19 Bazı âsârda “Kara Hamid” diye yazılıdır.

kiramdan İyâd b. Ğanem tarafından fethini hikâye ediyor. Müverrih-i mûmâ ileyh ehl-i İslâm tarafından Âmid'in muhasarasına 17 senesi Cemâziyelevvelisinin yedisinde ibtidâr edilip lâakall beş ay imtidâd ettiğini söylüyor. Hâlbuki İbnü'l-Ezrak ve İbn Şeddâd 18 senesini, Belâzurî ve İbnü'l-Esîr her ne kadar 17 senesi vekâyii sırasında yazıyorlar ise de 19 senesini târîh-i feth olarak kaydetmişlerdir. Elhâsıl bu zamandan itibaren şehir-i mezkûr evvelâ Emevîlere ve sonra Abbâsîlere tabî olup bâlâda söylenildiği veçhile surlarında ibtidâ Halife Muktedir Billâh'ın ismi görülür.

Âmid'i ihata eden sur gayrimuntazam bir daire şeklinde olup cenûb-i garbiyyesine doğru köşelerinde Evli Beden ve Yedi Kardeş namlarıyla müdevver ve cesîm kuleleri bulunan iki çıkıntı ile şimâl-i şarkiyyesinde de üç kulesi vardır. Dicle Nehri surun hâricinde ve cihet-i şarkiyyesinde şimalden cenûba doğru akıp kasaba bu cihette mürtefe' kalmış olduğundan bu dıl'ın duvarları diğer taraflara nispeten daha zaîfdir. Surun cihât-ı erba'aya doğru açılmış dört kapısı vardır. Şimâlde Dağ Kapısı yahut Harput Kapısı, garpta Rûm Kapısı yahut Halep Kapısı, cenûbda Mardin Kapısı ve şarkta Dicle Kapısı ki bugün Yeni Kapı diye mevsumdur. Dördüncü asrın evâsıtına doğru Arab coğrafiyyûnundan Mukaddesî surların beş kapısı olduğunu söylüyor. Filvâki' muhârebe zamanında kullanılıp sair evkâtta kapalı duran bir beşinci kapı daha vardır.

İç Kale denilen kısım müteaddid kuleli ve üç kapılı ve şehrin dâhiline doğru ayrıca bir sur ile muhât olup derûnunda tek mil şehre hâkim bir tepe vardır ki etrafında ve üzerinde birçok ebniye âsârı müşâhede olunur.²⁰

Taberî ve İbnü'l-Esîr ve sair müverrihlerin rivâyâtına nazaran üçüncü asr-ı hicrîde Diyârbekir makâm-ı hilâfete tabî' Muhammed İbn Ahmed İbn İsbâ İbn eş-Şeyh isminde bir küçük emirin taht-ı idâresinde idi, fakat Halife Mu'tazîd Billâh'a karşı isyan eylediğinden halife-i müşârun ileyh 286'da Âmid'i muhasara etmesi üzerine Muhammed arz-ı itaat eylemiş ise de halife ihtiyaten şehrin surlarını hıdm ettirmiştir.

İşte Mu'tazîd Billâh'ın oğlu Muktedir Billâh tarafından on bir sene sonra surlarda icra olunan inşâat-ı mühimmenin esbâbı bununla anlaşılıyor. Bu sayede surların pek çok muhâcemâta, bhusus 363'te Bizantin imparatoru Çimiskes'in şiddetli bir hücumuna mukavemet edebilmiştir.

Bu asırda Âmid hulefâ-i Abbâsiyye furûundan Benû Hamdân'ın elinde idi. Az müddet sonra Âl-i Büveyhin ve 373 senelerine doğru da ümerâ-i ekrâddan Bâz'ın yed-i zabtına geçmiştir ki Bâz'ın yeğenleri olan Benû Mervân dayılarınının 380'de vukû' vefatıyla evvelâ Abbâsîlere ba'dehû Selçukîlere tabî olmak üzere hükûmet-i Mervânîyyei te'sîs etmişlerdir.

Âmid surlarında Âl-i Mervân'ın imârâtı 326 ile 476 seneleri arasında olduğu yedi kitâbe ile sabittir. Bir de 457 tarihli Nizâmüddîn Nasr namına olarak kasabanın cenûbunda ve Mardin Kapısı hâricinde Dicle üzerindeki muhteşem taş köprünün üzerinde uzun bir kitabe mevcuttur. Müverrihler o zamana kadar aynı mahalde üç kere köprü yapıldığını söylüyorlar. İhtimal ki kable'l-İslâm yapılmış olan bir köprünün esasları üzerine inşa olunmuştur. Herhalde elyevm mevcut olan köprü Âl-i Mervân'dan Emir Nasr'ın âsârından olduğu kitabesiyile sabit oluyor.

Halife Muktedir Billâh'ın zamanında kullanılan hatt-ı kûfî gayet sade ve harflerin başları müselles ve dendânların vetedî eş-şekil olduğu halde Mervânîler zamanındaki hattı çiçekli kûfî tesmiye olunan tarzda olup harfleri büyük ve fevkalade münakkaş ve müzeyyendir.

Selçukîler hayli vakitten beri gözlerini Âmid tarafına atf etmişlerdi. Hatta 463'te Alparslan Suriye seferine giderken Benû Mervân'dan Emir Nasr kendisini hedâyâ ile istikbâl edip Âmid'e vürudunda Alparslan kalenin metânet ve azîmetine hayran olarak duvarları mesh ettikten sonra

20 Bu tepeye elyevm "Viran Kal'a" derler.

ellerini göğsüne sürdüğünü Bundârî Selçûkî tarihinde söylüyor. Filhakîka Âmid 477 tarihinde Meyyâfârikîn ile beraber Selçûkîlerin eline geçmiş olduğu surlarda Melikşah namına 482 ve 485 tarihli iki kitabeden ve cami-i kebîrin avlu duvarındaki 484 tarihli bir kitabeden müstebân olur.

Âmid’de “Ulu Cami” tesmiye olunan bina-yı mukaddes memleketimizin en eski ve en âlî âsâr-ı mimâriyyesindedir. Kitabın birinci ve ikinci kısımlarında müellifler bu binâ-yı meşhûra iki uzun fasıl hasr ederek gerek tarihî gerek tarz-ı mimâriyyesine ve inşâat-ı mütevâlîyyesine ait cihâtı envâ’ resim ve planlar ile tenvîr ediyorlar. Cami-i şerîfin bidâyet-i te’sîsine dair sahih haberler mefkûddur. Ancak başta Vâkîdî olmak şartıyla hemen tekmil müverrihler kiliseden münkaleb olduğu hakkındaki rivâyâtta müttefik gibidirler. Bir dereceye kadar tedkîkât-ı cedide dahî bunu teyit ediyor, hatta en evvel bir putperest mabedi iken bundan kiliseye ve en sonra camiye kalb edildiği ve avlusunun iki cenahındaki ebniyenin de bir saray mahalli olduğu vârid-i hatır oluyor. Fakat on üç asırdan beri bu bina-yı muazzam kaç kere tadîl ve tamir olmuş! Herhalde derûn ve birunî cidâra-nındaki kûfî elvâh-ı mahkûkeden başka günâgûn müzeyyenât-ı mimâriyyesi de temâşâgirânın her zaman nazar-ı dikkat ve hayretini celp edecek derecededir.

Melikşah’ın 485 senesinde vukû’ vefatı üzerine oğlu Berkyaruk câlis-i taht-ı Selçûkiyân olmuş ise de başka tarafta meşgul olmakla ahvâl-i Diyârbekir’e rağbet göstermediğinden ahali Melikşah’ın biraderi ve Şam Selçûkîleri müessisi olan Tutuş’a arz-ı mutâvaat ettiler. Fakat Tutuş tarafından Diyârbekir valisi olan Tuğtekin’in Âmid’e ikame ettiği vekili aleyhine kıyam olduğundan Âmid’i 488 tarihinde kendi oğlu Dukak’a vermiş ve buna da İnal isminde bir Türkmen beyi halef olmuştur ki bu zat ilan-ı istikbal ederek evladı tâ Selahaddîn Eyyûbî’nin fethine yani 579 senesine kadar Âmid hükûmetinde payidar olmuştur.

Âl-i İnal’ın hükûmeti hengâmında Benû Nîsân namıyla bir ailede birkaç vezir istihdam olunmuş idi ki bunlar bilahare efendilerine tahakküm ederek Âmid hükûmetini adeta yed-i tasarruflarına geçirmişlerdi. Van Berchem cami-i kebîredeki kitabeler ve vesâik-i sâire ile Âl-i İnal ve Âl-i Nîsân’ın silsilenamelerini tanzim etmiştir. Bu zamanlarda cami-i kebîrin muhterak olduğu malumdur. Müverrih İbnü’l-Ezrak bu harîkin 513 tarihlerinde vuku bulduğunu söylüyor.²¹ İşte en mühim inşaat ve tamirat bundan sonra icra olunmuştur. Cami-i şerîf avlusunun iki tarafındaki direkli ve fevkalade müzeyyen bina cepherleri Âl-i İnal ve Âl-i Nîsân taraflarından 510 ile 559 seneleri arasında vücuda getirilmiş olduğu üzerlerinde mahkûk bulunan elvâh-ı nefîse-i muharrere ile müsebbettir.

Ebniye-i mezkûre âsâr-ı mimâriyye-i İslâmiyyenin en güzîde ve en kıymettar yadigârlarındadır. Bu devirden olmak üzere Âmid surunda yalnız bir kitabeye tesadüf olunur ki Âl-i İnal zamanında surlarda pek çok amelîyyât olmadığına delalet eder. Seyyah Nasır-ı Hüsrev Sefernâmesi’nde 438 senesinde Diyârbekir’den geçip Âmid’i fevkalade medh ve sena ederek “Arabistan’da, Acemistan’da, Türkistan’da ve Hindistan’da gezdim. Pek çok kasaba ve kaleler gördüm. Âmid gibi bir şey görmedim” diyor. Hâlbuki bundan yarım asır sonra müellifi meçhul bir eserde 534 sâ-lında ve Benû Nîsân’ın zalim ve müstebit hükûmeti zamanında şehrin inkıraz-ı küllîye mâil olduğu fakat bundan sonra yani 579’da Âmid’in Arâtıkâ-ı Hısn Keyfâ’dan Nüreddîn Muhammed’in yed-i hükûmet-i âdilânesine geçerek yeniden hayat bulduğu ber tafsîl-i münderectir.

21 Cami-i şerîf-i mezkûrun 1123 senesinde dahî muhterak olduğu ve Maktûlzâde Silâhdâr Ali Paşa taâ rafından tamir edildiği “Âmid-i Sevdâ” mecmuasında fudalamızdan Ali Emiri Efendi’nin bir makalesinde muharrerdir. Sahife 77. İşbu edebî ve tarihî mecmua 1324 senesinde İstanbul’da intişara başlayıp maatteessüf yalnız altı nüsha çıkarabilmiştir. Yine bu mecmuanın 33. Sahifesinde Âmid’in meşhur ve cesim kütüphanesine dair müşarun ileyh Ali Emiri Efendi’nin diğer bir makalesi bulunup mezkur kütüphanenin vaktiyle cami-i kebir ittisalında olduğu ve fakat elyevm ebniye-i asarından heman hiçbir şey kalmadığı muharrerdir.

Filvaki tarih-i mezkûrede Selahaddîn Eyyûbî Âmid'i Âl-i Nîsân'dan alıp Nûreddîn Muhammed'e vermiş ve burası ba'demâ Arâtıkaya makarr-ı hükûmet olmuştu. Surun Rûm Kapısı bâlâsında celî hatt-ı neshî ile Melik Nûreddîn Muhammed namına 579 senesinden bir kitabe mevzu olup tarih kısmının iki tarafında birer ejder resmi menkûştur. Bu gibi ejder resimleri Bağdat Kalesi'nin Tılsım Kapısı'nda ve Halep Şehri Kalesi'nin bir kapısında ve bazı meskûkâtta dahî görülmektedir. Cami-i Kebîr'e muttasıl bir medresenin avlusu duvarında dahî 595 tarihli ve Kutbeddîn Sökmen-i Sâni namına medresenin inşasını müşa'ar bir kitabe mevcuttur.

Âmid surunun müdevver kulelerinden biri "Evli Beden" namıyla marûf olduğunu söylemiş idik. Bu kulenin hâricî cephesine yine Arâtika'dan Nâsireddîn Mahmûd'un 605 senesinden uzun ve celî yazılı kitabesi kuşak gibi sarılmıştır. Bu yazının merkez tarafından altlı üstlü arslan ve çifte kartal ve isfenks resimleri kabartma olarak mersûm olup mezkûr kuleye ayrıca bir mehâbet verir. Kurûn-i vustâda Türk kavmine mensup hükümdarlar inşaatına böyle resimler koydururlar idi. "Yedi Kardeş" tesmiye olunan cesîm kulede dahî aynı hükümdarın kitabesiyle yine böyle resimler vardır. Bu resimlerin ebniye-i âliyede mevzû bulunmaları ne sebebe mebnidir? Acaba bunlar hükümdârân-ı kadîmenin alâmât-ı mahsûsası mıdır, yani bir nevi armaları mıdır yoksa yalnız tezyinâtan ibaret midir? İşte buralarını van Berchem yedi sahifelik bir makalede vâkıfâne bir surette tetkik ve Konya ve Divriği ve Niğde ve sair şehirlerde görülen resimler ile bilmukayese bunlardan kuşların hükümdar aileleri için alâmât-ı mahsûsadan olması zannında bulunuyor.

Bâlâda ismi geçen medresenin bir duvarında da Devlet-i Artûkiyye'nin son hükümdarı olan Rukneddîn Mevdûd'un 625 tarihli bir kitabesi vardır. Melik Kamil Muhammed 629'da Âmid'i zapt ederek 630'da Mevdûd'u Mısır'a gönderdiğinden burası artık Eyyûbîlerin eline geçmiş ve Muhammed'in oğlu Melik Salih Eyyûb Âmid'e hükümdar olmuştur. İşte o zamandan tamiratına bir hatıra olmak üzere sur kulelerinden birine bir kitabe vaz' edilmiştir. Eyyûbîlerin Âmid'de hükûmeti uzun müddet devam etmemiştir. Melik Salih Eyyûb pederinin vefatı üzerine Mısır'a nakl ettiğinden Âmid'i oğlu Melik Muazzam Turanşah'a bırakmış idi. Fakat bir sene sonra şehri mezkûr Harizmîlerin hücumuna uğrayıp biraz sonra da Halep Eyyûbîler ile Selçûkîler tarafından müştereken muhasara ve zapt edilerek Turanşah Hısn Keyfâ'ya sevk edilmiştir.

Bu devirde Anadolu'da akvâm-ı mütenevvia beyninde hükümfermâ olan mücâdelât-ı dâimedan dolayı ahvâl-i memleket herc ü merc olduğundan Âmid'in vaziyet-i siyâsiyyesine tamamıyla vâkıf olmak biraz müşküldür. Herhalde bu aralık şehri mezkûrun Rûm Selçûkîleri elinde olduğu ve 641 veyahut 642'de ve Keyhüsrev-i Sâniye'nin zaman-ı saltanatında İlhanîler tarafından işgal edildiği malumdur. Bir de 639 senesinden Keyhüsrev-i Sâni namına Cami-i Kebîr avlusu duvarında bir kitabe bulunduğundan hiç olmaz ise 638 tarihinden itibaren Âmid'in Rûm Selçûkîlerine tabi olduğuna hükmedebiliriz. Ancak İlhanîlerin istilasından sonra Âmid'in tarihçe ne vaziyet kesbettiği şâyân-ı tetkik-i mesâilendir. Çünkü on beş sene sonra İlhanîler Âmid'i tekrar zapt ettiklerine nazaran ilk istilada orada kalmadıkları anlaşılıyor. Filhakika o asırda berhayat olan İbn Şeddâd'ın bu payede verdiği malumâta bakılırsa Rûm Selçûkîleri Âmid'i 655 senesine kadar muhafaza edip bu senenin Receb'inde Eyyûbiyye-i Meyyâfârikîn'den Melik Kamil Muhammed tarafından zapt olunmuş ve İlhanîler Bağdat'ı aldıktan sonra 657'de Âmid'i de ikinci defa olarak istila etmişler ise de Hülâgü şehri mezkûru Keykavus-u Sâni ile biraderi Kılıç Arslan-ı Râbi'a vermiştir. Kılıç Arslan vefatına kadar koyduğu naipler orayı Moğol valileriyle birlikte idare etmişlerdir. İbn Şeddâd kendi zamanı olan 679 tarihinde Âmid'in Keyhüsrev-i Sâlis elinde olduğunu yazıyor. İşte bu hengâmede olacak ki Mardin Artukları yine Moğollara tabi olmak üzere inkırâza yüz tutmuş olan Rûm Selçûkîlerine Âmid'e halef olmuşlardır. Gâzân Mahmûd 702 senesinde üçüncü defa olarak Suriye'ye icra-yı sefer için el-Cezîre'den geçtiği vakit tekmil Diyârbekir'i Arâtika-i Mardin'den Melik Mansûr Necmeddîn Gazî-i Sâni'ye temlik etmiş ve bunun 712'de vuku' vefatı

üzerine iki oğlu yani iptida birkaç gün için İmadeddîn Ali Alpı ve ba'dehû 765 senesine kadar da Melik Şemseddîn Salih hükûmet etmişlerdir.²² Cami-i Kebîr'in avlusunda 731 tarihli vergi cibâyeti ve sair bazı evâmir-i hükümdârîyi hâvî melik-i mezkûr namına mühim bir kitabe mahkûktur.

Âmid 717'de bir kere daha fakat bu defa Mısırlılar tarafından bir sâdemeye giriftâr oluyor. Bu zamanlarda Âmid'in tarihine dair malumât hemen mefkûd gibidir. Ancak iki asır sonra bir kitabeye tesadüf ediliyor. Van Berchem'in kütüb-i teravihten cem' edebildiği malumata göre 766 tarihinde Şeyh Üveys Celayirî Diyârbekir'den geçerek Musul ve Mardin'i ve Timurlenk dahî 796'da Âmid'i zapt etmiştir. Bu aralık Âmid kimin elinde kaldığına dair vârid olan suale Arâtika valilerinden birinin Timur'a karşı şehri müdafaa etmiş olması lazım geldiği dermeyân ediliyor. Gerek bu vekâyie ve gerek Âmid kalelerine dair müverrih Şerefeddîn Yezdî'de hayli malumat vardır. Timur 803 tarihinde Malatya valisi olan Kara Yülük'e Mardin Kalesi'nin muhasarasını havale ettiği gibi 805 senesinde dahî kendi torunu Mirza Ebubekir'e Mardin ve Diyârbekir ile beraber teknil el-Cezîre ve Irak eyaletlerini tevcîh eylemiştir.

Maamâfih Kara Yülük'ün kuvvet ve mekinneti fevkalade tezâyüd ettiğiinden 807'de Âmid'i zapt ve teshîr etmiş ve Arâtika-i Mardin'in 814 tarihinde dudmânı müntafî olmasıyla işte bunların enkazı üzerinde sene- mezkârede "Akkoyunlu" yahut "Bayındırıyye" devletini tesis ve Âmid'i baş taht ittihaz eylemiştir.

Çerâkise-i Mısır'dan Sultan Barsbay 836'da Kara Yülük'e ilan-ı harp ve Âmid'i muhasara etmiş ise de neticesiz kalmıştır. Bilahare Akkoyunlulardan Uzun Hasan 856'da Âmid'i kendi biraderi Cihangir'in elinden ve 908 tarihinde de Şah İsmail-i Safevî Akkoyunlu ailesinden alarak bir valiye tevdi' eylemiştir. Hemen yüz seneye yakın Âmid Akkoyunluların taht-ı hükûmetinde bulunduğu halde ne surlarda ne de Cami-i Kebîr'de hiçbir kitabelerine destres olunamamıştır.

Nihayet 920'de Âl-i Osmân'dan Sultan Selim Han-ı Evvel Çaldıran muzafferiyetini müteakip Âmid'i feth eylemiştir. Gerçi bundan sonra Şah İsmail uzun bir müddet Âmid'i muhasara ve tazyik etmiş ise de kale dahilinde bulunan sadık Kürtlerin ve ale'l-umûm ahali-yi beldenin himmet ve metânet-i fevkalâdeleriyle ve bilhassa Ordu-yi Osmânî'nin yetişmesiyle kasaba tahlîs edilerek artık Âmid şehri ve Diyârbekir hittası sûret-i kat'iyede Memâlik-i Osmâniyye'ye ilhak edilmiştir.²³

İşte kitabın münderecâtından yapabildiğimiz bâlâdaki hülasâdan istidlâl olunur ki Âmid şehri bilâd-ı İslâmiyye meyânında bin üç yüz bu kadar seneden beri bir mevki-i mümtâz ahz etmiştir. Bu yalnız vaziyet-i coğrafyyesinden dolayı olmayıp belki surlarıyla kalesinin metâneti sayesinde. Tarz-ı mimârisinden dolayı mine'l-kadîm inzâr âlemi celp eden bu surlar âsâr-ı atîka-i İslâmiyye'nin en mühimlerinden. Âmid Kalesi hadsiz hesapsız muharebe ve muhasaralara duçar olmuştur. Diyebiliriz ki feth-i İslâm'dan beri tarih-i İslâm'ın teknil safahâtında hissemend olmuştur. Âmid surlarının inşaatında Abbâsîler, Mervânîler, Selçûkîler, İbn İnaller, Artukîler, Eyyûbîler ve Osmanlılar çalıştılar. Âmid kasabası feth-i İslâm'dan beri tamam yirmi üç hükûmat-ı

22 Galip Bey Meskukat-ı Türkmaniyye kataloğunda 640 senesine kadar göstermiştir. Fakat van Berchem Ebu'l-Fida'yı ve sair bazı mehzaları göstererek 765 tarihini kabul ediyor.

23 Amid'in bu muhasarası vekayi-i meşhureden olduğundan tarihlerimiz ariz ve amik ondan bahsederler. "Amid-i Sevda" mecmuasında Ali Emiri Efendi'nin Yavuz Sultan Selim'in Amid fethine dair şayan-ı istifade bir makalesi vardır. Bu muhasara esnasında müverrih İdris Bidlisi'nin ne büyük hizmetler ettiği malumdur. Mezkur makalenin üçüncü kısmında gerek Amid surlarının metânet ve azimetine ve gerek muhasara esnasında asakir-i Osmaniyye'nin Amid'e vurudlarına dair Heşt Behişt zeylinde Mevlana-yı müşarun ileyhin mazhubatı ile ateşin bir nazmı münderectir. Ali Emiri Efendi'nin tafsilâtından müsteban olduğu veçhile bu muhasara birçok sene kadar devam ettikten sonra 921 senesi Şaban'ının birinci günü Safevîlerin inhizamı üzerine Amid kasabası kurtarılmıştır.

İslâmiyye'nin taht-ı idaresine geçmiştir. Ali Emiri Efendi Yavuz Sultan Selim zamanında Şah İsmail tarafından Âmid'in muhasarası dolayısıyla şu sözleri yazıyor: “Etraf şehri muhît olan sûr-i rasînin umûm burçlarını Osmanlı sancaklarıyla donatıp büyük bir şehriyin icra ederek kemâl-i metânet ve şiddetle müdafaaya devam ettiler. İlâm-ı zafer encâm-ı Osmânî'ye makarr olan o azametli surun burç ve barevî ve sa'yî ol kadar kesret efrâd-ı beşeriyye-yi hâmil idi ki acâib-i seb'a-i meşhûrenin namını nisbetinde olan rasânit ve metânetini binlerce seneden beri bugünkü şeref-i hizmet ve mezîd-i mefharet için saklamakta olduğunu güya lisan-ı hal ile ilan ediyordu...”

Elyevm surların kısm-ı a'zamı ve kapıları bir hüccet-i kâime-i tarihiyye olarak durmaktadır. İşte bu asırdıde muhterem surları maatteessüf hizmetmek istiyoruz. Âmid ahalisinin arzusu üzerine mâkam-ı vilâyetten “Diyârbekir surlarının esasen harap ve bir gûne kıymet-i fenniyyesi olmaması cihetiyle bir yadigâr-ı tarihî makâmında muhafazaya da gayr-i şâyân olup bilakis şehrin imar ve tevsî'ine hâil ve havanın cereyânına mâni' bu yüzden mütevellit muzırrât-ı sıhhiyenin ta'dâdı gayr-i kâbil bulunduğu meâlinde Bâb-ı Âlî'ye yazılan inhâ üzerine surların bir an evvel hedm ve ref'i hakkında Meclis-i Hass-ı Vükelâ kararı sâdir olmuştur.

Devr-i zaman ile yekpâre bir kaya halini ahz etmiş olan bu duvarların hedmi maddeten kolay ve masrafsız icra olunacağına elân şüphe edilir. İcrası halinde tarih-i İslâm'ın, tarih-i Osmânî'nin bir uzv-ı mühimmini kendi elimize kat' etmiş olacağımızdan burada münderecâtını hülasa ettiğimiz “Amida” nam eserinin intişârını cidden alkışlarız, çünkü surlar yıkıldığı takdirde hiç değilse kitabeler ve resimler ve sair tezyinât-ı mimâriyye sahâyif-i kitapta matbû olduğundan bize bir büyük yadigâr kalacaktır.

Sonuç

Halil Edhem'in Latin harflerine aktarmış olduğumuz “*Bibliyografya (Amida)*” isimli söz konusu çalışması Max van Berchem, Josef Strzygowski ve Gertrude Lowthain Bell tarafından kaleme alınmış olup 1910 yılında yayınlanmış olan “Amida” isimli eserden hareketle yazılmış bir metindir. Diyarbakır üzerine kaleme alınmış en önemli metinlerden biri olma özelliğini hâlâ muhafaza eden bu kitabın bir tür tanıtımı olarak kaleme aldığı çalışmasında Halil Edhem, önce yazarlara ilişkin kısa bilgiler vermiş, daha sonra da Âmid (Diyarbakır) şehri tarihine dair bilgiler vermiştir. Ayrıntıya girmeden şehri siyasî tarihini özetleyen müellif, aynı zamanda surlarından da söz etmiştir. Bu çerçevede Âmid'de yer almakta olan tarihî eserlerin mimarî özellikleri ve sanatsal nitelikleri ile ilgili değerlendirmelerde de bulunmuş, buranın İslâm tarihi açısından ne tür bir öneme sahip olduğunun altını çizmiştir. Amida isimli kitapta bulunan bilgileri kullanarak makalesini yazan Halil Edhem, bunu fazla detaya girmeden, sözünü ettiği kitabın mahiyetinin çok fazla takip edilemeyeceği bir biçimde yapmıştır. Yaşadığı dönemde Âmid şehrinin tarihî kimliğinin layıkıyla muhafaza edilemediğinden ve bu şekilde gittiği takdirde ilerde başta şehrin kadim surları olmak üzere tarihî birikimin kaybolup gideceğinden duyduğu endişelerini de dile getiren yazar, şüphesiz bu endişelerinin getirdiği bir tedirginlikle Amida'nın neşrini büyük bir heyecanla karşılamıştır. Eseri övmüş ve surlar yıkıldığı takdirde burada bulunan çeşitli kitabe ve süslemelerin Amida'da kayıt altına alınmış olmasının bunların unutulmasına mani olacağını belirterek metnin yazarlarını hararetle tebrik etmiştir. Günümüzde, bir asırdan daha uzun süre önce kaleme alınmış olan eserde bir anlamda kataloglanan bazı eserlerin kaybolmuş olmasından da takip edilebileceği üzere, Halil Edhem kitaba doğal olarak bir tür “Âmid tarihinin muhafızı” olarak muamele etmiştir. 21. Yüzyılın ilk çeyreğini geride bırakmak olduğumuz bu günlerde onun ne kadar haklı olduğunu açık bir şekilde görebiliyoruz.

Halil Edhem'in 1914 yılında kaleme aldığı ve Amida adlı kitabın önemini vurguladığı söz konusu yazı, her ne kadar önemli bir noktaya işaret etmiş ise de adı geçen kitabın çok yakın bir zamana kadar Türkçeye çevrilmemiş olması bir teessüf vesilesi olarak değerlendirilmelidir. Diyârbekir ve el-Cezîre bölgeleri ile Âmid şehri üzerine çalışan tarihçi ve yazarların her zaman kullandığı bir başucu kitabı olan Amida'nın öneminin Halil Edhem tarafından bu kadar erken bir dönemde fark edilmiş olması onun adına müspet bir hususiyet olarak kayıt altına alınmalıdır. Son olarak bu kitabın yakın zamanlarda Türkçeye kazandırıldığını²⁴ da belirterek bitirelim.

Kaynakça

Engin, Vahdettin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarihi Devamlılık*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Eyice, Semavi, "Halil Ethem Eldem," *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 18-21.

Fişekcioğlu, Güvendik, "Halil Edhem Eldem Hatıra Madalyonu," *Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği, Taha Toros Arşivi*, <https://core.ac.uk/download/pdf/38316893.pdf>

Göde, Kemal, Halil Edhem (Eldem) ve Kayseri Şehri (Selçuklu Tarihinden Bir Bölüm), Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2011.

Halil Edhem, *Elvâh-ı Nakşiye Koleksiyonu*, yay. haz. Muharrem Kaya, (çeviriyazı ve sadeleştirme), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

Halil Edhem, "Bibliyografya (Amida)," *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, Cüz 6, İstanbul 1329, s. 365-377.

İğdemir, Uluğ, "Merhum Halil Ethem Eldem'in Türk Tarih Kurumu'na Armağan ettiği Türk-İslâm Devri Kitabe Estampajları," *Bulleten*, IV-35, 1940, s. 545-563.

Kazancı, Sevim, XIX. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.

Kuruloğlu, Fehim, "Osmanlı Devleti'nde Müzecilik," *Tarih Okulu Dergisi*, VI, Ocak-Nisan 2010, s. 45-61.

Ogan, Aziz, "İstanbul Müzeleri Müdür Halil Etem Merhumun Şahsiyeti," *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, V, 1949, s. 247-251.

Ürekli, Bayram ve Doğan Yörük, "Ahmed Tevdih ve Halil Edhem (Eldem)'in Feridun Nafiz Uzluk'a Gönderdikleri Bazı Mektuplar," *ATA Dergisi*, X, 2002, s. 155-181.

van Berchem, Max, Josef Strzygowski, Gertrude Lowthain Bell, *Amida*, çev. Fatih Aygün, Bülent Özçelik, Hanide Türkseven, S. Erdem Türközü, Oriant Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2015.

24 Max van Berchem, Josef Strzygowski, Gertrude Lowthain Bell, *Amida*, çev. Fatih Aygün, Bülent Özçelik, Hanide Türkseven, S. Erdem Türközü, Oriant Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2015.

Doç. Dr.
Ahmet İLYAS

Batman Üniversitesi, İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler
Ahmetilyas@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9578-9160>

Eser Geçmişi / Article Past: 4 Ağ. 2019 / 21 Ağ. 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.601351>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

>> e-ISSN 2458-7672

Dersim Ayaklanması Sırasında Yaşananlar ve Haydar Kang(k) Olayı

The Dersim Rebellion and Event of Haydar Kang(k)

Öz

Dersim ayaklanması, Kürt isyanları içerisinde diğer ayaklanmalardan farklı bir yere sahiptir. Bir tür aşiret ayaklanmasına benzeyen bu girişim merkezi hükümet tarafından cebirle bastırılmıştır. İsyana bastırılırken hukuk kurallarına aykırı şekilde ölçsüz müdahaleler yapılmış ve bu süreçte devlet yetkililerince ulus-devlet inşa sürecinin tamamlanacağı özellikle belirtilmiştir. Dersim'in dağlık bir alan olması sebebiyle devlet güçleri isyanı bastırma konusunda sıkıntılar yaşamış, ancak ne pahasına olursa olsun isyanı bastırmak için ciddi bir mücadele verilmiştir. Abdullah Alpdoğan'ın sivil iradesinde bölgeye yapılan hava ve kara harekâtında ise güvenlik güçleri, isyancı olarak nitelenen kişilere karşı ciddi bir mukavemet göstermiş ve arşiv belgelerine göre birçok köy de yakılmıştır.

Çalışmada Dersim İsyanı sırasında güvenlik güçleri tarafından Tunceli'nin Hozat Kazasının Ağzunik köyünde ikamet eden Haydar Kang'ın annesi, kardeşi ile yeğenlerinin öldürülmesi ve yakılması iddiasına ilişkin hak arama mücadelesi yer almaktadır. Haydar Kang'ın kardeşi İbrahim Kango önce olayı telgrafla hükümete bildirmiştir. Kango, telgrafa cevap alamayınca sonrasında (1949 yılında) meclis, hükümet ve adalet bakanlığına şikâyet dilekçesi yazmıştır. Çalışmada Kang'ın başvurduğu resmi merciler ve aldığı cevaplar ayrıntılı olarak yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dersim, Haydar Kang, İsyana, Cumhuriyet, Devlet

ATIF: İLYAS Ahmet, "Dersim Ayaklanması Sırasında Yaşananlar ve Haydar Kang(k) Olayı"
Tarih ve Gelecek Dergisi, 5/2 (Ağustos-2019), s. (461-471)

CITE: İLYAS Ahmet, "The Dersim Rebellion and Event of Haydar Kang(k) " *Journal of History and Future*, 5/2 (August- 2019), pp. (461-471)

Abstract

The Dersim uprising has a different place in the Kurdish uprising than the other uprisings. This initiative, which resembled some kind of tribal uprising, was algebraically suppressed by the central government. While suppressing the rebellion, extreme measures were taken against the rules of law and it was stated by the state authorities that the nation-state building process would be completed. Since Dersim was a mountainous region, the state forces had difficulty in suppressing the rebellion, but there was a serious struggle at all costs to suppress the rebellion. In the air and land operations of Abdullah Alpdoğan in the civilian will of the region, security forces showed serious resistance against the rebels and many villages were burned according to archival documents.

In the article during the Dersim Rebellion, the security forces took part in the struggle to kill and burn the mother, brother and nephews of Haydar Kang, who lived in Ağzunik village in Hozat district of Tunceli. Haydar Kang's brother Ibrahim Kango first reported the incident to the government by telegram. When Kango was unable to respond to the telegram, he (in 1949) filed a complaint with the parliament, the government and the ministry of justice. In this article, Kang's official authorities and his responses are explained in detail.

Keywords: Dersim, Haydar Kang, Rebellion, Republic, State

Giriş

Erken Cumhuriyetin, Osmanlı'dan miras aldığı sorunlardan biri de Kürt sorunudur. Temelinde çatışma, etnik ayrışma ve kullanılma olsa da Devlet-i Aliyye bu sorunu bir şekilde ya bertaraf etmeyi başarmış ya da kavmiyet odaklı ancak ittifak-ı mutlak içerisinde çözmeye çalışmıştır. Uluslaşma döneminde Kürtler, Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinde iki temel odaklı görüş ortaya çıkmıştı. Bir kısım tam bağımsızlığı hedeflerken, diğer kesim ise Osmanlı'nın tesanüd-ü maneviyat(birliktelik) konusunda fikirlerini beyan etmişlerdir.¹ Bilhassa Birinci Dünya Harbi sonrası gelişmeler belirtilen hususların daha da marjinalleşmesine zemin hazırlamıştır. Savaş sonrası Bağımsızlık Mücadelesi içerisinde Mustafa Kemal, Kürtleri tesanüd içerisinde mücadeleye dahil etmek için ciddi bir çaba sergilemiştir.² Aidiyet ruhu temelli ve din mefhumu üzerinden yürütülen propagandanın Kürtler üzerinde ciddi bir etki oluşturduğu görülmektedir. Bağımsızlık mücadelesinin başarıya ulaşmasından sonra sıra devletin yeniden inşa sürecine gelmişti. Bu idrak, ulus-devlet odaklı bir devletin inşasında nelerin olması ve nelerin olmaması gerektiği üzerine çalışmalar başlatıldı. Ankara Hükümeti, ekalliyet(azınlık) sorununu istenmediğini en başından beri bir refleks olarak ortaya koydu. Bilhassa Lozan görüşmeleri sırasında Kürt meselesi gündeme geldiğinde, Türk tarafı "Kürtlerle, Türklerin kardeş olduğu ve onların azınlık statüsünde değerlendirilemeyeceği" görüşünü ortaya koydular³ Lozan Antlaşması sonrası yapılan inkılaplar ve özellikle halifeliğin kaldırılması ve tekke ile zaviyelerin kapatılması, Kürt muhafazakârlarında önemli bir yıkım olmuştu⁴ Özellikle Nakşibendiliğin yaygın olduğu Kürt toplumunda tarikatların yasaklanması Kürt milliyetçiliğine ciddi bir yönelim oluşturdu

- 1 Hakan Sinan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 13.
- 2 Hakan Özoğul, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 9.
- 3 İsmail Göldaş, *Lozan, Biz Türkler ve Kürtler*, Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2000, s. 21.
- 4 Uğur Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, Uğur Mumcu Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 42.

Halifeliğin kaldırılması özellikle Kürtler için bir dönüm noktası olurken, Kemalistler için esas etki Şeyh Said Ayaklanmasıydı. Bu isyan, bir tür Selanik Sendromunu andırmaktaydı. Cumhuriyetin kurucuları Selanik'ten Türklerin zorla göç etmelerinin şokunu halen yaşarken, Şeyh Said Olayı, eski hatıraların canlanmasını beraberinde getirdi. Kemalist yönetim, ilk başlarda bu isyanın daha önceki Kürt ayaklanmasına benzediğini düşünüyor ve kapsam alanının daraltılarak etkisizleşeceğine inanıyordu.⁵ Hatta bu isyanı şaki(haydut) birinin girişimi olarak dahi tarif edenler vardı.⁶ Fakat gelişmeler hiç de öyle olmadı. Nakşibendi Şeyhi Said, etrafındakilerin kendisine katılmasıyla doğu ve güneydoğuda ciddi bir destek toplayarak merkezi yönetime başkaldırdı.⁷ Sonuçta Başbakan Ali Fethi Okyar'ın istifası neticesinde İsmet İnönü'nün almış olduğu sert tedbirler sayesinde Şeyh Said ve yanındakiler yakalanmış, yapılan tahkikat sonucu idam edilerek, isyan bastırılmıştı.⁸ Ancak bu isyan, hemen hemen o günkü bütçenin üçte birinin buhar olmasına da sebebiyet verdi.⁹ Kemalist yönetime ilk başkaldırı olan bu isyan resmi bir ifadeyle önlenmiş olsa da sorunların devam ediyor olması olası isyan silsilesine mahal vermekteydi. Şeyh Said Ayaklanmasından sonra Ankara Hükümeti, bölgede nüfus mühendisliğine başvurarak isyan etmesi muhtemel ve Kürtler içerisinde etkinliği olan ailelerin ülkenin Batısında iskân edilmesine ağırlık verdi. Diğer taraftan asayişsizliği önleme adı altında bölgenin nüfus, ekonomik, siyasi, dini faaliyetlerin kontrol altına alınması amacıyla da Umumi Müfettişliklerin kurulma süreci başlatıldı.

Şeyh Said Ayaklanması sonrası hükümet ilk adımı atarak Şark Islahat Planı doğrultusunda 1925 yılında iskân kanununu yasalaştırdı.¹⁰ Kanunun özü Hakkâri, Van, Muş, Bitlis, Siirt, Genç, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Elaziz, Dersim, Malatya, Ergani, Bayezit Vilayeti ile Pülümür, Kiğı ve Hıms kazalarını içine alacak şekilde Umumi Müfettişlik oluşturulması ve isyan etmesi muhtemel aile, boy, aşiret, şeyhlerin ülkenin batısına göç ettirilmesi etrafında oluşturuldu.¹¹

Nitekim ülkenin batısına Kürt iskânları gerçekleştirilirken yerine Balkan ve Kafkaslardan getirilen Türkler aracılığıyla nüfus üstünlüğü sağlanmak istenmiştir. Alınan tedbirler, güvenlik koridorunun oluşturulması ve tenkil hareketlerine rağmen ülkenin doğusunda isyanlar kısa aralıklarla devam etmiştir. Bu arada sorunun tespit ve çözümü için birçok devlet adamına raporlar hazırlatıldı.¹² Bu raporlara bağlı kalarak sorunun çözümü adına genellikle güvenlik konseptine başvurulduğu görüldü. İçlerinde sorunun temelini ekonomik geri kalmışlık olarak adlandıran raporlar da bulunmaktaydı. Bunlar içerisinde Celal Bayar, Kürt sorununun temelini iktisadi bakımdan geri kal-

-
- 5 Hamit Bozarıslan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği: Zımnî Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)", edi: Erik Jan Zürcher, *Türkiye'de Etnik Çatışma İmparatorluktan Cumhuriyete*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 111.
 - 6 Mumcu, *Age*, s. 18.
 - 7 Mumcu, *Age*, s. 22.
 - 8 Martin van Brunissen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 388.
 - 9 Bozarıslan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği: Zımnî Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)", s. 90.
 - 10 Şaban İba, *1925 Kürt İsyanı ve Kemalist İktidar*, Özgür Üniversite Kitaplığı, Ankara, 2011, s. 227.
 - 11 Mehmet Bayrak, *Şark Islahat Planı*, Özge Yayınları, İstanbul, 2009, s. 73.
 - 12 1940 yılına kadar hazırlanan belli başlı raporlar şunlardır: Meclis Başkanı Abdülhalik Renda Raporu (1925), Dahiliye Vekili Cemil Uybadin Raporu (1925), Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey Raporu (1926), Vali Ali Cemal Bardakçı Raporu (1926), Umum Müfettişi İbrahim Tali Öngören Raporu (1930), Fevzi Çakmak Raporu (1931), Korgeneral Ömer Halis Bıyıktay Raporu (1931), Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Raporu (1931), Umum Müfettişi Abdullah Alpdoğan Raporu (1936), Başvekil İsmet İnönü Raporu (1935), Umum Müfettiş Abidin Özmen Raporu (1935), İktidar Vekili Celal Bayar Raporu (1936), CHP Azınlıklar Raporu (1940), Umum Müfettiş Avni Doğan Raporu (1943), Maliye Müfettişi Burhan Ulutan Raporu (1947)

mışlık olarak beyan etmişti.¹³ Fakat raporların geneli Kürtlerin her an bağımsızlık girişimde bulunacağından bahisle sık sık iktidarı uyardığı anlaşılmaktadır.¹⁴ Bu uyarılara karşılık olarak merkezi hükümetin doğu bölgelerine yönelik sık sık tenkil hareketlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Şeyh Said Ayaklanması'nın yılı dolmadan Raman, Raçkotan, Mutki ve Sason isyanları meydana geldi. Şeyh Said Ayaklanması'nın yanında hükümeti en çok uğraştıran isyan sorun ise Ağrı İsyanlarıdır. Şeyh Said ayaklanması kadar geniş bir alana yayılan Ağrı İsyanlarıdır.¹⁵

1923-1937 yılları arasında meydana gelen Kürt isyanları, Türk hükümetine karşı bir başkaldırı olarak nitelendirilmekteydi. Özellikle Kemalist yönetimin 1923'ten sonra feodal beylerle de bağı koparması, Kürt ulusal hareketine feodal beylerin desteklerini ortaya çıkardı.¹⁶ Ancak bu desteğe rağmen Kürt ayaklanmalarında öne çıkan en çarpıcı gerçek eşgüdüksüz olan bu ayaklanmaların sonuçsuz kaldığıdır. Çalışmanın ana konusunu oluşturan ayaklanmalar arasında yer alan Dersim İsyanı, diğer isyanlara nazaran sosyolojik sorunları kendi bünyesinde barındırırken, birçok sorunsal ilişki ağını da ortaya koymuştur. Özellikle isyan sırasında hukuksuz bir tutum sergileyen yöneticiler ve ordu mensupları, ilerleyen yıllarda tamir edilemez sorunların ortaya çıkmasına ön ayak olmuştur. Dersim İsyanı sırasında yaşanan faciyanın tanıkları daha sonra Demokrat Parti döneminde yaşananları dile getirmiş ve dönemin yöneticilerinin cezalandırılmaları talebinde bulunmuştur. Çalışmada Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde (BCA) ulaştığımız Haydar Kang dosyası birinci elden kaynağımız olacaktır. Tüm araştırmalarımıza rağmen gerek Emekli Sandığı Arşivi ve gerekse BCA ile gazetelerde bu olaya ilişkin herhangi bir bilgi elde edilememiştir.

Dersim İsyanı ve Haydar Kang(k)'ın Başvurusu

Dersim İsyanı ve Sonuçları

Cumhuriyet Türkiye'sinin belki de en önemli sınavlarından biri Dersim Ayaklanmasıdır. Bugün bu olayın değerlendirilme süreci, yıkımın ciddi bir baskıyla önlenmeye çalışıldığı, dahası istenmeyen vakıaların yaşandığını göstermektedir. 1937-1938 yıllarını kapsayan Dersim İsyanının diğer Kürt isyanlarına ayıran noktası, ulusal bilinç konusunda zayıf oluşudur.¹⁷ Zaten Sünni Kürtlerin bağımsızlık ayaklanmalarında Alevi Kürtlerden yeterince destek alamadığı genellikle belirtilir. Ki bu desteksizliğin sebebinin Alevi Kürtler, bağımsızlık konusunda Sünni Kürtlerin isyan girişimlerinde Kürt-İslam sentezi propagandasını kullanmalarına bağlamaktadır.¹⁸ Dersim İsyanına giden süreç içerisinde bölgede görev yapan bürokratların sık sık merkezi yönetimi uyardığı da görülmektedir. Ancak bu uyarıların merkezinde aşiret ağalarının etkinliğinden söz edildiği anlaşılmaktadır.¹⁹ Örneğin Hamdi Bey'in 2 Şubat 1926 tarihli raporunda: "*Dersim gittikçe Kürtleşiyor, mefkûreleşiyor, tehlike büyüyor. Dersim, hükümet-i Cumhuriyet için bir çıbandır. Bu çıban üzerin-*

13 Celal Bayar, *Şark Raporu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, s. 65.

14 Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2004, s. 14-15.

15 *Genel Kurmay Belgelerinde Kürt Ayaklanmaları I*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992, s. 197-234.

16 Kemal Kirişçi-Gareth M. Windrow, *The Kurdish Questions And Turkey*, Frank Cass, London, 1997, s. 105.

17 Mesut Yeğen, *Son Kürt İsyanı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 155.

18 Erdal Gezik, *Alevi Kürtler: Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 46-47

19 Dersim bölgesi birbirinden bağımsız onlarca aşiretten oluşmaktadır. Aşiretler arasında ciddi çatışmaların olduğu da bilinmektedir. Bu çatışmalar nedeniyle can güvenliğinin olmadığı, aşiretlerin birbiriyle rekabet halinde olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Naşit Hakkı Uluğ, *Derebeyi ve Dersim*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.

de kati bir ameliye ihtimalatı elimeyi önlemek, selameti memleket namına farzı ayındır”²⁰ tespitiyle başlayan Dersim raporları, dönemin Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak Paşa’nın “Dersimlileri askere almayın, silah kullanmayı ve savaş taktiklerini öğrenirlerse bize saldırırlar” şeklinde ifadesiyle sürekli gündemde tutulan bir alan olmuştur. Diyarbakır Valisi Cemal Bey ise Dersim’de gerginliği bizatihi Diyarbakır Valiliği sırasında yaşamış ve bu isyanın çıkış sebebini bölgede yaşayan aşiretlerin merkezi hükümete karşı tavırların bağlamıştır.²¹ Dersim İsyanı’nın ilişkin raporlara ilişkin İsmet İnönü’nün anıları da önemlidir. İnönü anılarında Dersim İsyanı ile ilgili olarak: “Daimi bir huzursuzluk yuvası da Dersim idi. Memleketin öteden beri Dersim meselesi diye bir derdi vardı. İmparatorluk, Dersim ayaklanmaları karşısında aciz kalmıştı. Dersim’de reisler, kısmen mezhep tahriklerinden istifade ederek daimi bir huzursuzluk yaratırlardı. Mesele aslında kültür meselesi ve iktisadi mesele idi. Halk darlıktan sıkıntı içindedir. Herkes geçimini dışarıda arar. Dersim halkının görgülü olanı çoktur. Bunlar dışarıda, İstanbul’da yetişmiştir. Ama dışarıdan yerlerine döndükleri vakit, kabile reislerinin, dini reislerin, yani şeyhlerin tesirine ve teşvikine maruz kalırlar. Bu teşviklerle büyük hareketler yaparlar. İdare, ayaklanmalar karşısında daima aciz kalır. Hemen her seferinde uyuşmaya gider ve ayaklanmış olanların yaptıkları yanlarına kalır. Bir-iki sene sonra bu hareketi tekrar ederler. Dersim ayaklanmaları doğrudan doğruya şekavete dayanır. Halk, aslında mustarıptır. Hareketi idare eden şeyhler ve reisler payın büyüğünü alırlar. Peşlerinden sürükledikleri insanlar da şekavetin mahsulünden asgari derecede istifade ederler, ama geçinir giderler. Böyle bir sistem tabii olarak yerleşmiş addedilir. İşin başı muvasalasızlıktır. Kışın hiçbir yerle irtibatları işlemez. Yazın geçitleri, yolları yoktur. Arazi dağlıktır. Bir ayaklanma olup asker sevk edildiği zaman, yakalananlar darda kalırlarsa nihayet mağaralara sığınır. Askerin buralara girmesi, tesir etmesi güçleşir. İyi niyetli vatansever Dersim halkının şeyhlere ve reislere sözünü geçirmesi mümkün değildir.”²² Diğer taraftan Birinci Genel Müfettişlik kurumunun başına atanan İbrahim Tali Bey’in *İsmet İnönü’ye gönderdiği on dokuz sayfalık Dersim Raporu’nda*, aşiretler arasında vefak ve ittihat hissi olduğunun, diğer tarafından merkezi hükümete heran isyan edebilecek bir halde davrandıklarını, her ne kadar askerlerin aşiretlere silahların teslim edilmesi hususundaki çağrısı yapılmasına rağmen, birçok aşiretin elinde Rus silahlarının bulunduğu, diğer taraftan aşiretler arasında ise bazı anlaşmazlıkların bulunduğunu, halkın ise yolsuzluktan ve fakirlikten yana büyük sıkıntı yaşadıklarını ifade etmiştir.²³ IV. Umumi Müfettiş Abdullah Alpdogan Bey’in Dersim hakkında hazırladığı bir başka raporunda ise bazı aşiretlerin ayaklanmak için Seyyit Rıza’dan yardım istediği anlaşılıyor.²⁴

Son tahlilde devletin güvenlik tarafında bulunan yöneticilerin Dersim’de olası bir isyan hazırlığı yapıldığından bu isyanında bölgedeki aşiretler tarafından yönlendirildiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Dersim halkı içinse bölgede askeri baskının arttığı, bilhassa askere alınma dolaşısıyla dağlara kaçışın başladığı en önemlisi silahların toplanmasına yönelik tepkinin oluştuğu belirtilmektedir.²⁵ Öte yandan devletin resmi söylemiyle Kızılbaşlara yönelik hem bürokrasinin hem de jandarmanın yanında öteki oldukları, Türklük içinse bir düşman olarak değerlendirilmesi de bu isyana devletin bakış açısını ortaya koymaktadır.²⁶ Özellikle 1935 yılında çıkarılan Tunceli

20 Serap Yeşiltuna, *Atatürk ve Kürtler*, İleri Yayınları, İstanbul, 2007, s. 513.

21 Yeşiltuna, *Age*, s. 515-516.

22 *Cumhuriyetin İlk Yılları(1923-1938) İsmet İnönü’nün Hatıraları*, C. II, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1998, s. 31-32.

23 *BCA*, 030.110/740.23.

24 *BCA*, 030.10/111.745.2.

25 M. Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Ani Matbaası, Halep, 1952, s. 190.

26 Bedriye Poyraz, “Cesaret Et Hatırla: Dersim 1938 Tertelesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 68, No:3, 2013, s. 73. ss. 63-93.

Kanunu dolayısıyla Dersim bölgesi idari ve askeri olarak yeniden dizayn edilmesi de bölgede çıkan isyanın sebeplerindedir.²⁷

İsyanın başlaması için bir kıvılcım yeterliydi. Nitekim isyan Pah Bucağı ile Kahmut bucağını birbirine bağlayan Harçık deresi üzerindeki tahta köprüünün 20/21 Mart 1937 günü aşiretlerce yok edilmesi, köprü ile Kahmut arasındaki telefon hattına zarar verilmesi ve silahların toplanması bahanesi ile aşiretler üzerine gönderilen askeri müfrezelere aşiretlerin aksu'ı amel etmesi sonucu isyan başladı.²⁸ İsyan karşısında aşiretlerin birlikte hareket ettiklerini gören merkezi yönetim isyanı şiddetli bir şekilde bastırmak amacıyla ordunun teyakkuza geçirilmesini istedi. Aşiretler arasındaki ittifak Ankara hükümetinin işini zorlaştırıyordu. Yaklaşık altı ay süren isyan, hükümetin sert tedbirleri sayesinde Seyyit Rıza'nın 12 Eylül 1937'de teslim olmasıyla sona erdi.²⁹ İsyanın kanlı bir şekilde bastırılması, hukuk yollarının göz önünde bulundurulmaması olası sorunların da habercisiydi. İsyanın bastırılmasından sonra bölgede silahların toplanması ve erkeklerin silah altına alınması ve iskân faaliyetlerine yer verilerek bölgenin pasifize edilmesi sağlandı. Dersim isyanı sırasında hukuk dışına çıkıldığı ve keyfi uygulamaların yapıldığı, sorumlu idarecilerin gereğinden fazla güç kullandığı özellikle çok partili hayata geçiş sonrası dile getirilmiştir. Güç kullanımı ve suçluların adil yargılanmadığı ve hukukun hiçe sayıldığı Dersim İsyanı sırasında suçsuzların da suçlu olarak belirtilmesi tamiri zor bir durum yarattı. Özetle suçsuz insanın da hayatını yitirdiği bu isyanda Türk ordusunda görev yapan Haydar Kang'ın 1950 yılında gerek mahkeme yoluyla ve gerekse meclis yoluyla ailesinin bu isyanda suçsuz olarak kurşuna dizildiği ve dönemin yöneticilerden şikâyetçi olduğu durum, Dersim İsyanı sırasında yaşananlardan biridir.

1.2) Haydar Kang(k)'ın Başvurusu

Haydar Kang, Tunceli'nin Hozat Kazasının Ağzunik köyünde dünyaya gelmiş, ailesi Alevi olan ve Kango aşiretine mensup bir kişidir. Kang'ın vermiş olduğu ifadeden asker olduğu anlaşılmaktadır.³⁰ İddia konusu olan olayla ilgili ilk başvuru Haydar Kang'ın kardeşi İbrahim Kango tarafından Bayındır kazası postanesi vasıtasıyla 18/4/1939 ve 15/8/1939 günlü dilekçeyle yapılmış ancak uzun bir bekleyiştikten sonra cevap alınamaması üzerine Haydar Kang tarafından teferuatlı olarak 1949 yılında yeniden başvuru yapılmıştır. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde (BCA) bulunan belgelere göre Haydar Kang'ın 26 Eylül 1949 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne(TBMM) gönderdiği dilekçede şu hususlar yer almaktadır:

“Ben Tuncel'inin Hozat Kazasının Ağzunik köyü halkından iken 34 sene evvel yani 330 senesinde buradan ayrıldım. Köyde kalan babam Süleyman oğlu Timur 1932 senesinde eceli ölmüştür. Anam Gevher ile 3 erkek ve bir kız kardeşim ve bunların çocuklarından mürekkep 15 nüfustan ibaret efradı ailem iş ve güçleriyle meşguller iken 1938 yılı ağustos ayında bir yüzbaşı kumandasında köye gelen 60 atlıdan ibaret bir müfreze asker 40 erkek ve 60 kadın ve 70 çocuktan ibaret köy halkını elleri, kollarını bağlayarak makineli tüfek ateşi ile öldürmüşler ve cesetlerini de buğday saplarıyla yakmışlardır. Bunlar arasında bulunan 70 yaşında anam Gevher ile kardeşim İbrahim karısı Sabriye'yi, 5 yaşında oğlu Hüseyin 12 yaşında oğlu Celal 3 yaşında kızı Fatma 2 yaşında Şükriye ve henüz askerden terhis edilen ve asker elbisesi üzerinde bulunan kardeşim Rüstem'i, karısı Kebireyi 3 yaşında oğlu Cevad'ı 6 yaşında oğlu Süleyman'ı 4 yaşında kızı Elifi

27 İsmail Beşikçi, *Tunceli Kanunu(1935) ve Dersim Jenosidi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, s. 26.

28 Dersimi, *Age*, s. 272.

29 *Son Posta*, 13.09.1937, s. 1; *Cumhuriyet*, 13.09.1937, s. 1.

30 *BCA*, 030.10/112.755.18.

ve diğer kardeşim Veli'nin karısı Meryem'den ibaret bir erkek 4 kadın 3 kız ve 4 erkek çocuk ki ceman 12 nüfus efradı ailemin de elleri bağlanmıştır. İşin akıbetini anlayan ve başlarına gelecek olan felâketi hisseden masumlar feryat ve figana başlamış ve anam müfreze kumandanına oğlum biz masum ve suçsuz kimseleriz benim de senin gibi iki asker evlâdım vardır. Yanlış bir iş yapmış olacaksınız derse de sesi makinalı tüfek sesiyle susturuluyor ve üzerlerine yapılan ateşle hepsi hazal yaprağı gibi yere seriliyor, kumandan vazifesini tamamen ifa edebilmek için harmanlarda bulunan buğday saplarını askerlere getirterek cesetleri de yakılıyor. Anası Sabriye'nin etrafını saran çocuklarından Celale bir hüsnü talih eseri olarak kurşun isabet etmiyor ve üstüne yıkılan anasının cesedi altında kalıyor. Cesetleri cayır cayır yakan ve kendisine de sirayet eden ateşe bir aralık tahammül eden Celâl'in vücudu yanmağa başlayınca ayağa kalkıyor ve karşısına dikilen iki erin süngüsüyle karşılanıyor ve bunların darbeleri altında yere seriliyor. Müfreze köyü de yakıp ayrıldıktan sonra köye hâkim olan bir tepeden bu tüyler ürpertici faciayı seyreden kardeşlerim Veli ve İbrahim hemen cesetlerin yanmakta olduğu yere koşuyorlar ve ailelerinin akıbetini öğrenmek istiyorlar. On birinin cesetleri yandığı ve bunlar da hayat eseri kalmadığı ve süngülenen Celâl'in da henüz sağ olduğunu görüyorlar ve bunu sırtlarına alarak köyün kenarına götürüyorlar ve ona kana kana bir su içiriyorlar. Çocuk bir gün kadar yaşıyor ve faciayı yukarıda yazdığım gibi baba ve amcasına hikâye ederek ruhunu teslim ediyor.

Sayın Başkan: Köy halkından öldürülen bu 200 nüfustan hiçbirinin suç ve kabahati olmadığı gibi efradı ailemden öldürülen 12 nüfusun da en hafif cezayı müstelzim hiç bir suçları yoktur. Resmi kayıtlara baktırınız, mahallede hususî tahkikat yaptırınız, kardeşlerim Veli ve İbrahim'in öldürülen Rüstem'in ve hadiseden altı sene evvel eceli ile ölen babam Timur'un ve 70 yaşındaki anamın Devletin kanun ve nizamlarına karşı itaatsızlıkları veya rejime muhalefetleri veya menfi ruh taşımaları velhasıl suç teşkil edecek herhangi bir tavır ve hareketleri görülürse beni ve geri kalan ailem halkını da onların akıbetine uğratmakta zerre kadar tereddüt etmeyiniz. Lâkin göreceksiniz ki bunların hepsi masum ve günahsızdırlar. Bir an için babamın katil ve cani kardeşlerimin şaki ve asî olduklarını farz ve kabul etsek bile 70 yaşında olan ve 4'ü erkek ve biri kız olmak üzere vatana beş evlat yetiştiren erkeklerden 2 sine hizmeti askeriyelerini yaptırın anamın ve elini dünyanın germüserdine sürmeyen iki yaşından 12 yaşına kadar olan 7 çocuğun ve şekavet yapmağa madde-ten imkânı olmayan 3 kadının kabahati ne idi ki böyle feci bir surette öldürülüp yaktırıldılar. Bu mezalim ve fecaati yaptırın ve yapmasına müsamaha edenler bunun vatanın selâmeti, milletin menfaati için yaptıklarını iddia ediyorlarsa bu da doğru değildir. Çünkü vatanın selâmeti, milletin menfaati mazlum ve masum kimseleri feci bir surette öldürmekle değil adilane hareket etmekle temin edilir.

Sayın Başkan; biliyorsunuz ki adalet yaşar, zulüm kahredilir siz adil olunuz ki aziz vatanın selâmeti ve Ulu Türk milletinin baka ve saadeti vakti mukaddere kadar temin edilmiş olsun. Bize reva görülen bu feci zulmü yapanlar hakkında kanuni takibat yapılması için kardeşim İbrahim Kango tarafından Bayındır kazası postanesi vasıtasıyla Sayın Devlet Başkanına gönderilen 18/4/1939 ve 15/8/1939 günlü iki arzuhalimize bir cevap verilmemesi adalet ve şikâyet kapılarının da bize kapanmış olduğu kanaatini vermiş ve bu ıstırabımızı bir kat daha artırmıştı. 10 seneden beri bizim için kapalı bulunan adalet kapılarının açıldığını ümit ederek müracaat ediyorum. Yedi yüz elli bin kilometre murabbai vatan toprağı içinde bir mezar yeri bulamayan mazlumların ruhları biz masum ve günahsız öldürüldük diye feryat ediyor. Bir yandan kâbus gibi üzerimize çöken ve kulağımızda çınlayan bu sesin ıstırabı tahammül edilmez bir hale gelirken diğer taraftan eşim ve İstanbul Hukuk Fakültesinden mezun kızımdan ibaret ailem ekmeğini yediği, suyunu içtiği ve havasını teneffüs ettiği vatanına ihanet etmiş olan bir aileye mensubuz diye 19 milyon Türk vatan-daşı içinde gezmekten hicap ediyor ve vicdan azabı duyuyoruz. Bu elim ıstırap ve vicdan azabımız yüksek ve adil meclisin bu katliamı yaptırın eski Başvekil Celâl Bayar, eski Dahiliye vekili Şükrü

Kaya, Tunceli harekâtını bilfiil idare eden Korgeneral Kâzım Orbay, Tunceli Müfettişi Abdullah Alpdoğan, Müfreze Komutanı Hozat Kaymakamı ve Jandarma Komutanı ve bu faciada alâkadar bulunan diğer kimseler hakkında kanunî takibat yaptırması, maddî ve manevî zarar ve ziyanımızın tazmin ettirilmesi ve hakkımızın aranması suretiyle teskin edilir veyahut öldürülen 12 mazlum gibi bizim de yok edilerek feryadımızın susturulmasıyla bu facia kapanmış olur. İki şıktan birinin hakkımızda tatbikini yüksek adaletinizden derin saygılarımı sunarak dilerim."³¹

Haydar Kang'ın başvurusunda devlet görevlisi olan dönemin Başvekili Celâl Bayar, eski Dâhiliye vekili Şükrü Kaya, Tunceli harekâtını yöneten Korgeneral Kâzım Orbay, Tunceli Müfettişi Abdullah Alpdoğan, Müfreze Komutanı Hozat Kaymakamı ve Jandarma Komutanlarını suçladığı görülmektedir. Olayın ilginç tarafı Dersim Olayı ile ilgili olarak ilk şikâyet mektubunun kayda alınmasıdır. Hangi amaçla kayda alındığı ise bilinmiyor. Olay, meclis başkanlığına intikal ettikten sonra Meclis Başkanlığı da Dilek Komisyon Başkanı Sivas Milletvekili Ahmet Fikri Erbuğ tarafından dilekçe Başbakanlığa gönderilmiştir. Komisyon başkanı hem konunun incelenmesini hem de Danıştay ve Sayıştay'ca verilmiş bir karar olup olmadığının bildirilmesi istenmiştir.³² Dilekçenin Başbakanlığa ulaşması ile Başbakan Müsteşarı Ahmet Salih Korur, ileri sürülen konunun araştırılmasını bakanlık ve genelkurmaydan talep etmiştir.³³ 28 Mart 1953 tarihinde Milli Savunma Bakanlığı Müsteşarlığı Askeri Adalet İşleri Başkanlığınca istenen konunun araştırıldığı ve bizzat Erkânı Harbiye Umumiye Reisi(Genelkurmay) reisi Orgeneral Nuri Yamut tarafından verilen cevap uzun olmakla beraber olayın özetin buraya bir tenkil harekâtı yapıldığı ve şakilerin öldürüldüğü belirtilmektedir.³⁴ Nuri Yamut ayrıca harekâtın bakanlar kurulu emriyle gerçekleştirildiğinin altını çizmektedir.³⁵ Genelkurmay Başkanı Yamut, savunmasının devamında şu hususlara değinerek suçlamaları reddetmiştir:

"Bakanlar Kurulunun 6 Ağustos 1938 gün ve 2/9409 sayılı kararına uyularak Tunceli bölgesinde yıllardan beri devam eden şekavedi (haydutluk) kaldırmak, sükûn ve asayişin istikrarını sağlamak maksadıyla 938/Ağustos ayı içinde 3. Ordu Müfettişliğince bu bölgede bir tarama harekâtı yapılmıştır. Bakanlar Kurulu'nun benzeri 9 Haziran 1938 gün ve 2/8973 sayılı ayrı bir kararında da belirtildiği veçhile muharebe ve müsademeleri istilzam eden bu harekât neticesinde birliklerimize ateşle mukabele eden asilere ait bazı köyler yakılmış ve kendileri de tenkil (ceza amaçlı uzaklaştırma) edilmişlerdir. Asi ve şakilerle hiçbir ilgisi olmayan ve birliklerimize ateşle mukabele etmeyenler, Hükümetin en geniş şefkatine mazhar olarak emniyet altında garp (batı) vilayetlerine nakil ve buralarda iskân edilmişlerdir. Nitekim: dilekçede adı geçen Hozat ilçesine bağlı Ağzenik köyünün de 17 Ağustos 1938 günü (Sekedek, Yeşil Sekedek, Hortaban, İkidane) köyleri meyânında bu suretle yakıldığı ve yakılan bu köyler halkından isyan ve şekavetle ve birliklerimize ateşle mukabele etmekle ilgisi görülmeyen erkek, kadın ve çocuk olmak üzere cem'an 281 kişinin garbe nakledilmek üzere Elaziğ'a sevk edildikleri 3. Ordu müfettişliğinin 18 Ağustos 1938 gün ve 20 sayılı tel raporundan anlaşılmaktadır. Resmi harekât raporu ile tasvik ve tespit edilmiş olan bu hadise de gösteriyor ki; tarama sahasının herhangi bir yerinde, birliklerimize karşı isyankâr hareketleri görülmeyen ve birliklerimize ateşle mukabele etmeyen halkın; dilekçede iddia olunduğu şekilde, öldürülmesi asla mümkün ve varit değildir. Bu tarama harekâtını müteakip bu bölgeye ait alınan raporların incelenmesi sırasında 4. Umumi Müfettişliğin Genelkurmay Başkanlığına yazmış olduğu,

31 BCA, 030.10/112.755.18/4.

32 BCA, 030.10/112.755.18/21.

33 BCA, 030.10/112.755.18/1.

34 BCA, 030.10/112.755.18/5-6.

35 BCA, 030.10/112.755.18/.

müsademelerde öldürülen şakiler ve garbe nakledilmiş ailelere ait 21 Ekim 1938 gün ve 4330/2098 sayılı yazısının ilişik cetvelde (Hozat ilçesine ait Ağzonik köyünden Kangozade Mehmet Ali Ağa) ile (Pertek ilçesine ait Ağzonik köyünden Süleyman ve oğulları) ailelerinin müsademe neticesi öldüklerine dair bir izahata rastlanmıştır. Bu ailelerle şikâyetçi olan kişinin ismi arasında bir benzerlik görülmekle beraber bunun münasebet ve yakınlığı kestirilememiştir. Eğer dilekçe sahibinin ailesi efradı ölmüş ise, iddia edildiği şekilde masum olmalarına rağmen öldürülmüş olmayıp kıtalarımıza filen karşı koyan köyün müsademe neticesi ve muharebe icabı tahrip edilmiş olması ve bu esnada her iki tarafça da ölü ve yaralı verilmesi neticesi vaki olmuş bir keyfiyet olabilir. Şimdiye kadar bu şekavet ve tenkil hadiseleri üzerine bir şikâyet vaki olduğuna dair Bakanlıkta herhangi bir bilgi mevcut olmadığını ve dilekçenin ilişik olarak sunulduğunu saygılarımla arz ederim.”³⁶

Özetle Genelkurmay başkanı dilekçeye verdiği cevapta olayın ifade edildiği gibi gerçekleşmediği Haydar Kang’ın ailesinin bu harekât sırasında eğer ki devlet güçlerine karşı gelmişse öldürülmüş olabilir denilmesi suçlamayı kabul ettiğini göstermektedir. Haydar Kang’ın dilekçesine Milli Savunma Bakanlığında gelen cevaptan sonra başka herhangi bir işlem yapılmaması da tesadüfi olmasa gerek. Haydar Kang herhangi bir cevap gelmeyince bu defa da dilekçesini Adalet Bakanlığına göndermiş ve dilekçesinde İstanbul Teknik Üniversitesi Teknik Şefi Muzaffer Alabay’ın öldürülmesi olayında tüm İstanbul’un teyakkuzda olmasına rağmen kendi canından 12 kişinin devletin yetkili kişilerince bilerek ve isteyerek öldürülmesi olayına devletin sessiz kalmasına değinmiştir.³⁷ Adalet Bakanlığı, gelen bu dilekçe üzerine konu yeniden Milli Savunma Bakanlığı’na(MSB) iletmiştir.³⁸ MSB tarafından yapılan inceleme sonrası daha önce bu dilekçeye cevap verildiği yeniden bir değerlendirme yapılamayacağını bildirilmiştir.³⁹ Haydar Kang’a Başbakanlığı Müsteşarınca verilen cevapta, Dersin Olayı’na destek olmayanların devletin şefkatine kendini bırakanların, devlet tarafından batıya iskân edildiği, ancak isyana destek olan ve askerlere karşı koyanlara ise silahla cevap verildikleri ve isyana katılan köylerin de yakıldıkları kabul edilmiştir.⁴⁰ MSB ayrıca yeniden bir değerlendirme yaptığını incelenen yazışma ve raporlara dayanarak Haydar Kang’ın ifade ettiği gibi yakınlarının öldüklerine dair bir bilgiye rastlanmamasına rağmen eldeki raporlarda bulunan ölen kişilerin isim benzerliği olabileceği ancak bunun münasebet ve yakınlığı kestirilememiş denilmiştir.⁴¹ Sonuç olarak Haydar Kang, başvurduğu mercilerden olumlu bir cevap alamamıştır. Zaten Haydar Kang’ın da bu olayla ilgili resmi mercilere dilekçe göndermekten vazgeçtiği en azından eldeki belgelerden anlaşılmaktadır.

Sonuç

Haydar Kang’ın başvurusu Demokrat Parti’nin iktidar olduğu ilk döneme gelmesi açısından önem taşımaktadır. Zira ilk defa 1939 yılında yapılan başvurunun dikkate alınmaması üzerine üzerinden on yıl geçtikten sonra Haydar Kang, meseleyi meclis başkanlığına taşınması, halk üzerinde korku ikliminin kalktığını göstermektedir. İşin ilginç tarafı Meclis Başkanlığının bu dilekçeyi kabul etmesiydi. Meclis başkanlığının bu dilekçeyi kabul etmesinin iki temel gerekçesinin olduğu belirtilebilir. Bu gerekçelerden ilki, Türkiye’nin demokratikleşme süreci içerisinde halktan gelen isteklerin dikkate alındığı, ikincisi ise DP’nin CHP iktidar dönemlerine ilişkin eleştiri malzemesini

36 BCA, 030.10/112.755.18/3-4-5.

37 BCA, 030.10/112.755.18/8.

38 BCA, 030.10/112.755.18/6.

39 BCA, 030.10/112.755.18/7.

40 BCA, 030.10/112.755.18/14-15.

41 BCA, 030.10/112.755.18/17.

kullanmak istemesi olarak açıklanabilir. Yapılan araştırmada bu olayın basına yansımaması ilgi çekicidir. Bu olayın Adalet ve Kalkınma Partisi İktidarına kadar açığa çıkmaması dikkat çeken noktadır.

Dersim İsyanı ile ilgili belgelerin de Ak Parti tarafından izin verilmesiyle incelemeye açılması resmi tarih tezi açısından sorgulanmalıdır. Resmi tarih anlayışı ve bazı önemli olaylar karşısında arşivlerin okuyucu ve araştırmacıyı kapalı olması bir kenara Dersim Olayı, hem tarihçilerin hem de vatandaşların ezberlerinin bozulmasına zemin hazırlamıştır.

Haydar Kang'ın kardeşi İbrahim Kango tarafından şikâyet dilekçesinin kayda alınmaması da önemlidir. Devlet kurumlarının vatandaşın şikâyet dilekçesini evrak kaydını almamasının hukuksal bir gerekçesi bulunmamaktadır. Tam aksine vatandaşın başvuru dilekçesinin kayda alınması temel bir insan hakkıdır. Ancak bu olayda da görüldüğü üzere hükümetler nezdinde olay etkin şekilde soruşturmaya konu olmamıştır. Bu yönüyle olay 1943 yılında Van'ın Özlap İlçesi'nde gerçekleşen 33 kişinin kurşuna dizilmesi ve etkin soruşturma yapılmadan vakianın tarihe mal olmasına benzetilmektedir. Her iki olayın da DP iktidarı döneminde açığa çıkması anlamlıdır.

Haydar Kang olayını bir başka açıdan da değerlendirmek gerekiyor. Dersim İsyanı sırasında 13 bin insanın hayatını kaybettiği belirtilmektedir. On üç bin kişinin hepsinin suçlu olması elbette ki beklenemez. Bu yönüyle ağaca bakarken ormanın göz ardı edilmemesi gerektiği düşünülebilir.

1930 sonrası ise Dersim bölgesine gözlerin çevrildiği ve her an bir isyan çıkma ihtimali üzerine olduğu sık sık raporlarda geçmekteydi. Raporlarda ana payda olarak devlete karşı bir aşiret federatif ayaklanmasından söz edilmekteydi. Raporlar neticesinde devlet bölgede bir tür olağanüstü hal ilan etmiş, aşiret ve mensupları tazyik altına alınmıştı. Devletin ulus-devlet inşa sürecinde aşiret yapılanmasına ve devlet otoritesinin yok sayılmasına tahammül etmesi beklenemezdi. Bu açıdan bakıldığında kamusal otoritenin sağlanması amacının eleştiri konusu olması mümkün değildir. Ancak olaya müdahale şeklinin ve bölgeyi tümünden güvenlikçi zihniyetle tahrip etme ve temel hakların ölçsüz şekilde ortadan kaldırılmasının travmatik sonuçları olduğu göz ardı edilmemelidir. Olayın resmi tarih tezi boyutlarından biri de Dersim olayının o dönemki basında bir başkaldırı, isyan ve devletin hiçe sayıldığı bir hareket olarak belirtilmesidir. Bugünün basınında ise Dersim Olayı'nın toplu imha, katliam olarak değerlendirilmesi iktidar-basın ilişkisine ışık tutmaktadır.

Son tahlilde söylenebilecek önemli noktalardan biri de kamusal alan içinde Dersim İsyanındaki somut vakılardan biri olan Haydar Kang ailesinin yaşama hakkı ihlal edildikten sonra, ısrarlı başvurularından netice alamayınca şikâyetinden vazgeçmiş olmasıdır. Haydar Kang başvurundan etkili bir soruşturma yapılmadığı gibi olayın siyasal ve konjonktürel iklimle ilgili olarak gündeme alınması ve gündemden çıkarılması yolu tercih edilmiştir.

Kaynakça

BCA

Cumhuriyet

Son Posta

BAYAR, Celal, Şark Raporu, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.

BAYRAK, Mehmet, Şark Islahat Planı, İstanbul: Özge Yayınları, 2009.

BEŞİKÇİ, İsmail, *Tunceli Kanunu(1935) ve Dersim Jenosidi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1990.

BOZARSLAN, Hamit, “Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği: Zımnî Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)”, edi: Erik Jan Zürcher, *Türkiye’de Etnik Çatışma İmparatorluktan Cumhuriyete*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 89-122.

BRUNİSSEN, Martin van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Cumhuriyetin İlk Yılları(1923-1938) İsmet İnönü’nün Hatıraları, C. II, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1998.

DERSİMİ, M. Nuri, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Halep: Ani Matbaası, 1952.

Genel Kurmay Belgelerinde Kürt Ayaklanmaları I, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1992.

GEZİK, Erdal, *Alevi Kürtler: Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012

GÖLDAŞ, İsmail, *Lozan, Biz Türkler ve Kürtler*, İstanbul: Avesta Basın Yayın, 2000.

İBA, Şaban, *1925 Kürt İsyanı ve Kemalist İktidar*, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2011.

KARABEKİR, Kazım, *Kürt Meselesi*, İstanbul: Emre Yayınları, 2004.

KİRİŞÇİ, Kemal-WİNDROW, Gareth M., *The Kurdish Questions And Turkey*, London: Frank Cass, 1997.

MUMCU, Uğur, *Kürt İslam Ayaklanması*, İstanbul: Uğur Mumcu Vakfı Yayınları, 2008.

ÖZOĞUL, Hakan, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.

POYRAZ, Bedriye, “Cesaret Et Hatırla: Dersim 1938 Tertelesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 68, No:3, 2013, 63-93.

SİNAN, Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

ULUĞ, Naşit Hakkı, *Derebeyi ve Dersim*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009.

YEĞEN, Mesut, *Son Kürt İsyanı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

YEŞİLTUNA, Serap, *Atatürk ve Kürtler*, İstanbul: İleri Yayınları, 2007

Doktora Öğrencisi

Metin SEYYAR

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD
mtnsyyr20@gmail.com.ORCID: [https://orcid.org/0000 0003 4560 2438](https://orcid.org/0000_0003_4560_2438)

Eser Geçmişi / Article Past: 16 Ağu 2019 / 23 Ağu 2019

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.605827>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

11784 Nolu Temettuât Defterine Göre Evlâd-I Fâtihân Karyelerinden Otmanlı Karyesi'nin 1845 Yılındaki Sosyo-Ekonomik Durumu

Socio-Economic Status Of The Otmanli Village, A Village Of Evlâd-I Fâtihân, In 1854 As Per The Tax Registry No. 11784

Öz

Tapu tahrir geleneğinin bir devamı olan temettuât defterleri XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin mikro düzeyde sosyo-ekonomik yapısı hakkında önemli bilgilere kaynaklık etmiştir. Ele alınan makalede Selanik Kazası Lankaza (Langaza) Nahiyesi Evlâd-ı Fâtihân karyelerinden Otmanlı Karyesi'nin ML.VRD.TMT.d. 11784 nolu temettuât defteri ele alınmıştır. Bu bağlamda, defterde söz konusu karyenin demografik yapısı, karyede bulunan şahıslar, bu şahısların menkul-gayr-ı menkulleri, hangi meslekle uğraştıkları, hayvan türleri, yetiştirilen ürünler, gelir-vergi kalemi üzerinden istatistiki verileriyle ele alınıp değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Otmanlı, Karye, Temettuât, Gelir, Vergi, Kuruş.

Abstract

Tax registry books (Temettuât defterleri), which were a continuation of the tradition of land registry (Tapu Tahrir), have been a source of important information about the socio-economic structure of the Ottoman Empire in the micro level. The article we discuss here deals with the tax registry book no. ML.VRD.TMT.d. 11784 of the Otmanlı Village, one of the Evlâd-ı Fâtihân villages in the Lankaza (Langaza) sub-district of the Thessaloniki District. In this context, the demographic structure of the said village, the residents of the village, the movable and non-movable properties of these residents, their occupations, the species of animals bred, and the crops grown as specified in the book shall be assessed by statistical data through the income and tax items.

Keywords: Otmanlı, Village, Tax Registry, Income, Tax, Kuruş.

ATIF: SEYYAR Metin, "11784 Nolu Temettuât Defterine Göre Evlâd-I Fâtihân Karyelerinden Otmanlı Karyesi'nin 1845 Yılındaki Sosyo-Ekonomik Durumu" *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/2 (Ağustos-2019), s. (472-490)

CITE: SEYYAR Metin, "Socio-Economic Status Of The Otmanli Village, A Village Of Evlâd-I Fâtihân, In 1854 As Per The Tax Registry No. 11784" *Journal of History and Future*, 5/2 (August-2019), pp. (472-490)

1-Giriş

Sözlük anlamı olarak “faydalanmak, kâr etmek”¹ anlamında kullanılan temettü Arapça kökenli bir kelimedir. Temettü kelimesinin çoğulu temettuât; *kârlar, faydalar* anlamında kullanılmaktadır.

Tanzimat’a kadar değişik adlarla halktan alınan vergilerin yerine getirilen Temettü vergisinin kaydedildiği defterlere, “Temettuât Defterleri” adı verilmiştir². Bu defterler, XIX. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu iktisadi, sosyal ve ticari hayatı ortaya koymaktadır. Tanzimat devrinde, önceleri değişik adlarla alınan vergilerin yerine tek bir verginin ikamesi için hane reislerinin gelirlerinin tespiti maksadıyla yapılan temettü sayımları XIX. yüzyıl ortaları Osmanlı sosyal ve iktisadi tarihi için fevkalade kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir³. Gerçi temettuât defterleri, devrin bir diğer kaynağı nüfus istatistikleriyle birlikte söz konusu yüzyıl için nispeten önemli veriler sağlamaktaysa da, tahrir defterlerinin zenginliğine sahip değildir⁴.

Ayrıca temettuâtlar aynı zamanda birer nüfus defteri gibi de düşünülmüştür. XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti’nde mali düzenlemeler anlamında reformların yapıldığı bir dönemdir. Bu anlamda Tanzimat yönetimi, mali yönetimini yeniden düzenleyerek devlet gelirlerini önemli ölçüde artırma konusunda oldukça başarılı adımlar atmıştır⁵. Bu düzenlemelerin sağlıklı bir yapıda sürdürülmesi için ekonomik olarak potansiyelinin bilinmesi gereklidir⁶.

Temettü defterlerinde kayıt altına alınan binek hayvanlarından verginin alınması için bu hayvanların (at, eşek, katır), sahibi tarafından herhangi bir işte ticari olarak kullanılması yeterli görülmektedir. Temettuât defterlerinde kaza, köy gibi iskân merkezleri mahallelere ayrılmış olup, bu mahalleler hane esasına göre kaydedilmiştir. Bu defterlerde yerleşim yerlerindeki evlerin numaralarının altına kişilerin isimleri, unvan veya lakaplarıyla birlikte yazılmıştır. Bunu takiben hane reislerinin sahip oldukları menkul ve gayr-ı menkul ile bunların gelirleri ve bu gelirlerden verilen vergiler kayıt altına alınmıştır⁷.

İstatistik verilerin yanı sıra toplumsal yaşama dair bilgiler de sunan bu defterler ayrıca köyde vergi ile yükümlü kişiler üzerinden köyün ekonomik durumu hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Emlak, arazi ve bu araziden elde edilen gelirler ile hayvan sayımlarının yapıldığı defterler bu açıdan önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Temettuât sayımları mahalli idareciler tarafından yapılmıştır. H-1256’daki sayımlardan

- 1 Ali Nâzimâ-Faik Reşad, “Temettü” *Mükemmel Osmanlı Lügati*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 2009, s.516 ; ayrıca bkz, Ferit Devellioğlu, (1996), “Temettü-Temettüat”, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat*²³, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s. 1073, ; Mehmet Kanar, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, s.478
- 2 Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Sosyal Ve İktisadi Tarihî Kaynaklarından Temettü Defterleri*, Belleten, LIX/225 1995: s. 395,
- 3 Mübahat Kütükoğlu, *a.g.m.*, 1995, s. 395, 412.
- 4 Küpeli, Özer, *Klasik Tahrirden Avârız Tahririne Geçiş Sürecinde Tipik Bir Örnek: 1604 Tarihli Manyas Kazası Avârız Defteri* (16 belge ile birlikte), Türk Tarih Kurumu Belgeler, 2012, s.114.
- 5 Tevfik Güran, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesi Mecmuası, C. 49, 1988, s. 91.
- 6 Nuri Adıyeke, *Temettuat Sayımları Ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri*, OTAM, , C. XI, S. XI, 2000, s.771.
- 7 Gülin Öztürk-Şenay Karaçam Çam, *Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Priştine, Türklük Bilimi Araştırmaları*, S/30, 2011, s.285.

muhassıllar mesul olup, aynı tarihli bir temettü defterinde muhassıl, müfti, mal ve emlak kâtip-leri ve meclis azalarının mühürleri bulunmaktadır. H-1261’de sistemde değişiklik yapıldığından Müslümanların yazılması mevcut ve önceki muhtarlar ile köy imamları; gayr-i Müslimlerin yazılması, varsa kocabaşlarla papazların sorumluluğu altında olup defterin bitiminde mühürleri vardır⁸.

Osmanlı araştırmalarına kaynaklık eden en büyük memba şüphesiz Osmanlı Arşivi’dir⁹. Türkiye’de Temettuât defterleri üzerine yapılan ilk çalışmaların başında Tefvik Güran’ın çalışması¹⁰ gelmektedir. Güran’ın bu çalışmasının yayınlandığı tarihten sonra dört çalışması¹¹ daha bulunmaktadır. Ayrıca Mübahat Kütükoğlu’nun 1995 yılında yaptığı çalışma¹² bu alandaki önemli temettuâtların başında gelmektedir. Kütükoğlu, söz konusu çalışmasında bu defterlerin genel bir değerlendirmesini yapmıştır. Said Öztürk’ün 1996 yılında yayınladığı makale¹³, yukarıda yapılan çalışmaların devamı niteliğinde önemli bir temettü değerlendirmesidir.

Tefvik Güran, ilk olarak Osmanlı Arşivi’nde katalog çalışmaları yapılmadan önce *Kamil Kepeci* tasnifinden elde edilen bilgiler ışığında çalışmalarını ele almıştır. Daha sonra yapılan çalışmaların *Maliyeden Müdevver* tasnifinin yapılması ile birlikte temettuât çalışmaları üzerine yapılan akademik araştırmalarda artış olduğu görülmektedir. Maliye Nezareti Defter serisi altında 9 ana grupta toplanmıştır. Temettuât defteri bu seri altında bulunmaktadır¹⁴. Selanik Kazası Langaza Nahiyesi’nde H-29-12-1261 tarihli toplam 47 temettuât defteri mevcuttur. Ayrıca bunların içinde Evlâd-ı Fâtihân karyelerinden 12’sinin temettuât defteri yer almaktadır.

Tanzimat ülkenin bütününde uygulanmadığından temettuât defterleri de Tanzimat’ın cari olduğu bölgeleri kapsamaktadır. Bu bölgeler şunlardır; Ankara, Aydın, Bolu, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Edirne, Erzurum, Hüdavendigar, Konya, Niş, Rumeli, Selanik, Silistre, Üsküb, Vidin¹⁵.

Maliye Varidat Kalemî defterlerinden olan temettü defterleri, Başbakanlık (Şuan Cumhurbaşkanlığı) Osmanlı Arşivi’nde bulunmaktadır¹⁶. Bu defter serisi, Kamil Kepeci ve Maliyeden Müdevver Defterler tasnifi içerisinde yer almaktadır. Bu defterler 1988 yılında ayrı olarak tasnif edilmiş ve 17.747 tanesi araştırmaya açılmıştır. Defterlerin büyük kısmı 1844-1845 (H. 1260-1261) tarihinde yapılan sayımlara aittir¹⁷.

8 Mübahat Kütükoğlu, *a.g.m.*, 1995, s.397-398.

9 Said Öztürk, *Türkiye’de Temettuât Çalışmaları*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. I, S. I, 2003, s.287.

10 Tefvik Güran, *On dokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabası’nın Sosyo-Ekonomik Özellikleri*, İÜİF, Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan’a Armağan Özel Sayısı, İstanbul 1985.

11 Tefvik Güran, *19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı, İstanbul 1998., Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910*”, İÜİF, Türk İktisat ve İctimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, Türk İktisat Tarihi Yıllığı, S. I, İstanbul 1988., *Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876*, 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1992., *19. Yüzyıl Temettuât Tahrirleri, Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000. Bknz. Said Öztürk, *a.g.m.*, 2003, s.297.

12 Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihî Kaynaklarından Temettü Defterleri*, Belleten, LIX/225 (1995).

13 Said Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul 1996.

14 Bknz. *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, İstanbul 2010, s.285-286.

15 Said Öztürk, *a.g.m.*, 2003, s. 292.

16 Mübahat Kütükoğlu, *a.g.m.*, 1995, s. 395.

17 Mübahat Kütükoğlu, *a.g.m.*, 1995, s.396. ayrıca bknz, Zafer Atar, *Balkanlarda Temettuat Tahriri(Tırhala-Üsküb-Drama Sancakları Örneklerinde)*, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, C. XII, S. II, 2012, s. 391

2019 yılı itibariyle *Yüksek Öğretim Kurumu Tez* kataloğunda temettuât defterlerine ilişkin kayda değer şekilde Yüksek Lisans tez çalışmalarının olduğu görülmektedir. Bu anlamda temettü defterleri ağırlıklı olarak tarih alanında çalışılmasına rağmen iktisat (ekonomi) alanında da bu defterlerin kullanıldığı çalışmalara rastlamak mümkündür.

Bu çalışmada, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan ML.VRD.TMT.d. 11784 no.lu defterin Selanik kazası, Lankaza (Langaza) nahiyesi, Evlâd-ı Fâtihân karyelerinden Otmanlı Karyesi'ni içeren veriler ele alınmıştır. Söz konusu olan bu defter, H-29-12-1261 (29 Aralık 1845) tarihinde kayda geçirilmiştir. Defterde karyenin iktisadi ve sosyo-ekonomik yapısı, elde edilen istatistiki veriler esas alınarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bahse konu olan defterde okunamayan yerler [...] ve emin olunamayan bazı özel isimler [...] şeklinde gösterilmiştir.

2-Evlâd-ı Fâtihân ve Otmanlı

Evlâd-ı Fâtihân tabiri genel olarak Rumeli'nin fethi sırasında Anadolu'dan göç ettirilip bu bölgeye iskân edilen Türkleri ifade etmektedir¹⁸. Bu adlandırma, teşkilat altına alınmış olan Türkmen veya Yörük grupları için XVII. yüzyıl sonlarında kullanılmaya başlanmıştır¹⁹. Yörüklerin ilk olarak Rumeli'ye iskân ettirilmeleri, Yıldırım Beyazıt döneminde olduğu kabul edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin Batı sınırlarında, yeni yurtlar tesis etmek isteyen muhtelif göçebe Oğuz kabilelerinin daha XIV. asır ortalarında Rumeli'ye geçirildikleri bilinmektedir²⁰. Bu bağlamda "Rumeli'de Yörüklerin yoğun halde buldukları yerin Selânik ve havalisi olduğu, XVIII. asır başlarındaki tahavvülden ve hepsinin birden Evlâd-ı Fâtihân adını almasından sonra Selanik'te oturduğu malûmdur"²¹. Bu teşkilat, varlığını XIX. yüzyıl ortalarına kadar devam ettirmiştir. Nitekim bu teşkilata 1828 yılında yapılan düzenlemeye göre askeri hizmet veren neferlerin, yaptıkları göreve karşılık muafiyetleri devam etmekle birlikte diğer askeri gruplarda olduğu gibi düzenli talim yapmaları usulü getirilmiştir²². Söz konusu teşkilat, varlığını XIX. yüzyıl ortalarına kadar devam ettirmiştir.

Çalışmada ele alınan Otmanlı Karyesi'nin ismini, Osmanlı Kalenderilik tarihinde önemli bir yere sahip olan, Balkanlar'da XV. yüzyıl Kalenderiliğine damgasını vurmuş ve etkisi sonraki dönemlerde de devam etmiş olan²³ Otman Baba²⁴'dan alıp almadığı konusunda net bir bilgi yoktur.

18 Yusuf Hallaçoğlu, Evlâd-ı Fâtihân, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. XI, 1995, s.524.

19 Yusuf Hallaçoğlu, *a.g.m.*, 1995, s.524.

20 M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1957, s. 13-14.

21 M. Tayyib Gökbilgin, *a.g.e.*, 1957, s.74.

22 Yusuf Hallaçoğlu, *a.g.m.*, 1995, s. 525.

23 Yusuf Hallaçoğlu, *a.g.m.*, 1995, s.8

24 Ahmet Yaşar Ocak, Otman Baba (Küçük Abdal) menâkıbnâmesine dayanarak şunları kaydetmişti; "Otman Baba 1402'de Timur'la birlikte Anadolu'ya gelmiştir. Germiyan, Saruhan ve çevresinde uzun müddet dolaşmış, II. Mehmed'in şehzâdeliğindeki Manisa valiliği sırasında burada bulunmuştur. Otman Baba'nın H-780/M-1378-9'da doğduğu metinde açıkça kaydedilmiştir. Asıl adının Hüsâm Şah olduğu, fakat Otman Baba lakabıyla ün saldığı rivayet olunur. Menâkıbnâmedeki pasajlar, şeyhin şiddetli bir cezbeyle sahip bulunduğunu, en yüksek rütbedeki devlet adamlarıyla bile azarlayarak konuşacak kadar kimseden pervası olmayan bir şahsiyete malik olduğunu aksettirmektedir. Yapılan tasvirlerle bakılırsa, onun da Abdal Musa, Kaygusuz Abdal ve Sultan Şucâüddîn gibi bir Kalenderî şeyhi olduğu görülür. Nitekim hem kendinin hem de müridlerinin başları, kaşları, sakal ve bıyıkları ustura ile tıraş edilmiştir. Yarı çıplak bir halde diyar diyar dolaşırlar. Anlaşıldığına göre Otman Baba zaman zaman Rumeli'deki fetihlere gazilerle birlikte katılmış, bu sebeple onlardan pek çoğu kendisine mürid olmuştur. Otman

3-Karye Hakkında Genel Değerlendirme

Selanik Kazası Evlâd-ı Fatihân Karyelerinden Otmanlı Karyesi'nde toplamda 151 kişi kayıt altına alınmıştır. Bu kişilerin önemli bir kısmının çiftçilikle meşgul olduğu görülmektedir. Ancak karye sakinlerinin hibrit (karma) bir ekonomik uğraş içerisinde olduğunu da söylemek mümkündür. Kayıtlara “erbab-ı ziraat” olarak yansımış olmalarına rağmen gelirleri ile sahip olduklarına bakıldığında tarım arazileri dışında büyükbaş ve küçükbaş hayvanlara da sıkça rastlanılmaktadır. Bu durum, karye ahalisinin sadece tarımla uğraşmadığına bir kanıt niteliğindedir.

Temettuât kayıtları arasında göze çarpan temel hususlardan birisi rakamların birbirini tutmamasıdır. Öyle ki karyede ikamet eden 151 kişinin toplam temettüleri 83078 kuruş olarak kayda geçirilmiş olmasına rağmen hesaplamalarımız neticesinde 83034 kuruş olduğu görülmüştür. Benzer şekilde toplanan vergilerde de yanlış hesaplamalar olduğu dikkat çekmektedir. Defterin en sonunda karyeden 6787 kuruş vergi toplandığı belirtilmiştir. Ancak toplanan vergi tutarı 6778 kuruştur. Rakamlar arasında çok büyük bir fark olmamasına rağmen bunun belirtilmesi önemli görülmektedir. Altı çizilmesi gereken bir başka husus da defterde yanlış hesaplamalara sıkça rastlandığıdır. Bu durum, araştırmacı için bir takım zorlukları ortaya çıkarmıştır.

Defterde ön plana çıkan özelliklere değinilecek olunursa, ilk olarak ödenen en düşük vergi 20 kuruş iken en yüksek verginin ise 55 kuruş olduğu tespit edilmiştir. Otmanlı Karyesi'nde ödenen ortalama vergi tutarı 44,88 kuruştur. Ağırlıklı olarak ise 54 kuruş vergi ödendiği görülmektedir. 151 kişiden 53'ü 54 kuruş vergi ödemiştir. Gelirlere bakıldığında ise en yüksek gelir 1326 kuruş iken en düşük gelir 306 kuruştur. Karye sakinlerinin gelirlerinin ortalaması 547,06 kuruştur.

Tablo 1: Otmanlı Karyesi Sakinlerinin Gelir/Vergi Oranlarının Yüzdeler Dilimleri

%5'den az vergi	%5-6 Arası Vergi Ödeyenler	%6-7 Arası Vergi Ödeyenler	%7-8 Arası Vergi Ödeyenler	%8-9 Arası Vergi Ödeyenler	%9-10 Arası Vergi Ödeyenler	%10-11 Arası Vergi Ödeyenler	%11-12 Arası Vergi Ödeyenler	%12-13 Arası Vergi Ödeyenler	%13-15 Arası Vergi Ödeyenler
4	8	22	32	39	19	10	10	3	4

Tabloda görüldüğü üzere Otmanlı Karyesi'nde yaşayanlar ağırlıklı olarak gelirlerinin % 7'si ile % 9'u arasında bir rakamı temettü vergisi olarak ödemektedirler. Karye halkının gelirlerine göre ödediği ortalama vergi miktarı ise % 8,16'dır. Ancak bu duruma istisna teşkil eden örneklerde mevcuttur. Örneğin Şa'ban oğlu Salih 704 kuruşluk gelirinin % 4,97'sini vergi olarak verirken 700 kuruşluk yıllık gelire sahip olan Ahmed oğlu Halil ise gelirinin %7,71'ini vergi olarak vermektedir. Şa'ban oğlu Halil ticaret erbabı olarak kayıtlara “erbab-ı ticaret” olarak geçirilirken Ahmed oğlu Halil “erbab-ı ziraat” olarak kaydedilmiştir. Vergi oranları arasındaki farkın bu yüzden olup olmadığına dair bir şey söylemek pek mümkün görünmemektedir. Gelir/vergi oranı açısından dikkati çeken bir başka isim ise Hüseyin oğlu Mustafa'dır. Mustafa'nın yıllık geliri 1326 kuruş iken ödediği vergi 54 kuruştur. Mustafa gelirinin % 4,07'sini vergi olarak ödemiştir. Gelir vergi oranı açısından bakıldığında Mustafa gelirine nazaran en düşük vergi veren isim olarak ön plana çıkmaktadır. Otmanlı Karyesi'nde Mustafa gibi 54 kuruş vergi veren birçok isme rastlanırken Mustafa gibi 1000 kuruş üzerinde yıllık gelire sahip bir başka isme rastlanılmamıştır. Karyede ödenen en düşük vergi miktarı ise 20 kuruştur. 20 kuruş vergi ödeyen isimlere bakıldığında bu kişilerin toplam üç kişi olduğu görülecektir. Bu üç kişiden Salih oğlu Yusuf'un yıllık geliri 346 kuruştur. Yusuf 20 kuruş gelir vergisi ödemektedir. Ödediği verginin gelirine oranı ise %5,78'dir. Hamza oğlu Osman ise

Baba'nın Bulgaristan'daki tekkesi, devrinde ve hattâ daha sonraları en önemli Bektaşî tekkelerinden biri haline gelmiştir”. Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s.44.

428 kuruşluk gelirinin vergisi olarak 20 kuruş ödemektedir ve gelir-vergi oranı % 4,67’dir. Ancak yukarıda zikredilen örneklerin hiçbiri Otmanlı Karyesi’ni bir bütün olarak yansıtmamaktadır. Söz konusu kayıtlar farklı örnekler olmaları hasebiyle ele alınmıştır. Karye sakinlerinin genelinin gelir-vergi oranı % 7 ila % 9 arasında değişmektedir. 151 sakini bulunan karyede 32 kişi gelirinin % 7-8’ini vergi olarak öderken 39 kişi ise % 8-9’unu vergi olarak ödemiştir. Bu da vergi toplanırken belli kıstaslara dikkat edildiğini ortaya koymaktadır.

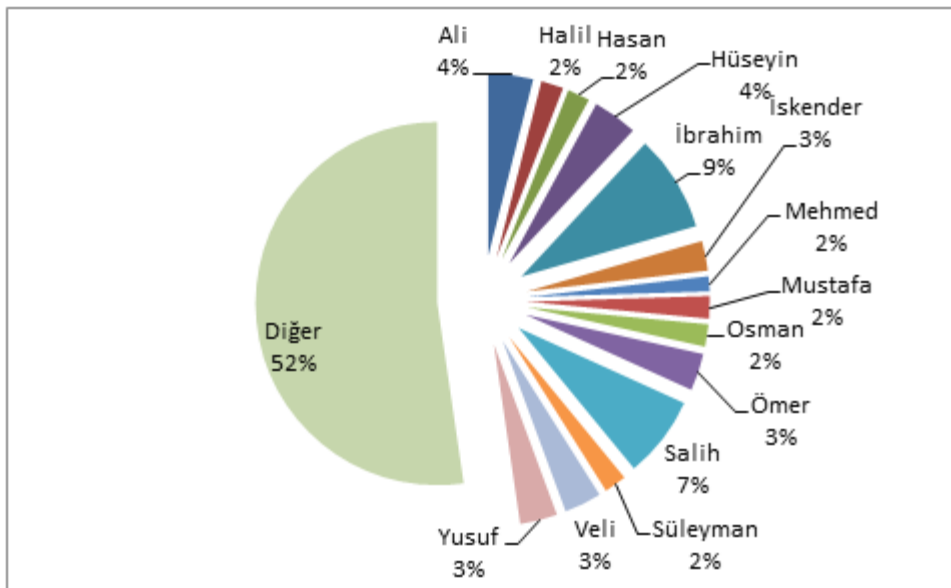
Son olarak değinilmesi gereken bir diğer husus karyede üç adet değirmen bulunmaktadır. Bu değirmenlerden elde edilen toplam gelir 1180 kuruştur. Bu durum, karyenin ürettiği tahılı işleyebilme kapasitesini göstermesi açısından kayda değerdir. Değirmen işleten üç neferin meslek türü olarak ticaret erbabı kısmına kaydedildikleri, karyede mevcut tek hanı işleten kişinin meslek türünün ise ziraat erbabı olarak kayıtlara yansıdığı görülmektedir.

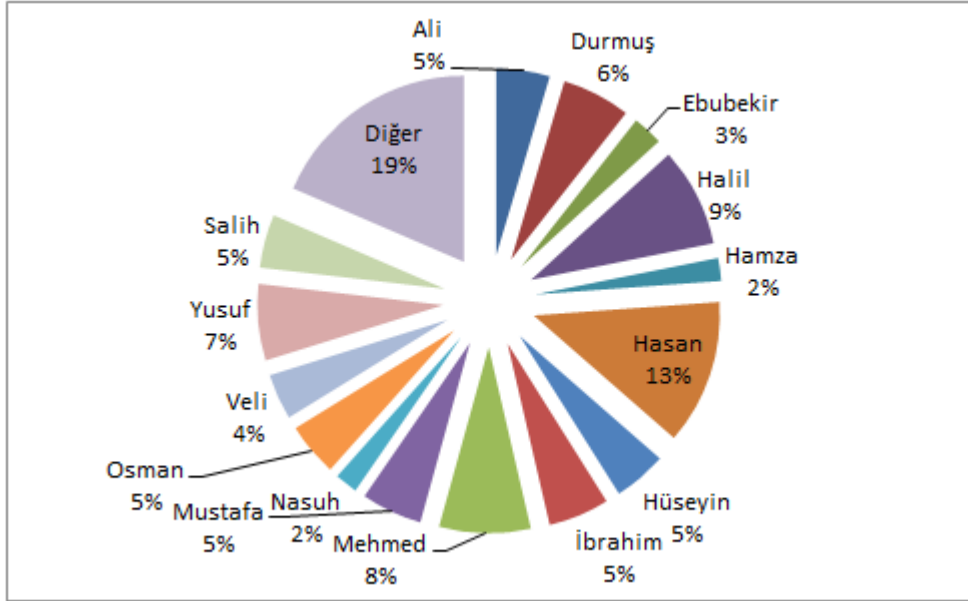
4-Karyedeki Meslekler ve Kullanılan İsimler

Defterde kayıtlı meslek gruplarına bakıldığında 11’inin hizmetkâr, 33’ünün tüccar ve 107’sinin ziraat erbabı olarak işlendiği görülmektedir. Karyede bu üç meslek grubu dışında *demirci*, *deveci* gibi gruplara rastlanılmaması ilginçtir. Çoban mesleği ile uğraşan sadece bir şahıs (Yusuf oğlu İbrahim) bulunmaktadır. İbrahim’in meslek olarak ticaret erbabı kaydedilmesi dikkati çekmektedir.

Karye sakinleri deftere “Mehmed oğlu İbrahim”, “Hamza oğlu Osman” şeklinde geçirilmiştir. Bazı hanelerde ise birden fazla vergi mükellefi bulunmaktadır. Bu tür durumlarda ise varsa “Hasan oğlu Ali hanesinden karındaşı Hüseyin ve diğeri Salih” örneğinde olduğu gibi “karındaşı”, “oğlu” ve “diğeri” tercih edilmiştir. Karyede iki kişi hacca gidenler için kullanılan “el-hâc” lakabı ile kaydedilmiştir. Ayrıca karyede kullanılan isimlere bakıldığı vakit peş peşe ya baba adları veya temettü sahiplerinin adlarından yola çıkarak akraba oldukları sonucuna varılabilir. Şahıs adları da dikkat çekmektedir.

Grafik 1: Temettü sahiplerinin isimleri

Grafik 2: Babalarının isimleri

Otmanlı Karyesi'nde kullanılan isimlere bakıldığında isimlerin önemli bir kısmının Arapça olduğu görülmektedir. Gelir sahipleri arasında ön plana çıkan isim İbrahim iken baba isimleri arasında Hasan ismi en çok kullanılan isimdir. Oğul ve baba isimleri karşılaştırıldığında ise oğullardaki isim çeşitliliğinin baba isimlerine göre arttığı görülmektedir. Pasta grafiğinde de gösterildiği gibi diğer kategorisi oğullarda % 52 gibi büyük bir orana sahipken baba isimlerinde diğer kategorisi % 19'dur.

5-Otmanlı Karyesi'nde Ziraat

Otmanlı Karyesi'nin temel üretim aracı zirai ürünlerdir. Zirai ürünler arasında da hububat türü ön plana çıkmaktadır. Buğday, arpa ve darının yanı sıra üzüm de üretilmektedir. Toprak sahiplerinin önemli bir kısmı aynı zamanda bağlara sahiptir. Temettuât kayıtları arasında dört tip toprak girdisine rastlanılmıştır. Bunlardan ilki *mezru' tarla*dır. Yani kişinin sahip olduğu ve ekip biçtiği tarladır. Şahısların bu tarlalardan elde ettikleri gelirler iki yıl halinde yıllar belirtilerek kayıtlara geçilmiştir. Kişinin sahip olduğu ancak ekip biçmediği haldeki tarlaya ise *gayri mezru'* tarla denilmiştir. Tarlanın dönümleri verilmiştir ancak ekilip biçilmediği için buralardan yıllık gelir defterlere geçirilememiştir. Bir başka tarla çeşidi ise karye sakininin *müstecir* olduğu yani kiraladığı tarlalardır. Son olarak ise sahip olunup kiraya verilen tarlalar kayıtlara geçmiştir. Otmanlı Karyesi sakinlerinden 94 kişinin yani % 62,25'inin tarlası kendine aittir ve orada tarımsal faaliyette bulunmuştur. Tarla kiralayan kişi sayısı ise 20'dir. Hem tarla sahibi olup hem de tarla kiralayan bir isme rastlanılmamıştır.

Tablo 2: Tarla Sahiplerinin Tarlalarının Büyüklükleri

10 dönüm ve altı	11-20 dönüm arası	21-30 dönüm arası	31-40 dönüm arası	41-50 dönüm arası	51-60 dönüm arası	61 dönüm ve üzeri
5	45	32	8	2	1	1

Tablo 3: Tarla Kiralayan Kişilerin Tarlalarının Büyüklükleri

10-20 dönüm arası	21-30 dönüm arası	31 dönüm ve üzeri
16	3	1

Karyedeki toprakların büyüklükleri tabloda belirtildiği şekildedir ve kendi tarlasına sahip kişilerin ağırlıklı olarak 11-30 dönüm arasında tarlaya sahip olduğu görülmektedir. 11-20 dönüm arası toprağa sahip kişi sayısı 45 iken 21-30 dönüm toprağa sahip kişi sayısı 32'dir. Toplamda ise 94 kişiden 77'si görüldüğü üzere 11-30 dönüm toprağa sahiptir. Ahmed oğlu Hüseyin Otmanlı Karyesi'nde en geniş araziye sahip kimse olarak kayıtlara geçirilmiştir. Hüseyin'in 118 dönüm tarlası bulunmaktadır. Hüseyin tarlasından H-1260 yılında 780, H-1261 yılında ise 740 kuruş gelir sağlanmıştır. Ödediği vergilere bakıldığında Hüseyin'in zirai üretimi hububatır. Hububatın yanı sıra da 1 dönümlük bağında üzüm yetiştirdiği kayıtlara yansımıştır. En geniş araziye sahip olması Hüseyin'i yıllık gelir olarak en yukarı taşımamıştır. Yıllık geliri 762 kuruştur. Ödediği gelir vergisi ise 55 kuruştur ki 55 kuruş yukarıda da belirtildiği üzere Otmanlı Karyesi'nde alınan en yüksek vergi miktarıdır.

Tarla kiralayanlar incelendiğinde ise toplam 20 kişi ile karşılaşmıştır. 20 kişinin 16'sı 10-20 dönüm arası toprak kiralamıştır. Tarla kiralayanların da tarla sahipleri gibi 10-20 dönüm arası toprakta tarımsal faaliyette bulunduğu görülmektedir. Yalnızca Mehmed oğlu Salih diğer *müstecir*lerden farklı olarak 100 dönüm toprak icar etmiştir. Salih *müstecir* olduğu tarladan H-1260 yılında 620 ve H-1261 yılında 610 kuruş gelir sağlamıştır. Salih'in de Hüseyin gibi 1 dönüm bağı vardır. Tarımını yaptıkları ürünlerde Hüseyin ile benzerlik taşımaktadır. Salih'in de hububat ve üzüm üreticisi olduğu görülmektedir. Yıllık geliri 619 kuruş iken ödediği vergi tutarı 40 kuruştur.

Karyede, toplam 141 kişinin bahçeye sahip olduğu, bahçeden elde edilen gelirin iki yıllık geliri totalde 15133 kuruştur. Elde edilen geliri kişi başına 1.12 çıkmaktadır. Temettuâtta H-1261 (M-1845) yılında toplamda 7737 kuruş elde edilmiş ve kişi başına ise 54.48 kuruş düştüğü hesaplanmıştır.

Tahıl üreten kişi sayısı 108, üzüm üreten ise 135 kişi olarak kaydedilmiştir. Bu anlamda bahçe meyvelerinden üzüm yetiştiriciliğinin daha yaygın olduğu ifade edilebilir. Karyede pamuk üretiminin yapılmadığı ve arıcılık ile uğraşan kişinin olmadığı tespit edilmiştir.

Son olarak toprak ve topraktan elde edilen gelirlerle ilgili olarak altı çizilmesi gereken bir başka husus ise zirai üretim sonucu elde edilen gelirlerin yıldan yıla büyük oranda dalgalanma yaşamadığıdır. Genellikle 10-20 kuruş arasında farklılıklar görülmektedir. Üretilen ürünlerse Hüseyin ve Salih örneklerinde de görüldüğü üzere hububat ve üzümdür.

6-Otmanlı Karyesi'nde Hayvancılık

Otmanlı Karyesi'nin üretim araçlarının karma yapıda olduğuna yukarıda değinmişti. Karyenin en önemli meslek grubunu ziraat erbabı oluşturmaktadır. Ama dikkatle incelendiğinde Otmanlı

Karyesi'nde çok sayıda küçükbaş hayvan olmasına rağmen sadece bir kişinin çoban olarak gelir elde ettiği görülmektedir.

Tablo 4: Küçükbaş Hayvan Sahipleri ve Küçükbaş Hayvan Sayıları

Hayvan Sahiplerinin Toplam Sayısı	Toplam Küçükbaş Sayısı	Kişi Başına Düşen Hayvan Sayısı	Hayvanlardan Elde Edilen Gelir (kuruş olarak)	Kişi Başına Düşen Gelir
115	3357	29.19	8514	73.39

3357 küçükbaş hayvanı bünyesinde barındıran karyede, verilen rakamdan da görüleceği üzere küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yapıldığını söylemek yanıltıcı olmayacaktır. 151 kişiden 115'inin küçükbaş hayvana sahip olduğu görülmektedir. Küçükbaş hayvanlara sahip olan kişilerin 6-117 arasında değişen sayılarda küçükbaş hayvanı olduğu kayıtlara yansımıştır. 113 kişinin ortalama küçükbaş hayvan sayısı 29,19'dur. Küçükbaş hayvanlardan karyenin ürettiği toplam gelir 8514 kuruştur ve buda kişi başı 73,39 kuruşa tekabül etmektedir. Karyenin ortalama yıllık gelir miktarının 547 kuruş olduğu göz önüne alındığında gelirlerinin %13,41'ini yalnızca küçükbaş hayvanlardan kazandıkları görülecektir. Bu rakam elbette üreticinin yatırımlarına göre değişiklik arz etmektedir. Mehmed oğlu Ahmed 60 küçükbaş hayvana sahiptir. Bunların sağman olanlarından yıllık 130 kuruş kazanmaktadır. Adet-i ağnam²⁵ vergisi olarak ise 15 kuruş ödemektedir. Ahmed'in yıllık geliri 759 kuruş iken ödediği gelir vergisi ise 54 kuruştur.

Küçükbaş hayvancılığına yatırım yapan bir başka isim ise Yusuf oğlu İbrahim'dir. Karyede en fazla küçükbaş hayvana sahip olan kişi olarak ön plana çıkmaktadır. İbrahim'in 117 adet küçükbaş hayvanı vardır. Yusuf'un bunlardan sağladığı yıllık gelir ise 509 kuruştur. Bu rakam oldukça yüksektir. Kayıtlara ticaret erbabı şeklinde kaydedilen Yusuf'un küçükbaş hayvan tüccarı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Yusuf, adet-i ağnam vergisi olarak 19 kuruş ödemektedir. Ahmed ve Yusuf'un ödedikleri karşılaştığımızda ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Ahmed 60 küçükbaş hayvana karşı 15 kuruş vergi öderken Yusuf'un 117 küçükbaş hayvana karşı ödediği 19 kuruş oldukça azdır. Bunun nedeni ile ilgili kayıtlarda herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Yusuf'un yıllık geliri 960 kuruştur. Gelirinin büyük kısmını küçükbaş hayvanlardan kazanan Yusuf, bunun yanı sıra bağdan yani üzüm üreticiliğinden de gelir elde etmektedir. Ödediği gelir vergisi ise 50 kuruştur.

Büyükbaş hayvan sahipliği de Otmanlı Karyesi'nde oldukça yaygındır. Bu bağlamda büyükbaş hayvanlardan sığır, dana, düve, tosun ve öküzün toplamı 255'tir. Toplamda 113 kişinin büyükbaş hayvanı bulunmaktadır. Kişi başına 2.25 büyükbaş hayvan düşmektedir. 202 adet bulunan İnek ve buzağıya 87 kişinin sahip olduğu kayda geçmiştir. 66 aile bu hayvanlardan 740 kuruş gelir elde etmiştir. Aile başına ortalama 11.38 kuruş gelir düşmektedir.

25 Ağnam resmi; Koyun ve keçilerden alınan ve örfi resimlerin tekâlif cinsinden olan çeşitli vergilerden biridir. ...Adet-i ağnam resmi başlıca bir kalem teşkil eder ve her mali sene başında birlikte olarak sancak tarafından müzayede ile mültezimlere maktû'en ihâle olunur ve maktu bedelleri hazinece müteahhidler tarafından tahsil olunurdu... Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, Ekim 2011, s. 19.

Tablo 5: Büyükbaş Hayvan Sahipleri ve Toplam Büyükbaş Sayıları

Büyükbaş Türü	Sahip Olan Kişi Sayısı	Toplam Büyükbaş Sayısı	Kişi Başına Düşen Hayvan Sayısı
Sığır, dana, düve, tosun ve öküz	113	255	2,25
İnek ve buzağı	87	202	2,32

Karyede bulunan kişilerden 70'inin *küçükbaş*, *büyükbaş*, *binek* hayvanı ve *bahçesi*, bulunmaktadır. Toplam kişi sayısına böldüğümüzde kişi başına 46.35 gibi yüksek bir rakam çıkmaktadır. Buna ek olarak 7 kişinin de *büyükbaş*, *küçükbaş* ve *binek* hayvanının olduğu görülmektedir. Söz konusu olan 7 kişinin toprağı olmayıp sadece ticaretle uğraştığı anlaşılmaktadır. Yukarıda zikrolunan 70 kişiden 69'u ziraatçı, yalnızca birinin tüccar olduğu kaydedilmiştir. Bu bir kişinin de tarlasını kiraya verdiği kayıtlara yansımıştır.

Binek ve yük hayvanlarından at, bargir, merkeb, deve, kısarak ve taya 112 kişinin sahip olduğu görülmektedir. Bu binek hayvanlarından 199 adet bulunmaktadır. Kişi başına düşen binek sayısı 1.77'dir. Karyede binek hayvanlarından devenin kayıtlara yansımadağı görülmektedir. Bunun nedeni olarak iklim şartlarının buna müsait olmadığı veya deveye olan ihtiyacın hissedilmediğı sonucuna varılabilir. Karye'de ayrıca ticaretten gelir sağlayan kişi sayısı 26, emek yolu ile de 11 kişinin gelir sağladığı kaydedilmiştir.

7-Sonuç

Tanzimat'ın ilk yıllarında toplam vergi yükünün ülkenin değişik bölgelerinde yaşayan kişiler arasında eşit dağılımını sağlamak için yapılmış olan Temettuat tahrirlerinin XIX. yüz yıl Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi içinde önemli bir yeri vardır.

Otmanlı Karyesi'nin gelir kaynaklarının *Ziraat*, *Ticaret/Hizmetkârlık/Tarım ve Hayvancılık* olmak üzere üç grupta toplandığı görülmektedir. Bu gruplar içinde en fazla gelirin tarımdan (tarladan), ikinci sırada hayvancılıktan geldiğı söylenebilir. Üretim olarak en fazla gelirin elde edildiğı kalemin hububat olduğu ve onu takip eden ürünün ise üzüm olduğu ifade edilebilir. Nitekim tahıl üreten kişi sayısı 108 ve üzüm üreten kişi sayısı ise 135 olarak kaydedilmiştir. Ayrıca karyede arıcılık işi ile pamuk üretiminin yapılmadığı tespit edilmiştir. Verilere bakıldığında karyedeki insanların karyede kendi ihtiyacını karşılayacak kadar hububat ve üzüm yetiştirdiğı anlaşılmaktadır.

Temettuat tahrirlerinde yer alan verilerden elde edilen en önemli bilgilerden biri, karye nüfusunun meslekleri ve bu mesleklerden elde ettikleri gelirlerle ilgilidir²⁶. Bu bağlamda ele alınan karyede *ziraat*, *ticaret* ve *hizmetkârlık* olmak üzere üç farklı meslek grubunun olduğu ve bu mesleklerden gelir elde edildiğı tespit edilmiştir. Ayrıca değirmen işleten üç kişi ile han işleten bir kişinin meslekleri ile ilgili gelir elde ettikleri kayda geçilmiştir.

Karyede, hayvancılığın gelişmiş olduğu istatistiki verilerden anlaşılmaktadır. Zira karyede mukim 151 kişiden 128'inin hem küçükbaş hem de büyükbaş hayvana sahip olduğu kaydedilmiştir. Otmanlı Karyesi'nde bu hayvan türlerinden toplam 9254 kuruş gelir elde edilmiştir.

Sonuç olarak, söz konusu çalışmada incelenen defterden elde edilen veriler ışığında Otmanlı

26 Tevfik Güran, *Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesi Mecmuası, C. 41, S. I-IV, 1985, s. 303.

Karyesi'nin sosyal ve iktisadi açıdan genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Ancak elde edilen verilerin sınırlılığı, bazı konularda yeterli düzeyde açıklama yapılmasını zorlaştırmıştır. Buna rağmen elde edilen verilerin adı geçen bölgenin sosyal ve iktisadi işleyişine dair ipuçları vermiş olması ziyadesiyle kıymete değerlidir.

Kaynakça

1-Birincil Kaynaklar

ML.VRD.TMT.d. (Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Temettuat Defteri): 11784 (vr no: 1-61).

2-Telif Kaynaklar

Adıyeke, Nuri, *Temettuat Sayımları Ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri*, OTAM, C. XI, S. XI, 2000, s.769-823.

Ali Nâzimâ-Faik Reşad, *Mükemmel Osmanlı Lügati*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 2009.

Atar, Zafer, *Balkanlarda Temettuat Tahriri(Tırhala-Üsküp-Drama Sancakları Örneklerinde)*, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, C. XII, S. II, 2012, s.389-407.

Bizbirlik, Alpay-Atar, Zafer, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihinde Temettuat Defterleri'nin Yeri: Saruhan Sancağı Müteveli Çifliği Temettuat Defteri Örneği*, SAÜ Fen Edebiyat Dergisi, 2009/1, s. 37-57.

Devellioğlu, Ferit, "Temettü-Temettuat", *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat*²³, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.

Güran, Tefik, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesi Mecmuası, C. 49, 1988, s. 79-95.

Güran, Tefik, *Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesi Mecmuası, C. 41, S. I-IV, 1985, s.301-319.

Hallaçoğlu, Yusuf, *Evlâd-ı Fâtihân, Türkiye diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C.11, 1995, s.524-525.

Gökbilgin, M. Tayyib, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1957.

Küpeli, Özer, *Klasik Tahrirden Avâız Tahririne Geçiş Sürecinde Tipik Bir Örnek: 1604 Tarihli Manyas Kazası Avâız Defteri* (16 belge ile birlikte), Türk Tarih Kurumu Belgeler, S. 32, 2012, s. 113-199.

Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı Sosyal Ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri*, Belleten, C. LIX, S. 225, 1995, s.395-412.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

Öztürk, Gülin -Şenay Karaçam Çam, *Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Priştine*, Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 30, 2011, s.283-310.

Öztürk, Said, *Türkiye'de Temettuat Çalışmaları*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C.

I, S.I, 2003, s.287-304.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Malî İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 7, Ankara 2003.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul Ekim 2011.

Ekler

Ek I: Otmanlı Karyesi'nde ikâmet eden kimselerin toplam temettuâları

Kişi Adı	Temettutât Toplamı (Kuruş)	Vergi	Vergi Yüzdesi
Ali Oğlu İbrahim	470	55	%11,70
Ali oğlu Süleyman	627	45	%7,17
Salih oğlu Ömer	391	25	%6,39
Halil oğlu İsmail	500	25	%5
Hüseyin oğlu [...]	493	54	%10,95
Satı[?] oğlu İskender	347	45	%12,96
Halil oğlu Mustafa	448	35	%7,81
Mehmed oğlu İbrahim	315	35	%11,11
Mehmed oğlu Ahmed	759	54	7,11
Yusuf oğlu İbrahim hanesinden oğlu Hasan	558	54	%9,67
Mustafa oğlu Salih	331	24	%7,25
Halil oğlu Hasan hanesinden oğlu İsa	423	44	%10,40
İbrahim oğlu Hasan	368	44	%11,95
Salih oğlu Ali	446	44	%9,86
Durmuş oğlu Hasan	367	54	%14,71
Halil oğlu Hüseyin	457	54	%11,86
Durmuş oğlu Behram	572	44	%7,69
Durmuş oğlu Ali	484	35	%7,23
Osman oğlu Salih hanesinden karındaşı Ömer	362	35	%9,66
Veli oğlu İbrahim	395	55	%13,92
Mehmed oğlu Ömer	614	54	%8,79
Martoş[?] oğlu Ali	481	54	%11,22
Mehmed oğlu İbrahim	533	35	%6,56
Mustafa oğlu Abdullah hanesinden oğlu Mehmed	630	35	%5,55
Şa'ban oğlu Salih	704	35	%4,97
Ali oğlu Behram	883	54	%6,11
Osman oğlu İbrahim	634	54	%8,51
Mustafa oğlu Salih	471	44	%9,34
Hasan oğlu Süleyman	599	44	%7,34
Ahmed oğlu Halil	700	54	%7,71
Ahmed oğlu Mahmud	568	54	9,50
Ömer oğlu Seydi Ali	712	54	%7,58
Hasan oğlu Receb	424	35	%8,25
Durmuş oğlu Ahmed	788	54	%6,85
Hüseyin oğlu Mustafa	1326	54	%4,07
Veli oğlu Mehmed	601	54	%8,98
Ali oğlu Nasuh	573	35	%6,10
Halil oğlu Ebubekr	392	35	%8,92

Hüseyin oğlu Hasan	525	54	%10,28
Mehmed oğlu Ali	750	54	%7,2
Halil oğlu Salih	679	44	%6,48
Veli oğlu Salih	513	35	%6,82
Hüseyin oğlu İskender	464	40	%8,62
İbrahim oğlu Hüseyin	517	40	%7,73
Halil oğlu Ahmed	716	50	%6,98
Halil oğlu İdris	679	50	%7,36
Hasan oğlu Memiş hanesinden oğlu Şa'ban	561	50	%8,91
Osman oğlu Halil	668	50	%8,80
Hamza oğlu Osman	428	20	%4,67
Salih oğlu Ebubekr	590	50	%8,47
İbrahim oğlu Salih hanesinden oğlu Receb	601	50	%8,31
Nasuh oğlu İbrahim	450	40	%8,88
Yusuf oğlu Hasan	457	40	%8,75
Halil oğlu Ramazan	434	35	%8,06
Salih oğlu Yusuf	627	54	%8,61
Mustafa oğlu Veli	476	44	%9,24
Hüseyin oğlu Veli	465	35	%7,52
Seydi oğlu Hüseyin	400	25	%6,25
Halil oğlu Osman	400	35	%8,75
Hasan oğlu İbrahim	655	54	%8,24
Yusuf oğlu Salih	556	54	%9,71
Mustafa oğlu Hasan	306	35	%11,43
İbrahim oğlu Ali	520	35	%6,73
Mustafa oğlu Musa	570	35	%6,14
Hüseyin oğlu Salih	661	54	%8,16
Nasuh oğlu Hüseyin hanesinden oğlu Behram	573+350(oğlunun)=923	54	%5,85
Ahmed oğlu Veli	611	54	%8,83
Mehmed oğlu Halil	624	54	%8,65
Hasan oğlu İsmail	500	44	%8,8
Ahmed oğlu Ömer	608	44	%7,23
Abdi oğlu Ömer	621	54	%8,69
El-hac Hamza oğlu Mustafa	746	54	%7,23
Süleyman oğlu Ali	383	54	%14,09
Ali oğlu Süleyman	378	44	%11,64
Yusuf oğlu Hüseyin	701	44	%6,27
Hasan oğlu İskender	538	44	%8,17
İbrahim oğlu Veli	727	54	%7,42
Hasan oğlu Ahmed	475	54	%11,36
Mehmed oğlu Halil	525	54	%10,28
[...] oğlu Emin	455	44	%9,67
Ebubekr oğlu Mirza[?]	488	35	%7,17
Mustafa oğlu Mü'min	509	35	%6,87
Mahmud oğlu Yusuf	537	54	%10,05
Yusuf oğlu Emin	534	44	%8,23
Hasan oğlu İskender	603	54	%8,35
Hamza oğlu İsa hanesinden oğlu Musa	528	35	%6,62

Hüseyin oğlu Osman	527	35	%6,64
Veli oğlu Ahmed	505	45	%8,91
Osman oğlu Hüseyin	756	54	%7,14
Mirhalim oğlu Ömer	608	44	%7,23
Hasan oğlu Hüseyin	419	35	%8,35
Yunus oğlu Ahmed	536	54	%10,07
Yusuf oğlu Salih	496	44	%8,87
Nasuh oğlu Ali hanesinden oğlu İskender	620+150(oğlunun)=770	55	%7,14
Ahmed oğlu Hüseyin	762	55	%7,21
Mehmed oğlu Veli	792	54	%6,81
Hasan oğlu Ömer	639	54	%8,45
Ömer oğlu Ali	395	25	%6,32
Salih oğlu Abdurrahman	646	50	%7,73
Mehmed oğlu Mahmud	396	25	%6,31
Yunus oğlu Ali	553	50	%9,04
İbrahim oğlu İsa	445	25	%5,61
Abdullah oğlu İsa	436	20	%4,58
El-hâc Hamza oğlu Ferhad	616	40	%6,49
Durmuş oğlu Tahir	453	54	%11,92
Yusuf oğlu İbrahim	960	50	%5,20
Hasan oğlu Salih	630	50	%7,93
Osman oğlu Hüseyin	495	40	%8,08
Durmuş oğlu İbrahim	414	54	%13,04
Hasan oğlu Ali hanesinden karındaşı Hüseyin diğeri Salih	464	44	%9,48
Hasan oğlu Hüseyin	496	45	%9,07
Ali oğlu Mehmed	586	54	%9,21
Ali oğlu Ahmed	556	44	%7,91
Osman oğlu Mustafa	533	35	%6,56
Hasan oğlu Ali	579	54	%9,32
Halil oğlu Osman	910	54	%5,93
Halil oğlu Hüseyin	678	54	%7,96
[...] oğlu Yusuf	492	54	%10,97
Hamza oğlu Nasuh	433	54	%12,47
Salih oğlu Mehmed Ali	404	44	%10,89
Durmuş oğlu Ferhad	602	54	%8,97
Durmuş oğlu Ömer	368	44	%11,95
Veli oğlu Salih	704	54	%7,67
Durmuş oğlu Salih	662	54	%8,15
Hasan oğlu Salih	466	44	%9,44
Behram oğlu Ali	642	54	%8,41
Ebubekr oğlu Salih	546	44	%8,05
Osman oğlu Kaya	581	54	%9,29
Kaya oğlu Ömer	490	35	%7,14
Salih oğlu Yusuf	346	20	%5,78
Ahmed oğlu Behram	345	25	%7,24

Veli oğlu Hasan	566	54	%9,54
Ebubekr oğlu İbrahim	445	45	%10,11
Hasan oğlu Ömer	491	40	%8,14
Musa oğlu Bekir[?]	630	40	%6,34
Yusuf oğlu Ali	519	50	%9,63
Hasan oğlu Salih	556	50	%8,99
Mustafa oğlu İbrahim	538	44	%8,17
Hasan oğlu Salih	551	50	%9,07
Halil oğlu İlyas	585	50	%8,54
İbrahim oğlu Ömer	666	54	%8,10
Ebubekr oğlu Halil	529	54	%10,20
Ya'kub oğlu İbrahim	116+400(oğlunun)=516	44	%8,52
Yusuf oğlu İbrahim	442	54	%12,21
İbrahim oğlu Yusuf	450	44	%9,77
Mehmed oğlu Nasuh	400	30	%7,30
İsma'il oğlu Ebubekr	420	30	%7,14
Yusuf oğlu İbrahim	459	34	%7,40
Hasan oğlu İbrahim	570	40	%7,01
Mehmed oğlu Salih	619	40	%6,46
Mehmed oğlu Durmuş	472	25	%5,29

Ek II²⁷:

Kuruş'un Türk Lirası olarak eşdeğerleri, 1841-1918

Yıl	1 kuruşun 2003 yılı ortasındaki değeri (000 TL)	Yıl	1 kuruşun 2003 yılı ortasındaki değeri (000 TL)
1841	1 134	1887	798
1846	1 106	1888	826
1847	1 246	1889	798
1848	924	1890	784
1849	1 092	1891	742
1850	1 246	1892	826
1851	1 162	1893	826
1852	1 162	1894	910
1853	1 078	1895	896
1856	658	1896	924
1857	658	1897	952
1858	630	1898	952
1859	714	1899	966
1860	714	1900	966
1861	602	1901	1 036
1862	672	1902	1 022
1867	742	1904	966
1868	742	1905	924
1869	812	1906	924
1870	714	1908	798
1871	756	1909	784
1872	700	1910	770
1873	644	1911	714
1874	714	1912	658
1875	770	1913	658
1876	798	1914	658
1877	770	1915	658
1879	812	1916	369
1880	812	1917	123
1884	910	1918	52

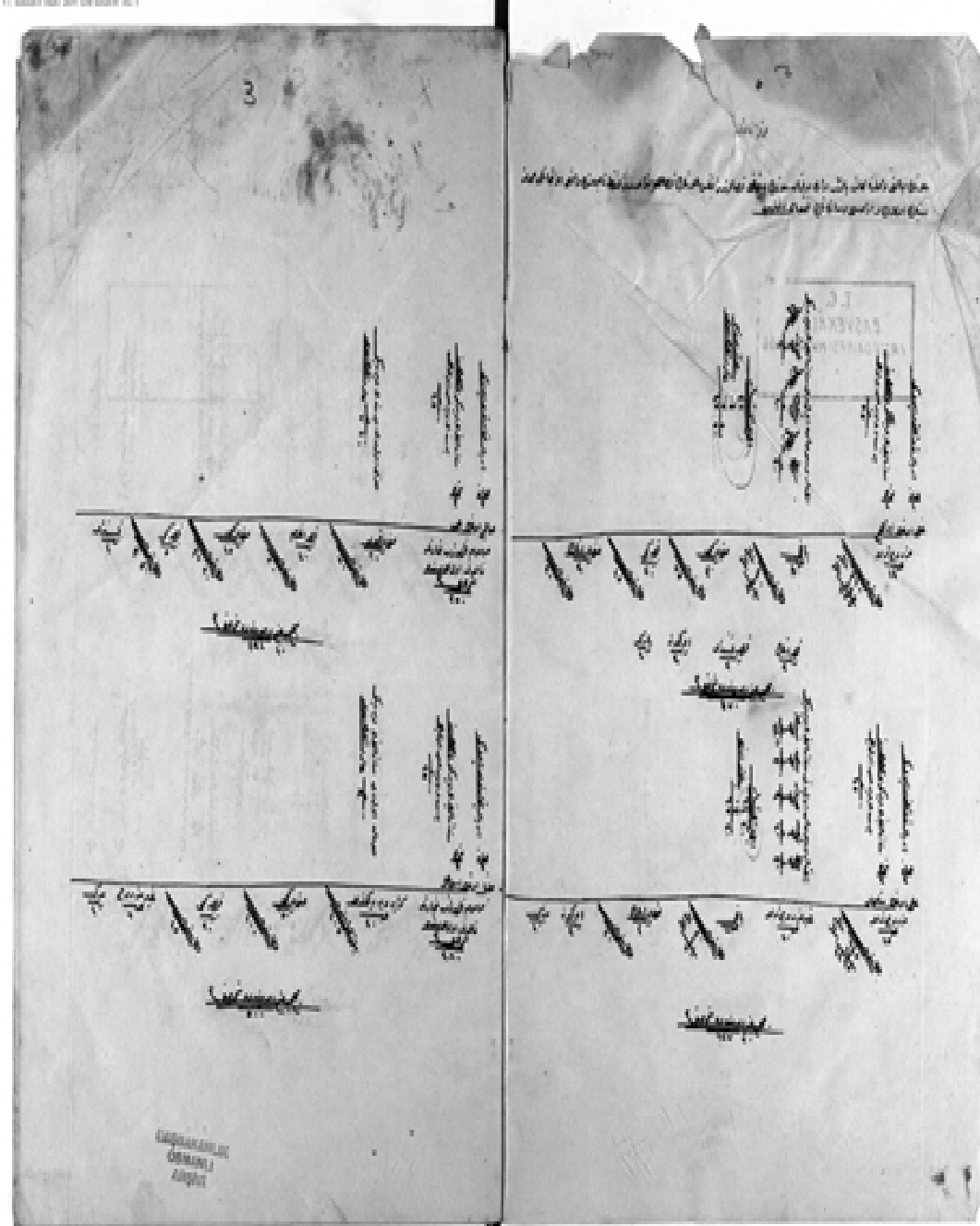
Not. Tablodaki veriler Prof.Dr. Şevket Pamuk tarafından hazırlanan " İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998 " adlı yayından yararlanılarak hesaplanmıştır.

27 Tevfik Güran, *Osmanlı Malî İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 7, Ankara 2003, s.179.

Ek III:

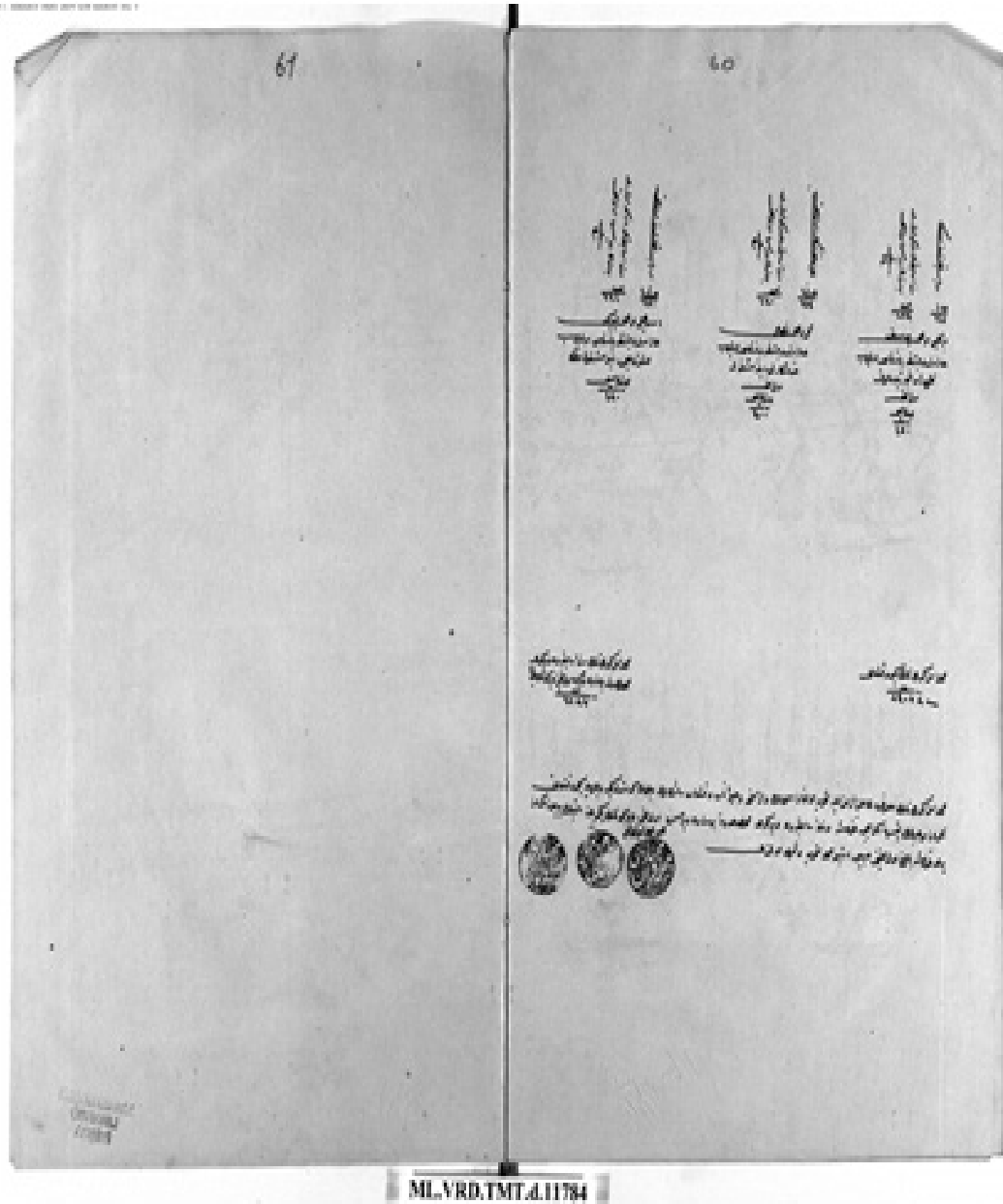

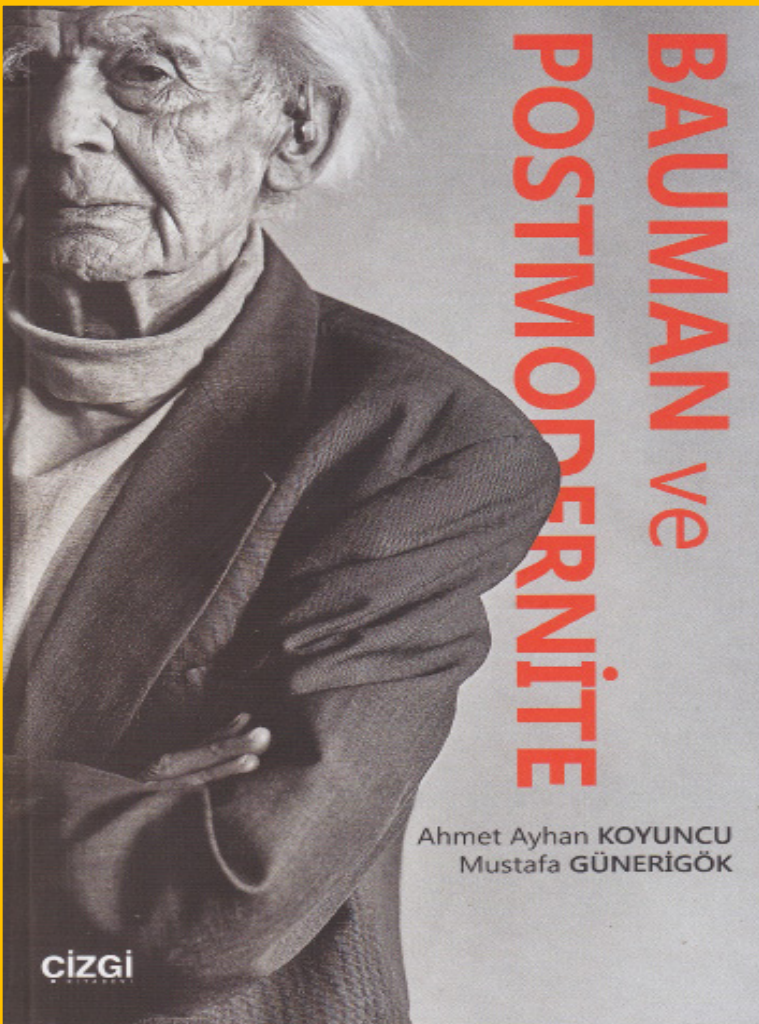
Ek IV:

ML.VRD.TMT.4.11784

Ek V:

BAUMAN ve POSTMODERNİTE

Ahmet Ayhan KOYUNCU
Mustafa GÜNERİGÖK

cizgi

BAUMAN ve POSTMODERNİTE

Modernitenin önemli bir eleştirmeni olan Zygmunt Bauman (1925-2017), kimine göre postmodernitenin sosyoloğu kimine göre modernlikten kopmamış bir düşündürüdür. Sosyolog Bauman'ı postmodern olarak nitelendirmek literatürteki pek çok eserde görülmektedir. Ancak bize göre Bauman'ı bir postmodern düşünür olarak tanımlamak indirgemeci bir yaklaşımdır. Bu anlamda kendisi de postmodernite kavramının yanlış bir kullanım olduğuna, doğrusunun "akışkan modernite" olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu tanımlama/durum, Bauman'ın fikri dünyasında meydana gelen değişim ve dönüşümlerin bir sonucudur.

Bauman, yazınsal süreçlerde yaşadığı ya da izlediği modernleşme serüveninde akışkan sosyolojik bir seyir izlemiştir. Fikri mahayilede akışkan sosyoloji gibi akışkan bir Bauman ile de karşı karşıya olduğumuz söylenebilir. Bu yönelim abartılı bir yaklaşım olmakla birlikte meselenin özünü yaositiyor gibidir. Çünkü tecrübelerinin onun sosyolojik düşüncesinin temaları ve ترکیبی üzerinde etkisi olmadığını tahayyül etmek neredeyse imkânsızdır. Bauman, bu bağlamda 90 yıla yaklaşan uzun ömrüne pek çok eser sığdırmış ve Holocaust, modernite, postmodernite, kapitalizm, küreselleşme, özgürlük, yoksulluk, sosyal teori, kimlik, etik, akışkanlık ve belirsizlik gibi pek çok sosyoloji ile ilgilenmiştir. Bu çalışma, sosyolog Bauman'ın bu dolayında yer alan postmodernite yaklaşımına dair giriş mahiyetinde bir kavramlar sosyolojisi olarak okunabilir.

cizgi

www.cizgikitabevi.com
f /cizgikitabevi

RİSK TOPLUMU ve DİN

-Yeni Bir Sosyolojiye Doğru-

Mustafa GÜNERİGÖK

f /maarifmektepleri
i /maarifmektepleri

RİSK TOPLUMU ve DİN -Yeni Bir Sosyolojiye Doğru-

Risk toplumu kuramına göre modern insanın ufkunu, beklentilerini ve gelecek endişesini, dünyevi ve telafisi mümkün olmayan riskler belirlemektedir. Riskler ve risk sarmalındaki insan, sanayi sonrası toplumun esas bileşenleri ve esas aktörleridir. Dolayısıyla insanlık durumlarının ve küreselleşen dünyanın hakıyla anlaşılabilmesi için risk merkezli bir sosyolojiye ihtiyaç vardır.

Risk merkezli sosyolojik bakış, modernitenin bir kopuş yaşadığı, postmodern bir evreye geçildiği fikrine karşı çıkar; inkılap eden modernizmlerin süreklilik arz ettiğini, beraberlerinde taşıdıkları riskler sayesinde düşünürselleşerek kendini rewze ettiğini öne sürer. Aktüel dünyada vukü bulan sorun ve sancılı olan modernitenin ürettiği risklerden ibaret olduğunu ve fakat bu risklerle kendine yeni mekânlar yaratarak ulus-devletleri, kurumları ve bireysellikleri dönüştürdüğünü vurgulayan risk toplumu teorisi, modernitenin esas belirleyici olarak devam ettiğini ifade eder.

Din ve dinselikle ise, küresel ölçekte bireyselleşerek yeniden içinik kazanmakta, modernitenin hıza koşut bir şekilde modern-öncesi ve modern geleneklerden uzaklaşarak yeni bir tecrübeye tanıklık yapmaktadır.